ΚΑΡΛ ΚΑΟΥΤΣΚΥ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΗ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΚΑΡΛ ΚΑΟΥΤΣΚΥ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΓΙΑΝΝΗ Ν. ΒΙΣΤΑΚΗ

Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστάδη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Βίβλου εἶναι θέματα ποὺ μὲ ἀπασχολοῦν ἀπὸ καιρό.

Πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια δημοσίευσα στὸν «Κόσμο» ἕνα δοκίμιο γιὰ τὴ «Γένεση τῆς Πρωτόγονης βιβλικῆς ἱστορίας» καὶ δυὸ χρόνια ἀργότερα στὴ «Neue Zeit» ἕνα ἄλλο δοκίμιο γιὰ τὴ «Γένεση τοῦ χριστιανισμοῦ». Ξαναγυρίζω λοιπὸν σὲ μιὰ παληά μου ἀγάπη. Ἀφορμὴ γι' αὐτὸ μοῦ δόθηκε ὅταν μοῦ ζητήσανε μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ ἔργου μου «Πρόδρομοι τοῦ Σοσιαλισμοῦ».

Ἀαῦ ὅτι κατάλαβα, οἱ κριτικοὶ ἐκείνου τοῦ βιβλίου μου εἶχανε ἐπικρίνει κυρίως τὴν εἰσαγωγή του, ὅπου ἔδινα ἕνα σύντομο χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸν κομμουνισμὸ τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ. Ἰσχυρίζονταν πὼς ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εὐσταθῆ μπρὸς στὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἔρευνας.

Λίγο καιρὸ ὅμως ὕστερ' ἀπ' τὶς κριτικὲς ἐκεῖνες διαχηρύχτηκε, συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ σύντροφο Γκαῖρε, πὼς δὲ μποροῦσε πιὰ νὰ σταθεῖ καὶ μιὰ ἄλλη ἀντίληψη ἀκόμα, ποὺ πρῶτος τὴν ὑποστήριξε ὁ Μπροῦνο Μπάουερ καὶ ὕστερα τὴν παραδέχτηκαν στὰ κύρια σημεῖα της ὁ Μέρινγκ κι ἐγώ. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν εἶχα διατυπώσει ἀπὸ τὸ 1885. Ἔλεγα δηλαδή, ὅτι γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτα ἐξακριβωμένο καὶ ὅτι τὸ χριστιανισμὸ μποροῦμε νὰ τὸν ἐξηγήσουμε, χωρὶς νὰ ἀναφερθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ πρόσωπο.

Γι' αὐτὸ δὲν ἤθελα νὰ ἐπανεκδώσω τὸ βιβλίο μου ποὺ εἶχε βγεῖ πρὶν δέκα τρία χρόνια, δίχως νὰ ἐλέγξω τὶς ἀντιλήψεις μου γιὰ τὸ χριστιανισμό, στὸ φῶς τῆς πιὸ πρόσφατης βιβλιογραφίας.

Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς μὲ ἔφερε στὸ εὐχάριστο συμπέρασμα πὼς δὲν πρέπει νὰ ἀναθεωρήσω τίποτα. Οἱ νεώτερες ὅμως ἔρευνες

μοῦ δῶσανε, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά,πολλὲς καινούργιες ἀπόψεις καὶ ὑποδείξεις κι' ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ προλόγου μου στοὺς «Πρόδρομους» βγῆκε ἕνα καινούργιο βιβλίο.

Δὲν ἰσχυρίζομαι βέβαια πὼς ἐξάντλησα τὸ θέμα. Μιὰ τέτοια δουλειὰ εἶναι κολοσσιαία. Θὰ εἶμαι ἱκανοποιημένος ἂν κατόρθωσα νὰ κάνω κατανοητὲς ἐκεῖνες τὶς πλευρὲς τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ μοῦ φαίνονται πὼς εἶναι οἱ ἀποφασιστικὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας.

Οὔτε βέβαια μπορῶ νὰ μετρηθῶ σὲ σοφία μὲ τοὺς θεολόγους στὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, ποὺ ἔχουν κάνει ἔργο τῆς ζωῆς τους τὴν εἰδικὴ αὐτὴ μελέτη. Ἀντίθετα, ἐγὼ τὸ βιβλίο αὐτὸ μπόρεσα καὶ τὸ ἔγραψα στὶς ὧρες ποὺ μοῦ ἄφηνε ἐλεύθερες ἡ πολιτικὴ καὶ δημοσιογραφική μου δράση. Κι' αὐτὸ ἔγινε σὲ μιὰ περίοδο ὅπου τὰ σημερινὰ προβλήματα τραβοῦνε ὁλότελα κάθε ἄνθρωπο, ποὺ παίρνει μέρος στοὺς σύγχρονους ταξικοὺς ἀγῶνες, καὶ ἔτσι δὲν τοῦ μένει καιρὸς γιὰ τὰ περασμένα.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἔντονη ἀπασχόλησή μου μὲ τὸν ταξικὸ ἀγῶνα τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ νὰ μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ κάνω βαθύτερες παρατηρήσεις γιὰ τὴν οὐσία τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ, ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν.

Ὁ Ζ. Ζ. Ρουσὼ λέει κάπου στὴν «Ἰουλία» του:

«Νομίζω πὼς εἶναι ἀνοησία νὰ θέλουν νὰ μελετήσουν τὴν κοινωνία σὰν ἁπλοὶ θεατές. Ὅποιος θέλει νὰ κοιτάζει μονάχα, αὐτὸς δὲ βλέπει τίποτα. Γιατί, ἀφοῦ τοῦ εἶναι ἀνώφελα τὰ γεγονότα ποὺ βλέπει, δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τίποτα. Μόνο στὸ μέτρο ποὺ παίρνουμε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι μέρος στὴ δράση, βλέπουμε καὶ τὴ δράση τῶν ἄλλων. Στὸ σχολεῖο τῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ στὸ σχολεῖο τοῦ ἔρωτα, πρέπει ν' ἀρχίσει κανεὶς κάνοντας πρακτικὰ ἐκεῖνο ποὺ θέλει νὰ μάθει». (Δεύτερο μέρος, 17 Ἐπιστολή).

Αὐτὴ τὴν ἀρχὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀνθρώπων, ὅπως περιορισμένα τὴ δέχεται ἐδῶ ὁ Ρουσώ, πρέπει νὰ τὴν ἐπεκτείνουμε στὴν ἔρευνα γιὰ ὅλα τὰ πράγματα. Ποτὲ δὲν πάει κανεὶς μπροστὰ μὲ τὴν ἁπλὴ παρατήρηση, δίχως μιὰ πρακτικὴ ἐπέμβαση. Αὐτὸ μάλιστα ἰσχύει ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα ποὺ γίνεται στὰ πιὸ μακρυνὰ πράγματα, ὅπως εἶναι τἄστρα. Τί θὰ ἦταν ἡ ἀστρο-

νομία ἂν περιοριζότανε στὴν ἁπλὴ παρατήρηση μόνο καὶ δὲν τὴν συνεδύαζε μὲ τὴν πρᾶξη, μὲ τὸ τηλεσκόπιο, μὲ τὴ φασματοσκοπικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴ φωτογραφία;

Αὐτὰ ὅμως εἶναι ἀκόμα πιὸ παλιὰ σωστὸ γιὰ τὰ γήινα πράγματα, ποὺ μ' αὐτά, μποροῦμε νὰ καταπιαστοῦμε, ὄχι μόνο μὲ τὴν ἁπλὴ παρατήρηση, μὰ κι ὁλότελα διαφορετικά: Ὅ,τι μᾶς μαθαίνει γι' αὐτὰ ἡ καθαρὴ παρατήρηση εἶναι ὁλωσδιόλου ἀσήμαντο, ἂν τὸ συγκρίνουμε, μὲ τὰ ὅσα μαθαίνουμε ἐνεργώντας πρακτικὰ πάνω σ' αὐτὰ καὶ μ' αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἂς θυμηθοῦμε μονάχα τὴν τεράστια σημασία ποὺ ἔχει ἀποκτήσει τὸ πείραμα στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία δὲ μποροῦμε νὰ μεταχειριστοῦμε τὸ πείραμα, σὰν μέσο, γιὰ νὰ τὴ γνωρίσουμε. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πρακτικὴ δράση τοῦ ἐρευνητῆ παίζει ἐδῶ ὄχι λιγότερο σημαντικὸ ρόλο, μὲ τὶς ἴδιες βέβαια προϋποθέσεις ποὺ κάνουμε καρποφόρο καὶ τὸ πείραμα. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς εἶναι νὰ ξέρει ὁ ἐρευνητὴς τὶς πιὸ σπουδαῖες ἀνακαλύψεις, ποὺ ἔγιναν προηγούμενα ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς καὶ νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ μεταχειρίζεται μιὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ποὺ κάνει τὸ μάτι νὰ βλέπει τὸ βασικὸ σὲ κάθε φαινόμενο, νὰ ξεχωρίζει τὰ κύρια ἀπὸ τὰ δευτερεύοντα καὶ νὰ βρίσκει τὰ κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς ἐμπειρίες.

Ἕνας ἐρευνητὴς ποὺ, ἔχοντας αὐτὰ τὰ ἐφόδια, ἀρχίζει τὴ μελέτη σ' ἕνα τομέα στὸν ὁποῖο παίρνει ἄμεσο μέρος, αὐτὸς θὰ μπορέσει εὔκολα νὰ φτάσει σὲ ἀποτελέσματα ποὺ σὰν ἁπλὸς θεατὴς δὲ θὰ τὸ πετύχαινε ποτέ.

Αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι σωστὸ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία.

Ἕνας πρακτικὸς πολιτικὸς μὲ τὴν ἀναγκαία ἐπιστημονικὴ κατάρτιση, θὰ νοιώσει εὐκολώτερα τὴν πολιτικὴ ἱστορία καὶ θὰ προσανατολιστεῖ καλύτερα σ' αὐτή, παρὰ ἕνας σοφὸς τοῦ γραφείου, ποὺ δὲν γνωρίστηκε ποτέ του καὶ καθόλου μὲ τὶς κινητήριες δυνάμεις τῆς πολιτικῆς. Καὶ συγκεκριμένα, θὰ εὐκολύνει τὸν ἐρευνητὴ ἡ πρακτική του πεῖρα, ὅταν πρόκειται νὰ ἐξετάσει τὴν κίνηση μιᾶς τάξης ποὺ παίρνει κι ὁ ἴδιος ἐνεργὸ μέρος σ' αὐτὴ καὶ ξέρει καλύτερα τὶς ἰδιομορφίες της.

Τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ τὸ εἶχανε ὡς τώρα σχεδὸν ὁπωσδει-

στικὰ οἱ κυρίαρχες τάξεις, κατέχοντας τὸ μονοπώλιο τῆς ἐπιστήμης. Τὰ κινήματα στὶς κατώτερες τάξεις δὲν ἔχουνε βρεῖ ἀκόμα παρὰ μόνο λιγοστοὺς βαθυστόχαστους ἐρευνητές.

Ὁ χριστιανισμός,στὶς ἀρχές του,ἦτανε χωρὶς ἀμφιβολία ἕνα κίνημα ἀπὸ τὰ πιὸ ἑτερόκλιτα κοινωνικὰ στρώματα ποὺ δὲν εἶχαν ἰδιοκτησία,ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ περιλάβουμε ὅλα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προλετάριου, ἂν μὲ τὴ λέξη αὐτὴ δὲν ἐννοοῦμε τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες μονάχα. Ἐκεῖνος, ποὺ μὲ τὴν πρακτική του συνεργασία, γνώρισε τὸ σύγχρονο κίνημα τοῦ προλεταριάτου καὶ τὰ κοινά γνωρίσματά του στὶς διάφορες χῶρες, καὶ ποὺ σὰν συναγωνιστὴς τοῦ προλεταριάτου, ἔμαθε νὰ ζεῖ μαζὶ μ' αὐτὸ τὰ αἰσθήματά του καὶ τοὺς πόθους του, αὐτὸς μπορεῖ νὰ νοιώσει καὶ πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ, τὸκολώτερα ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ποὺ εἶδανε τὸ προλεταριάτο πάντα ἀπὸ μακρυά.

Ἂν ὅμως, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ ἐπιστημονικὰ μορφωμένος πρακτικὸς πολιτικὸς ἔχει περισσότερα πλεονεκτήματα στὴν ἱστοριογραφία ἀπὸ τὸν ἁπλὸ σοφὸ τοῦ βιβλίου, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ πρακτικὸς πολιτικός, ἀντίθετα μὲ τὸν ἄνθρωπο τοῦ βιβλίου ποὺ στέκει μακρυὰ ἀπὸ τὸν κόσμο, εἶναι πιὸ ὑποχωρητικὸς σὲ πειρασμοὺς ποὺ ἐμποδίζουν τὴν ἀντικειμενικότητά του. Εἰδικώτερα δυὸ εἶναι οἱ κίνδυνοι ποὺ ἀπειλοῦν στὴν ἱστορισγραφία τοὺς πρακτικοὺς πολιτικοὺς περισκότερο ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Πρῶτα, ὁ πειρασμὸς νὰ παραστήσουν τὰ περασμένα ὁλότελα σὰμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τῶν τωρινῶν καὶ ὕστερα, ἡ τάση νὰ βλέπουν τὰ περασμένα ὅπως ταιριάζει καλύτερα στὶς ἀνάγκες τῆς τωρινῆς πολιτικῆς.

Μὰ ἀκό τοὺς κινδύνους αὐτοὺς ἐμεῖς οἱ σοσιαλιστές, στὸν βαθμὸ ποὺ εἴμαστε μαρξιστές, αἰσθανόμαστε τον ἑαυτό μας ἀσφαλισμένο μὲ τὴν μέθοδο τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ποὺ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν προλεταριακή μας ἄποψη.

Ἡ πατροπαράδοτη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία βλέπει στὰ πολιτικὰ κινήματα μόνο τὸν ἀγῶνα γιὸ τὴν ἐπικράτηση ἀρισμένων πολιτικῶν θεσμῶν—μοναρχία, ἀριστοκρατία, δημοκρατία κλπ.—ποὺ κι αὐτοὶ πάλι εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ ὁρισμένες ἠθικὲς ἰδέες καὶ ἐπιδιώξεις. Ἂν σταματήσουμε σ' αὐτά, ἂν δὲν ἀναζητήσουμε τὴν αἰτία ποὺ ἔχουν αὐτοὶ οἱ θε-

σμοί, κι αὐτὲς οἱ ἰδέες καὶ ἐπιδιώξεις, τότε εὔκολα βγάζουμε τὸ συμπέρασμα, πὼς αὐτὲς ἐξωτερικὰ μονάχα ἀλλάζουν στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, οὐσιαστικὰ μένοντας οἱ ἴδιες. Θὰ βροῦμε πὼς αἱ ἴδιοι θεσμοί, οἱ ἴδιες ἰδέες καὶ ἐπιδιώξεις ξαναγυρίζουνε πάντα καὶ πὼς ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἐπιδίωξη γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα, ποὺ ὁλοένα σκοντάφτει στὴν καταπίεση καὶ τὴν ἀνισότητα, μιὰ ἐπιδίωξη ποὺ ποτὲ δὲν πραγματοποιεῖται μὰ οὔτε καὶ μπορεῖ ποτὲ νὰ σταματήσε. ὁλότελα.

Ἂν κάπου κάποτε νικήσουν οἱ ἀγωνιστὲς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας, τότε ἡ νίκη τους γίνεται βάση μιᾶς καινούργιας ἀνελευθερίας καὶ ἀνισότητας. Τότε ὅμως ξεσηκώνονται ἀμέσως πάλι νέοι ἀγωνιστὲς γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα.

Ἔτσι, ὅλη ἡ ἱστορία φαίνεται σὰν ἕνας κύκλος ποὺ ξαναγυρίζει πάντα στὸ ἴδιο σημεῖο, μιὰ αἰώνια ἐπανάληψη καὶ ὅπου μόνο τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα ἀλλάζουν, δίχως ἡ ἀνθρωπότητα νὰ κάνει οὔτε ἕνα βῆμα μπρός.

Ὅποιος δέχεται τὴν ἄποψη αὐτή,θὰ ἔχει πάντοτε τὴν κλίση νὰ ζωγραφίζει τὰ περασμένα σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τῶν τωρινῶν καί, ὅσο πιὸ καλὰ θὰ ξέρει τοὺς ἀνθρώπους τοὺς τωρινούς, τόσο πιὸ εὔκολα θὰ φτιάνει πάνω στό δικό τους καλούπι καὶ τοὺς ἀν^ρώπους τῶν περασμένων χρόνων.

Ἀντίθετα, μιὰ ἄλλη ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δὲν περιορίζεται στὴν θεώρηση τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν μὰ ἀναζητᾶ τὶς αἰτίες τους μέσα στὶς πιὸ βαθειὲς ρίζες τῆς κοινωνίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα βρίσκεται ὁλοένα μπροστὰ στὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, ποὺ κι' αὐτὸς πάλι σὲ τελευταῖο ἀνάλυση εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς τ ε χ ν ι κ ῆ ς ἂν καὶ ὄχι μονάχα ἀπ' αὐτή.

Ὅταν ἀρχίσουμε νὰ ἐρευνᾶμε τὴν τεχνικὴ καὶ ὕστερα τοὺς τρόπους τῆς παραγωγῆς στὰ περασμένα χρόνια, ἀμέσως τότε ἐξαφανίζεται ἡ ἰδέα πὼς τάχα πάνω στὴν παγκόσμια σκηνὴ ξαναπαίζεται ὁλοένα τό ἴδιο κωμικοτραγικὸ δρᾶμα.

Ἡ ἱστορία τῆς οἰκονομίας τῶν ἀνθρώπων περνάει μιὰ ἀτέλειωτη ἐξέλιξη ἀπὸ κατώτερες σὲ ἀνώτερες μορφές, ἂν καὶ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲ γίνεται ἀδιάκοπα καὶ εὐθύγραμμα. Ὅταν ὅμως ἐρευνήσουμε τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στὶς διά-

φορες ἱστορικὲς περιόδους, τότε πιὰ χάνουμε τὴν ψευδαίσθηση τῆς ἀδιάκοπης ἐπανάληψης τῶν ἴδιων ἰδεῶν, ἐπιδιώξεων καὶ πολιτικῶν θεσμῶν. Τότε βλέπουμε ὅτι οἱ ἴδιες λέξεις μέσα ὑτὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἀλλάζουν νόημα, ὅτι ἰδέες καὶ θεσμοὶ ποὺ μοιάζουν ἐξωτερικά, ἔχουν διαφορετικὸ περιεχόμενο, γιατὶ πηγάζουν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ ἔχουν τάξεις διαφορετικὲς κάτω ἀπὸ συνθῆκες διαφορετικές. Ἡ ἐλευθερία ποὺ ζητᾶει ὁ νεώτερος προλετάριος εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπιδιώκανε οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς «τρίτης τάξης» (tiers-état) στὰ 1789, καὶ αὐτὴ πάλι ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀγωνιστήκανε νὰ καταχτήσουν στὴν ἀρχὴ τῆς Θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης οἱ ἡγεμόνες τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ὅταν τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες δὲν τοὺς ἀντικρίζουμε πιὰ σὰν ἁπλοὺς ἀγῶνες γιὰ ἀφηρημένες ἰδέες ἢ πολιτικοὺς θεσμούς, ἀλλὰ ξεσκεπάζουμε τὴν οἰκονομική τους βάση, βλέπουμε ἁμέσως πὼς κι' ἐδῶ, ὅπως στὴν τεχνικὴ καὶ στὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, γίνεται μιὰ ἀδιάκοπη ἐξέλιξη πρὸς ἀνώτερες μορφές, πὼς καμμιὰ ἐποχὴ δὲν μοιάζει ὁλότελα μὲ τὶς ἄλλες, πὼς τὰ ἴδια συνθήματα καὶ τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα ἔχουν διαφορετικὴ σημασία σὲ διαφορετικὲς ἐποχές.

Ἂν ἡ προλεταριακὴ ἄποψη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε εὐκολώτερα ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς ἐρευνητὲς ἐκεῖνες τὶς πλευρὲς τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ, ποὺ εἶναι κοινὲς μὲ τὸ νεώτερο κίνημα τοῦ προλεταριάτου, ὡστόσο ὁ τονισμὸς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας μᾶς βοηθάει νὰ καταλάβουμε τὰ ἰδιόμορφα γνωρίσματα τοῦ ἀρχαίου προλεταριάτου ποὺ πήγαζαν ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη οἰκονομική του θέση καὶ διαμόρφωναν τόσο διαφορετικὰ τὸν ἀγῶνα του ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ νεώτερου προλεταριάτου, παρ' ὅλο ποῦ καὶ τὰ δυὸ ἔχουν πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα.

Προφυλάγοντάς μας ὅμως ἡ μαρξιστικὴ ἀνείληψη τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ ἐκτιμήσουμε τὰ περασμένα μὲ τὸ μέτρο τῶν τωρινῶν καὶ ὀξύνοντας τὴν παρατηρητικότητά μας πάνω στὰ ξεχωριστὰ γνωρίσματα τῆς κάθε ἐποχῆς καὶ τοῦ κάθε λαοῦ, μᾶς σώζει κι ἀπὸ τὸν ἄλλο κίνδυνο, νὰ παριστάνουμε

δηλαδὴ τὶς περασμένες ἐποχὲς σύμφωνα μὲ τὸ πρακτικὸ συμφέρο ποὺ ἐπιδιώκουμε στὴ σημερινὴ ἐποχή.

Βέβαια ἕνας τίμιος ἄνθρωπος, ὁποιαδήποτε κι ἂν ἔχει ἀποψη, δὲν θὰ φτάσει ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ πλαστογραφήσει ἐνσυνείδητα τὴν ἱστορία. Πουθενὰ ὅμως ἀλλοῦ δὲν εἶναι τόσο ἀναγκαία ἡ ἀμεροληψία τοῦ ἐρευνητῆ ὅσο στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, καὶ πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν εἶναι τόσο δύσκολο νὰ τὴν ἐπιτύχει.

Δουλειὰ τῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι ἀκριβῶς νὰ περιγράφει μόνο ἐκεῖνο ποὺ εἶναι, δηλαδὴ νὰ δίνει μιὰ πιστὴ φωτογραφία τῆς πραγματικότητας, ἔτσι ποὺ κάθε παρατηρητὴς ποὺ εἶναι κατάλληλα ἐφοδιασμένος, νὰ παίρνει τὴν ἴδια εἰκόνα. Δουλειὰ τῆς ἐπιστήμης εἶναι νὰ βγάζει ἀπὸ τὸν ἀνακατεμένο «σωρὸ τῆς ἱστορίας», ἀπὸ ὅλα της τὰ φαινόμενα, τὸ γενικό, τὸ οὐσιαστικό, καὶ ἔτσι νὰ φτιάνει ἕνα νῆμα ποὺ μ' αὐτὸ νὰ προσανατολιζόμαστε μέσα στὸ λαβύρινθο τῆς πραγματικότητας.

Ὕστερα καὶ ἡ δουλειὰ τῆς τέχνης ἀκόμα εἶναι κάτι παρόμοιο. Τὸ ἴδιο κι αὐτὴ δὲν ἔχει γιὰ σκοπὸ νὰ μᾶς δώσει μιὰ ἁπλὴ φωτογραφία τῆς πραγματικότητας. Κι ὁ καλλιτέχνης θὰ μᾶς δώσει ἐκεῖνο ποὺ τοῦ φαίνεται τὸ οὐσιαστικό, τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πραγματικότητας ποὺ θέλει νὰ περιγράψει. Ἡ διαφορὰ τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη εἶναι ὅτι ὁ καλλιτέχνης παριστάνει τὸ οὐσιαστικὸ μὲ τρόπο αἰσθητό, χειροπιαστό, ἐνῶ ὁ ἐπιστήμονας ἐκθέτει τὸ οὐσιαστικὸ σὰν ἔννοια, σὰν ἀφηρημένη σκέψη.

Ὅσο πιὸ περίπλοκο εἶναι ἕνα φαινόμενο κι ὅσο λιγώτερα τὰ φαινόμενα ποὺ θὰ τὰ συγκρίνουμε μαζί του, τόσο πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ ξεχωρίσουμε μέσα σ' αὐτὸ τὰ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὰ συμπτωματικὰ στοιχεῖα του, τόσο πιὸ πολὺ θὰ ἐπικρατήσει στὴν ἐπεξεργασία του ἡ ὑποκειμενικὴ ἰδιομορφία ἐκείνου ποὺ τὸ ἐρευνάει καὶ τὸ ἐκθέτει. Τότε ὅμως, ἀκριβῶς, θὰ εἶναι πιὸ πολὺ ἀπαραίτητη ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἀμεροληψία τῆς παρατήρησής του.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν πιὸ περίπλοκο φαινόμενο ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, τὴν κοινωνία μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ὁ καθένας τους χωριστὰ εἶναι τὸ πιὰ περίπλοκα ὄν ἀπὸ κάθε

ἄλλο ποὺ ξέρουμε. Κοντὰ σ' αὐτό, ὁ ἀριθμὸς τῶν κοινωνικῶν ὀργανισμῶν ποὺ βρίσκονται στὸ ἴδιο σκαλοπάτι τῆς ἐξέλιξης καὶ ποὺ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλον, εἶναι σχετικὰ πάρα πολὺ μικρός.

Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο τὸ ὅτι, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς κοινωνίας ἀρχίζει ἀργότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας μας. Καὶ δὲν εἶναι παράξενο τὸ ὅτι ἐδῶ ἀκριβῶς οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἐρευνητῶν χωρίζονται περισσότερο παρὰ ὁπουδήποτε ἄλλοῦ. Μὰ οἱ δυσκολίες αὐτὲς μεγαλοποιοῦνται ἀκόμα πιὸ πολὺ ὅταν, ὅπως συχνὰ γίνεται στὶς ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας, οἱ διάφοροι ἐρευνητὲς ἔχουν πρακτικὸ συμφέρον ἀπὸ τὸ πόρισμα τῶν ἐρευνῶν τους, συμφέρον διαφορετικὸ καὶ συχνὰ ἀντίθετο ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Τὸ πρακτικὸ αὐτὸ συμφέρον δὲν εἶναι ἀνάγκη βέβαια νὰ εἶναι προσωπικό,ποὺ εἶναι ὅμως ἕνα πραγματικὰ ταξικὸ συμφέρον.

Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν μποροῦν νὰ κρίνουν ἀμερόληπτα τὰ περασμένα, ἐκεῖνοι ποὺ μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἐνδιαφέρονται γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις καὶ τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες τοῦ καιροῦ τους καὶ ταυτόχρονα στὰ τωρινὰ αὐτὰ φαινόμενα βλέπουν νὰ ξαναγυρίζουν οἱ ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἀγῶνες περασμένων ἐποχῶν. Τὰ περασμένα εἶναι σὰν ἕνα προηγούμενο ποὺ κλείνει μέσα του τὴ δικαιολογία ἢ τὴν καταδίκη τῶν τωρινῶν, κι ἀπὸ τὴν κρίση γιὰ τὰ περασμένα θὰ κρέμεται πιὰ γι' αὐτοὺς καὶ ἡ κρίση γιὰ τὰ τωρινά. Ποιός ἀπ' αὐτοὺς θὰ μποροῦσε νὰ μείνει ἀμερόληπτος, ἂν ἤθελε νὰ ὠφελήσει τὴν ὑπόθεσή του; Ὅσο πιὸ πολὺ θὰ ἐνδιαφέρεται για τὴν ὑπόθεσή του, τόσο πιὸ πολὺ σπουδαῖα θὰ τοῦ φαίνονται καὶ τόσο πιὸ πολὺ θὰ τονίζει σὰν οὐσιαστικὰ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα ἀπὸ τὶς περασμένες ἐποχὲς ποὺ θὰ ἀποδείχνουν ὅτι στηρίζουν τὴν ἄποψή του, ἐνῶ ἄλλα γεγονότα ποὺ φαίνονται ὅτι μαρτυροῦν τὸ ἀντίθετο θὰ τὰ παραμερίζει σὰν δευτερεύοντα. Ὁ ἐρευνητὴς θὰ γίνει ἔτσι ἠθικολόγος ἢ δικηγόρος ποὺ ἐγκωμιάζει ἢ καυτηριάζει ὁρισμένα φαινόμενα ἀπὸ τὶς περασμένες ἐποχὲς ἐπειδὴ ὑπερασπίζει ἢ ἐχθρεύεται ὅμοια φαινόμενα τῆς τωρινῆς ἐποχῆς—ἐκκλησία, μοναρχία, δημοκρατία κλπ.

Τελείως διαφορετικὰ εἶναι ὅταν μὲ βάση τὴν αἰκονο-

μικὴ ἐπιστήμη ἀναγνωρίσουμε πὼς τίποτα δὲν ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἱστορία, πὼς οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες τῶν περασμένων καιρῶν φύγανε γιὰ πάντα καὶ δὲν ξανάρχονται, πὼς οἱ ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν τάξεων στὶς περασμένες ἐποχὲς εἶναι οὐσιαστικὰ διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἀντιθέσεις καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν τάξεων, πὼς κατὰ συνέπεια καὶ οἱ νεώτεροι θεσμοὶ καὶ οἱ ἰδέες, ἂν καὶ ἐσωτερικὰ συμφωνοῦν μὲ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἰδέες περασμένων ἐποχῶν, ἔχουν ὡστόσο περιεχόμενο ὁλότελα διαφορετικό. Τώρα καταλαβαίνουμε πὼς κάθε ἐποχὴ πρέπει νὰ τὴ μετρᾶμε μὲ τὸ δικό της μέτρο, πὼς τοὺς τωρινοὺς ἀγῶνες πρέπει νὰ τοὺς ἐξηγοῦμε μὲ τὶς συνθῆκες τῆς τωρινῆς ἐποχῆς, πὼς οἱ ἐπιτυχίες ἢ οἱ ἀποτυχίες ποὺ εἶχανε περασμένες ἐποχὲς στὸ νὰ πραγματοποιήσουν ὁμοιες ἐπιδιώξεις πολὺ λίγα πράγματα μᾶς λὲν αὐτὲς μονάχες τους, πὼς μπορεῖ νὰ ὁδηγηθοῦμε σὲ μεγάλη πλάνη ἂν τὶς σημερινὲς ἀπαιτήσεις τὶς δικαιολογοῦμε κάνοντας μονάχα ἐπίκληση σὲ περασμένες ἐποχές. Αὐτὸ τὸ μάθανε τὸν περασμένο αἰῶνα οἱ δημοκράτες καὶ οἱ προλετάριοι τῆς Γαλλίας, ὅταν θελήσανε νὰ στηριχθοῦνε περισσότερο στὰ «διδάγματα» τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνουν στὶς ταξικὲς σχέσεις τοῦ δικοῦ τους καιροῦ.

Ὅποιος παραδέχεται τὸν ἱστορικὸ ὑλισμό, μπορεῖ ν' ἀντικρίσει τὰ περασμένα δίχως καμμιὰ προκατάληψη, καὶ ὅταν ἀκόμα παίρνει πολὺ ἐνεργὸ μέρος στοὺς σημερινοὺς πρακτικοὺς ἀγῶνες. Ἡ πρᾶξη ὄχι μόνο δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ δεῖ σωστὰ τὰ φαινόμενα τῶν περασμένων χρόνων, μὰ ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ τὸν κάνει ἱκανὸ νὰ βλέπει καλύτερα πολλὰ ἀπ' αὐτά.

Ἔτσι κι' ἐγὼ ἄρχισα νὰ περιγράφω τὶς ρίζες τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ μὲ τὸ σκοπὸ ὄχι νὰ τὸν ἐξυμνήσω ἢ νὰ τὸν καυτηριάσω, παρὰ μόνο νὰ τὸν καταλάβω. Ἤξερα ὅτι ὁποιαδήποτε συμπεράσματα κι ἂν ἔβγαζα, ἡ ὑπόθεση ποὺ γι' αὐτὴν ἀγωνίζουμαι, δὲν εἶχε νὰ πάθει τίποτα. Ὅπως κι' ἂν μοῦ φαινόνταν οἱ προλετάριοι στὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὁποιοι κι ἂν ἦταν οἱ ἀγῶνες τους καὶ τ' ἀποτελέσματά τους, ἦταν ἐντελῶς διαφορετικοὶ ἀπὸ τὸ νεώτερο προλεταριάτο, ποὺ ἀγωνίζεται μέσα σὲ μιὰ ὁλότελα διαφορετικὴ κατάσταση καὶ ἐνεργεῖ μὲ ὅλως διόλου διαφορετικὰ μέσα. Ὅσο μεγάλες πράξεις καὶ κατορθώματα, ὅσες ἀθλιότητες καὶ ἤττες κι ἂν σημειώ-

σανε οἱ προλετάριοι ἐκεῖνοι, αὐτὲς τίποτα δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποδείξουν γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὶς μελλοντικὲς τύχες τοῦ νεώτερου προλεταριάτου, οὔτε ὑπὲρ οὔτε κατά.

Ἂν ὅμως εἶναι ἔτσι τὸ πρᾶγμα, τότε ἔχει κανένα πρακτικὸ σκοπὸ ἡ ἀπασχόληση μὲ τὴν ἱστορία;

Σύμφωνα μὲ τὴ συνειθισμένη ἀντίληψη, παίρνουν τὴν ἱστορία σὰν ἕναν ὑδρογραφικὸ χάρτη γιὰ τὰ πλοῖα ποὺ ταξιδεύουν στὴ θάλασσα τῆς πολιτικῆς δράσης. Νομίζουνε πὼς αὐτὴ δείχνει τὶς ξέρες καὶ τὰ ρηχὰ ὅπου παληότεροι θαλασσοπόροι ναυαγήσανε, καὶ ἔτσι βοηθάει τοὺς μεταγενέστερους νὰ περάσουν ἀπὸ κεῖ δίχως νὰ πάθουν τὰ ἴδια. Ἂν ὅμως ἀλλάζουν ἀδιάκοπα τὰ ρεύματα στὴ θάλασσα τῆς ἱστορίας καὶ τὰ ρηχὰ σχηματίζονται κάθε τόσο καὶ σ' ἄλλα σημεῖα, ἂν κάθε πιλότος πρέπει νὰ βρίσκει τὸ δρόμο ἐξετάζοντας ξανὰ ὁ ἴδιος κάθε τόσο τὰ νερά, ἂν πολὺ συχνὰ ὁ παλιὸς χάρτης δὲν μᾶς δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο,τότε γιὰ ποιὸ λόγο νὰ μελετοῦμε ἀκόμα τὴν ἱστορία, μονάχα ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἐρασιτεχνία;

Μιὰ τέτοια σκέψη θὰ ἦταν πολὺ σφαλερή.Γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν παρομοίωση, ἡ ἱστορία δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει σὰν μόνιμος χάρτης γιὰ ἕναν πιλότο πολιτικοῦ πλοίου. Αὐτὸ ὅμως δὲν θὰ πεῖ πὼς τοὺς εἶναι καὶ ὅλως διόλου ἄχρηστος. Μονάχα ἡ χρήση ποὺ θὰ τῆς κάνουν εἶναι διαφορετική. Πρέπει νὰ τὴν μεταχειρίζωνται σὰν στάθμη,σὰν ἕνα μέσο γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ προσανατολισθοῦν στὰ νερὰ ὅπου βρίσκονται. Ὁ μοναδικὸς τρόπος γιὰ νὰ νοιώσουμε ἕνα φαινόμενο, εἶναι νὰ μάθουμε πῶς διαμορφώθηκε. Δὲν μπορῶ νὰ γνωρίσω τὴ σημερινὴ κοινωνία ἂν δὲν ξέρω πῶς γεννήθηκε, πῶς ἐξελιχθήκανε τὰ ἰδιαίτερά της φαινόμενα, ὁ καπιταλισμός, ἡ θεοκρατία, ὁ χριστιανισμός, ὁ ἰουδαϊσμὸς κλπ.

Ἂν θέλω νὰ ξέρω καλὰ τὴν κοινωνικὴ τοποθέτηση, τὰ καθήκοντα καὶ τὴ μελλοντικὴ τύχη τῆς τάξης ὅπου ἀνήκω ἢ ἔχω προσχωρήσει, πρέπει νὰ γνωρίσω καλὰ τὸ σημερινὸ κοινωνικὸ ὀργανισμό, πρέπει νὰ τὸν καταλάβω ἀπ' ὅλες τὶς μεριές του, κι αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ γίνει ἂν δὲν τὸν ἔχω παρακολουθήσει στὴν ἐξέλιξή του.

Κανένας σὲ μιὰ τάξη δὲν μπορεῖ νάναι ἀγωνιστής της μὲ

βαθειὰ ἐπίγνωση καὶ μὲ μεγάλη προοπτική, ἂν δὲ νοιώσει τὴν Ἱστορικὴ πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Χωρὶς αὐτὸ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῆς στιγμῆς καὶ ἐκεῖνες ποὺ τοῦ δίνει τὸ ἄμεσο περιβάλλον, δὲν εἶναι ποτὲ βέβαιος πὼς οἱ ἐντυπώσεις αὐτὲς δὲν τὸν τραβοῦνε σ' ἕνα δρόμο ποὺ πρῶτα φαίνεται πὼς πάει ἴσα μπρὸς μὰ ποὺ σὲ λίγο θὰ τόνε ρίξει σὲ ξέρες ἀπ' ὅπου δὲ θὰ μπορεῖ νὰ ξεφύγει.

Βέβαια ὑπῆρξαν καὶ ταξικοὶ ἀγῶνες νικηφόροι, δίχως ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς κάνανε, νἄχουνε ξεκάθαρη ἐπίγνωση γιὰ τὴν οὐσία τῆς κοινωνίας ὅπου ζοῦσαν. Στὴ σημερινὴ ὅμως κοινωνία χάνονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἕνα τέτοιο νικηφόρο ἀγῶνα, ἀπαράλλαχτα ὅπως σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία γίνεται ὅλο καὶ πιὸ δύσκολο νὰ ἐμπιστευόμαστε στὸ ἔνστικτο μονάχα καὶ στὴν παράδοση, γιὰ νὰ διαλέξουμε ἔξαφνα, τὰ τρόφιμά μας ἢ τὰ μέσα τῆς διασκέδασής μας. Τὸν καιρὸ ποὺ οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς ἦταν ἁπλές, φυσικές, ἀρκούσανε μόνο τὸ ἔνστικτο καὶ ἡ παράδοση. Ὅσο ὅμως ἡ πρόοδο τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης κάνουνε πιὸ τεχνητὲς τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς, ὅσο πιὸ πολὺ αὐτὲς ξεφεύγουνε ἀπὸ τὴ φύση, τόσο πιὸ ἀναγκαία γίνεται στὸν καθένα ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση, γιὰ νὰ μπορεῖ ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρὸ ἀπὸ τεχνητὰ προϊόντα ποὺ τοῦ προσφέρουνε νὰ ξεχωρίσει τὰ πιὸ κατάλληλα γιὰ τὸν ὀργανισμό του. Ὅσον καιρὸ οἱ ἄνθρωποι πίνανε νερὸ μονάχα, τοὺς ἔφτανε τὸ ἔνστικτο ποὺ ζητάει καθαρὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ καὶ φεύγει ἀπὸ τὸ βρώμικο βαλτονέρι. Δὲν ἀξίζει ὅμως τίποτα τὸ ἔνστικτο ἂν τὸ πάρουμε γιὰ ὁδηγὸ ἀνάμεσα στὰ φαμπρικαρισμένα ποτά. Ἐδῶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση γίνεται μιὰ ἀνάγκη.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ γενικώτερα στὴν κοινωνικὴ δράση.

Στὶς κοινότητες τῆς ἀρχαιότητας μὲ τὶς ἁπλὲς καὶ διάφανες ἐσωτερικὲς τους σχέσεις, ποὺ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες δὲν ἀλλάζανε καθόλου, ἔφτανε στὸν καθένα ἡ παράδοση καὶ ἡ «ἀνθρώπινη εὐθυκρισία», δηλαδὴ γνώσεις ποὺ ὁ καθένας ἀποχτοῦσε μὲ τὴν προσωπική του πεῖρα, γιὰ νὰ τοῦ δείξει τὴ θέση του καὶ τὰ καθήκοντά του μέσο στὴν κοινωνία. Σήμερα ὅμως ζοῦμε σὲ μιὰ

κοινωνία ποὺ ἡ ἀγορά της ἁπλώνεται σ' ὁλόκληρη τὴν οἰκουμένη, σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ περνάει ἀδιάκοπες μεταβολές, τεχνικὲς καὶ κοινωνικές, καὶ ὅπου οἱ ἐργάτες ὀργανώνονται σὲ στρατιὲς ἀπὸ ἑκατομμύρια ἄτομα καὶ οἱ καπιταλιστὲς συγκεντρώνουνε δισεκατομμύρια στὰ χέρια τους. Ἐδῶ, μιὰ τάξη ποὺ ἀνεβαίνει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ διατηρώντας ὅ,τι ὑπάρχει, παρὰ πρέπει νὰ ἀνανεώσει ριζικὰ τὴν κοινωνία, αὐτὴ ἡ τάξη δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τὸν ἀγῶνα της σκόπιμα καὶ μὲ ἐπιτυχία ἂν περιοριστεῖ μόνο στὴν κοινὴ λογικὴ καὶ στὶς πρακτικὲς ἀνθρώπινες ἱκανότητες. Ἀντίθετα, ἐδῶ γίνεται ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸν ἀγωνιστὴ νὰ πλατύνει τὸν ὁρίζοντά του μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐμβάθυνση, νὰ ἀγκαλιάσει μὲ τὴ γνώση του τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες στὶς μεγάλες τους γραμμὲς τοπικὰ καὶ χρονικά, ὄχι γιὰ νὰ καταργήσει τὴν καθημερινὴ μικροδουλειὰ ἢ νὰ τὴν παραγκωνίσει, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴ συσχετίσει συνειδητὰ μὲ τὴ συνολικὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας.

Κι αὐτὸ γίνεται τόσο πιὸ πολὺ ἀναγκαῖο ὅσο ἡ ἴδια ἡ κοινωνία, ποὺ σιγὰ - σιγὰ ἀγκαλιάζει ὁλόκληρη τὴ γήινη σφαῖρα, ἁπλώνει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, περιορίζει τὸν καθένα σὲ μιὰ μόνο εἰδικότητα, σὲ μιὰ ξέχωρη ἐργασία, κι' ἔτσι γεννάει τὴν τάση νὰ χαμηλώνει ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ τὸ πνευματικό του ἐπίπεδο, νὰ τοῦ ἀφαιρεῖ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ νὰ τὸν κάνει ἀνίκανο νὰ νοιώσει τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας, ποὺ ταυτόχρονα πλαταίνει τεράστια.

Γι' αὐτὸ καθένας ποὺ ἔβαλε γιὰ σκοπὸ τῆς ζωῆς του νὰ ἀνυψώσει τὸ προλεταριάτο, καθῆκον ἔχει νὰ ἀντιδράσει σ' αὐτὴ τὴν τάση τῆς πνευματικῆς κενότητας καὶ στενοκεφαλιᾶς καὶ νὰ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν προλεταρίων σὲ πλατιοὺς ὁρίζοντες, σὲ μεγάλες συνθέσεις, σὲ μεγάλους σκοπούς.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσο πιὸ ἀποτελεσματικὸ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴν ἐπισκόπηση καὶ τὴν κατανόηση τῆς πορείας ποὺ τράβηξε ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας μέσ' ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐποχές, καὶ εἰδικώτερα ὅταν στὶς ἐποχὲς ἐκεῖνες ἡ ἐξέλιξη ἀγκάλιασε μεγάλα κοινωνικὰ κινήματα ποὺ ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νὰ ἐνεργοῦνε μὲ τὶς σημερινὲς κυρίαρχες δυνάμεις.

Γιὰ ν' ἀποχτήσει τὸ προλεταριάτο κοινωνικὴ ἐπίγνωση, συνείδηση τῆς ἴδιας του τῆς θέσης καὶ πολιτικὴ ὡριμότητα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μελετήσει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη μὲ τὴν ἱστορικοϋλιστικὴ ἀντίληψη. Ἔτσι ἡ ἔρευνα γιὰ τὶς περασμένες ἐποχὲς δὲν εἶναι καθόλου μιὰ ἀρχαιολογικὴ ἐρασιτεχνία, ἀλλὰ γίνεται ἕνα γερὸ ὅπλο στοὺς σημερινοὺς ἀγῶνες γιὰ νὰ κατακτήσουμε πιὸ γρήγορα ἕνα καλύτερο μέλλον.

Βερολίνο, Σεπτέμβρης 1908

Κ. ΚΑΟΥΤΣΚΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ

1. ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

 ΠΟΙΑ ΘΕΣΗ κι ἂν πάρει κανεὶς ἀπέναντι στὸ χριστιανισμό, πάντα πρέπει ν' ἀναγνωρίσει πὼς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα φαινόμενα στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ μᾶς εἶναι γνωστή. Ὅταν βλέπουμε τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία, ποὺ ἔχει ἡλικία δυὸ χιλιάδων χρόνων περίπου καὶ στέκει μπροστά μας ἀκόμα καὶ σήμερα γεμάτη ζωτικότητα, σὲ μερικὲς χῶρες μάλιστα πιὸ δυνατὴ κι ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, δὲ μποροῦμε ν' ἀντισταθοῦμε σ' ἕνα αἴσθημα μεγάλου θαυμασμοῦ. Γι' αὐτὸ κάθε τί ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ νειώσουμε τὸ κολοσσιαῖο αὐτὸ φαινόμενο, ἑπομένως καὶ ἡ μελέτη γιὰ τὴν καταγωγὴ αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης, παρ' ὅλο ποὺ μᾶς φέρνει χιλιάδες χρόνια πίσω, εἶναι θέμα ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο καὶ ἔχει μεγάλη πραχτικὴ σημασία.

Αὐτὸ δίνει στὶς ἔρευνες γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ ἕνα ἐνδιαφέρο πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἱστορικὴ ἔρευνα ποὺ ἐξετάζει τὶς ἐποχὲς πρὶν ἀπὸ τὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια. Οἱ ἴδιοι ὅμως λόγοι κάνουν τὴν ἔρευνά μας πολὺ πιὸ δύσκολη ἀπὸ ὅσο θὰ ἤτανε δίχως αὐτούς.

Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἔγινε μιὰ κυρίαρχη ὀργάνωση ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες εἴτε τῶν ἴδιων της τῶν ἀρχηγῶν εἴτε τῶν ἰσχυρῶν τοῦ κράτους ποὺ κατόρθωσαν νὰ κυριαρχήσουν ἐπάνω της. Ὅποιος πολεμάει αὐτοὺς τοὺς ἰσχυροὺς πρέπει νὰ πολεμήσει καὶ τὴν ἐκκλησία. Ἔτσι ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐκκλησία ὅπως

καὶ ἐνάντια στὴν ἐκκλησία, ἔγινε μιὰ ὑπόθεση κομματικὴ ποὺ μαζί της εἶναι συνδεδεμένα πολὺ σπουδαῖα οἰκονομικὰ συμφέροντα.

Αὐτὸ μπορεῖ νὰ μπερδεύει τὴν ἀμεροληψία τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας πάνω στὴν ἐκκλησία καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸ ν' ἀπαγορεύσουν οἱ κυρίαρχες τάξεις κάθε ἔρευνα γενικὰ πάνω στὶς ἀρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀποδίδανε στὴν ἐκκλησία ἕνα θεϊκὸ χαρακτῆρα, ποὺ ἔπρεπε νὰ στέκει πάνω καὶ ἔξω ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη κριτική.

Στὸ τέλος ὁ ἀστικὸς Διαφωτισμὸς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα κατώρθωσε νὰ διαλύσει ὁλότελα τὸ θεϊκὸ αὐτὸ φωτοστέφανο. Κι' ἔτσι μόνο μπόρεσε νὰ γίνει μιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ γένεση τοῦ χριστιανισμοῦ.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅμως πὼς καὶ στὸ δέκατον ἔνατο αἰῶνα ἡ κοσμικὴ ἐπιστήμη ἀπέφυγε τὴν περιοχὴ αὐτή, σὰ νὰ μὴν ἦταν δική της δουλειὰ καὶ σὰ νὰτανε πάντα ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀποκλειστικὰ στὴ δικαιοδοσία τῆς θεολογίας. Μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἱστορικὰ ἔργα ποὺ γραφτήκανε ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἀστοὺς ἱστοριογράφους τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα καὶ ποὺ πραγματεύονται τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ξεφεύγουν μὲ μεγάλη προσοχὴ ἀκὸ τὸ πιὸ σπουδαῖο φαινόμενο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: τὴ γέννεση τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἔτσι λόγου χάρη ὁ Μόμσεν ἐκθέτει διεξοδικὰ στὸν πέμπτο τόμο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας του τὴν Ἰουδαϊκὴ ἱστορία στὰ χρόνια τῶν καισάρων καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ κάνει λόγο καὶ γιὰ τὸ χριστιανισμό, μὰ τὸν παίρνει ἀμέσως σὰν κάτι γινομένο ποὺ τὸ προϋποθέτει γιὰ γνωστὸ ἀκὸ πρίν. Μέχρι σήμερα οὐσιαστικὰ οἱ θεολόγοι καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους, οἱ προπαγανδιστὲς τοῦ ἐλεύθερου στοχασμοῦ ἦταν οἱ μόνοι ποὺ ἐνδιαφερθήκανε γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ὡστόσο δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὁπωσδήποτε ἀπὸ ἀναιδρία ἡ ἀστικὴ ἱστοριογραφία—κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἦταν ἱστοριογραφία κι ὄχι ἱστοριογραφία μαζὶ καὶ πολεμικὴ φιλολογία—ἀπόφυγε τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Καὶ μόνο ἡ ἀπελπιστικὴ κατάσταση ὅπου βρίσκουνται οἱ πηγὲς ἀπ' ὅπου θ' ἀντλήσουμε τὶς γνώσεις μας πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἔπρεπε νὰ μᾶς ἀποθαρρύνει ἀπὸ μιὰ τέτοια ἔρευνα.

Σύμφωνα μὲ τὴν πατροπαράδοτη ἀντίληψη ὁ χριστιανισμὸς εἶναι τὸ δημιούργημα ἑνὸς μονάχα ἀνθρώπου, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ δὲν τὴν ξεπέρασαν ἀκόμα. Βέβαια στοὺς κύκλους τουλάχιστο τῶν «διαφωτισμένων» καὶ τῶν «μορφωμένων» δὲν βλέπουνε πιὰ τὸ Χριστὸ σὰ θεό, μὰ πάντα τὸν θεωροῦνε σὰ μιὰ ἐξαιρετικὴ προσωπικότητα ποὺ παρουσιάστηκε στὸν κόσμο μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἱδρύσει μιὰ νέα θρησκεία κι αὐτὸ τὸ κατόρθωσε μὲ τὴν κολοσσιαία ἐπιτυχία ποὺ ξέρουμε. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἔχουνε καὶ οἱ φιλελεύθεροι θεολόγοι, τὸ ἴδιο ὅμως τὴν ἔχουν ἐπίσης καὶ οἱ ριζοσπάστες ἐλεύθεροι στοχαστές. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς θεολόγους μόνο στὴν κριτικὴ ποὺ κάνουνε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ προσπαθώντας νὰ τοῦ βγάλουν ὅσο μποροῦνε κάθε ἀνώτερο γνώρισμά του.

Ὡστόσο κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς Gibbon στὴν ἱστορία του: «Ἡ παρακμὴ καὶ πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας» (τὴν ἔγραψε ἀπὸ τὰ 1774 ὡς τὰ 1788) τόνισε μὲ λεπτὴ εἰρωνία πόση ἐντύπωση τοῦκανε τὸ ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοῦ Ἰησοῦ δὲν ἀναφέρει τίποτε γι' αὐτὸν ποὺ λένε πὼς ἔκανε τόσο καταπληχτικὰ πράγματα :

«Πῶς νὰ ἐξηγήσουμε τὴν τόσο μικρὴ προσοχὴ ποὺ ἔδωσε ὁ ἐθνικὸς καὶ φιλοσοφικὸς κόσμος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς στὶς ἀποδείξεις ἐκεῖνες» γράφει «ποὺ τὸ χέρι τῆς παντοδυναμίας πρόσφερνε ὄχι στὸ νοῦ του ἀλλὰ στὶς αἰσθήσεις του ; Στὸν αἰῶνα τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀποστόλων του καὶ τῶν πρώτων μαθητῶν του, ἡ διδασκαλία ποὺ κηρύξανε αὐτοὶ ἐνισχύθηκε μὲ ἕνα σωρὸ θαύματα. Οἱ παράλυτοι περπατήσανε, οἱ τυφλοὶ εἶδανε τὸ φῶς τους, οἱ ἄρρωστοι θεραπεύτηκαν, οἱ νεκροὶ ἀναστήθηκαν, δαιμόνια διωχτήκανε καὶ πολλὲς φορὲς οἱ νόμοι τῆς φύσης παραβιάστηκαν γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ὅμως οἱ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Ρώμης δὲν πρόσεξαν ἐκεῖνο τὸ κατανυχτικὸ θέαμα καὶ ἐνῶ ἐξακολουθούσανε τὶς συνειθισμένες ἀπασχολήσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς μελέτης τους, δείχνουν σὰν νὰ μὴν ἀντιλαμβάνωνται ὅλες τὶς μεταβολὲς ποὺ γινόντανε στὴν ἠθικὴ καὶ φυσικὴ τάξη τοῦ κόσμου».

Σύμφωνα μὲ τὴ χριστιανικὴ παράδοση, ὅταν πέθανε ὁ Ἰησοῦς, σ' ὅλη τὴ γῆ ἢ τουλάχιστο σ' ὅλη τὴν Παλαιστίνη ὁ οὐρα-

νὸς σκοτείνιασε τρεῖς ὧρες. Αὐτὸ ἔγινε ὅταν ζοῦσε ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος. Αὐτὸς στὴ «Φυσικὴ Ἱστορία του» ἔχει ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο γιὰ τὶς ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου, μὰ γιὰ κείνη τὴν ἔκλειψη δὲν ἀναφέρει τίποτα (Gibbon, κεφ. 15).

Μὰ κι ἂν ἀφήσουμε τὰ θαύματα, πάλι εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε πῶς μιὰ προσωπικότητα σὰν τοῦ Ἰησοῦ τῶν Εὐαγγελίων, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὰ ἀναστάτωσε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, μπόρεσε νὰ ἔχει μιὰ τέτοια δράση καὶ στὸ τέλος νὰ πεθάνει σὰν μάρτυρας γιὰ τὴν ἰδέα του, δίχως οἱ ἐθνικοὶ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι σύγχρονοί του νὰ ποῦν οὔτε λέξη γι' αὐτόν.

Τὴν πρώτη μνημόνευση γιὰ τὸν Ἰησοῦ ἀπὸ ἕνα μὴ χριστιανὸ τὴ βρίσκουμε στὶς «Ἰουδαϊκὲς Ἀρχαιότητες» τοῦ Ἰ ώ σ η π ο υ Φ λ ά β ι ο υ. Τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ 18ου βιβλίου μιλάει γιὰ τὸν ἔπαρχο Πόντιο Πιλάτο κι ἐκεῖ μαζὶ μ' ἄλλα διαβάζουμε:

«Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο ζοῦσε ὁ Ἰησοῦς, ἕνας σοφὸς ἄνθρωπος, ἂν μποροῦμε νὰ τὸν ποῦμε ἄνθρωπο, γιατὶ ἔκανε θαύματα. Δίδασκε τοὺς ἀνθρώπους κι αὐτοὶ μὲ χαρὰ δέχονταν τὴν ἀλήθεια κι' ἔτσι μάζεψε πολλοὺς ὀπαδοὺς ἀνάμεσα στοὺς Ἰουδαίους καὶ στοὺς Ἕλληνες. Αὐτὸς ἦταν ὁ Χριστός. Ὕστερα, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Πιλάτος τὸν κατεδίκασε σὲ σταύρωση μὲ βάση τὶς κατηγορίες τῶν προεστῶν τοῦ λαοῦ μας, τοῦ μείνανε ὡστόσο πιστοὶ ὅσοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸν ἀκολουθήσανε. Γιατὶ παρουσιάστηκε καὶ πάλι σ' αὐτοὺς τὴν τρίτη μέρα ἀναστημένος, καθὼς τὸ εἶχανε προφητέψει οἱ προφῆτες τοῦ Θεοῦ μαζὶ μὲ τόσα ἄλλα ἀξιοθαύμαστα πράγματα γι' αὐτόν. Ἀπ' αὐτὸν πῆρανε τὸ ὄνομα οἱ Χριστιανοὶ ποὺ ἀπὸ τότε δὲν ἔλειψε ἡ αἵρεσή τους».

Ἀκόμα μιὰ φορὰ μιλάει ὕστερα ὁ Ἰώσηπος γιὰ τὸ Χριστὸ στὸ 20ὸ βιβλίο, κεφάλαιο 9, ὅπου διαβάζουμε ὅτι ὁ πρωθιερέας Ἄννας κατάφερε στὸν καιρὸ τοῦ ἔπαρχου Ἀλβίνου (τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα) καὶ «περάσανε ἀκὸ δίκη τὸν Ἰάκωβο, ἀδελφὸ τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ λεγόμενου Χριστοῦ, μαζὶ μὲ μερικοὺς ἄλλους, μὲ τὴν κατηγορία πὼς παραβιάσανε τὸ νόμο, καὶ καταδικάστηκαν σὲ λιθοβολισμό».

Οἱ χριστιανοὶ θεωρήσανε πολὺ σπουδαῖες τὶς μαρτυρίες αὐτές. Εἶναι μαρτυρίες ἀπὸ ἕνα μὴ χριστιανό, ἕναν Ἰουδαῖο καὶ φαρισαῖο ποὺ γεννήθηκε τὸ ἔτος 37 ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ ζοῦ-

σε στὴν Ἱερουσαλήμ, ἑπομένως μποροῦσε πολὺ καλὰ νὰ ἔχει αὐθεντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰησοῦ. Καὶ ἡ δικήτου μαρτυρία θὰ εἶναι πιὸ πολὺ ἐξιοπρόσεχτη γιατὶ αὐτὸς σὰν Ἰουδαῖος δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ πεῖ ψέματα γιὰ χάρη τῶν χριστιανῶν.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ὑπερβολικὴ ἔξαρση γιὰ τὸ Χριστὸ ποὺ κάνει ἕνας εὐλαβὴς Ἰουδαῖος, ἔκανε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὕποπτο τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ χωρία αὐτὰ τοῦ ἔργου του. Ἀπὸ τὸ δέκατο ἕκτο αἰῶνα ἀπόμα πολεμήσανε τὴ γνησιότητά του καὶ σήμερα εἶνα: ἐξακριβωμένο ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι π α ρ α π ο ι η μ έ ν ο καὶ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο (*).

Τὸ χωρίο αὐτὸ τὸ πρόσθεσε τὸν τρίτο αἰῶνα ἕνας χριστιανὸς ἀντιγραφέας ποὺ μὲ δυσαρέσκεια βέβαια ἔβλεπε ὅτι ὁ Ἰώσηπος, παρ' ὅλο ποὺ διηγεῖται καὶ τὰ πιὸ ἀσήμαντα πράγματα ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Ἰησοῦ. Ὁ εὐλαβὴς αὐτὸς χριστιανὸς διαισθανότανε σωστὰ πώς, ἂν ἔλειπε ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἰώσηπου κάθε ὑπόμνηση σχετικὴ μὲ τὸν Ἰησοῦν, αὐτὸ θὰ ἦταν ἐνάντια στὴν ἱστορικὴ ὕπαρξη ἢ τουλάχιστο ἐνάντια στὴ σημασία ποὺ θὰ εἶχε τὸ πρόσωπο τοῦ Σωτήρα του. Ἔτσι ἡ ἀποκάλυψη τῆς παραποίησης ποὺ ἔκανε ὁ ἀντιγραφέας ἐκεῖνος, ἔγινε μιὰ ἀπόδειξη ἐνάντια στὸν Ἰησοῦ.

Μὰ καὶ τὸ ἄλλο χωρίο γιὰ τὸν Ἰάκωβο εἶναι πολὺ ἀμφίβολο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ὠριγένης ποὺ ἔζησε ἀπὸ τὸ 185 ἴσαμε τὸ 254 ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστό, ἀναφέρει στὴν ἑρμηνεία του πάνω στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, μιὰ μαρτυρία τοῦ Ἰώσηπου γιὰ τὸν Ἰάκωβο. Καὶ ἐκεῖ παρατηρεῖ ὅτι εἶναι παράδοξο πὼς ὁ Ἰώσηπος παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν πίστευε τὸν Ἰησοῦ γιὰ Χριστό. Ἀκόμα καὶ στὴν πολεμική του μὲ τὸν Κέλσο, ὁ Ὠριγένης παραθέτει τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Ἰώσηπου καὶ πάλι διαπιστώνει ἀπ' αὐτὸ τὴν ἀπιστία τοῦ Ἰώσηπου. Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Ὠριγένη εἶναι μιὰ ἀπόδειξη ὅτι στὸ ἀρχικὸ γνωστὸ κείμενο τοῦ Ἰώσηπου δὲν μποροῦσε νὰ βρίσκεται τὸ τόσο χτυπητὸ χωρίο γιὰ τὸν Ἰησοῦ ὅπου ὁ Ἰώσηπος τὸν ἀναγνωρίζει γιὰ Χριστό, γιὰ Μεσσία.

---

* Παράβαλλε ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi 1 τομ., 3 ἔκδοση, 1901, σ. 544.

Ταυτόχρονα όμως είναι έξακριβωμένο πώς καὶ τὸ χωρίο γιὰ τὸν Ἰάκωβο ποὺ βρῆκε ὁ Ὠριγένης στὸν Ἰώσηπο, ἦτανε κι αὐτὸ μιὰ παραποίηση ἀπὸ χριστιανό. Γιατὶ τὸ χωρίο ποὺ παραθέτει ὁ Ὠριγένης λέει ὁλότελα διαφορετικὰ πράγματα ἀπ' ὅ,τι λένε, τὰ χειρόγραφα κείμενα τοῦ Ἰώσηπου ποὺ διασωθήκανε μέχρι σήμερα. Ἡ παράθεση τοῦ Ὠριγένη παρουσιάζει τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ σὰ μιὰ τιμωρία γιὰ τὴ θανάτωση τοῦ Ἰάκωβου. Τὸ παραποιημένο αὐτὸ κομμάτι δὲν πέρασε στὰ ἄλλα χειρόγραφα κείμενα τοῦ Ἰώσηπου κι' ἔτσι δὲ διασώθηκε ὡς τὰ χρόνια μας. Ἀντίθετα τὸ χωρίο γιὰ τὸν Ἰάκωβο, ποὺ ἔχουνε τὰ δικά μας χειρόγραφα κείμενα τοῦ Ἰώσηπου, δὲν τὸ παραθέτει ὁ Ὠριγένης, ἐνῶ τὸ ἄλλο χωρίο τὸ ἀναφέρει τρεῖς φορὲς μὲ διάφορες εὐκαιρίες. Καὶ ξέρουμε ὅτι ὁ Ὠριγένης μὲ μεγάλη φροντίδα συγκέντρωσε ὅλες τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἰώσηπου, ποὺ μποροῦσε νὰ τὶς ἐκμεταλλευθεῖ γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πὼς καὶ τὸ χωρίο τοῦ Ἰώσηπου ποὺ διασώθηκε ὡς σήμερα καὶ μιλάει γιὰ τὸν Ἰάκωβο, εἶναι κι αὐτὸ παραποιημένο· δηλαδὴ τὸ ἔχωσε στὸ ἔργο τοῦ Ἰώσηπου ἕνας εὐλαβὴς χριστιανὸς γιὰ μεγαλύτερη δόξα τοῦ Θεοῦ κι αὐτὸ ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ὠριγένη, μὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο, ποὺ πρῶτος τὸ παραθέτει.

Ὅπως τὸ χωρίο τοῦ Ἰώσηπου γιὰ τὸν Ἰησοῦ καὶ τὸν Ἰάκωβο, ἔτσι καὶ τὸ χωρίο ποὺ μιλάει γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸ Βαφτιστὴ (Ἀρχαιότητες XVIII. α,2) ὑποπτεύονται πὼς κι αὐτὸ εἶναι «παρεμβολή» (*).

Ἔτσι λοιπὸν ἀκὸ τὰ τέλη ἀκόμα τοῦ δεύτερου αἰώνα, βλέπουμε νὰ γίνωνται ἕνα σωρὸ χριστιανικὲς παραποιήσεις στὸν Ἰώσηπο. Ἡ σιωπὴ τοῦ Ἰώσηπου πάνω στὰ κυριώτερα πρόσωπα ποὺ ἀναφέρουνε τὰ Εὐαγγέλια, ἔκανε πραγματικὰ πολὺ μεγάλη ἐντύπωση καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ διορθωθεῖ.

Μὰ κι ἂν ἀκόμα τὸ χωρίο ποὺ μιλάει γιὰ τὸν Ἰάκωβο ἦτανε γνήσιο, κάλι στὴν καλλίτερη περίπτωση θὰ ἔδειχνε μόνο πὼς ὑπῆρξε ἕνας Ἰησοῦς ποὺ τὸν λέγανε Χριστό, δηλαδὴ Μεσσία. Τίποτα παραπάνω ἀπ' αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε ν' ἀποδείξει. «Ἂν

---

* Schürer. στὸ ἴδιο ἔργο, σ. 433, 548, 591.

δεχόμασταν πὼς πραγματικὰ τὸ χωρίο εἶναι τοῦ Ἰώσηπου καὶ πάλι μ' αὐτὸ ἡ «κριτικὴ Θεολογία» δὲν θὰ κέρδιζε τίποτα ἄλλο, παρὰ μονάχα ἕναν ἴστὸ ἀράχνης ἀπ' ὅπου θὰ κρεμόταν ἡ ὕπαρξη ἀνθρωπίνης προσωπικότητας. Ἦτανε τόσοι πολλοὶ οἱ ὑποψήφιοι Χριστοὶ στὸν καιρὸ τοῦ Ἰώσηπου ὡς τὰ τέλη τοῦ δεύτερου αἰῶνα, ποὺ γι' αὐτοὺς ἔχουμε συνοπτικὲς μονάχα ὑπομνήσεις. Ἔτσι ὑπάρχει ἕνας Ἰούδας ἀπὸ τὴ Γαλιλαία, ἕνας Θευδᾶς, ἕνας ἀνώνυμος Αἰγύπτιος, ἕνας Σαμαρίτης, ἕνας Μπὰρ - Κοσμπᾶ. Γιατὶ τάχα νὰ μὴ ὑπῆρξε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κι' ἕνας Ἰησοῦς ; Ἰησοῦς ἦταν ἕνα ὄνομα πολὺ συνειθισμένο τότε στοὺς Ἰουδαίους» (*).

Τὸ δεύτερο λοιπὸν χωρίο τοῦ Ἰώσηπου, στὴν καλύτερη περίπτωση, μᾶς λέει, ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ὁδηγητὲς τῆς Παλαιστίνης, ποὺ παρουσιάζονταν τότε σὰν Μεσσίες, δηλαδὴ σὰν ἄνθρωποι ποὺ εἶχανε τὸ χρῖσμα τοῦ Κυρίου, ἦταν κι' ἕνας ποὺ τὸν λέγανε Ἰησοῦ. Ἀπ' αὐτὸ δὲν μαθαίνουμε τὸ παραμικρὸ γιὰ τὴ ζωή του καὶ τὴ δράση του.

Δεύτερος ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο μὴ χριστιανὸς συγγραφέας, ποὺ ἀναφέρει γιὰ τὸ Χριστό, εἶναι ὁ Ρωμαῖος ἱστοριογράφος Τάκιτος στὰ «Χρονικά» του, ποὺ γράφτηκαν γύρω στὰ 100 ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστό. Στὸ 15ο βιβλίο αὐτοῦ τοῦ ἔργου περιγράφει τὸν ἐμπρησμὸ τῆς Ρώμης. Ἐκεῖ στὸ 44 κεφάλαιο διαβάζουμε :

«Γιὰ ν' ἀντιδράσει ἐνάντια στὴ διάδοση (ποὺ καταλόγιζε στὸ Νέρωνα τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν ἐμπρησμό), παρουσίασε σὰν ὑπαίτιους, ἀνθρώπους ποὺ ἦτανε μισητοὶ γιὰ τὰ κακουργήματά τους καὶ ὁ λαὸς τοὺς ὀνόμαζε χριστιανοὺς καὶ τοὺς τιμώρησε μὲ τὶς φοβερότερες ποινές. Ὁ ἀρχηγός τους ὁ Χριστός, ποὺ ἀπ' αὐτὸν πῆραν καὶ τὸνομά τους, θανατώθηκε στὸν καιρὸ τοῦ Τιβέριου ἀπὸ τὸν ἔπαρχο Πόντιο Πιλάτο. Αὐτὴ ἡ δεισιδαιμονία, ποὺ καταπνίγηκε γιὰ μιὰ στιγμή, φούντωσε πάλι ὕστερα ὄχι μονάχα στὴν Ἰουδαία, τὴν πρώτη ἑστία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ, μὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴ Ρώμη, ὅπου μαζεύονται ἀπὸ παντοῦ καὶ αὐξαίνουν ὅλα τὰ

---

* Alb. Kalthoff, Die Entstehung des Christentums, 1904, σ. 16. 17.

βδελυρὰ καὶ τὰ αἰσχρὰ πράγματα. Στὴν ἀρχὴ πιάσανε μερικοὺς ποὺ ὁμολόγησαν τὴν κράξη, ὕστερα μὲ βάση τὶς ὁμολογίες αὐτὲς πιάσανε καὶ πολλοὺς ἄλλους, ποὺ τοὺς κατηγόρησαν, ὄχι γιὰ τὸ ἔγκλημα τοῦ ἐμπρησμοῦ μὰ γιὰ μισανθρωπία. Ἡ θανάτωσή τους ἀποτέλεσε ἕνα εἶδος διασκέδασης. Τοὺς ντύνανε μὲ δέρματα ἀπὸ ἄγρια ζῶα καὶ ὕστερα τοὺς ἀφήνανε νὰ τοὺς κατασπαράζουνε τὰ σκυλιὰ ἢ τοὺς σταυρώνανε ἢ τοὺς ἀλείφανε μὲ εὔφλεκτες ὕλες καὶ μόλις νύχτωνε τοὺς ἀνάβανε σὰν πυροτεχνήματα.Γιὰ τὸ θέαμα αὐτὸ ὁ Νέρων πρόσφερε τοὺς κήπους του καὶ ὀργάνωσε ἱπποδρομιακὲς παραστάσεις, ὅπου αὐτὸς ντυμένος ἡνίοχος ἀνακατεύονταν μὲ τὸ λαὸ ἢ ἤταν ἀνεβασμένος σ' ἕνα ἅρμα. Παρ' ὅλο ποὺ αὐτοὶ ἦταν κακοῦργοι καὶ ἀξίζανε τὴν πιὸ σκληρὴ τιμωρία, γεννήθηκε μιὰ συμπάθεια γι' αὐτούς, σὰ νὰ πέφτανε θύματα ὄχι γιὰ τὸ γενικὸ καλό, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ λύσσα ἑνὸς μονάχα ἀνθρώπου».

Τὴ μαρτυρία αὐτή, εἶχως ἄλλο, δὲν τὴν παραποιήσανε οἱ χριστιανοὶ γιὰ ὄφελός τους. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἀκρίβειά της ἀμφισβητήθηκε, γιατὶ ὁ Δίων ὁ Κάσιος δὲν ξέρει τίποτα γιὰ διωγμὸ τῶν χριστιανῶν στὸν καιρὸ τοῦ Νέρωνα. Μὰ ὁ Δίων ὁ Κάσιος ἔζησε ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Τάκιτο. Ὁ Σουητώνιος, ποὺ ἔγραψε ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὸν Τάκιτο, ἀναφέρεται κι αὐτὸς στὴ βιογραφία τοῦ Νέρωνα, σὲ διωγμὸ ποὺ ἔγινε ἐνάντια στοὺς Χριστιανούς, «ἀνθρώπους ποὺ ἦτανε παραδομένοι σὲ μιὰ νέα καὶ κακὴ δεισιδαιμονία» (Κεφ. 16).

Γιὰ τὸν Ἰησοῦ ὅμως, ὁ Σουητώνιος δὲ μᾶς ἀναφέρει ἀπολύτως τίποτα καὶ ὁ Τάκιτος δὲν ἀναφέρει οὔτε μιὰ φορὰ τὸνομά του. Χριστός, ἑλληνικὴ λέξη, ποὺ σημαίνει «ἐκεῖνος ποὺ ἔχει χρισθεῖ» εἶναι ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τῆς ἑβραϊκῆς λέξης «Μεσσίας». Γιὰ τὴ δράση τοῦ Χριστοῦ καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του, δὲν μᾶς λέει τίποτα ὁ Τάκιτος.

Αὐτὰ εἶναι ὅλα - ὅλα ποὺ μαθαίνουμε γιὰ τὸν Ἰησοῦ ἀπὸ μὴ χριστιανικὲς πηγὲς τὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ.

2. ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἀλλὰ δὲν ἔχουμε τὶς χριστιανικὲς πηγὲς ποὺ εἶναι ἀφθονώτερες; Μήπως δὲν ἔχουμε στὰ Εὐαγγέλια, τὶς πιὸ λεπτομερειακὲς

περιγραφὲς γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἰησοῦ;

Βέβαια, οἱ περιγραφὲς αὐτὲς εἶναι ἀρκετὰ ἐκτενεῖς. Δυστυχῶς ὅμως, εἶναι πολὺ μπερδεμένα τὰ πράγματα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιοπιστία τους. Τὸ παράδειγμα τῆς παραποίησης τοῦ Ἰώσηπου, μᾶς ἔδειξε κι ὅλας ἕνα χαραχτηριστικὸ γνώρισμα τῆς παληότερης χριστιανικῆς ἱστοριογραφίας, τὴν ἀπόλυτη ἀδιαφορία της γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ποὺ τὴν ἐνοιαζε, δὲν ἦταν ἡ ἀλήθεια ἀλλὰ ἡ ἐντύπωση. Καὶ γι' αὐτό, δὲν δίσταζε καθόλου γιὰ τὰ μέσα ποὺ διάλεγε.

Γιὰ νἄμαστε δίκαιοι, πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὸν καιρό της δὲν ἦταν αὐτὴ μόνο ποὺ μεταχειριζότανε τέτοια μέσα. Καὶ ἡ ἰουδαϊκὴ θρησκευτικὴ φιλολογία δὲν ἔκανε καλύτερα, ἀκόμα καὶ οἱ «ἐθνικὲς μυστικὲς τάσεις», στοὺς τελευταίους αἰῶνες πρὶν τὴ χρονολογία μας καὶ στὴν ἀρχή της, πέσανε στὸ ἴδιο ἁμάρτημα. Εὐκολοπιστία τοῦ κοινοῦ, λαχτάρα γιὰ ζωηρὲς ἐντυπώσεις μαζὶ μὲ τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στὶς δυνάμεις του, ἡ ἀνάγκη νὰ πιαστεῖ ἀπὸ ὑπεράνθρωπες αὐθεντίες, τὸ ξεγλύστρημα ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῆς πραγματικότητας, (ἰδιότητες ποὺ θὰ γνωρίσουμε πιὸ κάτω τὶς αἰτίες τους), μολύνουνε τότε ὁλόκληρη τὴ φιλολογία τόσο πιὸ πολύ, ὅσο αὐτὴ ξέφευγε ἀπὸ τὰ παραδομένα. Στὴ χριστιανικὴ καὶ στὴν ἰουδαϊκὴ φιλολογία, θὰ βροῦμε πάμπολλα στοιχεῖα, ποὺ νὰ μαρτυροῦνε γι' αὐτό. Σ' αὐτὸ ὅμως ἑκλινε καὶ ἡ μυστικὴ φιλοσοφία, ποὺ ἔχει βέβαια πιὸ στενὴ συγγένεια μὲ τὸ χριστιανισμό, ὅπως μᾶς τὸ δείχνουν λόγου χάρη οἱ Νεοπυθαγόρειοι, μιὰ τάση ποὺ φάνηκε στὸν τελευταῖο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία μας, ἕνα μίγμα πλατωνισμοῦ καὶ στωϊκισμοῦ, γεμᾶτο ἀπὸ πίστη στὴν ἀποκάλυψη καὶ στὸ θαῦμα. Ἡ τάση αὐτὴ παρουσιάστηκε σὰν διδασκαλία τοῦ ἀρχαίου φιλόσοφου Πυθαγόρα, ποὺ ἔζησε τὸν 6ον αἰῶνα πρὶν τὴ χρονολογία μας—ἢ καθὼς λένε πρὸ Χριστοῦ— καὶ ποὺ γι' αὐτὸν πάρα πολὺ λίγα πράγματα ξέρουμε. Γι' αὐτό, ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ τοῦ ἀποδώσουνε ὅλα ὅσα εἶχαν ἀνάγκη, ἀπὸ τὸ κῦρος ἑνὸς μεγάλου ὀνόματος.

«Οἱ Νεοπυθαγόρειοι θέλανε νὰ τοὺς θεωροῦν σὰν πιστοὺς μαθητὲς τοῦ ἀρχαίου Σάμιου φιλόσοφου. Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ παρουσιάσουνε τὶς δικές τους διδασκαλίες σὰν Παλαιοπυθαγόρειες,

κάνανε τις πολυάριθμες ἐκεῖνες πλαστογραφίες στὰ κείμενα, ποὺ μ' αὐτὲς ἔβαζαν ἀδίσταχτα στὸ στόμα ἑνὸς Πυθαγόρα ἢ ἑνὸς Ἀρχύτα, τὸ κάθε τι, ἂς ἦτανε πάρα πολὺ νωπὸ καὶ ἂς ἦτανε πολὺ γνωστὴ ἡ πλατωνικὴ ἢ ἀριστοτελικὴ του προέλευση *

Ἀκριβῶς τὸ ἴδιο βρίσκουμε στὴν πρώτη χριστιανικὴ φιλολογία. Ἀποτελεῖ γι' αὐτὸ ἕνα χάος, ποὺ γιὰ νὰ τὸ ξεδιαλύνουνε, δουλεύουν τώρα πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα μιὰ σειρὰ ἀπὸ βαθυστόχαστα πνεύματα, χωρὶς νὰ ἔχουν προχωρήσει καὶ πολὺ σὲ σίγουρα ἀποτελέσματα.

Θὰ δείξουμε μ' ἕνα παράδειγμα, πῶς ἀκόμα καὶ σήμερα συγκρούονται ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, οἱ πιὸ ποικίλες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ γένεση τῶν πρώτων χριστιανικῶν γραφῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, ποὺ εἶναι ἕνα ἐξαιρετικὰ δύσκολο πρόβλημα. Γι' αὐτὴν ὁ Pfleiderer γράφει στὸ βιβλίο του «Ὁ πρῶτος χριστιανισμός, οἱ γραφές του καὶ οἱ διδασκαλίες του»:

«Τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ ἦταν ἡ πιὸ παληὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀποκαλύψεις καὶ πρότυπο γιὰ τὸ εἶδος τους. Τώρα ποὺ τὸ κλειδὶ γιὰ τὶς ὀπτασίες τοῦ Δανιὴλ τὸ βρήκανε στὰ περιστατικὰ τοῦ ἰουδαϊκοῦ πολέμου, στὸν καιρὸ τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς, συμπεράνανε καὶ μὲ τὸ δίκηο τους, πῶς καὶ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου θὰ τὴν ἐξηγήσουνε μὲ τὰ περιστατικὰ τοῦ καιροῦ τους. Τὸν μυστικὸ ἀριθμὸ 666, στὸ 13 Κεφάλαιο, 18 στίχο, τὸ ἐξηγήσανε οἱ περισσότεροι σοφοὶ σχεδὸν ταυτόχρονα (Benary, Hitzig καὶ Reuss), ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ σειρὰ τῶν ἑβραϊκῶν ἀλφαβητικῶν στοιχείων τοῦ ὀνόματος Νέρων.

Ἔτσι, συγκρίνοντας τὸ 13 καὶ τὸ 17 κεφάλαιο, βγάλανε τὸ συμπέρασμα πῶς ἡ Ἀποκάλυψη πρωτόγινε ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Νέρωνα, στὰ 68. Αὐτὴ ἡ γνώμη ἐπικράτησε γιὰ πολὺν καιρὸ καὶ ἰδιαίτερα στὴ παληὰ σχολὴ τοῦ Τούμπιγκεν. Ἡ σχολὴ αὐτή, ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν ὑπόθεση, ποὺ τὴ θεωρεῖ ἀκόμα σωστή, ὅτι τὸ βιβλίο γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Ἰωάννη, νομίζει πῶς βρῆκε τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐξήγηση ὅλου τοῦ βι-

---

* Zeller, Philosophie der Griechen, 3. Μέρος, 2. Τμῆμα, Λειψία 1868, σ. 96.

βλίου, στοὺς κομματικοὺς ἀγῶνες, στοὺς ἰουδαΐστὲς καὶ στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Παύλου. Καὶ ἔδω ἔκανε πολλὲς φορὲς αὐθαίρετες καὶ χοντροκομένες σκέψεις (ἰδιαίτερα ὁ Volkmar). Νέο βῆμα γιὰ μιὰ βαθύτερη ἔννοια πάνω στὸ πρόβλημα, ἔκανε στὰ 1882 ἕνας μαθητὴς τοῦ Weizsäeker, ὁ Daniel Völter. Αὐτὸς παραδέχτηκε πὼς δ ι ά φ ο ρ ο ι σ υ γ γ ρ α φ ε ῖ ς, ἀπὸ τὰ 66 ὡς τὰ 170, (ἀργότερα ὡς τὰ 140) εἶχανε κάνει πολλὲς προσθῆκες καὶ ἀλλοιώσεις σ' ἕνα βασικὸ κείμενο. Στὴν ἐφαρμογή της, ἡ φιλολογικοϊστορικὴ αὐτὴ μέθοδος τοῦ Völter, παρουσίασε ἀργότερα, στὰ κατοπινὰ δεκαπέντε χρόνια, διάφορες παραλλαγές. Ὁ Vischer ὑποστήριξε, πὼς κάποιος χριστιανὸς συντάχτης εἶχε διασκευάσει ἕνα ἰουδαϊκὸ βασικὸ κείμενο. Ἀντίθετα, ὁ Sabatier καὶ ὁ Schön, δεχτήκανε πὼς ἦτανε ἀρχὴ ἕνα χριστιανικὸ βασικὸ κείμενο, ὅπου ὕστερα παρεμβάλανε ἰουδαϊκὰ στοιχεῖα. Ὁ Weyland ξεχώρισε δύο ἰουδαϊκὲς πηγὲς ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Νέρωνα καὶ τοῦ Τίτου καὶ ἕνα συντάχτη χριστιανὸ στὸν καιρὸ τοῦ Τραϊανοῦ. Ὁ Spitta πάλι ξεχώρισε ἕνα χριστιανικὸ βασικὸ κείμενο ἀπὸ τὰ 60 ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστό, δυὸ ἰουδαϊκὲς πηγές, ἀπὸ τὰ 63 πρὶν τὸ Χριστὸ ὡς τὰ 40 ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ ἕνα χριστιανὸ συντάχτη στὸν καιρὸ τοῦ Τραϊανοῦ. Ὁ Schmidt δέχτηκε τρεῖς ἰουδαϊκὲς πηγὲς καὶ δυὸ χριστιανοὺς ποὺ τὶς ἐπεξεργαστήκανε. Ὁ Völter μ' ἕνα καινούργιο ἔργο του στὰ 1893, δέχτηκε μιὰ πρωταρχικὴ Ἀποκάλυψη ἀπὸ τὸ ἔτος 62 καὶ τέσσερις διασκευές της στὸν καιρὸ τοῦ Τίτου, τοῦ Δομιτιανοῦ, τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις, ποὺ ὑπερθεματίζανε καὶ ἀνατρέπανε ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, στὸ τέλος εἶχανε γιὰ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ μείνουν οἱ ἀμύητοι μὲ τὴν ἐντύπωση, ὅτι στὴν ἔρευνα τῆς Καινῆς Διαθήκης, τίποτα δὲν εἶναι βέβαιο καὶ γιὰ τίποτα δὲν εἴμαστε σίγουροι» (Jülicher)*.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς,ἀντίθετα μ' αὐτά, ὁ Pfleiderer πιστεύει, ὅτι «οἱ ἐπίμονες ἔρευνες στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια» δίνουν «ἕνα σίγουρο ἀποτέλεσμα».Δὲν τολμάει ὅμως νὰ ἀποκαλύψει ποιὸ εἶναι αὐτό. Νομίζει μόνο. "Ετσι τοῦ φαίνεται». Σχεδὸν τὸ μόνο συγ-

* Pfleiderer, Urchristentum, 1902, II, σ. σ. 282, 283.

κεκριμμένο συμπέρασμα γιὰ τὴν πρώτη χριστιανικὴ φιλολογία εἶναι ἀρνητικό, δηλαδὴ ἀποκάλυψε μόνο ἐκεῖνα τὰ κείμενα ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς ἔχουνε παραποιηθεῖ.

Εἶναι βέβαιο, πὼς ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ κείμενα, πολὺ λίγα μόνο προέρχονται ἀληθινὰ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, ποὺ τοὺς τὰ ἀποδίδουνε. Τὰ περισσότερα γραφτήκανε ἀργότερα, ἀπὸ τὴ χρονολογία ποὺ φέρνουν, καὶ τὸ ἀρχικό τους περιεχόμενο ἔχει παραμορφωθεῖ μὲ κάθε τρόπο καὶ ἔχουνε κάνει σ' αὐτὸ τίς πιὸ χοντροκομμένες ἀλλοιώσεις καὶ προσθῆκες. Βέβαιο εἶναι τέλος, ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια ἢ ἀπὸ τίς ἄλλες πρῶτες χριστιανικὲς γραφές, δὲν προέρχεται ἀπὸ ἕνα σύγχρονο τοῦ Ἰησοῦ.

Τὸ παληότερο ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια, θεωροῦν σήμερα τὸ λεγόμενο Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου, ποὺ ὅπως καὶ νάναι, δὲν ἔχει γραφτεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, γιατὶ ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὸν Ἰησοῦ νὰ τὴν προφητεύει, ποὺ θὰ πεῖ ὅτι εἶχε κιόλα γίνει, ὅταν ἄρχισε νὰ τὸ γράφει ὁ συγγραφέας. Κατὰ συνέπεια, τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς δὲν γράφτηκε πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ὕστερ' ἀπὸ τὴ χρονολογία ὅπου τοποθετοῦνε τὸ θάνατο τοῦ Ἰησοῦ. Ὅσα λοιπὸν περιγράφει, προέρχονται ἀπὸ θρύλους, ποὺ σχηματιστήκανε μέσα σὲ πενήντα χρόνια.

Μετὰ ἀπὸ τὸ Μάρκο ἔρχεται ὁ Λουκᾶς, ὕστερα ὁ λεγόμενος Ματθαῖος καὶ τελευταῖος ἀπ' ὅλους ὁ Ἰωάννης, στὰ μέσα τοῦ δεύτερου αἰῶνα, τουλάχιστο ἕναν αἰῶνα ὕστερ' ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Ἰησοῦ. Ὅσο ξεμακραίνουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, τόσο πιὸ πολὺ γεμάτες θαύματα εἶναι οἱ ἱστορίες τῶν Εὐαγγελίων. Θαύματα διηγιέται κι ὁ Μάρκος, μὰ αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτα μπρὸς στὰ κατοπινά. Λόγου χάρη, σχετικὰ μὲ τὶς νεκραναστάσεις: στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου προσκαλοῦνε τὸν Ἰησοῦ νὰ σώσει τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰάειρου ποὺ ψυχομαχάει. Ὅλοι νομίζουνε πὼς ἔχει κιόλας πεθάνει. Ὁ Χριστὸς ὅμως λέει: ἡ κόρη κοιμᾶται μόνο. Τῆς δίνει τὸ χέρι κι αὐτὴ σηκώνεται, (Μάρκου, 5 Κεφάλαιο).

Στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ, ἔχουμε ἀκόμα καὶ τὸν νέο ἀπὸ τὸ Ναΐν ποὺ ἀνασταίνεται. Ἐδῶ ὁ νέος ἔχει κι ὅλας ἀπὸ ὥρα πεθάνει καὶ πᾶνε νὰ τὸν θάψουνε, ὅταν τὸν συναντάει ὁ Ἰησοῦς. Τὸν καλεῖ, καὶ ὁ νέος σηκώνεται ἀπὸ τὸ φέρετρό του, (Λουκᾶ, 7).

Στὸν Ἰωάννη τέλος, δὲν φτάνουν πιὰ μονάχα αὐτά. Στὸ 11.

κεφάλαιο μᾶς παρουσιάζει τὴν ἀνάσταση τοῦ Λάζαρου, ποὺ εἶναι μέσα στὸν τάφο ἑδῶ καὶ τέσσερις μέρες καὶ μυρίζει κι ὅλας. Ἔτσι σπάει τὸ ρεκόρ.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ εὐαγγελιστὲς ἦτανε ἐξαιρετικὰ ἀμόρφωτοι ἄνθρωποι καὶ γιὰ πολλὰ πράγματα ποὺ γράφανε, εἶχαν ἰδέες ὁλότελα διαστραμμένες. Ἔτσι ὁ Λουκᾶς παρουσιάζει τὸν Ἰωσὴφ καὶ τὴ Μαρία ἐξ αἰτίας μιᾶς ρωμαϊκῆς γενικῆς ἀπογραφῆς, νὰ ταξιδεύουν ἀπὸ τὴ Ναζαρὲτ στὴ Βηθλεέμ, ὅπου καὶ γεννήθηκε ὁ Ἰησοῦς. Μὰ τέτοια ὅμως ἀπογραφὴ δὲν ἔγινε ποτὲ τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἡ Ἰουδαία ἔγινε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ὕστερα ἀπὸ τὴ χρονολογία ὅπου βάζουνε τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι στὸν ἕβδομο χρόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ Χριστὸ ἔγινε μιὰ ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ μὰ στοὺς τόπους τῆς διαμονῆς. Τὸ ταξίδι λοιπὸν στὴ Βηθλεέμ δὲν ἦταν ἀναγκαῖο (*). Στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ξανάρθουμε πάλι.

Ἡ δίκη ποὺ ἔγινε τοῦ Ἰησοῦ μπροστὰ στὸν Πόντιο Πιλάτο δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὸ ἰουδαϊκὸ οὔτε στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο. Ὥστε λοιπὸν καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ οἱ εὐαγγελιστὲς δὲν διηγοῦνται θαύματα, μᾶς λένε πολλὰ ψεύτικα καὶ ἀδύνατα πράγματα.

Καὶ ὅσα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μαζέψανε καὶ τὰ κάνανε «εὐαγγέλιο», αὐτὰ ὕστερα ὑποβλήθηκαν ἀπὸ κατοπινοὺς «συντάκτες» καὶ ἀντιγραφεῖς σὲ διάφορες μεταλλαγὲς γιὰ τὴν ψυχαγωγία τῶν πιστῶν.

Ἔτσι λόγου χάρη τὰ καλύτερα χειρόγραφα κείμενα τοῦ Μάρκου τελειώνουν τὸ εὐαγγέλιο μὲ τὸν ὄγδοο στίχο τοῦ 16 κεφ. ὅπου οἱ γυναῖκες ζητοῦνε τὸν πεθαμένο Ἰησοῦ στὸν τάφο κι ἀντὶ γι' αὐτὸν βρίσκουν ἕνα νέο μὲ μακρυὰ ἄσπρη στολή. Ἀφήσανε τότε τὸ μνῆμα, «ἐφοβοῦντο γάρ».

Ὅσα ἀκολουθοῦν στὰ κείμενα τοῦ εὐαγγελίου, ποὺ φτάσανε ἴσαμε μᾶς, ἔχουνε προστεθεῖ ἀργότερα. Εἶναι ἀδύνατο ὅμως νὰ κλείσει τὸ ἔργο μὲ τὸν ὄγδοο στίχο. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Ρενὰν δέχτηκε πὼς τὰ κατοπινὰ τὰ σβήσανε γιὰ τὸ συμφέρον τῆς ὑπόθεσης,

---

* Πρβλ. David Strauss, Das Leben Jesu, Tübingen 1840, 4 ἐκδ. I, σ. 227.

γιατί είχανε μιὰ περιγραφή, ποὺ ἐρχότανε σὲ σύγκρουση μὲ τὶς ὑστερώτερες ἀντιλήψεις.

Ἀκὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Pfleiderer κι' ἄλλοι ἀκόμα, ὕστερα ἀπὸ βαθύτερη ἔρευνα, φτάσανε στὸ συμπέρασμα «πὼς τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ» δὲν ἀνάφερε τίποτα γιὰ τὴν ὑπερφυσικὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Ἡ διήγηση αὐτὴ ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ ἀργότερα καὶ ὕστερα τὴ χώσανε στὸ κείμενο βάζοντας ἀκόμα τοὺς στίχους 1, 34 (*) καὶ τὶς λέξεις «πὼς ἐνομίζετο» στοὺς στίχους 3. 13 (**) (Urchrisstentum, I, σ. 408).

Ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι καθόλου παράξενο ὅτι ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες ἀκόμα τοῦ 19ου αἰῶνα, πολλοὶ ἐρευνητὲς ἀναγνωρίσανε πὼς ἤτανε ὁλότελα ἄχρηστα τὰ εὐαγγέλια σὰν πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ Μπροῦνο Μπάουερ μάλιστα ἔφτασε ν' ἀρνηθεῖ ὁλότελα τὸν Ἰησοῦ σὰν ἱστορικὸ πρόσωπο. Τὸ ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ θεολόγοι δὲ μποροῦν νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ οἱ πιὸ φιλελεύθεροι ἀπ' αὐτοὺς κάνουν κάθε τί γιὰ νὰ διασώσουν τὸ κῦρος τους, αὐτὸ εἶναι εὐκολονόητο. Τί μένει ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸ ἂν χαθεῖ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ; Μὰ γιὰ νὰ τὸν σώσουν πρέπει νὰ στριφογυρίζουν μὲ τὸν πιὸ παράξενο τρόπο. Ἔτσι λόγου χάρη ὁ Harnack στὰ μαθήματά του γιὰ τὴν «Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ» (1900) ἐξήγησε ὅτι ὁ Δαβὶδ Φρειδερῖκος Στράους ἐπίστευε πὼς ἐκμηδένισε τὸ ἱστορικὸ κῦρος τῶν εὐαγγελίων. Ἀντίθετα ὅμως ὁ Harnack πιστεύει, πὼς ἡ ἱστορικοκριτικὴ ἐργασία δύο γενεῶν, κατώρθωσε νὰ τὸ ἀποκαταστήσει σὲ μεγάλο βαθμό. Βέβαια τὰ εὐαγγέλια δὲν εἶναι ἱστορικὰ ἔργα, δὲν γραφτήκανε γιὰ νὰ ἐκθέσουν τί συνέβη. Ἦταν μονάχα συγγραφὲς—ὑποθῆκες. «Κατὰ συνέπεια σὰν ἱστορικὲς πηγὲς δὲν εἶναι ἄχρηστα ἀφοῦ κι ὁ σκοπός τους δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ ἔξω παρμένος, μὰ σ' ἕνα βαθμὸ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἰησοῦ», (σ. 14).

---

* «Εἶπε δὲ Μαριὰμ πρὸς τὸν ἄγγελον· πῶς ἔσται μοι τοῦτο, ἐπεὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω; καὶ ἀποκριθεὶς ὁ ἄγγελος εἶπεν αὐτῇ: Πνεῦμα Ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ, δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι κλπ.».

** «Καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς, ὡς ἐνομίζετο, υἱὸς Ἰωσήφ».

Γιὰ τὶς ἀπόψεις ὅμως αὐτὲς δὲν ξέρουμε παρὰ μόνο ὅ,τι μᾶς ἀνακοινώνουν τὰ εὐαγγέλια. Ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ φέρνει ὁ Harnack γιὰ τὸ ἀξιόπιστο τῶν εὐαγγελίων σὰν πηγὲς γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ, ἕνα μόνο ἀποδείχνουν: πόσο εἶναι ἀδύνατο νὰ παρουσιάσουνε κάτι σίγουρο κι ἀποφασιστικὸ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Κι' ὁ ἴδιος ὁ Harnack πιὸ κάτω στὸ ἔργο του, ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει σὰν μὴ ἱστορικά, ὅλα ὅσα ἀναφέρουν τὰ εὐαγγέλια γιὰ τὰ πρῶτα τριάντα χρόνια τοῦ Ἰησοῦ. Τὸ ἴδιο κι' ἀπὸ τὰ κατοπινὰ χρόνια ὅλα ὅσα ἀποδείχνονται ἀδύνατα ἢ φανταστικά. Ὅ,τι ὅμως ἀπομένει θέλησε νὰ τὸ διασώσει σὰν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Πιστεύει πῶς πάντα μένει ἀκόμα «μιὰ πραγματικὴ εἰκόνα γιὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ, γιὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του καὶ γιὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκανε στοὺς μαθητές του» (σ. 20).

Ἀπὸ ποῦ ὅμως ξέρει ὁ Harnack ὅτι ἴσα - ἴσα τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ ἀποδόθηκε τόσο πιστὰ στὰ εὐαγγέλια; Ἀπέναντι σ' ἄλλα κηρύγματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ θεολόγοι μένουν σκεπτικοί. Ἔτσι ὁ συνάδελφος τοῦ Harnack, ὁ Pfleiderer, γράφει τ' ἀκόλουθα στὸ βιβλίο του γιὰ τὸν πρῶτο χριστιανισμό:

«Οὐσιαστικὰ δὲν ἔχει κανένα νόημα νὰ φιλονικοῦμε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ὁμιλίας ἀπὸ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Ἂς σκεφτοῦμε μόνο πόσες προϋποθέσεις χρειάζονταν γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μεταβιβάσουν πιστὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ὁμιλίες αὐτὲς ἀκριβῶς ἢ περίπου μὲ τὰ ἴδια της τὰ λόγια. Ἔπρεπε ἕνας ἀπὸ κείνους ποὺ τὴν ἄκουσανε νὰ τὴ γράψει ἀμέσως (ἢ καλύτερα καὶ νὰ τὴ στενογραφήσει ἀκόμα), ὕστερα τὶς σημειώσεις αὐτὲς ἀπὸ τὶς διάφορες ὁμιλίες ἔπρεπε νὰ τὶς φυλάξουν ἀμετάβλητες πάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ἀνάμεσα στοὺς κύκλους τῶν ἀκροατῶν ποὺ οἱ πιότεροί τους ἦταν ἰουδαῖοι ἢ ἐθνικοί, στὸ μεγαλύτερο μέρος ἀδιάφοροι ἢ ἐχθρικοὶ ἀπέναντι σ' ὅτι ἄκουσαν, καὶ στὸ τέλος ὁ ἱστοριογράφος νὰ συγκεντρώσει τὶς σημειώσεις αὐτὲς ἀπὸ τοὺς πιὸ διάφορους τόπους. Ὅποιος ἔχει καταλάβει πόσο ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδύνατα, θὰ ξέρει μιὰ γιὰ πάντα τί ἀξία ἔχουν ὅλες αὐτὲς οἱ ὁμιλίες: ὅτι γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἀποστόλων, ὅπως συμβαίνει καὶ σ' ὅλους τοὺς μὴ θρησκευτικοὺς ἱστοριογράφους τῆς ἀρχαιότητας, αὐτὲς οἱ ὁμιλίες εἶναι ἐλεύ-

θερες συνθέσεις, ὅπου ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τοὺς ἥρωές του νὰ μιλοῦν ἔτσι, ὅπως αὐτὸς σκέφτεται ὅτι μποροῦσαν», (σ. 500, 501).

Πολὺ σωστά! Γιατί ὅμως ὅλα αὐτὰ νὰ μὴν ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ὁμιλίες τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν Εὐαγγελίων, ἦτανε κι' ὅλας πιὸ μακρινὲς παρὰ οἱ ὁμιλίες τῶν Ἀποστόλων; Γιατί τάχα οἱ ὁμιλίες τοῦ Ἰησοῦ στὰ Εὐαγγέλια νὰ εἶναι κάτι ἄλλο κι ὄχι ὁμιλίες, ποὺ οἱ συγγραφεῖς τους ἐπιθυμούσανε νὰ τὶς εἶχε κάνει ὁ Ἰησοῦς;

Στὶς ὁμιλίες ποὺ διασωθήκανε ἴσαμε μᾶς, βρίσκουμε πραγματικὰ λογῆς - λογῆς ἀντιφάσεις ὅπως ὁμιλίες ἀνυποταγῆς ὅσο καὶ ὑποταγῆς ποὺ δὲ μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀλλοιῶς, παρὰ μόνο ἂν δεχτοῦμε πὼς ἀνάμεσα στοὺς χριστιανοὺς ἦτανε διάφορες τάσεις καὶ καθεμιὰ διασκεύαζε σύμφωνα μὲ τὶς δικές της ἀνάγκες τὶς ὁμιλίες τοῦ Χριστοῦ, ποὺ παρέδιδε στοὺς ὑστερνούς. Γιὰ νὰ δείξουμε μὲ πόση ἄνεση καὶ οἱ εὐαγγελιστὲς ἀκόμα κάνανε τέτοιες δουλειές, ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα. Ἂς παραβάλουμε τὴν Ὁμιλία πάνω στὸ Ὄρος ὅπως μᾶς τὴ δίνει ὁ Λουκᾶς καὶ τὴν ἴδια Ὁμιλία στὸν ὑστερώτερό του Ματθαῖο. Στὸν πρῶτο, ἡ ὁμιλία αὐτὴ εἶναι ἀκόμα ἕνας ὕμνος γιὰ τοὺς ἀχτήμονες, μιὰ καταδίκη γιὰ τοὺς πλούσιους. Αὐτὸ εἶχε γίνει πιὰ δυσάρεστο γιὰ πολλοὺς χριστιανοὺς στὸν καιρὸ τοῦ Ματθαίου. Χωρὶς κανένα δισταγμὸ λοιπὸν τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου τοὺς ἀκτήμονες ποὺ συλλογοῦνται τοὺς κάνει «πτωχοὺς τῷ πνεύματι» καὶ τὴν καταδίκη τῶν πλουσίων τὴν παραλείπει ὁλότελα.

Τέτοιες παραμορφώσεις γινόνταν σὲ ὁμιλίες ποὺ εἶχανε κιόλας γραφεῖ. Καὶ ὅμως θέλουν νὰ μᾶς πείσουν, πὼς τὶς ὁμιλίες ποὺ τάχα ἔκανε ὁ Ἰησοῦς μισὸν αἰῶνα προτοῦ γραφτοῦν τὰ Εὐαγγέλια τὶς ἀποδίδουν πιστά! Δίχως ἄλλο εἶναι ἀδύνατο νὰ κρατήσουμε πενήντα ὁλόκληρα χρόνια μὲ ἁπλὴ προφορικὴ μετάδοση τὰ ἴδια τὰ λόγια μιᾶς ὁμιλίας, ποὺ δὲ γράφτηκε ἀμέσως μόλις τὴν ἔκανε κάποιος. Ὅποιος μ' ὅλ' αὐτὰ γράφει ὕστερ' ἀπὸ τόσον καιρὸ τὸ κείμενο μιᾶς ὁμιλίας ποὺ ἔφτασε ἴσαμ' αὐτὸν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα μονάχα, δείχνει μὲ τὴν πράξη του αὐτὴ καὶ μόνο, πὼς νομίζει ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ γράφει ὅ,τι τοῦ

ἀρέσει ἢ πῶς εἶναι ἀρκετὰ εὐκολόπιοτος ὥστε νὰ παίρνει στὰ σοβαρὰ ὅλα ὅσα τοῦ διηγιέται ὁ ἕνας κι' ὁ ἄλλος.

Ὕστερα, γιὰ πολλὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ, μποροῦμε ν' ἀποδείξουμε ὅτι δὲν προέρχονται ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο, μὰ κυκλοφοροῦσαν πρὶν ἀπ' αὐτόν. Πιστεύουν λόγου χάρη, πὼς τὸ «Π ά τ ε ρ ἡ μ ῶ ν» εἶναι δημιούργημα εἰδικὰ τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ Pfleiderer ὡστόσο ἀναφέρει μιὰ πολὺ ἀρχαιότερη ἀραμαϊκὴ προσευχὴ Κάδδις ποὺ τέλειωνε μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια:

«Δοξασμένο καὶ ἁγιασμένο ἂς εἶναι τὸ μεγάλο του ὄνομα στὸν κόσμο, ποὺ αὐτὸς τὸν ἔφτιαξε σύμφωνα μὲ τὴ δικὴ του θέληση. Ἂς ἔλθει ἡ βασιλεία του στὰ χρόνια ποὺ ζοῦμε καὶ στὰ χρόνια ὅλου τοῦ οἴκου Ἰσραήλ».

Βλέπουμε λοιπόν, πὼς ἡ ἀρχὴ τοῦ Πάτερ ἡμῶν εἶναι μιὰ ἀπομίμηση.

Ἂν ὅμως οἱ ὁμιλίες τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι τίποτα, τίποτα καὶ ἡ ἱστορία τῆς νεότητάς του, τίποτα βέβαια καὶ τὰ θαύματά του, τότε τί ἀπομένει ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια;

Ὁ Harnack λέει πὼς μένει ἀκόμα ἡ ἐντύπωση ποὺ ἔκανε ὁ Ἰησοῦς στοὺς μαθητές του καὶ ἡ ἱστορία τῶν παθῶν του. Μὰ τὰ Εὐαγγέλια δὲν τὰ γράψανε μαθητὲς τοῦ Ἰησοῦ. Δὲν ἀνταναλοῦν τὴν ἐντύπωση, ποὺ προκάλεσε ἡ ἴδια ἡ π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η τ α τοῦ Χριστοῦ, παρὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε ἡ δ ι ή γ η σ η γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ κάνω στὰ μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια τῆς διήγησης αὐτῆς δὲν μᾶς λέει τίποτα ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ἰσχυρὴ ἐντύπωση. Ἀκόμα καὶ ἡ διήγηση γιὰ ἕνα φανταστικὸ πρόσωπο μπορεῖ νὰ προκαλέσει στὴν κοινωνία τὴν πιὸ βαθιὰ ἐντύπωση, ἂν ὑπάρχουν γι' αὐτὸ οἱ κατάλληλες ἱστορικὲς συνθῆκες. Πόσο μεγάλη ἐντύπωση δὲν ἔκανε ὁ Βέρθερος τοῦ Γκαῖτε; Καὶ ὅμως ὅλοι ξέρανε πὼς ἦταν ἕνα ἁπλὸ μυθιστόρημα. Ὡστόσο βρῆκε πολυάριθμους ὀπαδοὺς καὶ μιμητές.

Στὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ ἐξασκήσανε τὴν πιὸ μεγάλη ἐπίδραση διάφορα φανταστικὰ πρόσωπα, ποὺ τὰ ἐπινοήσανε ἀκριβῶς στοὺς τελευταίους αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ καὶ στοὺς πρώτους ὕστερ' ἀπ' αὐτόν. Γιὰ νὰ γίνει αὐτό, ἔφτανε μονάχα οἱ πράξεις καὶ οἱ διδασκαλίες ποὺ τοὺς ἀποδίδανε νὰ ἀνταποκρί-

νωνται σὲ βαθειὲς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει λόγου χάρη ἡ μορφὴ τοῦ προφήτη Δανιήλ, ποὺ τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ ἀναφέρει πὼς εἶχε ζήσει στὸν καιρὸ τοῦ Ναβουχοδονόσορα, τοῦ Δαρείου καὶ τοῦ Κύρου, ἄρα στὸν ἕκτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ πὼς ἔκανε τὰ πιὸ μεγάλα θαύματα καὶ οἱ προφητεῖες του ἀργότερα πραγματοποιήθηκαν μὲ καταπληκτικὴ ἀκρίβεια. Οἱ προφητεῖες αὐτὲς τελειώσανε μὲ τὸ προμάντεμα πὼς μεγάλες συμφορὲς θὰ πέσουνε στὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ κι' ἀπ' αὐτὲς θὰ τὸν βγάλει ἕνας Σωτήρας, ποὺ θὰ τοῦ δώσει μιὰ καινούργια λάμψη.

Ὁ Δανιὴλ δὲν τὸ ἔζησε ποτὲ αὐτό, τὸ βιβλίο ποὺ μιλάει γι' αὐτὸν γράφτηκε γύρω στὰ 165, τὸν καιρὸ τῆς ἐξέγερσης τῶν Μακκαβαίων. Δὲν εἶναι, λοιπόν, καθόλου παράξενο πὼς ὅλες οἱ προφητεῖες ποὺ ὁ προφήτης εἶχε κάνει τάχα ἀπὸ τὸν Ἕκτο αἰῶνα, εἶχανε βγεῖ μὲ καταπληκτικὴ ἀκρίβεια σωστὲς ἴσαμε κεῖνο τὸ χρόνο κι' αὐτὸ ἔδινε στοὺς εὐλαβεῖς ἀναγνῶστες τὴν πεποίθηση πὼς καὶ ἡ τελευταία προφητεία ἑνὸς τόσο ἁλάνθαστου προφήτη, θὰ ἔβγαινε ὅίχως ἄλλο κι' αὐτὴ ἀληθινή. Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ θρασύτατη ἐπινόηση. Καὶ ὅμως αὐτὴ εἶχε τὴν πιὸ μεγάλη ἐπίδραση. Ἡ ἰδέα τοῦ Μεσσία, ἡ πίστη σ' ἕνα Λυτρωτὴ ποὺ ἔρχεται, ἀπὸ κεῖ τρεφότανε περισσότερο. Τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ ἔγινε τὸ πρότυπο σ' ὅλες τὶς κατοπινὲς προφητεῖες γιὰ τὸ Μεσσία. Τὸ βιβλίο ὅμως αὐτὸ δείχνει ἀκόμα καὶ πόσο ἄδίσταχτα χρησιμοποιούσαν τὴν ψευτιὰ στοὺς κύκλους τῶν πιστῶν, ὅταν θέλανε νὰ πετύχουν ἕνα ὁρισμένο ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐπίδραση λοιπὸν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἔφερε ἡ μορφὴ τοῦ Ἰησοῦ δὲν ἀποδείχνει τὴν ἱστορική της ἀκρίβεια.

Ἔτσι ἀκόμα καὶ ἀπὸ ὅσα ὁ Harnack νομίζει πὼς διασώζει μέσ' ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια καὶ μᾶς τὰ παρουσιάζει σὰν ἱστορικὸ πυρῆνα, δὲν μένει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο ἡ ἱστορία γιὰ τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ. Κι' αὐτὰ ὅμως τὰ Πάθη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος, ἴσαμε τὴν ἀνάσταση καὶ τὴν ἀνάληψη, εἶναι τόσο πολὺ ἀνακατεμένα μὲ θαύματα, ποὺ καὶ δῶ ἀκόμα εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ξεκαθαρίσουμε μὲ βεβαιότητα ἕναν ἱστορικὸ πυρῆνα.

Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε μὲ λεπτομέρεια τὴν ἀξιοπιστία αὐτῆς τῆς ἱστορίας γιὰ τὰ Πάθη.

Τὰ πράγματα δὲν πᾶνε καλύτερα μὲ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς πρώτης χριστιανικῆς φιλολογίας. Ὅλα ὅσα φαινόνταν πὼς προέρχουνται ἀπὸ σύγχρονους τοῦ Ἰησοῦ ἢ κι' ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ἐξακριβώθηκε πὼς ἦτανε παραποιήσεις, τουλάχιστο μὲ τὴν ἔννοια πὼς γραφτήκανε σὲ δστερότερους χρόνους.

Ἀκόμα κι' ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀποδίδουν στὸν Ἀπόστολο Παῦλο, καμιᾶς ἡ γνησιότητα δὲν εἶναι ὁλότελα ἀναμφισβήτητη. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ τὶς ἀνεγνώρισε γενικὰ σὰν νόθες. Ἡ θρασύτερη ἀπ' αὐτὲς τὶς πλαστογραφίες εἶναι δίχως ἄλλο ἡ δεύτερη Ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς. Στὴν παραποιημένη αὐτὴ ἐπιστολὴ ὁ συγγραφέας ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου, κάνει προσεκτικοὺς τοὺς ἀναγνῶστες: «Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί... εἰς τὸ μὴ ταχέως σαλευθῆναι ὑμᾶς ἀπὸ τοῦ νοὸς μήτε θροεῖσθαι, μήτε διὰ τοῦ πνεύματος μήτε διὰ λόγον μήτε δι' ἐπιστολῆς ὡς δι' ἡμῶν» (2, 2). Καὶ τελειώνοντας προσθέτει ὁ παραποιητής: «Ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμοὶ χειρὶ Παύλου, ὅ ἐστι σημεῖον ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ· οὕτω γράφω». Αὐτὰ τὰ λόγια ἴσα - ἴσα προδώσανε τὸν παραποιητή.

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου εἶναι ἴσως τὰ παληότερα φιλολογικὰ προϊόντα τοῦ χριστιανισμοῦ. Γιὰ τὸν Ἰησοῦ ὅμως δὲν μᾶς ἀναφέρουν σχεδὸν τίποτε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι σταυρώθηκε κι ἀναστήθηκε.

Τί πρέπει νὰ πιστέψουμε γιὰ τὴν ἀνάσταση δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ἐξηγήσουμε στὸν ἀναγνώστη. Ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ λοιπὸν φιλολογία δὲν ἀπομένει τίποτε ποὺ νὰ εἶναι σίγουρο γιὰ τὸν Ἰησοῦ.

3. Η ΠΑΛΗ ΓΥΡΩ ΑΠ' ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ

Ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ κείμενα, στὴν καλύτερη περίπτωση δὲν βγάζουν σὰν ἱστορικὸ πορίσμα τίποτα παραπάνω ἀπ' ὅ,τι μᾶς ἀναφέρει ὁ Τάκιτος : ὅτι δηλαδὴ στὸν καιρὸ τοῦ Τιβέριου θανατώσανε

ένα προφήτη, πού ἀπ' αὐτὸν ἔχει τὴν καταγωγή της ἡ αἵρεση τῶν χριστιανῶν. Τί ὄιδαξε καὶ τί ἔκανε ὁ προφήτης αὐτὸς δὲν μπορέσαμε ἴσαμε σήμερα νὰ ἐξακριβώσουμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο. Σὲ καμμιὰ περίπτωση ὁ προφήτης αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἶχε προκαλέσει τόσο πολὺ τὴν προσοχὴ τοῦ κόσμου ὅσο μᾶς λένε οἱ πρῶτες χριστιανικὲς περιγραφές, γιατὶ τότε δίχως ἄλλο θὰ ἔγραφε γι' αὐτὸν ὁ Ἰώσηπος, πού περιγράφει τόσα ἄλλα καὶ ἀσήμαντα ἀκόμα πράγματα. Ὅπως κι' ἂν εἶναι, τὸ κήρυγμα καὶ ἡ θανάτωσή του δὲν προκαλέσαν οὔτε τὴν παραμικρὴ προσοχὴ ἀνάμεσα στοὺς συγγρόνους του. Ἂν ὅμως ὁ Ἰησοῦς ἦτανε πραγματικὰ ἕνας κήρυκας καὶ τὸν ἐλάτρεψε μιὰ αἵρεση σὰν πρωταγωνιστὴ καὶ ἀρχηγό της, τότε ἡ σημασία τῆς προσωπικότητάς του ἔπρεπε νὰ μεγαλώνει ὅσο ξαπλωνόταν ἡ αἵρεση. Τώρα ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἕνας κύκλος ἀπὸ θρύλους γύρω σ' αὐτὴ τὴν προσωπικότητά καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸν κῦκλο οἱ εὐλαβεῖς πιστοὶ προσθέτανε ὅ,τι ἐπιθυμούσανε νὰ ἔχει πεῖ καὶ νὰ ἔχει τὸ πρότυπό τους.

Ὅσο ὅμως ὁ Ἰησοῦς γινόταν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ τὸ πρότυπο γιὰ ὅλη τὴν αἵρεση, τόσο καὶ ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες τάσεις πού ἀποτελούσανε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν αἵρεση, γύρευε νὰ δώσει στὴν προσωπικότητά του ἐκείνες ἀκριβῶς τὶς ἰδέες, πού ἀρέσανε ξεχωριστὰ στὴν ἴδια, γιὰ νὰ μπορεῖ ὕστερα νὰ στηρίζεται σ' αὐτὴ τὴν αὐθεντία.

Ἔτσι ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὅπως τὴν εἴχανε περιγράψει στοὺς θρύλους, πού πρῶτα κυκλοφορούσανε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα κι' ἀργότερα στὶς Γραφές, γινότανε ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ εἰκόνα μιᾶς προσωπικότητας ὑπεράνθρωπης, ἡ σύνθεση ὅλων τῶν ἰδανικῶν πού διαμόρφωνε ἡ καινούργια αἵρεση. Ἔτσι ὅμως ἡ εἰκόνα αὐτὴ γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ ἀντιφατική. Ἀκόμα καὶ τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματά της δὲν ταιριάζανε τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο.

Ὅταν ἀργότερα ἡ αἵρεση ἀπόκτησε μιὰ σταθερὴ ὀργάνωση καὶ ἔγινε μιὰ μεγάλη ἐκκλησία, ὅπου τὴν ἐξουσία τὴν πῆρε στὰ χέρια της μιὰ ὁρισμένη τάση, τότε ἕνα ἀπὸ τὰ καθήκοντά της ἦτανε νὰ καθιερώσει ἕνα σταθερὸ κανόνα, νὰ κάνει ἕναν κατάλογο ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ κείμενα πού αὐτὴ ἀνεγνώριζε γιὰ γνήσια. Αὐτὰ βέβαια ἦταν ἐκεῖνα μονάχα πού μιλούσανε

μὲ τὸ πνεῦμα τῆς κυριαρχῆς τάσης. Ὅσα εὐαγγέλια καὶ ἄλλα κείμενα δίνανε μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ δὲν συμφωνοῦσε μὲ τὴν τάση αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας, τὰ ἀπαγορεύανε σὰν «αἱρετικά», σὰν παραποιημένα ἢ σὰν «ἀπόκρυφα», σὰν ὄχι ἐντελῶς οἰγουρα. Δὲν τὰ διαδόσανε πιά, κι ἀκόμα ὅσο μπορούσανε ἐμποδίσανε τὴ διάδοσή τους, καταστρέψανε τ' ἀντίγραφά τους κι ἔτσι πολὺ λίγα ἀπ' αὐτὰ φτάσανε ἕως ἐμᾶς. Ὅσα κείμενα πάλι μπήκανε στὸν ἐπίσημο κανόνα τὰ ξανασυντάξανε γιὰ νὰ τοὺς δώσουν ὅσο μπορούσανε μεγαλύτερη ἑνότητα. Εὐτυχῶς ὅμως αὐτὸ τὸ κάνανε τόσο ἀδέξια, ποὺ πάντα μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἴχνη ἀπὸ τὶς προηγούμενες διαφορετικὲς περιγραφὲς ποὺ προδίνουν τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης.

Ὡστόσο ἡ ἐκκλησία δὲν πέτυχε οὔτε καὶ μποροῦσε νὰ πετύχει τὸ σκοπό της, νὰ ἐξασφαλίσει δηλαδὴ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ὁμοφωνία μέσα στοὺς κόλπους της. Οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες μὲ τὴν ἐξέλιξή τους γεννοῦσαν ὁλοένα καινούργιες διαφορὲς στὶς γνῶμες καὶ στὶς ἐπιδιώξεις μέσα στὴν ἐκκλησία. Μὲ ὅλες τὶς ἀνασυντάξεις καὶ τὶς διαγραφὲς στὰ κείμενα, οἱ ἀντιφάσεις διατηρηθήκανε γύρω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ ποὺ ἀνεγνώριζε ἐπίσημα ἡ ἐκκλησία κι ἔτσι χάρη σ' αὐτὲς οἱ διαφωνίες βρίσκανε στὴν ἐπίσημη εἰκόνα, σημεῖα ποὺ μποροῦσανε νὰ συνδεθοῦνε μαζί τους.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πάλη τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων ἐμφανιζόταν σὰν μιὰ φαινομενικὰ ἁπλὴ φιλονικία μέσα στὰ πλαίσια τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ. Μερικοὶ μάλιστα ἐπιπόλαιοι ἱστορικοὶ πιστεύουν πραγματικά, πὼς ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ μεγάλοι καὶ συχνὰ τόσο αἱματοβαμμένοι ἀγῶνες μέσα στὴ χριστιανωσύνη, ποὺ γίνανε κάτω ἀπὸ θρησκευτικὴ σημασία, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀγῶνες γιὰ λέξεις μονάχα, μιὰ θλιβερὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ βλακεία ποὺ δέρνει τοὺς ἀνθρώπους. Ὅταν ὅμως ἕνα μοναδικὸ κοινωνικὸ φαινόμενο θέλουν νὰ τὸ ἐξηγήσουν ἁπλὰ καὶ μόνο μὲ τὴ βλακεία τῶν ἀνθρώπων ποὺ παίρνουν μέρος σ' αὐτό, ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ βλακεία ἀποδείχνει ἁπλὰ καὶ μόνο ἄγνοια τοῦ παρατηρητῆ καὶ ἐπικριτῆ, ποὺ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μπεῖ μέσα σὲ μιὰ ξένη νοοτροπία καὶ νὰ ἐμβαθύνει στὶς ὑλικὲς συνθῆκες καὶ στὶς κινητήριες δυνάμεις, ποὺ εἶναι στὴ βάση τῆς

νοοτροπίας αὐτῆς. Γενικά, συμφέροντα πολὺ ὑλικά, παλαίβανε τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, ὅταν οἱ διάφορες χριστιανικὲς αἱρέσεις φιλονικούσανε γιὰ τὶς διαφορετικὲς σημασίες τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ.

Ὅταν ὕστερα ἦρθε ἡ νεώτερη νοοτροπία καὶ ἐκτοπίσθηκε ἡ ἐκκλησιαστική, οἱ φιλονικίες γύρω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ ἀρχίσανε νὰ χάνουν ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ τὴν πρακτική τους σημασία καὶ καταντήσανε ἄσκοπες φλυαρίες τῶν θεολόγων, ποὺ πληρώνονται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ διατηροῦν ὅσο μποροῦν τὴν ἐκκλησιαστικὴ νοοτροπία καὶ ποὺ κάτι βέβαια πρέπει νὰ κάνουν γιὰ τὰ λεφτὰ ποὺ παίρνουν.

Ἡ νεώτερη ὅμως κριτικὴ τῆς Βίβλου, ποὺ ἐφαρμόζει τὴ μέθοδο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας καὶ ἀνάλυσης τῶν πηγῶν πάνω στὰ βιβλικὰ κείμενα, ἔδωσε μιὰ νέα ὥθηση στὴν πάλη γύρω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ἐκλόνισε τὴν πατροπαράδοτη εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως γινόταν κυρίως ἀπὸ θεολόγους, ἡ νεώτερη κριτικὴ τῆς Βίβλου πολὺ λίγες φορὲς μπόρεσε νὰ καταστηλάξει στὴν ἀντίληψη ποὺ πρῶτα τὴν ὑποστήριξε ὁ Μπροῦνο Μπάουερ κι ἀργότερα τὴ δεχτήκανε καὶ ἄλλοι,εἰδικὰ ὁ A. Kalthoff, ὅτι δηλαδὴ μὲ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονται τώρα οἱ πηγές, δὲν μποροῦμε νὰ ξανακάνουμε μιὰ καινούργια ἀναπαράσταση τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἰησοῦ. Γιὰ μιὰ τέτοια ἀναπαράσταση ἡ νέα κριτικὴ τῆς Βίβλου κάνει ὁλοένα καινούργιες προσπάθειες, φτάνει ὅμως στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ποὺ εἶχε πάντα ὁ χριστιανισμὸς στοὺς παλαιότερους αἰῶνες : ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς θεολόγους βάζει στὴ δική του ἀναπαράσταση γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ, τὰ δικά του ἰδανικά, τὸ δικό του πνεῦμα. Ἐκεῖνο ποὺ γινόταν μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ Ἰησοῦ στὸν δεύτερο αἰῶνα, ἔγινε καὶ μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.Δηλαδὴ δὲν μᾶς λένε ὅ,τι πραγματικὰ ἔδιδαξε ὁ Ἰησοῦς, μὰ ὅ,τι ἐπιθυμοῦνε νἄχει διδάξει ἐκεῖνοι ποὺ κάνουν τὴν εἰκόνα του.

Πολὺ εὔστοχα χαρακτηρίζει τὶς μετατροπὲς αὐτὲς στὴν ἀναπαράσταση τοῦ Ἰησοῦ ὁ Kalthoff.

«Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀπὸ τὴν κοινωνικοθεολογικὴ ἄποψη ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀνώτερη θρησκευτικὴ ἔκφραση γιὰ κάθε τί ποὺ ἔπαιξε ἐνεργὸ ρόλο σὰν κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ ὁύ-

ναμη σὲ μιὰ ἐποχή. Στὶς μεταβολὲς ποὺ γίνονται ὁλοένα στὴν εἰκόνα αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ, στὸ πλάτεμα καὶ στὸ στένεμά της, στὸ ξεθώριασμα ποὺ παθαίνανε τὰ παληά της χαρακτηριστικὰ καὶ στὴ λάμψη ποὺ δίνανε τὰ νέα της χρώματα, ἔχουμε τὸ πιὸ καλὸ μέτρο γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὶς μεταβολὲς ποὺ περνάει ἡ σύγχρονη ζωὴ ἀπὸ τὸ ὕψος ποὺ στέκονται τὰ πνευματικά της ἰδανικά, μέχρι τὶς ὑλικὲς λειτουργίες ποὺ βρίσκονται στὸ βάθος της. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ ἄλλοτε τοῦ σοφοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἄλλοτε τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα, ὕστερα τοῦ φεουδάρχη γαιοκτήμονα, τοῦ συντεχνιακοῦ μάστορα, τοῦ βασανισμένου στὶς ἀγγαρείες δουλοπάροικου χωρικοῦ καὶ τοῦ ἐλεύθερου ἀστοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ὅλα γνήσια, ὅλα ζωντανά, ὅσο ὅὲν ἔχει ἔρθει στὸ μυαλὸ τῶν θεολόγων δασκάλων ἡ ἰδέα νὰ παραστήσουν τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς δικῆς τους ἐποχῆς σὰν τὰ πρωταρχικὰ καὶ ἱστορικὰ γνωρίσματα τοῦ Χριστοῦ. Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ φαίνεται σὰν ν' ἀνταποκρίνωνται σὲ κάποια ἱστορικὴ ἀλήθεια γιατὶ στὶς διάφορες περιόδους ποὺ πέρασε ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, παίξανε ταυτόχρονα ἐνεργὸ ρόλο οἱ πιὸ διαφορετικὲς καὶ ἀνταγωνιστικὲς ἀκόμα δυνάμεις, κι ἀπὸ αὐτὲς ἡ καθεμιὰ ἔχει μιὰ ὁρισμένη ὁμοιότητα μὲ τὶς δυνάμεις ποὺ ἐνεργοῦν σήμερα. Ἡ σημερινὴ ἀναπαράσταση τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ πολὺ ἀντιφατική. Ἔχει ἀκόμα ἴσαμ' ἕνα βαθμὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ παλιοῦ ἅγιου ἢ τοῦ οὐράνιου μονάρχη, δίπλα σ' αὐτὰ ὅμως ἔχει καὶ τὰ ὁλωσδιόλου νεώτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ φίλου τῶν προλεταρίων καὶ τοῦ ἐργατικοῦ ἡγέτη. Ἔτσι δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ προδίδει τὶς βαθύτερες ἀντιφάσεις τῆς σημερινῆς περιόδου». Καὶ πιὸ πάνω γράφει :

«Οἱ περισσότεροι ἐκπρόσωποι τῆς λεγόμενης νεώτερης θεολογίας μεταχειρίζονται στὶς ἐργασίες τους τὸ ψαλλίδι σύμφωνα μὲ τὴν κριτικὴ μέθοδο ποὺ ἄρεσε στὸν Δαβὶδ Στρέους : ψαλλιδίζουν τὸ μυθικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ ὅ,τι μένει τὸ παίρνουν γιὰ ἱστορικὸ πυρῆνα. Μὰ κι αὐτὸς ὁ πυρήνας στὸ τέλος στὰ χέρια τῶν θεολόγων τρίφτηκε πάρα πολύ...Τότε. ἀφοῦ ἔλειψε κάθε ἱστορικὴ βεβαιότητα, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἔγινε γιὰ τὴν προτεσταντικὴ θεολογία ἕνα ἄδειο δοχεῖο, ὅπου ὁ κάθε θεολόγος μπορεῖ νὰ

ρέχνει τὶς δικές του σκέψεις. Ἔτσι ὁ ἕνας κάνει τὸν Ἰησοῦ νεώτερο σπινοζιστή, ὁ ἄλλος τὸν κάνει σοσιαλιστή, ἐνῶ ἡ ἐπίσημη «ἀπὸ καθέδρας» θεολογ[illegible] τὸν ἀντικρύζει φυσικά, στὸ θρησκευτικὸ φῶς ποὺ δίνει τὸ νεώτερο κράτος, τελευταῖα μάλιστα τὸν παρουσιάζει ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ σὰν τὸ θρησκευτικὸν ἀντιπρόσωπο, γιὰ ὅλες ἐκεῖνες τὶς τάσεις ποὺ διεκδικοῦν σήμερα μιὰ κυρίαρχη θέση στὴ μεγαλοπρωσικὴ κρατικὴ θεολογία» (*).

Ἔτσι δὲν εἶναι καθόλου παράξενο ὅτι ἡ κοσμικὴ ἱστοριογραφία δὲν αἰσθάνεται μεγάλη ἀνάγκη νὰ ἐρευνήσει τὶς ἀρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἰδέα πὼς αὐτὸς δημιουργήθηκε ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη προσωπικότητα. Ἂν ἡ ἰδέα αὐτὴ ἤτανε σωστή, τότε θὰ μπορούσαμε βέβαια νὰ ἐγκατα[illegible]ουμε τὴν ἔρευνα γιὰ τὴ γένεση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ν' ἀφήσουμε αὐτὴ τὴ δουλειὰ στὴ θρησκευτικὴ ποίηση ποὺ κάνουν οἱ θεολόγοι μας.

Διαφορετικὰ ὅμως ἔχει τὸ πράγμα ἂν μιὰ παγκόσμια θρησκεία τὴν ἀντικρύσουμε ὄχι σὰν τὸ δημιούργημα ἑνὸς ὑπεράνθρωπου, μὰ σὰν προϊόντα τῆς κοινωνίας. Οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες στὸν καιρὸ ποὺ γεννήθηκε ὁ χριστιανισμὸς εἶναι πολὺ καλὰ γνωστές. Μὰ καὶ τὸν κοινωνικὸ χαρακτῆρα τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ μποροῦμε νὰ τὸν μελετήσουμε μὲ κάποια ἀκρίβεια ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία του.

Τὴν ἱστορικὴ ἀξία, ποὺ βρίσκουμε στὰ Εὐαγγέλια καὶ στοὺς Ἀποστόλους δὲν πρέπει βέβαια νὰ τὴ θεωροῦμε ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀξία, ποὔχουν ἔξαφνα τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἢ οἱ Νιμπελοῦνγκεν. Μπορεῖ νὰ μιλοῦνε γιὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, περιγράφουνε ὅμως μὲ τόση ποιητικὴ ἐλευθερία τὴ δράση τους, ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπ' ἐκεῖ μέσα οὔτε τὸ παραμικρὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ τους ἀναπαράσταση. Ἀφήνουμε ὅτι εἶναι τόσο πολὺ ἀνακατεμένα μὲ στοιχεῖα μυθικά, ποὺ ἂν στηριχθοῦμε μονάχα σ' αὐτὰ τὰ ἔπη, ποτὲ δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε ποιὸ ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶναι ἱστορικὸ καὶ ποιὸ φανταστικό. Ἂν γιὰ τὸν Ἀττίλα δὲν ξέραμε τίποτα παραπάνω ἀπὸ ὅ,τι μᾶς λένε οἱ Νιμπελοῦνγκεν, θἄπρεπε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο ποὺ λέμε καὶ γιὰ τὸν Ἰησοῦ, ὅτι δηλα-

---

* Das Christusproblem, Grundlinieu zu einer Sosialtheologie" 1902, σ. 80, 81, 15, 7.

δὴ δὲν ξέρουμε κἂν μὲ βεβαιότητα ἂν ὑπῆρξε ποτὲ ἢ ἂν δὲν εἶναι κι αὐτὸς ἁπλῶς ἕνα μυθικὸ πρόσωπο σὰν τὸν Ζίγκφριδ.

Τέτοιες ὅμως ποιητικὲς περιγραφὲς ἔχουν ἀνεκτίμητη ἀξία γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὶς σύγχρονές τους κοινωνικὲς συνθῆκες. Αὐτὲς μᾶς τὶς ἀποδίδουν πιστά, κι ἂς δημιουργοῦν οἱ συγγραφεῖς τους μὲ τόση ποιητικὴ ἐλευθερία περιστατικὰ καὶ πρόσωπα. Ἂν ἡ διήγηση γιὰ τὸν τρωϊκὸ πόλεμο καὶ γιὰ τοὺς ἥρωές του στηρίζεται σὲ βάση ἱστορική ἢ ὄχι, αὐτὸ θὰ μένει ἴσως γιὰ πάντα σκοτεινό. Γιὰ τὸ ποιὲς ὅμως ἦταν οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια σὰν ἱστορικὲς πηγὲς μπαίνουν στὴν πρώτη γραμμή:

Συχνὰ τὰ ποιητικὰ ἔργα εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὶς πιστότερες ἱστορικὲς ἐκθέσεις γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν ἐποχή τους. Αὐτὲς μᾶς δίνουν μονάχα τὸ προσωπικό, τὸ κτυπητό, τὸ ἀσυνήθιστο, ποὺ ἱστορικὰ ἡ ἐπίδρασή του βαστάει πολὺ λίγο. Ἀντίθετα τὰ ποιητικὰ ἔργα μᾶς δίνουν μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐργασία τῶν μαζῶν, ποὺ ἔχει μιὰ ἀδιάκοπη καὶ σταθερὴ ἐνέργεια καὶ ἐπηρεάζει σὲ μεγαλύτερη διάρκεια τὴν κοινωνία, μὰ ποὺ ὁ ἱστορικὸς δὲν τὴ σημειώνει γιατὶ τοῦ φαίνεται πασίγνωστη καὶ αὐτονόητη. Ἔτσι λόγου χάρη, τὰ μυθιστορήματα τοῦ Μπαλζὰκ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δέκατου ἔννατου αἰῶνα.

Παρόμοια καὶ ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια, τὶς Πράξεις, τὶς Ἐπιστολὲς τῶν Ἀποστόλων δὲν μποροῦμε νὰ μάθουμε φυσικὰ τίποτε βέβαιο γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, μαθαίνουμε ὅμως πολὺ σπουδαῖα πράγματα γιὰ τὸν κοινωνικὸ χαρακτῆρα ποὺ εἶχαν οἱ πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες, γιὰ τὰ ἰδανικά τους καὶ γιὰ τὶς προσπάθειές τους. Ἡ κριτικὴ τῆς Βίβλου, ξεσκεπάζοντας τὰ διάφορα στρώματα ποὺ εἶναι μαζεμένα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο μέσα στὰ προαναφερόμενα κείμενα, μᾶς δίνει τὸ μέσο νὰ παρακολουθήσουμε τουλάχιστο ἰσαμ' ἕνα βαθμὸ τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης ποὺ πῆρανε οἱ κοινότητες αὐτές, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ «ἐθνικὲς» καὶ ἰουδαϊκὲς πηγὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε τὶς κινητήριες κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ ταυτόχρονα ἐξασκοῦσαν ἐπίδραση πάνω

στὸν πρῶτο Χριστιανισμό. Ἔτσι μποροῦμε νὰ τὸν γνωρίσουμε καὶ νὰ τὸν νοιώσουμε σὰν γέννημα τῆς ἐποχῆς του κι αὐτὸ εἶναι τὸ θεμέλιο κάθε ἱστορικῆς γνώσης.

Μποροῦν βέβαια καὶ ὁρισμένες προσωπικότητες νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κοινωνία. Καί, γιὰ νὰ δώσουμε τὴ συνολικὴ εἰκόνα μιᾶς ἐποχῆς, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σκιαγραφήσουμε ὁρισμένες διακεκριμμένες προσωπικότητες. Ἡ ἐπίδρασή τους ὅμως, ἂν τὴ συγκρίνουμε σχετικὰ μὲ τὶς ἱστορικὲς περιόδους, εἶναι παροδικὴ μονάχα, εἶναι σ' ἕνα κτίριο, τὸ ἐξωτερικὸ στολίδι ποὺ χτυπάει πιὸ πολὺ στὸ μάτι, μὰ δὲν μᾶς λέει τίποτε γιὰ τὰ θεμέλιά του. Τὰ θεμέλια ὅμως εἶναι ἐκεῖνα ποὺ καθορίζουν τὸ χαρακτῆρα τοῦ κτίριου καὶ τὴ στερεότητά του. Ἂν κατορθώσουμε νὰ τὰ ξεσκεπάσουμε αὐτά, τότε κάναμε τὴ σπουδαιότερη ἐργασία γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸ κτίριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

1. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ

α) Ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία

Ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε τὶς ἰδέες ποὺ χαρακτηρίζουν ἰδιαίτερα μιὰ ἐποχὴ καὶ τὴν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς ἄλλες, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα τὶς ἰδιαίτερες ἀνάγκες της καὶ τὰ προβλήματά της. Αὐτά, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἔχουν τὴ ρίζα τους στὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς της, στὸν τρόπο ποὺ ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποκτοῦσε τὰ μέσα γιὰ τὴ συντήρησή της.

Θὰ παρακολουθήσουμε πρῶτα τὸ οἰκονομικὸ σύστημα, ὅπου στηριζότανε ἡ κοινωνία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ σ' ὅλη τὴν ἐξέλιξή του. Μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἰδιομορφία τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ὅταν εἶχε πιὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὶς ἰδιαίτερες τάσεις ποὺ εἶχε τότε.

Ἡ βάση τοῦ τρόπου τῆς παραγωγῆς, στὶς χῶρες ποὺ ἀποτελούσανε τότε τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἦταν ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν μὲ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἀπόμα, ἡ μικροβιοτεχνία τοῦ χεριοῦ καὶ τὸ ἐμπόριο. Στὴν πρώτη γραμμὴ ἦταν ἀπόμα ἡ παραγωγή, ποὺ γινόταν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ. Ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ἡ παραγωγὴ γιὰ τὴν ἀγορά, ἦταν ἀκόμα ἀδύνατα ἀναπτυγμέ-

νη. Ἀκόμα καὶ μικροβιοτέχνες καὶ ἔμποροι συχνὰ εἴ/ανε ἀγροτικὲς ἐπιχειρήσεις, ποὺ ἤτανε στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ νοικοκυριό τους. Ἡ κυριώτερή τους ἐργασία ἦταν ἡ παραγωγὴ γιὰ τὸ νοικοκυριό τους. Ἡ γεωργία τοὺς ἔδινε τὰ τρόφιμα καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ ἀκόμα πρῶτες ὕλες, λινάρι, βαμβάκι, δέρματα, ξύλα καὶ ἀπ' αὐτὰ ἡ ἴδια ἡ οἰκογένεια ἔφτιανε γιὰ τὰ μέλη της φορέματα, πράγματα τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἐργαλεῖα. Μόνο ὅ,τι περίσσευε κάποτε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ, πουλιόταν.

Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς παραγωγῆς προϋποθέτει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὰ περισσότερα μέσα τῆς παραγωγῆς, σὲ ὅλα ὅσα ἀκλείνουν μέσα τους ἀνθρώπινη ἐργασία, ἄρα καὶ στὴν καλλιεργήσιμη γῆ. Ὄχι ὅμως ἀκόμα στὰ δάση καὶ τὰ λειβάδια, ποὺ μποροῦσαν νὰ ἦταν κοινὴ ἰδιοκτησία. Προϋποθέτει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὰ ἡμερωμένα ζῶα, ὄχι ὅμως καὶ στὰ ἄγρια. Τέλος, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὰ ἐργαλεῖα καὶ στὶς πρῶτες ὕλες, καθὼς καὶ σὲ κάθε τί ποὺ παράγεται ἀπ' αὐτά.

Ὅπου ὅμως ὑπάρχει ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἐκεῖ πιὰ μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν καὶ οἰκονομικὲς ἀνισότητες. Εὐκαιρίες καλές, μποροῦν ὡρισμένες ἐπιχειρήσεις νὰ τὶς εὐνοήσουν καὶ νὰ πλουτίσουν κι ἄλλες νὰ τὶς ζημιώσουν καὶ νὰ φτωχύνουν. Οἱ πρῶτες προκόβουν, τὰ χωράφια τους καὶ τὰ ζῶα τους αὐξαίνουν. Ἔτσι ὅμως γιὰ τὶς πιὸ μεγάλες ἐπιχειρήσεις γεννιέται ἕνα ξεχωριστὸ ἐργατικὸ ζήτημα, δηλαδὴ ἀπὸ ποῦ θὰ πάρουν τὶς πρόσθετες ἐργατικὲς δυνάμεις, ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ περιποιηθοῦν καλὰ τὰ περισσότερα ζῶα τους, γιὰ νὰ καλλιεργήσουν ὅπως πρέπει τὰ μεγαλωμένα χωράφια τους.

Τώρα παρουσιάζονται ταξικὲς διαφορὲς καὶ ταξικὲς ἀντιθέσεις. Ὅσο πιὸ παραγωγικὴ εἶναι ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία, τόσο πιὸ μεγάλα περισσεύματα δίνει πάρα πάνω ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ γεωργοῦ. Τὰ περισσεύματα αὐτὰ χρειάζονται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιὰ νὰ θρέψουν τοὺς τεχνίτες, ποὺ φτιάνουν πολλὰ εἰδικὰ χρήσιμα ἤδη, ὅπως λόγου χάρη τοὺς σιδεράδες καὶ τοὺς ἀγγειοπλάστες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, μποροῦν νὰ διαθέσουν αὐτὰ τὰ περισσεύματα γιὰ νὰ τ' ἀνταλλάξουν μὲ χρήσιμα ἀντικείμενα, ποὺ δὲ μποροῦν νὰ

γίνουν στὸν δοσμένο τόπο, γιατὶ ἡ φύση δὲν τὰ δίνει ἢ γιατὶ λείπει ἡ σχετικὴ ἐπιτηδειότητα. Τέτοια προϊόντα τὰ φέρνουν οἱ ἔμποροι ἀπὸ ἄλλους τόπους. Ὅταν ἐμφανισθεῖ ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριο, οἱ ἀνισότητες στὴν ἰδιοκτησία πάνω στὴ γῆ γίνονται περισσότερες. Μαζὶ μὲ τὴν ἀνισότητα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ μεγάλη καὶ μικρὴ ἰδιοκτησία ἔχουμε τώρα καὶ μιὰ ἄλλη, ἀκόμα. Ἐκείνη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπόσταση, ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου μαζεύονται οἱ τεχνίτες καὶ οἱ ἔμποροι γιὰ ν' ἀνταλλάξουν ἐκεῖ τὰ ἐμπορεύματά τους μὲ τὰ πλεονάσματα τῶν χωρικῶν. Ὅσο πιὸ κακὴ εἶναι ἡ συγκοινωνία, τόσο πιὸ δύσκολη γίνεται ἡ μεταφορὰ τῶν προϊόντων στὴν ἀγορὰ καὶ τόσο πιὸ περίσσεμένοι βγαίνουν ὅσοι μένουν κοντὰ σ' αὐτήν.

Ἔτσι διαμορφώνεται μιὰ τάξη ἀπὸ γαιοκτήμονες, ποὺ τὴν ἀποτελοῦν ὅσοι ἔχουν εὐνοηθεῖ ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω συνθῆκες ἢ τὶς περισσότερες ἀπ' αὐτές. Αὐτοὶ κατορθώνουν καὶ βγάζουν μεγαλύτερα περισσεύματα ἀπὸ τοὺς ἄλλους χωρικούς, τὰ ἀνταλλάζουνε μὲ περισσότερα εἴδη ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία καὶ μποροῦν νὰ διαθέσουν πιὸ πολὺν καιρὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀγρότες. Διαθέτουν ἀκόμα περισσότερα τεχνικὰ μέσα στὴ δουλειά τους καὶ στὸν πόλεμο, καὶ ἡ συμβίωση ἢ ἡ συχνὴ ἐπικοινωνία τους μὲ τοὺς τεχνίτες καὶ τοὺς ἐμπόρους, τοὺς δίνει περισσότερες πνευματικὲς παρορμήσεις καὶ ἔτσι πλαταίνει τὸν πνευματικό τους ὁρίζοντα. Τώρα ἡ τάξη αὐτὴ τῶν γαιοκτημόνων ποὺ εὐνοήθηκαν, ἀποκτᾶ τὸν χρόνο, τὴν εὐκαιρία καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ καταπιαστεῖ μὲ ὑποθέσεις, ποὺ ξεπερνοῦν τὰ στενὰ ὅρια τῆς περιορισμένης ζωῆς τοῦ χωρικοῦ. Βρίσκει τὸν καιρὸ καὶ τὴ δύναμη νὰ συγκεντρώσει περισσότερες ἀγροτικὲς κοινότητες σ' ἕνα κράτος, νὰ διοικήσει καὶ νὰ ὑπερασπίσει τὸ κράτος αὐτὸ καὶ νὰ ρυθμίσει τὶς σχέσεις του μὲ τ' ἄλλα γειτονικὰ καὶ μακρυνὰ κράτη.

Ὅλες αὐτὲς οἱ τάξεις, μεγάλοι γαιοκτήμονες, ἔμποροι, τεχνίτες, ζοῦνε ἀπὸ τὰ πλεονάσματα τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας, ποὺ σὲ λίγο κοντὰ σ' αὐτὰ ἔχουμε καὶ τὰ περισσεύματα τῆς βιοτεχνίας. Ἔμποροι καὶ μεγάλοι γαιοκτήμονες τραβοῦν ὁλοένα καὶ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ περισσεύματα, ὅσο πιὸ σπουδαῖος γί-

νεται ὁ ρόλος τους μέσα στὴν κοινωνία. Γρήγορα οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἐκμεταλλεύονται, ὄχι μόνο τὴν οἰκονομική τους ὑπεροχή, μὰ καὶ τὴ μεγάλη τους δύναμη μέσα στὸ κράτος, γιὰ νὰ ἀποσποῦν ἀπὸ τὴ μάζα τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν χωρικῶν τὰ περισσεύματα ἀπὸ τὴ δουλειά τους. Ἔτσι, πλουταίνουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους χωρικοὺς καὶ τεχνίτες καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐνισχύουν ἐπίσης ἀκόμα περισσότερο τὴν κοινωνική τους δύναμη καὶ τὴν ἱκανότητά τους ν' ἀποσποῦν κι ἄλλα περισσεύματα καὶ νὰ κερδίζουν νέα πλούτη.

Ἔτσι, πάνω ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς τεχνίτες, διαμορφώνονται διάφορα στρώματα ἀπὸ μεγάλους ἐκμεταλλευτές, γαιοκτήμονες καὶ ἐμπόρους καὶ πλάϊ σ' αὐτοὺς καὶ τοκογλύφοι. Γιὰ τοὺς τελευταίους θὰ μιλήσουμε σχετικὰ παρακάτω κι' ὅταν θὰ καταπιαστοῦμε καὶ μ' ἄλλα ζητήματα.

Ὅσο πιὸ πολὺ πλουταίνουν τὰ στρώματα αὐτά, τόσο πιὸ πολλὴ ἀνάγκη ἔχουν νὰ ἐπεκτείνουν τὸ νοικοκυριό τους, ποὺ εἶναι ἀκόμα στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ἀγροτικὴ ἐπιχείρηση. Ὅποιος ἤθελε τὸν καιρὸ ἐκεῖνο νὰ ἔχει μιὰ δικιά του ἐπιχείρηση, ἔπρεπε νὰ ἐλέγχει τὸ δικό του κτῆμα, ποὺ ὁ πιὸ σίγουρος τρόπος γι' αὐτὸ ἦταν νάναι ἰδιοκτησία του. Ὅλοι λοιπὸν ἀγωνίζονταν ν' ἀποκτήσουν γῆ, κι' ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ τεχνίτες, οἱ τοκογλύφοι καὶ οἱ ἔμποροι. Καὶ ὅλοι ἐπιδιώκουν, πῶς νὰ μεγαλώσουν τὴν ἰδιοκτησία αὐτή. Γιατὶ κυριαρχεῖ ἀκόμα ἡ παραγωγὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ. Ὅποιος θέλει νὰ ἔχει περισσότερη καλοζωΐα καὶ πιὸ πλούσιο νοικοκυριό, αὐτὸς πρέπει νὰ ἔχει καὶ μεγαλύτερα ἀγροκτήματα.

Ἡ μανία τῶν ἀνθρώπων ν' ἀποκτήσουν καὶ νὰ μεγαλώσουν τὴν ἔγγεια ἰδοκτησία τους κυριαρχεῖ σ' ὅλη ἐκείνη τὴν περίοδο, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, μὲ βάση τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τότε ποὺ γεννήθηκε ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἴσαμε τότε ποὺ πρωτοφάνηκε τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο. Ἡ ἀρχαία κοινωνία δὲν ξεπέρασε ποτὲ τὸ στάδιο αὐτό, οὔτε καὶ στὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας ἀκόμα, ποὺ ἡ ἀνάπτυξή της εἶχε φτάσει στὸ κορύφωμά της. Αὐτὸ ἔγινε στὰ νεώτερα χρόνια, ὕστερα ἀπ' τὴ μεταρρύθμιση.

β) Ἡ σπιτικὴ δουλειά.

Ἡ ἐγγεια δμως ἰδιοκτησία δὲν εἶναι τίποτα χωρὶς τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις, ποὺ τὴν καλλιεργοῦν. Μιλήσαμε στὰ προηγούμενα γιὰ τὸ ἰδιόμορφο ἐργατικὸ ζήτημα, ποὺ γεννήθηκε μὲ τὸ σχηματισμὸ μεγάλων κτημάτων. Ἀκόμα καὶ προτοῦ ἀρχίσει ἡ ἱστορικὴ περίοδος, οἱ πλούσιοι ζητοῦσαν γιὰ τὶς δουλειὲς τῆς σπιτικῆς τους οἰκονομίας, πρόσθετες ἐργατικὲς δυνάμεις, καὶ πάντα τὶς λογαριάζανε κι αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, ποὺ ἡ αἱματοσυγγένεια τὰ ἔδενε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τὸ νοικοκυριό.

Στὴν ἀρχὴ δὲν μποροῦσαν νὰ βροῦν μὲ μισθὸ τὶς ἐργατικὲς αὐτὲς δυνάμεις. Βρίσκουμε βέβαια πολὺ νωρὶς τὴ μισθωτὴ ἐργασία, πάντα δμως σὰν ἐξαιρετικὸ καὶ παροδικὸ φαινόμενο, λόγου χάρη, στὶς βοηθητικὲς δουλειές, στὸ θερισμὸ καὶ στὸν τρυγητό. Τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς ποὺ χρειαζόταν ἕνα αὐτόνομο κτῆμα, ἦταν πολὺ μικρά, καὶ μιὰ ἱκανὴ οἰκογένεια μποροῦσε γενικὰ νὰ τ' ἀποκτήσει. Ὕστερα, οἱ οἰκογενειακοὶ καὶ κοινοτικοὶ θεσμοὶ ἦταν ἀκόμα πολὺ ἰσχυροί, κι ἔτσι, ὅταν ἀπὸ κάποιο ἀτύχημα, μιὰ οἰκογένεια ἔχανε τὰ κτήματά της, οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ γείτονες τὴ βοηθοῦσαν γιὰ νὰ τὰ ξαναποκτήσει.

Δὲν ἦταν, δμως, μικρὴ μονάχα ἡ προσφορὰ ἀπὸ μισθωτοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ καὶ ἡ ζήτησή τους. Γιατὶ τὸ νοικοκυριὸ ἦταν ἀκόμα τότε ἀξεχώριστα ἑνωμένο μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιχείρηση. Ὅταν θέλανε νὰ πάρουν καὶ ἄλλους ἐργάτες γιὰ τὸ κτῆμα, ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐνσωματώσουν καὶ στὸ νοικοκυριό, ἔπρεπε δηλαδὴ αὐτοὶ νὰ μείνουν, ὄχι μονάχα δίχως δική τους δουλειά, μὰ καὶ δίχως δική τους οἰκογένεια, νὰ περάσουν ὁλοκληρωτικὰ μέσα σὲ μιὰ ξένη οἰκογένεια. Οἱ ἐλεύθεροι δὲν ἦσαν κατάλληλοι γι' αὐτὸ τὰ σκοπό. Ἀκόμα καὶ στὸ μεσαίωνα οἱ καλφάδες ποὺ δουλεύανε στὸ μικρο-βιοτεχνικὸ ἐργαστήριο, μπαίνανε στὴν οἰκογένεια τοῦ μάστορα, ἀλλὰ θέχονταν τὴν κατάσταση αὐτὴ σὰν ἕνα προσωρινὸ καὶ μεταβατικὸ στάδιο, ὡς ποὺ νὰ γίνουν κι αὐτοὶ μαστόροι καὶ νὰ δημιουργήσουν δική τους οἰκογένεια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ εἶχε φτάσει ἡ ἐξέλιξη, δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν γιὰ πάντα σὲ μιὰ

ξένη οἰκογένεια πρόσθετες ἐ λ ε ύ θ ε ρ ε ς ἐργατικὲς δυνάμεις μὲ μισθό. Μόνο μιὰ κ α τ α ν α γ κ α σ τ ι κ ὴ δέσμευση μποροῦσε νὰ δημιουργήσει τὶς ἀπαραίτητες πρόσθετες ἐργατικὲς δυνάμεις γιὰ τὰ μεγαλύτερα ἀγροκτήματα. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χρειάστηκε ἡ δ ο υ λ ε ί α.

Τὸν ξένο τὸν θεωρούσανε πιόλας σὰν ἄνθρωπο δίχως δικαιώματα καὶ ἐπειδή, στὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ κοινότητες ἦταν πολὺ μικρές, ἡ ἔννοια τοῦ ξένου ἦτανε πολὺ πλατειά. Στὸν πόλεμο κάνανε σκλάβους, εἴτε μοιράζοντάς τους ἀνάμεσα στοὺς νικητές, εἴτε πουλῶντας ὄχι μονάχα τοὺς αἰχμάλωτους πολεμιστές, μὰ συχνὰ καὶ ὁλόκληρο τὸν πληθυσμὸ τῆς ἡττημένης χώρας. Ἀκόμα καὶ σὲ περιόδους εἰρήνης εἶχαν καὶ τότε τὸν τρόπο γιὰ νὰ σκλαβώνουν ἀνθρώπους. Συγκεκριμένα τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο ἔδινε μιὰ τέτοια εὐκαιρία. Συχνὰ τὸ ἐμπόριο αὐτό, στὴν ἀρχή, ἦταν στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν πειρατία καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ περιζήτητα λάφυρά του ἦταν εὔρωστοι κι' ὡραῖοι ἄντρες, ποὺ τοὺς ἅρπαζαν ὅταν τοὺς εὕρισκαν κοντὰ στὶς ἀκτὲς ἀνυπεράσπιστους. Κοντὰ σ' αὐτοὺς γινόταν σκλάβοι καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ γεννοῦσαν οἱ σκλάβες μὲ σκλάβους. Στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὑλικὴ ἄποψη ἡ θέση τῶν σκλάβων δὲν ἦταν καὶ τόσο κακή, κάποτε μάλιστα ἡ ζωή τους ἦταν εὔκολη. Οἱ σκλάβοι ποὺ ἀνήκαν σὲ μιὰ εὔπορη οἰκογένεια, χρησίμευαν γιὰ τὴν ἄνεση καὶ τὴν πολυτέλειά της καὶ δὲν τοὺς ἐπιβάραιναν μὲ ὑπερβολικὴ ἐργασία. Ὅταν πάλι δούλευαν παραγωγικά, αὐτὸ γινόταν συχνὰ μαζὶ μὲ τοὺς κυρίους τους, τοὺς πλούσιους χωρικούς. Ἡ δουλειὰ γινόταν πάντα γιὰ τὴν κατανάλωση τῆς ἴδιας τῆς οἰκογένειας, ποὺ εἶχε καὶ τὰ δριά της. Ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴ θέση τῶν σκλάβων εἶχε μαζὶ μὲ τὸ χαρακτῆρα τοῦ κυρίου τους καὶ ὁ πλοῦτος τῆς οἰκογένειας ὅπου ἀνήκαν. Εἶχαν, λοιπόν, κάθε συμφέρον νὰ τὸν μεγαλώσουν, γιατὶ ἔτσι μὲ τὸν καιρό, καλυτερεύανε καὶ τὴ δική τους θέση. Ἀλλὰ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ δοῦλος μὲ τὴν καθημερινὴ προσωπικὴ ἐπαφή του μὲ τὸν κύριο, στεκόταν σὰν ἄνθρωπος πολὺ κοντά του καὶ ἂν μάλιστα εἶχε εὐφυΐα καὶ φρονιμάδα, μποροῦσε νὰ τοῦ γίνει ἀπαραίτητος, ἀκόμα καὶ πραγματικὸς φίλος του. Μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε πάμπολλα παραδείγματα ἀπ' τοὺς ἀρχαίους ποιητές, ποὺ δείχνουν τί ἐλευθερίες ἔπαιρναν ἀπὸ τοὺς

κυρίους τους πολλοί σκλάβοι καί πόση ἐγκαρδιότητα εἶχαν συχνὰ ἀνάμεσά τους. Πολλοί σκλάβοι, γιὰ ἀνταμοιβὴ στὴν ἀφοσίωσή τους καὶ στὶς ὑπηρεσίες τους, ἐλευθερώθηκαν παίρνοντας καὶ μεγάλα δῶρα, ἄλλοι κάνανε οἰκονομίες γιὰ νὰ μποροῦσαν μ' αὐτὲς νὰ ἐξαγοράσουν τὴν ἐλευθερία τους. Πολλοί προτιμοῦσαν τὴ δουλεία ἀπὸ τὴν ἐλευθερία. Προτιμοῦσαν ζηλαδὴ νὰ ζοῦνε σὰν μέλη μιᾶς πλούσιας οἰκογένειας, ἀντὶ νὰ περνοῦν μιὰ στερημένη καὶ ἀβέβαιη ζωὴ μακρυά της.

«Δὲν πρέπει νὰ πιστεύουμε», λέει ὁ Jentsch. «ὅτι στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ ἐφαρμόζανε αὐστηρὰ τὴν ἀπάνθρωπη νομικὴ ἔννοια τοῦ δούλου καὶ ὅτι τὸ δοῦλο, οὔτε τὸν θεωροῦσαν γιὰ ἄνθρωπο, οὔτε τοῦ φέρνονταν ἀνθρωπινά. Μέχρι τότε ποὺ τέλειωσε ὁ πρῶτος Καρχηδονιακὸς πόλεμος, οἱ δοῦλοι δὲν περνοῦσαν ἄσχημα. Ὅ,τι εἰπώθηκε γιὰ τὴ νομικὴ ἐξουσία ποὺ εἶχε ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας (pater familias), πάνω στὴ γυναίκα του καὶ στὰ παιδιά του, τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν ἐξουσία του πάνω στοὺς δούλους. Ἀπεριόριστη ἡ ἐξουσία του νομικά, περιορίζόταν ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴ συνήθεια, τὴ λογική, τὴν εὐσπλαχνία καὶ τὸ συμφέρον. Καὶ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ γιὰ τὸ νόμο ἦταν ἕνα πρᾶγμα, ποὺ μποροῦσε νὰ πουληθεῖ καὶ νὰ παραδοθεῖ ... περάσπιστο στὴν αὐθαιρεσία τοῦ κυρίου, ὁ ἴδιος στὸ χωράφι ἐκτιμώνταν σὰν ἕνας πιστὸς συνεργάτης καὶ στὸ σπίτι σὰν ἕνας οἰκογενειακὸς σύντροφος, ποὺ μαζὶ του ὕστερ' ἀπὸ τὴν κοινὴ δουλειά, κουβέντιαζαν φιλικὰ κοντὰ στὸ τζάκι τοῦ σπιτιοῦ» *.

Ἡ συντροφικὴ αὐτὴ συμβίωση δὲν περιοριζόταν στὶς ἀγροτικὲς μόνο ἐπιχειρήσεις. Στὴν ἡρωϊκὴ ἐποχὴ ἀκόμα καὶ οἱ πρίγκηπες δουλεύανε. Στὴν Ὀδύσσεια, ἡ κόρη τοῦ βασιλιᾶ Ἀλκίνοου πλένει τὰ ροῦχα μαζὶ μὲ τὶς σκλάβες της, ὁ βασιλιᾶς Ὀδυσσέας προσκαλεῖ ἕνα μνηστῆρα ὄχι γιὰ νὰ μονομαχήσουν, μὰ γιὰ νὰ παραβγοῦνε στὸ θερισμὸ καὶ στ' ἀλέτρι καὶ ξαναγυρίζοντας στὴν πατρίδα βρίσκει τὸν πατέρα του στὸ περιβόλι νὰ δου-

---

* Karl Jentsch, Drei Spaziergänge eines Laien ins Klassische Altertum 1900. Τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος, σελ. 237. Πρβλ. καὶ τὸ 2, στὸ ἴδιο βιβλίο: «Ἡ δουλεία στοὺς ἀρχαίους ποιητές».

λεύει μὲ τὸ φτιάρι. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Ὀδυσσέας καὶ ὁ γυιός του Τηλέμαχος ἐνοιωθαν τὴ θερμὴ ἀγάπη τοῦ δούλου τους, τοῦ «θείου χοιροβοσκοῦ» Εὔμαιου, ποὺ εἶχε βαθειὰ πεποίθηση πὼς σὰν ξαναγύριζε ὁ κύριός του στὴν πατρίδα, θὰ τὸν ἐλευθέρωνε γιὰ τὴν ἀφωσίωσή του καὶ τὶς ὑπηρεσίες του καὶ θὰ τοῦ χάριζε ἕνα ἀγρόκτημα καὶ μιὰ σύζυγο.

Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς δουλείας ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς μαλακότερες μορφὲς τῆς ἐκμετάλλευσης ποὺ γνωρίζουμε. Ἄλλαξε ὅμως ὄψη ὅταν τὴ χρησιμοποίησαν γ ι ὰ ν ὰ κ ε ρ δ ί σ ο υ ν χ ρ ή μ α, εἰδικὰ ὅταν ἄρχισε ἡ ἐργασία στὶς μ ε γ ά λ ε ς ἐ π ι χ ε ι ρ ή σ ε ι ς ποὺ χωρίσθηκαν ἀπὸ τὴ σπιτικὴ οἰκονομία τοῦ κυρίου.

γ) Ἡ δουλεία στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή.

Οἱ πρῶτες ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὰ ὀρυχεῖα. Ἡ ἐξαγωγὴ καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν ὀρυκτῶν, εἰδικὰ τῶν μετάλλευμάτων, ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ φύση δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται γιὰ τὴ σπιτικὴ κατανάλωση μονάχα τοῦ ἴδιου τοῦ ἰδιοκτήτη. Μόλις μεγαλώσει κάπως δίνει ἕνα μεγάλο περίσσευμα πέρα ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἀνάγκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τότε μονάχα μπορεῖ νὰ τελειοποιηθεῖ, ὅταν παράγει κανονικὰ μεγάλες ποσότητες, γιατὶ τότε μόνο οἱ ἐργάτες ἀποκτοῦν τὴν ἀναγκαία ἐπιτηδειότητα καὶ πεῖρα καὶ τότε μόνο γίνονται ἐπικερδεῖς οἱ ἐγκαταστάσεις ποὺ χρειάζονται γι' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση. Ἀπὸ τὴν λιθίνη ἐποχὴ κιόλας βρίσκουμε μεγάλα μέρη ὅπου συστηματικὰ καὶ σὲ μεγάλες ποσότητες φτιάνανε τὰ λίθινα ἐργαλεῖα, ποὺ ὕστερα τὰ ἀνταλλάζανε γιὰ κοινὴ χρήση ἀπὸ κοινότητα σὲ κοινότητα ἢ ἀπὸ φυλὴ σὲ φυλή. Τὰ προϊόντα αὐτὰ ἦταν τὰ πρῶτα ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ παραγωγή τους γινόταν μὲ σκοπὸ τὴν ἀνταλλαγή, ἦταν μιὰ ἐμπορευματικὴ παραγωγή.

Μόλις ἀναπτύχθηκε ἡ μεταλλωρυχία σ' ἕνα τόπο ποὺ εἶχα πολύτιμα ὀρυκτὰ καὶ ξεπέρασε τὸ πρωτόγονο στάδιο τῆς δου-

λειᾶς στὴν ἐπιφάνεια, χρειαζόταν ὁλοένα περισσότερους ἐργάτες. Ἡ ἀνάγκη γιὰ νέους ἐργάτες γρήγορα ξεπερνοῦσε τὸν ἀριθμὸ ποὺ φτάνανε οἱ ἐλεύθεροι ἐργάτες ποὺ μποροῦσαν νὰ στρατολογηθοῦν μέσα ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῆς κοινότητας ὅπου ἀνῆκε τὸ ὀρυχεῖο. Ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν προμήθευε πάντα πάρα πολλοὺς ἐργάτες καὶ μόνο ἡ καταναγκαστικὴ ἐργασία τῶν δούλων ἢ τῶν καταδίκων ἐξασφάλιζε τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις ποὺ χρειάζονταν.

Ἡ παραγωγὴ ὅμως, ποὺ ἔκαναν τώρα πιὰ αὐτοὶ οἱ δοῦλοι, δὲν γινόταν γιὰ ἀντικείμενα χρήσιμα στὴν περιορισμένη προσωπικὴ κατανάλωση τοῦ κυρίου. Τώρα δουλεύανε γιὰ νὰ κερδίσει αὐτὸς χρῆμα. Δὲν δούλευαν γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ κύριος νὰ καταναλώνει στὸ σπίτι του μάρμαρο ἢ θειάφι, σίδερο ἢ χαλκό, χρυσάφι ἢ ἀσῆμι, μὰ γιὰ νὰ πουλάει τὰ προϊόντα τοῦ μεταλλωρυχείου καὶ νὰ παίρνει χρῆμα, δηλαδὴ ἕνα ἐμπόρευμα ποὺ μὲ αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τ' ἀγοράζει ὅλα, κάθε ἀπόλαυση, κάθε δύναμη, ἕνα ἐμπόρευμα, ποὺ ἀπ' αὐτὸ ποτὲ κανεὶς δὲν ἔχει ἀρκετά. Τώρα τοὺς ἐργάτες στὰ ὀρυχεῖα, τοὺς ἐπιφόρτιζαν μὲ ὅλο καὶ περισσότερη βασανιστικὴ δουλειά, γιατὶ ὅσο πιὸ πολλὴ δουλειὰ ἔκαναν, τόσο πιὸ πολὺ χρῆμα κέρδιζε ὁ κύριός τους. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, τοὺς τρέφανε καὶ τοὺς ντύνανε ὅσο μποροῦσαν πιὸ ἄθλια. Τὴν τροφὴ καὶ τὰ ροῦχα τους ἔπρεπε τώρα νὰ τ' ἀγοράζουν, ἔπρεπε νὰ ξοδεύουν χρῆμα γι' αὐτά, γιατὶ στὰ ὀρυχεῖα, αὐτὰ τὰ εἶδη δὲν τὰ φτιάνανε οἱ δοῦλοι μόνοι τους. Ὁ κύριος ἑνὸς πλούσιου νοικοκυριοῦ δὲν ἤξερε τί νὰ κάνει τὸ περίσσευμα ἀπὸ τρόφιμα καὶ ἄλλα χρήσιμα πράγματα ποὺ εἶχε καὶ γι' αὐτὸ τὰ πρόσφερνε μὲ ἀφθονία στοὺς δούλους του καὶ στοὺς ξένους του. Ἀντίθετα τώρα μὲ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ τὸ κέρδος σὲ χρῆμα ποὺ ἔβγαινε ἡ ἐπιχείρηση ἦταν τόσο πιὸ μεγάλο, ὅσο πιὸ λίγα κατανάλωναν οἱ δοῦλοι. Ἡ θέση τους χειροτέρευε τόσο πιὸ πολύ, ὅσο ἡ ἐπιχείρηση γινόταν μεγαλύτερη. Ἔτσι προοδευτικὰ οἱ δοῦλοι χωριζόνταν ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ κυρίου τους. Τώρα πιὰ τοὺς κλείνανε μέσα σὲ ξέχωρους καταυλισμούς, ποὺ ἡ φριχτὴ γύμνια τους ἦταν σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τὴν πολυτέλεια στὸ σπίτι τοῦ κυρίου. Ὅλες οἱ προσωπικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν κύριο καὶ στοὺς δούλους του χάθηκαν, ὄχι μόνο γιατὶ χωρίσθηκε ὁ τόπος τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸ σπίτι, ἀλλὰ γιατὶ

καὶ οἱ ἐργάτες γίνανε πολὺ περισσότεροι. Ἔτσι ἀναφέρουν ὅτι στὴν Ἀθήνα, τὸν καιρὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὁ Ἱππόνικος εἶχε 600 καὶ ὁ Νικίας 1000 δούλους, ποὺ δούλευαν στὰ μεταλλωρυχεῖα τῆς Θράκης. Τώρα πιὰ ἦταν φοβερὴ κατάρα γιὰ τὸ δοῦλο, τὸ ὅτι δὲν εἶχε ἀπὸ τὸ νόμο κανένα δικαίωμα. Ὁ ἐλεύθερος μισθωτὸς ἐργάτης μπορεῖ πάντα νὰ κάνει κάποια ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στοὺς κυρίους του καὶ ὅταν τουλάχιστο ὑπάρχουν ὁρισμένες εὐνοϊκὲς συνθῆκες, νὰ σταματήσει τὴ δουλειά, κι ἔτσι νὰ ἐξασκήσει μιὰ πίεση πάνω στὸν κύριό του καὶ ν' ἀποφύγει τὸ χειρότερο. Ὁ δοῦλος ὅμως ποὺ φεύγει ἀπὸ τὸν κύριό του ἢ ἀρνιέται νὰ τοῦ δουλέψει θανατώνεται χωρὶς καμιὰ ἄλλη διαδικασία.

Μόνο γιὰ ἕνα λόγο λυπόνταν καὶ δὲ σκοτώναν τοὺς δούλους, γιὰ τὸν ἴδιο ποὺ λυπόντανε καὶ τὰ ζῶα, δηλαδὴ γιατὶ στοίχιζε νὰ ξαναγοράσουν ἄλλους δούλους. Ὁ μισθωτὸς ἐργάτης δὲν στοιχίζει τίποτα. Ἂν πεθάνει πάνω στὴ δουλειά, ἔρχεται ἄλλος στὴ θέση του. Ἀντίθετα τὸν σκλάβο πρέπει νὰ τὸν ἀγοράσουν. Ἂν ὁ κύριός του τὸν χάσει πρόωρα, χάνει τὸ ποσὸν ποὺ πλήρωσε νὰ τὸν ἀγοράσει. Μὰ ὁ λόγος αὐτὸς εἶχε τόσο πιὸ μικρὴ ἐπίδραση, ὅσο πιὸ φτηνοὶ ἦταν οἱ δοῦλοι. Καὶ ἦταν ἐποχές, ποὺ ἡ τιμή τους ἔπεφτε ἐξαιρετικά, ὅταν ἀδιάκοποι πόλεμοι, ἐσωτερικοὶ κι' ἐξωτερικοί, ρίχνανε στὶς ἀγορὲς πολυάριθμους αἰχμαλώτους.

Ἔτσι, λόγου χάρη, στὸν τρίτο πόλεμο ποὺ κάνανε οἱ Ρωμαῖοι στὴ Μακεδονία τὸ 169 π.Χ., λεηλατήσαν μονάχα στὴν Ἤπειρο 70 πολιτεῖες μέσα σὲ μιὰ μέρα καὶ πουλήσανε γιὰ σκλάβους 150.000 ἀπὸ τοὺς κατοίκους τους.

Ὁ Böckh λέει πὼς ἡ συνειθισμένη τιμὴ γιὰ ἕνα δοῦλο στὴν Ἀθήνα ἦταν 100 ἕως 200 δραχμές. Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει ὅτι κυμαινόταν ἀνάμεσα στὶς 50 καὶ 100 δραχμές. Ὁ Ἀππιανὸς γράφει, ὅτι κάποτε στὸν Πόντο οἱ αἰχμάλωτοι τοῦ πολέμου διατιμήθηκαν περίπου 4 δραχμὲς τὸ κεφάλι. Γιὰ τὸν Ἰωσήφ, ποὺ τὸν πούλησαν τ' ἀδέλφια του στὴν Αἴγυπτο, πῆρανε μονάχει 20 σεκὲλ (22,50 χρυσὲς δραχμές)*.

---

* Herzfeld, Handelsgeschichte der Juden des Altertums, 1894, σ. 193.

Ένα καλὸ ἄλογο γιὰ ἱππασία, ἦταν πολὺ ἀκριβώτερο ἀπὸ ἕναν δοῦλο. Στὸν καιρὸ τοῦ Ἀριστοφάνη ἄξιζε κοντὰ 12 μνές, δηλαδὴ 1200 δραχμές.

Οἱ ἴδιοι ὅμως πόλεμοι, ποὺ ὅλνανε τοὺς φτηνοὺς δούλους καταστρέφαν ταυτόχρονα τοὺς ἀγρότες, γιατὶ τότε οἱ περισσότεροι στρατιῶτες ἦταν χωρικοί. Ὅταν ὁ ἀγρότης ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πάει στὸν πόλεμο, γρήγορα τὸ κτῆμα του καταστρεφόταν, γιατὶ τοῦ λείπανε τὰ ἐργατικὰ χέρια. Στοὺς καταστρεμμένους χωρικοὺς δὲν ἔμενε πιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ γίνουν ληστές, ὅταν δὲν τοὺς ἦταν εὔκολο νὰ πᾶνε σὲ μιὰ γειτονικὴ πόλη κι' ἐκεῖ νὰ ζήσουν σὰν τεχνίτες ἢ σὰν κουρελοπρολετάριοι. Ἔτσι ἀρχίσαν τώρα νὰ γίνονται πάμπολλα ἐγκλήματα καὶ νὰ βγαίνουν ἕνα σωρὸ ἐγκληματίες, ποὺ δὲν εἶχαν φανεῖ ποτὲ πρίν. Κι' ὅσους ἀπ' αὐτοὺς πιάναν τοὺς κάναν κι' αὐτοὺς δούλους. Γιατὶ τότε ἦταν ἀκόμα ἄγνωστες οἱ φυλακές. Αὐτὲς εἶναι γέννημα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ὅσους δὲν καρφώναν στὸ σταυρό, τοὺς καταδικάζαν σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία.

Ἔτσι, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, μαζεύονταν μπουλοῦκια ἀπὸ δούλους σὲ ἐξευτελιστικὴ τιμὴ καὶ σὲ πολὺ ἄθλια κατάσταση. Αὐτὸ ἀποδείχνουν, λόγου χάρη, τὰ ἱσπανικὰ ἀργυρωρυχεῖα, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ πλούσια στὴν ἀρχαιότητα.

«Στὴν ἀρχή», ἀναφέρει ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης γι' αὐτὰ τὰ ὀρυχεῖα, «καταπιαστήκανε μὲ τὴ μεταλλωρυχία ἁπλοὶ ἰδιῶτες καὶ κερδίσαν πολὺν πλοῦτο, γιατὶ τὸ μετάλλευμα ἀσημιοῦ δὲν βρισκότανε σὲ μεγάλο βάθος καὶ ἀφθονοῦσι. Ὕστερα, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι κατάκτησαν τὴν Ἰβηρία (Ἱσπανία), πῆγαν στὰ μεταλλεῖα ἐκεῖνα ἕνα σωρὸ Ἰταλοὶ καὶ μὲ τὴν πλεονεξία τους γίνανε πάμπλουτοι. Ἀγοράζανε δηλαδὴ πολλοὺς δούλους, ποὺ τοὺς μεταπουλοῦσανε στοὺς ἐκμεταλλευτὲς τῶν μεταλλείων... Οἱ δοῦλοι ποὺ δουλεύανε σ' αὐτὰ τὰ μεταλλεῖα, φέρναν ἀπίστευτα κέρδη στοὺς κυρίους τους. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ὅμως, ποὺ καταπονοῦσαν τὸ κορμί τους μέρα νύχτα στὰ ἔγκατα τῆς γῆς, πεθαίναν ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ δουλειά. Γιατὶ δουλεύανε ἀδιάκοπα, χωρὶς καμμιὰ ἀνάπαυλα, καὶ κάτω ἀπὸ τὰ κτυπήματα τοῦ ἐπι-

στάτη, ὑποβάλονταν στὰ πιὸ σκληρὰ βασανιστήρια καὶ δουλεύαν ὥσπου νὰ ξεψυχήσουν. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν δυνατὸ κορμὶ καὶ ὑπομονὴ ἄντεξαν, ἔτσι ὅμως, παρατείναν μονάχα τὴν ἀθλιότητά τους, ποὺ ἦταν πολὺ μεγάλη καὶ γι' αὐτὸ ὅλοι τους θὰ προτιμοῦσαν νὰ πεθάνουν, παρὰ νὰ ζοῦν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο»*.

Ἡ πατριαρχικὴ σπιτικὴ δουλειά, εἶναι ἴσως ἡ μαλακώτερη μορφὴ τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα, ἡ δουλειὰ ποὺ πέρασε στὰ χέρια τῆς κερδοσκοπίας, εἶναι χωρὶς ἄλλο, ἡ φριχτώτερη.

Τὴ μεγάλη ἐπιχείρηση μὲ τοὺς σκλάβους, τὴν ἔκαμε ἀναγκαία στὰ μεταλλωρυχεῖα ἡ τεχνολογία παραγωγῆς μὲ τὶς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως, ἡ μεγάλη ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ μὲ σκλάβους, ἔγινε μιὰ ἀνάγκη καὶ γιὰ ἄλλους ἀκόμα κλάδους. Μερικὲς κοινότητες ὑπερβάλανε πολὺ σὲ πολεμικὴ δύναμη τοὺς γείτονές τους καὶ κέρδιζαν τόσα πολλὰ ἀπὸ τοὺς πολέμους, ποὺ ποτὲ δὲν τοὺς ἔφταναν. Ὁ πόλεμος σώρευε ὅλο καὶ πιὸ πολλοὺς δούλους, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ἐκμεταλλευθοῦν κερδοσκοπικά. Οἱ κοινότητες ὅμως αὐτὲς συνδέονταν καὶ μὲ μεγάλες πόλεις. Μιὰ πόλη, ποὺ ἀπ' τὴν εὐνοϊκή της τοποθεσία γίνονταν ἕνα μεγάλο κέντρο μὲ ζωηρὴ ἐμπορικὴ κίνηση, τραβοῦσε μὲ τὸ ἐμπόριο πολὺν κόσμο. Κι ὅταν παραχωροῦσε μὲ ἁπλοχεριὰ τὰ ἀστικὰ δικαιώματα στοὺς ξένους, μεγάλωνε πολὺ πιὸ γρήγορα ἀπὸ τὶς γύρω κοινότητες, ὄχι μόνο σὲ πληθυσμό, μὰ καὶ στὰ μέσα καὶ ἔτσι κατώρθωνε νὰ τὶς ὑποδουλώσει. Καὶ ἡ αὔξηση αὐτὴ γίνονταν ἀκέμα πιὸ μεγάλη μὲ τὴ λεηλασία καὶ τὴν ἐκμετάλλευση, ποὺ ἔκανε ἡ πόλη στὰ γύρω της μέρη.

Ὁ πλοῦτος αὐτὸς πάλι, δημιούργησε τὴν ἀνάγκη νὰ κάνουν μεγάλα οἰκοδομικὰ ἔργα, εἴτε γιὰ τὴ δημόσια ὑγεία—ὑπόνομοι, ὑδραγωγεῖα—εἴτε γιὰ αἰσθητικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς σκοποὺς—ναοί, θέατρα—εἴτε γιὰ πολεμικοὺς σκοπούς—τεῖχη. Αὐτὰ τὰ κτίρια, ἦταν τὰ πρῶτα ἔργα, ποὺ τότε μποροῦσαν νὰ γίνουν μονάχα μὲ μεγάλες στρατιὲς ἀπὸ δούλους. Τότε παρουσιάστηκαν ἐπιχειρηματίες,

* Διόδωρου Σικελιώτη, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, V, 36, 38. Πρβλ. τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο III, 13 γιὰ τὰ αἰγυπτιακὰ χρυσωρυχεῖα, ὅπου παραπέμπει κι' ὁ Μάρξ στὸ «Κεφάλαιο» I, 8. Κεφ. 2ο σημ. 23.

πού ἀγόραζαν πολυάριθμους δούλους καὶ μ' αὐτοὺς ἐκτελοῦσαν διάφορα μεγάλα ἔργα γιὰ τὸ κράτος. Ἡ μεγάλη ὅμως πόλη ἄνοιξε καὶ τεράστιες ἀγορὲς γιὰ τρόφιμα. Τὰ περισσότερα τρόφιμα τὰ ἔδινε ἡ μεγάλη ἀγροτικὴ ἐπιχείρηση μὲ τοὺς φτηνοὺς δούλους της. Δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ γίνει τότε λόγος γιὰ τεχνικὴ ὑπεροχὴ τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης στὴ γεωργία. Ἀντίθετα, ἡ ἐργασία τοῦ δούλου, εἶχε λιγώτερη ἀπόδοση ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου ἀγρότη. Τὴν ἐργατικὴ δύναμη ὅμως τοῦ δούλου, δὲν εἶχαν ἀνάγκη νὰ τὴ λυποῦνται καὶ τὸν ἐβασάνιζαν ὅσο ἤθελαν στὴ δουλειὰ ὥσπου νὰ πεθάνει. Γι' αὐτό, τὸ περίσσευμα ποὺ ἔβγαζε ἦτανε σχετικὰ μὲ τὸ κόστος τῆς συντήρησής του μεγαλύτερο ἀπὸ τοῦ χωρικοῦ, ποὺ δὲν εἶχε καταλάβει ἀκόμα τότε τὴν εὐλογία τῆς ὑπερεργασίας καὶ ἦταν συνειθισμένος στὴν καλοζωΐα. Κοντὰ σ' αὐτά, οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις μὲ τοὺς δούλους, εἶχαν καὶ τοῦτο τὸ πλεονέκτημα : ἀντίθετα μὲ τὸ χωρικό, ποὺ κάθε στιγμὴ τὸν ἁρπάζανε ἀπὸ τ' ἀλέτρι του, γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν πατρίδα στὸν πόλεμο, ὁ δοῦλος δὲν εἶχε στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις. Ἔτσι μέσα στὴν οἰκονομικὴ περιοχὴ ἀπὸ τέτοιες μεγάλες καὶ πολεμικὲς πόλεις διαμορφώθηκε ἡ μεγάλη ἀγροτικὴ ἐπιχείρηση μὲ δούλους. Στὴν Καρχηδόνα εἶχε ἐξελιχθῆ πάρα πολὺ ἡ ἐπιχείρηση αὐτή. Ἐκεῖ τὴν πρωτογνωρίσανε καὶ οἱ Ρωμαῖοι στὸν παρχηδονιακὸ πόλεμο. Μαζὶ μὲ τὶς ἐπαρχίες ποὺ ἁρπάξανε ἀπὸ τὴ μεγάλη τους ἀντίζηλο πήρανε καὶ τὴ μεγάλη της ἀγροτικὴ ἐπιχείρηση, ποὺ ὕστερα τὴν τελειοποιήσανε καὶ τὴν μεγάλωσαν.

Στὶς μεγάλες πόλεις μαζευότανε πάμπολλοι δοῦλοι, ποὺ ξέρανε τὴν ἴδια δουλειά. Ἐκεῖ ἦταν ἀκόμα καὶ οἱ μεγάλες ἀγορὲς γιὰ τὰ προϊόντα τῆς δουλειᾶς τους. Ἔτσι, στὸ τέλος, οἱ διάφορες ἐπιχειρηματίες, ἀγόρασαν πολλοὺς τέτοιους δούλους, τοὺς βάλανε νὰ δουλεύουν μέσα σὲ ἐργαστήρια καὶ νὰ παράγουν γιὰ τὴν ἀγορά, ὅπως γίνεται σήμερα στὶς φάμπρικες μὲ τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες.

Ὡστόσο, τέτοια χειροτεχνικὰ ἐργαστήρια μὲ δούλους, πῆραν μεγαλύτερη σημασία μονάχα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ὄχι στὸν ρωμαϊκό. Παντοῦ ὅμως, μαζὶ μὲ τὴ μεγάλη ἀγροτικὴ ἐπιχείρηση, ἀναπτύχθηκε μιὰ ξεχωριστὴ βιομηχανία μὲ δούλους, εἴτε

φυτεία ήταν αὐτή ποὺ ἔβγαζε στὴν ἀγορὰ σὲ μεγάλες ποσότητες ἕνα μονάχα ὁρισμένο εἶδος, ἔξαφνα σιτάρι, εἴτε περισσότερο δούλευε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἴδιας τῆς οἰκογένειας καὶ ἔβγαζε τὰ πιὸ διαφορετικὰ προϊόντα ποὺ χρειαζόταν τὸ νοικοκυριό.

Ἡ γεωργικὴ ἐργασία ἔχει τὴν ἰδιομορφία νὰ χρειάζεται σὲ ὁρισμένες μονάχα ἐποχὲς κάθε χρόνο πολλοὺς ἐργάτες καὶ σὲ ἄλλες πάλι, ὅπως τὸ χειμῶνα λιγοστούς. Αὐτὸ εἶναι ἕνα πρόβλημα ἀκόμα καὶ γιὰ τὴ νεώτερη γεωργικὴ ἐπιχείρηση. Καὶ στὴν ἐργασία ποὺ γινόταν μὲ τοὺς δούλους ἦταν ἀκόμα δυσκολότερο. Γιατὶ τὸν μισθωτὸ ἐργάτη μποροῦν νὰ τὸν ἀπολύσουν ὅταν δὲν τὸν χρειάζονται καὶ πάλι νὰ τὸν πάρουν ὅταν θὰ τὸν ἔχουν ἀνάγκη. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τὸ τί θὰ γίνει εἶναι δική του δουλειά. Ἀντίθετα, ὁ μεγάλος γαιοκτήμονας στὴν ἀρχαιότητα ὅὲν μποροῦσε κάθε φθινόπωρο νὰ πουλάει τοὺς δούλους του καὶ τὴν ἄνοιξη ν' ἀγοράζει καινούργιους. Αὐτὸ θὰ τοῦ στοίχιζε πολὺ ἀκριβά. Γιατὶ τὸ φθινόπωρο δὲν θ' ἀξίζανε τίποτα καὶ τὴν ἄνοιξη πάρα πολύ. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τοὺς ἀπασχολεῖ καὶ τὸν καιρὸ ποὺ στὴ γεωργία σταματοῦσε ἡ δουλειά. Ἔμεναν ἀκόμα ζωντανὲς οἱ παραδόσεις ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν ἑνωμένες ἡ γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία. Ὁ χωρικὸς δούλευε ἀκόμα καὶ τότε μονάχος του τὸ λινάρι, τὸ μαλλί, τὰ δέρματα, τὰ ξύλα κι ἄλλα προϊόντα καὶ ἔφτιανε ροῦχα καὶ ἄλλα πράγματα τοῦ σπιτιοῦ. Ἔτσι λοιπὸν τώρα ὅταν στὰ χωράφια σταματοῦσε ἡ δουλειά, βάζανε τοὺς δούλους τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης σὲ ἐργασίες βιομηχανικές. Λόγου χάρη νὰ ὑφαίνουν, νὰ κατεργάζωνται τὰ δέρματα καὶ νὰ φτιάνουν μὲ αὐτὰ παπούτσια κι ἄλλα εἴδη, νὰ φτιάνουν ἁμάξια, ἀλέτρια, γύτρες κτλ. Ὅταν ὅμως προόδευσε ἡ ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, παράγανε ὄχι μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιχείρησης καὶ τοῦ νοικοκυριοῦ, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἀγορά.

Ἀφοῦ οἱ δοῦλοι ἦταν φτηνοί, μποροῦσαν νὰ εἶναι φτηνὰ καὶ τὰ βιομηχανικά τους προϊόντα. Γιὰ τὰ ἐξοδά τους δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ λεφτά. Ἡ ἐπιχείρηση, τὸ λατιφούντιο,* ἐξασφάλιζε γιὰ τοὺς ἐργάτες τὰ τρόφιμα καὶ τὶς πρῶτες ὕλες. Τὶς περισσότερες φορὲς ἀκόμα καὶ τὰ ἐργαλεῖα. Καὶ ἐπειδὴ ὅπως κι ἂν εἶχε τοὺς δούλους ἔπρεπε νὰ τοὺς συντηρήσουν καὶ

* Μεγάλα ἀγροκτήματα.

τὸν καιρὸ ἀκόμα ποὺ δὲν τοὺς χρειάζονταν γιὰ τὴ γεωργία, ὅλα τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, ποὺ βγάζανε σ' αὐτὸ τὸ διάστημα, παραπάνω ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἴδιας τῆς ἐπιχείρησης καὶ τοῦ νοικοκυριοῦ· ἦταν ἕνα περίσσευμα, ποὺ ἔδινε κέρδος ἀκόμα καὶ σὲ χαμηλὲς τιμές.

Δὲν εἶναι παράξενο ὅτι μπροστὰ στὸ συναγωνισμὸ αὐτό, ποὺ γινόταν ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων, δὲν μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ μιὰ ἀξιόλογη ἐλεύθερη μικροβιοτεχνία. Οἱ τεχνίτες στὸν ἀρχαῖο κάι εἰδικότερα στὸ ρωμαϊκὸ κόσμο ἔμειναν φτωχοὶ ἄνθρωποι, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς δούλευαν μονάχοι τους, δίχως καλφάδες, στὸ σπίτι τους ἢ στὸ σπίτι τοῦ πελάτη, τὰ ὑλικὰ ποὺ τοὺς ἔδινε αὐτός. Δὲν μπορεῖ ἐδῶ νὰ γίνει λόγος γιὰ μιὰ ἰσχυρὴ τάξη ἀπὸ μαστόρους μικροβιοτέχνες σὰν ἐκείνη, ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ μεσαίωνα. Οἱ συντεχνίες μένανε ἀδύνατες, οἱ τεχνίτες ἐξαρτιόταν πάντα ἀπὸ τοὺς ταχτικοὺς ἀγοραστές τους ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἦταν γαιοκτήμονες, καὶ πολὺ συχνὰ ζοῦσαν μιὰ παρασιτικὴ ζωὴ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ μιτατραποῦν σὲ ἐ ξ α θ λ ι ω μ έ ν ο π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο ἀφοῦ ἐξαρτώνταν ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα.

Κι αὐτὸ ἴσα ἴσα ἔκανε ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση μὲ τοὺς δούλους. Δὲν ἄφηνε τὴ μικροβιοτεχνία νὰ δυναμώσει καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ κι ἔτσι, στὴν ἀρχαιότητα, ἔμενε πάντα πολὺ πίσω. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ τεχνίτες μένανε πάντα φτωχοί, γιατὶ ὅσο κι ἂν ἡ ἱκανότητά τους μποροῦσε σὲ ὁρισμένες περιστάσεις νὰ μεγαλώσει, τὰ ἐργαλεῖα τους μένανε πάντα ἐλεεινὰ καὶ πρωτόγονα.

Τὸ ἴδιο ὅμως γινόταν καὶ στὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Ἡ δουλεία ἐμπόδιζε κι' ἐδῶ ἀκόμα τὴν τεχνικὴ πρόοδο.

δ) Ἡ τεχνικὴ καθυστέρηση τῆς οἰκονομίας στὸν καιρὸ τῆς δουλείας.

Στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τότε ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση δὲν ἦταν ὅρος γιὰ μεγαλύτερη ἀπόδοση ὅπως συνέβαινε στὰ

μεταλλωρυχεία. Ἡ αὔξηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, δη μιουργοῦσε βέβαια ἕναν ὁλοένα μεγαλύτερο κοινωνικὸ καταμερι σμὸ στὴν ἐργασία, ἀκόμα καὶ στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία Ἄλλες ἐπιχειρήσεις καταπιάσθηκαν μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν, ἄλλες μὲ τὴν κτηνοτροφία κλπ. Τώρα, τὴ διεύ θυνση στὴ μεγάλη ἐπιχείρηση μποροῦσαν πιὰ νὰ τὴν πάρουν ἄνθρωποι μ' ἐπιστημονικὴ μόρφωση, ποὺ ἔβγαιναν ἔξω ἀπὸ τὴ χωριάτικη ρουτίνα. Καὶ πραγματικά, στὶς χῶρες τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἐπιχείρησης, στοὺς Καρχηδόνιους πρῶτα καὶ στοὺς Ρωμαίους ὕστερα, βρίσκουμε κιόλας μιὰ θεωρία τῆς γεωργίας ποὺ ἦταν τόσο ἀξιόλογη ὅσο καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα.

Ἔλειπαν ὅμως οἱ ἐργατικὲς δυνάμεις πού, μὲ βάση αὐτὴ τὴ θεωρία, θὰ ἀνεβάζανε τὴ μεγάλη ἐπιχείρηση πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ χωριάτικη μικροεπιχείρηση. Ἡ μισθωτὴ ἐργασία βρίσκεται πιὸ πίσω σχετικὰ μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου γεωργοῦ γιατὶ ἀπὸ τὸ μισθωτὸ ἐργάτη λείπει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ φροντίδα ποὺ ἔχει ὁ ἰδιοκτήτης. Γι' αὐτὸ ἡ μισθωτὴ ἐργασία μόνο ἐκεῖ εἶναι ἀποδοτικὴ ὅπου ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση ξεπερνάει σημαντικὰ τὴ μικρὴ ἐπιχείρηση στὴν τεχνική της. Ὁ δοῦλος ὅμως τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης ποὺ δὲν ἔχει πατριαρχικὲς σχέσεις μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ κυρίου, εἶναι ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπρόθυμος στὴν ἐργασία του, καὶ μάλιστα γυρεύει νὰ βλάψει τὸν κύριό του. Ἀκόμα καὶ στὸν καιρὸ τῆς σπιτικῆς δουλείας, δὲν θεωροῦσαν τὴν ἐργασία τοῦ δούλου τόσο ἀποδοτική, ὅσο ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου ἰδιοκτήτη. Ὁ Ὀδυσσέας ἀκόμα λέει:

«Δμῶες δ', εὖτ' ἂν μηκέτ' ἐπικρατέωσιν ἄνακτες,
Οὐκέτ' ἔπειτ' ἐθέλουσιν ἐναίσιμα ἐργάζεσθαι·
Ἥμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς
Ἀνέρος, εὖτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἦμαρ ἕλῃσιν(*)»
(Ὀδυσσείας P, 320—323)

---

* «Ἅμα ἰδοῦ τὴν δύναμι νὰ λείπῃ τῶν κυρίων
Οἱ δοῦλοι πλέον τακτικὰ νὰ ἐργάζωνται δὲ θέλουν.

Πόσο διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα μὲ τοὺς δούλους, ποὺ κάθε μέρα τοὺς βασανίζαν, ὥσπου νὰ ματώσουν, πι αὐτοὶ ἀντικρίζαν μὲ ἀπόγνωση καὶ μῖσος τὸν Κύριό τους! Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ τὴ μικρή, ἔχοντας ὅσους κι αὐτὴ ἐργάτες, ἔπρεπε νὰ τὴν ξεπερνοῦσε πάρα πολὺ στὴν τεχνική. Ἀλλὰ ὄχι μόνο δὲν τὴν ξεπερνοῦσε, παρὰ ἔμενε πίσω ἀπ' αὐτή. Οἱ δοῦλοι, ἐπειδὴ τοὺς κακομεταχειρίζονταν, ἔριχναν ὅλη τὴ λύσσα τους στὰ ζῶα. Ἀποκλείονταν νὰ τοὺς ἐμπιστευθοῦν λεπτὰ ἐργαλεῖα. Αὐτὸ τὸ εἶχε κιόλας τονίσει ὁ Μάρξ. Νά τί γράφει γιὰ τὴν «παραγωγὴ στὴν ἐποχὴ τῆς δουλείας»:

«Ὁ ἐργάτης ἐδῶ δὲν εἶναι παρά, ὅπως ἐπιτυχημένα ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, instrumentum vocale (ἐργαλεῖο μὲ λαλιὰ) καὶ σὰν τέτοιο ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ζῶο, ποὺ εἶναι instrumentum semivocale (ἐργαλεῖο μισοάλαλο) καὶ ἀπὸ τὸ ἄψυχο ἐργαλεῖο—ποὺ εἶναι instrumentum mutum (ἐργαλεῖο ἄλαλο). Αὐτὸς ὅμως ὁ ἴδιος, κάνει τὸ ζῶο καὶ τὸ ἐργαλεῖο νὰ καταλάβουν, πὼς δὲν εἶναι ὅμοιός τους, παρὰ εἶναι ἄνθρωπος. Νοιώθει αὐτοϊκανοποίηση πείθοντας τὸν ἑαυτό του, ὅτι αὐτὸς εἶναι διαφορετικὸς μὲ τὸ νὰ κακομεταχειρίζεται τὰ ζῶα καὶ νὰ καταστρέφει τὰ ἐργαλεῖα. Ἐπομένως, σ' αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς, ἐπικρατεῖ σὰ βασικὴ ἀρχὴ στὴν παραγωγὴ ἡ συνήθεια, νὰ χρησιμοποιοῦν μόνο τὰ πιὸ χοντροκομμένα καὶ βαρειὰ ἐργαλεῖα, ποὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι τέτοια, εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ τὰ χαλάσουν. Ἔτσι, πρὶν ξεσπάσει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Ἀμερική, οἱ ἀρχαιολόγοι βρίσκανε στὰ κράτη τοῦ μεξικανικοῦ κόλπου, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ δουλεία, ἀλέτρια παλαιοκινεζικῆς κατασκευῆς, ποὺ ἀνοίγαν λάκκους στὴ γῆ, σὰν τὸ γουρούνι ἢ τὸν τυφλοπόντικα, μὰ δὲν τὴν ἔσκιζαν, οὔτε γυρίζανε τὸ χῶμα της... Στὸ ἔργο του «A Journey in the Seeboard States», ὁ Olmsted, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, διηγεῖται: «Μοῦ ἔδειξαν ἐδῶ ἐργαλεῖα, ποὺ κανένας ἀπὸ μᾶς ποὺ θὰ εἶχε τὰ λογικά του δὲν θὰ τὰ ἔδινε σὲ μισθωτὸ ἐργάτη του νὰ δουλέψει, γιατὶ θὰ τοῦ ἦταν ἀβάστακτο βάρος. Τὸ ἐξαιρετικό τους βάρος καὶ ἡ χοντροκοπιά τους, μοῦ φαίνεται

Τὸ ἥμισυ τῆς ἀρετῆς ὁ βροντητὴς Κρονίδης
Παίρνει τοῦ ἀνθρώπου, ἂμ' εὕρῃ αὐτὸν ἡ ἡμέρα τῆς δουλείας».
(Μετ. Πολυλᾶ)

πῶς δεκαπλασιάζει τὴν ἐργασία, ποὺ θὰ ἔκανε ἕνας ἐργάτης μὲ τὰ συνειθισμένα σ' ἐμᾶς ἐργαλεῖα. Μὲ βεβαιώσανε ὅμως, ὅτι τόσο πολὺ ἀπρόσεκτα καὶ ἄτακτα τὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ δοῦλοι, ὥστε θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς παραχωρηθοῦν ἐλαφρότερα καὶ λιγότερο χοντροκομμένα ἐργαλεῖα, καὶ ὅτι ἐργαλεῖα σὰν αὐτὰ ποὺ δίνουμε στοὺς δικούς μας ἐργάτες καὶ βγάζουμε ἀπ' αὐτὰ κέρδη, δὲν θὰ μποροῦσανε νὰ κρατήσουν οὔτε μιὰ μέρα στὰ καλαμποκοχώραφα τῆς Βιργινίας, ὅσο κι ἂν τὸ ἔδαφος τῆς Βιργινίας εἶναι πιὸ μαλακὸ καὶ ὄχι τόσο πετρῶδες σὰν τὸ δικό μας. Τὸ ἴδιο κι ὅταν ἐρώτησα, γιατί σ' ὅλα τὰ χωράφια ἀντὶ γιὰ ἄλογα ἔχουν μουλάρια, ἔμαθα πὼς ὁ πρῶτος καὶ πραγματικὰ πειστικώτερος λόγος, ἦταν ὅτι τὰ ἄλογα δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ βαστάξουν τὴν κακομεταχείριση τῶν νέγρων. Τὰ ἄλογα. πολὺ γρήγορα καταβάλλονται καὶ σακατεύονται ἀπὸ τὴν κακομεταχείριση αὐτή, ἐνῶ τὰ μουλάρια ἀντέχουν στὰ βαρειὰ χτυπήματα, στὴ λειψὴ τροφὴ καὶ στὶς σωματικὲς βλάβες, δὲν κρυολογοῦν, οὔτε ἀρρωσταίνουν ὅταν μένουν ἀφρόντιστα ἢ τὰ ὑποχρεώνουν μὲ ὑπερβολικὴ ἐργασία. Ὡστόσο, φτάνει μόνο νὰ πάω στὸ παράθυρο τοῦ δωματίου ὅπου γράφω καὶ σχεδὸν κάθε φορά, βλέπω νὰ μεταχειρίζωνται τὰ ζῶα, μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ στὸ Βορρᾶ θὰ ἔκανε κάθε γεωργὸ νὰ διώξει ἀμέσως τὸν ἐργάτη του».

Χοντροκέφαλοι, γεμάτοι ἀπὸ ἀγανάκτηση, χαιρέκακοι, καὶ μὲ τὴ μανία νὰ βλάψουν τὸν μισητὸ βασανιστή τους, ὅταν μποροῦσανε, οἱ δοῦλοι ποὺ δουλεύανε στὰ λατιφούντια, βγάζανε πολὺ λιγότερη παραγωγὴ ἀπὸ τὸ χωρικό, ποὺ δούλευε μονάχος στὸ χωράφι του. Ὁ Πλίνιος κι ὅλας, ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς δικῆς μας χρονολογίας ἔγραφε πόσο γόνιμα ἦταν τὰ χωράφια τῆς Ἰταλίας, τὸν καιρὸ ποὺ καὶ οἱ στρατηγοὶ ἀκόμα, δὲν τὸ θεωροῦσανε ἀνάξιό τους νὰ τὰ καλλιεργοῦν μονάχοι καὶ πόσο σκληρὴ ἔγινε ἡ μητέρα γῆ, ὅταν ὕστερα βάλαν τοὺς ἁλυσσοδεμένους καὶ σημαδεμένους δούλους νὰ τὴν κακομεταχειρίζωνται.§ Ἡ γεωργία ποὺ γινόταν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μποροῦσε σὲ δοσμένες περιστάσεις, νὰ δώσει ἕνα με-

γαλύτερο περίσσευμα ἀπὸ τὴ χωριάτικη μικροεπιχείρηση, ποτὲ ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ δώσει τὴν εὐμάρεια σὲ ἄλλους τόσους ἀνθρώπους. Ὅσον καιρὸ ὅμως βαστοῦσαν οἱ πόλεμοι, ποὺ ἔκανε ἡ Ρώμη καὶ κρατοῦσε σὲ ἀναστάτωση ὅλη τὴ Μεσόγειο, οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις μὲ τοὺς δούλους ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπεκτείνονται. Ταυτόχρονα, κάτω ἀπὸ τὴν πίεσή τους οἱ ἐλεύθεροι γεωργοί, ξέπεφταν ἀσταμάτητα, γιατὶ ὁ πόλεμος ἔδινε στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες ποὺ τὸν διεύθυναν, πλούσια λεία, καινούργιες ἐκτάσεις καὶ πάρα πολλοὺς φτηνοὺς δούλους.

Βλέπουμε, λοιπόν, στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, μιὰ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη, ποὺ ἐξωτερικὰ μοιάζει πολὺ κτυπητὰ μὲ τὴ νεώτερη ἐξέλιξη: ἡ μικρὴ ἐπιχείρηση ξεπέφτει, ἡ μεγάλη προοδεύει καὶ ἡ μεγάλη ἔγγεια ἰδιοκτησία μεγαλώνει ἀκόμα πιὸ γρήγορα, τὰ λατιφούντια ἀπαλλοτριώνουνε τὸ χωριὸ καὶ ὅπου δὲν τὸν ἀντικαθιστοῦν μὲ φυτεῖες ἢ μὲ ἄλλες μεγάλες ἐπιχειρήσεις, τὸν κάνουν ἀκὸ ἐλεύθερο ἰδιοκτήτη, ἐξαρτημένο ἐνοικιαστή.

Ὁ Pöhlmann παραβέτει στὸ ἔργο του «Ἱστορία τοῦ ἀρχαίου Κομμουνισμοῦ καὶ Σοσιαλισμοῦ», μαζὶ μὲ ἄλλα, καὶ τὸ παράπονο τοῦ φτωχοῦ ἐνάντια στὸν πλούσιο» ἀπὸ τὴ Συλλογὴ «Declamationes» τοῦ Ψευδοκουϊντιλιανοῦ. Ἐκεῖ συναντοῦμε μιὰ πολὺ καλὴ περιγραφὴ γιὰ τὰ λατιφούντια ποὺ ἐπεκτείνονταν. Εἶναι τὸ μοιρολόϊ ἑνὸς φτωχευμένου χωρικοῦ:

«Δὲν ἤμουν ἀπ' τὴν ἀρχὴ γείτονας μ' ἕναν πλούσιο. Γύρω τριγύρω ἀπὸ μένα εἶχανε τὰ νοικοκυριά τους κι' ἄλλοι πολλοὶ ἰδιοκτῆτες σὰν καὶ μένα, καὶ καλλιεργούσαμε μὲ ὁμόνοια ὅλοι τὰ κτηματάκια μας. Πῶς ἄλλαξαν τώρα ὁλότελα τὰ πράγματα! Ἡ γῆ ποὺ μιὰ φορὰ ἔτρεφε ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τώρα μιὰ μεγάλη φυτεία ποὺ τὴν ἔχει δική του ἕνας μονάχα πλούσιος. Τὸ κτῆμα του ἁπλώθηκε ἀπ' ὅλες τὶς μεριές. Τὰ νοικοκυριά μας ποὺ τὰ κατάπιε γίνανε ὅμοια μὲ τὴ γῆ καὶ τὰ προγονικά μας ἱερὰ καταστραφήκανε. Οἱ παλιοὶ νοικοκυραῖοι ἀναγκάσθηκαν ν' ἀποχαιρετίσουν τοὺς ἑφεστίους θεοὺς τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ καὶ μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους ξεσπιτωθήκανε καὶ πῆγαν σὲ μακρινοὺς τόπους. Τώρα πάνω στὴν ἀπέραντη γῆ βασιλεύει ἡ μονοτονία. Παν-

τοῦ ὁ πλοῦτος μὲ περικλείνει μὲ τεῖχος, ἐδῶ τὸ περιβόλι τοῦ πλούσιου, ἐκεῖ τὰ χωράφια του, ἐδῶ τ' ἀμπέλια του, ἐκεῖ τὰ δάση καὶ τὰ βοσκοτόπια του. Κι' ἐγὼ θὰ ἤθελα πολὺ νὰ φύγω μακρυά, μὰ δὲν κατάφερα νὰ βρῶ ἕνα κομμάτι γῆς ὅπου νὰ μὴν ἔχω γείτονα ἕναν πλούσιο. Γιατὶ παντοῦ συναντᾶς τὰ κτήματά τους! Τώρα δὲν τοὺς φτάνει πιὰ μόνο ποὺ ξαπλώσανε τὰ κτήματά τους μέχρι ποὺ συνορέψανε μὲ τὰ ποτάμια καὶ μὲ τὰ βουνά, ὅπως ἔχουν γιὰ σύνορα οἱ χῶρες, μὰ βάζουν χέρι ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ μακρυνὲς ἐρημιές, στὰ βουνὰ καὶ στὰ δάση. Καὶ πουθενὰ δὲν βρίσκει τέλος καὶ ὅριο τὸ κυνήγι αὐτό, γιὰ καινούργιους τόπους, ὥσπου ὁ ἕνας πλούσιος νὰ σκοντάψει στὸν ἄλλο. Καὶ στὸ τέλος οἱ πλούσιοι δείχνουν σ' ἐμᾶς τοὺς φτωχοὺς τὴν πιὸ ἀτιμωτικὴ περιφρόνηση καὶ δὲν βρίσκουν πῶς ἀξίζει τὸν κόπο καὶ ν' ἀρνηθοῦν ἀκόμα τὸ ὅτι χρησιμοποιοῦν βία ἐναντίον μας», (II, σ. 582, 583).

Ὁ Pöhlmann βλέπει ἐδῶ μιὰ περιγραφὴ γιὰ τὶς τάσεις ετοῦ ἀκρότατου καπιταλισμοῦ γενικά». Ἡ ὁμοιότητα ὅμως, ποὺ ἔχει ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ μὲ τὸν νεώτερο καπιταλισμὸ καὶ μὲ τὴν συγκέντρωση ποὺ κάνει τὸ κεφάλαιο, εἶναι καθαρὰ ἐξωτερικὴ καὶ σπρώχνει σὲ ὁλότελα λαθεμένα συμπεράσματα, ἐκεῖνον ποὺ ἐξισώνει αὐτὲς τὶς δυὸ ἐξελίξεις. Ἂν ἐμβαθύνουμε, θὰ βροῦμε μιὰ τέλεια ἀντίθεση ἀνάμεσά τους. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ τάση γιὰ συγκέντρωση, ἡ τάση νὰ ἐκτοπίζουν οἱ μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις τὶς μικρότερες καὶ νὰ μεγαλώνει ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὸν περισσότερο πλοῦτο, σήμερα ἐμφανίζεται πρὸ πάντων στὴ βιομηχανία καὶ πολὺ λιγότερο στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἐνῶ στὴν ἀρχαιότητα γινόταν τὸ ἀντίθετο. Ὕστερα ὁ ἐκτοπισμὸς τῆς μικρῆς ἐπιχείρησης ἀπὸ τὴ μεγάλη γίνεται σήμερα μὲ τὸν συναγωνισμό. Μ' αὐτὸν κυριαρχεῖ ἡ μεγαλύτερη παραγωγικότητα, ποὺ ἔχει μιὰ ἐπιχείρηση ὅταν εἶναι ἐξοπλισμένη μὲ μεγάλες μηχανὲς καὶ ἐγκαταστάσεις. Ὁ ἐκτοπισμὸς αὐτὸς στὴν ἀρχαιότητα γινόταν μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἐλεύθερου χωρικοῦ, ποὺ τὸν ρήμαζε ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, καὶ μὲ τὶς φτηνότερες ἐργατικὲς δυνάμεις, ποὺ μποροῦσαν ν' ἀποκτήσουν ὅσοι εἶχαν μεγάλα χρηματικὰ μέσα γιὰ ν' ἀγοράσουν δούλους, ὅταν τοὺ βρίσκανε πολλοὺς στὴν ἀγορά.

Τέλος, σ' αὐτὸν τὸν ἐκτοπισμὸ βοηθοῦσε καὶ ἡ τοκογλυφία, ποὺ γι' αὐτὴ θὰ μιλήσουμε παρακάτω. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ συντελεστὲς κατέβαζαν τὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἀντὶ νὰ τὴν ἀνεβάσουν. Στὴν ἀρχαιότητα ἔλλειπαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀναπτυχτοῦν καὶ νὰ μποῦν στὴν παραγωγὴ οἱ μηχανές. Ἡ ἐλεύθερη μικροβιομηχανία δὲν εἶχε προοδεύσει ἀκόμα πολὺ καὶ δὲν ἔδινε πάρα πολλοὺς ἐλεύθερους καὶ ἱκανοὺς ἐργάτες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δουλέψουν μόνιμα μὲ μεροκάματο σὲ μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Μόνο τέτοιες ἐργατικὲς δυνάμεις μποροῦσαν νὰ παράγουν μηχανὲς καὶ νὰ δουλεύουν μ' αὐτές. Ἔλειπε λοιπὸν καὶ τὸ κίνητρο ποὺ θὰ ἔσπρωχνε τοὺς στοχαστὲς καὶ τοὺς ἐρευνητὲς νὰ ἐφεύρουν μηχανές, ἀφοῦ θὰ μένανε δίχως πρακτικὴ χρησιμοποίηση.

Μόλις ὅμως ἐφευρέθηκαν ὁρισμένες μηχανές, ποὺ μποροῦσαν νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν στὴν παραγωγὴ μὲ ἀποτελέσματα καὶ παράλληλα δημιουργήθηκαν πολυάριθμοι ἐλεύθεροι ἐργάτες, ποὺ γυρεύανε δουλειὰ σὲ τέτοιες μηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, τότε ἡ μηχανὴ γίνεται ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα ὅπλα στὸ συναγωνισμὸ ἀνάμεσα στοὺς ἐπιχειρηματίες.

Ὁ συναγωνισμὸς ἔχει γιὰ συνέπεια τὴν τελειοποίηση καὶ τὸ μεγάλωμα τῆς μηχανῆς. Ἔτσι μεγαλώνει ἡ ἀποδοτικότητα τῆς ἐργασίας, μεγαλώνει τὸ πλεόνασμα, ποὺ βγάζει ὁ ἐργάτης παραπάνω ἀπὸ τὸ μισθό του, μεγαλώνει ὅμως ταυτόχρονα καὶ ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐπιχειρηματία νὰ μαζεύει, νὰ σ υ σ σ ω ρ ε ύ ε ι ἕνα μέρος ἀπ' αὐτὸ τὸ πλεόνασμα, γιὰ νὰ ἐφοδιασθεῖ μὲ καινούργιες καὶ καλύτερες μηχανές. Στὸ τέλος, μεγαλώνει ἀκόμα καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπεκτείνουν ἀσταμάτητα τὴν ἀγορά, γιατὶ οἱ καλύτερες μηχανὲς δίνουν φυσικὰ πιὸ πολλὰ προϊόντα, ποὺ πρέπει νὰ πουληθοῦν. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ κεφάλαιο αὐξαίνει ἀδιάκοπα καὶ ἡ παραγωγὴ γιὰ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, παίρνει ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη θέση μέσα στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς. Τώρα, τὸ σύστημα αὐτό, γιὰ νὰ ξεπουλήσει μὲ κέρδος τὰ αὐξημένα σὲ ποσότητα εἴδη κατανάλωσης, ποὺ παράγει μὲ τὰ πολλαπλασιασμένα μέσα τῆς παραγωγῆς, πρέπει νὰ βρίσκει ὅλο καὶ νέες ἀγορές. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς μέσα σ' ἕναν αἰῶνα,

τὸ δέκατον ἔννατο, κατάκτησε ὁλόκαιρο τὸν κόσμο.

Ὁλωσδιόλου διαφορετικὴ ἦταν ἡ ἐξέλιξη στὴν ἀρχαιότητα.

Εἴδαμε, ὅτι στὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, δὲν δίνανε στὰ χέρια τῶν δούλων, παρὰ μονάχα χοντροκομμένα ἐργαλεῖα καὶ ὅτι οἱ ἐργάτες τους ἦταν πολὺ ἀγροῖκοι καὶ χοντροκέφαλοι. Συνεπῶς μονάχα ἡ ἐξαιρετικὴ φτήνεια τῶν δούλων, ἔκανε τότε τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις κάπως ἀποδοτικές. Αὐτὸ ὠθοῦσε τοὺς ἰδιοκτῆτες τους νὰ ζητοῦν ἀστασιάτητα τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικράτειας, ἀφοῦ ὁ πόλεμος ἦταν τὸ καλύτερο μέσο, γιὰ νὰ προμηθευτοῦν φτηνοὺς δούλους. Αὐτό, ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἰσχυρὰ κίνητρα, γιὰ τὴν κατακτητικὴ πολιτικὴ τῶν ρωμαίων, ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ διεξῆγαν τοὺς πολέμους μὲ τὴν Καρχηδόνα. Μ' αὐτὴ τὴν πολιτική, κατακτήσανε μέσα σὲ διακόσια χρόνια, ὅλες τὶς μεσογειακὲς χῶρες καὶ, ἀφοῦ πρῶτα ὑποτάξανε τὴ Γαλατία, ἔταξαν γιὰ σκοπό τους, στὸν καιρὸ τοῦ Χριστοῦ, νὰ ὑποδουλώσουν καὶ τὴ Γερμανία, ποὺ ὁ εὔρωστος πληθυσμός της ἔδινε ἐξαίρετους δούλους.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀπληστία, στὴν ἀκράτητη ὁρμὴ νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐκμετάλλευσή της ὁλοένα καὶ σὲ καινούργιες χῶρες, ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἔμοιαζε βέβαια μὲ τὴ νεώτερη. Καθόλου ὅμως δὲν τῆς ἔμοιαζε στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε τὰ πλεονάσματα ποὺ τῆς ἔδιναν τὰ διαρκῶς αὐξανόμενα μπουλούκια τῶν δούλων της.

Ὅπως εἴδαμε, ὁ νεώτερος καπιταλιστής, ἂν θέλει νὰ μὴ τὸν ξεπεράσει καὶ νὰ μὴν τὸν συντρίψει ὁ συναγωνισμός, πρέπει τὸ μεγαλύτερο μέρος ποὺ συσσωρεύει ἀπὸ τὸ κέρδος του, νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ βελτιώνει καὶ νὰ μεγαλώνει τὴν ἐπιχείρησή του. Ὁ κύριος τῶν δούλων στὴν ἀρχαιότητα, δὲν εἶχε καμμιὰ τέτοια ἀνάγκη. Ἡ τεχνικὴ βάση τῆς παραγωγῆς του δὲν ἦταν ἀνώτερη, μὰ κατώτερη ἀπὸ τοῦ μικροῦ χωρικοῦ, ποὺ ἐκτόπιζε. Δὲν γνώριζε τὶς ἀδιάκοπες μεταβολὲς καὶ ἐπεκτάσεις τῆς νεώτερης βιομηχανίας· ἔμενε πάντα ἡ ἴδια. Γι' αὐτὸ ὁ κύριος τῶν δούλων, ἀκόμα κι ἂν δὲν ἦταν σπάταλος, μποροῦσε νὰ ξοδεύει γιὰ τὴν ἀτομική του ἀπόλαυση ὅλα τὰ πλεονάσματα ποὺ τοῦ μένανε παραπάνω ἀπὸ τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιχείρησης καὶ ἀπὸ τὴν ἀντικα-

τάσταση ἢ τὴ φθορὰ στὰ ἐργαλεῖα, στὰ ζῶα καὶ στοὺς δούλους του.

Μποροῦσαν βέβαια νὰ τοποθετήσουν χρῆμα στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν τοκογλυφία ἢ ν' ἀγοράσουν πι' ἄλλα ἀγροκτήματα πι' ἔτσι νὰ βγάλουν περισσότερα κέρδη, μὰ κι' αὐτὰ στὸ τέλος δὲν χρησίμευαν σὲ τίποτα ἄλλο, παρὰ στὴν ἀπόλαυση. Θὰ ἦταν χωρὶς κανένα νόημα νὰ μαζέψουν κεφάλαια μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἔχουν παραγωγὴ ἀπὸ νέα παραγωγικὰ μέσα, πάνω ἀπὸ τὸ μέτρο ποὺ χρειαζόταν, γιατὶ τὰ ἐπὶ πλέον μέσα αὐτὰ τῆς παραγωγῆς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν.

Ὅσο τὰ λατιφούντια ἐκτόπιζαν τοὺς χωρικούς, ὅσο πιὸ μεγάλες ἐκτάσεις καὶ πολλοὶ δοῦλοι μαζεύονταν σὲ λίγα χέρια, τόσο πιὸ πολλὰ πλεονάσματα συγκεντρώνονταν. Αὐτοὺς τοὺς θησαυροὺς τοὺς εἶχαν στὴ διάθεσή τους μερικοὶ μονάχα καὶ δὲν μποροῦσαν τί ἄλλο νὰ τοὺς κάνουν, παρὰ νὰ τοὺς σπαταλοῦν γιὰ τὸ ἑαυτό τους. Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν σύγχρονο καπιταλιστὴ εἶναι ἡ τάση του νὰ σ υ σ σ ω ρ ε ύ ε ι κ ε φ ά λ α ι α. Ἀντίθετα, τὸ γνώρισμα τοῦ πλούσιου ρωμαίου στὸ καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν πρωτοφάνηκε ὁ χριστιανισμός, ἦταν ἡ ἀ π ό λ α υ σ η.

Οἱ νεώτεροι καπιταλιστὲς ἔφτιαξαν κεφάλαια, ποὺ μπροστά τους δὲν εἶναι τίποτα ὁ πλοῦτος, ποὺ εἶχαν οἱ πλουσιώτεροι ἄνθρωποι στὴν ἀρχαία Ρώμη. Ἀπ' αὐτοὺς θεωροῦν γιὰ Κροῖσο ἕναν ἀπελεύθερο τοῦ Νέρωνα, τὸν Νάρκισσο, ποὺ εἶχε μιὰ περιουσία κοντὰ 112.500.000 χρυσὲς δραχμές. Τί εἶναι αὐτὴ μπρὸς στὰ δισεκατομμύρια ἑνὸς Ροκφέλλερ; Ἡ σπάταλη ὅμως, ποὺ κάνουν οἱ Ἀμερικάνοι δισεκατομμυριοῦχοι, ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ἐξωφρενική, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ συγκριθεῖ μὲ κείνη ποὺ κάνανε οἱ Ρωμαῖοι προκάτοχοί τους, ὅταν στὰ δεῖπνα τους σέρβιραν πιάτα μὲ γλῶσσες ἀπὸ ἀηδόνια καὶ διέλυαν πολύτιμα μαργαριτάρια μέσ' στὸ ξίδι.

Μαζὶ μὲ τὴν πολυτέλεια, πλήθαιναν φυσικὰ καὶ οἱ σπιτικοὶ δοῦλοι, ποὺ τοὺς χρειάζονταν γιὰ τὶς προσωπικὲς ὑπηρεσίες. Καὶ τόσο πιὸ πολὺ πλήθαιναν, ὅσο περισσότερο ἔπεφτε ἡ τιμή τους. Ὁ Ὁράτιος λέει κάπου σὲ μιά του σάτυρα, πῶς τὸ λιγώτερο ποὺ

χρειάζεται γιὰ νὰ ζήσει ἕνας μιὰ μέτρια ζωή, εἶναι δέκα δοῦλοι. Σὲ ἕνα πλούσιο σπίτι μποροῦσαν νὰ φτάσουν τὶς χιλιάδες. Τοὺς βάρβαρους δούλους, τοὺς χρησιμοποιοῦσαν στὰ μεταλλεῖα καὶ στὶς φυτεῖες, τοὺς πιὸ μορφωμένους, συγκεκριμένα τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ἔπαιρναν στὶς «ἀστικὲς οἰκογένειες», δηλαδὴ γιὰ τὰ νοικοκυριὰ στὶς πόλεις. Εἶχαν δούλους ὄχι μόνο μάγειρους, γραφεῖς, μουσικούς, παιδαγωγούς, μιὰ καὶ γιατρούς, ἀκόμα καὶ φιλόσοφους. Ἀντίθετα μὲ τοὺς δούλους, ποὺ δούλευαν στὴν παραγωγή, αὐτοὶ προσέφεραν μόνο ἐλαφρὲς ὑπηρεσίες. Οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν μεγάλοι τεμπέληδες, ὅπως καὶ οἱ κύριοί τους.

Ἀργότερα ὅμως λείψανε οἱ δυὸ λόγοι, ποὺ γενικὰ ἔκαναν τοὺς Ρωμαίους νὰ μεταχειρίζονται καλὰ τὸν σπιτικὸ δοῦλο τους. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἦταν ἡ μεγάλη τιμὴ τοῦ δούλου, ποὺ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ προσέχουν τὴ ζωή του, καὶ ἡ συντροφικὴ σχέση του μὲ τὸν κύριο ποὺ δούλευε μαζί του. Τώρα ποὺ ὁ πλοῦτος τοῦ κυρίου μεγάλωσε καὶ οἱ δοῦλοι φτήνηναν, δὲν εἶχαν καμμιὰ ἀνάγκη νὰ λυποῦνται τὴ ζωή τους. Γιὰ τοὺς περισσότερους ὅμως σπιτικοὺς δούλους, ἔπαψε καὶ κάθε προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν κύριό τους. Αὐτὸς τώρα, τοὺς περισσότερους, οὔτε τοὺς γνώριζε κάν. Καὶ ὅσες φορὲς ἐρχόταν σὲ προσωπικὴ ἐπαφὴ ὁ δοῦλος μὲ τὸν κύριο, αὐτὸ δὲν γινόταν πιὰ πάνω στὴν καινὴ ἐργασία, ποὺ δημιουργοῦσε ἀμοιβαία ἐκτίμηση, μιὰ πάνω στὶς ἀκολασίες καὶ στὶς βαναυσότητες σὲ βάρος τοῦ δούλου, ποὺ τὶς προκαλοῦσε τώρα ἡ τεμπελιὰ καὶ ἡ ξιπασιὰ τοῦ κυρίου καὶ ποὺ γεννοῦσαν τὸ αἴσθημα τῆς περιφρόνησης τοῦ κυρίου γιὰ τὸ δοῦλο. Χασομέρηδες καὶ χαϊδεμένοι πολλὲς φορὲς οἱ δοῦλοι τοῦ σπιτιοῦ ἔμεναν ὡστόσο ἀνυπεράσπιστοι, ἀπὸ κάθε δυστροπία τοῦ κυρίου τους, καὶ κάθε ξέσπασμα τοῦ θυμοῦ του, δὲν ἀργοῦσε νὰ γίνει γι' αὐτοὺς πολὺ ἐπικίνδυνο. Εἶναι γνωστό, πόσο ἀπάνθρωπα τιμώρησε ὁ Vedius Pollio τὸν σκλάβο του, ποὺ ἔσπασε ἕνα κρυστάλλινο δοχεῖο : ἔβαλε νὰ τὸν ρίξουν γιὰ νὰ τὸν φᾶνε οἱ σμύρνες, ποὺ διατηροῦσε σὲ μιὰ στέρνα.

Μ' αὐτοὺς τοὺς σπιτικοὺς δούλους, πληθαίναν πάρα πολὺ τὰ παρασιτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας. Τὸ πλῆθος αὐτὸ αὔξαινε

ἀκόμα πιὸ πολὺ καὶ μὲ τὸ πολυάριθμο κουρελοπρολεταριάτο στὶς μεγάλες πόλεις, ποὺ σ' αὐτὸ ξέπεσαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κατεστραμμένους χωρικούς. Κι' αὐτὸ γινόταν τὸν ἴδιο καιρό, ποὺ ἡ ἐργασία τῶν δούλων ἀντικατέστησε σὲ πολλοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ ἔτσι λιγόστεψε φοβερὰ ἡ ἀποδοτικότητά της.

Ὅσο ὅμως πιὸ πολλὰ μέλη εἶχε ἕνα νοικοκυριό, τόσο πιὸ εὔκολο τοῦ ἦταν νὰ φτιάνει μὲ δικούς του ἐργάτες, ὅσα εἴδη χρειαζόταν, ὅπως λόγου χάρη τὰ φορέματα καὶ τὰ ἔπιπλα, ποὺ ἕνα μικρὸ νοικοκυριὸ ἔπρεπε νὰ τ' ἀγοράσει. Ἔτσι, τώρα μεγάλωσε ἀκόμα πιὸ πολὺ μέσα στὸ νοικοκυριὸ ἡ παραγωγὴ στὰ εἴδη, ποὺ χρειαζόνταν τὰ ἴδια τὰ πλούσια σπίτια. Ὡστόσο ὅμως, δὲν πρέπει νὰ συγχίζουμε τὴν νεώτερη τούτη μορφὴ τῆς σπιτικῆς οἰκονομίας στοὺς πλούσιους. μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἐκείνη ἁπλὴ σπιτικὴ οἰκονομία, τὸν καιρὸ ποὺ ἔλειπε ὁλότελα ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή. Τότε τὸ σπίτι ἔφτιαχνε μονάχο του τὰ πιὸ σπουδαῖα κι' ἀπαραίτητα εἴδη, ποὺ χρειαζόνταν, κι' ἀγόραζε μόνο ἐργαλεῖα καὶ εἴδη γιὰ τὴν πολυτέλεια. Ἀντίθετα, ἡ δεύτερη μορφὴ σπιτικῆς παραγωγῆς γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ νοικοκυριοῦ, ὅπως τὴ βρίσκουμε στὸ τέλος τῆς Δημοκρατίας καὶ στὸν καιρὸ τῆς Αὐτοκρατορίας μέσα στὰ σπίτια τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, στηριζόταν ἴσα - ἴσα στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ποὺ κάνανε τὰ λατιφούντια καὶ τὰ μεταλλωρυχεῖα γιὰ τὴν ἀγορά. Στὸ σπίτι τώρα φτιάνανε μοναχὰ τὰ εἴδη τῆς πολυτέλειας.

Τὸ μεγάλωμα τοῦτο τῆς σπιτικῆς παραγωγῆς ἀπὸ εἴδη γιὰ τὴν κατανάλωση τοῦ σπιτιοῦ ζήμιωνε τὴν ἐλεύθερη βιοτεχνία. Οἱ βιομηχανίες μὲ τοὺς δούλους στὶς πόλεις καὶ τὰ λατιφούντια ἔξω ἀπ' αὐτές, ὅίχως ἄλλο τὶς ὑπονόμευαν. Ἡ βιοτεχνία ξέπεφτε σ χ ε τ ι κ ά, δηλαδὴ οἱ ἐλεύθεροι ἐργάτες λιγόστευαν καὶ στὴ μικροβιοτεχνία, συγκριτικὰ μὲ τοὺς δούλους. Παρ' ὅλ' αὐτὰ οἱ ἐλεύθεροι ἐργάτες πλήθαιναν ἀ π ό λ υ τ α σὲ πολλοὺς κλάδους καὶ τοῦτο γινόταν ἐξ αἰτίας τῆς σπατάλης, ποὺ ἔκαναν οἱ πλούσιοι καὶ ποὺ ἀνέβαζε τὴ ζήτηση γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς τέχνης, τῆς πολυτέλειας καὶ τοῦ ἁπλοῦ καλλωπισμοῦ ἀκόμα, ὅπως ἦταν ἔξαφνα οἱ ἁλοιφές, οἱ πομάδες κλπ.

Ὅποιος βλέπει τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας σ' αὐτὲς τὶς σπατάλες, ὅποιος δηλαδὴ παραδέχεται τὴν περιορισμένη ἄποψη, ἐπειδὴ εἶχαν οἱ καίσαρες καὶ οἱ γαιοκτήμονες στὴν ἀρχαία Ρώμη καὶ τὰ παράσιτά τους, αὐλικοί, καλλιτέχνες καὶ λόγιοι, αὐτὸς θὰ ἔχει βέβαια τὴν ἐντύπωση, ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Αὔγουστου, ἡ κοινωνικὴ κατάσταση ἦταν λαμπρή. Ἀμύθητος πλοῦτος ἔρρεε ἀπὸ παντοῦ στὴ Ρώμη, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν ξοδεύει στὶς ἀπολαύσεις της ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία. Ἄσωτοι πλούσιοι γύριζαν μεθυσμένοι ἀπὸ γιορτὴ σὲ γιορτή, σκορπίζοντας παντοῦ, μὲ τὰ δυὸ χέρια, τὸ πλεόνασμά τους, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσαν ποτὲ νὰ τὸ ξοδέψουν μοναχὰ γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Πολλοὶ καλλιτέχνες καὶ σοφοὶ δέχονταν ἀπὸ τοὺς Μαικήνες ἄφθονα ὑλικὰ βοηθήματα, κατασκευάστηκαν κολοσσιαῖα κτίρια, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα θαυμάζουμε τὸ μεγαλεῖο τους καὶ τὸν καλλιτεχνικό τους ρυθμό, καὶ ὁ πλοῦτος φαινόταν σὰν νὰ κυλοῦσε ἀπὸ ὅλους τοὺς πόρους τοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως ἡ κοινωνία αὐτή, ἦταν ἀπὸ τότε κιόλας καταδικασμένη σὲ θάνατο.

ε) *Ἡ οἰκονομικὴ παρακμή.*

Οἱ κυρίαρχες τάξεις, πολὺ νωρὶς ἄρχισαν νὰ διαισθάνονται πὼς τὰ πράγματα εἶχαν πάρει τὸν κατήφορο. Αὐτὲς ἦταν μακρυὰ ἀπὸ κάθε δράση. Σὲ ὅλες τὶς ἐργασίες ἔβαζαν τοὺς δούλους νὰ τὶς κάνουν, ἀκόμα καὶ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πολιτική.

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐργασία τῶν δούλων στὴν ἀρχή, εἶχε τοῦτο σὰν συνέπεια : νὰ δώσει στοὺς κυρίους ὅλο τὸν καιρό, νὰ διαχειρίζωνται τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις καὶ νὰ φιλοσοφοῦν πάνω στὰ σπουδαιότερα προβλήματα τῆς ζωῆς. Ὅσο ὅμως πιὸ πολλὰ πλεονάσματα μαζευόνταν σὲ λίγα χέρια, μὲ τὴ συγκέντρωση τῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας, μὲ τὰ λατιφούντια, ποὺ ἁπλώνονταν καὶ μὲ τοὺς δούλους ποὺ πλήθαιναν, τόσο ἡ ἀπόλαυση καὶ ἡ σπατάλη σ' αὐτὰ τὰ πλεονάσματα γινόταν ἡ κυριώτερη κοινωνικὴ λειτουργία, ποὺ ἔκαναν οἱ κυρίαρχες τάξεις, τόσο πιὸ πολὺ ἄνοιξε μεταξὺ

τους ὁ συναγωνισμὸς τῆς σπατάλης, ἡ ἅμιλλα ποιός θὰ ξεπεράσει τὸν ἄλλο στὴ μεγαλοπρέπεια, στὶς ἀπολαύσεις καὶ στὴν τεμπελιά. Αὐτὸ ἔγινε εὐκολότερα στὴ Ρώμη, παρὰ στὴν Ἑλλάδα, γιατὶ ὅταν ἡ Ρώμη ἔφτασε σ' αὐτὸν τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, ὁ πολιτισμός της ἦταν σχετικὰ πιὸ καθυστερημένος.

Ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἁπλώσει τὴν κυριαρχία της βασικὰ πάνω σὲ βάρβαρους λαούς. Ἀντίθετα στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Αἴγυπτο σκόνταψε σὲ μεγάλα ἐμπόδια. Οἱ δοῦλοι της ἦταν βάρβαροι κι' ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶχαν τίποτα νὰ μάθουν οἱ Ἕλληνες, οὔτε καὶ νὰ τοὺς ἀναβέσουν τὴν κρατικὴ διοίκηση. Καὶ ὁ πλοῦτος ποὺ μποροῦσαν νὰ βγάλουν ἀπὸ τοὺς βάρβαρους ἦταν σχετικὰ μικρός.

Ἀντίθετα, ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία ἁπλώθηκε γοργὰ σ' ὅλα τὰ πανάρχαια κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀνατολή, ἕως τὴ Βαβυλώνα (ἢ τὴ Σελεύκεια). Ἀπὸ τὶς νεοκατακτημένες ἐπαρχίες οἱ Ρωμαῖοι ἀπόσπασαν ὄχι μόνο ἀμέτρητο πλοῦτο, μὰ καὶ δούλους, ποὺ ἦταν ἀνώτεροι στὴν μόρφωση ἀπὸ τὸν κύριό τους. Ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν νὰ μάθουν πολλὰ πράγματα καὶ μποροῦσαν νὰ τοὺς ἀναβέσουν καὶ τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις. Τὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας στὶς θέσεις τῆς κρατικῆς διοίκησης, ποὺ εἶχαν πρῶτα οἱ γαιοκτήμονες ἀριστοκράτες, εἰσέρχονταν ὅλο καὶ πιὸ πολλοὶ δοῦλοι τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καὶ ἀ π ε λ ε ύ θ ε ρ ο ι ποὺ ἦταν ἄλλοτε δοῦλοι καὶ ἔμεναν ἀκόμα ὑποχρεωμένοι στὸν παληό· τους κύριο.

Ἔτσι, σ' ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὰ λατιφούντια καὶ στὰ διάφορα παράσιτά τους, δὲν ἔμενε ἄλλη λειτουργία μέσα στὴν κοινωνία, παρὰ ἡ διασκέδαση. Ὅταν ὅμως ἕνας ἐρεθισμὸς ἐνεργεῖ ἀδιάκοπα πάνω στὶς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε χαρὰ εἶναι, εἴτε πόνος, εἴτε ἡδονή, εἴτε φόβος γιὰ τὸ θάνατο, σιγὰ - σιγὰ τὶς ἀμβλύνει. Ἡ συνεχὴς ἀπόλαυση, ποὺ ἔξεν τὴν σταματοῦσε καμμιὰ ἐργασία, οὔτε κανένας ἀγώνας, στὴν ἀρχὴ ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους νὰ κυνηγοῦν ὁλοένα καινούργιες ἀπολαύσεις, πιὸ δυνατὲς ἀπὸ τὶς πρῶτες. Ἔτσι, ζητοῦσαν νὰ διεγείρουν ξανὰ τὶς αἰσθήσεις τους, ποὺ εἶχαν ἀμβλυνθεῖ. Αὐτὸ τοὺς ἔσπρωχνε στὶς πιὸ ἀφύσικες ἀκολασίες, στὶς πιὸ ἀφάνταστες σκληρότητες, ταυτόχρο-

να δμως, μεγάλωνε καὶ τὴν σπατάλη σὲ ἐξωφρενικὸ βαθμό. Ὅλα δμως ἔχουν τὰ δριά τους καὶ δσοι οἰκονομικὰ ἢ σωματικὰ χρεωκοπημένοι καταντοῦσαν στὸ σημεῖο νὰ μὴ μποροῦν πιὰ νὰ μεγαλώσουν τὶς ἀπολαύσεις τους, αὐτοὶ πέφτανε στὴν πιὸ φρικτὴ ἀποχαύνωση, τοὺς ἔπιανε ἀηδία γιὰ κάθε ἡδονή, ὁ κόρος γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ αἴσθημα, πῶς ὅ,τι κάνει ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτὸν τὸν κόσμο εἶναι μάταιο—vanitas, vanitatum vanitas*. Τότε ἦλθε ἡ ἀπόγνωση, ὁ πέθος τοῦ θανάτου, παράλληλα δμως καὶ ἡ λαχτάρα γιὰ μιὰ καινούργια, ἀνώτερη ζωή. Ὡστόσο, ἡ ἀντιπάθεια γιὰ τὴν ἐργασία ἦταν τόσο βαθειὰ ριζωμένη στὴν ψυχή τους, ποὺ κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴν καινούργια, ἰδανικὴ ζωή, δὲν τὴν φαντάζονταν σὰν μιὰ ζωὴ τῆς χαρούμενης ἐργασίας, παρὰ σὰν μιὰ μακαριότητα τῆς ἀπόλυτης ἀδράνειας. Ἡ νέα αὐτὴ ζωὴ θὰ ἦταν χαρούμενη μόνο καὶ μόνο, γιατὶ θὰ λείπανε ὅλες οἱ θλίψεις καὶ οἱ ἀπογοητεύσεις, ποὺ συντροφεύουν τὶς σωματικές μας ἀνάγκες καὶ ἀπολαύσεις σὲ τοῦτον τὸν κόσμο.

Στοὺς πιὸ ἠθικοὺς δμως ἀπὸ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς γεννήθηκε καὶ τὸ αἴσθημα τῆς ντροπῆς γιατὶ ἡ δική τους καλοπέραση στηριζόταν στὴν καταστροφὴ ποὺ παθαίναν τόσοι ἐλεύθεροι χωρικοὶ καὶ στὴν κακομεταχείριση ποὺ γινότανε σὲ χιλιάδες σκλάβους στὰ μεταλλωρυχεῖα καὶ στὰ λατιφούντια. Ἡ ψυχικὴ κατάπτωση γεννοῦσε ἀκόμα καὶ μιὰ συμπάθεια γιὰ τοὺς σκλάβους,—περίεργη ἀντίφαση μὲ τὴν ἄσπλαχνη ἀπανθρωπιά τους τότε ποὺ δὲν λογάριαζαν τὴ ζωὴ τοῦ δούλου—θυμίζουμε μόνο τὰ θεάματα μὲ τοὺς μονομάχους (gladiatores). Στὸ τέλος ἡ ψυχικὴ αὐτὴ κατάσταση δημιουργοῦσε ἀκόμα καὶ μιὰ ἀποστροφὴ γιὰ τὴ φιλαργυρία ποὺ κυριαρχοῦσε τότε στὸν κόσμο.

«Ξέρουμε», γράφει ὁ Πλίνιος στὸ 33 βιβλίο τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας του, «ὅτι ὁ Σπάρτακος (ὁ ἀρχηγὸς σὲ μιὰ ἐξέγερση δούλων) ἀπαγόρευε στὸ στρατόπεδό του νὰ ἔχουνε μαζί τους οἱ ἄντρες χρυσάφι ἢ ἀσῆμι. Πόσο ἀνώτεροι ἀπὸ μᾶς εἶναι στὸ μυαλὸ οἱ δοῦλοι ποὺ μᾶς ἔφυγαν! Ὁ ρήτορας Μεσσάλας γράφει πῶς ἕνας ἀπὸ

---

* Ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης: Σ. Μ.

τὴν Τριανδρία, ὁ Ἀντώνιος, μεταχειριζόταν χρυσᾶ ἀγγεῖα γιὰ ὅλες τὶς βρώμικες σωματικὲς του ἀνάγκες. Ὁ Ἀντώνιος ποὺ ἐξευτέλισε ἔτσι τὸ χρυσὸ καὶ βεβήλωσε τὴ φύση, ἦταν ἄξιος γιὰ προγραφή. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ θὰ ἔκανε τὴν προγραφή του ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ Σπάρτακος».

Πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἰθύνουσα αὐτὴ τάξη ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἦταν παραδομένη στὶς ἡδονές, στὴ φιλαργυρία καὶ τὴν ἀπανθρωπιά, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦτάν γεμάτη ἀπὸ συμπάθεια γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ ἀποστροφὴ γιὰ τὸ χρῆμα καὶ γιὰ τὴν ἡδονὴ κι ἀκόμα ἐπιθυμοῦσε τὸ θάνατο, ἐκινεῖτο μιὰ τεράστια μάζα ἀπὸ σκλάβους ποὺ δουλεύανε καὶ τοὺς συντηρούσανε χειρότερα ἀπὸ τὰ δικά μας ὑποζύγια. Τοὺς εἶχαν φέρει ἀπὸ τὶς πιὸ διάφορες χῶρες. Ἡ ἀσταμάτητη κακομεταχείριση τοὺς εἶχε ἀποκτηνώσει καὶ ἐξαγριώσει. Δουλεύοντας ἁλυσοδεμένοι κάτω ἀπὸ τὸ βούρδουλα τοῦ ἐπιστάτη, ἦταν γεμάτοι ἀπὸ ἀγανάκτηση, ἀπελπισία καὶ μανία νὰ ἐκδικηθοῦν. Ἔτσι, ἦταν πάντα ἕτοιμοι γιὰ μιὰ βίαια ἐξέγερση. Τὰ βαρβαρικὰ ὅμως στοιχεῖα ποὺ πλεόναζαν ἀνάμεσά τους εἶχαν πολὺ χαμηλὸ τὸ πνευματικό τους ἐπίπεδο, καὶ γι' αὐτὸ ὅλη ἐκείνη ἡ στρατιὰ ἀπὸ δούλους ὅὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ ἀνατρέψει τὸ καθεστὼς τῆς τεράστιας αὐτοκρατορίας καὶ νὰ ἐξύσει κάτι καινούργιο, ὅσο κι ἂν τὸ ἐπιδιώκανε αὐτὸ ὁρισμένα ἀνώτερα πνεύματα μεταξὺ τους. Ἡ μόνη ἀπελευθέρωση ποὺ μποροῦσαν νὰ πετύχουν ἦταν ὄχι νὰ ἀλλάξουν τὴν κοινωνία μὰ νὰ βγοῦν ἔξω ἀπ' αὐτὴ καὶ νὰ γίνουν ἐγκληματίες ἢ ληστὲς ποὺ ὅλο καὶ πληθαίναν, εἴτε νὰ βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα καὶ νὰ πᾶνε στὸ στρατόπεδο τοῦ ἐχθροῦ.

Πιὸ πάνω ἀπ' αὐτὰ τὰ ἑκατομμύρια τοὺς κακομοιριασμένους ἀνθρώπους στεκόταν ἑκατοντάδες χιλιάδες δοῦλοι ποὺ συχνὰ ζοῦσαν μέσα στὴ χλιδὴ καὶ στὴν καλοπέραση, θεατὲς ἢ ὄργανα γιὰ τὶς πιὸ ἐξωφρενικὲς καὶ ἀκόλαστες σαρκικὲς ἀπολαύσεις, συνεργάτες μὲ τὸν κύριό τους σὲ κάθε διαφθορὰ ποὺ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Διεφθαρμένοι κι αὐτοὶ καὶ πορωμένοι ὅπως καὶ οἱ κύριοί τους, καὶ—τὰ ἴδια πάλι κι ἐδῶ μὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀφέντεξ τους καὶ συχνὰ ἀκόμα πιὸ γρήγορα ἀπ' αὐτούς—ἀηδιασμένοι βαθειὰ ἀπὸ τὴν παραλυσία καὶ τὶς ἡδονές, ἐπειδὴ γευθήκανε πιὸ πολὺ τὴν πίκρα τῆς ζωῆς μὲ τὶς ὑλικὲς ἀπολαύσεις, λα-

χταροῦσαν μιὰ καινούργια, πιὸ ἀγνὴ κι ἀνώτερη ζωή.

Καὶ πλάϊ σ' ὅλους αὐτοὺς κυκλοφοροῦσαν ἑκατοντάδες χιλιάδες ἐλεύθεροι πολῖτες καὶ ἐλευθερωμένοι δοῦλοι, πολυάριθμα μὰ πολὺ φτωχὰ ἀπομεινάρια τῆς ξεπεσμένης τάξης τῶν χωρικῶν, ἀπαθλιωμένοι ἐνοικιαστὲς σὲ ἀγροκτήματα, ἐλεεινοὶ τεχνῖτες καὶ χαμάληδες. Καὶ στὸ τέλος κουρελοπρολετάριοι ἀπ' τὶς μεγάλες πόλεις ποὺ εἶχαν τὰ νομικὰ δικαιώματα καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἐλεύθερου πολίτη μὰ ποὺ οἰκονομικὰ ἦταν περιττὸ βάρος γιὰ τὴν κοινωνία, χωρὶς ἑστία, δίχως καμμιὰ βεβαιότητα, περιμένοντας νὰ ζήσουν μοναχὰ ἀπ' ὅ,τι τοὺς ἔρριχναν τυχαῖα ἀπὸ τὸ περίσσευμά τους οἱ μεγάλοι ἄρχοντες ἀπὸ γενναιοδωρία ἢ φόβο ἢ ἀπὸ ἐπιθυμία νὰ βροῦν τὴν ἡσυχία τους.

Ὅταν τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου βάζει στὸ στόμα τοῦ Ἰησοῦ τὰ λόγια τοῦτα: «Αἱ ἀλώπεκες φωλεοὺς ἔχουσι καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνώσεις, ὁ δὲ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνῃ» (8,20), δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐκφράζει γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ τὴν ἴδια σκέψη ποὺ εἶχε κιόλας διατυπώσει ὁ Τιβέριος Γκράκχος 120 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό. «Τὰ ἄγρια θηρία τῆς Ἰταλίας ἔχουν τὶς σπηλιές τους καὶ τὶς φωλιές τους γιὰ νὰ ἡσυχάζουν, οἱ ἄντρες ὅμως ποὺ πολεμᾶνε καὶ πεθαίνουν γιὰ τὴν Ἰταλία, δὲν ἔχουν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ τὸν ἥλιο, γιατὶ αὐτὰ μονάχα δὲν μποροῦν νὰ τοὺς ληστέψουν. Χωρὶς στέγη καὶ καλύβα περιφέρονται ἔξω κι' ἐκεῖ μὲ τὰ γυναικόπαιδά τους».

Ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὴ ζωὴ τοὺς ἐξαγρίωνε τόσο περισσότερο ὅσο πιὸ ἀδιάντροπα καὶ σπάταλα κάνανε οἱ μεγάλοι ἐπίδειξη μὲ τὸν πλοῦτο τους. Ἄγριο ταξικὸ μῖσος ἄναβε ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς ἐνάντια στοὺς πλούσιους, αὐτὸ ὅμως ἦταν ὁλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ταξικὸ μῖσος τοῦ νεώτερου προλετάριου.

Στὴν ἐργασία αὐτοῦ τοῦ προλετάριου στηρίζεται σήμερα ὁλη ἡ κοινωνία. Μόλις σταματήσει αὐτὸς τὴ δουλειά του, ἡ κοινωνία τραντάζεται συνθέμελα. Ὁ κουρελοπρολετάριος στὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔκανε καμμιὰ δουλειὰ καὶ ἡ ἐργασία ποὺ κάναν τὰ ἀπομεινάρια ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους χωρικοὺς καὶ τεχνῖτες ποὺ ξεπέσαν δὲν ἦταν ἀπαραίτητη. Δὲν ζοῦσε τότε ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸ προλεταριά-

το, ἀλλὰ τὸ προλεταριάτο ζοῦσε ἀπὸ τὴν κοινωνιά. Ἦταν ὁλότελα περιττὸ καὶ θὰ μποροῦσε νὰ λείψει ὁλωσδιόλου χωρὶς νὰ κινδυνεύσει ἡ κοινωνία. Ἀντίθετα μάλιστα ἔτσι θὰ τὴν ἀλάφρωνε. Τὸ θεμέλιο ποὺ στηριζόταν ἡ κοινωνία ἦταν ἡ ἐργασία ποὺ κάνανε οἱ δοῦλοι.

Σήμερα ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς καπιταλιστὲς καὶ στοὺς προλετάριους δημιουργεῖται στὸ ἐργοστάσιο. Τὸ ζήτημα εἶναι ποιὸς θὰ κυριαρχήσει στὴν παραγωγή, αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς ἢ αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὴν ἐργατικὴ δύναμη. Εἶναι μιὰ πάλη γύρω ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, μιὰ προσπάθεια νὰ ἀλλάξει ὁ σημερινὸς τρόπος τῆς παραγωγῆς μὲ ἕναν ἀνώτερο.

Ὁ κουρελοπρολετάριος στὴν ἀρχαιότητα δὲν εἶχε τέτοιες ἔγνοιες. Αὐτὸς δὲν δούλευε καὶ οὔτε ἤθελε νὰ δουλεύει. Αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε ἦταν ἕνα μερίδιο ἀπὸ τὶς ἀπολαύσεις τῶν πλουσίων, μιὰ νέα μοιρασιὰ στὰ μέσα τῆς ἀπόλαυσης κι ὄχι στὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, μιὰ ληστεία στοὺς πλούσιους κι' ὄχι μιὰ μεταβολὴ στὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς. Τὰ βασανιστήρια ποὺ τραβοῦσαν οἱ δοῦλοι στὰ μεταλλωρυχεῖα καὶ στὶς φυτεῖες τὸν ἄφηναν ἀσυγκίνητο ὅπως ἔξαφνα τὰ βασανιστήρια τῶν ζώων.

Ἀκόμα λιγώτερο μποροῦσαν νὰ σκεφθοῦν οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ τεχνίτες νὰ ζητήσουν ἕνα ἀνώτερο σύστημα παραγωγῆς. Αὐτὸ δὲν τὸ κάνουν οὔτε καὶ σήμερα. Τὸ ὄνειρό τους στὴν καλύτερη περίπτωση ἦταν νὰ ξαναφέρουν τὰ περασμένα. Βρίσκονταν ὅμως τόσο κοντὰ στοὺς κουρελοπρολετάριους ποὺ οἱ σκοποί τους ἦταν τόσο γοητευτικοὶ γιὰ τοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς τεχνίτες ποὺ καὶ τοῦτοι ἀκόμα δὲν ποθοῦσαν τίποτα διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκείνους, δηλαδὴ μιὰ ζωὴ χωρὶς δουλειὰ σὲ βάρος τῶν πλουσίων. Θέλουν νὰ κάνουν κομμουνισμὸ ληστεύοντας τοὺς πλούσιους.

Ἔτσι, στὸ τέλος τῆς Δημοκρατίας καὶ σ' ὅλο τὸν καιρὸ τῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἔκλεινε μέσα της πολὺ ταξικὸ μῖσος καὶ πολλοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες, ἐξεγέρσεις καὶ ἐμφυλίους πολέμους, ἕναν ἀπέραντο πόθο γιὰ μιὰ ἄλλη, καλύτερη ζωή, γιὰ μιὰ ἀλλαγὴ στὸ κοινωνικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καμμιὰ ὅμως προσπάθεια γιὰ ἕνα καινούριο, ἀνώτερο σύστημα παραγωγῆς.

Γιὰ ἕνα τέτοιο κίνημα ἔλειπαν οἱ ἠ θ ι κ ὲ ς καὶ π ν ε υ μ α τ ι κ ὲ ς συνθῆκες. Δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ τάξη ποὺ θὰ εἶχε τὴ γνώση, τὴν ἐνεργητικότητα, τὴν ἱκανότητα γιὰ ἕνα νέο σύστημα παραγωγῆς. Ἔλειπαν ὅμως καὶ οἱ ὑ λ ι κ ὲ ς προϋποθέσεις ποὺ θὰ ἔκαναν νὰ γεννηθεῖ καὶ ἡ ἰδέα ἀκόμα γιὰ ἕνα τέτοιο σύστημα.

Εἴδαμε παραπάνω ὅτι ἡ οἰκονομία στὴν δουλοκτητικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς τεχνικῆς δὲν ἦταν πρόοδος ἀλλὰ ὀπισθοδρόμηση. Δὲν παράλυσε μονάχα τοὺς ἀφέντες καὶ τοὺς ἔκανε ἀνίκανους γιὰ κάθε ἐργασία, δὲν πολλαπλασίασε μέσα στὴν κοινωνία τοὺς ἐργάτες, ποὺ δὲν ἦταν παραγωγικοί, ἀλλὰ ἀκόμα λιγόστεψε καὶ τὴν ἀπόδοση ποὺ εἶχαν οἱ παραγωγικοὶ ἐργάτες κι ἔφραξε τὸ δρόμο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ μερικοὺς κλάδους ποὺ κατασκεύαζαν εἴδη πολυτελείας.

Ἂν τὸν νέο τρόπο τῆς παραγωγῆς μὲ τοὺς δούλους τὸν συγκρίνουμε μὲ τὴν ἐλεύθερη χωριάτικη οἰκονομία ποὺ ἐκτοπίστηκε καὶ ξέπεσε, θὰ ἰδοῦμε ὅτι δὲν ἦταν πρόοδος ἀλλὰ ὀπισθοδρόμηση. Γι' αὐτὸ στὸ τέλος ἔκαναν τὴ σκέψη πῶς τὰ παληὰ χρόνια ἦταν τὰ καλύτερα, τὰ χρυσᾶ χρόνια, καὶ πῶς ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς τὰ πράγματα χειροτέρευαν. Στὴν ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ μὲ τὴν ἀσταμάτητη τάση του νὰ τελειοποιεῖ τὰ μέσα παραγωγῆς, ὑπάρχει ἡ γνώμη πῶς ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἀπεριόριστη καὶ βλέπει τὰ περασμένα ὅσο γίνεται πιὸ μαῦρα καὶ ὅσο πιὸ ρόδινα μπορεῖ τὰ μελλοντικά. Στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας κυριαρχοῦσε ἡ ἀντίθετη ἀντίληψη, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀνθρωπότητα προχωρεῖ ὁλοένα στὸν ξεπεσμό της καὶ ὁλοένα νοσταλγοῦσαν ὅλοι τὸν καλὸ παληὸ καιρό. Ὅσο οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ τὰ κοινωνικὰ ἰδανικὰ γυρεύανε τότε νὰ διορθώσουν τὶς παραγωγικὲς σχέσεις, ἔτσαν γιὰ μοναδικό τους σκοπὸ νὰ ξαναφέρουν τὸν παληὸ τρόπο τῆς παραγωγῆς, τὴν μικροεπιχείρηση τοῦ ἐλεύθερου χωρικοῦ, καὶ δὲν εἶχαν κι ἄδικο γιατὶ αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς ἦταν ἀνώτερος. Ἡ ἐργασία μὲ τοὺς δού-

λους έφερε τὴν καινωνία σὲ ἕνα ἀδιέξοδο. Ἡ καινωνία ἔπρεπε νὰ ξαναβασισθεῖ στὴ χωριάτικη οἰκονομία γιὰ νὰ ξαναρχίσει τὸν προοδευτικό της δρόμο. Μὰ οὔτε κι αὐτὸ μποροῦσε νὰ τὸ κάμει: ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία, γιατὶ εἶχε χάσει τοὺς χωρικοὺς ποὺ θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι γι' αὐτό. Μονάχα ὅταν ἀργότερα μὲ τὶς μεταναστεύσεις τῶν λαῶν ἦρθαν μεγάλες μᾶζες ἀπὸ ἐλεύθερους χωρικοὺς καὶ πλημμυρίσανε ὅλο τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, μπόρεσε κι ἄρχισε μιὰ καινούργια καινωνικὴ ἐξέλιξη μὲ βάση τὰ ἀπομεινάρια ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ ποὺ εἶχε δημιουργήσει παληότερα ἡ Αὐτοκρατορία.

Ὅπως κάθε σύστημα παραγωγῆς ποὺ εἶναι θεμελιωμένο πάνω σὲ ἀντιθέσεις, ἔτσι καὶ ἡ ἀρχαία οἰκονομία μὲ τοὺς δούλους ἄνοιξε ἡ ἴδια τὸν τάφο της. Μὲ τὴ μορφή, ποὺ εἶχε πάρει τελικὰ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας τὸ ρωμαϊκὸ κράτος στηριζόταν στὸν πόλεμο. Μονάχα πολεμῶντας ἀδιάκοπα καὶ νικηφόρα, καὶ ὑποδουλώνοντας συν εχῶς νέους λαοὺς καὶ ἀσταμάτητα ἁπλώνοντας τὴν ἐπικράτειά της προμηθεύονταν ὁμαδικὰ τὸ φτηνὸ ὑλικὸ ἀπὸ σκλάβους ποὺ χρειάζονταν.

Πόλεμος ὅμως δὲν γίνεται δίχως στρατιῶτες καὶ τὸ καλύτερο ὑλικὸ γιὰ στρατιῶτες ἦταν ὁ χ ω ρ ι κ ό ς. Συνειθισμένος νὰ δουλεύει σκληρὰ στὸ ὕπαιθρο, στὸ λιοπύρι, στὶς βροχὲς καὶ στὰ κρῦα, εἶχε μεγαλύτερη ἀντοχὴ στὶς ταλαιπωρίες τοῦ πολέμου. Ὁ κουρελοπρολετάριος ἀπὸ τὴν πόλη, ποὺ ἦταν ἀσυνείθιστος στὴ δουλειὰ κι' ὁ μάστορης μὲ τὴν τεχνικὴ του δεξιοσύνη, ὁ ὑφαντής, ὁ χρυσοχόος ἢ ὁ γλύπτης ἦταν λιγώτερο κατάλληλοι γιὰ τὸν πόλεμο. Ὅταν οἱ χωρικοὶ καταστράφηκαν, ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς ἔχασε τοὺς στρατιῶτες του. Τώρα, ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἦταν ἀναγκασμένοι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες, ποὺ ἔκαναν τὴν ὑποχρεωτική τους θητεία, νὰ στρατολογοῦν καὶ ἐθελοντές, στρατιῶτες ἐπαγγελματίες, ποὺ ὑπηρετοῦσαν πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ θητεία τους. Σὲ λίγο ὅμως, δὲν ἀρκοῦσαν οὔτε κι' αὐτοί, ὅσο τοὺς ἐθελοντὲς αὐτοὺς τοὺς στρατολογοῦσαν μόνον ἀπὸ τοὺς ρωμαίους πολίτες. Ὁ Τιβέριος δήλωνε στὴ Σύγκλητο, πὼς λείπανε οἱ καλοὶ ἐθελοντὲς καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ στρατολογήσουν κάθε εἶδος

ἀλήτες καὶ ἀπατεῶνες. Ὅλο καὶ πλήθαιναν στὸ ρωμαϊκὸ στρατὸ οἱ βάρβαροι μισθοφόροι, ἀπὸ τὶς ὑποταγμένες ἐπαρχίες. Στὸ τέλος, γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὰ κενὰ στὸ στράτευμα, χρειάστηκε νὰ στρατολογήσουν καὶ ξένους, ἀπὸ ἐχθρικὲς χῶρες. Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Καίσαρα ἀκόμα, βρίσκουμε γερμανοὺς μισθοφόρους στὶς ρωμαϊκὲς στρατιές.

Ὅσο ὅμως πιὸ λίγους μποροῦσαν νὰ στρατολογήσουν ἀπὸ τὸ κυρίαρχο ἔθνος καὶ ὅσο πιὸ σπάνιοι καὶ πολυέξοδοι γίνονταν οἱ στρατιῶτες, τόσο πιὸ πολὺ μεγάλωνε ἡ εἰρηνοφιλία τῆς Ρώμης, ὄχι ἐπειδὴ ἄλλαξε ἡ ἠθική της, μὰ γιὰ λόγους πολὺ ὑλικούς. Τώρα ἄρχισε νὰ μὴ σπαταλᾶ τοὺς στρατιῶτες της, μὰ οὔτε καὶ μποροῦσε πιὰ νὰ μεγαλώσει τὰ σύνορά της. Θὰ ἦταν ἱκανοποιημένη ἂν εὕρισκε στρατιῶτες ἀρκετούς, γιὰ νὰ τῆς φυλάξουν τὰ σύνορα, ποὺ εἶχε ἕως τότε.

Ἡ πολεμικὴ ἐπιθετικότητα τῆς Ρώμης, σταματάει στὰ χρόνια τοῦ Τιβέριου, ἀκριβῶς τὸν καιρὸ ποὺ δέχονται, πὼς ἔζησε ὁ Ἰησοῦς. Ἀπὸ τότε, τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, παίρνει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀμυντικὴ θέση, ἀπέναντι στοὺς ἐχθρούς, ποὺ τὸ πιέζουν. Καὶ ἀπὸ τότε ἡ πίεση αὐτὴ ὁλοένα μεγαλώνει, γιατὶ ὅσο πιὸ πολλοὶ ξένοι καὶ συγκεκριμένα Γερμανοί, ὑπηρετοῦσαν στὸ ρωμαϊκὸ στρατό, τόσο πιὸ καλὰ οἱ βάρβαροι τῆς Ρώμης γνώριζαν τὸν πλοῦτο της καὶ τὴν πολεμική της τέχνη, μὰ καὶ τὴν ἀδυναμία της, καὶ τόσο πιὸ πολὺ μεγάλωνε μέσα τους ἡ ὄρεξη νὰ μποῦν στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, ὄχι πιὰ σὰν μισθοφόροι καὶ ὑπηρέτες, ἀλλὰ σὰν κατακτητὲς καὶ κύριοι.

Σὲ λίγο, οἱ κύριοι τῆς Ρώμης, ἀντὶ γιὰ τ' ἀνθρωποκυνήγια ποὺ ἔκαναν πρὶν στοὺς βάρβαρους λαούς, ἀναγκάσθηκαν νὰ ὑποχωροῦν μπροστά τους καὶ νὰ ἐξαγοράζουν τὴν ἐπιείκειά τους. Κι' ἔτσι, μέσα στὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς χρονολογίας μας, πάψανε πολὺ γρήγορα νὰ πλημμυρίζουν τὴ Ρώμη οἱ μᾶζες τῶν φτηνῶν σκλάβων. Τώρα, ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στηρίζονταν στὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν σκλάβων, ποὺ ἤδη εἶχαν.

Αὐτὸ ὅμως ἦταν πολυέξοδη δουλειά. Ἡ αὔξηση τῶν δούλων ἦταν σκόπιμη οἰκονομικὰ γιὰ τοὺς σπιτικοὺς δούλους, ποὺ ἔκαναν μιὰ εἰδικευμένη ἐργασία. Στὰ λατιφούντια ἦταν ἀδύνατο νὰ

πᾶνε μπροστὰ οἱ ἐπιχειρήσεις μὲ σπιτικοὺς σκλάβους. Στὴ γεωργία ἄρχισαν νὰ λιγοστεύουν πιὰ οἱ δοῦλοι, στὰ μεταλλωρυχεῖα οἱ ἐπιχειρήσεις πῆραν τὸν κατήφορο, γιατὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ χάσανε κάθε ἀπόδοση ὅταν ἔλλειψαν οἱ φτηνοὶ σκλάβοι, αἰχμάλωτοι ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Ἡ παρακμὴ ὅμως τῆς οἰκονομίας μὲ τοὺς δούλους, δὲν ὡδήγησε στὴν ἀναγέννηση τῆς οἰκονομίας τῶν χωρικῶν. Εἶχαν πιὰ χαθεῖ οἱ πολλοὶ καὶ οἰκονομικὰ ἰσχυροὶ χωρικοί. Αὐτὸ τὸ ἐμπόδιζε ἀκόμα καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία πάνω στὴ γῆ.

Ὅσοι κρατοῦσαν τὰ λατιφούντια, δὲν εἶχαν καμμιὰ διάθεση νὰ παρατήσουν τὴν ἰδιοκτησία τους. Περιόρισαν ὅμως τὶς μεγάλες τους ἐπιχειρήσεις. Ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ κτήματά τους τὸ ἔκαναν μικρὰ ἀγροκτήματα, ποὺ τὰ ἔδιναν σὲ κολόνους μὲ τὴ συμφωνία, πὼς αὐτοὶ θ' ἀφιέρωναν ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐργατική τους δύναμη στὸ κτῆμα τοῦ ἀφέντη. Ἔτσι πρωτοφάνηκε τὸ σύστημα ἐκεῖνο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ποὺ ἀργότερα στὴ φεουδαρχικὴ περίοδο τὸ ἐφάρμοσαν οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, ὥσπου ὁ καπιταλισμὸς τὸ ἐκτόπισε μὲ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα τῆς ἀγροτικῆς μίσθωσης. Αὐτοὺς τοὺς κολόνους * τοὺς στρατολογοῦσαν ἄλλους ἀπὸ σκλάβους καὶ καταστρεμένους χωρικούς, ἄλλους ἀπὸ προλετάριους, ἐλεύθερους τεχνίτες καὶ δούλους στὶς μεγάλες πόλεις, ποὺ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ ζήσουν ἐκεῖ ὅταν τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὰ λατιφούντια καὶ τὰ μεταλλωρυχεῖα λιγόστεψαν καὶ οἱ γενναιοδωρίες καὶ οἱ ἀπολαύσεις τῶν πλουσίων περιορίσθηκαν. Σ' αὐτοὺς ἀργότερα, προστέθηκαν ἀκόμα καὶ οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὶς μεθοριακὲς ἐπαρχίες, ποὺ οἱ ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων τοὺς ἔδιωξε ἀπὸ τὰ κτήματά τους καὶ καταφεύγοντας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειας, ἔγιναν τέτοιοι κολόνοι.

Ὁ νέος ὅμως αὐτὸς τρόπος τῆς παραγωγῆς, δὲν μποροῦσε νὰ σταματήσει τὴν οἰκονομικὴ παρακμή, ποὺ ἄρχισε,ὅταν σταμάτησε ὁ ἐφοδιασμὸς μὲ νέους δούλους. Κι' αὐτὸς ὁ τρόπος, ἦταν ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, πιὸ πίσω ἀπὸ τὴ μικρὴ ἐπιχείρηση τοῦ ἐλεύθερου χωρικοῦ κι' ἀκόμα ἦταν ἐμπόδιο, γιὰ μιὰ μεγαλύτερη τεχνικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ἐργασία ποὺ ἔκανε ὁ δουλοπάροικος (κολόνος) στὸ ἀ-

* Coloni : ἐπίμορτοι γεωργοί. Ἕνα εἶδος κολίγων. Δουλοπάροικοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Σ.Μ.

γρόκτημα τοῦ κυρίου του, ἦταν πάντα μιὰ καταναγκαστικὴ ἐργασία. Τὴν ἐκτελοῦσε μὲ τὴν ἴδια ἀπροθυμία καὶ νωθρότητα, μὲ τὴν ἴδια ἀδιαφορία στὰ ζῶα καὶ στὰ ἐργαλεῖα, ποὺ ἔδειχνε κι' ὁ δοῦλος. Ὁ καλόνος, εἶχε βέβαια ἀποκτήσει ἕνα δικό του κτῆμα, ποὺ ἡ ἐκταση του ἦταν τόσο ἀσήμαντη, ποὺ δὲν ἔφτανε, παρὰ μόνο γιὰ νὰ παρατείνει τὴ ζωή του. Τὸ ἐνοίκιο ποὺ πλήρωνε σὲ εἶδος, ἦταν τόσο πολὺ μεγάλο, ποὺ ὁ ἐνοικιαστὴς παρέδιδε στὸν κύριο ὅλη τὴν παραγωγή του ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν συντήρησή του. Ἡ ἀθλιότητα τοῦ ἀγρότη ἐνοικιαστῆ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μὲ τοῦ ἀγρότη μικροενοικιαστῆ τῆς Ἰρλανδίας ἢ τοῦ ἀγρότη τῆς σημερινῆς νότιας Ἰταλίας, ὅπου ὑπάρχει ἀκόμα ἕνας ὅμοιος τρόπος παραγωγῆς. Σήμερα ὅμως, γιὰ τὶς ἀγροτικὲς χῶρες εἶναι ἀνοικτὴ ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλεῖδα τῆς μετανάστευσης σὲ ἄλλες χῶρες, ποὺ ἔχουν βιομηχανικὴ ἄνθηση. Αὐτή, δὲν τὴν εἶχαν οἱ κολόνοι ἐνοικιαστὲς τῆς Ρώμης. Ἡ βιομηχανία τότε, παρήγαγε σὲ πολὺ μικρὸ βαθμὸ μέσα τῆς παραγωγῆς. Τὰ προϊόντά της ἦταν πρὸ πάντων γιὰ τὴν παραγωγὴ εἰδῶν πολυτελείας. Ὅσο ἔχαναν τὰ περισσεύματά τους οἱ ἐπιχειρηματίες στὰ λατιφούντια καὶ στὰ μεταλλωρυχεῖα, τόσο ξέπεφτε καὶ ἡ βιομηχανία στὶς πόλεις καὶ ὁ πληθυσμός τους λιγόστευε κι αὐτὸς γρήγορά.

Ταυτόχρονα ὅμως λιγόστευε καὶ ὁ πληθυσμὸς στὰ χωριά. Οἱ κολόνοι στὰ περιορισμένα κτήματά τους, δὲν μποροῦσαν νὰ συντηρήσουν μεγάλες οἰκογένειες. Σὲ δύσκολες περιστάσεις τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴ δουλειά τους, ἔφτανε ἀκριβῶς γιὰ νὰ τοὺς θρέψει πολὺ φτωχικά. Μιὰ κακὴ ἐσοδεία τοὺς ἔβριχε δίχως προμήθειες ἢ χρῆμα, γιὰ νὰ ἀγοράσουν ὅ,τι τοὺς ἔλλειπε. Ἔτσι, ἡ πεῖνα καὶ ἡ κακομοιριὰ βασάνιζε φοβερὰ τοὺς κολόνους, ἀραίωνε τὶς γραμμές τους, καὶ δέριζε τὰ παιδιά τους. Ὅπως ἐδῶ κι' ἕναν αἰῶνα ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας λιγοστεύει ὁλοένα, τὸ ἴδιο γινόταν καὶ μὲ τὸν πληθυσμὸ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος.

«Εἶναι πολὺ εὐκολονόητο, ὅτι οἱ οἰκονομικὲς αἰτίες, ποὺ λιγόστεψαν τὸν πληθυσμὸ σὲ ὅλο τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος, ἦταν περισσότερο αἰσθητὲς στὴν Ἰταλία κι' ἀκόμα πιὸ πολὺ στὴ Ρώμη. Γιὰ

νὰ μιλήσουμε μὲ ἀριθμούς, πρέπει νὰ δεχθοῦμε πὼς ἡ Ρώμη, στὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου, εἶχε κοντὰ ἕνα ἑκατομμύριο πληθυσμό, ποὺ ἔμεινε πάνω - κάτω ὁ ἴδιος στὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔπειτα, τὸν καιρὸ τῶν Σεβήρων κατέβηκε στὶς 600.000. Ἀπὸ τότε κι' ὕστερα ὁ πληθυσμὸς ἔπεφτε ὁρμητικά»*.

Ὁ Eduard Meyer, σ' ἕνα παράρτημα τοῦ ὡραίου του ἔργου γιὰ τὴν «Οἰκονομικὴ ἐξέλιξη στὴν ἀρχαιότητα» (1895) ἀναφέρει τὴν περιγραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος στὸν ἕβδομο Λόγο του γιὰ τὴν κατάσταση, ὅπου βρισκόταν μιὰ μικρὴ πόλη τῆς Εὐβοιας, ποὺ δὲν λέει τ' ὀνομά της. Ἐδῶ παρουσιάζεται μὲ πολὺ χτυπητὸ τρόπο ἡ ἐρήμωση τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους :

«Ὅλη ἡ ἀγροτικὴ περιοχὴ ἀνήκει στὴν πόλη καὶ τῆς πληρώνει φόρο. Τὴν περισσότερη χώρα, ἂν ὄχι ὅλη, τὴν ἔχουν στὰ χέρια τους οἱ πλούσια. Σ' αὐτοὺς ἀνήκουν τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα, ποὺ τὰ ἐκμεταλλεύονται γιὰ λειβάδια καὶ γιὰ τὴ γεωργικὴ καλλιέργεια. Ὅλη ὅμως ἡ χώρα ἔχει ἐρημωθεῖ. «Κάπου δυὸ τρίτα ἀπὸ τὸν τόπο μας», λέει ἕνας πολίτης στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, «μένουν ἔρημα γιατὶ δὲν τὰ καλλιεργοῦμε καθόλου καὶ ὁ πληθυσμός τους εἶναι πάρα πολὺ ἀραιός. Ἐγὼ ὁ ἴδιος ἔχω πολλὰ πλέθρα γῆ, ὅσα ἔχουν λίγοι, ὄχι μόνο σὲ ὄρεινὰ μέρη, μὰ καὶ στὸν κάμπο, καὶ ἂν ἔβρισκα κανένα νὰ μοῦ τὰ καλλιεργήσει θὰ τοῦ τ' ἄφηνα ὄχι μόνο δίχως ἐνοίκιο ἀλλὰ καὶ θὰ τὸν πλήρωνα γι' αὐτὸ μ' εὐχαρίστησή μου...». Τώρα ἡ ἐρημιὰ ἀρχίζει μπρὸς ἀπὸ τὶς αὐλὲς τῆς πόλης, «ἡ χώρα εἶναι ὁλωσδιόλου ἔρημη καὶ ἔχει πένθιμη ὄψη, σὰν νὰ ἦταν βαθειὰ μέσα στὴν ἔρημο κι' ὄχι μπροστὰ στὶς πύλες τῆς πόλης. Μέσα ὅμως ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης ἡ γῆ εἶναι σπαρμένη κι' ἀλλοῦ εἶναι βοσκότοπος... Τὸ γυμναστήριο τὸ ἔκαναν χωράφι καὶ ἔτσι τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῶν ἄλλων θεῶν καὶ ἡμιθέων, τὸ παλοπαῖρι κρύβονται μέσα στὰ στάχυα. Ὁ ρήτορας ποὺ ἄκουσα, φέρνει κάθε πρωῒ στὴν ἀγορὰ τὰ ζῶα του καὶ βοσκοῦν μπροστὰ στὰ δημόσια καταστήματα καὶ οἱ ξένοι ποὺ ἔρχονται νὰ μᾶς ἐπισκεφθοῦν γελᾶνε μὲ τὴν πόλη μας καὶ τὴν ἐλεεινολογοῦν».

«Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, μέσα στὴν πόλη καὶ πολλὰ σπίτια μένουν ἄδεια καὶ ὁ πληθυσμὸς ὅλο καὶ λιγοστεύει. Στὴν ἀκτὴ τοῦ

* Lindo M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter, 1897· 1 τομ. σ. 7.

Καφηρέα κατοικοῦν μερικοὶ ψαράδες, ποὺ ψαρεύουν κοχύλια τῆς πορφύρας. Ὅλη ἡ ἄλλη περιφέρεια, σὲ μεγάλη ἔκταση, εἶναι ἀκατοίκητη. Ἄλλοτε, ὅλος αὐτὸς ὁ τόπος, ἀνῆκε σ' ἕνα πλούσιο πολίτη, «ποὺ εἶχε στὴν κυριότητά του πολλὰ κοπάδια ἄλογα καὶ βώδια, πολλὰ λειβάδια, πολλὰ καὶ ὡραῖα χωράφια καὶ ἄλλη μεγάλη περιουσία». Ἐπειδὴ εἶχε τόσον πλοῦτο, ὁ βασιληᾶς εἶπε καὶ τὸν θανάτωσαν, σκόρπισαν τὰ κοπάδια του, ἀκόμα κι' ὅσα ἀνῆκαν στοὺς βοσκούς του, καὶ ἀπὸ τότε ὅλος ὁ τόπος μένει ἔρημος. Μονάχα δυὸ βουκόλοι, ἐλεύθεροι πολῖτες ἔμειναν καὶ τώρα τρέφονται μὲ τὸ κυνήγι, μὲ λιγοστὰ σπαρτὰ καὶ λαχανικὰ καὶ μὲ λίγο κρέας».

«Ἡ κατάσταση ποὺ μᾶς περιγράφει ἐδῶ ὁ Δίων—καὶ τέτοια ἦταν σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀκόμα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας—εἶναι ἡ ἴδια, ποὺ δημιουργήθηκε στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες στὴ Ρώμη καὶ στὰ περίχωρά της καὶ ἔχει βάλει τὴ σφραγίδα της ἀκόμα καὶ μέχρι σήμερα στὴν Καμπανία. Κι' ἐδῶ οἱ ἀγροτικὲς πόλεις σιγὰ - σιγὰ χάθηκαν, ἀπέραντες ἐκτάσεις μένουν ἔρημες καὶ μόνο γιὰ βοσκὲς τὶς χρησιμοποιοῦν ἀκόμα (ποὺ καὶ πού, στὶς πλαγιὲς τῶν βουνῶν ἔχουν φυτέψει ἀμπέλια), ὥσπου στὸ τέλος ἐρημώθηκε καὶ ἡ Ρώμη, ἀδειάσανε καὶ γκρεμίστηκαν τὰ σπίτια της, ἔπως καὶ τὰ δημόσια κτίρια, καὶ ἡ Ἀγορὰ καὶ τὸ Καπιτώλιο ἔγιναν βοσκότοποι. Ἡ ἴδια κατάσταση ἄρχισε στὸν αἰῶνα μας (τὸ δέκατον ἔνατο) στὴν Ἰρλανδία. Ὅσοι ἐπισκέπτονται τὸ Δουβλῖνο ἢ πᾶνε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἰρλανδίας βρίσκονται ἀμέσως ἐμπρὸς στὰ ἴδια φαινόμενα».

Ταυτόχρονα λιγοστεύει καὶ ἡ γονιμότητα τῆς γῆς. Ἡ περιποίηση τῶν ζώων στοὺς σταύλους ἦταν πολὺ πίσω καὶ μὲ τοὺς δούλους γινόταν χειρότερη, γιατὶ αὐτοὶ κακομεταχειρίζονταν τὰ ζῶα. Δίχως ὅμως καλοὺς σταύλους δὲν μποροῦσαν νὰ ἔχουν λιπάσματα. Δίχως μιὰ καλὴ λίπανση καὶ ἐντατικὴ καλλιέργεια δὲν βγάζαν ἀπὸ τὴ γῆ, παρὰ μονάχα ἕ,τι τοὺς ἔδιναν τὰ πιὸ καλύτερα κομμάτια της. Μιὰ τέτοια γεωργία μόνο στὰ πιὸ καλὰ χωράφια ἔδινε ἀξιόλογη ἐσοδεία. Αὐτὰ ὅμως τὰ χωράφια ὅλο καὶ λιγόστευαν ὅσο πιὸ πολλὰ χρόνια βαστοῦσε ἡ καλλιέργειά τους, ὅσο πιὸ πολὺ τὰ ἐκμεταλλεύονταν.

Κάτι παρόμοιο εἴδαμε καὶ στὸ δέκατον ἔνατο αἰῶνα στὶς νό-

τιες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Κι' ἐκεῖ ὅπου οἱ μεγάλες ἀγροτικὲς ἐπιχειρήσεις μὲ τοὺς δούλους δὲν λιπαίναν τὴ γῆ, τὸ ἔδαφος ἐξαντλήθηκε γρήγορα καὶ ἡ ἐπιχείρηση μὲ τοὺς δούλους δὲν ἔβγαζε κέρδη, παρὰ μονάχα στὰ καλύτερα χωράφια. Γι' αὐτὸ ἡ παραγωγὴ μὲ τοὺς δούλους μπόρεσε καὶ κρατήθηκε μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἁπλωνόταν βλο καὶ πιὸ μέσα στὶς δυτικότερες περιφέρειες καὶ κατακτοῦσε ὁλοένα καινούργια γῆ ἀφήνοντας πίσω της ἔρημη ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐξαντλήσει. Τὸ ἴδιο βρίσκουμε στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος, καὶ αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες, ποὺ στοὺς Ρωμαίους δὲν ἔφτανε ποτὲ ὅση γῆ εἶχαν, καὶ γύρευαν ὁλοένα νὰ κατακτήσουν καινούργιες χῶρες. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ νότια Ἰταλία, ἡ Σικελία καὶ ἡ Ἑλλάδα εἶχαν ἐρημωθεῖ.

Ἡ ἐξαντλητικὴ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς καὶ ἡ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, ποὺ ὁλοένα μεγάλωνε,μαζὶ μ' αὐτὰ καὶ ἡ κακὴ χρησιμοποίηση, ποὺ ἔκαναν στὶς ἐργατικὲς δυνάμεις ποὺ εἶχαν, ὅλα αὐτὰ τί ἄλλο θὰ ἔφερναν, παρὰ μιὰ ἀκατάπαυστη μείωση στὴν ἀπόδοση τῆς γῆς.

Παράλληλα ὅμως, ἡ χώρα ἔχανε καὶ τὴν ἱκανότητά της νὰ ἀγοράζει τρόφιμα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὸ χρυσάφι καὶ τὸ ἀσῆμι γίνονταν βλο καὶ πιὸ σπάνια. Τὰ μεταλλεῖα κλείνανε γιατὶ ἔλλειψαν τὰ ἐργατικὰ χέρια καθὼς εἴδαμε. Καὶ τὰ πολύτιμα μέταλλα ποὺ εἶχαν ὡς τότε, ἔφευγαν βλο καὶ πιὸ πολὺ στὸ ἐξωτερικό, ἄλλα στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν Ἀραβία γιὰ ν' ἀγοράσουν εἴδη, πολυτελείας γιὰ τοὺς πλουσίους, ποὺ εἶχαν ἀπομείνει, κι' ἄλλα γιὰ νὰ πληρωθοῦν οἱ βάρβαροι λαοὶ στὰ σύνορα. Εἴδαμε ὅτι τοὺς στρατιῶτες τοὺς στρατολογοῦσαν βλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τοὺς λαοὺς ἐκείνους. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς στρατιῶτες ἔπαιρναν μαζί τους στὸ ἐξωτερικὸ τὸ χρυσάφι τους ἢ ὅ,τι τοὺς εἶχε μείνει ὅταν τελείωναν τὴν στρατιωτική τους ὑπηρεσία. Ὅσο ὅμως ξέπεφταν οἱ πολεμικὲς δυνάμεις τῆς Ρώμης, τόσο πιὸ πολὺ ποίταζαν νὰ καταπραΰνουν τοὺς πιὸ ἐπικίνδυνους γείτονες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν καλή τους διάθεση, καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν πλήρωναν μεγάλους φόρους. Ὅταν δὲν τὸ πετύχαιναν, τὰ ἐχθρικὰ στίφη ἔκαναν συχνὰ ἐπιδρομὲς στὸ ρωμαϊκὸ ἔδαφος καὶ τὸ λεηλατοῦσαν. Καὶ τότε πάλι ἡ χώρα ἔχανε ἕνα μέρος ἀπὸ τὸν πλοῦτο της.

Ὅ,τι ἔμεινε ἀπ' αὐτὸν στὸ τέλος ἐξανεμίσθηκε μὲ τὴν προσπάθειά τους νὰ τὸν προστατεύσουν. Ὅσο ἡ πολεμικὴ ἱκανότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας ἔπεφτε, ὅσο πιὸ σπάνιοι γίνονταν οἱ στρατιῶτες ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ χρειαζόταν νὰ τοὺς παίρνουν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, ὅσο πιὸ δυνατὴ γινόταν ἡ πίεση ἀπὸ τοὺς βαρβάρους καὶ ἔτσι μεγάλωνε ἡ ζήτηση γιὰ μισθοφόρους, ἐνῶ ἡ προσφορά τους λιγόστευε, τόσο πιὸ πολὺ ἀνέβαινε ὁ μισθός, ποὺ ἔπρεπε νὰ τοὺς πληρώσουν. «Ὁ μισθὸς αὐτὸς ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ Καίσαρα ἦταν 225 δηνάρια τὸν χρόνο (245 χρ. δραχμὲς) καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, κάθε ἄνδρας ἔπαιρνε κάθε μῆνα δύο τρίτα τοῦ μέδιμνου (ἕνας μέδιμνος = 54 λίτρες) στάρι, δηλαδὴ τέσσερις μόδιους, ἀργότερα μάλιστα ἔπαιρνε πέντε μόδιους. Τόσο ἔπαιρνε τὸν μῆνα κι' ἕνας δοῦλος, ποὺ ζοῦσε μόνο μὲ στάρι. Ξέροντας λοιπὸν πόσο λιτὰ ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι στὶς μεσημβρινὲς χῶρες, βλέπουμε, ὅτι τὸ πιὸ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς διατροφῆς, πληρωνόταν μὲ τὸ στάρι. Ὁ Δομιτιανὸς ἀνέβασε τὸ μισθὸ στὰ 300 δηνάρια (375 χρ. δραχμές). Οἱ μετέπειτα αὐτοκράτορες ἔδιναν καὶ τὰ ὅπλα ἔχως πληρωμή. Ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος καὶ ἀργότερα ὁ Καρακάλλας, ἀνέβασαν ἀκόμα πιὸ πολὺ τοὺς μισθούς». (Paul Ersnst, Ἡ κοινωνικὴ κατάσταση στὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν βαρβάρων. — «Neue Zeit», XI 2, σ. 253).

Τότε ὅμως ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τοῦ χρήματος, ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ σήμερα. Ἔτσι, ὁ Σενέκας στὸν καιρὸ τοῦ Νέρωνα, ἔλεγε πὼς ἕνας φιλόσοφος μποροῦσε νὰ ζήσει μὲ μισὸ σεστέρτσιο (κοντὰ 14 χρ. λεπτὰ) τὴν ἡμέρα. Σαράντα λίτρες κρασὶ στοιχίζανε 30 χρ. λεπτά, ἕνα ἀρνάκι 50 ὡς 60 χρ. λεπτά, μιὰ προβατίνα 2 χρ. δραχμές.

«Εἶναι φανερό, πὼς μὲ τέτοιες τιμὲς ὁ μισθὸς τοῦ Ρωμαίου μισθοφόρου ἦταν πολὺ σημαντικός. Καὶ ἐκτὸς ἀπ' τὸ μισθό, ἔπαιρνε ἀκόμα καὶ δῶρα ἀπὸ κάθε παινούργιον Αὐτοκράτορα, ποὺ ἀνέβαινε στὸ θρόνο. Σὲ ἐποχές, ὅπου κάθε λίγους μῆνες γινόταν πι' ἀπὸ ἕνας νέος Αὐτοκράτορας, τὰ δῶρα αὐτὰ ἦταν μεγάλα. Ὅταν τέλειωνε τὴ στρατιωτική του θητεία, ἔπαιρνε κι' ἕνα ἄλλο δῶρο, ποὺ στὸν καιρὸ τοῦ Αὔγουστου ἦταν 3.000 δηνάρια (3.250

χρ. δραχμές), ὁ Καλιγούλας τὸ κατέβασε στὰ μισὰ κι' ὁ Καρακάλλας πάλι τὸ ἀνέβασε σὲ 5.000 δηνάρια». (Στὸ ἴδιο ἔργο).

Κοντὰ σ' αὐτά, ὅσο οἱ ἐπιδρομὲς στὰ σύνορα πλήθαιναν ἀπ' ὅλες τὶς μεριές, τόσο κι' ὁ στρατὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ μεγάλος. Στὸν καιρὸ τοῦ Αὐγουστου εἶχε 300.000 ἄντρες, κι' ἀργότερα διπλασιάσθηκε.

Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι τεράστιοι, ἂν σκεφτοῦμε, πὼς ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση ποὺ βρισκόταν ἡ γεωργία τότε, ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν πολὺ ἀραιὸς καὶ τὸ πλεόνασμα ποὺ ἄφηνε ἡ ἐργασία πολὺ μικρό.

Ὁ Μπέλοχ ὑπολογίζει, πὼς ὅλη ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, εἶχε πληθυσμὸ κοντὰ 55 ἑκατομμύρια, καὶ εἶχε ἔκταση τέσσερις φορὲς πιὸ μεγάλη ἀπὸ τὴν σημερινὴ Γερμανία. Ἡ Ἰταλία, ποὺ σήμερα μονάχη της ἔχει 33 ἑκατομμύρια κάτοικους, τότε εἶχε μόνο 6 ἑκατομμύρια.

Τὰ 55 αὐτὰ ἑκατομμύρια, μὲ τὴν πρωτόγονη τεχνικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔπρεπε νὰ συντηροῦν ἕνα στρατὸ τὸ ἴδιο μεγάλον ὅσο ἐκεῖνος, ποὺ εἶναι ἕνα φοβερὸ βάρος γιὰ τὴν σημερινὴ (1908) Γερμανία, παρ' ὅλη τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ποὺ ἔχει γίνει ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα, ἕνα στρατὸ ἀπὸ μισθοφόρους, ποὺ πληρωνόταν πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸ Γερμανὸ στρατιώτη σήμερα.

Καὶ τὸν ἴδιο καιρό, ποὺ ὁ πληθυσμὸς λιγόστευε καὶ φτώχαινε ἀνεβαίνανε τὰ βάρη τοῦ μιλιταρισμοῦ ὅλο καὶ πιὸ πολύ.

Αὐτὸ εἶχε δυὸ αἰτίες, ποὺ συμπλήρωσαν τὴν οἰκονομικὴ κατάρρευση.

Τὸ κράτος εἶχε τότε δυὸ καθήκοντα: τὴν στρατιωτικὴ σταθερότητα καὶ τὰ δημόσια ἔργα. Ἂν αὔξαινε τὰ ἔξοδα γιὰ τὸ ἕνα δίχως νὰ μεγαλώσει τοὺς φόρους, ἔπρεπε νὰ παραμελήσει τὸ ἄλλο. Κι' αὐτὸ πραγματικὰ ἔγινε. Στὰ καλὰ χρόνια, μὲ τὸν ἄφθονο πλοῦτο καὶ μὲ τὰ μεγάλα πλεονάσματα ἀπὸ τὴν δουλειὰ τῶν σκλάβων, ἦταν πλούσιο καὶ τὸ κράτος κι' ἔτσι μποροῦσε νὰ ἐκτελέσει μεγάλα ἔργα, ποὺ δὲν χρησίμευαν μόνο γιὰ τὴν πολυτέλεια, γιὰ τὴν θρησκεία, ἢ τὴν ὑγιεινή, μὰ καὶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωή. Μὲ τὶς τεράστιες ἀνθρωπομάζες ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του, τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος ἔκτισε τὰ κολοσσιαῖα ἐκεῖνα ἔργα, ποὺ θαυμάζουμε ἀκόμα καὶ σήμερα, ἐκείνους τοὺς ναοὺς καὶ τὰ πα-

λάτια, τὰ ὑδραγωγεῖα καὶ τοὺς ὑπονόμους. Ἔφτιασε ὅμως ἀκόμα κι' ἕνα δίκτυο ἀπὸ θαυμαστοὺς δρόμους,ποὺ συνδέσανε τὴ Ρώμη μὲ τὰ πιὸ μακρυνὰ σημεῖα τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἔγιναν ἕνα πρῶτο ἰσχυρὸ μέσο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ συνοχή της γιὰ τὴν διεθνική της ἐπικοινωνία. Καὶ δίπλα σ' αὐτά, ἐκτελέσθηκαν μεγάλα ἀρδευτικὰ καὶ ἀποξηραντικὰ ἔργα. Ἔτσι, λόγου χάρη, τὰ Ποντίνια Ἕλη νοτιώτερα ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἦταν μιὰ ἀπέραντη εὐφορότατη ἔκταση, ποὺ μὲ τὴν ἀποξήρανσή της, δόθηκαν στὴν καλλιέργεια 100.000 ἑκτάρια. Μονομιᾶς ξεφύτρωσαν ἐκεῖ, περίπου 33 πόλεις. Οἱ κύριοι τῆς Ρώμης φρόντιζαν ἀδιάκοπα, γιὰ νὰ ἐκτελεσθοῦν καὶ νὰ συντηρηθοῦν τὰ ἀποξηραντικὰ ἔργα στὰ Ποντίνια Ἕλη. Τὰ ἔργα ἐκεῖνα καταστράφηκαν ὁλοκληρωτικὰ καὶ σήμερα, ὅλη αὐτὴ ἡ ἔκταση μὲ τὴν περιφέρειά της εἶναι μιὰ ἄγονη ἐρημιά.

Μόλις οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις τοῦ κράτους λιγόστεψαν, οἱ κυβερνῆτες προτίμησαν ν' ἀφήσουν ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα νὰ καταστραφοῦν, παρὰ νὰ περιορίσουν τὶς πολεμικὲς δαπάνες. Οἱ κολοσσιαῖες οἰκοδομὲς κατάντησαν ἐρείπια καὶ δὲν ἀργοῦσαν νὰ γκρεμισταῦν γιατί, μιὰ καὶ ἔλλειψαν τὰ ἐργατικὰ χέρια, προτιμοῦσαν νὰ παίρνουν τὸ ὑλικό, γιὰ τὶς ἀπαραίτητες οἰκοδομὲς ἀπὸ τὰ παληὰ ἔργα, ἀντὶ νὰ τὸ μεταφέρουν ἀπὸ τὰ λατομεῖα. Αὐτὴ ἡ μέθοδος, ἔκανε στὰ ἀρχαῖα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα μεγαλύτερο κακὸ ἀπ' ὅσο ἔκαναν οἱ ἐπιδρομὲς καὶ οἱ λεηλασίες ἀπὸ τοὺς Βάνδαλους καὶ τοὺς ἄλλους βαρβάρους.

«Ὁ θεατὴς ποὺ ρίχνει τὴ θλιμμένη ματιά του πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ρώμης δὲν μπορεῖ νὰ καταρασθεῖ τοὺς Γότθους καὶ τοὺς Βάνδαλους γιὰ τὸ κακὸ ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε τὸν καιρό, οὔτε τὴ δύναμη μὰ ἴσως οὔτε καὶ τὴν δρεξη νὰ τὸ ἀποτελειώσουν. Ἡ θύελλα τοῦ πολέμου μποροῦσε νὰ ρίξει χάμω μερικοὺς ψηλοὺς πύργους. Μὰ ἡ καταστροφὴ ποὺ ἔσκαψε τὰ ἴδια τὰ θεμέλια ἀπὸ τὰ ἀξιοθαύμαστα ἐκεῖνα οἰκοδομήματα ἔγινε σιγὰ-σιγὰ καὶ ἥσυχα μέσα σὲ δέκα αἰῶνες... Τὰ μνημεῖα ποὺ εἶχαν γίνει γιὰ τὶς συγκλητικὲς καὶ αὐτοκρατορικὲς μεγαλειότητες δὲν τὰ σεβόνταν τώρα σὰν μιὰ ἀθάνατη δόξα τῆς Ρώμης. Τὰ ἐκτιμοῦσαν μοναχὰ σὰν ἕνα ἀνεξάντλητο σωρὸ ἀπὸ πέτρες ποὺ μποροῦσαν νὰ τὶς ἐ-

χουν πιὸ φτηνὰ καὶ πιὸ εὔκολα ἀντὶ νὰ τὶς φέρνουν ἀπὸ τὰ μακρυνὰ λατομεῖα». (*)

Δὲν καταστρέφονταν μόνο τὰ καλλιτεχνικὰ μνημεῖα, μὰ ἀκόμα καὶ τὰ δημόσια ἔργα ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑγεία τοῦ πληθυσμοῦ, δρόμοι ὑδραγωγεῖα καὶ ἄλλα. Ἡ ἀποσύνθεση αὐτὴ ποὺ ἦταν ἡ συνέπεια ἀπὸ τὴ γενικὴ οἰκονομικὴ παρακμή, συντόμευε πάλι ἀκόμη πιὸ πολὺ αὐτὴ τὴν παρακμή. Ὡστόσο μόλ' αὐτά, τὰ στρατιωτικὰ βάρη μεγάλωναν, γινόνταν ἀβάστακτα καὶ ἀποτελείωναν τὴν γενικὴ καταστροφή. Τὰ δημόσια βάρη, δοσίματα σὲ εἶδος, ἀναγκαστικὴ δουλειά, φόροι σὲ χρῆμα, ἔμεναν στὸ σύνολό τους τὰ ἴδια, ὁ πληθυσμὸς ὅμως καὶ ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος λιγόστευαν. Στὸν κάθε κάτοικο ἔπεφτε ἕνα δημόσιο βάρος ὅλο καὶ πιὸ μεγάλο. Καθένας κοίταζε νὰ τὸ ρίξει στοὺς περισσότερο ἀδύνατους. Τὰ πιὸ πολλὰ τὰ φόρτωναν στοὺς δυστυχισμένους τοὺς κολόνους. Ἡ κατάστασή τους ποὺ κι' ἀπὸ πρὶν ἦταν θλιβερὴ κατάντησε ἀπελπιστική, ὅπως μᾶς τὸ δείχνουν πολλὲς ἐξεγέρσεις τους, λόγου χάρη ἡ ἐξέγερση ποὺ γίνηκε ἀπὸ τοὺς Βαγαῦδες, Γαλάτες, ἀγρότες ποὺ ξεσηκώθηκαν τὸν καιρὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ τὸ 285 μ. Χ. Στὴν ἀρχὴ οἱ Βαγαῦδες νίκησαν, ὕστερα ὅμως νικήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, καὶ μέσα σ' ἕναν ὁλόκληρο αἰῶνα ἔκαναν πολλὲς ἄλλες ταραχὲς καὶ ἀκόπειρες νὰ ἐπαναστατήσουν ξανὰ δείχνοντας ἔτσι σὲ ποιὰ ἀπόγνωση τοὺς εἶχε φέρει ἡ ἀθλιότητά τους.

Ὡστόσο καὶ ἄλλες τάξεις ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ καταπιέζονταν καὶ ξέπεφταν ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ μ' ὅλο ποὺ ἡ καταπίεσή τους ἦταν λιγότερο σκληρή. Τὸ δημόσιο ἔπαιρνε ὅ,τι ἔβρισκε. Οἱ βάρβαροι δὲν θὰ λεηλατοῦσαν χειρότερα ἀπὸ τὸ κράτος. Τότε παρουσιάστηκε μιὰ γενικὴ ἀποσύνθεση στὴν κοινωνία, μιὰ ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀπροθυμία καὶ ἀνικανότητα ἀπὸ τὸν κάθε ἕνα γιὰ νὰ κάνει καὶ τὴν πιὸ μικρὴ χρήσιμη δουλειὰ στὴν κοινωνία καὶ στοὺς ἄλλους. Ἐκεῖνο ποὺ ἄλλοτε κανονιζόταν ἀπὸ τὴ συνήθεια

---

*) Gibbon, παρακμὴ καὶ κατάρρευση τῆς Ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας, 36. Κεφάλαιο.

καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάγκη, τώρα ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἔπρεπε νὰ τὸ ἐπιβάλει ἡ κρατικὴ βία. Οἱ καταναγκαστικοὶ αὐτοὶ νόμοι πληθύναν μετὰ τὸν Διοκλητιανό. Ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι κάρφωσαν τὸν κολόνο πάνω στὴ γῆ κι' ἔτσι νομοθετικὰ τὸν ἔκαναν δουλοπάροικο. Ἄλλοι ὑποχρέωσαν τοὺς γαιοκτήμονες νὰ πάρουν μέρος στὴ διοίκηση τῆς πόλης, ποὺ βέβαια γιὰ κυριώτερη δουλειὰ εἶχε νὰ εἰσπράττει τοὺς φόρους γιὰ τὸ κράτος. Ἄλλοι πάλι ὀργάνωσαν τοὺς τεχνίτες σὲ ἀναγκαστικὲς συντεχνίες καὶ τοὺς ὑποχρέωσαν νὰ δουλεύουν καὶ νὰ δίνουν τὰ ἐμπορεύματά τους σὲ τιμὲς ὁρισμένες. Ταυτόχρονα διευρύνθηκε ἡ κρατικὴ γραφειοκρατία καὶ ὁ στρατός, μ' ἄλλα λόγια ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐρχόταν σὲ ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀντίθεση ὄχι μόνο μὲ τὶς ἐκμεταλλευόμενες τάξεις μὰ καὶ μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτές. Καὶ γι' αὐτοὺς ἀκόμα τὸ κράτος μετατρέπονταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ ἕνα προστατευτικὸ καὶ ἐνισχυτικὸ θεσμό, σ' ἁρπακτικὸ καὶ καταστρεπτικό. Ἡ ἔχθρα ἐνάντια στὸ Κράτος μεγάλωνε. Ἀκόμα καὶ τὴν κατάκτηση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς βαρβάρους τὴ θεωροῦσαν σὰν λύτρωσή τους. Σ' αὐτοὺς ποὺ ἦταν ἐλεύθεροι χωρικοὶ καταφεύγαν ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ αὐτοὶ ποὺ κατοικοῦσαν στὶς μεθοριακὲς ἐπαρχίες. Στὸ τέλος τους προσκαλοῦσαν σὰν σωτῆρες κι' ἀπελευθερωτές τους ἀπ' τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστὼς τῆς Ρώμης καὶ τοὺς δέχονταν μ' ἀνοιχτὲς ἀγκάλες.

Ἕνας χριστιανὸς συγγραφέας στὸ τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἔγραφε σχετικὰ μ' αὐτὸ στὸ βιβλίο του «De gubernatione Dei»:

«Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν Γαλλία καὶ τὴν Ἱσπανία ἔχει γίνει ἤδη Γοτθικὸ καὶ ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι ποὺ ζοῦν ἐκεῖ ἔχουν μιὰ μόνο ἐπιθυμία: νὰ μὴ ξαναπέσουν στὸ ζυγὸ τῆς Ρώμης. Τότε μονάχα θὰ παραξενευόμουν γιατὶ δὲν πᾶνε μὲ τοὺς Γότθους ὅλοι οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ στερημένοι ἂν δὲν ἦταν ὁ λόγος πὼς δὲν μποροῦν νὰ παρατήσουν τὰ πράγματά τους καὶ τὶς οἰκογένειές τους. Κι' ἐμεῖς οἱ Ρωμαῖοι παραξενευόμαστε ποὺ δὲ μποροῦμε νὰ νικήσουμε τοὺς Γότθους ἀφοῦ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι προτιμοῦμε νὰ ζοῦμε μ' αὐτοὺς παρὰ μὲ τοὺς δικούς μας».

Ἡ μετανάστευση ποὺ ἔκαναν οἱ λαοὶ καὶ τὸ πλημμύρισμα τῆς Ρωμαϊκῆς ἐπικράτειας ἀπὸ τὰ βάρβαρα Γερμανικὰ στίφη

δὲν ἦρθε γιὰ νὰ καταστρέψει πρόωρα ἕναν ἀνώτερο πολιτισμὸ ποὺ ἀνθοῦσε παρὰ γιὰ ν' ἀποτελειώσει τὴν ἀποσύνθεση ἑνὸς πολιτισμοῦ ποὺ πέθαινε καὶ νὰ βάλει τὴ βάση γιὰ μιὰ νέα ἄνθιση τοῦ πολιτισμοῦ πού, εἶναι ἀλήθεια, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ὕστερα, βάδισε πολὺ ἀργὰ κι' ἀβέβαια.

Ὁ χριστιανισμὸς διαμορφώθηκε μέσα στοὺς τέσσερις αἰῶνες ποὺ κράτησαν ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Αὔγουστος ἵδρυσε τὴν Αὐτοκρατορία ὡς τὶς ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν πιὸ μεγάλη λάμψη ποὺ ἔφτασε ὁ ἀρχαῖος κόσμος, μὲ τὴν πιὸ τεράστια καὶ ἱλιγγιώδη συγκέντρωση σὲ λίγα χέρια πλούτου καὶ δύναμης, μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἀθλιότητα σὲ πλατειὲς μάζες ἀπὸ δούλους καὶ κατεστραμμένους χωρικούς, τεχνίτες καὶ κουρελοπρολετάριους, μὲ τὶς ὀξύτερες ταξικὲς ἀντιθέσεις καὶ τὸ πιὸ ἄγριο ταξικὸ μῖσος—καὶ ποὺ τελειώνει μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπαθλίωση καὶ ἀπόγνωση ὅλης τῆς κοινωνίας.

Ὅλα αὐτὰ βάλανε τὴ σφραγῖδα τους πάνω στὸ χριστιανισμό.

Ὁ χριστιανισμὸς ὅμως ἔχει μέσα του καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ σημεῖα. Προέρχονται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε πάνω στὸ ἔδαφος τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος ὅπως τὸ περιγράψαμε πιὸ πάνω.

2. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

α) Κράτος καὶ ἐμπόριο.

Ἡ ἀρχαία κοινωνία, μαζὶ μὲ τὴ δουλεία, χρησιμοποιοῦσε κι' ἄλλες δυὸ σπουδαῖες μέθοδες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση. Φτάσανε στὸ ἀνώτερο σημεῖο τους, τὸν καιρὸ ποὺ γεννήθηκε ὁ χριστιανισμός, καὶ ὀξύνανε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις. Ἔτσι, ἐπιτάχυναν τὴν κατάρρευση τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους. Οἱ δυὸ αὐτὲς μέθοδες ἦταν ἡ τοκογλυφία καὶ ἡ λε-

ηλασία στὶς ὑποζυλωμένες ἐπαρχίες, ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία τοῦ κατακτητῆ. Καὶ οἱ δυό τους εἶναι πολὺ στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ χαρακτῆρα ποὺ εἶχε τότε τὸ κράτος. Γιατί, τὸ κράτος ἦταν γενικὰ τόσο στενὰ δεμένο μὲ τὴν οἰκονομία πού, ὅταν ἐξετάζουμε τὸ θεμέλιο τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας, συγκεκριμμένα τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, πρέπει νὰ τὸ πάρουμε ὑπ' ὄψει μας.

Τώρα λοιπόν, πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα, νὰ περιγράψουμε σύντομα τὸ ἀρχαῖο κράτος.

Ἡ δημοκρατία στὴν ἀρχαιότητα, δὲν ξεπέρασε τὰ σύνορα τῆς πόλης ἢ τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας. Τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα, τὴν ἀποτελοῦσαν ἕνα ἢ περισσότερα χωριά, ποὺ εἶχαν κοινὴ τὴ γῆ καὶ μαζὶ τὴ διαχειρίζονταν. Αὐτὸ γινότανε μὲ τὴν ἄμεση νομοθεσία ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαό, μέσα στὴ συνέλευση, ὅπου ἔπαιρναν μέρος ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητας, ποὺ εἶχαν δικαίωμα ψήφου. Αὐτὸ μποροῦσε νὰ γίνει μονάχα ὅταν ἡ κοινότητα δὲν ἦταν μεγάλη. Ἡ ἔκτασή της ἔπρεπε νὰ εἶναι τόση, ὅσοι χρειάζονταν τὸ κάθε μέλος της νὰ πάει ἀπὸ τὸ ὑποστατικό του στὴ συνέλευση τῆς κοινότητας, δίχως ὑπερβολικὸ κόπο καὶ ζημιά. Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτά, δὲν μποροῦσε ὁ ἀρχαῖος κόσμος νὰ ἀναπτύξει τὴ δημοκρατική του ὀργάνωση. Τοῦ ἔλλειπαν γι' αὐτὸ οἱ τεχνικὲς καὶ οἰκονομικὲς προϋποθέσεις. Ὁ καπιταλισμός, γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν τυπογραφία καὶ τὸ ταχυδρομεῖο, μὲ τὶς ἐφημερίδες, τοὺς σιδηροδρόμους καὶ τὸν τηλέγραφο, ἐδημιούργησε τὰ σύγχρονα ἔθνη, ὄχι μόνο σὰν ἁπλὲς γλωσσικὲς κοινότητες, μὰ σὰν σταθεροὺς πολιτικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς ὀργανισμούς. Αὐτὸ οὐσιαστικὰ ἔγινε μόνο μέσα στὸν ἑκατοστὸν ἔνατο αἰῶνα. Ἡ Ἀγγλία μόνο καὶ ἡ Γαλλία μπόρεσαν ἀπὸ ἰδιαίτερες περιστάσεις, νὰ γίνουν πιὸ γρήγορα ἔθνη μὲ τὴ νεώτερη σημασία καὶ νὰ ἱδρύσουν ἕναν ἐθνικὸ κοινοβουλευτισμό, τὸ θεμέλιο μιᾶς δημοκρατίας, πολὺ πιὸ πλατειᾶς ἀπὸ τὴ δημοκρατία τῆς μικρῆς ἀρχαίας κοινότητας. Κι' ἐδῶ ὅμως αὐτὸ ἔγινε, μόνο μὲ τὴ διεύθυνση, ποὺ πῆραν στὰ χέρια τους δυὸ μεγάλες κοινότητες, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο. Ἀκόμα καὶ στὰ 1848, τὸ ἐθνικὸ δημοκρατικὸ κίνημα, ἔγινε περισσότερο κίνημα, ποὺ κάνανε ὁρισμένες μεγάλες κοινότητες—Παρίσι, Βιέννη, Βερολίνο.

Στὴν ἀρχαιότητα, ἡ δημοκρατία μὲ τὶς καθυστερημένες συγκοινωνίες της, ἔμεινε περιωρισμένη στὰ πλαίσια τῆς κοινότητας. Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ συγκοινωνία στὶς μεσογειακὲς χῶρες, πῆρε στὸ τέλος, τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ., τόσο ἀξιόλογη ἀνάπτυξη, ποὺ καθιερώθηκαν διεθνῶς δυὸ γλῶσσες, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινική. Ἀτυχῶς ὅμως, αὐτὸ ἔγινε ἀκριβῶς τὴν ἐποχή, ποὺ παρήκμαζε ἡ δημοκρατία καὶ γενικά, ἡ πολιτικὴ ζωή. Λέμε ἀτυχῶς, χωρὶς ὅμως μ' αὐτὸ νὰ ἐννοοῦμε ὅτι ἔγινε τυχαῖα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς συγκοινωνίας, ἀνάμεσα στὶς κοινότητες, ἦταν ἀναγκαστικὰ συνδεδεμένη μὲ ὁρισμένες συνθῆκες, ποὺ εἶχαν θανάσιμη ἐπίδραση πάνω στὴν δημοκρατία.

Δὲν εἶναι δική μας δουλειὰ νὰ ἐκθέσουμε ἐδῶ πῶς ἔγινε αὐτὸ στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου ἡ δημοκρατία, ποὺ ἦταν περιωρισμένη στὴν κοινότητα, χρησίμευσε γιὰ νὰ στηριχθεῖ ἕνας ἰδιόμορφος δεσποτισμός. Θὰ ἐξετάσουμε μόνο τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, κι' αὐτὸ θὰ τὸ κάνουμε παίρνοντας ἕνα παράδειγμα μονάχα, τὴν κοινότητα τῆς Ρώμης. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει πιὸ χτυπητὰ τὶς τάσεις, ποὺ εἶχε ἡ ἐξέλιξη στὴν ἀρχαιότητα, γιατὶ ἐδῶ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ γινόταν σὲ τεράστια ἀκτῖνα καὶ πολὺ πιὸ ὁρμητικά, παρὰ σὲ κάθε ἄλλη πόλη στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς πόλεις κυριαρχοῦσαν οἱ ἴδιες τάσεις, ἂν καὶ πιὸ δειλὰ καὶ σὲ μικρότερη ἀκτῖνα.

Κάθε ἀγροτικὴ κοινότητα καὶ πόλη, εἶχε τὰ στενά της ὅρια, ποὺ δὲν ἔβγαιναν πιὸ πέρα ἀπ' αὐτά. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ διάφορες ἀγροτικὲς κοινότητες καὶ πόλεις ἔμεναν πάνω κάτω ἰσόβαθμες ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη ὅσον καιρὸ κυριαρχοῦσε ἡ χωριάτικη καθαρὴ καὶ ἁπλὴ οἰκονομία. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο δὲν εἶχαν καὶ πολλὲς ἀφορμὲς γιὰ ἀντιζηλίες καὶ γιὰ ἀγῶνες ἀνάμεσά τους, γιατὶ κάθε ἀγροτικὴ κοινότητα καὶ κάθε πόλη οὐσιαστικὰ ἔβγαζε μονάχη της ὅ,τι χρειαζόταν. Τὸ πολὺ ποὺ μποροῦσε νὰ γίνει ἦταν νὰ μὴ φτάνει ὁ τόπος ὅταν αὔξαινε ὁ πληθυσμός. Μὲ τὴν αὔξηση ὅμως τοῦ πληθυσμοῦ δὲν μεγάλωνε ἡ ἀγροτικὴ κοινότητα. Αὐτή, εἴπαμε, δὲν μποροῦσε νὰ γίνει τόσο μεγάλη ἔτσι ποὺ τὸ κάθε μέλος τῆς Κοινότητας νὰ χρειάζεται πολὺν κόπο καὶ χρόνο γιὰ νὰ πάει ἀπὸ τὸ ὑποστατικό του στὴ νομοθετικὴ συνέλευση τῆς κοινότητας. Ὅταν ὅλη ἡ καλλιεργήσιμη [illegible] τῆς κοινότητας νομι-

μοποιοῦνταν, τότε οἱ νέοι ἄνδρες ποὺ περισσεύανε καὶ ἦταν ἱκανοὶ γιὰ πόλεμο ἔφευγαν καὶ ἔκαναν ἀλλοῦ δική τους κοινότητα. Αὐτὸ γινόταν εἴτε ἐκτοπίζοντας ἄλλα πιὸ ἀδύνατα στοιχεῖα, εἴτε πηγαίνοντας σὲ τόπους μὲ κατώτερο σύστημα παραγωγῆς καὶ γι' αὐτὸ ἀραιοκατοικημένους, ὅπου εὕρισκαν καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό τους θέση.

Ἔτσι οἱ διάφορες κοινότητες ἔμεναν σχεδὸν ἰσότιμες ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη. Ἄλλαξαν ὅμως τὰ πράγματα ὅταν δίπλα στὴ φυσικὴ οἰκονομία τοῦ χωριοῦ φάνηκε τὸ ἐμπόριο.

Εἴδαμε πιὸ πάνω ὅτι τὸ ἐμπόριο μὲ τὰ διάφορα προϊόντα ἀρχίζει πολὺ νωρίς. Ξεκινάει ἀπὸ τὴν Λιθίνη ἐποχή. Σὲ τόπους ὅπου μποροῦσε κανεὶς εὔκολα ν' ἀποκτήσει πρῶτες ὕλες ποὺ ἡ ζήτησή τους ἦταν μεγάλη ἐνῶ ἀλλοῦ ἦταν σπάνιες ἢ λείπανε ὁλότελα, δὲν ἄργησαν οἱ κάτοικοι νὰ βγάζουν ἀπὸ τὶς ὕλες αὐτὲς πιὸ πολλὲς ἀπ' ὅσες χρειαζόνταν οἱ ἴδιοι καὶ σιγὰ-σιγὰ ἀποκτήσανε μεγαλύτερη ἐπιδεξιότητα γιὰ νὰ βγάζουν καὶ νὰ ἐπεξεργάζωνται τὶς ὕλες αὐτές. Τὸ πλεόνασμα ὕστερα τὸ ἔδιναν στοὺς γείτονες ἀνταλλάζοντάς το μὲ ἄλλα προϊόντα, καὶ πάλι ἕνα μέρος ἀπ' αὐτὸ τὸ πουλοῦσαν σὲ πιὸ ἀπομακρυσμένους τόπους. Μ' αὐτὸ τὸ ἀνταλλακτικὸ ἐμπόριο ἀπὸ φυλὴ σὲ φυλὴ μερικὰ προϊόντα πήγαιναν σὲ ἀπίστευτα μακρυνὲς ἀποστάσεις. Προϋπόθεση γι' αὐτὸ τὸ ἐμπόριο ἦταν ἡ νομαδικὴ ζωὴ ποὺ ζοῦσαν μερικὲς ὁρδές. Στὴν περιπλάνησή τους συχνὰ συναντοῦσε ἡ μιὰ τὴν ἄλλη καὶ μὲ τέτοιες εὐκαιρίες ἀνταλλάζαν τὰ περισσεύματά τους.

Οἱ εὐκαιρίες αὐτὲς χάθηκαν ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα. Μ' αὐτὸ ὅμως δὲν ἔπαψε καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀνταλλάζουν τὰ ἐμπορεύματά τους: Εἰδικότερα ἡ ἀνάγκη νὰ ἔχουν ἐργαλεῖα ἢ τὸ ὑλικὸ ποὺ φτιάνανε τὰ ἐργαλεῖα καὶ ποὺ βρισκόταν μόνο σὲ λιγοστοὺς τόπους, μόνο μὲ τὸ ἐμπόριο μποροῦσαν νὰ τὸ ἀποκτήσουν. Γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ἔπρεπε τώρα νὰ διαμορφωθεῖ μιὰ ξεχωριστὴ τάξη, οἱ ἔ μ π ο ρ ο ι. Αὐτοὶ ἦταν ἢ νομαδικὲς φυλὲς ἀπὸ κ τ η ν ο τ ρ ό φ ο υ ς ποὺ γιὰ μοναδική τους δουλειὰ εἶχαν νὰ μεταφέρουν μὲ τὰ ζῶα τους ἐμπορεύματα ἀπὸ τόπους ποὺ περίσσευαν καὶ κατὰ συνέπεια φτηνά, σὲ ἄλλους ὅπου ἦταν σπάνια καὶ πολὺ ἀκριβά, ἢ ψ α ρ ά δ ε ς ποὺ βγαίναν καὶ πάρα ἔξω μὲ τὰ πλεού-

μενά τους στὶς ἀκτὲς ἢ ἀπὸ νησὶ σὲ νησί. Ὅσο ὅμως πρόοδευε τὸ ἐμπόριο τόσο πιὸ πολὺ τραβοῦσε καὶ τοὺς ἀγρότες ἀκόμα νὰ καταπιαστοῦν μ' αὐτό. Ὡστόσο οἱ γαιοκτήμονες κύτταζαν μὲ περιφρόνηση τὸ ἐμπόριο. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία θεωροῦσε τὴν τοκογλυφία τίμιο ἐπάγγελμα ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἐμπόριο. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδιζε καθόλου πολλοὺς γαιοκτήμονες νὰ βγάζουν μεγάλα κέρδη ἀπ'αὐτό.

Τὸ ἐμπόριο τώρα ἀνοίγει καινούργιους δρόμους πιὸ πολυσύχναστους. Κοινότητες ποὺ εἶναι κοντὰ σὲ τέτοιους δρόμους παίρνουν τὰ ἐμπορεύματά τους εὐκολότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες. Κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ἔμποροι ἀγοράζουν τὰ δικά τους προϊόντα. Μερικοὶ τόποι ποὺ οἱ ἐμπορευόμενοι δὲν μποροῦν νὰ τοὺς ξεφύγουν ἀλλάζοντας δρόμο, καὶ ποὺ εἶναι φυσικὰ ὀχυρωμένοι, ἐπιτρέπουν στοὺς κατοίκους τους καὶ στοὺς κυριάρχους τους,δηλαδὴ στοὺς γαιοκτήμονές τους νὰ σταματοῦν τοὺς ἐμπόρους καὶ νὰ τοὺς ἀποσποῦν τελωνειακοὺς δασμούς. Ἦταν κι' ἄλλοι ποὺ γενήκανε ἐμπορικὲς σκάλες κι' ἀποθῆκες ὅπου ἔπρεπε νὰ μεταφορτώνουν τὰ ἐμπορεύματά τους οἱ ἔμποροι, λιμάνια λόγου χάρη ἢ σταυροδρόμια ὅπου μαζεύονται πολλοὶ ἔμποροι ἀπὸ τοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τόπους καὶ συχνὰ ἀποθηκεύουν ἐκεῖ τὰ ἐμπορεύματά τους γιὰ πολὺν καιρό.

Ὅσες κοινότητες ἔχουν ἔτσι εὐνοηθεῖ ἀπὸ τὴ φύση καὶ εἶναι κατάλληλες γιὰ τὴν ἐμπορικὴ συναλλαγὴ μεγαλώνουν ἀναγκαστικὰ καὶ ξεπερνοῦν τὶς ἀγροτικὲς κοινότητες. Ὁ πληθυσμὸς σὲ μιὰ ἀγροτικὴ κοινότητα περιορίζεται πολὺ γρήγορα στὰ ὅρια ποὺ βάζει ἡ μικρὴ ἔκταση τῆς γῆς ποὺ ἔχει ἡ κοινότητα καὶ ἡ γονιμότητά της. Ἀντίθετα ὁ πληθυσμὸς μιᾶς ἐμπορικῆς πόλης εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ ἀποδοτικότητα ποὺ ἔχει ὁ τόπος της καὶ μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ πολὺ περισσότερο.Γιατὶ μὲ τὰ ἐμπορεύματα ἔχει στὰ χέρια του τὰ μέσα γιὰ ν' ἀγοράσει ἔξω ἀπὸ τὴν κοινότητά του ὅ,τι τοῦ χρειάζεται, ἀκόμα καὶ τρόφιμα. Μαζὶ μὲ τὸ ἐμπόριο γιὰ τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα, γιὰ τὶς πρῶτες ὕλες, γιὰ τὰ βιομηχανικὰ ἐργαλεῖα καὶ γιὰ τὰ βιομηχανικὰ εἴδη τῆς πολυτέλειας, μεγαλώνει καὶ τὸ ἐμπόριο γιὰ τὰ τρόφιμα ποὺ χρειάζονται οἱ κάτοικοι τῆς πόλης.

Τὸ ἐμπόριο ὅμως στὴν ἀνάπτυξή του δὲν ἔχει κανένα στα-

θερὸ δριο. Ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση σπρώχνεται ὁλοένα νὰ ξεπεράσει τὰ ὅρια ποὺ ἔφτασε, γυρεύοντας ὅλο καὶ νέους πελάτες, νέους βιομηχανικοὺς τόπους, νέους ἀγοραστὲς γιὰ τὰ προϊόντα τους. Ἔτσι οἱ Φοίνικες ἔξαφνα πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴ Μεσόγειο φτάσανε στὰ βορεινὰ μέρη ὡς τὴν Ἀγγλία, καὶ στὸ Νότο περάσαν τὸ Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας.

«Σὲ πολὺ περασμένους χρόνους τοὺς βρίσκουμε στὴν Κύπρο καὶ στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Σικελία, στὴν Ἀφρικὴ καὶ στὴν Ἱσπανία, ἀκόμα καὶ στὸν Ἀτλαντικὸ Ὠκεανὸ καὶ στὴ Βόρεια θάλασσα. Ἡ ἐμπορική τους περιοχὴ φτάνει ἀπὸ τὴ Σιέρρα Λεόνε (Δυτικὴ Ἀφρικὴ) καὶ τὸ Κόρνγουαλ (Ἀγγλία) στὴ Δύση ὡς τὴν Ἀκτὴ τοῦ Μαλαμπάρ στὴν Ἀνατολὴ (Ἀνατολικὲς Ἰνδίες). Ἀπὸ τὰ χέρια τους περνάει τὸ χρυσάφι καὶ τὰ μαργαριτάρια τῆς Ἀνατολῆς, ἡ πορφύρα τῆς Τύρου, οἱ σκλάβοι, τὸ φίλντισι, τὰ δέρματα τοῦ λιονταριοῦ καὶ τῆς λεοπάρδαλης ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀφρικῆς, τὸ λιβάνι τῆς Ἀραβίας, τὸ λινάρι τῆς Αἰγύπτου, τὰ εἴδη τῆς κεραμικῆς καὶ τὰ ἐκλεκτὰ κρασιὰ τῆς Ἑλλάδας, ὁ χαλκὸς τῆς Κύπρου, τὸ ἱσπανικὸ ἀσῆμι, τὸ ἐγγλέζικο καλάϊ, τὸ σίδερο τῆς Ἔλβας». (Μόμσεν, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, 6 ἐκδ. 874, Ι. σ. 484).

Στὶς ἐμπορικὲς πόλεις προτιμοῦν νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ οἱ τεχνίτες. Ἡ ἐμπορικὴ πόλη μάλιστα δίνει σὲ πολλὲς βιοτεχνίες τὴν ἀγορὰ ποὺ χρειάζονταν ὅταν πρωτοφάνηκαν. Δίνει πρῶτα τοὺς ἐμπόρους ποὺ ζητοῦσαν τὰ προϊόντα τους καὶ ὕστερα τοὺς ἀγρότες ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ ποὺ πηγαίνουνε στὴν πόλη τὴν ἡμέρα ποὺ γίνεται τὸ παζάρι καὶ πουλάνε ἐκεῖ τὰ προϊόντα τους κι' ἀγοράζουν ἐργαλεῖα, ὅπλα καὶ στολίδια. Ἡ ἐμπορικὴ ὅμως πόλη ἐξασφαλίζει στοὺς τεχνίτες καὶ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ δίχως αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ κάνουν τὴ δουλειά τους.

Ὡστόσο μέσα στὴν κοινότητα τῆς πόλης κοντὰ στοὺς ἐμπόρους καὶ στοὺς τεχνίτες γεννιέται καὶ μιὰ τάξη ἀπὸ πλούσιους μεγαλογαιοκτήμονες. Τὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητας ποὺ εἶχαν μερίδιο ἀπὸ τὴν κοινὴ γῆ τῆς πόλης, τώρα γίνονται πλούσιοι γιατὶ ἡ γῆ ζητιέται ἀπὸ τοὺς νέους κατοίκους καὶ παίρνει ἄξια καὶ ἡ τιμή της ὁλοένα ἀνεβαίνει. Ὕστερα αὐτοὶ κερδίζουνε καὶ ἀπὸ

τοὺς δούλους πού, καθὼς εἴδαμε, φέρνει ὁ ἔμπορος μαζὶ μὲ τ' ἄλλα του ἐμπορεύματα. Ὁρισμένες οἰκογένειες ἀπὸ τοὺς γαιοκτήμονες ποὺ γιὰ ὁποιουσδήποτε λόγους ἀπέκτησαν μεγαλύτερα κτήματα ἢ πιὸ πολὺ πλοῦτο καὶ ἔτσι ἀνέβηκαν πιὸ πάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους χωρικούς, τώρα μποροῦσαν ν' ἀγοράσουν δούλους καὶ νὰ μεγαλώσουν τὴν ἀγροτική τους ἐπιχείρηση. Τώρα ἔμως μποροῦσαν ἀκόμα καὶ νὰ καλλιεργοῦν τὰ κτήματά τους ἀποκλειστικὰ μὲ δούλους καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πήγαιναν στὴν πόλη ὅπου καταπιάνοταν μὲ ἄλλες ἐπιχειρήσεις ὄχι ἀγροτικὲς ἢ μὲ τὴ διοίκηση τῆς πόλης ἢ μὲ τὸν πόλεμο. Ἕνας τέτοιος γαιοκτήμονας ποὺ πρῶτα κατοικοῦσε μόνο στὸ ὑποστατικό του ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, τώρα μποροῦσε νὰ κτίσει καὶ στὴν πόλη ἕνα σπίτι καὶ νὰ κατοικήσει ἐκεῖ. Οἱ γαιοκτήμονες αὐτοὶ στηρίζουν τὴν οἰκονομική τους δύναμη καὶ τὴν κοινωνική τους θέση, ὅπως καὶ πρίν, στὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία καὶ στὴ γεωργία, ταυτόχρονα ἔμως γίνονται καὶ κάτοικοι τῆς πόλης καὶ αὐξάνουν τὸν πληθυσμό της μὲ τὴν οἰκογένειά τους ποὺ σιγὰ - σιγὰ καὶ μὲ τοὺς σπιτικοὺς δούλους της μπορεῖ νὰ μεγαλώσει σημαντικά, ὅπως εἴδαμε.

Ἔτσι ἡ ἐμπορική πόλη αὐξάνει ὁλοένα τὸν πλοῦτο της καὶ τὸν πληθυσμό της. Μαζὶ ἔμως μὲ τὴ δύναμή της μεγαλώνει καὶ τὸ φιλοπόλεμό της πνεῦμα καὶ ἡ ἐκμεταλλευτική της διάθεση. Γιατὶ τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι καθόλου τόσο φιλειρηνικὸ ὅσο φαντάζονται οἱ ἀστοὶ οἰκονομολόγοι. Στὴν ἀρχὴ μάλιστα ἦταν λιγότερο φιλειρηνικὸ ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Ἐμπόριο καὶ μεταφορὲς τότε δὲν εἶχαν ἀκόμη χωρισθεῖ. Ὁ ἔμπορος δὲν μποροῦσε νὰ μένει, ὅπως σήμερα, στὸ γραφεῖο του, νὰ δέχεται τὶς ἔγγραφες παραγγελίες ἀπὸ τοὺς πελάτες του ταχυδρομικὰ καὶ νὰ τὶς ἐκτελεῖ μὲ τὸν σιδηρόδρομο, μὲ τὸ ἀτμόπλοιο ἢ μὲ τὸ ταχυδρομεῖο. Ἔπρεπε μόνος του νὰ φέρει τὰ ἐμπορεύματα στὴν ἀγορά, κι αὐτὸ ἀπαιτοῦσε ἀντοχὴ καὶ θάρρος. Περνώντας μὲ τὰ πόδια ἢ καβάλλα στὸ ἄλογο ἀπὸ ἀπάτητους ἀγριότοπους ἢ μὲ μικρά, ἀνοικτὰ πλοῖα ἀπὸ τρικυμισμένες θάλασσες, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ταξιδεύει μῆνες καὶ πολλὲς φορὲς χρόνια ὁλόκληρα μακρυὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Ἔτσι, ἡ δουλειά του, ἦταν γεμάτη κακουχίες ὄχι μικρότερες ἀπὸ τὶς κακουχίες μιᾶς πολεμικῆς ἐκστρατείας καὶ μόνο ἄνδρες πολὺ γεροὶ μποροῦσαν ν' ἀνθέξουν σ' αὐτές.

Καὶ οἱ κίνδυνοι ὅμως τοῦ ταξιδιοῦ δὲν ἦταν μικρότεροι ἀπὸ τοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου. Δὲν ἦταν μόνο ἡ φύση ποὺ ἀπειλοῦσε κάθε στιγμὴ τὸν ἔμπορο, ἀλλοῦ μὲ τὶς τρικυμίες καὶ μὲ τοὺς σκοπέλους, ἀλλοῦ μὲ τοὺς ἀνεμοστρόβιλους, τὴ δίψα, τὴν πεῖνα, τὴν παγωνιὰ καὶ τὸ μολυσμένο λιοπύρι. Οἱ πολύτιμοι θησαυροὶ ποὺ κουβαλοῦσε μαζί του ὁ ἔμπορος ἦταν καὶ μιὰ εὔκολη λεία ποὺ τραβοῦσε τοὺς δυνατότερους. Στὴν ἀρχὴ τὸ ἐμπόριο γινόταν ἀπὸ φυλὴ σὲ φυλή. Ἀργότερα, γινόταν ἐμαβικά, μὲ καραβάνια στὴν ξηρά, μὲ ἐμπορικὰ πλοῖα στὴ θάλασσα. Κάθενας ποὺ συνόδευε μιὰ τέτοια ἐμπορικὴ ἀποστολὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁπλισμένος καὶ ἱκανὸς νὰ ὑπερασπίσει τὴν περιουσία του μὲ τὸ ὅπλο στὸ χέρι. Ἔτσι τὸ ἐμπόριο γινόταν ἕνα σχολεῖο ποὺ καλλιεργοῦσε τὸ πολεμικὸ πνεῦμα.

Ἐνῶ ὅμως ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ πλοῦτος ἀπὸ ἐμπορεύματα ποὺ κουβαλοῦσε μαζί του ὁ ἔμπορος τὸν ἀνάγκαζε νὰ ἐφοδιάζεται μὲ πολεμιστὰς γιὰ νὰ τὸν προστατέψουν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ πολεμικὴ αὐτὴ δύναμη γίνονταν ἕνα κίνητρο, ποὺ τὸν ἔσπρωχνε νὰ τὴ μεταχειρίζεται καὶ γιὰ τὴν ἐπίθεση.

Τὸ κέρδος ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ἀνέβαινε ὅταν ὁ ἔμπορος ἀγόραζε φτηνὰ καὶ πουλοῦσε ἀκριβώτερα. Ὁ φτηνότερος ὡστόσο τρόπος ἦταν δίχως ἀμφιβολία ὅταν ἔπαιρνε δίχως πληρωμὴ ὅ,τι ἤθελε ν' ἀποκτήσει. Γι' αὐτὸ ληστεία καὶ ἐμπόριο εἶναι ἀπ' τὴν ἀρχὴ πολὺ στενὰ συνδεδεμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο. Ὅπου ὁ ἔμπορος αἰσθανόταν τὸν ἑαυτό του πιὸ δυνατό, εὔκολα γινόταν ληστὴς ὅταν ἔβλεπε καμμιὰ πολύτιμη λεία, καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ πολύτιμες ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ ἔμπορος ὅμως χρειάζονταν τὴν πολεμική του δύναμη, ὄχι μόνο γιὰ ν' ἀγοράζει καὶ γενικὰ ν' ἀποκτᾶ ὅσο μποροῦσε πιὸ φτηνά, μὰ καὶ γιὰ νὰ κρατᾶ μακρυὰ ἀπὸ τὶς ἀγορὲς ὅπου πήγαινε, τοὺς ἀνταγωνιστές του. Γιατὶ ὅσο πιὸ πολλοὶ ἦταν οἱ ἀγοραστὲς τόσο πιὸ ψηλὲς ἦταν καὶ οἱ τιμὲς γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ εἶχαν γιὰ πούλημα, καὶ ὅσο πιὸ πολλοὶ ἦταν οἱ πωλητὲς τόσο πιὸ χαμηλὲς καὶ οἱ τιμὲς γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἔφερνε στὴν ἀγορά, καὶ φυσικὰ τόσο πιὸ μικρὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν τιμὴ ποὺ ἀγόρασε καὶ σ' ἐκείνη ποὺ θὰ πουλοῦσε, δηλαδὴ τὸ κέρδος του.

Γι' αὐτὸ μόλις γίνουν περισσότερες μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις ἡ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη, γρήγορα ξεσπᾶνε πόλεμοι μεταξὺ τους. Ὁ νικητὴς ἐδῶ δὲν εἶναι μόνο ποὺ ξεφορτώνεται τὸν ἀνταγωνιστή του, μὰ μπορεῖ νὰ φερθεῖ ἔτσι, ποὺ ὁ ἀνταγωνιστής του ἀντὶ γιὰ ζημιὰ νὰ τοῦ ἀποφέρει κέρδος. Κι' αὐτὸ τὸ κατορθώνει εἴτε μὲ τὸν πιὸ ριζικὸ τρόπο, ποὺ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται συχνά, δηλαδὴ λεηλατῶντας τὴν πόλη τοῦ ἀντιπάλου καὶ πουλῶντας τοὺς κατοίκους της γιὰ δούλους, εἴτε μὲ τρόπο λιγώτερο ριζικό, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται κάθε χρόνο, δηλαδὴ κάνει τὴ νικημένη πόλη «δημόσπονδη» στὸ δικό του κράτος καὶ τὴν ὑποχρεώνει νὰ τοῦ δίνει φόρους καὶ στρατεύματα καὶ ν' ἀποφεύγει κάθε ἐνέργεια ποὺ νὰ βλάπτει τὸν πρώην ἀνταγωνιστὴ ποὺ ἔγινε τώρα ἀφεντικό του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁρισμένες ἐμπορικὲς πόλεις ἰδιαίτερα εὐνοημένες ἀπὸ τὴν τοποθεσία τους ἢ ἀπὸ ἄλλους λόγους, μποροῦν νὰ ἑνώσουνε πολλὲς ἄλλες πόλεις μὲ τὴν περιοχή τους καὶ νὰ συγκροτήσουν ἕνα κρατικὸ ὀργανισμό. Παράλληλα μπορεῖ ἡ καθεμιὰ πόλη νὰ κρατᾶ τὸ δικό της δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ὅλες ὅμως οἱ πόλεις μαζί, τὸ ἑνιαῖο κράτος, δὲν κυβερνοῦνται δημοκρατικά, γιατὶ κυβερνάει μόνο ἡ νικήτρια πόλη καὶ οἱ ἄλλες ὑποτάσσονται χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν παραμικρὴ ἐπιρροὴ στὴ νομοθεσία καὶ στὴ διοίκηση τοῦ κράτους στὸ σύνολό του.

Στὴν Ἑλλάδα βρίσκουμε πολλὲς τέτοιες πόλεις-κράτη, καὶ ἡ πιὸ δυνατὴ ἀπ' αὐτὲς ἦταν τὸ Ἀθηναϊκὸ κράτος. Καμμιὰ ὅμως ἀπὸ τὶς νικήτριες πόλεις δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρή, ποὺ νὰ ἔχει γιὰ πάντα ὑποταγμένες ὅλες τὶς ἄλλες καὶ ἔτσι νὰ ξεκαθαρίζει μὲ ὅλους τοὺς ἀντιζήλους της. Ἔτσι, ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας δὲν μᾶς δείχνει τίποτε ἄλλο παρὰ ἕναν ἀδιάκοπο πόλεμο ἀνάμεσα στὶς πόλεις καὶ στὶς πόλεις-κράτη, ποὺ σπάνια μόνο τὸν σταματοῦσε ἡ κοινὴ ἄμυνα μπροστὰ σ' ἕναν κοινὸ ἐχθρό.

Οἱ πόλεμοι αὐτοὶ ἐπιτάχυναν πάρα πολὺ τὴν κατάρρευση τῆς Ἑλλάδας, μόλις ἐκδηλώθηκαν οἱ συνέπειες ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς οἰκονομίας μὲ τοὺς δούλους ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω. Εἶναι ὅμως γελοῖο νὰ νοιώθουμε ἠθικὴ ἀγανάκτηση γι' αὐτὸ ὅπως κάνουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς καθηγητές μας. Ἡ κα-

ταπολέμηση τοῦ ἀνταγωνιστῆ εἶναι κάτι ποὺ ἀναγκαστικὰ ἔρχεται μαζὶ μὲ τὸ ἐμπόριο. Ὁ ἀγῶνας αὐτὸς ἀλλάζει μορφές, παίρνει ὅμως ἀναπόφευκτα τὴ μορφὴ τοῦ πολέμου, ἐκεῖ ὅπου συναγωνίζονται κυρίαρχες ἐμπορικὲς πόλεις ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. Ὁ ἀλληλοσπαραγμὸς λοιπὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἦταν ἀναπόφευκτος, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἐμπόριο ἄρχισε νὰ κάνει τὶς πόλεις της μεγάλες καὶ ἰσχυρές.

Ὁ τελικὸς ὅμως σκοπός, ποὺ ἔχει κάθε συναγωνισμός, εἶναι ν' ἀποκλείσει ἢ νὰ ἐκμηδενήσει τὸν ἀντίπαλο: δηλαδὴ τὸ μονοπώλιο. Καμμιὰ πόλη στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε τὴ δύναμη ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ τὸ ἐπετύχει, οὔτε ἀκόμα καὶ ἡ τόσο ἰσχυρὴ πόλη τῆς Ἀθήνας. Τὸ κατόρθωσε μόνο μιὰ πόλη τῆς Ἰταλίας. Ἡ Ρώμη ἔγινε κυρίαρχη πάνω σὲ ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο.

β) Πατρίκιοι καὶ πληβεῖοι.

Ὡστόσο, ὁ συναγωνισμὸς μὲ τοὺς ἀντίζηλους δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ αἰτία ποὺ ἔσπρωχνε στὸν πόλεμο μιὰ μεγάλη ἐμπορικὴ πόλη. Ὅπου ἡ περιοχή της συνορεύει μὲ δυνατοὺς χωρικοὺς καὶ εἰδικὰ μὲ χωρικοὺς κτηνοτρόφους, ποὺ ζοῦν στὰ βουνὰ καὶ ποὺ κατὰ κανόνα, εἶναι πιὸ φτωχοὶ ἀπὸ τοὺς γεωργοὺς ποὺ ζοῦν στὶς ἔφορες πεδιάδες, μὰ καὶ λιγώτερο δεμένοι μὲ τὴ γῆ, πιὸ συνηθισμένοι στὰ αἵματα καὶ στὸ κυνήγι, τὸ σχολεῖο αὐτὸ τοῦ πολέμου,—ἐκεῖ ὁ πλοῦτος τῆς μεγάλης πόλης, εὔκολα ὑποκινεῖ τὴ βουλιμία ἀνάμεσα στοὺς χωρικούς. Ἀπὸ τὶς μικρὲς πόλεις, ποὺ ἔχουν ἕνα τοπικὸ ἐμπόριο μὲ μιὰ περιωρισμένη περιοχὴ καὶ μαζὶ μ' αὐτὸ ἔχουν καὶ λιγοστοὺς τεχνίτες, οἱ βουνήσιοι ἐκεῖνοι περνοῦν χωρὶς νὰ τὶς προσέξουν. Ἀντίθετα, οἱ θησαυροὶ ποὺ κρύβει μέσα του ἕνα μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, τοὺς γοητεύουν φοβερὰ καὶ τοὺς γεννοῦν τὴν ἐπιθυμία νὰ συγκεντρωθοῦν, γιὰ νὰ κάνουν ληστρικὲς ἐπιδρομὲς στὶς πλούσιες αὐτὲς κοινότητες.

Ἀκὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πόλη ἐπιδιώκει νὰ ξαπλώσει τὴν ἀγροτική της περιοχὴ καὶ ν' ἀποκτήσει περισσότερους ὑπηκόους.

Εἴδαμε, πῶς μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης, ἀνοίγεται μέσα σ' αὐτὴ μιὰ μεγάλη ἀγορὰ γιὰ ἀγροτικὰ προϊόντα, πῶς παίρνει ἀξία ἡ γῆ, ποὺ παράγει ἐμπορεύματα γιὰ τὴν πόλη, καὶ πῶς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μεγαλώνει ἡ ζήτηση, γιὰ πιὸ μεγάλες ἐκτάσεις καὶ γιὰ περισσότερα ἐργατικὰ χέρια, ποὺ θὰ τὶς καλλιεργήσουν γιὰ τοὺς κατόχους τους. Ἀπὸ δῶ προέρχεται ἡ ἀδιάκοπη πάλη τῆς μεγάλης πόλης, μὲ τὶς γύρω ἀγροτικὲς φυλές. Ἂν νικήσουν αὐτὲς οἱ τελευταῖες, ἡ πόλη λεηλατεῖται καὶ πρέπει νὰ ξαναρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν σταδιοδρομία της. Ἂν ἀντίθετα, νικήσει ἡ πόλη, τότε αὐτὴ παίρνει ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς ποὺ ὑπόταξε, ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν γῆ τους. Τὸ δίνει στοὺς δικούς της γαιοκτήμονες καὶ αὐτοὶ κάποτε ἐγκαθιστοῦν ἐκεῖ τὰ παιδιά τους. Τὶς περισσότερες ὅμως φορὲς βάζουν ἄλλους νὰ κάνουν καταναγκαστικὴ ἐργασία στὰ κτήματα γιὰ δικό τους λογαριασμό, εἴτε τοὺς ἴδιους τοὺς χωρικούς, ποὺ τοὺς ἀφαιρέθηκαν τὰ κτήματα, εἴτε ἐνοικιαστὲς ἢ δουλοπάροικους, ἢ καὶ δούλους. Κάποτε ὅμως, φέρνουνται μαλακώτερα. Τοὺς πληθυσμοὺς ποὺ ὑποτάσσουν, ὄχι μόνο δὲν τοὺς ὑποδουλώνουν, παρὰ τοὺς κάνουν πολίτες τῆς νικήτριας πόλης. Ὄχι βέβαια πολίτες μὲ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα, ποὺ μὲ τὴ γενικὴ τους συνέλευση διευθύνουν τὴν πόλη καὶ τὸ κράτος, ἀλλὰ πολίτες δεύτερης κατηγορίας, ποὺ ἔχουν πλήρη ἐλευθερία καὶ προστασία ἀπὸ τὸ κράτος, ποὺ δὲν παίρνουν ὅμως μέρος στὴν κυβέρνησή του. Τέτοιους νέους πολίτες ἡ πόλη τοὺς εἶχε ἀνάγκη, ἐφόσον μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πλούτου μεγάλωναν τὰ πολεμικὰ βάρη, καὶ ὅσο πιὸ λίγο ἔφταναν οἱ παληοὶ πολίτες μὲ τὶς οἰκογένειές τους, γιὰ νὰ τῆς προμηθεύσουν τοὺς ἀναγκαίους στρατιῶτες. Στρατιωτικὴ ὑποχρέωση καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, εἶναι ἀπ' τὴν ἀρχὴ στενὰ δεμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο. Ἂν ἤθελαν ν' αὐξήσουν γοργὰ τοὺς πολεμιστές, ἔπρεπε νὰ πάρουν καινούργιους πολίτες στὸ κράτος. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς λόγους, ποὺ ἡ Ρώμη ἔγινε μεγάλη, εἶναι ὅτι μὲ μεγάλη γενναιοδωρία, παραχώρησε πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς ξένους, καθὼς καὶ στὶς ὑποταγμένες γειτονικὲς κοινότητες.

Νέους πολίτες μποροῦσαν νὰ κάνουν ἔτσι ὅσους ἤθελαν. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπῆρχαν ὅρια σὰν ἐκεῖνα, ποὺ περιώριζαν ἀριθμητικὰ τοὺς παληοὺς πολίτες. Τὰ ὅρια αὐτά, ὡς ἕνα βαθμό, εἶχαν τε-

χνικοὺς λόγους. Ἀφοῦ ἡ διοίκηση τῆς πόλης ρυθμίζονταν ἀπὸ τὴ συνέλευση, ποὺ τὴν ἀπαρτίζανε οἱ παληοὶ πολῖτες, ὲὲν ἔπρεπε ἡ συνέλευση αὐτὴ νὰ εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κάνει καμμιὰ συζήτηση. Ὕστερα ὅμως οἱ πολῖτες δὲν ἔπρεπε καὶ νὰ κατοικοῦν πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὸ μέρος, ὅπου γινόταν ἡ συνέλευση, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ πηγαίνουν ἐκεῖ χωρὶς δυσκολία καὶ χωρὶς νὰ παραμελοῦν τὶς δουλειές τους σὲ ὁρισμένες ἐποχές. Τέτοιες δυσκολίες, δὲν εἶχαν οἱ νέοι πολῖτες. Καὶ ὅταν ἀκόμα τοὺς παραχωροῦσαν μερικὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἀκόμα κι αὐτὸ τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίζουν στὶς συνελεύσεις τῶν πολιτῶν (πρᾶγμα ποὺ σπάνια γινόταν), δὲν ἦταν καθόλου ἀναγκαῖο — τουλάχιστο — νὰ μποροῦν πάντα νὰ παίρνουν οἱ νέοι πολῖτες μέρος σ' αὐτὲς τὶς συνελεύσεις. Οἱ παληοὶ πολῖτες, προτιμοῦσαν νὰ μένουν ὅσο μποροῦσαν περισσότερο οἱ ἴδιοι μεταξύ τους.

Ὅ,τι λοιπὸν περιώριζε τοὺς παλιοὺς πολῖτες σὲ ἀριθμό, δὲν ἴσχυε γιὰ τοὺς νέους.

Τέτοιους νέους πολῖτες, ἔκαναν ὅσους ἤθελαν. Μοναδικὰ ὅρια σ' αὐτὴ τὴν αὔξηση ἦταν ἡ ἔκταση τοῦ κράτους καὶ ἡ ἀνάγκη του νὰ ἔχει ἐμπιστους στρατιῶτες. Γιατί, κι ὅταν ἀκόμα ἔφτιαναν στρατὸ ἀπὸ τὶς ὑποταγμένες ἐπαρχίες, ἔπρεπε μέσα στὸ στράτευμα αὐτὸ νὰ ἔχουν ἕναν πυρῆνα πιστὸ στὸ κράτος, κι αὐτὸς γινόταν πάντα μὲ μιὰ σημαντικὴ δύναμη ἀπὸ στρατιῶτες, ποὺ ἦταν πολῖτες.

Ἔτσι ὅμως, ὅσο μεγαλώνει ἡ πόλη, γεννιέται στὸ κράτος μιὰ δεύτερη ὀργάνωση, ποὺ δὲν εἶναι δημοκρατική. Ἐδῶ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ κοινότητα τῆς μεγάλης πόλης κυριαρχεῖ ἀπόλυτα πάνω σὲ πολλὲς κοινότητες καὶ ἐπαρχίες, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάμεσα στοὺς πολῖτες τῆς κοινότητας, ποὺ τώρα ἁπλώνεται πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς κοινοτικῆς γῆς ποὺ εἶχε ἀρχικὰ ἡ πόλη, γεννιέται μιὰ ἀντίθεση, ποὺ χωρίζει τοὺς μὲ πλήρη δικαιώματα ἢ παληοὺς πολῖτες (πατρίκιοι), ἀπὸ τοὺς νέους πολῖτες (πληβεῖοι). Εἴτε μὲ τὸν ἕνα, εἴτε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ δημοκρατία γίνεται ἀριστοκρατία, ὄχι ἐπειδὴ περιορίσθηκε ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων ποὺ εἶχαν ὅλα τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη, οὔτε ἐπειδὴ ὑψώθηκαν μερικοὶ προνομιοῦχοι πιὸ πάνω ἀπ' αὐτούς, μὰ γιατὶ ἐνῶ μεγάλωσε τὸ κράτος, οἱ πολῖτες του μὲ πλήρη δικαιώματα,

έμειναν όσοι ήταν και πρίν, κι' έτσι οί νέοι πού έρχονται στην παληά κοινότητα μένουν μέ κατώτερα πολιτικά δικαιώματα ή ό-λότελα χωρίς αύτά.

Οί δυό δμως αύτοί δρόμοι στην άνάπτυξη της άριστοκρατίας μέσ' άπ' τη δημοκρατία δέν άκολουθούν την ίδια κατεύθυνση.

Ή έκμετάλλευση και ή κυριαρχία μέσα στό κράτος άπό μιά προνομιούχα μειοψηφία, ή άπόλυτη έξουσία πού έχει μιά καινότητα πάνω σέ μιά όλόκληρη έπικράτεια, μπορεί νά μεγαλώνει ώλοένα καθώς μάς δείχνει τό παράδειγμα της Ρώμης. Και δέν μπορεί παρά νά μεγαλώνει όσον καιρό τό κράτος έχει ζωτικότητα και δέν καταστρέφεται άπό μιά άνώτερη δύναμη. Διαφορετικά δμως είναι τά πράγματα γιά τούς νέους πολίτες πού δέν έχουν πολιτικά δικαιώματα. Όσο αύτοί είναι σχεδόν άποκλειστικά χωρικοί, δέχονται τή στέρηση αύτή μέ περισσότερη ή λιγότερη ύπομονή. Οί δουλειές τους είναι πολύ μακρυά άπό την πόλη και γι' αύτό οί περισσότεροι δέν είναι σέ θέση ξεκινώντας άπό τό έποστατικό τους τό πρωί νά βρίσκωνται τό μεσημέρι στην άγορά της πόλης γιά νά πάρουν μέρος στή συνέλευση και τό βράδυ νά έχουν φτάσει πάλι στό σπίτι τους. Ύστερα, όσο μεγαλώνει τό Κράτος, οί έσωτερικές και έξωτερικές σχέσεις του γίνονται όλο και πιό περίπλοκες, ή πολιτική κι' ό πόλεμος γίνονται μιά ύπόθεση πού άπαιτεί είδικές γνώσεις, κι' αύτές ό χωρικός δέν μπορεί νά τις άποκτήσει. Έτσι δέν καταλαβαίνει τίποτε άπό τά προσωπικά και πραγματικά ζητήματα πού συζητούνται και κρίνονται στις πολιτικές συνελεύσεις και γι' αύτό δέν αίσθάνεται μεγάλη άνάγκη γιά νά άποκτήσει τό δικαίωμα νά καίρνει μέρος σ' αύτές.

Νέοι δμως πολίτες δέν γίνονται μοναχά οί χωρικοί. Τήν ίδιότητα τού πολίτη τήν παίρνουν τώρα και ξένοι πού έρχονται στην πόλη και κάνουν δουλειά ώφέλιμη σ' αύτή. Και οί περιφέρειες πού έχουν κατακτηθεί και τούς έχουν παραχωρηθεί πολιτικά δικαιώματα δέν περιλαμβάνουν μόνο χωριά μά και πόλεις μέ τεχνίτες, έμπορους και μεγάλους γαιοκτήμονες πού έκτός άπό τό ύποστατικό τους έχουν και σπίτι στην πόλη. Μόλις άποκτήσουν τά δικαιώματα τού Ρωμαίου πολίτη τούς γεννιέται ή ζωηρή έπιθυμία νά φύγουν άπό τή μικρή πόλη και νά πάνε στή μεγά-

λη ὅπου τώρα ὄχι μόνο ἔχουν δικαίωμα ἀλλὰ μποροῦν καὶ νὰ ζήσουν πιὸ ἄκοπα καὶ πιὸ ἄνετα. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ πόλεμος καὶ οἱ μεγάλες πιχειρήσεις ποὺ ἐργάζονται μὲ δούλους, καταστρέφουν μὲ τὸν τρόπο ποὺ περιγράψαμε ὅλο καὶ πιὸ πολλοὺς χωρικοὺς ποὺ ἔτσι χάνουν τὰ κτήματά τους. Τὸ καλύτερο καταφύγιο καὶ γι' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ μείνανε στὸ δρόμο εἶναι τώρα ἡ μεγάλη πόλη ὅπου γίνονται πολίτες της. Ἐκεῖ προσπαθοῦν νὰ ζήσουν σὰν τεχνίτες, χαμάληδες, μικρομπακάληδες, κάπηλοι ἢ γίνονται παράσιτα σὲ κανένα πλούσιο κύριο, καὶ ζοῦν σὰν ὑπάλληλοί του κάνοντας κάθε λογῆς δουλειὰ ποὺ τοὺς ἀναθέτει,—σωστοὶ κουρελοπρολετάριοι.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν περισσότερο χρόνο καὶ πιὸ πολλὲς εὐκαιρίες ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς νὰ καταπασθοῦν μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς πόλης, ποὺ τὶς συνέπειές της οἱ ἴδιοι τὶς αἰσθάνονται πολὺ πιὸ ἄμεσα καὶ συγκεκριμμένα. Ἔχουν μεγάλο συμφέρον νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πόλιτική της, νὰ ἀντικαταστήσουν τὴ συνέλευση μὲ τοὺς παλιοὺς πολίτες μὲ μιὰ ἄλλη ποὺ νὰ παίρνουν μέρος ὅλοι μαζὶ οἱ πολῖτες, παληοὶ καὶ νέοι καὶ νὰ κατακτήσουν γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγουν τοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους καὶ νὰ ψηφίζουν νόμους.

Ὅσο μεγάλωνε ἡ πόλη τόσο πολλαπλασιάζονταν ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δίχως παράλληλα νὰ πληθαίνουν οἱ παληοὶ πολῖτες. Ἔτσι οἱ τελευταῖοι ἔχαναν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὴ δύναμή τους, ἀφοῦ μάλιστα δὲν εἶχαν στὰ χέρια τους μιὰ ξεχωριστὴ στρατιωτικὴ δύναμη—ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτη—γιατὶ οἱ νέοι πολῖτες ἦταν κι' αὐτοὶ πολεμιστὲς σὰν τοὺς παληοὺς καὶ εἶχαν ὅπλα στὰ χέρια τους ποὺ ἤξεραν νὰ τὰ μεταχειρισθοῦν. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο σ' αὐτὲς τὶς πόλεις ξεσπᾶ ἕνας ἄγριος ταξικὸς ἀγώνας ἀνάμεσα στοὺς παλιοὺς καὶ στοὺς νέους πολῖτες ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα τελειώνει πάντα μὲ τὴ νίκη τῶν νέων, δηλαδὴ τῆς δημοκρατίας. Καὶ ἡ δημοκρατία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἐπέκταση τῆς ἀριστοκρατίας, γιατὶ ὅσες ἐπαρχίες εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ πολιτικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων, ἐξακολουθοῦν πάντα νὰ βρίσκωνται κάτω ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς Ρώμης, στερημένες ἀπὸ κάθε πολιτικὸ δικαίωμα. Πολλὲς φορὲς μάλιστα ἡ περιφέρεια ὅπου ἁπλώνεται ἡ ἐπαρχιακὴ ἐκμετάλλευση, κάποτε κι' ὁ βαθμός, ποὺ φτάνει ἡ ἐκ-

μετάλλευση αὐτή, μεγαλώνουν ἀνάλογα μὲ τὶς προσόδους ποὺ κάνει ἡ δημοκρατία μέσα στὴν κυρίαρχη κοινότητα.

γ) Τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος.

Ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες ποὺ χαρακτηρίζουν κάθε ἀρχαία ἐμπορικὴ πόλη στὴν ἀκμή της, τοὺς βρίσκουμε στὴ Ρώμη, μὲ ὅλη τους τὴν ἔνταση τὸν καιρό, ποὺ ἡ πόλη ἐμφανίζεται μέσα στὴν ἱστορία.

Ἡ γεωγραφικὴ τοποθεσία τῆς Ρώμης, τὴν κάνει πολὺ κατάλληλη γιὰ ἐμπορικὸ κέντρο. Βρίσκεται πάνω στὸν Τίβερη καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν θάλασσα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδιζε καθόλου τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο, σ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, ποὺ τὰ πλοῖα ἦταν μικρά. Ἦταν μάλιστα καὶ πλεονέκτημα, γιατὶ πιὸ βαθιὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας οἱ ἔμποροι ἦταν καλύτερα προφυλαγμένοι, ἀπὸ τοὺς πειρατὲς καὶ τὶς τρικυμίες, παρὰ κοντὰ στὴν ἀκτή.

Δὲν εἶναι τυχαῖο, ποὺ πολλὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐμπορικὲς πόλεις ἦταν κτισμένες ὄχι πάνω στὶς ἀκτὲς τῆς θάλασσας, μὰ σὲ πλωτὰ ποτάμια καὶ ἀρκετὰ μακρυὰ ἀπὸ τὶς ἐκβολές τους—ὅπως ἡ Βαβυλῶνα, ἡ Βαγδάτη, τὸ Λονδῖνο, τὸ Παρίσι, ἡ Ἀμβέρσα καὶ τὸ Ἀμβοῦργο.

Ἡ πόλη τῆς Ρώμης κτίσθηκε σὲ μιὰ θέση, ὅπου, πλάϊ στὸν Τίβερη, ποὺ ἦταν ἀκόμα τότε πλωτός, ὑψώνονταν ὀὺδ λόφοι εὐκολοχύρωτοι. Αὐτοὶ ἔδιναν προστασία καὶ ἀσφάλεια στὶς ἀποθῆκες, γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ξεφορτώνονταν ἀπὸ τὰ πλοῖα γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ ἢ φορτώνονταν γιὰ τὸ ἐξωτερικό.

Τὸ μέρος ὅπου κτίσθηκε ἡ Ρώμη ἦταν ἀκόμα ἄγριο, καθαρὰ ἀγροτικό, βορειότερα ὅμως καὶ νοτιότερα ἦταν περιφέρειες μὲ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἡ Ἑτρουρία καὶ ἡ Καμπανία, μὲ μιὰ γερὴ βιομηχανία καὶ μεγάλο ἐμπόριο, ἀκόμα καὶ μὲ μιὰ γεωργία βασισμένη ἤδη ἀπὸ τότε στὴν ἐργασία τῶν δούλων. Καὶ ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ ἐρχόνταν μὲ τὰ ἐμπορεύματά τους οἱ Καρχηδόνιοι, ποὺ ἦταν στὸν ἴδιο βαθμὸ προοδευμένοι ὅσο καὶ οἱ Ἐτρούσκιοι καὶ οἱ Ἑλληνικὲς ἀποικίες τῆς Νότιας Ἰταλίας.

Ἡ γεωγραφικὴ αὐτὴ θέση, ἔδωσε στὴ Ρώμη ἕνα διττὸ περίεργο χαρακτῆρα. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ πλησιέστερο περιβάλλον της, τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς Βόλσκους, ἡ ἐμπορικὴ πόλη ἐκπροσωποῦσε ἕναν ἀνώτερο πολιτισμό. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὸ πιὸ μακρυνὸ περιβάλλον της, τοὺς Ἐτρούσκους καὶ τοὺς Ἕλληνες τῆς νότιας Ἰταλίας, οἱ Ρωμαῖοι ἦταν ἕνας ἀγροϊκος ἀγροτικὸς λαός. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἔμενε ἡ κυριώτερη ἀπασχόληση γιὰ τοὺς Ρωμαίους, παρ' ὅλη τὴν ἀνάπτυξη, ποὺ πῆρε τὸ ἐμπόριο. Ζῶντας μακρυὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὃὲν καταλάβαιναν τίποτε ἀπὸ ναυτιλία καὶ ναυπηγική. Ἄφηναν ξένους ἐμπόρους καὶ ναυτικοὺς νὰ ἔρχωνται στὴ Ρώμη καὶ νὰ κάνουν τὸ ἐμπόριό τους.

Ἔτσι ἐξηγεῖται μέχρι ἕνα σημεῖο πῶς στὰ χρόνια ποὺ ζοῦσε ὁ Καίσαρας καὶ οἱ πρῶτοι του διάδοχοι, δηλαδὴ τότε ποὺ γεννήθηκε ὁ χριστιανισμός, οἱ Ἰουδαῖοι εἶχαν μιὰ πολὺ μεγάλη παροικία στὴ Ρώμη. Εἶχαν πάρει τότε στὰ χέρια τους ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ ἐμπόριο. Ἔτσι καὶ σήμερα ἀκόμα στὴν Κωνσταντινούπολη, λόγου χάρη, τὸ περισσότερο ἐμπόριο βρίσκεται στὰ χέρια τῶν μὴ—Τούρκων.

Ὅσο μεγάλωνε μὲ τὸ ἐμπόριο ἡ ἀκμὴ τῆς Ρώμης, τόσο πιὸ συχνὲς γίνονταν οἱ συγκρούσεις μὲ τοὺς γείτονες. Οἱ ἀγορὲς γιὰ τὰ τρόφιμα ποὺ ἄνοιξε τὸ ἐμπόριο, γέννησαν στοὺς Ρωμαίους γαιοκτήμονες, τὸν πόθο νὰ μεγαλώσουν τὰ κτήματά τους σὲ βάρος τῶν γειτόνων, κι' ἀνάθετα, αὐτοὶ πάλι ἤθελαν ν' ἁρπάξουν τὸν πλοῦτο τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ξέσπασε ὁ συναγωνισμὸς μὲ τὶς πόλεις τῆς Ἐτρουρίας.

Ἡ νεαρὴ καινότητα χρειάσθηκε νὰ κάνει μακρόχρονους καὶ σκληροὺς πολέμους. Βγῆκε ὅμως ἀπ' αὐτοὺς ὅλους νικήτρια κι' αὐτὸ τὸ χρωστάει στὸν διττὸ ἐκεῖνο χαρακτῆρα της, ποὺ εἴπαμε πιὸ πάνω. Τοὺς χωρικοὺς τοὺς νίκησε ἡ ἀνώτερη τεχνικὴ καὶ ἡ πειθαρχημένη ὀργάνωση τῆς μεγάλης πόλης. Τοὺς Ἐτρούσκους πάλι, ποὺ εἶχαν χάσει πολλὲς ἀπὸ τὶς πολεμικές τους δυνάμεις, μὲ τὸν ἐκτοπισμὸ τῶν ἐλεύθερων χωρικῶν, ἀπὸ τὴν καταναγκαστικὴ ἐργασία τοῦ δούλου, τοὺς νίκησε ἡ ἀντοχὴ καὶ ἡ καρτερία τῶν Ρωμαίων χωρικῶν.

Μόλις ὅμως ἡ Ρώμη δυνάμωσε ἀρκετὰ καὶ ὑπέταξε τοὺς Ἐτρούσκους, τότε κατάλαβε πῶς ὁ πόλεμος μποροῦσε νὰ γίνει μιὰ

θαυμάσια ἐπιχείρηση. Ἂν ἔκανε νικηφόρους πολέμους ἐνάντια σὲ πλούσιες πόλεις καὶ σὲ πλούσιους λαούς, μποροῦσε νὰ λεηλατήσει τὴ χώρα τους καὶ νὰ τοὺς ἐπιβάλει φόρους. Ἔτσι, θὰ κέρδιζε πολὺ περισσότερον πλοῦτο, παρὰ ὅσον ἔβγαζε ἀπ᾽ τὸ ἐμπόριο, ποὺ τὸ περισσότερο τὸ ἔκαναν οἱ ξένοι καὶ ἀπ᾽ τὴ γεωργία, ποὺ μὲ τὴ χωριάτικη μικροεπιχείρηση, ἄφηνε πολὺ μικρὰ πλεονάσματα κάθε χρόνο. Ἐμπόριο καὶ λῃστεία συγγενεύουν ὁπωσδήποτε. Καμμιὰ ὅμως ἄλλη ἐμπορικὴ πόλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρώμη, δὲν ἔδωσε στὴν ἐπιχείρηση τῆς λῃστείας μιὰ τόσο πρωτεύουσα θέση, δὲν τὴν ἀνύψωσε σὲ κρατικὸ θεσμὸ καὶ δὲν τὴν ἔβαλε θεμέλιο γιὰ τὸ μεγαλεῖο της.

Μόλις ἡ Ρώμη κατάκτησε τὶς ἑτρουσκικὲς πόλεις, τὶς λεηλάτησε καὶ τὶς ἔβαλε νὰ πληρώνουν φόρο, γύρισε ὕστερα στοὺς νοτιώτερους πλούσιους γείτονές της, ποὺ ὁ αὐξανόμενος πλοῦτος τους εἶχε μειώσει τὴ στρατιωτική τους δύναμη, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε πολλὲς φορές, καὶ ἔτσι ἡ λεία ἐκεῖ, ἦταν τόσο πιὸ εὔκολη στοὺς Ρωμαίους, ὅσο πιὸ ποθητὴ ἦταν. Ὁ πλοῦτος ὅμως αὐτός, κίνησε τὴν ὄρεξη καὶ σ᾽ ἕναν ἄλλο ἀγροτικὸ λαό, τοὺς Σ α μ ν ῖ τ ε ς. Γιὰ νὰ κατακτήσουν λοιπὸν οἱ Ρωμαῖοι τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς νότιας Ἰταλίας, ἔπρεπε πρῶτα νὰ νικήσουν τοὺς Σαμνίτες. Τώρα μάχονταν δυὸ ἀγροτικοὶ λαοὶ ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο. Οἱ Σαμνῖτες ὅμως, δὲν εἶχαν στὸ κέντρο τους μιὰ μεγάλη πόλη σὰν τὴ Ρώμη, ποὺ νὰ δίνει μιὰ συγκεντρωτικὴ ὀργάνωση στὶς στρατιωτικές τους δυνάμεις. Γι᾽ αὐτὸ νικήθηκαν, καὶ ἔτσι, ἔμεινε ἀνοικτὸς ὁ δρόμος στὴ Ρώμη, γιὰ τὶς πλούσιες πόλεις τῆς νότιας Ἰταλίας. Οἱ Ρωμαῖοι τὶς κατέλαβαν, τὶς λεηλάτησαν καὶ τὶς ὑπόταξαν.

Ὕστερα ἀπὸ τὴ νότια Ἰταλία χρειαζόταν ἕνα βῆμα ἀκόμα μέχρι τὴ Σικελία ποὺ δὲν ἦταν λιγότερο πλούσια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἰταλία καὶ τὸ ἴδιο κέντριζε τὴν ἁρπακτικὴ ὄρεξη τῆς Ρώμης. Ἐκεῖ ὅμως οἱ Ρωμαῖοι συνάντησαν σ᾽ ἕναν ἐπικίνδυνο ἐχθρό, τοὺς Κ α ρ χ η δ ό ν ι ο υ ς.

Ἡ Καρχηδόνα, ἰσχυρὴ ἐμπορικὴ πόλη κοντὰ στὴν σημερινὴ Τύνιδα, σπρωγμένη κι᾽ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἴδια ἁρπακτικὴ διάθεση, εἶχε ὑποτάξει ὅλη τὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη τῆς Ἀφρικῆς καὶ τώρα ἐπεζητοῦσε νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ στὴ Σικελία. Τὸ νησὶ αὐτὸ ἦταν μιὰ

ἀποικία Φοινικική. Οἱ Φοίνικες πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες τῆς χώρας τους εἶχαν σπρωχθεῖ στὴ ναυτιλία καὶ σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ χρωστοῦσανε τὴ μεγάλη τους ὑπεροχή. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Καρχηδόνα μὲ τὴ ναυτιλία εἶχε φτάσει στὸ μεγαλεῖο της καὶ εἶχε κερδίσει τόσον πλοῦτο. Ἔβγαζε ναυτικούς, ὄχι ἀγρότες. Ἀντὶ γιὰ χωριάτικες μικροπαλλιέργιες εἶχε ἀναπτύξει μεγάλες ἀγροτικὲς ἐπιχειρήσεις στὰ λατιφούντια καὶ σὲ μεταλλωρυχεῖα μὲ τὴ φτηνὴ ἐργασία τῶν δούλων. Γι' αὐτὸ τῆς ἔλειπε ὁ δικός της στρατὸς ἀπὸ χωρικούς. Ὅταν ἀναγκάσθηκε ἀπὸ τὴν ἀκτὴ νὰ προχωρήσει στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ νὰ διατηρήσει τὶς κατακτήσεις της καὶ νὰ δημιουργήσει μιὰ πολεμικὴ δύναμη στὴ στεριά, ἀναγκάστηκε νὰ στρατολογήσει μισθοφόρους.

Ἡ πάλη ἀνάμεσα στὴ Ρώμη καὶ στὴν Καρχηδόνα, οἱ τρεῖς πόλεμοι ποὺ ὀνομάστηκαν Καρχηδονιακοί, ἄρχισαν τὸ 264 πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ τελείωσανε τὸ 146 μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνας. Ἡ πάλη ὅμως εἶχε κριθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ νικήθηκε ὁ Ἀννίβας, τὸ 201, ὅταν τέλειωσε ὁ δεύτερος καρχηδονιακὸς πόλεμος. Στοὺς ἀγῶνες ἐκείνους πολέμησε ἕνας στρατὸς ἀπὸ χωρικοὺς ἐνάντια σὲ μισθοφορικὰ στρατεύματα, ἕνας τακτικὸς ἐθνικὸς στρατὸς ἐνάντια σὲ πολεμιστὲς ποὺ εἶχανε τὸ στρατὸ γιὰ ἐπάγγελμά τους. Συχνὰ νικοῦσε ὁ μισθοφορικὸς στρατὸς καὶ ἡ Ρώμη κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ Ἀννίβα ἦταν κοντὰ στὴν καταστροφή. Στὸ τέλος ὅμως ὁ ἐθνικὸς στρατὸς ποὺ ὑπεράσπιζε τὶς ἑστίες του ἔδειξε μεγαλύτερη καρτερία καὶ κατατρόπωσε τὸν ἐχθρὸ ὕστερα ἀπὸ φοβερὲς μάχες. Ἡ Καρχηδόνα ἀνασκάφθηκε ἀπ' τὰ θεμέλιά της καὶ οἱ κάτοικοί της ἐξολοθρεύτηκαν.

Ἔτσι ἔπεσε ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς τῆς Ρώμης. Ἀπὸ τότε κι' ὕστερα αὐτὴ κυριαρχοῦσε ἀπεριόριστα στὴ δυτικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Καὶ πολὺ γρήγορα κατάκτησε καὶ τὴν ἀνατολική. Τὰ κράτη στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο περνοῦσαν τὴν περίοδο ὅπου πέθαινε ὁ παληὸς πολιτισμός.

Ἡ καταναγκαστικὴ ἐργασία τοῦ δούλου καὶ οἱ ἀγγαρεῖες τοῦ δουλοπάροικου εἶχαν ἐκτοπίσει τοὺς ἐλεύθερους χωρικοὺς ποὺ τοὺς κατέστρεψαν οἱ ἀδιάκοποι πόλεμοι. Τοὺς ἐθνικοὺς στρατοὺς τοὺς εἶχαν ἀντικαταστήσει οἱ μισθοφόροι. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ κράτη ἐκεῖνα εἶχαν πολὺ ἐξασθενήσει ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη καὶ

δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στοὺς κυρίαρχους τῆς Ρώμης. Τὰ Ρωμαϊκὰ στρατεύματα, δίχως πολὺν κόπο, νίκησαν τὴν μιὰ πόλη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴ μιὰ χώρα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὶς λεηλάτησαν καὶ τὶς ὑποχρέωσαν νὰ πληρώνουν ἐτήσιο φόρο στὴ Ρώμη. Ἀπὸ τότε, ἡ Ρώμη, ἔμενε ἡ κυρίαρχη σ' ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, ὥσπου οἱ Γερμανοὶ βάρβαροι τῆς ἑτοίμασαν τὴν ἴδια τύχη, ποὺ ἡ ἴδια εἶχε ἑτοιμάσει στοὺς Ἕλληνες παρ' ὅλο ποὺ αὐτοὶ ἦταν ἀνώτεροί της στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὶς τέχνες. Τὸ ἴδιο ὅπως στὴν οἰκονομία καὶ στὴν πολιτική, ἔτσι καὶ στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν τέχνη ἡ Ρώμη ἔμεινε πάντα ἕνας ληστής. Σχεδὸν ὅλοι οἱ μεγάλοι της σοφοὶ καὶ ποιητὲς ἦταν λογοκλόποι.

Ἡ Ρώμη ἄρχισε νὰ λεηλατεῖ καὶ νὰ ἐκβιάζει τὶς πιὸ πλούσιες χῶρες τοῦ τότε κόσμου ὅπου ὁ πολιτισμὸς ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, ἀκόμα καὶ ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, ὅπως στὴν Αἴγυπτο, εἶχε συγκεντρώσει ἀμέτρητους θησαυρούς.

Ὅμως, μόνο μὲ τὴ Δημοκρατία ἡ Ρώμη μπόρεσε νὰ κάνει τὴν τεράστια πολεμικὴ προσπάθεια ποὺ ἔφερε τὸ λαμπρὸ ἐκεῖνο ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ σὰν μιὰ πόλη ποὺ γιὰ τὴν ὕπαρξή της εἶχαν ἐνδιαφέρον ὅλες οἱ τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ, ἂν καὶ ὄχι ὅλες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Ἀπὸ τὸν ἕκτο ἕως τὸν τέταρτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία μας οἱ νέοι πολῖτες, οἱ πληβεῖοι, κατόρθωσαν μὲ μακρόχρονους καὶ σκληροὺς ἀγῶνες νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς πολῖτες, τοὺς πατρικίους, τὸ ἕνα προνόμιο ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὥσπου στὸ τέλος χάθηκε κάθε νομικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ τάξεις. Τώρα τοὺς νόμους τοὺς ψήφιζε ἡ συνέλευση ὅλων τῶν πολιτῶν κι' αὐτὴ ἔκανε τὴν ἐκλογὴ γιὰ τοὺς ἀνώτερους δημοκρατικοὺς λειτουργούς, τοὺς ὑπάτους, τοὺς πραίτορες, τοὺς ἀγορανόμους. Μετὰ τὴν λήξη τῆς θητείας τους οἱ ὑπάλληλοι αὐτοὶ μπαίναν στὴ Σύγκλητο ποὺ αὐτὴ κυβερνοῦσε πραγματικὰ τὸ κράτος.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς δὲν ἀπέκτησε τὴν κυριαρχία μέσα στὸ κράτος, παρὰ μονάχα τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγει ὁ ἴδιος τοὺς κυρίους. Καὶ ὅσο πιὸ πολὺ στὴν πόλη τῆς Ρώμης ἐπικρατοῦσαν οἱ κουρελοπρολετάριοι τόσο τὸ δικαίωμα αὐτὸ τῆς Δημοκρα-

τίας γινόταν ἕνα μέσο νὰ ἐκβιάζουν ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους βοηθήματα καὶ διασκεδάσεις.

Μιλήσαμε πιὸ πάνω γιὰ τοὺς «πελάτες» (clientes), ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκτελοῦν διάφορες ὑπηρεσίες στὰ πλούσια ἀφεντικά τους. Ὅσοι ἀπόκτησαν τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίζουν, ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τους αὐτὲς ἦταν νὰ ψηφίζουν ὅπως ἐπιθυμοῦσε ὁ προστάτης τους, ὁ πάτρονας. Ἔτσι κάθε πλούσιος Ρωμαῖος, κάθε πλούσια οἰκογένεια εἶχε στὴ διάθεσή της πολλοὺς ψήφους στὴ συνέλευση τοῦ λαοῦ καὶ τοὺς ἔδινε ὅπου ἐπαιτοῦσε τὸ συμφέρον τῆς κλίκας ὅπου ἀνῆκε. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μερικὲς κλίκες ἀπὸ πλούσιες οἰκογένειες κρατοῦσαν στὰ χέρια τους τὴν κυβέρνηση τοῦ κράτους καὶ κατόρθωναν νὰ βάζουν πάντα δικούς τους στὰ ἀνώτερα ἀξιώματα καὶ νὰ τοὺς ἀναδείχνουν ἔτσι συγκλητικούς. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τίποτε δὲν ἄλλαξε ἡ Δημοκρατία. Μόνο ποὺ τώρα ἐπιτρέπανε σὲ πλούσιες οἰκογένειες πληβείων νὰ μπαίνουν κι' αὐτὲς σ' ἐκεῖνο τὸν κῦκλο ποὺ παληότερα μὲ τὸ ἀριστοκρατικὸ καθεστὼς περιοριζόταν μόνο στοὺς πατρίκιους.

Οἱ νεοεκλεγμένοι ὕπατοι καὶ οἱ πραίτορες ἦταν ὑποχρεωμένοι τὸν πρῶτο χρόνο νὰ τὸν ὑπηρετήσουν στὴ Ρώμη. Τὸν δεύτερο χρόνο ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἔπαιρνε τὴ διοίκηση μιᾶς ἐπαρχίας κι' ἐκεῖ φρόντιζε ν' ἀποζημιωθεῖ γιὰ τὰ ἔξοδα ποὺ εἶχε κάνει γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ κι' ἂν ἦταν δυνατὸ καὶ κάτι παραπάνω.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ ὅμως κέρδιζε κι ἄλλα πολὺ περισσότερα. Γιατί μισθὸ δὲν ἔπαιρνε. Τὰ ἀξιώματα ἦταν «τιμητικά». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἐλαίδα γιὰ τὰ κέρδη ποὺ θὰ βγάζαν στὴν ἐπαρχία μὲ τὸν ἐκβιασμὸ καὶ τὴ διαφθορά, κάποτε καὶ μὲ τὴν ἄμεση ἁρπαγὴ ἀκόμα, ἦταν ἕνας λόγος ποὺ τοὺς ἔσπρωχνε νὰ ἐντείνουν ὅσο μποροῦσαν πιὸ πολὺ τὸν συντηγωνισμὸ γύρω ἀπὸ τὰ ἀξιώματα αὐτὰ κι' ἔτσι ὅλο καὶ πιὸ πολὺ μεγάλωναν τὰ βοηθήματα καὶ δῶρα ποὺ ἔδιναν οἱ διάφοροι ὑποψήφιοι στὸ λαό.

Μὲ τὶς διάφορες ὅμως αὐτὲς μέθοδες ποὺ οἱ ἀριστοκράτες ἐξαγόραζαν τοὺς ψήφους τοῦ λαοῦ, τὸ κουρελοπρολεταριάτο τῆς Ρώμης ἔβγαζε ὁλο καὶ πιὸ μεγάλα ὠφελήματα πουλώντας τὰ πολιτικά του δικαιώματα. Γι' αὐτὸ κοντὰ στοὺς κουρελοπρολετάριους ἄρχισαν καὶ οἱ χωρικοὶ τώρα ποὺ εἶχαν τὰ δικαιώματα τοῦ Ρωμαίου πολίτη ν' ἀφήνουν σιγὰ-σιγὰ τὴ στερημένη καὶ βασανι-

σμένη ζωή τους στὰ χωριὰ καὶ νὰ τραβᾶνε γιὰ τὴ Ρώμη. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο πάλι ὅλο καὶ πλήθαιναν οἱ κουρελοπρολετάριοι ρωμαῖοι πολῖτες καὶ μεγαλώναν οἱ ἀπαιτήσεις ποὺ εἶχαν ἀπὸ τοὺς ὑποψηφίους σὲ χρήματα. Στὰ χρόνια τοῦ Καίσαρα ἡ Ρώμη εἶχε ὄχι λιγότερους ἀπὸ 320.000 ρωμαίους πολῖτες ποὺ ἔπαιρναν δωρεὰν στάρι ἀπὸ τὸ κράτος. Τόσοι πάνω-κάτω θὰ ἦταν καὶ οἱ ψῆφοι ποὺ ἀγοράζονταν. Μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθεῖ τὶ κολοσσιαῖα ποσὰ καταβρόχθιζε μιὰ ἐκλογή.

Στὰ 53, πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία μας, τὸ πούλημα τῶν ψήφων ἔφερε μιὰ τόσο μεγάλη ζήτηση γιὰ μετρητὸ χρῆμα, ποὺ ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου ἀνέβηκε ψηλὰ καὶ ξέσπασε μιὰ νομισματικὴ κρίση*.

«Οἱ εὐγενεῖς (nobiles) θεσπῆρες, δυσκολεύθηκαν πολὺ στὶς πληρωμές», γράφει ὁ Μόμσεν. «Ἕνα θέαμα μὲ μονομάχους στοίχιζε 720.000 σεστέρτσιους (187.000 χρυσ. δραχμές). Μὲ εὐχαρίστηση ὅμως, ξοδεύανε κι' αὐτὰ τὰ ποσά, γιατὶ ἔτσι ἔκλειναν τὸ πολιτικὸ στάδιο σ' ἐκείνους τοὺς ἀντιπάλους, ποὺ δὲν εἶχαν νὰ ξοδέψουν τόσο πολλά»**.

Καὶ ἔπρεπε νὰ ξοδεύουν πολὺ συχνά, γιατὶ κάθε χρόνο γίνονταν νέες ἐκλογές. Δὲν ἐπλήρωναν ὅμως ἀπὸ φιλοδοξία πολιτική, παρὰ μόνο γιατὶ ἤξεραν, ὅτι ἔτσι ἐξαγόραζαν τὴν ἄδεια νὰ ληστέψουν τὶς ἐπαρχίες καὶ νὰ βγάλουν ἀπὸ κεῖ, πολὺ μεγαλύτερα κέρδη. Δηλαδή, ἔκαναν μιὰ καλὴ ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση.

Ἔτσι, ἡ «Δημοκρατία», δηλαδὴ ἡ κυριαρχία, ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τους μερικὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες Ρωμαῖοι πολῖτες, πάνω σ' ὁλόκληρο τὸ ρωμαϊκὸ κράτος. μὲ τὰ 50 ὡς 60 ἑκατομμύρια τοὺς κατοίκους του, καταντοῦσε νὰ αὐξάνει φοβερὰ τὴ διαρπαγὴ καὶ τὴν ἀπομύζηση στὶς ἐπαρχίες, γιατὶ πλήθαιναν ἐκεῖνοι ποὺ περίμεναν νὰ μοιρασθοῦν τὰ κέρδη ἀπ' αὐτὴ τὴ δουλειά. Καὶ δὲν ἦταν μόνο οἱ κυβερνῆτες, ποὺ ἔκαναν ὅσο μποροῦσαν πιὸ πολλὲς ἐπιβιασμούς. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἔπαιρνε μαζί του στὴν ἐπαρχία κι' ἕνα μπουλούκι ἀπὸ «φίλους», ποὺ τὸν εἶχαν βοηθήσει στὴν ἐκλογή του καὶ τώρα ἐκστρατεύαν, γιὰ νὰ κλέψουν καὶ ν' ἁρπάξουν κι' αὐτοὶ μὲ τὴν προστασία του.

---

* Salvioli, Le capitalisme dans la monde antique, 1906, σ. 243.

** Römische Geschichte, I, σ. 809.

Σὰν νὰ μὴν ἔφτεναν ὅλα αὐτά, στὶς ἐπαρχίες ριχνόταν καὶ τὸ Ρωμαϊκὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο, κι' ἐκεῖ ἔβρισκε εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξει ὅλη του τὴν καταστρεπτικὴ δύναμη καὶ νὰ μεγαλώσει τόσο πολύ, ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμο.

δ) Ἡ τοκογλυφία.

Ἡ τοκογλυφία εἶναι πολὺ παληά, κάνω - κάτω τόσο παληά, ὅσο καὶ τὸ ἐμπόριο. Δὲν φτάνει βέβαια τὴ Λιθίνη ἐποχή, μὰ χωρὶς ἄλλο, εἶναι παληότερη ἀπὸ τὸ χρῆμα. Μόλις ἔγιναν τὰ διάφορα ξεχωριστὰ νοικοκυριά, μὲ ὁρισμένη οἰκογενειακὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τότε μιὰ οἰκογένεια μποροῦσε νὰ γίνει πλουσιώτερη ἀπὸ ἄλλες στὰ ζῶα, στὰ χωράφια, εἴτε στοὺς δούλους, ἐνῶ ἄλλες μποροῦσαν νὰ φτωχύνουν. Ἔτσι, χωρικοὶ ποὺ βρίσκονταν σὲ στενοχώρια, ἄρχισαν νὰ δανείζωνται ἀπὸ τοὺς πιὸ εὔπορους ὅ,τι εἶχανε τοῦτοι πλεόνασμα, στάρι, ἔξαφνα ἢ ζῶα καὶ ὑποχρεώνονταν νὰ τὸ ξαναγυρίσουν μαζὶ μὲ κάτι παραπάνω ἢ γιὰ ἀντάλλαγμα, νὰ κάνουν κάποια ἐργασία στὸ δανειστή—ἀπὸ δῶ πρωτοβγῆκε ἡ δουλειὰ γιὰ τὰ χρέη. Τέτοιες τοκογλυφικὲς πράξεις ἦταν δυνατὲς στὴν κλειστὴ οἰκονομία, χωρὶς τὴν παρουσία τῶν χρημάτων.

Ἔγγεια ἰδιοκτησία καὶ τοκογλυφία συγγενεύουν ἀπ' τὴν ἀρχὴ στενὰ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο — σήμερα λέγεται haute finance — συχνὰ βρίσκονται σὲ θαυμαστὴ ἁρμονία μὲ τὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἦταν καὶ στὴ Ρώμη τοκογλύφοι, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει τὴν ἱστορία τους. Ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα στοὺς πατρίκιους καὶ στοὺς πληβείους, δὲν ἦταν μοναχὰ ἕνας ἀγώνας ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία καὶ στὴν Δημοκρατία γιὰ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, οὔτε μοναχὰ ἕνας ἀγώνας ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες καὶ τοὺς χωρικούς γιὰ τὰ κρατικὰ ἀγροκτήματα, ἀλλὰ καὶ ἀγώνας ἀνάμεσα στοὺς τοκογλύφους καὶ τοὺς χρεῶστες.

Ὡστόσο, ἦταν πολὺ μικρὴ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τοῦ χωρικοῦ, ἄρα πολὺ λιγοστὰ τὰ πλεονάσματα ποὺ ἄφηνε. Γι' αὐτὸ ἡ ἐκμετάλλευση δὲν μποροῦσε νὰ δώσει σημαντικὸ πλοῦτο στοὺς ἐκμεταλλευτές, παρὰ μόνο ἂν γινόταν πάνω σὲ μεγάλες ἀνθρώπινες μᾶζες. Ὅσον καιρὸ οἱ Ρωμαῖοι ἀριστοκράτες ἀπομυ-

ζοῦσαν μὲ τὴν τοπογλυφία τοὺς χωρικούς, μονάχα ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ τῆς Ρώμης, δὲν ἔβγαζαν σπουδαῖα πράγματα, ὅσο κι' ἂν ἦταν καταπιεστικὴ ἡ τοπογλυφία τους γιὰ τὸ χωρικό. Ἀντίθετα, οἱ Ρωμαῖοι τοπογλύφοι ἔκαναν χρυσὲς δουλειὲς καὶ μάζεψαν πλοῦτο ἄφθονο, ὅταν πιὰ ξεπετάχθηκε μπροστά τους ὅλος ὁ πολιτισμένος κόσμος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Μὲ τὴν ἐπέκταση ὅμως αὐτή, ἔγινε κι' ἕνας καταμερισμὸς στὴν ἐργασία. Ἡ τοπογλυφία στοὺς γείτονες δὲν ἦταν δουλειὰ ποὺ χρειαζόταν καμμιὰ ἰδιαίτερη προσοχή. Οἱ ἀριστοκράτες εὔκολα μποροῦσαν νὰ τὴν κάνουν μαζὶ μὲ τὴν ἐπίβλεψη στὰ κτήματά τους ἢ τὴν κρατικὴ διοίκηση. Ἀντίθετα ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ κάνουν τοπογλυφία στὴν Ἱσπανία καὶ στὴ Συρία, στὴ Γαλατία καὶ στὴν Ἀφρική, καὶ μαζὶ μ' αὐτὴ νὰ διαχειρίζωνται τὶς ὑποθέσεις ἑνὸς τόσο μεγάλου κράτους. Ἡ δουλειὰ τοῦ τοπογλύφου χωρίζεται τώρα ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἀσχολίες. Ἁπλα στοὺς εὐγενεῖς ἀξιωματούχους ποὺ καταλήστευαν τὶς ἐπαρχίες, ἐπτελώντας τὰ κυβερνητικά τους καθήκοντα σὰν στρατηγοὶ ἢ ἔπαρχοι, καὶ ποὺ βέβαια δὲν διστάζανε καθόλου νὰ τσιμπᾶνε κι' αὐτοὶ χρήματα, διαμορφώθηκε τώρα μιὰ ξεχωριστὴ τάξη ἀπὸ τοπογλύφους μὲ κοινωνικὸ βαθμὸ ποὺ λέγονταν καπιταλιστές.

Αὐτοὶ μάλιστα εἶχαν μιὰ ἰδιαίτερη ὀργάνωση γιὰ τὸ συνάφι τους.

Ὅσο ὅμως πιὸ μεγάλη γινόταν ἡ τάξη τῶν τοπογλύφων καπιταλιστῶν ποὺ καταπιάνονταν ἀποκλειστικὰ μὲ χρηματικὲς ὑποθέσεις, τόσο καὶ πιὸ μεγάλες ποικιλίες παρουσιάζαν.

Ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μέσα γιὰ τὴ ληστεία στὶς ἐπαρχίες ἦταν τὸ νοίκιασμα τῶν φόρων σὲ ὁρισμένα πρόσωπα. Δὲν εἶχε ἀκόμα δημιουργηθεῖ μιὰ κρατικὴ γραφειοκρατία γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ εἰσπράττει αὐτὴ ἀπ' εὐθείας τοὺς φόρους.

Ὁ πιὸ εὔκολος τρόπος ἦταν νὰ ἀναθέσουν τὴ δουλειὰ αὐτὴ γιὰ μιὰ ὁλόκληρη ἐπαρχία σὲ ἕνα πλούσιο Ρωμαῖο μὲ πολὺ μετρητὸ χρῆμα. Ὁ ἐνοικιαστὴς πλήρωνε στὸ κράτος ὅλο τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ αὐτὸ ζητοῦσε καὶ, ὕστερα, φρόντιζε νὰ βγάλει ὅσο εἶχε πληρώσει μὲ τὸ ἀζημίωτο. Ἦταν ἕνα φορολογικὸ σύστημα ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα ἐφαρμόζεται πολὺ στὴν Ἀνατολὴ καὶ καταστρέφει

τὶς χῶρες της. Γιατὶ ὁ ἐνοικιαστὴς τοῦ φόρου δὲν περιορίζεται φυσικὰ σὲ ὅ,τι εἶναι νόμιμο νὰ εἰσπράξει. Οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας ἔχουν παραδοθεῖ στὰ χέρια του ἀνυπεράσπιστοι κι' αὐτὸς τοὺς ἀπομυζᾶ τὸ αἷμα ἀνελέητα.

Πολὺ συχνὰ ὅμως τυχαίνει τώρα καὶ ὁρισμένες πόλεις ἢ βασιληάδες, ποὺ εἶναι σὲ φορολογικὴ ὑποτέλεια ἀπέναντι στὴ Ρώμη νὰ μὴ μποροῦν νὰ πληρώσουν τὰ ποσὰ ποὺ τοὺς ἐπιβάλανε. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ πλούσιοι Ρωμαῖοι μὲ τὸ μετρητὸ χρῆμα τους εἶναι ἕτοιμοι νὰ τοὺς προκαταβάλουν τὸ ποσὸ ποὺ χρειάζονται, φυσικὰ μὲ τὸν σχετικὸ τόκο. Ἔτσι, λόγου χάρη, ὁ μεγάλος δημοκράτης Ἰούνιος Βροῦτος ἔκανε «χρυσὲς δουλειὲς δανείζοντας στὸ βασιληὰ τῆς Καππαδοκίας καὶ τὴν πόλη τῆς Σαλαμίνας. Μὲ τὴν πόλη αὐτὴ ἔκλεισε ἕνα δάνειο μὲ 48 τὰ ἑκατὸ τόκο (Salvioli, στὸ προαναφερόμενον ἔργο, σ. 42). Ἕνας τέτοιος τόκος δὲν ἦταν καὶ ἀσυνήθιστος τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Καθὼς ἀναφέρει ὁ Salvioli στὸ βιβλίο του, ἔγιναν δάνεια σὲ πόλεις μὲ τόκο 75 τὰ ἑκατό. Ἂν μάλιστα ὁ κίνδυνος τοῦ δανειστῆ ἦταν μεγαλύτερος ὁ τόκος ἀνέβαινε περισσότερο. Ἔτσι ὁ μεγάλος τραπεζιτικὸς οἶκος τοῦ Ραμπίριους τὸν καιρὸ ποὺ ζοῦσε ὁ Ἰούλιος Καίσαρας, δάνεισε στὸν ἐκθρονισμένο βασιληὰ Πτολεμαῖο τῆς Αἰγύπτου ὅλη του τὴν περιουσία καὶ τὴν περιουσία τῶν φίλων του μὲ τόκο 100 τὰ ἑκατό. Ὁ Ραμπίριους, εἶναι ἀλήθεια, τὰ ἔχασε ὅλα σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ γιατὶ ὅταν ὁ Πτολεμαῖος ξαναῆλθε στὴν ἐξουσία δὲν πλήρωσε τίποτα καὶ ἔριξε στὴ φυλακὴ τὸν ἐνοχλητικὸ ἐκεῖνο δανειστὴ ποὺ ἤθελε νὰ μεταχειρισθεῖ ὅλο τὸ Αἰγυπτιακὸ κράτος σὰν δικό του κτῆμα. Ὁ χρηματιστὴς ὅμως δραπέτευσε ἀπὸ τὴ φυλακὴ καὶ πῆγε στὴ Ρώμη ὅπου ὁ Καίσαρας τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναφτιάξει τὴν περιουσία του κάνοντας προμήθειες γιὰ τοὺς Ἀφρικανικοὺς πολέμους.

Αὐτὸ πάλι ἦταν μιὰ ἄλλη μέθοδος γιὰ νὰ κερδίζουν χρῆμα μερικοί. Οἱ φόροι ποὺ πλήρωναν οἱ ὑποτελεῖς ἐπαρχίες καὶ ποὺ ὅλοι μαζεύονταν στὸ ταμεῖο τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἦταν ποσὰ τεράστια. Οἱ ἀσταμάτητοι ὅμως πόλεμοι στοίχιζαν κι' αὐτοὶ πολύ. Μὲ τοὺς πολέμους οἱ χρηματιστὲς κατορθώνανε καὶ περνοῦσαν στὴν ἀπύθμενη τσέπη τους ἕνα σημαντικὸ μέρος κι' ἀπὸ ἐκείνη ἀκόμα τὴ λεία ποὺ ὄξεν τὴν ἅρπαζαν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες,

μὰ στέλνονταν καὶ στὰ ταμεῖα τοῦ κράτους. Ἔκαναν πολεμικὲς προμήθειες στὸ κράτος, ἕνα μέσον ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα φτιάνει μεγάλες περιουσίες. Μὰ προχωροῦσαν περισσότερο καὶ δάνειζαν τοκογλυφικὰ ἀκόμα καὶ στὸ ἴδιο τὸ κράτος τους, ὅταν αὐτὸ βρισκόταν σὲ στενότητα οἰκονομική, πρᾶγμα ποὺ δὲν γινόταν σπάνια, γιατὶ ὅσο πιὸ πολλὰ μποροῦσε τὸ κράτος νὰ ἀποσπᾶ ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες, τόσο πιὸ πολλὲς ἀπαιτήσεις εἶχαν ἀπ' αὐτὸ καὶ τὰ διάφορα παράσιτά του. Κάποτε ἔπρεπε νὰ δανεισθεῖ μεγάλα ποσὰ σὲ μετρητὸ χρῆμα, μεγαλύτερα ἀπὸ ὅσα μποροῦσε νὰ ἔχει ἕνας μεγάλος χρηματιστής. Σὲ τέτοιες περιστάσεις σχηματίζονταν διάφορες ἀνώνυμες ἑταιρίες. Ἡ πρώτη μορφὴ τῆς καπιταλιστικῆς ἐκμετάλλευσης εἶναι ἡ τοκογλυφία. Τὸ ἴδιο, ἡ τοκογλυφία εἶναι καὶ ἡ πρώτη δουλειὰ τῆς ἀνώνυμης ἑταιρίας.

Οἱ χρηματιστὲς τῆς Ρώμης «ἱδρύσανε ἑταιρίες ἀνάλογες μὲ τὶς δικές μας ἀνώνυμες τραπεζιτικὲς ἑταιρίες, ποὺ εἶχαν διευθυντές, ταμίες, πράκτορες κλπ. Τὸν καιρὸ τοῦ Σύλλα ἱδρύθηκε ἡ μεγάλη ἑταιρία ἀπὸ τοὺς Ἀξιάνους (Ἀσιατικὴ Ἑταιρία) μὲ ἕνα τόσο μεγάλο κεφάλαιο ποὺ μποροῦσε νὰ δανείσει στὸ κράτος 20.000 τάλαντα, 125 ἑκατομμύρια χρυσὲς δραχμές. Δώδεκα χρόνια ἀργότερα τὸ χρέος αὐτὸ εἶχε γίνει 120.000 τάλαντα... Τὰ μικρὰ κεφάλαια ἀγόραζαν τὶς μετοχὲς ποὺ εἶχαν βγάλει οἱ μεγάλες ἑταιρίες καὶ, καθὼς λέει ὁ Πολύβιος (VI, 17), ὁλόκληρη ἡ πόλη (ἡ Ρώμη) ἔπερνε μέρος στὶς διάφορες χρηματιστικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ τὶς διεύθυναν μερικοὶ μεγάλοι τραπεζιτικοὶ οἶκοι. Ἡ πιὸ μικρὴ οἰκονομία εἶχε κι' αὐτὴ τὸ μερίδιό της στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν «Publicani» δηλαδὴ στὴ μίσθωση τῶν φόρων καὶ τῶν κρατικῶν χρημάτων, ἐπιχειρήσεις ποὺ ἔδιναν ἐξαιρετικὰ κέρδη» (Salvioli, στὸ ἴδιο ἔργο, 40, 41).

Ὅλα αὐτὰ φαίνονται σὰν πολὺ σύγχρονα καὶ μαρτυροῦν πῶς ἡ Ρωμαϊκὴ κοινωνία τὸν καιρὸ ποὺ γεννήθηκε ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε φτάσει στὸ κατῶφλι τοῦ νεώτερου καπιταλισμοῦ, τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου καπιταλισμοῦ ἦταν ὅλως διόλου διαφορετικὰ ἀπὸ κεῖνα ποὺ ἔχει ὁ νεώτερος.

Οἱ μέθοδες ποὺ περιγράφουμε ἐδῶ εἶναι ἀρκετὰ ὅμοιες μ' ἐκεῖνες ποὺ θεμελιώθηκε ὁ νεώτερος καπιταλισμός, ἐκεῖνες ποὺ ὁ Μὰρξ τὶς χαρακτήρισε μέθοδες τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης»:

ἀπαλλοτρίωση τῆς περιουσίας τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ληλασία στὶς ἀποικίες, ἐμπόριο δούλων, ἐμπερικοὶ πόλεμοι καὶ κρατικὰ χρέη. Τὶς ἴδιες καταστροφὲς καὶ ἐρημώσεις ποὺ ἔφεραν στὴν ἀρχαιότητα οἱ μέθοδες αὐτές, τὶς βλέπουμε καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ διαφορὰ ὅμως τῆς νεώτερης ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι πὼς ἡ ἀρχαιότητα μπόρεσε ν' ἀναπτύξει μόνο τὶς καταστροφικὲς συνέπειες τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐνῶ ὁ καπιταλισμὸς στὴ νεώτερη ἐποχή, ἀπὸ τὴν καταστροφὴ δημιουργεῖ τὶς συνθῆκες ποὺ δίνουν ἕνα καινούργιο, ἀνώτερο τρόπο παραγωγῆς. Ἀσφαλῶς ὁ τρόπος ποὺ ἐξελίσσεται ὁ νεώτερος καπιταλισμὸς δὲν εἶναι λιγότερο βάρβαρος καὶ ἀπάνθρωπος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο. Δημιουργεῖ ὅμως τὴ βάση γιὰ νὰ ὑψωθεῖ ἡ κοινωνία πιὸ πάνω ἀπὸ τὴν ἀγριότητα καὶ τὶς καταστροφὲς ἐκεῖνες, ἐνῶ ὁ ἀρχαῖος καπιταλισμὸς ἔμεινε περιορισμένος σ' αὐτὲς μόνο.

Γιὰ ποιούς λόγους, τὸ ἐξηγήσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἀπὸ ὅσα μαζεύει ὁ νεώτερος καπιταλισμὸς μὲ τὴ ληστεία, μὲ τὸν ἐκβιασμὸ καὶ μὲ τὶς ἄλλες βιαιοπραγίες, ἕνα πολὺ μικρὸ μέρος διαθέτει γιὰ τὴν ἀπόλαυσή του. Τὸ μεγαλύτερο τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ φτιάσει νέα, ἀνώτερα παραγωγικὰ μέσα καὶ ἔτσι νὰ ἀνεβάσει τὴν παραγωγικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ὁ καπιταλισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δὲν βρῆκε τοὺς κατάλληλους δρους γιὰ νὰ κάνει κι' αὐτὸς τὸ ἴδιο. Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ καταπιανόταν μὲ τὴνπαραγωγή, ἕνα μονάχα μπόρεσενὰ κάνει: νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἐργασία τοῦ ἐλεύθερου χωρικοῦ, μὲ τὴ δουλειὰ τοῦ σκλάβου. Ἔτσι ὅμως, ἡ παραγωγὴ στούς πιὸ ἀποφασιστικοὺς κλάδους, πήγαινε πίσω ἀπὸ τὴν τεχνικὴ ἄποψη, ἡ παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἔπεφτε, ἡ κοινωνία φτώχαινε.

Ὅσο μέρος ἀπὸ τὰ κέρδη τους οἱ Ρωμαῖοι χρηματιστὲς καὶ ἀπὸ τὴ λεία τους οἱ ρωμαῖοι ἀξιωματοῦχοι καὶ στρατηγοί, δὲν τὸ τοποθετοῦσαν πάλι στὶς τοκογλυφικὲς ἐπιχειρήσεις, δηλαδὴ σὲ νέες ληλασίες, δὲν τὸ δαπανοῦσαν σὲ τίποτε ἄλλο, παρὰ στὶς ἀπολαύσεις τους καὶ στὴν παραγωγή,γιὰ τὰ μέσα τῆς ἀπόλαυσης—τέτοια δὲν εἶναι μόνο τὰ παλάτια, μὰ καὶ οἱ ναοὶ — καὶ γιὰ ν' ἀποκτήσουν ἔγγεια ἰδιοκτησία, δηλαδὴ νὰ διώξουν τοὺς ἐλεύθε-

ρους χωρικοὺς ἀπὸ τὰ κτήματά τους καὶ νὰ βάλουν στὴ θέση τους δούλους.

Ἡ λεηλασία λοιπὸν καὶ ἡ καταστροφὴ στὶς ἐπαρχίες, εἶχε γιὰ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα, νὰ δώσει στοὺς χρηματιστὲς τῆς Ρώμης, τὰ μέσα νὰ ξαπλώσουν τὴν δουλεία κι' ἔτσι νὰ κατεβάσουν τὴν παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πολὺ γρηγορώτερα ἀπ' ὅσα αὐτὴ θὰ ἔπεφτε χωρὶς αὐτὸ τὸ λόγο. Ἡ καταστροφὴ ποὺ γινόταν στὸ ἕνα μέρος, δὲν ἀνακληρωνόταν μὲ μιὰ ἄνθηση ἀλλοῦ, ὅπως γίνεται στὸν σημερινὸ καπιταλισμό, τουλάχιστο ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό. Τελείως ἀντίθετα, ἡ καταστροφὴ στὸ ἕνα μέρος συντόμευε τὴν παρακμὴ στὸ ἄλλο. Ἔτσι, χάρις στὴν κοσμοκρατορία τῆς Ρώμης, ἡ γενικὴ πτώχευση ξαπλώνεται στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅταν ἀρχίζει ἡ χρονολογία μας, καὶ μάλιστα νωρίτερα ἀπὸ ὅτι θὰ γίνονταν ἀπὸ ἄλλους λόγους.

Γιὰ πολὺν καιρὸ ὅμως, τὰ σημεῖα τῆς οἰκονομικῆς χρεωκοπίας τὰ σκέπαζε ἡ ἀποτυφλωτικὴ λάμψη ποὺ ἀνέπεμπε ἡ Ρώμη, ἐπειδὴ μέσα σὲ λίγες δεκαετίες, μάζεψε σχεδὸν ὅλα ὅσα ἐδῶ καὶ ἑκατοντάδες ἢ ἀκόμα καὶ χιλιάδες χρόνια εἶχε δημιουργήσει ἡ δραστήρια καλλιτεχνικὴ ἐργασία σὲ ὅλα τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ, γύρω ἀπ' τὴν Μεσόγειο.

Πιὸ νωρὶς ὅμως ἀπὸ τὴν οἰκονομική, πρόβαλλε ἡ πολιτικὴ χρεωκοπία τοῦ συστήματος.

ε) Ἡ ἀπολυταρχία.

Ἡ Ρώμη, σὲ ὅλες τὶς χῶρες ποὺ κατακτοῦσε, καταργοῦσε τὴν πολιτικὴ τους ζωὴ συντρίβοντας τὴν δύναμή τους νὰ ἀντισταθοῦν καὶ ἀφαιρῶντας τους κάθε ἀνεξαρτησία. Ὅλη ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς τεράστιας αὐτῆς ἐπικράτειας, ἦταν συγκεντρωμένη σὲ μιὰ πόλη, τὴ Ρώμη.[1]

Ποιοὶ ὅμως ἐνσαρκώνουν ἐκεῖ τὴν πολιτικὴ ζωή; Ἄνθρωποι τῶν χρημάτων, ποὺ δὲν ἤξεραν τίποτα ἄλλο, παρὰ νὰ μαζεύουν ἀδιάκοπα τόκους. Ὕστερα, ἀριστοκράτες ποὺ ἡ ζωή τους κυλοῦσε μέσα στὶς ἀπολαύσεις καὶ μισοῦσαν κάθε κόπο καὶ κάθε

ἐργασία, ἀκόμα κα. τὴν ἀπασχόληση μὲ τὶς κυβερνητικὲς ὑποθέσεις καὶ μὲ τὸν πόλεμο. Καὶ στὸ τέλος κουρελοπρολετάριοι, ποὺ ζοῦσαν πουλῶντας τὴν πολιτική τους δύναμη σ' ἐκείνους, ποὺ ἔδιναν τὰ πιὸ πολλά.

Ἔτσι, ὁ Σουητόνιος, λόγου χάρη, ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Καίσαρα, γιὰ τὶς χορηγήσεις, ποὺ ἔκανε αὐτός, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους:

«Χορήγησε στὸ λαό, ἐκτὸς ἀπὸ δέκα μόδιους στάρι καὶ ἄλλο τόσο λάδι γιὰ τὸν καθένα, ἀκόμα καὶ τοὺς 300 σεστέρτιους, ποὺ εἶχε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὑποσχεθεῖ καὶ ἄλλους 100 σὰν τόκους γιὰ τὴν ὑπερημερία (δηλαδὴ 100 χρ. δραχμὲς σὲ μιὰ ἐποχή, ὅπου ζοῦσε κανεὶς μὲ 10 χρ. λεπτὰ τὴν ἡμέρα Κ.)».

«Μαζὶ μ' αὐτὰ πλήρωνε (γιὰ κείνους ποὺ κατοικοῦσαν μ' ἐνοίκιο Κ.), γιὰ τὸ ἐνοίκιο στὴ Ρώμη μέχρι 2.000 σεστέρτιους (500 χρ. δραχμὲς) τὸ χρόνο καὶ στὴν Ἰταλία μέχρι 500 (125 χρ. δραχμές). Ἔδινε ἀκόμα στὸ λαὸ ἕνα συμπόσιο (γιὰ 200.000 πρόσωπα Κ.) καὶ μοίραζε κρέας, καὶ ἀπὸ τότε ποὺ νίκησε στὴν Ἱσπανία δύο προγεύματα ἀκόμα. Ἐπειδὴ δηλαδὴ τοῦ φάνηκε, πὼς τὸ πρῶτο ἦταν φτωχικὸ καὶ δὲν ταίριαζε στὴ γενναιοδωρία του, ὕστερα ἀπὸ πέντε μέρος πρόσφερε ἕνα δεύτερο πολὺ πλούσιο.

Ἔξω ἀπ' αὐτὰ ὀργάνωνε καὶ θεάματα μὲ ἄφταστη μεγαλοπρέπεια. Μονάχα ἕνας ἡθοποιός, ὁ Δέκιμος Λαμπέριος, πῆρε γιὰ μιὰ παράσταση 500.000 σεστέρτιους, 125.000 χρ. δραχμές».

Γιὰ τὸν Αὔγουστο, ὁ Σουητόνιος ἀναφέρει:

«Συχνὰ ἔδινε χορηγήματα στὸ λαό, μὰ ὄχι πάντα τὰ ἴδια, ἄλλοτε 400 σεστέρτιους (100 χρ. δραχμές), ἄλλοτε 300 (75 χρ. δραχμές), κάποτε μόνο 250 (65 χρ. δραχμὲς πάνω - κάτω) στὸν καθένα. Καὶ στὶς διανομὲς αὐτές, παίρνανε μέρος ἀκόμα καὶ μικρὰ παιδιά, μ' ὅλο ποὺ αὐτὰ κανονικὰ παίρνανε κάτι μονάχα, ὅταν ἦταν ἑντεκα χρονῶν. Συχνὰ στὰ χρόνια ποὺ ἡ ζωὴ γινόταν ἀκριβή, πούλαγε στὸ λαὸ στάρι μὲ πολὺ μικρὴ τιμή, κάποτε καὶ χωρὶς πληρωμὴ καὶ τότε διπλασίαζε τὰ χρηματικὰ χορηγήματα». (Octavius, κεφ. 41).

Εἶναι φανερό, πὼς ἕνα προλεταριάτο, ποὺ ἀγοράζονταν μὲ

τέτοιο τρόπο κι' είχε κάνει σύστημα τὸ πούλημά του ὅλως διόλου ἀνοιχτὰ καὶ δημόσια, ἔχανε τὴν πολιτική του ἀνεξαρτησία. Δὲν ἦταν πιὰ παρὰ ἕνα ὄργανο στὰ χέρια ἐκείνων, ποὺ ἔδιναν τὰ περισσότερα. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐξουσία, μέσα στὸ κράτος, ἔγινε ἕνας συναγωνισμὸς ἀνάμεσα σὲ μερικοὺς ληστές, ποὺ μπόρεσαν ν' ἁρπάξουν τὴ μεγαλύτερη λεία καὶ γι' αὐτὸ οἱ χρηματιστὲς τοὺς ἔδιναν τὶς πιὸ μεγάλες πιστώσεις.

Τὸ στοιχεῖο αὐτό, δυνάμωσε ἀκόμα πιὸ πολὺ μὲ τὸ μισθοφορικὸ σύστημα. Ὁ στρατὸς τώρα ἐξουσίαζε ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὴ δημοκρατία. Ὅσο πλήθαιναν οἱ μισθοφόροι, τόσο λιγόστευε ἡ πολεμικὴ ἱκανότητα τοῦ Ρωμαίου πολίτη, ἢ καλύτερα ἐπειδὴ λιγόστευε αὐτὴ ἡ ἱκανότητα, πλήθαιναν οἱ μισθοφόροι. Ὅλα τὰ μαχητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ λαὸ ἦταν στὸ στρατό. Ὅσοι βρισκόνταν ἔξω ἀπὸ τὸ στρατό, ἔχαναν τὴ μαχητικότητά τους καὶ τὴν δρεξή τους γιὰ ν' ἀγωνισθοῦν.

Δυὸ ὅμως πράγματα πρὸ πάντων ἦταν ἐκεῖνα, ποὺ κατάντησαν τὸ στρατὸ ἕνα ὑποτακτικὸ ὄργανο στὸν κάθε στρατηγό. Φτάνει αὐτὸς νὰ ἔδινε ἢ νὰ ὑποσχόταν ἀρκετὸ μισθὸ καὶ λεία, κι' ἔτσι σιγὰ - σιγὰ ἐξαφάνισαν ἀπὸ τὸν στρατὸ τὴν πολιτική του σκέψη.

Πρῶτα, τὸ ὅτι πλήθυναν στὸ στρατὸ οἱ μὴ Ρωμαῖοι, οἱ ἐπαρχιῶτες, στὸ τέλος καὶ οἱ ξένοι, δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα κι' ἔτσι ἀπ' τὴν ἀρχὴ δὲν ἔπαιρναν καθόλου μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ρώμης. Ὕστερα, ἡ ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀπροθυμία τῆς τρυφηλῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ εἶχε χάσει τὸν ἀνδρισμό της, νὰ ὑπηρετήσει στὸ στρατό. Μέχρι τότε ἡ ἀριστοκρατία ἔδινε στὸ στρατὸ τοὺς ἀξιωματούχους. Τώρα ὅμως, τὴ θέση τους ἔπαιρνάν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ οἱ ἐπαγγελματίες ἀξιωματικοὶ τῆς καριέρας, ποὺ δὲν ἦταν σὰν τοὺς ἀριστοκράτες οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητοι, καὶ κοντὰ σ' αὐτό, δὲν εἶχαν κανένα ἐνδιαφέρον μὲ τοὺς κομματικοὺς ἀγῶνες τῆς Ρώμης. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ στὴν πραγματικότητα γινόταν ἀνάμεσα στὶς κλίκες τῶν ἀριστοκρατῶν.

Ὅσο πιὸ πολὺ πλήθαιναν στὸ στρατό, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες καὶ τοὺς ἀριστοκράτες ἀξιωματικούς, τοὺς ἀντικαθιστοῦσαν οἱ ἐπαγγελματίες. τόσο καὶ ὁ στρατὸς ἦταν πιὸ

πρόθυμος νὰ πουληθεῖ σ' ὅποιον ἔδινε τὰ περισσότερα καὶ νὰ τὸν κάνει κυρίαρχο τῆς Ρώμης.

Ὅλα αὐτά, προετοίμασαν τὸν καισαρισμό, δηλαδὴ μιὰ κατάσταση τέτοια, ποὺ νὰ μπορεῖ ὁ πλουσιώτερος ἄνθρωπος στὴ Ρώμη ν' ἀγοράσει τὴ δημοκρατία, ἀγοράζοντας τὴν πολιτική της δύναμη. Ἔτσι, ἕνας στρατηγὸς μὲ ἐπιτυχίες, ποὺ εἶχε στὰ χέρια του τὸ στρατό, φρόντιζε τώρα νὰ γίνει καὶ ὁ πλουσιώτερος ἄνθρωπος τῆς Ρώμης. Ὁ πιὸ εὔκολος τρόπος γιὰ νὰ τὸ πετύχει ἦταν νὰ δημεύσει τὴν περιουσία τῶν ἀντιπάλων του.

Ἡ πολιτικὴ ζωὴ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Δημοκρατίας στὸ βάθος, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ «ἐμφύλιοι πόλεμοι» (bellum civile = πόλεμος ἀνάμεσα στοὺς πολίτες). Ἡ ὀνομασία δὲν εἶναι καθόλου σωστή, γιατὶ μ' αὐτοὺς τοὺς πολέμους, οἱ πολίτες δὲν εἶχαν καμμιὰ σχέση. Ἦταν πόλεμοι, ὄχι ἀνάμεσα σὲ πολίτες, παρὰ ἀνάμεσα σὲ ὁρισμένους πολιτικούς, ποὺ οἱ περισσότεροι ἦταν ἄπληστοι χρηματιστὲς καὶ ταυτόχρονα, περίφημοι στρατηγοὶ καὶ σπότωνε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο κι' ἅρπαζε τὴν περιουσία ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου, ὥσπου στὸ τέλος ὁ Αὔγουστος, νίκησε ὅλους τοὺς ἀνταγωνιστές του καὶ θεμελίωσε γιὰ πολὺν καιρὸ τὴ μονοκρατορία του.

Αὐτὸ προηγούμενα τὸ εἶχε κατορθώσει ὁ Καίσαρας, ποὺ ἦταν ἕνας καταχρεωμένος ἀριστοκράτης τυχοδιώκτης, ποὺ γιὰ νὰ πάρει τὴν ἐξουσία, ἔκανε συνωμοσία μαζὶ μὲ δυὸ ἀπὸ τοὺς πιὸ πλούσιους Ρωμαίους χρηματιστές, τὸν Πομπήιο καὶ τὸν Κράσσο. Τὸν τελευταῖο, ὁ Μόμσεν, τὸν περιγράφει μὲ τὰ παρακάτω :

«Ἔκανε τὴν περιουσία του, ἀγοράζοντας καταστρεμένα ἀγροκτήματα, τὸν καιρὸ τῆς ἐπανάστασης. Δὲν περιφρονοῦσε ὅμως καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες κερδοσκοπικὲς ἐπιχειρήσεις. Μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καταγινόταν καὶ μὲ μεγάλες οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὴν πρωτεύουσα. Μὲ τοὺς ἀπελευθέρους του ἔκανε ἔξω ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὶς πιὸ ποικίλες ἐπιχειρήσεις. Μέσα στὴ Ρώμη καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν ἔκανε τὸν τραπεζίτη, ὁ ἴδιος ἢ μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Στὴ Σύγκλητο πλήρωνε διάφορα ποσὰ στοὺς συναδέλφους του καὶ ἐκτελοῦσε διάφορα δημόσια ἔργα, γιὰ λογαριασμό τους ἢ δωροδοκοῦσε διάφορα συμβούλια. Δὲν ἦταν καθόλου δύσκολος στὴν ἐκλογή, τῶν μέσων ποὺ θὰ ἔβγαζε κέρδος... Γι' αὐτὸ καὶ δὲν

δίσταζε καθόλου νὰ δεχθεῖ μιὰ κληρονομιά, ἐπειδὴ στὸ ἔγγραφο τῆς διαθήκης τὸ ὄνομά του ἦταν πλαστογραφημένο, κι' αὐτὸ τὸ ἤξερε ὅλος ὁ κόσμος»*.

Δὲν ἦταν ὅμως καλύτερος καὶ ὁ Καίσαρας. Κανένα μέσο δὲν τοῦ φαινόταν κακό, φτάνει νὰ τὸν βοηθοῦσε νὰ κερδίσει χρῆμα. Ὁ Σουητόνιος, ποὺ πολλὲς φορὲς τὸν ἀναφέραμε, γράφει τὰ ἀκόλουθα στὴ βιογραφία τοῦ Καίσαρα. Γράφει γιὰ κεῖνον, ποὺ ἀργότερα ὁ Μόμσεν, τόσο πολὺ τὸν ἐγκωμίασε :

«Οὔτε σὰν στρατηγός, οὔτε σὰν Κυβερνήτης, ἔδειξε ἀνιδιοτέλεια. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα, ὅταν ἦταν ἀνθύπατος στὴν Ἱσπανία, πῆρε ζητιανεύοντας ἀπὸ τοὺς συμμάχους χρήματα, γιὰ νὰ πληρώσει τὰ χρέη του καὶ λεηλάτησε πολλὲς πόλεις τῆς Λουζιτανίας, σὰν νὰ ἦταν ἐχθρικές, παρ' ὅλο ποὺ αὐτὲς πειθάρχησαν στὶς διαταγές του καὶ τοῦ ἀνοίξανε τὶς πύλες τους μόλις ἔφτασε. Στὴ Γαλατία, λήστεψε τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς ἱεροὺς τόπους, ποὺ ἦταν γεμάτοι ἀπὸ πλούσια ἀφιερώματα. Ἐξολόθρευε τὶς πόλεις πολὺ συχνὰ γιὰ τὴ λεία τους, καὶ ὄχι γιατὶ παραβιάζανε τὶς διαταγές του. Γι' αὐτὸ εἶχε τόσο ἄφθονο χρυσάφι, ποὺ ἔριξε τὴν τιμή του καὶ τὸ πουλοῦσε στὴν Ἰταλία καὶ στὶς ἐπαρχίες 3.000 σεστέρτιους (750 χρ. δραχμὲς) τὴ λίτρα**. Στὸν καιρὸ τῆς πρώτης του ὑπατείας, ἔκλεψε ἀπὸ τὸ Καπιτώλιο τρεῖς χιλιάδες λίτρες χρυσάφι καὶ στὴ θέση του ἔβαλε ἄλλες τόσες λίτρες ἐπιχρυσωμένο χάλκωμα. Πουλοῦσε γιὰ τὸ χρυσάφι συμμαχίες καὶ βασίλεια. Ἔτσι, λόγου χάρη, πῆρε μονάχα ἀπὸ τὸν βασιλέα τῆς Αἰγύπτου τὸν Πτολεμαῖο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Πομπήιου, πάνω - κάτω 6.000 τάλαντα (37.000.000 χρ. δραχμές). Τὰ τεράστια ἔξοδα ποὺ ἔγιναν στὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ τὶς θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ γιορτὲς τὰ πλήρωσε ἀργότερα, κάνοντας φοβεροὺς ἐκβιασμοὺς καὶ ἱεροσυλίες στοὺς ναούς». (Julius Cesar, κεφ. 54.)

---

* Römische Geschichte, III, 14

** Προηγούμενα μιὰ λίτρα χρυσάφι ἄξιζε 4000 σεστέρτιους. Μὲ τὶς λεηλασίες τοῦ Καίσαρα στὴ Γαλατία, ἔπεσε ἡ τιμή του στὴν Ἰταλία κατὰ ἕνα τέταρτο.

Τὸν πόλεμο ἐνάντια στὴ Γαλατία, ποὺ ὡς τότε δὲν εἶχε ὑποταχθεῖ στὴ Ρωμαϊκὴ κυριαρχία καὶ γι' αὐτὸ εἶχε μείνει ἀπείραχτη, τὸν ἔκανε ὁ Καίσαρας, τὸ κυριώτερο γιὰ νὰ μαζέψει χρῆμα. Ἡ πλούσια λεία, ποὺ ἅρπαξε ἐκεῖ πάνω, τὸν ἔκανε ἱκανὸ νὰ τραβήξει ὕστερα μοναχὸς καὶ νὰ κόψει τὴ φιλία μὲ τὸν Πομπήιο, ποὺ ἕως τότε μοίραζε μαζί του τὴν ἐξουσία. Ὁ τρίτος συνεταῖρος, ὁ Κράσσος, σκοτώθηκε σὲ μιὰ ληστρικὴ ἐκστρατεία ἐνάντια στοὺς Πάρθους στὴν Ἀσία. Μ' αὐτήν, (τὴν ἐκστρατεία) ὅπως λέει ὁ Ἀππιανός, «εἶχε τὴν ἐλπίδα νὰ κερδίσει, ὄχι μόνο δόξα μεγάλη, μὰ καὶ χρῆμα ἄφθονο»*, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ταυτόχρονα πετύχαινε τοὺς ἴδιους σκοποὺς ὁ Καίσαρας στὴ Γαλατία.

Ὅταν πέθανε ὁ Κράσσος, γιὰ τὸν Καίσαρα ἔμενε ἀκόμα στὴ μέση μόνο ὁ Πομπήιος. Γύρω ἀπ' αὐτὸν συγκεντρώθηκαν ὅλα τὰ ἀπομεινάρια ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία, ποὺ ἦταν πολιτικὰ μάγιμα. Ὁ Καίσαρας ἔκανε μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐκστρατεῖες κι' ἔτσι τοὺς ξεκαθάρισε κι' αὐτοὺς ἀπὸ τὴ μέση. Αὐτὸ πάλι τοῦ ἔδωσε ἄφθονη λεία.

«Ἀναφέρουν πὼς ὅταν ἔγινε ἡ θριαμβευτικὴ ὑποδοχὴ του στὴ Ρώμη (σὰν τέλειωσε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος), ὁ Καίσαρας ἔφερε μαζί του 60.000 τάλαντα ἀσῆμι καὶ 2.822 χρυσὲς κορῶνες, ποὺ ζύγιζαν 2.414 λίτρες. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ θριαμβό του μεταχειρίσθηκε ὅλους αὐτοὺς τοὺς θησαυρούς, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὸ στρατό του καὶ, ξεπερνῶντας ἀκόμα καὶ τὶς ὑποσχέσεις του, χάρισε σὲ κάθε στρατιώτη 5.000 ἀττικὲς δραχμὲς (πάνω ἀπὸ 5.000 χρ. δραχμὲς σημερινές), σὲ κάθε κατώτερο ἀξιωματικὸ τὰ διπλὰ καὶ σὲ κάθε ἀνώτερο ἀξιωματικὸ τὰ διπλὰ ἀπὸ ὅσα ἔδωσε στοὺς κατώτερους *. Τί χορηγήσεις ἔπαιρναν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ οἱ προλετάριοι τῆς Ρώμης ἀναφέραμε πιὸ πάνω μὲ βάση τὴ μαρτυρία τοῦ Σουητόνιου.

Ἀπὸ τότε πιὰ κανένας δὲν μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσει τὴν

---

* Ἐμφύλιοι Πόλεμοι, ΙΙ βιβλίο, 3 Κεφ. Ὁ Ἀππιανὸς βεβαιώνει πὼς οἱ Πάρθοι δὲν ἔκαναν καμμιὰ ἐχθροπραξία. Ὁ πόλεμος λοιπὸν ἐνάντιά τους ἦταν πραγματικὰ μιὰ καθαρὰ ληστρικὴ ἐκστρατεία.

μονοκρατορία τοῦ Καίσαρα, καὶ μόνο μὲ τὴ δολοφονία του ἐκδηλώσανε τὴν διαμαρτυρία τους οἱ δημοκρατικοί. Ἦρθαν ὕστερα οἱ κληρονόμοι τοῦ Καίσαρα, ὁ Ἀντώνιος καὶ ὁ Αὔγουστος καὶ τοὺς ἔδωσαν τὴν τελευταία βολή.

Ἔτσι, τὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τὴν ἔκανε κτῆμα του, ἀτομική του ἰδιοκτησία, ἕνας μονάχα ἄνθρωπος, ὁ Καίσαρας ἢ αὐτοκράτορας. Κάθε πολιτικὴ ζωὴ ἐσβησε. Ἡ διοίκηση σ' αὐτὸ τὸ κτῆμα κατάντησε ἰδιωτικὴ ὑπόθεση τοῦ ἰδιοκτήτη του.

Ὅπως γιὰ κάθε ἰδιοκτησία, ἔτσι καὶ γι' αὐτὴ ξεσπᾶνε πολλὲς φιλονικίες. Διάφοροι ληστές, δηλαδὴ στρατηγοὶ μὲ ἐπιτυχίες, ποὺ εἶχαν πίσω τους ἕναν ἰσχυρὸ στρατό, συχνὰ ἀπειλοῦσαν τὸν ἰδιοκτήτη. Κάποτε τὸν σκότωνε ἡ ἴδια του ἡ σωματοφυλακή, γιὰ νὰ πουλήσει τὸ θρόνο σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔδινε τὰ πιὸ πολλά. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἦταν μιὰ πολιτικὴ πρᾶξη, ἀλλὰ μιὰ χρηματιστικὴ ἐπιχείρηση, ὄχι χειρότερη ἀπὸ πολλὲς ἄλλες, ποὺ γίνονταν τὸν ἴδιο καιρό. Ἡ πολιτικὴ ζωὴ σταμάτησε ὁλότελα. Καὶ μάλιστα σὲ λίγο γεννήθηκε, πρῶτα στὶς κατώτερες τάξεις, ὕστερα καὶ στὶς ἀνώτερες, ὄχι μόνο μιὰ ἀδιαφορία γιὰ τὸ κράτος, μὰ μῖσος ἀληθινὸ ἐνάντια σ' αὐτὸ καὶ στοὺς λειτουργούς του, τοὺς δικαστές του, τοὺς φορεισπράκτορες, τοὺς στρατιῶτες του, ἐνάντια στοὺς ἴδιους τοὺς αὐτοκράτορες. Αὐτοὶ δὲν προστάτευαν πιὰ κανένα. Ἀντίθετα, εἶχαν γίνει πιὰ μάστιγα καὶ γιὰ τὶς πλούσιες τάξεις, ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ ὑπερασπίζουν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες, τὸ ἴδιο ὅπως κι' ἀπὸ τοὺς βαρβάρους.

Λιγοστὲς μόνο ἦταν μέσα στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος οἱ πόλεις, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τοῦ Καίσαρα, κρατοῦσαν ἀκόμα μερικὰ ἀπομεινάρια ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωή. Μὰ κι' αὐτὰ τὰ ἐκμηδένισαν οἱ διάδοχοι τοῦ Καίσαρα. Περισσότερο καιρὸ βάσταξε μιὰ ἔντονη πολιτικὴ ζωὴ στὴν πρωτεύουσα τῆς Παλαιστίνης, στὴν Ἱερουσαλήμ. Χρειάσθηκαν κολοσσιαῖες προσπάθειες, γιὰ νὰ γκρεμίσουν καὶ τὸ τελευταῖο ἐκεῖνο φρούριο τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ποὺ ἀπόμενε μέσα στὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

Ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη καὶ σκληρὴ πολιορκία ἡ Ἱερουσαλὴμ ἐξολοθρεύθηκε στὰ 70 τῆς χρονολογίας μας καὶ ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς στερήθηκε ἀπὸ κάθε ἑστία.

3. ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

α) *Ἰδεολογικὴ ἀστάθεια.*

Ὁ αἰώνας ποὺ πρωτοφάνηκε ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν μιὰ ἐποχὴ ὁλοκληρωτικῆς ἀποσύνθεσης στὶς παληὲς μορφὲς τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ κράτους. Σ' αὐτὴν ἀντιστοιχοῦσε καὶ μιὰ γενικὴ ἀποσύνθεση στὴν παλιὰ νοοτροπία. Ὅλοι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ψάχνουν καὶ νὰ γυρεύουν καινούργιες ἰδέες. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειά του τὸ ἄτομο αἰσθανόταν πὼς ἦταν μόνο του γιατὶ τώρα ἔχασε κάθε στήριγμα ποὺ εἶχε βρεῖ μέχρι τότε στὴν κοινότητά του ἢ στὴν ἀγροτικὴ κομμούνα καὶ στὶς πατροπαράδοτες ἠθικὲς ἀντιλήψεις τους. Ἔτσι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ χτυπητὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νέας νοοτροπίας ἦταν ὁ ἀ τ ο μ ι κ ι σ μ ό ς. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς τὸ ἄτομο ἀπομονώνεται ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο. Ὁ ἄνθρωπος σὰν ἄτομο μόνο στὴν κοινωνία καὶ μὲ τὴν κοινωνία μπορεῖ νὰ ζήσει. Ὁ ἀτομικισμὸς ὅμως ἐδῶ ἔχει τὴν ἔννοια πὼς ἡ κοινωνικὴ συνάφεια ποὺ μέσα σ' αὐτὴν ἀναπτύχθηκε τὸ ἄτομο καὶ γι' αὐτὸ τοῦ φαινόταν σὰν φυσικὴ καὶ αὐτονόητη, τώρα χάνει τὴ δύναμή της, καὶ τὸ ἄτομο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ βρεῖ ἕνα δρόμο ἔξω ἀπὸ τὴν π α λ η ὰ κοινωνικὴ ἐπαφή.

Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ πετύχει μοναχὰ ὅταν ἑνωθεῖ καὶ φτιάσει νέες κοινωνικὲς ὀργανώσεις μαζὶ μὲ ἄλλα ἄτομα ποὺ ἔχουν τὰ ἴδια συμφέροντα καὶ τὶς ἴδιες ἀνάγκες. Τὸ τί εἶδος ὀργανώσεις θὰ εἶναι, αὐτὸ τὸ καθορίζουν οἱ συνθῆκες τῆς στιγμῆς καὶ δὲν ἐξαρτιῶνται ἀπὸ τὴν θέληση τῶν ἀτόμων. Οἱ νέες ὅμως αὐτὲς ὀργανώσεις δὲν παρουσιάζονται ἕτοιμες σὰν τὶς παληές. Πρέπει νὰ τὶς δημιουργήσει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἄτομο ἑνωμένο μὲ ἄλλα ἄτομα, ποὺ τείνουν στὴν ἴδια κατεύθυνση. Πάνω σ' αὐτὸ μποροῦν νὰ γί-

νουν διάφορα λάθη καὶ παρουσιάζονται μεγάλες διαφωνίες, ὥσπου στὸ τέλος μέσα ἀπὸ τὴν πάλη τῶν ἰδεῶν καὶ τὰ πειράματα γεννιοῦνται καινούργιοι ὀργανισμοί. Αὐτοὶ ταιριάζουν καλύτερα στὶς καινούργιες συνθῆκες, κρατοῦν πολὺν καιρὸ καὶ τότε δίνουν στὶς ἑπόμενες γενιὲς ἕνα στήριγμα τὸ ἴδιο στερεὸ ὅσο κι' ἐκεῖνο ποὺ ἔδιναν οἱ πρῶτες ποὺ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὶς καινούργιες ὀργανώσεις.

Σὲ τέτοιες μεταβατικὲς ἐποχὲς δημιουργεῖται ἡ αὐταπάτη πὼς τὸ ἄτομο δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ τὸ ἄτομο προσδιορίζει τὴν κοινωνία, σὰν νὰ ἐξαρτιῶνται ὁλότελα ἀπὸ τὴ δική του ἐπιθυμία οἱ διάφορες κοινωνικὲς μορφές, τὰ καθήκοντά τους καὶ οἱ σκοποί τους.

Ἕνας παρόμοιος ἀτομικισμός, μιὰ ἀτομικὴ ἀναζήτηση καὶ ἕνα ψάξιμο γιὰ νέες ἰδέες καὶ νέες κοινωνικὲς ὀργανώσεις, χαρακτηρίζει λόγου χάρη τὴν ἐποχὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ποὺ ἦρθε ὅταν διαλύθηκαν οἱ φεουδαρχικὲς ὀργανώσεις δίχως νὰ μποῦν ἀμέσως στὴ θέση τους ἄλλες νέες κοινωνικὲς ὀργανώσεις, ὡς ποὺ σιγὰ-σιγὰ οἱ νέες ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν καὶ οἱ ἐργοδοτικὲς ἐπιχειρήσεις ἔγιναν τὰ ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, δηλαδὴ ποὺ διαλύονται οἱ παληὲς κοινωνικὲς ὀργανώσεις καὶ γίνονται νέες, οἱ πρῶτοι αἰῶνες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μοιάζουν πολὺ μὲ τὸ δέκατον ἔννατο. Μοιάζουν ὅμως καὶ μὲ κάτι ἄλλο, στὸ ὅτι κι' ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἡ διάλυση τῶν παληῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ἔγινε πιὸ γρήγορα καὶ ἦταν πιὸ χτυπητὴ στὶς μεγάλες πόλεις καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὲς καθοριζόταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἡ κοινωνικὴ ζωή.

Ὅταν ὁ ἀγρότης βρισκόταν σὲ ἀκμὴ καὶ εἶχε αὐτάρκεια, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δὲν τοῦ ἔδινε πολλὲς εὐκαιρίες νὰ σκεφθεῖ πάνω στὰ κοινωνικὰ ζητήματα.

Γι' αὐτὸν ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δὲν ἦταν καθορισμένη μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς συνήθειες. Ἡ σκέψη του ἦταν ἀπασχολημένη περισσότερο μὲ τὴ φύση ποὺ αὐτὸς βρισκόταν σὲ παντοτεινὴ πάλη μαζί της. Ἡ φύση καθημερινὰ τοῦ παρουσίαζε καινούργιες ἐκπλήξεις, ἀπ' αὐτὴν ἐξαρτιόταν ὁλοκληρωτικὰ καὶ μ'

αὐτὴν ἔπρεπε νὰ λογαριασθεῖ ἂν ἤθελε νὰ ζήσει. Ἔτσι τὸ Γιατὶ στὰ διάφορα φαινόμενα τῆς Φύσης τοῦ κίνησε πολὺ νωρὶς τὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρον. Στὴν ἀρχὴ γύρευε νὰ τὰ ἐξηγήσει μὲ πολὺ ἁπλοϊκὸ τρόπο προσωποποιώντας τὶς διάφορες φυσικὲς δυνάμεις. Παραδεχόταν πὼς στὴ φύση ἐνεργοῦν διάφοροι θεοί. Στὰ «Γιατὶ» ὅμως ἐκεῖνα, κρυβόταν ἤδη ἡ ἀρχὴ τῆς Φυσικῆς Ἐπιστήμης, γιατὶ κι' αὐτὴ βασίζεται σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, στὸ Γιατί, στὶς αἰτίες ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ πράγματα στὸν κόσμο. Μόλις οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νὰ καταλαβαίνουν πὼς ὁ σύνδεσμος τῆς αἰτίας μὲ τὸ ἀποτέλεσμα στὰ φυσικὰ φαινόμενα ἦταν κανονικὸς καὶ ἀναγκαῖος, καὶ δὲν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία κάποιας προσωπικῆς θεότητας, ἀπὸ τότε μπῆκαν στὸ δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης.

Αὐτὴ ὅμως ἡ δουλειὰ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ποὺ βρισκόταν σὲ τέλεια ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ φύση. Γονάτιζαν ἄβουλα μπροστὰ στὶς φυσικὲς δυνάμεις δὲν προσπαθοῦσαν νὰ τὶς ἐξουσιάσουν μὲ τὴ γνώση, μὰ ἐγύρευαν νὰ τὶς ἐξιλεώσουν μὲ προσευχὲς καὶ μὲ θυσίες.

Ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὴ φύση μόνο οἱ πόλεις μποροῦσαν ν' ἀποκτήσουν, γιατὶ ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος ποτὲ δὲν αἰσθάνεται τόσο ἄμεσα καὶ τόσο ἔντονα τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ φύση, κι' ἔτσι μπορεῖ νὰ τὴν ἀντικρύσει σὰν ἁπλὸς παρατηρητὴς μὲ ἀντικειμενικότητα. Ἐκεῖ δημιουργήθηκε καὶ μιὰ κυρίαρχη τάξη ποὺ εἶχε ἀρκετὸν καιρὸ στὴ διάθεσή της γιὰ νὰ κάνει παρατηρήσεις καὶ δὲν ὑπόκυπτε στὸν πόθο νὰ διαθέτει τὸν καιρό της γιὰ τὶς σωματικές της μόνο ἀπολαύσεις. Ἔτσι ἔκαναν οἱ γαιοκτήμονες ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις, ὅπου ἡ σωματικὴ δύναμη καὶ ἀντοχὴ ἔπαιζε πολὺ μεγάλο ρόλο στὴν παραγωγὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἀργία καὶ ἡ ἀφθονία ἔσπρωχναν μόνο σὲ χοντροδιασκεδάσεις ὅπως εἶναι τὰ ξεφαντώματα καὶ τὰ μακροήμερα κυνήγια.

Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία εἶχε τὴν ἀρχή της μέσα στὶς πόλεις. Σιγὰ - σιγὰ ὅμως μερικὲς πόλεις μεγάλωναν τόσο πολὺ ποὺ οἱ κάτοικοί τους ἄρχισαν νὰ χάνουν τὴν ἐπαφή τους μὲ τὴ φύση, καὶ κατὰ συνέπεια, τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὰ φαινόμενά της. Ἡ ἀνάπτυξη ποὺ ἔπαιρναν ταυτόχρονα αὐτὲς οἱ μεγαλουπόλεις, τοὺς ἔδινε σιγὰ - σιγὰ τὴν ἡγεσία τῆς πνευματικῆς καὶ οἰκονομικῆς

ζωῆς σὲ εὐρύτερη ζήτηση. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἔριχνε, καθὼς εἴδαμε, κάθε κοινωνικὸ στήριγμα, ποὺ εἶχε βρεῖ ὡς τότε τὸ ἄτομο στὶς πατροπαράδοτες ὀργανώσεις καὶ τρόπους σκέψης. Ὅξυνε ὅμως καὶ τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἄναβε ὅλο καὶ πιὸ ἄγρια τὴν πάλη ἀνάμεσα στὶς τάξεις, ποὺ κάποτε ἔφτανε στὸ σημεῖο ν' ἀναποδογυρίζει τὶς μέχρι τώρα ἰσχύουσες κοινωνικὲς σχέσεις

Τώρα πιά, ὄχι ἡ φ ύ σ η, παρὰ ἡ κ ο ι ν ω ν ί α, ἔφερνε κάθε μέρα στοὺς ἀνθρώπους μέσα στὶς μεγαλούπόλεις, ὅλο καὶ νέες ἐκπλήξεις, τοὺς ἔβαζε κάθε μέρα μπροστὰ σὲ νέα καθήκοντα, πρόβαλε σ' αὐτοὺς κάθε μέρα ξανὰ τὸ ἐρώτημα: Τί νὰ κάνουμε;

Ἐκεῖνο ποὺ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἀπασχολοῦσε τώρα τοὺς ἀνθρώπους, δὲν ἦταν τὸ γ ι α τ ί συμβαίνει κάτι μέσα στὴ φ ύ σ η, ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα: Τ ί π ρ έ π ε ι νὰ κάνουν μέσα στὴν κ ο ι ν ω ν ί α, ὄχι νὰ γνωρίσουν τὶς ἀναγκαῖες φυσικὲς ἐ ξ α ρ τ ή σ ε ι ς, ἀλλὰ νὰ θέσουν μὲ φαινομενικὰ ἀπόλυτη ἐλευθερία, νέους κοινωνικοὺς σ κ ο π ο ύ ς. Στὴ θέση τῆς φ υ σ ι κ ῆ ς φ ι λ ο σ ο φ ί α ς ἦλθε ἡ Ἠ θ ι κ ή. Κι' αὐτὴ παρουσιάσθηκε σὰν μιὰ ἀναζήτηση, γιὰ τὴν ε ὐ τ υ χ ί α τ ο ῦ ἀ τ ό μ ο υ. Αὐτὸ ἔγινε στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, ὕστερ' ἀπ' τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος, καθὼς εἴδαμε, ἦλθε σὰν ἕνας κλέφτης, ποὺ πῆρε τὴν τέχνη του καὶ τὴν ἐπιστήμη του ἀπὸ τὸν Ἑλληνικό. Γιατὶ μὲ τὴ διαρπαγὴ κι' ὄχι μὲ τὴν ἐργασία του ἀπέκτησε τοὺς πνευματικούς, ὅσο καὶ τοὺς ὑλικούς του θησαυρούς. Οἱ Ρωμαῖοι γνώρισαν τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθικὴ ξεπερνοῦσε πιὰ τὶς φυσικὲς γνώσεις. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ σκέψη ἀπασχολήθηκε λίγο μὲ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία. Τὴ μεγαλύτερή της προσοχὴ τὴν ἔριξε στὴν ἠθική.

Δυὸ ἦταν πρὸ πάντων οἱ τάσεις ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας: ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐ π ί κ ο υ ρ ο υ καὶ ὁ Σ τ ω ϊ κ ι σ μ ό ς.

Ὁ Ἐπίκουρος ὥριζε τὴ φιλοσοφία λέγοντας, πὼς αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐργασία, ποὺ μὲ ἔννοιες καὶ ἀποδείξεις μᾶς κάνει εὐτυχισμένη τὴ ζωή. Πίστευε πὼς μποροῦμε νὰ τὸ ἐπιτύχουμε, ζη-

τῶντας τὴν ἡδονή, μόνο μὲ τὴ λογική, τὴ διαρκῆ ἀπόλαυση κι' ὄχι τὴν περιοδικὴ ἀκόλαστη αἰσθησιακὴ ἡδονή, ποὺ μᾶς κάνει νὰ χάσουμε τὴν ὑγεία μας καὶ τὴν περιουσία μας, καὶ ἔτσι φέρνει ὀδύνη καὶ ὄχι ἡδονή.

Αὐτὴ ἡ φιλοσοφία ταίριαζε θαυμάσια σὲ μιὰ τάξη ἀπὸ ἐκμεταλλευτές, ποὺ δὲν ξόδευαν τὸν πλοῦτο τους γιὰ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀπόλαυσή τους. Ἐκεῖνο ποὺ χρειαζόταν ἦταν μόνο μιὰ λογικὴ τακτοποίηση στὶς διασκεδάσεις τους.

Ἡ διδασκαλία ὅμως αὐτὴ, δὲν ἔδινε καμμιὰ παρηγοριὰ σὲ ὅσους — καὶ αὐτοὶ ὁλοένα πληθαίναν — εἶχαν πιὰ καταντήσει σωματικά, πνευματικὰ ἢ οἰκονομικὰ ναυάγια. Οὔτε στοὺς φτωχοὺς καὶ στοὺς δυστυχισμένους, μὰ οὔτε καὶ στοὺς παραχορτασμένους καὶ στοὺς ἀηδιασμένους ἀπὸ τὶς ἀπολαύσεις. Στὸ τέλος δὲν ἔδινε καμμιὰ παρηγοριά, οὔτε καὶ σὲ κείνους ποὺ εἶχαν ἀκόμα ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς παληὲς μορφὲς τῆς κοινωνίας καὶ ποὺ εἶχαν σκοπούς, ποὺ ξεπερνοῦσαν τὸ παρόν τους· δηλαδὴ στοὺς πατριῶτες ἐκείνους, ποὺ μὲ βαθὺ πόνο ἔβλεπαν τὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία νὰ παρακμάζουν χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ σταματήσουν αὐτὴ τὴ παρακμή.Σ' ὅλους αὐτοὺς οἱ ἀπολαύσεις αὐτοῦ τοῦ κόσμου φαίνονταν ἄνοστες καὶ μάταιες. Ἐγύρισαν πρὸς τὴν στωϊκὴ φιλοσοφία, ποὺ γιὰ μεγαλύτερο ἀγαθὸ καὶ μοναδικὴ εὐτυχία, θεωροῦσε ὄχι τὴν ἡ δ ο ν ή, ἀλλὰ τὴν ἀ ρ ε τ ή. Τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθά, ὑγεία, πλοῦτος κλπ., ἔλεγε ἡ φιλοσοφία αὐτὴ, εἶναι τόσο ἀδιάφορα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ τὰ ἐξωτερικὰ κακά.

Αὐτὴ ἡ σκέψη στὸ τέλος ἔκανε πολλοὺς νὰ συχαθοῦν πραγματικὰ τὸν κόσμο, νὰ περιφρονήσουν τὴ ζωὴ καὶ μάλιστα νὰ ποθοῦν τὸ θάνατο. Οἱ αὐτοκτονίες ἔγιναν γενικὸ φαινόμενο στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη καὶ εἶταν πιὰ τοῦ συρμοῦ.

Περίεργο πρᾶγμα ὅμως: τὸν ἴδιο ἀκριβῶς καιρό, μαζὶ μὲ τὸν πόθο τοῦ θανάτου γεννιῶνταν στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἕνας ἀληθινὸς φόβος κι' ἕνα ἰσχυρὸ αἴσθημα φιλοζωΐας.

Στὶς κοινότητες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητας, ὁ πολίτης αἰσθανόταν τὸν ἑαυτό του σὰν ἕνα κομμάτι ἀπὸ μιὰ ὁλότητα, ποὺ θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ, ὅταν αὐτὸς θὰ πέθαινε, ποὺ ἦταν δηλαδὴ «ἡ ὁλότητα» ἀθάνατη σχετικὰ μ' αὐτόν. Μὲ τὴν κοινότητά του, ἐξακολουθοῦσε κι' αὐτὸς νὰ ζεῖ μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ κοινότητά

του είχε πάνω της τὰ σημάδια τῆς δικῆς του δράσης, κι' ἔτσι αὐτὸς δὲν χρειαζότανε καμμιὰ ἄλλη ἀθανασία. Πραγματικά, στοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας ποὺ δὲν πέρασαν ἀκόμα μιὰ μακρόχρονη ἐκπολιτιστικὴ ἐξέλιξη, δὲν βρίσκουμε τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ μιὰ ζωὴ πέρα ἀπὸ τὸν τάφο· βρίσκουμε μοναχὰ παραστάσεις γιὰ τὶς σκιὲς τῶν πεθαμένων, παραστάσεις γεννημένες ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ εἶχαν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἐμφάνιση τῶν νεκρῶν στὰ ὀνειρά τους. Ἡ ζωὴ ποὺ κάνουν αὐτὲς οἱ σκιές, εἶναι ἀξιολύπητη καὶ ὅλοι θὰ προτιμοῦσαν νὰ ἔλειπε. Εἶναι γνωστὸ τὸ παράπονο τῆς σκιᾶς τοῦ Ἀχιλλέα:

«Χωρικὸς νά 'μουν ἤθελα καὶ νὰ ξενοδουλεύω
Ἄνδρα πτωχόν, ποὺ κτήματα μεγάλα νὰ μὴν ἔχει
Παρὰ εἰς ὅλους τοὺς νεκροὺς ἐγὼ νὰ βασιλεύω».

(Ὀδύσσεια, Λ, 489—491, Μετ. Πολυλᾶ).

Ἡ ἰδέα πὼς ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο ζοῦσαν σὰν σκιὲς ἦταν, καθὼς εἴπαμε, μιὰ ἁπλοϊκὴ ὑπόθεση ποὺ ἔκαναν τότε γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ὁρισμένα φαινόμενα τοῦ ὕπνου. Δὲν ἐπήγαζε ἀπὸ καμμιὰ ψυχικὴ ἀνάγκη.

Διαφορετικὰ ὅμως ἦταν τὰ πράγματα, ὅταν ἡ ἀρχέγονη κοινότητα ἀπονεκρώθηκε καὶ τὸ ἄτομο ἀποξενώθηκε ἀπ' αὐτή. Τώρα ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε πιὰ τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ δράση του ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ μέσα στὸ κράτος, γιατὶ τώρα ἦταν ἀδιάφορος ἢ καὶ ἐχθρικὸς ἀπέναντι σ' αὐτό. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ σκέψη γιὰ ἕναν ὁλοκληρωτικὸ ἐκμηδενισμό του ἦταν σ' αὐτὸν ἀνυπόφορη. Ἔτσι γεννήθηκε ἕνας τέτοιος φόβος γιὰ τὸ θάνατο, ποὺ ἡ ἀρχαιότητα ποτὲ δὲν τὸν εἶχε γνωρίσει ὡς τότε. Οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν δειλοί, ὁ θάνατος ἔγινε σκιάχτρο, ἐνῶ πρὶν ἦταν ἕνας ἀδελφὸς τοῦ ὕπνου.

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὅλο καὶ πιὸ πολὺ μεγάλωνε ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ διδασκαλία ποὺ νὰ παραδέχεται πὼς τὸ ἄτομο εἶναι ἀθάνατο ὄχι σὰν σκιὰ χωρὶς ψυχή, μὰ σὰν μιὰ ὕπαρξη εὐτυχισμένη. Καὶ σύντομα ἀρχίσανε νὰ γκρεύουν τὴ μακαριότητα, ὄχι πιὰ στὶς γήινες ἡδονές, οὔτε στὴ γήινη ἀρετή, ἀλλὰ στὴν ἀπόκτηση μιᾶς καλύτερης ζωῆς στὸν ἄλλο κόσμο, μιὰ καὶ ἡ ἄθλια ζωή μας σ' αὐτὸ τὸν κόσμο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἁπλὴ προετοιμασία γιὰ

τὴν ἄλλη ζωή. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ βρῆκε γερὸ στήριγμα στὴ δισταλία τοῦ Πλάτωνα, καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἐξελίχθηκε καὶ ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία.

Ὁ Πλάτωνας δεχόταν μιὰ ζωὴ μετὰ θάνατο, ὅπου οἱ ψυχὲς ἀπελευθερωμένες ἀπ' τὸ σῶμα ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν καὶ παίρνουν τὴν ἀμοιβή τους ἢ τιμωροῦνται γιὰ τὶς πράξεις τους στὴ γῆ. Στὸ 13ο κεφάλαιο τοῦ 10ου βιβλίου τῆς «πολιτείας» του ἀναφέρει κάποιο Παμφύλιο ποὺ σκοτώθηκε στὸν πόλεμο. Ὅταν τὴ δωδέκατη μέρα ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατό του θὰ τὸν καίγανε ξαφνικὰ ἀναστήθηκε καὶ ἄρχισε νὰ διηγῆται πὼς ἡ ψυχή του μόλις βγῆκε ἀπ' τὸ σῶμα, ἔφυγε καὶ πῆγε σὲ ἕναν ἀξιοθαύμαστο τόπο ὅπου ἦταν κάτι σχισμάδες κι ἄλλες ἀπ' αὐτὲς φτάνανε στὸν οὐρανὸ κι' ἄλλες εἰσχωροῦσαν στὰ ἔγκατα τῆς γῆς. Ἐκεῖ κάθονταν δικαστὲς ποὺ δίκαζαν ὅσες ψυχὲς ἔφταναν. Τὶς δίκαιες τὶς ἔστελναν δεξιά, πάνω στὸν οὐρανὸ ὅπου βασίλευε ἀπερίγραπτη ὀμορφιά, τὶς ἄδικες ὅμως τὶς στέλνανε ἀριστερά, κάτω στὰ ἔγκατα τῆς γῆς, σὲ μιὰ ὑποχθόνια ἄβυσσο κι' ἐκεῖ ἐπλήρωναν δέκα φορὲς τὶς ἁμαρτίες τους. Τοὺς κακούς, ποὺ ἦταν ἀδιόρθωτοι τοὺς ἔπιαναν κάτι ἄγριοι ἄνδρες ποὺ ἔβγαζαν φωτιές, τοὺς ἔδεναν καὶ τοὺς βασάνιζαν. Γιὰ τοὺς ἄλλους ὅμως ποὺ ἐπήγαιναν σ' αὐτὴ τὴν ὑποχθόνια ἄβυσσο καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ ἀνέβαιναν στὸν οὐρανό θὰ ἄρχιζε μιὰ νέα ζωὴ ὕστερα ἀπὸ χίλια χρόνια. Ὁ Παμφύλιος, ποὺ εἶδε ὅλα αὐτά, πῆρε ἐντολὴ νὰ τὰ διηγηθεῖ στοὺς ἀνθρώπους. Καὶ μὲ ἕνα θαῦμα ἀναστήθηκε καὶ ἦλθε πάλι στὴ ζωή.

Ὅλα αὐτὰ θυμίζουν τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν κόλαση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας : «Τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων», τὸ «πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ». (Ματθαίου, 25, 33, 41) καὶ τοὺς νεκροὺς ποὺ θ' ἀναστηθοῦν «ἕως τελεσθῇ τὰ χίλια ἔτη» (Ἀποκάλυψη Ἰωάννου, 20, 5) κλπ. Καὶ ὅμως ὁ Πλάτωνας ἔζησε τὸν τέταρτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἴδιο σὰν χριστιανικὸ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὸ ἄλλο χωρίο ποὺ λέει : «Τὸ σῶμα εἶναι βάρος καὶ τιμωρία γιὰ τὸ πνεῦμα. Πιέζει τὸ πνεῦμα καὶ τὸ κρατάει δεμένο».

Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἔγραφε χριστιανὸς ἀλλὰ ὁ παιδαγωγὸς καὶ ὑπουργὸς τοῦ χριστιανομάχου Νέρωνα, ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος Σ ε ν έ κ α ς.

Ὅμοιο εἶναι κι' ἕνα ἄλλοχωρίο:

«Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σκέλεθρο ἡ ψυχὴ σκεπάζεται, λερώνεται, μολύνεται καὶ χωρίζεται ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἀληθινὸ καὶ δικό της καὶ πέφτει σὲ μιὰ πλάνη. Δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ παλαίβει συνεχῶς μὲ τὶς σάρκες, ποὺ εἶναι φορτωμένη. Ζητεῖ ὁλοένα νὰ ξαναπάει ἐκεῖ ἀπ' ὅπου εἶναι σταλμένη: ἐκεῖ τὴν περιμένει ἡ παντοτινὴ γαλήνη· ἐκεῖ ἔχει πάντα μπροστά της ὄχι τὰ βρωμερὰ καὶ τὰ αἰσχρὰ τούτου τοῦ κόσμου, μὰ τὰ καθαρὰ καὶ λαμπερά».

Κι ἄλλα ὅμως πολλὰ χτυπητὰ χωρία βρίσκουμε στὸ Σενέκα ποὺ τὰ ἴδια μποροῦμε νὰ τὰ βροῦμε καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἔτσι ὁ Σενέκας λέει κάπου: «Ντύσου μὲ τὸ πνεῦμα ἑνὸς μεγάλου ἀνθρώπου». Ἔχει δίκηο ὁ Μπροῦνο Μπάουερ, ποὺ παραβάλλει τὶς ἐκφράσεις αὐτὲς μὲ ἐκεῖνα, ποὺ λέει ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου στοὺς Ρωμαίους: «Ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν» (13, 14) καὶ ἡ Ἐπιστολὴ στοὺς Γαλάτες: «Ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε» (3, 27).

Ἀπ' αὐτὲς τὶς ὁμοιότητες ἔβγαλαν τὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ Σενέκας εἶχε ἀντιγράψει ἀπὸ χριστιανικὲς πηγές, μερικοὶ μάλιστα ἔφτασαν νὰ ποῦνε πὼς ἦταν καὶ Χριστιανός. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι γέννημα τῆς χριστιανικῆς φαντασίας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτό, εἶναι γνωστό, πὼς ὁ Σενέκας ἔγραψε τὰ ἔργα του προτοῦ γραφτοῦν τὰ διάφορα μέρη τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἂν λοιπόν, κάποιος δανείσθηκε ἀπὸ τὸν ἄλλο, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθεῖ κανείς, πὼς οἱ Χριστιανοὶ πῆραν ἀπὸ τὰ πολὺ διαδομένα συγγράμματα τοῦ Σενέκα, ποὺ ἦταν ὁ φιλόσοφος τῆς μόδας ἐκείνη τὴν ἐποχή. Εἶναι ὅμως, τὸ ἴδιο πιθανὸ καὶ οἱ δυὸ νὰ ἔχουν χρησιμοποιήσει, ὁ ἕνας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἐκφράσεις, ποὺ ἦταν στὸ στόμα ὅλων τὴν ἐποχή τους.

Ἔτσι ὁ Pfleiderer, λόγου χάρη, λέει πὼς ἡ ἔκφραση «τὸν Χριστὸν ἐνεδύσασθε», ἔχει τὴν πηγή της στὴν Περσικὴ λατρεία τοῦ Μίθρα, ποὺ βρῆκε μεγάλη διάδοση στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη. Καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση, ποὺ εἶχε ἡ λατρεία ἐκείνη

στὶς χριστιανικὲς ἰδέες, γράφει μαζὶ μὲ ἄλλα καὶ τὰ ἀκόλουθα :

«Ὕστερα, ἕνα ἀπὸ τὰ ἅγια μυστήρια τοῦ Μίθρα,ἦταν τὸ ἱερὸ γεῦμα, ὅπου τὸ ἁγιασμένο ψωμὶ καὶ ἕνα κύπελλο μὲ νερὸ ἢ μὲ κρασί, ἐχρησίμευαν σὰν μυστικὰ σύμβολα, γιὰ νὰ μεταδοθεῖ ἡ θεϊκὴ ζωὴ στοὺς πιστοὺς τοῦ Μίθρα. Αὐτοὶ πάλι, ὅταν γίνονταν ἡ τελετὴ αὐτή, φοροῦσαν προσωπίδες ζώων, γιὰ νὰ δείξουν, ἀπεικονίζοντας ἔτσι, τὶς ἰδιότητες τοῦ θεοῦ Μίθρα, ὅτι «ἐνεδύθησαν» τὸ θεό τους, δηλαδὴ ζοῦσαν σὲ μιὰ πολὺ στενὴ ἐπικοινωνία μαζὶ του.

Τὸ πρῶτο ὅμοιο χωρίο, τὸ βρίσκουμε στὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου, ὅτι τὸ ἱερὸ γεῦμα, εἶναι μιὰ «κοινωνία τοῦ αἵματος καὶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ» (Α΄ πρὸς Κορινθίους 10, 16), ποὺ ὁ βαφτισμένος τὸν «ἐνεδύθη» (πρὸς Γαλάτες (3, 27) (*).

Ὁ Σενέκας, δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς φιλόσοφος τοῦ καιροῦ ἐκείνου ποὺ πρωτόγραψε ὁ ἴδιος ἢ χρησιμοποίησε ἐκφράσεις, ποὺ μᾶς φαίνονται σὰν χριστιανικές.

Εἰδικώτερα, οἱ ἰδέες ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο, βρῆκαν ὅλο καὶ περισσότερους ὑπέρμαχους, τὸν καιρὸ ποὺ ἐμφανίζονταν ὁ Χριστιανισμός. Ἔτσι, λόγου χάρη, ὁ Ἀλεξανδρινὸς Ἰουδαῖος Φ ί λ ω ν α ς, ποὺ ἔζησε στὶς ἀρχὲς τῆς χρονολογίας μας, τέλειωνε μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια τὸ πρῶτο βιβλίο του, γιὰ τὶς Νομικὲς Ἀλληγορίες.

«Ἀκόμα κι' ὁ Ἡράκλειτος τὸ εἶπε : «Ζοῦμε τὸ θάνατό τους (τῶν θεῶν) καὶ πεθαίνουμε τὴ ζωή τους». Γιατί, πραγματικά, ὅταν ζοῦμε, ἡ ψυχὴ ἔχει πεθάνει καὶ ἔχει θαφτεῖ μέσα στὸ σῶμα, σὰν νὰ τὴν ἔχουν βάλει στὸ φέρετρό της. Ἀντίθετα, ὅταν πεθάνουμε, ἡ ψυχὴ ζεῖ τὴ δική της ζωὴ καὶ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ ἀπὸ τὸ φθαρτὸ κουφάρι, ποὺ ἦταν ἁλυσοδεμένο μαζί της».

Ἡ προετοιμασία γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο τώρα, φαινόταν ὅλο καὶ πιὸ σπουδαία, ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ, ἔμπαινε στὴ θέση τῆς βασιλείας αὐ-

---

* Pf ·iderer, Die Entsehung des Christentums, 1907, σ. 130.

τοῦ τοῦ κόσμου. Ποῦ νὰ τὴ βροῦν ἔμως; · Παλιότερα ὁ πολίτης εἶχε τρεῖς ξεκάθαρους καὶ οἰγουρους ὁδηγοὺς γιὰ τὴ δράση του: τὴν παράδοση, τὴ θέληση τοῦ λαοῦ καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς κοινότητας. Τώρα ὅμως, αὐτοὶ χάθηκαν. Ἡ παράδοση κατάντησε μιὰ κούφια σκιά, ὁ λαὸς δὲν αἰσθανόταν πιὰ πῶς εἶχε μιὰ κοινὴ θέληση στὸ σύνολό του, οἱ ἀνάγκες τῆς κοινότητας τοῦ εἶχαν πιὰ γίνει ἀδιάφορες. Τὸ κάθε ἄτομο ἐγκαταλελειμένο πιὰ μονάχα στὸν ἑαυτό του, ἔμενε ἀβοήθητο, ἀνάμεσα στὶς νέες ἰδέες καὶ καταστάσεις, ποὺ πληθμύριζαν τὴν κοινωνία καὶ γι' αὐτό, γύριζε παντοῦ νὰ βρεῖ ἕνα σταθερὸ στήριγμα, νὰ βρεῖ διδασκαλίες καὶ δασκάλους, γιὰ νὰ μάθουν τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ σωστὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, καὶ νὰ τοῦ δείξουν τὸ σωστὸ δρόμο, γιὰ νὰ φτάσει στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ὅπως γίνεται πάντα, ὅταν παρουσιάζεται μιὰ νέα ἀνάγκη, βρέθηκαν καὶ τώρα πολλοὶ ἄνθρωποι, γιὰ νὰ τὴν ἱκανοποιήσουν. Τὸ κήρυγμα τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς ἄρχισε. Μ' αὐτὸ τὸ κήρυγμα, χωρὶς καθόλου ν' ἀλλάξει ἡ κοινωνία, θὰ ἀνυψωνόταν ὁ καθένας ἔξω καὶ πάνω ἀπ' αὐτὴ καὶ θὰ γινόταν ἄξιος πολίτης, γιὰ ἕναν καλύτερο κόσμο.

Ποιὰ ἄλλη δουλειὰ εἶχαν νὰ κάνουν ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὰ ρητορικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ταλέντα; Κάθε πολιτικὴ ὁράση εἶχε πάψει. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα πάνω στὰ αἴτια τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία λιγόστεψε. Ποιά ἄλλη ὁράση ἀπόμενε λοιπόν, γιὰ τοὺς ρήτορες καὶ τοὺς φιλοσόφους, παρὰ νὰ κάνουν δίκες γιὰ νὰ κερδίσουν ἰδιοκτησία ἢ νὰ κηρύχνουν τὴν ἠθική, γιὰ τὴν περιφρόνηση τῆς ἰδιοκτησίας, νὰ γίνουν δηλαδὴ νομικοὶ ἢ ἱεροκήρυκες;

Καὶ πραγματικά, κι' οἱ δυὸ αὐτοὶ κλάδοι, καλλιεργήθηκαν πλούσια στὸν καιρὸ τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἀξιοσημείωτη ἐπίδοση, τόσο σὲ διακηρύξεις, ποὺ ἀπόδειχναν πῶς δὲν εἶναι τίποτα τ' ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὅσο καὶ σὲ νόμους ποὺ προστάτευαν αὐτὰ τὰ ἀγαθά. Ἔγινε μόδα νὰ βγάζουν λόγους ψυχαγωγίας καὶ νὰ δημιουργοῦν καὶ νὰ σοφίζονται ἀνέκδοτα καὶ γνωμικά, γιὰ ψυχαγωγία. Καὶ τὰ Εὐαγγέλια, στὴν οὐσία, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ μιὰ ἐπεξεργασία πάνω σὲ τέτοιες συλλογὲς ἀπὸ γνωμικὰ καὶ ἀνέκδοτα.

Ἀσφαλῶς, δὲν πρέπει νὰ κρίνουμε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μοναχὰ ἀπὸ τὴν ἠθικολογοῦσα ρητορική της. Εἶναι σωστό, πὼς ἡ νέα ἠθική, μὲ τὴν περιφρόνησή της γιὰ τὰ ἐπίγεια ἀνταποκρίνονταν στὶς ψυχικὲς ἀνάγκες, ποὺ ἐπήγαζαν ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς κοινωνικὲς συνθῆκες. Ὡστόσο, στὴν πραγματικότητα, δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν κόσμο. Αὐτὸς πάντα ἔβγαινε ὁ δυνατώτερος. Ἔτσι, παρουσιάσθηκε αὐτὴ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ θεωρία καὶ στὴν ἠθικὴ πράξη ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτη σὲ μιὰ τέτοια ἠθική.

Κλασσικὸ παράδειγμα γι' αὐτὸ εἶναι ὁ Σενέκας, ποὺ συχνὰ τὸν ἀναφέραμε. Αὐτὸς ὁ ἀριστοκράτης στωϊκός, ἠθικολογοῦσε κηρύχνοντας τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ κατηγοροῦσε τὸν Βροῦτο, ποὺ ἀναμίχθηκε στὴν πολιτικὴ κι' ἔτσι παραβίασε τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ στωϊκισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Σενέκας, ποὺ κατηγοροῦσε τὸν δημοκρατικὸ Βροῦτο, γιατὶ ἔπαιρνε μέρος στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες, συνεργοῦσε σὲ ὅλες τὶς δολοφονίες, ποὺ ἔκαναν ἡ Ἀγριππίνα καὶ ὁ Νέρωνας καὶ ἔπαιζε τὸ ρόλο τοῦ μαστρωποῦ τους, μόνο καὶ μόνο, γιὰ νὰ μένει ὑπουργός. Ὁ ἴδιος μὲ ἕνα σύγγραμμά του, κολεμοῦσε τὸν πλοῦτο, τὴν πλεονεξία καὶ τὴν ἡδονοπάθεια. Στὰ 58 ὅμως, τῆς χρονολογίας μας, τὸν κατηγόρησε μέσα στὴ Σύγκλητο ὁ Σουίλιος, πὼς τὰ ἑκατομμύριά του, τὰ εἶχε μαζέψει κυνηγώντας κληρονομιὲς καὶ κάνοντας τοκογλυφία. Ὁ Δίων ὁ Κάσσιος, βεβαιώνει πὼς, ἡ ἐξέγερση τῶν Βρεταννῶν, στὰ χρόνια τοῦ Νέρωνα, ἔγινε ἐπειδὴ ὁ Σενέκας τοὺς εἶχε ἐπιβάλει ἕνα δάνειο ἀπὸ 10 ἑκατομμύρια δηνάρια (κοντὰ 9 ἑκατομμύρια χρ. δραχμές), μὲ μεγάλο τόκο καὶ ὕστερα τὸ εἶχε εἰσπράξει ὅλο μονομιᾶς, μὲ τὸν πιὸ ἀπάνθρωπο τρόπο. Ὁ περίφημος αὐτὸς ἐγκωμιαστὴς τῆς φτώχειας, ἄφησε, ὅταν πέθανε, μιὰ περιουσία ἀπὸ 300 ἑκατομμύρια σεστέρτιους (πάνω ἀπὸ 75 ἑκατομμύρια χρ. δραχμές), μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες περιουσίες σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Μπροστὰ στὴν ἐπιβλητικότητα ἀληθινῆς ὑποκρισίας, ποὺ εἶχε αὐτὸ τὸ παράδειγμα, δὲν κάνει καμμιὰ σχεδὸν ἐντύπωση ὁ φαντασιοκὸς στωϊκὸς φιλόσοφος, ποὺ ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα τὸν κοροϊδεύει ὁ σατυρικὸς Λουκιανὸς στὸν «Ἑρμότιμό» του. Ἐπεὶ ὁ στωϊκὸς διδάσκει τὴν περιφρόνηση στὸ χρῆμα καὶ στὶς ἀπολαύσεις καὶ ὑπόσχεται, πὼς ἡ διδασκαλία του, εἶναι εὐγενικὴ

ἀταραξία σὲ ὅλα τὰ ἀτυχήματα τῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος ὅμως ἐνάγει τοὺς μαθητές του στὰ δικαστήρια, ὅταν δὲν μποροῦν νὰ τοῦ πληρώσουν τὰ συμφωνημένα δίδακτρα. Ὁ ἴδιος πάλι, μεθάει στὰ συμπόσια καὶ ἀνάβει τόσο πολὺ πάνω στὴ φιλονικία, ποὺ πετάει στὸ κεφάλι τοῦ ἀντιπάλου του ἕνα ἀσημένιο κύπελλο.

Ἡ ἠθικολογία, εἶχε γίνει τῆς μόδας τὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ζητοῦσαν ἔμως μοναχὰ ἠ θ ι κ ὲ ς δ ι δ α σ κ α λ ί ε ς τότε γιὰ νὰ βροῦνε σ' αὐτὲς στήριγμα οἱ πολλοὶ ἄνθρωποι, μὲ τὸ κατώτερο καὶ ἑτεροκίνητο πνεῦμα, ποὺ σὰν ἔλειψε ἡ κοινὴ δημόσια δράση καὶ ἡ παράδοση, ἔχασαν κάθε στήριγμα. Ὁ κόσμος αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη, γιὰ ἕνα π ρ ο σ ω π ι κ ὸ στήριγμα. Ὁ Ἐπίκουρος, ἀκόμα ἔλεγε: «Πρέπει νὰ βροῦμε ἕναν εὐγενῆ ἄντρα, ποὺ νὰ τὸν ἔχουμε κάντα μπροστά μας καὶ νὰ ζοῦμε, σὰν νὰ μᾶς παρακολουθεῖ αὐτὸς μὲ τὴ ματιά του, σ' ὅλη τὴ ζωή μας, καὶ νὰ ἐνεργοῦμε, σὰν νὰ βλέπει αὐτὸς τὴ δράση μας». Ὁ Σενέκας παραθέτει αὐτὸ τὸ χωρίο καὶ συνεχίζει: «Χρειαζόμαστε ἕναν προστάτη καὶ δάσκαλο. Πολλὲς ἁμαρτίες δὲν θὰ γίνονταν, ἂν στὸν καθένα ποὺ πάει νὰ παραστρατήσει, παρακολουθοῦσε κάποιος μάρτυρας. Τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ ἔχει κάποιον, ποὺ νὰ τὸν λατρεύει καὶ νὰ τὸν σέβεται, κι' ὁ σεβασμὸς αὐτὸς νὰ ἐξαγιάζει ὅλο τὸ ἐσωτερικό του εἶναι. Ἀκόμα καὶ ἡ σκέψη μονάχα, γιὰ ἕναν τέτοιο βοηθό, ἔχει μιὰ δύναμη, ποὺ μᾶς ρυθμίζει τὴν ζωὴ καὶ μᾶς καλυτερεύει. Αὐτὸς εἶναι ὁ φύλακας, τὸ πρότυπο καὶ ὁ κανόνας, χωρὶς αὐτὸν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ξαναφέρει σὲ τάξη τίποτα τὸ στραβό.

Ἔτσι συνηθίσανε νὰ διαλέγουν ἕναν ἀπὸ τοὺς πεθαμένους μεγάλους ἄνδρες καὶ νὰ τὸν κάνουν προστάτη τους ἅγιο. Προχωρήσανε ἔμως κι' ἀκόμα πιὸ πέρα, καὶ βάλανε τὴ συμπεριφορά τους κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ἀνθρώπων ποὺ ζοῦσαν ἀκόμα. Αὐτοὶ ἦταν ἠθικολόγοι ποὺ ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ εὐστροφη ἠθικολογία τους βοηθοῦσε νὰ σταθοῦν ψηλότερα ἀπὸ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα. Ὁ στωϊκισμὸς τὸ διεκύρηξε πὼς ὁ φιλόσοφος εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε πλάνη καὶ κάθε λάθος. Δίπλα στὴν ψ ε υ τ ο ε υ λ ά β ε ι α καὶ τὴν ὑποκρισία ἀναπτύσσεται τώρα καὶ ἡ φαρισαϊκὴ ἀ λ α ζ ο ν ί α τῶν δασκάλων τῆς ἠθικῆς,— ἰδιότητες ποὺ ἦταν ξένες γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα — καὶ

πήγαζαν ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ κοινωνικῆς ἀποσύνθεσης Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς ἀρχίζανε νὰ μπαίνουν στὴν πρώτη γραμμὴ ἀπὸ τότε ποὺ ἡ ἐπιστήμη ἀντικαθιστώνταν ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στὴν Φιλοσοφία δηλαδὴ ἡ ἔ ρ ε υ ν α τ ο ῦ κ ό σ μ ο υ ὑποτάσσονταν στὴν παράθεση δρισμένων ἐ ν τ ο λ ῶ ν γ ι ὰ τ ὸ ἄ τ ο μ ο.

Γιὰ κάθε τάξη τώρα βρέθηκαν οἱ κήρυκες τῆς ἠθικῆς ποὺ περηφανεύονταν πὼς αὐτοὶ μὲ τὸ πρότυπο τῆς ἀνώτερης προσωπικότητάς τους θὰ ἐξυψώσουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ μεγαλύτερη ἠθικὴ τελειότητα. Σὰν τέτοιοι παρουσιάσθηκαν στοὺς προλετάριους οἱ φιλόσοφοι τῆς Κυνικῆς σχολῆς,ὀπαδοὶ τοῦ γνωστοῦ Διογένη, ποὺ κηρύχνανε στοὺς δρόμους, ζοῦσαν ζητιανεύοντας καὶ θεωροῦσαν εὐτυχία τὴ βρώμα καὶ τὴν λιτότητα. Αὐτὸ τοὺς ἀπάλλαασε ἀπὸ κάθε ἐργασία. Τὴν ἐργασία τὴν μισοῦσαν καὶ τὴν περιφρονοῦσαν σὰν βαρειὰ ἁμαρτία. Καὶ τὸ Χριστὸ καὶ τοὺς Ἀποστόλους ἔτσι μᾶς τοὺς περιγράφουν, σὰν κήρυκες τοῦ δρόμου ποὺ ζητιάνευαν. Γιὰ ἐργασία δὲν γίνεται καθόλου λόγος σὲ κανένα ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια. Παρ' ὅλες τὶς ἀντιφάσεις τους, στὸ ζήτημα αὐτὸ παρουσιάζουν πλήρη ὁμοφωνία.

Οἱ πλούσιες οἰκογένειες ὅμως διατηροῦσαν ἰδιαίτερους δασκάλους τῆς ἠθικῆς στὰ σπίτια τους, καὶ εἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦσαν ὀπαδοὶ τῆς Στωϊκῆς σχολῆς.

«Ὁ Αὔγουστος ἀκολουθῶντας τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν Σκιπιώνων, εἶχε μαζί του ἰδιαίτερο φιλόσοφο τὸν Ἄρειο, ἕνα στωϊκὸ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ σ' αὐτὸν ἐμπιστεύθηκε καὶ τὴν Λιβία γιὰ νὰ τὴν παρηγορήσει ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ της τοῦ Δρούζου. Ὁ Αὔγουστος τὸν πῆρε στὴ συνοδεία του ὅταν ὕστερ' ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου πῆγε στὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ ὅταν μὲ ἕνα λόγο του ἀνήγγειλε πὼς συγχωρεῖ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ εἶχαν δώσει στὸν Μάρκο Ἀντώνιο. Εἶπε πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς ἐπιείκειάς του ἦταν ὁ φιλόσοφος Ἄρειος. Ὅμοιοι πνευματικοὶ ὁδηγοὶ φρόντιζαν καὶ σ' ἄλλα παλάτια καὶ μεγάλα σπίτια γιὰ τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τῶν μεγάλων. Στὴν ἀρχὴ ἦταν δάσκαλοι μιᾶς καινούργιας θεωρίας,ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, ἔγιναν γιὰ τοὺς Ρωμαίους πρακτικοὶ ὁδηγοὶ τῆς ψυχῆς τους, πνευματικοὶ ἡγέτες τους, παρηγορητὲς στὶς ἀτυχίες, ἐξομολογη-

τίς. Συνοδεύανε τὰ θύματα τῆς καισαρικῆς αὐθαιρεσίας μέχρι τὸ θάνατο, κι' αὐτοὶ τοὺς λέγανε τὸν τελευταῖο ἐμψυχωτικὸ λόγο. Ὁ Κάνος Ἰούλιος ποὺ μὲ εὐχαριστίες δέχθηκε τὴν θανατικὴ καταδίκη του ἀπὸ τὸν Καλιγούλα καὶ πέθανε μὲ ἀταραξία καὶ γαλήνη, συνοδεύονταν ὡς τὴν τελευταία του ὥρα ἀπὸ τὸν «φιλόσοφό του». Ὁ Θρασέας μαζὶ μὲ τὸ γαμπρό του τὸ Ἐλβίδιο πῆρε καὶ τὸν κυνικὸ Δημήτριο σὰν σπιτικὸ πνευματικό του μέσα στὸ δωμάτιο ὅπου ἔβαλε καὶ τοῦ ἔκοψαν τὶς φλέβες, καὶ ὅλη τὴν ὥρα τῆς ἀγωνίας του κρατοῦσε τὰ μάτια καρφωμένα πάνω στὸν Δημήτριον (Μ π ρ ο ῦ ν ο Μ π ά ο υ ε ρ, Christus und die Caesaren σ. 22, 23).

Ἔτσι, προτοῦ ἀκόμα φανεῖ ὁ Χριστιανισμός, βλέπουμε νὰ παρουσιάζεται στὴ σκηνὴ ὁ π ν ε υ μ α τ ι κ ὸ ς (ἐξομολογητής). Ἡ δύναμη ποὺ ἔχουν οἱ νέες συνθῆκες, κι' ὄχι οἱ διδασκαλίες κανενὸς ἀνθρώπου, δημιουργοῦν ἕναν καινούργιο ἱστορικὸ παράγοντα γιὰ τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, τὴν κ υ ρ ι α ρ χ ία τ ο ῦ ἱ ε ρ α τ ε ί ο υ. Ἱερεῖς εἶχαν ἤδη ἀπὸ πολὺν καιρὸ οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἡ σπουδαιότητά τους ὅμως μέσα στὸ Κράτος ἦταν πολὺ μικρή. Γιὰ πρώτη φορὰ τὸν καιρὸ τῆς Αὐτοκρατορίας, γεννιοῦνται στὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης οἱ συνθῆκες τῆς κυριαρχίας τοῦ Ἱερατείου. Τέτοιες συνθῆκες στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν γνωρίσει ἐνωρίτερα μερικὲς μόνο χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Τώρα δημιουργοῦνται καὶ στὴ Δύση οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἕνα κ λ ῆ ρ ο, γιὰ μιὰ πνευματικὴ κ ά σ τ α ἀ π ὸ ἱ ε ρ ε ῖ ς ποὺ κυριαρχεῖ πάνω στοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὴ (ἡ τάξη) μὲ τὴν ψευτοευλάβεια καὶ τὴν ὑπεροψία ποὺ ἔχουν πολλὰ μέλη της, παρουσιάζει ἤδη ἀπὸ τότε τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν οἱ σημερινοὶ π α π ά δ ε ς καὶ ποὺ ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα τοὺς ἔκαναν μισητοὺς σὲ ὅλα τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας ποὺ καταλάβαιναν ὅτι δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ καμμιὰ κηδεμονία.

Ὁ Πλάτωνας εἶχε πεῖ πὼς μόνο τότε θὰ διοικηθεῖ καλὰ τὸ κράτος, ὅταν τὸ κυβερνήσουν οἱ φ ι λ ό σ ο φ ο ι καὶ οἱ ἄλλοι πολῖτες δὲν θ' ἀνακατεύονται διόλου. Τώρα τὸ ὄνειρό του πραγματοποιήθηκε μὲ τρόπο ὅμως ποὺ βέβαια δὲν θὰ ἦταν πολὺ τῆς ἀρεσκείας του.

Αὐτοὶ ὅμως οἱ κήρυκες τῆς ἠθικῆς καὶ οἱ πνευματικοὶ ἐξομολογητὲς δὲν ἦταν πιὰ ἀρκετοὶ γιὰ τὴν ἀσταθῆ γενιὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ κράτος ξέπεφτε ὅλο καὶ πιὸ πολύ. Ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ χτυποῦσαν τὶς πόρτες του οἱ βάρβαροι, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ ματοκυλοῦσαν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς στρατηγούς του. Ἡ ἀθλιότητα μεγάλωνε στὶς λαϊκὲς μάζες, καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς χώρας προχωροῦσε μὲ τὴν ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Ρωμαϊκὴ κοινωνία παρακολουθοῦσε μὲ ἀγωνία τὴν ἴδια της τὴν κατάρρευση. Ἡ γενιὰ ὅμως ἐκείνη ἦταν τόσο πολὺ παραλυμένη, τόσο ἀρρωστημένη στὸ σῶμα καὶ στὸ πνεῦμα, τόσο ἀνανδρη καὶ ἄβουλη, τόσο ἐκφυλισμένη αὐτὴ καὶ τὸ περιβάλλον της— ποὺ ἦταν ἀνίκανη νὰ κάνει τὴν παραμικρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἐλευθερώσει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὴν ἀβάστακτη ἐκείνη κατάσταση. Εἶχε χάσει τὴν πίστη στὸν ἑαυτό της, καὶ τὸ μοναδικὸ στήριγμα ποὺ τῆς ἀπόμενε, ἦταν ἡ ἐλπίδα στὴ βοήθεια ποὺ θὰ τὶς ἔδινε μιὰ ἀνώτερη δύναμη, ἕνας Σ ω τ ῆ ρ α ς.

Αὐτὸν τὸν λυτρωτὴ στὴν ἀρχὴ τὸν ἔβλεπαν στοὺς καίσαρες. Τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου κυκλοφοροῦσε μιὰ προφητεία ἀπὸ τὰ Σιβυλλικὰ βιβλία, ποὺ ἔλεγε ὅτι πολὺ σύντομα θὰ ἐρχόταν ὁ λυτρωτὴς (*). Ἐπίστευαν πὼς ὁ Αὔγουστος ἦταν ἕνας εἰρηνικὸς ἡγεμόνας ποὺ ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, θὰ ὡδηγοῦσε τὴν κλονισμένη αὐτοκρατορία σὲ μιὰ καινούργια ἐποχὴ λάμψης καὶ εὐημερίας, ὅπου «καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία».

Ὅσοι καίσαρες δὲν ἔφεραν οὔτε τὴν παντοτεινὴ εἰρήνη, οὔτε καμμιὰ οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ βελτίωση, παρ' ὅλη τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ εἶχε ὁ κόσμος στὶς θεϊκές τους ἰδιότητες. Κι' αὐτὸ δὲν ἦταν μικρὸ πρᾶγμα.

Τοὺς ἔκαναν πραγματικὰ θεούς. Προτοῦ ἐμφανισθεῖ ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ, δίχθηκε τὸ κήρυγμα γιὰ τὴ θεοποίηση ἑνὸς ἀνθρώπου. Εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς ἡ δεύτερη αὐτὴ διαδικασία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀκόμα δυσκολότερη ἀπὸ τὴν πρώτη.

Στὸ κράτος ποὺ σβύνει κάθε πολιτικὴ ζωή, ὁ ἀρχηγὸς ὑψώνεται πιὸ πάνω ἀπὸ τὶς μᾶζες καὶ στέκει μπροστά τους σὰν

---

*) Merivale, The Romans under the Empire, 1862, VII, 249.

ἕνας ὑπεράνθρωπος, γιατὶ φαίνεται πὼς αὐτὸς μοναχὰ συγκεντρώνει ὅλη τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐξουσία τῆς κοινωνίας καὶ τὴν κατευθύνει ὅπου θέλει ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν μιὰ πολὺ ἀνθρωπομορφικὴ ἰδέα γ ·ὶς θεότητες. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ πήδημα ἀπὸ τὸν ὑπεράνθρωπο στον θεὸ δὲν ἦταν καὶ πολὺ μεγάλο.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου εἶχαν ἀρχίσει μερικοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπ' τὴ χρονολογία μας, στὸν καιρὸ τῆς παρακμῆς τους, νὰ ἀντικρύζουν τοὺς ἄρχοντές τους σὰν θεοὺς ἢ σὰν παιδιὰ θεῶν. Μὰ καὶ οἱ φιλόσοφοί τους ἀπολάμβαναν τὴν ἴδια λατρεία ἀνάμεσά τους. Γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶχε βγεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ζοῦσε, ὁ θρῦλος ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἐπιτάφιο λόγο τοῦ ἀνεψιοῦ του Σπεύσιππου, πὼς δηλαδὴ ἡ μητέρα του ἡ Περικτιώνη τὸν εἶχε συλλάβει ὄχι μὲ τὸν πατέρα του ἀλλὰ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα. Ὅταν τὰ κράτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔγιναν Ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες, μετέφεραν τὴ θεϊκὴ λατρεία ποὺ εἶχαν γιὰ τοὺς βασιλιάδες τους καὶ τοὺς φιλοσόφους τους στοὺς Ρωμαίους ἡγεμόνες.

Ὁ πρῶτος ὅμως ποὺ τόλμησε νὰ ἀπαιτήσει ἀπὸ τοὺς ρωμαίους ἐκεῖνο ποὺ τοῦ πρόσφεραν οἱ φτηνοὶ Ἕλληνες, δηλαδὴ νὰ τὸν λατρεύουν σὰν θεό, ἦταν ὁ Ἰούλιος Καίσαρας. Καυχιόταν λέγοντας πὼς καταγόταν ἀπὸ τοὺς θεούς. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἔλεγε πὼς προμάμμη του ἦταν ἡ Ἀφροδίτη, ὅπως τὸ ἀναφέρει ἀργότερα σ' ἕνα μεγάλο ἔπος, τὴν Αἰνειάδα, ὁ αὐλικὸς ποιητὴς τοῦ ἀνεψιοῦ του Αὐγούστου, ὁ Βιργίλιος.

Ὅταν ὁ Καίσαρας γύρισε θριαμβευτὴς στὴ Ρώμη ὕστερ' ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, ἀποφάσισαν ἐκεῖ «νὰ τοῦ κτίσουν πολλοὺς ναοὺς ὅπως ἔκαναν στοὺς θεούς, καὶ ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἕνας νὰ εἶναι κοινὸς γιὰ τὸν Καίσαρα καὶ γιὰ τὴ θεὰ τῆς Ἐπιείκειας, ὅπου νὰ παραστάνεται ὁ Καίσαρας νὰ κρατεῖται χέρι μὲ χέρι μὲ τὴν θεά». Μ' αὐτὸ τὸν πονηρὸ τρόπο ἤθελαν νὰ προκαλέσουν τὸ ἔλεος τοῦ νικητῆ. Ὅταν πέθανε ὁ «θεῖος Ἰούλιος» κατατάχθηκε ἐπίσημα μὲ ἀπόφαση τῆς Συνέλευσης τοῦ Λαοῦ καὶ τῆς Συγκλήτου στὶς Ρωμαϊκὲς θεότητες. Κι' αὐτὸ ἔγινε, λέει ὁ Σουητώνιος, ὄχι ἁπλὰ καὶ μόνο ἐξωτερικά, μὲ μιὰ ἀπόφαση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ βαθύτερη πεποίθηση τοῦ λαοῦ. Ὅταν μάλιστα γινόταν τὰ πρῶτα θεάματα ποὺ ὀργάνωσε ὁ διάδοχός του Αὔγουστος πρὸς

τιμήν του ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀποθέωσή του, ἔλαμπε στὸν οὐρανὸ ἑφτὰ ὁλόκληρες μέρες ἕνας κομήτης ποὺ ἐμφανίζοντάν κάθε μέρα στὶς ἕντεκα ἡ ὥρα (ἀνάμεσα στὶς 5 καὶ 6 τὸ βράδυ). Λέγανε, πὼς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Καίσαρα ποὺ εἶχε ἀνεβεῖ στὸν οὐρανό. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀπεικονίζουν μ' ἕνα ἄστρο πάνω ἀπ' τὸ κεφάλι του». (Κεφάλαιο 89).

Αὐτὸ θυμίζει σὲ ὅλους, τὸ ἄστρο ποὺ ἔδειξε στοὺς μάγους τῆς Ἀνατολῆς ὅτι ἦταν Θεὸς ὁ Χριστὸς - βρέφος.

Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου ἦταν αὐτονόητο πὼς κάθε αὐτοκράτορας ὅταν πέθαινε γινόταν θεός. Στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἔπαιρνε τὸ Ἑλληνικὸ ὄνομα «Σωτήρ», δηλαδὴ Λυτρωτής.

Οἱ θεοποιήσεις ὅμως αὐτὲς («ἀποθεώσεις») δὲν περιορίσθηκαν στοὺς πεθαμένους αὐτοκράτορες μονάχα. Ἄρχισαν νὰ γίνονται ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς εὐνοουμένους τους. Ὁ Ἀδριανὸς εἶχε ἐρωτευθεῖ ἕναν ὡραῖο Ἕλληνα νεανία ποὺ τὸν ἔλεγαν Ἀντίνοο. Αὐτὸς ἦταν «ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς ὁ ἀγαπημένος τοῦ αὐτοκράτορα», ὅπως λεπτὰ ἐκφράζεται ὁ Χέρτσμπεργκ στὴν Ἱστορία του τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (σ. 359). Ὅταν ὁ ἀγαπημένος του πλήγηκε στὸ Νεῖλο, αὐτὸς χωρὶς καμμιὰ ντροπὴ διέταξε καὶ τὸν ἀνακήρυξαν θεὸ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ τοῦ εἶχε προσφέρει καὶ ἔκτισε μιὰ λαμπρότατη πόλη κοντὰ στὸν τόπο ποὺ ἔγινε τὸ ἀτύχημα, τὴν Ἀντινόπολη καὶ μέσα σ' αὐτὴν ἕνα μεγαλοπρεπέστατο ναὸ γιὰ τὴ λατρεία τοῦ παράξενου αὐτοῦ ἁγίου. Ἡ λατρεία του διαδόθηκε πολὺ γοργὰ σ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορία, καὶ στὴν Ἀθήνα μάλιστα ὀργανώσανε πανηγυρικοὺς ἀγῶνες καὶ θυσίες στὴ μνήμη του.

Γιὰ τὸν Αὔγουστο ὁ Σουητώνιος ἀναφέρει ἐπίσης καὶ τὰ ἑξῆς: «Παρ' ὅλο ποὺ ἤξερε ὅτι εἶχαν ἀφιερωθεῖ ναοὶ καὶ σὲ ἀνθύπατους ἀκόμα, ὡστόσο δὲν παραδέχονταν γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴ λατρεία σὲ καμμιὰ ἐπαρχία, ἂν ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἀφιερωθεῖ σ' αὐτὸν καὶ στὴ θεὰ Ρώμη μαζί. Μέσα στὴν ἴδια τὴ Ρώμη ἀρνιόταν ἀπόλυτα αὐτὴ τὴν τιμή». (Κεφάλαιο 62).

Ὁ Αὔγουστος ἦταν σχετικὰ μετριόφρων. Ὁ τρίτος αὐτοκράτορας τῆς Ἰουλιανῆς δυναστείας, ὁ Γάϊος, μὲ τὸ παρατσούκλι Καλιγούλας (μικρὴ ἀρβύλα), ζῶντας ἀκόμα, διέταξε νὰ τὸν λα-

τρεύουν στὴν ἴδια τὴ Ρώμη, ὄχι μόνο σὰν ἡμίθεο, μὰ καὶ σὰν ἀληθινὸ θεό, καὶ τέτοιο φαντάζονταν ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του.

«Ὅπως ἀκριβῶς ἐκεῖνοι ποὺ πρέπει νὰ φυλάνε τὰ πρόβατα καὶ τὰ βόδια, ἔλεγε κάποτε, δὲν εἶναι οὔτε πρόβατα οὔτε βόδια, ἀλλὰ εἶναι ἀνώτερες φύσεις, ἔτσι καὶ ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι κυρίαρχοι πάνω στοὺς ἀνθρώπους, δὲν εἶναι ἄνθρωποι σὰν τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ θεοί».

Καὶ πραγματικά, μόνο ἡ προβατίσια φύση τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐκείνη ποὺ κάνει θεοὺς τοὺς κυριάρχους τους. Ἡ προβατίσια αὐτὴ φύση εἶχε πάρει πολὺ μεγάλη ἀνάπτυξη στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι ἔπαιρναν στὰ σοβαρὰ τὴν λατρεία ποὺ γίνονταν στοὺς αὐτοκράτορες καὶ στοὺς εὐνοουμένους τους, ὅπως σήμερα παίρνουν στὰ σοβαρὰ τὸ κρέμασμα μιᾶς κορδελλίτσας στὴν κουμπότρυπα ποὺ τῆς ἀποδίδουνε θαυματουργὰ ἀποτελέσματα.

Ἡ λατρεία αὐτὴ ἔκρυβε φυσικὰ μέσα της καὶ πολλὴ δουλοφροσύνη. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ξεπεράσθηκε μέχρι σήμερα, πρᾶγμα ποὺ ἔχει τὴ σημασία του καθὼς θὰ ἰδοῦμε. Μαζὶ ὅμως μὲ τὴ δουλοφροσύνη, μεγάλο ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ ε ὐ κ ο λ ο π ι σ τ ί α.

β) Εὐκολοπιστία.

Ἡ εὐκολοπιστία ἦταν κι' αὐτὴ κάτι ποὺ τὸ γέννησαν οἱ νέες συνθῆκες.

Ὁ ἄνθρωπος ἀρχικὰ αἰσθάνεται πολὺ βαθειὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξετάζει τὴ φύση μὲ ἀκρίβεια, νὰ μὴ γελιέται γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ φαινόμενά της καὶ νὰ ἐξακριβώνει μὲ ἀκρίβεια τὰ αἴτια καὶ τὶς σχέσεις τους μεταξύ τους. Πάντως σ' αὐτὸ βασίζεται ὅλη του ἡ ὕπαρξη. Ὅταν δὲν τὸ κατορθώνει αὐτό, χάνεται εὔκολα.

Ὅλη του ἡ δράση στηρίζεται σ' ἕνα δίδαγμα ποὺ τοῦ δίνει ἡ πεῖρα, ὅτι δηλαδὴ ὁρισμένες αἰτίες προκαλοῦν ὁρισμένα ἀποτελέσματα, ὅτι ἅμα πετάξει μιὰ κέτρα σ' ἕνα πουλὶ καὶ τὸ πετύχει, θὰ τὸ σκοτώσει, ὅτι μὲ τὸ κρέας αὐτοῦ τοῦ πουλιοῦ χορταίνει τὴν πεῖνα του, ὅτι δυὸ ξύλα ὅταν τὰ τρίψει τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο,

βγάζουν φωτιά, ὅτι ἡ φωτιὰ ζεσταίνει, ἀλλὰ τρώει καὶ τὸ ξύλο κλπ.

Σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἐράση ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες του αὐτές, κρίνει ὕστερα καὶ γιὰ τὰ ἄλλα, τὰ ἀπρόσωπα φαινόμενα τῆς φύσης. Καὶ αὐτὰ ἀκόμα νομίζει πὼς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια ποὺ πάνουν ὁρισμένα πρόσωπα προικισμένα μὲ ὑπεράνθρωπες δυνάμεις, οἱ θεοί. Στὴν ἀρχὴ ὅμως αὐτὰ δὲν παίζουν τὸ ρόλο τοῦ θαυματοποιοῦ, ἀλλὰ μονάχα προκαλοῦν τὰ συνηθισμένα φυσικὰ φαινόμενα, πάνουν τὸν ἄνεμο νὰ φυσάει, τὴ θάλασσα νὰ κυματίζει, φέρνουν τὸν κεραυνὸ μὲ τὴν καταστρεπτική του δύναμη, φέρνουν ὅμως ἀκόμα καὶ πολλὲς ἐμπνεύσεις στοὺς ἀνθρώπους, ἄλλοτε ἔξυπνες καὶ ἄλλοτε ἀνόητες. Οἱ Θεοὶ εἶναι γνωστὸ πὼς τυφλώνουν ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ καταστρέψουν. Καὶ ὁ κυριώτερος ρόλος ποὺ ἔχουν οἱ θεοὶ στὴν ἁπλοϊκὴ ἀρχέγονη θρησκεία εἶναι νὰ προκαλοῦν τέτοια φαινόμενα.

Τὸ θέλγητρο τῆς θρησκείας αὐτῆς στηρίζεται στὴ φυσικότητά της, στὴν ὀξύτατη παρατήρησή της πάνω στὰ πράγματα καὶ στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμα πάνει τὰ δημοτικὰ ἔπη νὰ εἶναι ἕνα ἄφθαστο καλλιτεχνικὸ δημιούργημα.

Ἡ ὀξύτατη αὐτὴ παρατήρηση καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἔρευνα γιὰ τὸ Γιατί, γιὰ τὶς αἰτίες τῶν φυσικῶν φαινομένων, τελειοποιήθηκε ὅταν ἀργότερα ἔγιναν οἱ πόλεις καὶ μέσα σ' αὐτὲς ἀναπτύχθηκε, καθὼς εἴδαμε, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἐρευνητὲς τῆς πόλης μποροῦσαν τώρα νὰ ἀνακαλύπτουν ἀπρόσωπα φαινόμενα μέσα στὴ φύση, φαινόμενα τόσο ἁπλὰ καὶ μὲ τόση αὐστηρὴ κανονικότητα, ὅσο πιὸ εὔκολα μποροῦσαν νὰ τὰ ἐξακριβώσουν ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς αὐθαίρετης ἐκείνης ἔννοιας περὶ προσωπικοῦ θεοῦ. Ἐκεῖνο ποὺ πρῶτ' ἀπ' ὅλα γέννησε τὴν ἔννοια τῆς νομοτέλειας καὶ τῆς κανονικότητας, ἦταν οἱ κινήσεις τῶν ο ὐ ρ α ν ί ω ν σ ω μ ά τ ω ν. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἀρχίζει μὲ τὴν ἀ σ τ ρ ο ν ο μ ί α. Τὶς ἔννοιες αὐτὲς ὕστερα τὶς μετέφεραν σ' ὅλη τὴ φύση. Ἄρχισαν ν' ἀναζητοῦν παντοῦ ἀναγκαῖες, νομοτελειακὲς ἐξαρτήσεις ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα. Καὶ ἡ βάση στὴν ἔρευνα αὐτὴ εἶναι ἡ δυνατότητα συνεχοῦς ἐπανάληψης τῆς ἴδιας πείρας.

Ἀλλάζουν ὅμως τὰ πράγματα ὅταν, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐχουμε ἀναφέρει πιὸ πάνω, χάνεται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς φύσης καὶ στὴ θέση του μπαίνει τὸ

ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθική. Ἰδῶρα πιὰ δὲν ἀπασχολοῦνε τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα· τόσο ἁπλὲς κινήσεις ὅπως εἶναι εἱ τροχιὲς τῶν ἄστρων ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὶς πάρει γιὰ ἀφετηρία του. Μπορεῖ καὶ βγαίνει ἔξω ἀπ' αὐτές. Τώρα τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει νὰ κάνει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὸ πιὸ περίπλοκο, τὸ πιὸ μεταβλητό, τὸ πιὸ δυσκολονόητο φαινόμενο, ποὺ παρουσιάζει τὴν πιὸ μεγάλη ἀντίσταση σ' ἐκεῖνον ποὺ θέλει νὰ γνωρίσει τοὺς νόμους του. Ὕστερα, στὴν ἠθική, δὲν πρόκειται πιὰ νὰ γνωρίσουμε κάτι ποὺ εἶναι καὶ ποὺ ἦταν, κάτι ποὺ ἐμπειρικὰ γνωρίζουμε ὅτι βρίσκεται μπροστά μας, καὶ μ ά λ ι σ τ α νὰ ἐ π α ν α λ α μ β ά ν ε τ α ι μὲ ὡ ρ ι σ μ έ ν η κ α ν ο ν ι κ ό τ η τ α. Ἐδῶ πρόκειται νὰ ἐξετάσουμε τοὺς πόθους καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ μ έ λ λ ο ν ποὺ εἶναι ἀκόμα ἄγνωστο, καὶ γι' αὐτὸ φαίνεται πὼς ἀνοίγεται μπροστά μας ὁλωσδιόλου ἐλεύθερο.

Ἐδῶ εἶναι ἀνοιχτὲς οἱ πόρτες στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὰ ὄνειρα, καὶ ἡ φαντασία μπορεῖ νὰ ὀργιάζει ἀχαλίνωτα, πηδώντας πάνω ἀπὸ κάθε φραγμὸ ποὺ βάζει ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ κριτική. Πολὺ σωστὰ γράφει ὁ Lecky στὴν «Ἱστορία τοῦ Διαφωτισμοῦ»: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα μεγάλωνε αὐτὴ τὴν πίστη (σὲ μαγικὲς δυνάμεις). Πραγματικά, σὲ ὁποια ἐποχή, πρὶν ἢ μετὰ ἀπ' τὴ χριστιανικὴ χρονολογία, ἐπεκράτησε ἡ φιλοσοφία αὐτή, βρίσκουμε καὶ μιὰ μεγαλύτερη κλίση στὴ μαγεία». (Γερμ. Ἔκδοση, 1874, σ. 19).

Ταυτόχρονα ἡ ζωὴ τῆς μεγάλης πόλης σπάζει τοὺς δεσμοὺς τοῦ πληθυσμοῦ της—ποὺ αὐτὸς ἔχει τώρα τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση—μὲ τὴ φύση, τὸν κάνει νὰ μὴν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, οὔτε νὰ μπορεῖ νὰ ἐρευνᾶ καὶ νὰ καταλαβαίνει τὴ φύση. Γι' αὐτὸν ἡ ἔννοια τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ ἐξασθενίζουν. Τώρα οἱ ἄνθρωποι τῆς μεγάλης πόλης χάνουν πιὰ τὸ μέτρο, μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦσαν νὰ ἰδοῦν, ὅτι εἶναι παραλογισμὸς τὸ ἀδύνατο καὶ τὸ ἀφύσικο ἢ τὸ ὑπερφυσικό.

Ὅσο ὅμως πιὸ ἀδύνατο αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του τὸ ἄτομο, τόσο πιὸ πολὺ εἶναι τρομαγμένο καὶ γυρεύει νὰ βρεῖ ἕνα γερὸ στήριγμα, σὲ μιὰ προσωπικότητα, ποὺ νὰ ξεπερνᾶ τὸ συνηθισμένο μέτρο. Ὅσο πιὸ ἀπελπιστικὴ γίνεται ἡ κατάστασή του καὶ μο-

νάχα ἕνα θαῦμα μπορεῖ νὰ τὸ γλυτώσει ἀπ' αὐτή, τόσο πιὸ εὔκολα πιάνεται ἀπ' αὐτὴ τὴν προσωπικότητα, ποὺ τὴν παίρνει γιὰ σωτῆρα του, γιὰ λυτρωτή του καὶ μ' ἐμπιστοσύνη περιμένει ἀπ' αὐτὴ νὰ κάνει ἀκόμα καὶ θαύματα. Καὶ μάλιστα ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὴ νὰ κάνει θαύματα, σὰν μιὰ ἀπόδειξη πὼς πραγματικὰ ὁ σωτήρας εἶναι γνήσιος.

Μαζὶ μὲ ὅλα αὐτὰ δὲν ἀργοῦν νὰ συνδυάσουν καὶ διάφορους θρησκευτικοὺς θρύλους ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχή. Μ' εὐχαριστηση παίρνουν διηγήσεις ἀπὸ τέτοιους θρύλους καὶ τὶς βάζουν μέσα στοὺς νέους θρησκευτικοὺς μύθους. Αὐτοὶ ὅμως εἶναι ὁλότελα διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς παλιούς. Οἱ ἀρχαῖοι ἀπέδιδαν στοὺς θεοὺς ὑπεράνθωπες δυνάμεις, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ὁρισμένα φαινόμενα ποὺ τὰ εἶχαν παρατηρήσει μὲ προσοχὴ καὶ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Τώρα ἀπέδιδαν σὲ ἀνθρώπους ὑπεράνθρωπες ἰδιότητες μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ προκαλέσουν φαινόμενα ποὺ ποτὲ δὲν τὰ παρατήρησε κανεὶς καὶ ποὺ δὲ μποροῦσαν καθόλου νὰ γίνουν. Τέτοια θαύματα ἀκόμα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ τὰ ἐπινοοῦσε μιὰ δυνατὴ φαντασία καὶ μᾶς τὰ ἔδινε μὲ τοὺς ἀρχαίους θρησκευτικοὺς μύθους. Δὲν εἶναι ὅμως τὰ θαύματα αὐτὰ ἡ ἀ φ ε τ η ρ ί α τους. Ἀντίθετα γιὰ τὸ νέο θρησκευτικὸ μῦθο τὸ θαῦμα εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ πηγή του.

Ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ συχνὰ συγγενεύουν ὁ παληὸς καὶ ὁ νέος μῦθος εἶναι ὅτι ὁ ἥρωάς τους γεννιέται ἀπὸ κάποιο θεό. Στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἄρεσε πολὺ στοὺς ἀνθρώπους νὰ δίνουν ὅσο μποροῦσαν πιὸ μεγάλη λαμπρότητα στοὺς προγόνους τους, νὰ παρασταίνουν ὅσο μποροῦσε πιὸ μεγάλο καὶ ἰσχυρὸ τὸν προπάτορα ἀπ' ὅπου κατάγεται ὅλη ἡ γενιά τους, νὰ τὸν κάνουν ὑπεράνθρωπο, ἡμίθεο. Τὴ δύναμη αὐτή, μὲ τὴν τότε ἀντίληψη ποὺ πίσω ἀπ' ὅλα γύρευε ἕνα θεό, μόνο ἀπὸ ἕνα θεὸ μποροῦσε νὰ τὴν ἔχει πάρει. Καὶ ἐπειδὴ τοὺς θεοὺς ἐκείνους, παρ' ὅλη τὴν ὑπεράνθρωπή τους δύναμη, τοὺς φαντάζονταν πολὺ ἀνθρώπινους, μὲ πολὺ ἀνθρώπινες αἰσθήσεις, εὔκολο ἦταν νὰ δεχθοῦν, πὼς κάποιος θεὸς ἐρωτεύθηκε τὴ μητέρα τοῦ προπάτορά τους καὶ ὁ καρπὸς ἀπ' αὐτὸν τὸν ἔρωτα ἦταν ὁ μεγάλος ἥρωας.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τώρα καὶ ὁ νέος μῦθος παρουσιάζει τὸ

Σωτῆρα τοῦ κόσμου νὰ γεννιέται ἀπὸ θνητὴ μητέρα καὶ θεϊκοὺς τατέρες. Ἔτσι λόγου χάρη ὁ Σουητώνιος ἱστορεῖ :

«Στὸ βιβλίο γιὰ τὶς θεότητες τοῦ Ἀσκληπιάδη ἀπὸ τὴ Μένδη διαβάζω ὅτι ἡ Ἄτια, ἡ μητέρα τοῦ Αὐγούστου, πῆγε κάποτε τὰ μεσάνυχτα σὲ μιὰ ἐπίσημη τελετὴ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα καὶ στὸ ναὸ ἀποκοιμήθηκε μέσα στὸ φορεῖο της περιμένοντας τὶς ἄλλες γυναῖκες. Ξαφνικά, τότε ἕνα φίδι γλύστρησε μέσα της καὶ σὲ λίγο ἔφυγε. Ὅταν ξύπνησε εἶχε τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ ἄντρας της εἶχε κοιμηθεῖ μαζί της καὶ γι' αὐτὸ πῆγε νὰ λουσθεῖ: Ἀλλὰ ἀμέσως πάνω στὸ κορμί της φάνηκε ἕνα σημάδι ποὺ ἔμοιαζε μὲ φίδι καὶ ποὺ δὲν ἔφευγε. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τότε ἔπαψε νὰ πηγαίνει στὰ δημόσια λουτρά. Ὕστερα ἀπὸ δέκα μῆνες γεννήθηκε ὁ Αὔγουστος καὶ γι' αὐτὸ τὸν θεωροῦσαν γ υ ι ὸ τ ο ῦ Ἀ π ό λ λ ω ν α». (Octavius, Κεφάλαιο 94).

Μιὰ ἐρωτικὴ περιπέτεια μ' ἕνα θεὸ φαίνονταν τότε στὶς κυρίες τῆς Ρώμης σὰν κάτι ποὺ ἦταν δυνατὸ ὅσο καὶ τιμητικό. Ὁ Ἰώσηπος μᾶς διηγεῖται σχετικὰ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἱστορία. Τὸν καιρὸ τοῦ Τιβέριου ζοῦσε στὴ Ρώμη μιὰ κυρία ποὺ τὴν ἔλεγαν Παυλίνα. Ἡ ὀμορφιά της ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ ἀγνότητά της. Ἕνας πλούσιος ἀριστοκράτης ὁ Δέκιος Μοῦνδος τὴν ἐρωτεύθηκε σφοδρὰ καὶ τῆς πρόσφερε 200.000 δραχμὲς (ἀρχαῖες) γιὰ μιὰ νύχτα μόνο, αὐτὴ ὅμως δὲν δέχθηκε. Μιὰ ἀπελεύθερη σκλάβα τότε τὸν συμβούλεψε τί ἔπρεπε νὰ κάνει. Πληροφορήθηκε πὼς ἡ ὡραία Παυλίνα λάτρευε τὴ θεὰ Ἶσιδα, καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἔφτιασε τὸ σχέδιό του.

Μὲ 40.000 δραχμὲς δωροδόκησε τοὺς ἱερεῖς τῆς θεᾶς γιὰ νὰ πᾶνε στὴν Παυλίνα οἱ ἴδιοι καὶ νὰ τῆς ἀνακοινώσουν πὼς τὴν ἐπιθυμοῦσε ὁ θεὸς Ἄνουβις. «Ἡ γυναίκα χάρηκε γι' αὐτὸ καὶ τὸ καυχιόταν στὶς φίλες της, ποὺ ὁ Ἄνουβις, τῆς ἔκανε μιὰ τόσο μεγάλη τιμή. Τὸ εἶπε ἀκόμα καὶ στὸν ἄνδρα της, πὼς τὴν εἶχε προσκαλέσει ὁ Ἄνουβις, νὰ δειπνήσουν καὶ νὰ κοιμηθοῦν μαζί. Ἐκεῖνος, πρόθυμα ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή του, ξέροντας τὴν ἀγνότητα τῆς γυναίκας του. Τότε αὐτὴ πῆγε στὸ ναὸ καὶ ὅταν δείπνησε καὶ ἦλθε ἡ ὥρα τοῦ ὕπνου, ἔσβησε ὁ ἱερέας ὅλα τὰ φῶτα καὶ ἔκλεισε τὴν πόρτα. Ὁ Μοῦνδος, ποὺ ἦταν κρυμμένος ἀπὸ πρίν στὸ ἱερό, τὴν πλησιάζει τώρα καὶ δὲν χάνει καιρό.

Ἔμεινε παραδομένη σ' αὐτὸν ὁλόκληρη τὴ νύχτα, γιατὶ πίστευε πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ θεός. Ἄφρῦ ἱκανοποίησε τὸν πόθό του ὁ Μοῦνδος τὸ πρωὶ ἔφυγε προτοῦ μποῦν στὸ ναὸ οἱ ἱερεῖς, καὶ ἡ Παυλίνα πῆγε στὸν ἄνδρα της καὶ τοῦ διηγήθηκε, πὼς ὁ θεὸς Ἄνουβις, ὅλη τὴ νύχτα τὴν πέρασε μαζί της καὶ καυχιόταν γι' αὐτό, σ' ὅλους τοὺς γνωστούς της».

Ὁ εὐγενέστατος ὅμως ἱππότης Δέκιος Μοῦνδος, ἔφθασε σὲ τέτοιο σημεῖο ἀδιαντροπιᾶς, ποὺ ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ἐχλεύασε τὴν κυρία στὸ δρόμο λέγοντάς της, ὅτι εἶχε παραδοθεῖ σ' αὐτὸν ἐκείνη τὴ νύχτα. Ἡ φανατικὴ πιστὴ τῆς Ἴσιδας—ποὺ τῆς φάνηκε ὅτι γκρεμίσθηκε ἀπὸ τὸν οὐρανό. ἔνοιξε τότε σὰν ἀστραπή, μὲ φοβερὴ λύσσα ἀπὸ τὸ θυμό της. στον Τιβέριο καὶ κατάφερε νὰ σταυρωθοῦν οἱ ἱερεῖς τῆς Ἴσιδας, νὰ καταστραφεῖ ὁ ναός τους καὶ νὰ ἐξορισθεῖ ὁ Μοῦνδος» (*).

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία, παίρνει ἕνα ἰδιαίτερα ἔντονο, πικάντικο χρωματισμό, γιατὶ ἔρχεται σὰν συνέχεια ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὸ χωρίο ἐκεῖνο, ποὺ ἀναφέραμε στὸν πρόλογο καὶ ὅπου ὁ Ἰώσηπος ψάλλει μὲ τόσο ἐνθουσιαστικὸ τόνο τὸ ἐγκώμιο, γιὰ τὸ θαυματουργὸ Χριστό. Αὐτὴ ἡ θέση, ποὺ ἔχουν τὰ δυὸ χωρία τὸ ἕνα συνέχεια στὸ ἄλλο, ἀπασχόλησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοὺς εὐσεβεῖς σχολιαστές. Συνέδεσαν τὴν περιπέτεια τῆς κυρίας Παυλίνας μὲ τὸ Χριστὸ καὶ εἶπαν πὼς ἔδῶ ὁ κακεντρεχὴς Ἰουδαῖος Ἰώσηπος χλευάζει συγκεκαλυμένα τὴν παρθενία τῆς Παναγίας καὶ τὴν εὐκολοπιστία τοῦ μνηστῆρα της Ἰωσήφ, πρᾶγμα, ποὺ βέβαια δὲν πολυταίριαζε μὲ τὸ πιὸ πάνω χωρίο, ποὺ ἀναγνώριζε τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως στὴν πραγματικότητα ὁ Ἰώσηπος, οὔτε ἰδέα εἶχε γιὰ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ χωρίο, ποὺ μιλᾶ γι' αὐτόν, εἶναι μιὰ μετέπειτα χριστιανικὴ παρεμβολὴ στὸ ἀληθινό του κείμενο, καθὼς εἶναι πιὰ γνωστό, ὁ χλευασμὸς γιὰ τὴν παρθένα Μαρία καὶ τὸν ἀφοσιωμένο μνηστῆρα της, δὲν ἀνήκει καθόλου στὴν κακεντρέχεια τοῦ Ἰώσηπου. Δείχνει μόνο τὴν ἀνοησία τοῦ χριστιανοῦ, ποὺ παραποίησε τὸ κείμενο τοῦ Ἰώση-

---

* Ἰουδαϊκὲς Ἀρχαιότητες, XVIII, 3.

που καὶ διάλεξε ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος, γιὰ νὰ παρεμβάλει τὴ μαρτυρία τὴ σχετικὴ μὲ τὸ υἱὸ τοῦ Θεοῦ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν μέσα στὸ ἐπάγγελμα ἑνὸς σωτῆρα, τὸ νὰ εἶναι υἱὸς τοῦ Θεοῦ, εἴτε αὐτοκράτορας ἦταν αὐτός, εἴτε κήρυκας τοῦ δρόμου. Τὸ ἴδιο ἀπαραίτητο γιὰ ἕνα τέτοιο ἐπάγγελμα, ἦταν καὶ τὰ θαύματα, ποὺ τὰ ἐπινοοῦσαν πάντα πάνω στὸ ἴδιο μοτίβο.

Ἀκόμα κι' αὐτὸς ὁ Τάκιτος, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ὑπερβολικός, ἀναφέρει (Ἱστορίες, VI, κεφάλαιο 81) γιὰ τὸν Βεσπασιανό, πὼς ἔκανε πολλὰ θαύματα στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ μ' αὐτὰ ἀπόδειξε τὴν εὔνοια τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι, βάζοντας λίγο σάλιο στὰ μάτια ἑνὸς τυφλοῦ, τοῦ ξανάδωσε τὸ φῶς του. Ἐπίσης, ἔπιασε ἕναν κουλὸ ἀπὸ τὸ ἀρρωστημένο χέρι καὶ τὸν γιάτρεψε.

Ἡ θαυματουργὴ αὐτὴ δύναμη ἀργότερα πέρασε ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρες αὐτοκράτορες στοὺς Χριστιανοὺς μονάρχες. Οἱ βασιληάδες τῆς Γαλλίας εἶχαν τὸ ἀξιοσημείωτο χάρισμα, τὴ στιγμὴ ποὺ γινόταν ἡ στέψη τους νὰ θεραπεύουν μὲ τὸ ἄγγιγμά τους μόνο, τὶς χοιράδες καὶ τὴ βρογχοκήλη. Ἀκόμα, στὰ 1825, ἔγινε ἕνα τέτοιο θαῦμα, ποὺ ἦταν καὶ στὸ πρόγραμμα τῆς τελετῆς, στὴ στέψη τοῦ τελευταίου Βουρβώνου, ποὺ ἀνέβηκε στὸ Γαλλικὸ θρόνο, τοῦ Καρόλου τοῦ δεκάτου.

Εἶναι γνωστό, πὼς γιὰ τὸν Ἰησοῦ, ἀναφέρουν πολὺ περισσότερες τέτοιες θεραπεῖες. Ὁ εὐλαβὴς Merivale(*), παραδέχεται πὼς τὰ θαύματα τοῦ Βεσπασιανοῦ ἔγιναν πάνω στὸ χριστιανικὸ πρότυπο, μὰ ἡ ἄποψη αὐτή, δὲν εἶναι πολὺ πιστευτή, ὅταν σκεφθοῦμε, πόσο ἀσήμαντος καὶ ἄγνωστος ἦταν στὰ χρόνια τοῦ Βεσπασιανοῦ ὁ Χριστιανισμός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Μπροῦνο Μπάουερ, στὸ βιβλίο του «Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Καίσαρες», λέει: «Θὰ ἱκανοποιήσω τοὺς σημερινούς μας θεολόγους, διαπιστώνοντας, πὼς ὁ τελευταῖος συγγραφέας τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου καὶ οἱ μετέπειτα διασκευαστὲς τοῦ πρωταρχικοῦ Εὐαγγελίου, ποὺ περιλαμβάνεται στὸ κείμενο τοῦ Μάρκου, πῆραν ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ

---

* The Romans under the Empire.

Τάκιτου, τὴ μέθοδο τοῦ σάλιου, γιὰ τὶς θαυματουργὲς θεραπεῖες τοῦ Χριστοῦ». (Ἰωάννου 9, 6—Μάρκου 7, 33—8,33).

Ἔχω τὴ γνώμη πὼς,οὔτε κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ δεχθοῦμε. Κάθε ἐποχή, ποὺ πιστεύει στὰ θαύματα, ἔχει καὶ τὶς δικές της παραστάσεις, γιὰ τὸ πῶς γίνονται αὐτά. Στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα, πίστευαν γενικά, πὼς ἕνα συμβόλαιο μὲ τὸ διάβολο, ἔπρεπε νὰ ὑπογράφεται μὲ αἷμα ζεστό, ἔτσι, ποὺ δυὸ συγγραφεῖς μποροῦσαν νὰ τὸ ἀναφέρουν στὶς ἱστορήσεις τους, χωρὶς ὁ ἕνας νὰ τὸ ἔχει πάρει ἀπὸ τὸν ἄλλο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ καὶ ἀργότερα, μποροῦσε τὸ σάλιο νὰ θεωρεῖται ἕνας συνηθισμένος τρόπος, γιὰ τὶς θαυματουργὲς θεραπεῖες. Γιὰ τὸν ἴδιο λοιπὸν λόγο, τόσο ὁ νηφάλιος χρονικογράφος τοῦ ἐθνικοῦ σωτῆρα, ποὺ ἦταν στὸν καισαρικὸ θρόνο, ὅσο καὶ ὁ φαντασιοκόπος χρονικογράφος τοῦ σωτῆρα, ποὺ ἦταν στὸ θρόνο τῆς χιλιόχρονης βασιλείας, μποροῦσαν νὰ ἀποδίδουν τέτοιες θαυματουργὲς θεραπεῖες, στὸ πρόσωπο ποὺ ἤθελαν νὰ ἐγκωμιάσουν, χωρὶς ὁ ἕνας νὰ ἔχει πάρει τίποτε ἀπὸ τὸν ἄλλο. Πολὺ περισσότερο, ποὺ ὁ Τάκιτος, δὲν ἔφτιασε ἀπὸ δικό του αὐτὸ τὸ μῦθο. Ἦταν ἤδη τῆς μόδας.

Ὡστόσο θαύματα τότε δὲν ἔκαναν μόνο οἱ Καίσαρες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι σύγχρονοί τους. Οἱ ἱστορίες, γιὰ τὰ θαύματα, ἦταν τότε τόσο πολὺ συνηθισμένες, ποὺ τελικὰ δὲν ἔκαναν καὶ πολὺ μεγάλη ἐντύπωση. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ εὐαγγελιστές, δὲν μᾶς λένε καθόλου, πὼς τὰ τέρατα καὶ σημεῖα τοῦ Ἰησοῦ, εἶχαν τὴ βαθειὰ ἐκείνη ἐπίδραση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν σύμφωνα μὲ τὴ σημερινή μας ἀντίληψη.Τὸ θαῦμα,ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐχόρτασαν πέντε χιλιάδες ἄνθρωποι,μὲ πέντε μόνο ἄρτους,κάνει ἀκόμα καὶ τοὺς μαθητὲς τοῦ Ἰησοῦ δύσπιστους. Ἄλλωστε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, ἔκαναν καὶ οἱ ἀπόστολοί του πολλὰ θαύματα. Ἦταν μάλιστα, τόσο πολὺ εὐκολόπιστοι οἱ ἄνθρωποι τότε, ποὺ οἱ χριστιανοὶ δὲν σκέφθηκαν ποτὲ νὰ ἀμφισβητήσουν οὔτε τὰ θαύματα ποὺ τὰ ἔκαναν ἄνθρωποι, ποὺ αὐτοὶ τοὺς θεωροῦσαν ἁγίους. Τὰ ἐξηγοῦσαν πολὺ ἁπλά, ἀποδίδοντας τὰ θαύματα αὐτά, στὴ δύναμη τοῦ διαβόλου καὶ τῶν κακῶν πνευμάτων.

Τὰ θαύματα τότε ἦταν φθηνά, σὰν τὰ βατόμουρα. Κάθε ἱδρυτὴς μιᾶς θρησκευτικῆς αἱρέσης ἢ μιᾶς φιλοσοφικῆς σχολῆς,

ἔκανε τέτοια θαύματα, γιὰ νὰ δείξει τὶς ἱκανότητές του. Τέτοιος, ἦταν ἔξαφνα καὶ ὁ νεοπυθαγόρειος Ἀπολλώνιος ὁ Τυανέας, ἕνας σύγχρονος τοῦ Νέρωνα.

Φυσικὰ καὶ ἡ γέννησή του ἀκόμα. ἦταν ἕνα θαῦμα. Ὅταν ἡ μητέρα του ἔμεινε ἔγκυος, τῆς παρουσιάσθηκε ὁ θεὸς Πρωτέας, ὁ ἄφθαστος σοφός, ποὺ κανένας δὲν τὸν καταλάβαινε, κι' ἐκείνη χωρὶς νὰ φοβηθεῖ τὸν ἐρώτησε τί θὰ γεννήσει. Αὐτὸς ἀπάντησε : «Ἐμένα ! » (*). Τότε γεννήθηκε ὁ Ἀπολλώνιος, ἕνα θαῦμα σοφίας. Ἄρχισε νὰ κηρύχνει στοὺς ἀνθρώπους, μιὰ ἁγνή, ἐνάρετη ζωή, μοίρασε τὴν περιουσία του στοὺς φίλους του καὶ στοὺς φτωχοὺς συγγενεῖς καὶ ἔζησε γυρνώντας τὸν κόσμο, σὰν ζητιάνος φιλόσοφος. Πιὸ πολὺ ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ ζωή του καὶ τὴν ἀρετή του, ἐπιβάλλεται μὲ τὰ θαύματά του. Αὐτά, μοιάζουν πολλὲς φορές, καταπληκτικὰ μὲ τὰ θαύματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔτσι, ἔξαφνα, διηγοῦνται τὰ ἀκόλουθα, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Ἀπολλώνιος ἔμενε στὴ Ρώμη :

«Μιὰ παρθένα πέθανε τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου της, τουλάχιστο ὅλοι τὴν θεώρησαν γιὰ πεθαμένη. Ὁ γαμπρὸς ἀκολουθοῦσε τὸ φέρετρό της κλαίοντας καὶ ὅλη ἡ Ρώμη ἔκλαψε μαζί του, γιατὶ ἡ κόρη ἦταν ἀπὸ πολὺ εὐγενικὴ οἰκογένεια. Ὅταν ὁ Ἀπολλώνιος συνάντησε στὸ δρόμο τὴν κηδεία εἶπε : «Ἀφῆστε πάτω τὸ φέρετρο, θὰ σταματήσω τὰ δάκρυά σας γιὰ τὴν κόρη». Τότε, ρώτησε ποιό ἦταν τὸ ὄνομά της. Ὁ κόσμος νόμισε πὼς ἤθελε νὰ τῆς πεῖ κανένα συνηθισμένο μοιρολόϊ. Αὐτὸς ὅμως, ἄγγιξε τὴν κόρη, εἶπε κάτι λόγια ἀκατανόητα καὶ τὴν ξύπνησε ἀπὸ τὸ φαινομενικό της θάνατο. Ἐκείνη ἔβγαλε μιὰ φωνή, καὶ σηκώθηκε καὶ ξαναγύρισε στὸ σπίτι τοῦ πατέρα της» **.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ὁ Ἀπολλώνιος, προκαλεῖ θρασύτατα τοὺς ἄρχοντες, τὸν Νέρωνα καὶ τὸν Δομιτιανό, κλείνεται στὶς φυλακές, ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὰ δεσμά του, χωρὶς ἰδιαίτερη προσπάθεια, ὅμως δὲν δραπετεύει, ἀντίθετα, περιμένει τὴν δί-

---

* Ἀπολλώνιος ὁ Τυανέας, ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Φιλόστρατου, μεταφρασμένος καὶ σχολιασμένος ἀπὸ τὸν Ed. Balzer, 1883, I, 4.

** Στὸ ἴδιο ἔργο, IV, 45.

κη του μέσα στὴν φυλακή. Ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του μ' ἕνα μακροσκελέστατο λόγο. Προτοῦ ὅμως τοῦ ἀπαγγελθεῖ ἡ ποινή, ἐξαφανίζεται μυστηριωδῶς ἀπὸ τὸ δικαστήριο τῆς Ρώμης. Σὲ λίγες ὧρες, μὲ τὴ βοήθεια τῶν θεῶν—ποὺ τὸν μετέφεραν μὲ ταχύτητα τραίνου ἐξπρὲς—βρέθηκε στὴν Δικαιαρχία, κοντὰ στὴν Νεάπολη.

Πολὺ μεγάλη ἦταν ἡ προφητικὴ δύναμή του—ἀπαραίτητη τότε γιὰ τὸ ἐπάγγελμα ἑνὸς σωτῆρα—καὶ ἡ τηλεπάθειά του. Ὅταν στὴ Ρώμη ὁ Δομιτιανὸς δολοφονήθηκε μέσα στὸ ἀνάκτορό του, ὁ Ἀπολλώνιος, εἶδε ἀπὸ τὴν Ἔφεσο, ὅπου διέμενε, μὲ κάθε ἀκρίβεια τὸ περιστατικὸ αὐτό, τὴ στιγμὴ ποὺ γινόταν, σὰν νὰ ἦταν ὁ Ἴδιος μπροστὰ καὶ τὸ ἀνακοίνωσε ἀμέσως στοὺς Ἐφεσίους. Ἀσύρματος τηλέγραφος, ποὺ μπροστά του ὁ Μαρκόνι, ὠχριᾶ.

Τὸ τέλος του ἦταν μυστηριῶδες. Ἐξαφανίσθηκε γιὰ πάντα, μέσα σὲ ἕνα ναό, ποὺ οἱ πόρτες του ἀνοίξανε μονάχες τους, γιὰ νὰ μπεῖ καὶ ἔκλεισαν πάλι πίσω του. «Ἀπὸ μέσα ὅμως, ἀκούσθηκε ψαλμὸς ἀπὸ παρθένες, ποὺ τὸν καλοῦσαν νὰ ἀνεβεῖ στοὺς οὐρανούς: «Ἔλα ἀπὸ τὰ σκοτάδια τῆς γῆς, ἔλα στὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ, ἔλα» (*).

Τὸ σῶμα του ὅμως, ποτὲ δὲν βρέθηκε. Φαίνεται, λοιπόν, πὼς κι' αὐτὸς ὁ σωτῆρας, ἀναλήφθηκε στοὺς οὐρανούς.

Σὲ λίγο, ἄρχισε ἕνας ἔντονος συναγωνισμός, γιὰ τὰ θαύματα, ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς τοῦ Χριστοῦ καὶ στοὺς πιστοὺς τοῦ Ἀπολλώνιου. Στὸν καιρὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἕνας ἀπὸ τοὺς διοικητές του, ὁ Ἱεροκλῆς, ἔγραψε ἕνα βιβλίο ἐνάντια στοὺς χριστιανούς, ὅπου ὑποστήριζε πὼς τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶναι τίποτα ἂν συγκριθοῦνε μὲ τὰ θαύματα τοῦ Ἀπολλώνιου καὶ πὼς, τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι μὲ λιγώτερη βεβαιότητα ἀποδεδειγμένα. Σ' αὐτὰ ἀπάντησε ὁ Εὐσέβιος, ἀπὸ τὴν Καισάρεια, μὲ ἕνα ἄλλο βιβλίο, ὅπου δὲν διατυπώνει τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία, γιὰ τὸ ὅτι πραγματικὰ ἔκανε ὁ Ἀπολλώνιος τὰ θαύματα ποὺ τοῦ ἀποδίδουν, ἀλλὰ προσπαθεῖ μόνο νὰ μειώσει τὴν σημασία τους,

---

* Στὸ ἴδιο ἔργο, 278.

λέγοντας, πὼς αὐτὰ δὲν ἦταν πράξεις Θεοῦ, ἀλλὰ μάγια, δηλαδὴ ἔργα τῶν δαιμόνων τῆς κόλασης.

Ἀκόμα λοιπόν, κι' ὅταν ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουν κριτικὴ στὰ θαύματα, καὶ τότε δὲν ἔφταναν ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητήσουν, ἂν αὐτὰ ἔγιναν πραγματικὰ ἢ ὄχι.

Αὐτὴ ἡ εὐκολοπιστία μεγάλωνε, ὅσο προχωροῦσε ἡ παρακμὴ τῆς κοινωνίας καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ὑποχωροῦσε, ἀφήνοντας τὴν θέση του στὴν ἠθικολογία. Μαζὶ ὅμως μὲ τὴν εὐκολοπιστία μεγάλωνε καὶ ἡ δίψα τῶν ἀνθρώπων γιὰ θαύματα. Κάθε ἐρεθισμὲς στὶς αἰσθήσεις, παύει νὰ ἔχει ἐπίδραση ὅταν ξαναγίνεται πολὺ συχνά. Στὸ τέλος, πρέπει νὰ μεταχειρίζεται κανεὶς ἄλο καὶ πιὸ ἰσχυρὰ μέσα, γιὰ νὰ προκαλέσει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Εἴπαμε ἤδη στὸ πρῶτο κεφάλαιο, πὼς μποροῦμε νὰ τὸ ἰδοῦμε αὐτὸ μέσα στὰ Εὐαγγέλια, μὲ τὶς ἀναστάσεις τῶν νεκρῶν, ποὺ στὰ παληότερα Εὐαγγέλια εἶναι πιὸ πολὺ ἁπλὲς ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὰ μετέπειτα Εὐαγγέλια.

Τὸ νεώτερο Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη, ἔρχεται καὶ προσθέτει στὰ παληὰ θαύματα, ποὺ ἀναφέρουν τὰ παληότερα Εὐαγγέλια, κι' ἕνα ἀκόμα, τὸ θαῦμα στὸ γάμο τῆς Κανᾶ, ὅπου μονάχα ἀπὸ νερὸ ὁ Ἰησοῦς φτιάνει κρασί. Ἕναν ἀνάπηρο, ποὺ τὸν κάνει καλὰ ὁ Ἰησοῦς, ὁ Ἰωάννης τὸν θέλει νὰ ἔχει μείνει 38 ὁλόκληρα χρόνια ἄρρωστος. Ἕναν τυφλό, πάλι, ποὺ ὁ Ἰησοῦς τοῦ ξαναδίνει τὸ φῶς, τὸν θέλει ἀπὸ τὴν γέννησή του τυφλό. Γενικὰ λοιπὸν ἐδῶ τὰ θαύματα τραβοῦσαν στὰ ἄκρα.

Στὸ 2ο βιβλίο τοῦ Μωϋσῆ, 17, 1 ἕως 6, διαβάζουμε πὼς ὁ Μωϋσῆς στὴν ἔρημο χτύπησε πάνω σ' ἕνα βράχο καὶ ἔβγαλε νερό, γιὰ νὰ ποτίσει τοὺς διψασμένους Ἰσραηλίτες. Αὐτὸ στὰ χριστιανικὰ χρόνια, δὲν ἦταν πιὰ ἀρκετὰ μεγάλο θαῦμα. Ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στοὺς Κορινθίους, 10, 4, μαθαίνουμε πὼς ὁ βράχος ἀπ' ὅπου οἱ Ἰουδαῖοι ἤπιαν νερὸ μετακινώνταν κι' αὐτὸς μαζί τους μέσα στὴν ἔρημο, γιὰ νὰ μὴ τοὺς λείπει ποτὲ τὸ νερό, ἔγινε δηλαδὴ μιὰ κινούμενη νεροπηγή.

Πολὺ χοντροφτιαγμένα εἶναι τὰ θαύματα, ποὺ μᾶς περιγράφουν οἱ λεγόμενες «Πράξεις τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου». Πάνω σ' ἕνα συναγωνισμὸ θαυματοποιΐας, μὲ τὸν μάγο Σίμωνα, ὁ Ἀπόστολος ζωντανεύει μιὰ παστὴ ρέγκα.

Ἀκόμα καὶ τὰ ὁλότελα φυσικὰ φαινόμενα, οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὰ ἔπαιρναν γιὰ θαύματα, σὰν σημεῖα ποὺ φανέρωναν τὴν αὐθαίρετη ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ, στὴν πορεία τοῦ κόσμου. Ὄχι μόνο θεραπεῖες καὶ θανάτους, νίκες καὶ ἥττες, μὰ ἀκόμα καὶ πολὺ συνηθισμένα παιγνίδια, ὅπως τὰ στοιχήματα. «Ὅταν στὶς ἱπποδρομίες τῆς Γάζας, ὅπου παραβγῆκαν τὰ ἅλογα ἑνὸς φανατικοῦ χριστιανοῦ καὶ ἑνὸς φανατικοῦ εἰδωλολάτρη, ὁ «Χριστὸς νίκησε τὸν Μάρνα», πολλοὶ εἰδωλολάτρες πῆγαν καὶ βαφτίσθηκαν» (*).

Δὲν ἦταν ὅμως πάντα τόσο ἀναμφισβήτητο τὸ φυσικὸ περιστατικό, ποὺ τὸ ἔπαιρναν γιὰ θαῦμα.

«Στὸν πόλεμο, ποὺ ἔκανε ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος μὲ τοὺς Κουάδους στὰ 173 μὲ 174, μιὰ μέρα ὁ Ρωμαϊκὸς στρατός, ἐνῶ βασανιζόταν διψασμένος στὸ καφτερὸ λιοπύρι, περικυκλώθηκε ἀπὸ μεγαλύτερο ἐχθρικὸ στρατό. Ὁ κίνδυνος τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς ἀπειλοῦσε ἄμεσα τοὺς Ρωμαίους. Ξαφνικά, τότε, μαζεύθηκαν πυκνὰ σύννεφα καὶ ξέσπασε μιὰ μεγάλη νεροποντή, ἐνῶ ταυτόχρονα μιὰ φοβερὴ καταιγίδα, σκόρπιζε στὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο τὴ σύγχυση καὶ τὴν ἀποσύνθεση. Οἱ Ρωμαῖοι σώθηκαν, ἡ νίκη ἔκλινε μὲ τὸ μέρος τους. Ἡ ἐπίδραση ποὺ εἶχε τὸ περιστατικὸ ἐκεῖνο ἦταν τεράστια. Ἀποθανατίστηκε, ὅπως ἦταν τότε συνήθεια, μὲ συμβολικὲς ἀπεικονίσεις καὶ ὅλοι πίστευαν, πὼς ἦταν ἕνα θαῦμα, ποὺ τὸ θυμώνταν ἕως τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀρχαιότητας καὶ ὕστερ' ἀπὸ αἰῶνες τὸ ἀναφέραν ὅλοι, καὶ χριστιανοὶ καὶ εἰδωλολάτρες, σὰν μιὰ ἀπόδειξη πὼς ἦταν ἀληθινὴ ἡ πίστη τους... Οἱ περισσότεροι πίστεψαν, πὼς τὴ σωτηρία τὴν ἔφερε ἡ προσευχὴ τοῦ αὐτοκράτορα στὸ Δία. Ἄλλοι πάλι ἔλεγαν, πὼς τὸν Ρωμαϊκὸ στρατὸ τὸν εἶχε σώσει ἡ τέχνη κάποιου Αἰγύπτιου μάγου Ἄρνουφη, ποὺ συνώδευε τοὺς Ρωμαίους στὴν ἐκστρατεία ἐκείνη καὶ ἐξώρκισε τοὺς θεούς, καὶ συγκεκριμένα τὸν Ἑρμῆ, νὰ ρίξουν τὴ νεροποντή. Ἕνας σύγχρονος ὅμως χριστιανὸς ἱστορεῖ, πὼς τὸ θαῦμα ἔγινε μὲ τὶς προσευχές, ποὺ ἔκαναν οἱ χριστιανοὶ στρατιῶτες τῆς δωδεκάτης Λεγεῶνας (τῆς Μελίτης).

---

* Friedlaender, Sittengeschichte Roms, 1901, σ. 634.

Τὸ ἴδιο διηγεῖται καὶ ὁ Τερτυλλιανός, ποὺ μάλιστα τὸ ἀναφέρει σὰν ἕνα πολὺ γνωστὸ περιστατικὸ καὶ προβάλλει γιὰ ἀπόδειξη ἀκόμα καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου» (*).

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀσφαλῶς εἶναι παραποιημένη. Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν γεμάτη, τόσο ἀπὸ παραποιήσεις, ὅσο κι' ἀπὸ θαύματα. Ἡ ἀνάγκη ποὺ αἰσθανόταν ὁ κόσμος γιὰ θαύματα καὶ ἡ εὐκολοπιστία του, προκαλοῦσαν τὶς διάφορες παραποιήσεις.

Ἡ μανία γιὰ τὰ θαύματα καὶ ἡ εὐκολοπιστία, ἔπαιρναν μεγαλύτερη ἔκταση, ὥσπου στὸ τέλος, τὸν καιρὸ τῆς μεγαλύτερης παρακμῆς, τὸν τέταρτο καὶ πέμπτο αἰῶνα, οἱ καλόγεροι ἔκαναν θαύματα, ποὺ μπροστὰ σ' αὐτά, ὅσα θαύματα ἀναφέρουν τὰ Εὐαγγέλια πὼς ἔκανε ὁ Ἰησοῦς, δὲν ἦταν τίποτα.

«...Ἕνας αἰώνας μὲ θρησκευτικὴ πίστη, δὲν χρειάζονταν καὶ πολὺ πόπο, γιὰ νὰ πεισθεῖ πὼς ἡ παραμικρότερη ἰδιοτροπία ἑνὸς Αἰγυπτίου ἢ Συρίου μοναχοῦ ἀρκοῦσε, γιὰ νὰ ἀναστατώσει τοὺς αἰώνιους νόμους τοῦ σύμπαντος. Οἱ εὐνοούμενοι τοῦ οὐρανοῦ ἐγκατάλειψαν τὶς πιὸ βαρειὲς ἀρρώστειες καὶ ἔδιωχναν τοὺς πιὸ φοβεροὺς δαίμονες ἀπὸ τὶς ψυχὲς καὶ ἀπὸ τὰ κορμιὰ τῶν δαιμονισμένων, μὲ ἕνα ἄγγιγμα, μὲ ἕνα λόγο, ἢ μὲ ἕνα ξόρκι ἀπὸ μακρυά. Πλησίαζαν ἄφοβα ἢ ἐπιτακτικά, προστάζανε τὰ λιοντάρια καὶ τὰ φίδια τῆς ἐρήμου, φυσοῦσαν πνοὴ ζωῆς σ' ἕνα ξεραμένο κλαδί, ἔκαναν τὸ σίδερο νὰ πλέει πάνω στὴ θάλασσα χωρὶς νὰ βουλιάζει, κάθονταν πάνω στὴ ράχη ἑνὸς κροκοδείλου, γιὰ νὰ περάσουν τὸν Νεῖλο καὶ δροσίζονταν μέσα σ' ἕνα ἀναμένο καμίνι». (Gibbon, στὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε, 37ο Κεφάλαιο).

Μιὰ πολὺ πετυχημένη περιγραφή, γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς κοινωνίας, τὸν καιρὸ ποὺ γεννήθηκε ὁ Χριστιανισμός, μᾶς δίνει ὁ Schlosser στὴν Παγκόσμια Ἱστορία του μὲ τὴ σκιαγραφία γιὰ τὸν Πλωτῖνο, τὸν πιὸ διάσημο νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο, στὸν τρίτο αἰῶνα τῆς χρονολογίας μας.

«Ὁ Πλωτῖνος, ποὺ γεννήθηκε τὸ 205 στὴ Λυκόπολη τῆς Αἰγύπτου καὶ πέθανε τὸ 270 στὴν Καμπανία, ἦταν ἐπὶ ἕνδεκα χρόνια, φανατικὸς ὀπαδὸς τοῦ Ἀμμωνίου, φιλοσόφησε ἔμως τόσο

---

* Friedlaender, στὸ ἴδιο του ἔργο, II, σ. 475.

πολὺ βαθειὰ πάνω στὴ θεία καὶ στὴν ἀνθρώπινη φύση, ποὺ δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε πιὰ ἡ Ἑλληνοαιγυπτιακὴ μυστικὴ διδασκαλία τοῦ προκατόχου του καὶ δασκάλου του. Θέλησε νὰ γνωρίσει ἀκόμα τὴν Περσικὴ καὶ τὴν Ἰνδικὴ σοφία καὶ γι' αὐτὸ μπῆκε στὴ στρατιὰ τοῦ Γορδιανοῦ τοῦ νεώτερου, γιὰ νὰ πάει μαζί του στὴν Περσία... Ἀργότερα, ὁ Πλωτῖνος πῆγε στὴ Ρώμη, ὅπου ἔβρισκε πολὺ κατάλληλη γιὰ τοὺς σκοπούς του τὴν κλίση, ποὺ εἶχαν τότε οἱ Ρωμαῖοι, γιὰ τὸ μυστικισμὸ τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι, εἰκοσιπέντε χρόνια ὑποδύθηκε στὴν Ρώμη, τὸ ρόλο τοῦ προφήτη ἕως τὸν θάνατό του. Ὁ αὐτοκράτορας Γαλλιηνὸς καὶ ἡ γυναίκα του, τὸν ἐτιμοῦσ / τόσο πολύ, ποὺ καθὼς λένε, σκέφθηκαν νὰ ἱδρύσουν σὲ μιὰ πόλη τῆς Ἰταλίας, ἕνα φιλοσοφικὸ κράτος, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ Πλωτίνου. Τὸ ἴδιο θερμὴ ἦταν ἡ ὑποδοχή, ποὺ βρῆκε ὁ Πλωτῖνος στὶς πιὸ εὐγενεῖς Ρωμαϊκὲς οἰκογένειες. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους πολίτες τῆς Ρώμης ἔγιναν φανατικοὶ ὀπαδοί του καὶ δέχθηκαν τὴ διδασκαλία του σὰν μήνυμα ἀπὸ τὸν οὐρανό.

Τίποτε ἄλλο δὲν φανέρωνε τόσο πολὺ καθαρὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξάντληση τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τὴ γενικὰ ἐπικρατοῦσα κλίση του πρὸς τὴ φαντασιοκοπία, τὴν καλογερίστικη ἠθική, τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ τὸ προφητικό, ὅσο ἡ τεράστια ἐντύπωση ποὺ ἔκανε ὁ Πλωτῖνος καὶ ἡ ἐκτίμηση ποὺ ἔχαιρε ἡ διδασκαλία του, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἀκατανόητη.

Τὰ μέσα ποὺ μεταχειρίσθηκε ὁ Πλωτῖνος καὶ οἱ μαθητές του γιὰ νὰ διαδώσουν τὴ νέα σοφία, ἦταν τὰ ἴδια μ' ἐκεῖνα ποὺ στὰ τέλη τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα, ἔκαναν τοὺς ἐκφυλισμένους μεγιστᾶνες τῆς Γαλλίας νὰ πιστεύουν στὶς μυστικὲς μαγεῖες τοῦ Μέσμερ καὶ τοῦ Καλιόστρου καὶ στὴ Γερμανία ἔκαναν ἕναν εὐλαβῆ Πρῶσσο βασιληᾶ νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ διάφορους θαυματοποιούς, ἐξορκιστὲς καὶ ἄλλους ὅμοιους ἀγύρτες. Ὁ Πλωτῖνος ἔκανε τὴν τέχνη τοῦ μάγου, καλοῦσε τὰ πνεύματα, ἔκανε ἀκόμα καὶ μιὰ ἄλλη δουλειὰ ποὺ σήμερα θεωρεῖται ἀξιοπαταφρόνητη, πρόδιδε αὐτοὺς ποὺ ἔκαναν μικροκλοπές.

Μὲ προφητικὸ τρόπο ἦταν γραμμένα καὶ τὰ βιβλία τοῦ Πλωτίνου. Γιατί, ὅπως ἀναφέρει ὁ πιὸ διάσημος ἀπὸ τοὺς μαθητές του, ἔγραφε τὶς δῆθεν ἐμπνεύσεις του χωρὶς νὰ τοὺς ρίχνει ὕστε-

ρα οὔτε μιὰ ματιά, οὔτε νὰ διορθώνει τὰ γραφικὰ λάθη. Βέβαια, δὲν γράψανε τὰ ἀριστουργήματά τους ἔτσι, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες! Οὔτε ἀκόμα καὶ τοὺς κοινοὺς κανόνες τῆς νόησης ἢ ἐκεῖνο ποὺ λέμε μέθοδο, μποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ στὰ βιβλία ἢ στὶς διαλέξεις ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ στὸν καθένα ποὺ ζητοῦσε τὴ φιλοσοφικὴ γνώση ἔβαζε γιὰ προκαταβολικὸν ὅρο νὰ ἀποκηρύξει ἢ νὰ ἐγκαταλείψει τὸν φυσιολογικὸ τρόπο τῆς σκέψης καὶ τῆς αἴσθησης.

Μερικὲς παρατηρήσεις μοναχὰ πάνω στὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων του μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς διδασκαλίας του καὶ γιὰ τὴν ἐπίδρασή της. Τὴ ζωὴ μαζὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀνάμεσά τους, τὴν παριστάνει πάντα σὰν ἁμαρτία καὶ διαστροφή. Γι' αὐτόν, ἡ πραγματικὴ σοφία καὶ μακαριότητα εἶναι μοναχὰ ἡ ἀποξένωση ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἡ βαθειὰ συλλογή, ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἐμβάθυνση στὸν ἑαυτά μας, ὁ ἐραματισμὸς τοῦ Ὑπέρτερου... Εἶναι μιὰ φιλοσοφία ποὺ ὑπονομεύει κάθε ὅραση, χλευάζει κάθε ἐμπειρία καὶ κάθε ἀνθρώπινη σχέση καὶ ἔκτὸς ἀπ' αὐτό, κρίνει μὲ τὴν πιὸ μεγάλη περιφρόνηση κάθε ἄνθρωπο ποὺ σκέφτεται διαφορετικά. Μαζὶ μ' αὐτὰ ὁ Πλωτῖνος, συνδυάζει καὶ μιὰ καθαρὰ θεωρητικὴ καὶ γεμάτη ἀπὸ φανταστικὲς παραστάσεις ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση καὶ γιὰ τοὺς νόμους της. Ὁ Ἀριστοτέλης στήριζε τὶς ἰδέες του γιὰ τὴ φύση στὴν ἐμπειρία, στὴν παρατήρηση καὶ στὰ μαθηματικά. Οὔτε ἴχνος ἀπ' αὐτὰ δὲν βρίσκουμε στὸν Πλωτῖνο. Φαντάζονταν τὸν ἑαυτό του σὰν ἕνα φιλόσοφο θεόπνευστο, καὶ γι' αὐτὸ πίστευε πὼς τὰ ξέρει ὅλα ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἔμπνευση καὶ πὼς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ περάσει ὁρισμένα στάδια γιὰ νὰ φθάσει στὴ γνώση. Τὰ φτερά του τὸν ἔφερναν ἐπάνω ἀπὸ τὴ γῆ καὶ τὸν ἀνέβαζαν στοὺς αἰθέρες...

Ὁ Πλωτῖνος εἶχε τρεῖς μαθητὲς ποὺ ὅσα ἐκεῖνος εἶχε κηρύξει σὰν χρησμούς, τὰ διατύπωσαν μὲ ὑποφερτὸ ὕφος καὶ ἀργότερα σὰν ἀπόστολοι τῆς διδασκαλίας του τὰ διέδοσαν στὸν κόσμο. Αὐτοὶ ἦταν ὁ Ἐρένιος, ὁ Ἀμέλιος καὶ ὁ Πορφύριος. Καὶ εἰ τρεῖς εἶχαν ἐξαιρετικὸ ταλέντο καὶ ὁ Λογγῖνος, παρ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε καμμιὰ σχέση μὲ μιὰ φιλοσοφία ἐχθρικὴ πρὸς στὴ ζωὴ καὶ στὴ λογική, θεωρεῖ τοὺς δυὸ τελευταίους σὰν τοὺς μοναδικοὺς φιλόσοφους τοῦ καιροῦ του, ποὺ τὰ ἔργα τους μποροῦν νὰ διαβασθοῦν.

Πόσο λίγη δμως ἦταν ἡ φ ι λ α λ ή θ ε ι ά τ ο υ ς μποροῦμε νὰ τὸ ἰδοῦμε πολὺ καλὰ ἀκὸ τὴ βιογραφία τοῦ Πλωτίνου ποὺ ἔχει γράψει ὁ Πορφύριος. Ὁ Πορφύριος ἱστορεῖ ἐκεῖ γιὰ τὸν κύριό του καὶ δάσκαλό του τὶς πιὸ ἀνόητες ἱστορίες, καὶ ἐπειδὴ εἶχε ἀρκετὸ μυαλὸ γιὰ νὰ μὴ τὶς πιστεύει ὁ ἴδιος, πρέπει νὰ τὶς ἔφτιαξε μόνος του σκόπιμα γιὰ νὰ δώσει κῦρος στοὺς χρησμοὺς τοῦ Πλωτίνου»(*).

γ) Ψευδολογία.

Ἡ ψ ε υ δ ο λ ο γ ί α εἶναι τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς θαυματοποιΐας καὶ τῆς εὐκολοπιστίας. Ἕως ἐδῶ ἀναφέραμε σὰν παραδείγματα χρονογράφους ποὺ μιλᾶνε γιὰ πεθαμένους καὶ διηγοῦνται διάφορα θαύματα γι' αὐτούς. Δὲν λείπουν δμως καὶ ἄνθρωποι ποὺ μιλοῦσαν γιὰ τρομερὰ θαύματα ποὺ εἶχαν κάνει τάχα οἱ ἴδιοι, ὅπως εἶναι ὁ Ἀπίωνας ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ ἐγθρὸς τῶν Ἰουδαίων, «ὁ κώδωνας τοῦ κόσμου», καθὼς τὸν ἔλεγε ὁ αὐτοκράτορας Τιβέριος, γεμᾶτος ἀπὸ μεγάλα λόγια κι' ἀκόμα μεγαλύτερα ψέμματα. Κορδωμένος, μὲ μιὰ παντογνωσία ὅλο αὐθάδεια καὶ μιὰ ἀπεριόριστη αὐτοπεποίθηση, ἤξερε, ἂν ὄχι τοὺς ἀνθρώπους, τουλάχιστο τὴ μηδαμινότητά τους, ἦταν καθιερωμένος ἀριστοτέχνης τοῦ λόγου καὶ στὴν ἐξαπάτηση τοῦ λαοῦ, ἑτοιμόλογος, τετραπέρατος, ξεδιάντροπος μιὰ ἀ π ό λ υ τ α ν ο μ ο τ α γ ή ς».(*)

Νομοταγεῖς—δηλαδὴ δουλόφρονες—ἦταν οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τύπους. Ὁ νομοταγὴς κατεργάρης εἶχε ἀρκετὴ θρασύτητα γιὰ νὰ καλέσει τὸ πνεῦμα τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν Ἅδη καὶ νὰ τὸ ρωτήσει ποιὰ ἦταν ἡ πατρίδα του. Βεβαίωνε μάλλιστα πὼς ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ παρουσιάσθηκε σ' αὐτὸν καὶ τοῦ ἀπάντησε στὸ ἐρώτημά του, μὰ τὸν ὑποχρέωσε νὰ μὴ τὸ μαρτυρήσει σὲ κανένα !

Ἀκόμα πιὸ χοντροκομένες ἦταν οἱ ἀπάτες ποὺ ἔκανε ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀβωνοτειχίτης (γεννήθηκε κάπου στὰ 105 καὶ πέ-

---

* Weltgeschichte, 186 IV, 452.

* Μόμσεν, Römische Geschichte V, 547, 548.

θανε στὰ 175 ὕστερ' ἀπὸ τὸ Χριστό). Αὐτὸς ἔκανε τὶς ἀγυρτιές του μὲ τοὺς πιὸ χοντροκομένους τρόπους: π. χ. μὲ γυμνασμένα ζῶα ἢ μὲ κούφια ξόανα θεῶν ὅπου μέσα τους εἶχε κρυμμένους ἀνθρώπους. Ἔτσι ὁ τύπος αὐτὸς ἔβρυσε μαντεῖο ποὺ μὲ μιάμισυ χρυσὴ δραχμὴ ἔδινε κι' ἀπὸ ἕνα χρησμό. Ὁ Λουκιανὸς λογαριάζει πὼς ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ ἔβγαζε εἰσόδημα κάπου 75.000 χρ δραχμὲς τὸ χρόνο.

Ἀκόμα καὶ πάνω στὸ «φιλόσοφο» αὐτοκράτορα Μᾶρκο Αὐρήλιο ἀπόκτησε ἐπιρροὴ ὁ Ἀλέξανδρος μέσον τοῦ ὑπατικοῦ Ρουτιλιανοῦ. Ὁ ἀγύρτης αὐτὸς πέθανε ἑβδομῆντα χρονῶν, πλούσιος καὶ τιμημένος. Τοῦ ἔστησαν ἄγαλμα πρὸς τιμήν του ποὺ ὑποτίθονταν ὅτι συνέχιζε τοὺς χρησμούς του καὶ μετὰ θάνατο.

Μιὰ καλὰ σκηνοθετημένη ἀπάτη ἦταν ἡ ἀκόλουθη:

«Ὁ Δίων ὁ Κάσσιος ἱστορεῖ πὼς τὸ 220 (ὕστερ' ἀπ' τὸ Χριστὸ) παρουσιάσθηκε ἕνα πνεῦμα πού, καθὼς ἔλεγε τὸ ἴδιο, ἦταν τὸ πνεῦμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μὲ τὴ γνωστὴ μορφή του, τὰ χαρακτηριστικά του καὶ φοροῦσε τὰ ροῦχα του. Εἶχε μιὰ συνοδεία ἀπὸ τετρακόσιους ἀνθρώπους ντυμένους σὰν Βάκχους, καὶ πέρασε ἀπὸ τὸ Δούναβη ὡς τὸ Βόσπορο ὅπου ἐξαφανίσθηκε. Καμμιὰ ἀρχὴ δὲν τόλμησε νὰ τὸν ἐμποδίσει, ἀντίθετα μάλιστα παντοῦ ὅπου κι' ἂν πέρασε τοῦ δόθηκε κατάλυμμα καὶ τροφὴ μὲ δημόσια δαπάνη».(*)

Τί εἶναι μπροστὰ σὲ τέτοια κατορθώματα ἐκεῖνα ποὺ κάνουν οἱ δικοί μας ἥρωες τῆς τέταρτης διάστασης καὶ οἱ διάφοροι κοινοὶ ἀπατεῶνες;

Ὡστόσο δὲν ἦταν μοναχὰ ἀπατεῶνες καὶ ταχυδακτυλουργοί. ἐκεῖνοι ποὺ συνειδητὰ ἔλεγαν ψευτιὲς στὸν κόσμο καὶ κάνανε ἀπάτες, μὰ ἀκόμα καὶ σοβαροὶ στοχαστὲς καὶ ἄνθρωποι ποὺ θεωροῦσαν τίμια αὐτὴ τὴ δουλειά.

Ἡ ἱστοριογραφία στὴν ἀρχαιότητα δὲν διακρίθηκε ποτὲ γιὰ τὴν αὐστηρὴ κριτική της. Δὲν εἶχε γίνει ἀκόμα ἐπιστήμη στὴ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου, δὲν ἐρευνοῦσε ἀκόμα τότε τοὺς νόμους τῆς ἐξέλιξης μέσα στὴν κοινωνία, ἀλλὰ χρησίμευε γιὰ παιδαγωγικοὺς ἢ πολιτικοὺς σκοπούς. Ἤθελε νὰ ψυχαγωγήσει τὸν ἀναγνώστη καὶ νὰ τοῦ ἀποδείξει πὼς εἶναι σωστὲς

(*) Friedländer. στὸ προαναφερόμενο ἔργο, II, σ. 625.

οἱ πολιτικὲς ἰδέες ποὺ πρέσβευε ὁ κάθε ἱστοριογράφος. Τὰ μεγάλα κατορθώματα τῶν προγόνων ἔπρεπε νὰ ἐξυψώνουν τὶς μετέπειτα γενιὲς καὶ νὰ τὶς παρακινοῦν σὲ παρόμοιες πράξεις κι' ἔτσι ἐδῶ τὸ ἔργο τῆς ἱστορίας ἦταν μόνο μιὰ πεζὴ ἀπήχηση τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους. Οἱ ἐπερχόμενες ὅμως γενιὲς θὰ μάθαιναν ἀπὸ τὴν πεῖρα τῶν προγόνων ἀκόμα καὶ τί πρέπει νὰ κάνουν καὶ τί νὰ μὴν κάνουν. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι, ἐπειδὴ πολλοὶ ἱστορικοί, εἰδικὰ ὅταν σ' αὐτοὺς κυριαρχοῦσε ὁ σκοπὸς νὰ ψυχαγωγήσουν καὶ νὰ ἐνθουσιάσουν, δὲν ἦταν καὶ πολὺ προσεκτικοὶ στὴν ἐκλογὴ καὶ στὸν ἔλεγχο τῶν πηγῶν τους καὶ γιὰ νὰ πετύχουν τὸ καλλιτεχνικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἤθελαν, ἐπέτρεπαν στὸν ἑαυτό τους νὰ συμπληρώνουν τὰ κενὰ μὲ τὴ φαντασία. Συγκεκριμένα, ὁ κάθε ἱστορικὸς νόμιζε πῶς ἦταν δικαίωμά του νὰ φτιάνει μόνος του τοὺς λ ό γ ο υ ς ποὺ ἔβαζε στὸ στόμα τῶν ἡρώων του. Οἱ κλασσικοὶ ὅμως ἱστορικοὶ ἀποφεύγανε νὰ περιγράψουν συνειδητὰ καὶ μὲ πρόθεση ψεύτικη τὴ δ ρ ά σ η τῶν προσώπων ποὺ ἱστοροῦσαν. Καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ ἀποφύγουν, γιατὶ ἡ δράση ποὺ ἱστοροῦσαν ἦταν δ η μ ό σ ι α πολιτικὴ δράση καὶ ὅ,τι ἔγραφαν γι' αὐτὴ μποροῦσαν οἱ ἀναγνῶστες τους νὰ τὸ ἐλέγξουν μὲ ἀκρίβεια.

Ὅταν ὅμως ἡ κοινωνία ἔπεσε στὴν παρακμή, ὁ ρόλος τοῦ ἱστοριογράφου ἄλλαξε. Οἱ ἄνθρωποι πάψανε πιὰ νὰ ζητοῦν πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση, γιατὶ ἡ πολιτικὴ γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ ἀδιάφορη σ' αὐτούς, ἀκόμα καὶ ἀποκρουστική. Δὲν ζητοῦσαν πιὰ τώρα παραδείγματα ἀνδρείας καὶ πατριωτικῆς αὐτοθυσίας, ἀλλὰ πράγματα διασκεδαστικά, καινούργια γιὰ τὰ ἀποχαυνωμένα νεῦρα τους ποὺ εἶχαν ἀμβλυνθεῖ, ἀκούοντες ἱστορίες, ἔντονες ἐντυπώσεις, θαύματα. Γι' αὐτὸ σιγὰ - σιγὰ πάψανε νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια. Καὶ ὁ ἔλεγχος, καὶ ἡ ἐπαλήθευση ὅμως ἐγίνονταν ὅλο καὶ πιὸ δύσκολα, γιατὶ τώρα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρεφόταν περισσότερο στὰ περιστατικὰ τῆς ἰ δ ι ω τ ι κ ῆ ς ζωῆς, περιστατικὰ ποὺ δὲν ἔπαιρναν δημοσιότητα. Οἱ ἱστοριογράφοι σιγὰ - σιγὰ κατάντησαν νὰ γράφουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ χρονικὰ γιὰ τὰ σκάνδαλα τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη καλογερίστικες ἱστορίες.

Στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία ἡ νέα αὐτὴ τάση τῆς ἱστοριογρα-

φίας φαίνεται ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ποὺ γιὰ τὰ κατορθώματά του ἔγραψε ὁ αὐλικός του Ὀνησίκριτος ἕνα βιβλίο γεμάτο ψευτιὲς καὶ ὑπερβολές. Ἀπὸ τὴν ψευτιὰ ὅμως ἕως τὴν παραποίηση εἶναι μόνο ἕνα βῆμα. Αὐτὸ τὸ βῆμα τὸ ἔκανε ὁ Εὐήμερος ποὺ τὸν τρίτο αἰῶνα ἔφερε μαζί του ἀπὸ τὶς Ἰνδίες διάφορες ἐπιγραφὲς καὶ εἶπε πὼς αὐτὲς ἦταν πανάρχαιες, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος τὶς εἶχε φτιάσει μόνος του.

Ἡ βολικὴ ὅμως αὐτὴ μέθοδος δὲν περιορίσθηκε μόνο στὴν ἱστοριογραφία. Εἴδαμε πὼς στὴ φιλοσοφία ἔσβηνε σιγὰ σιγὰ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοῦτο τὸν κόσμο καὶ δυνάμωνε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο. Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως ἕνας φιλόσοφος θὰ μποροῦσε νὰ ἐμπνεύσει στοὺς μαθητές του τὴν πεποίθηση πὼς οἱ δικές του ἰδέες γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο δὲν εἶναι καθαρὲς φαντασιοπληξίες ; Τὸ πιὸ ἁπλὸ μέσο ἦταν νὰ βρεῖ ἢ νὰ φτιάσει ἕνα μάρτυρα ποὺ τάχα ἦλθε ἀπὸ τὸν τόπο ποὺ κανένας δὲν ξαναγυρίζει καὶ αὐτὸς νὰ μαρτυρήσει τὸ τί εἶδος εἶναι ὁ ἄλλος κόσμος. Αὐτὸ τὸ τέχνασμα δὲν τὸ κατεφρόνησε οὔτε κι' ἕνας Πλάτωνας ἀκόμα, καθὼς μᾶς τὸ ἔξειξε ὁ περίφημος ἐκεῖνος Παμφύλιος ποὺ τὸν ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Κοντὰ σ' αὐτά, ὅταν μειώθηκε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ποὺ τὶς ἀντικατέστησε ἡ ἠθικολογία, χάθηκε καὶ τὸ κριτικὸ πνεῦμα ποὺ ζητοῦσε νὰ ἐλέγξει τὴν ἀκρίβεια κάθε διήγησης μὲ βάση τὴν ἱ σ τ ο ρ ι κ ὴ π ε ῖ ρ α. Ταυτόχρονα ἡ ψυχικὴ ἀστάθεια στὸν καθένα μεγάλωνε καὶ ὁ κόσμος ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ζητοῦσε γιὰ στήριγμά του ἕνα μεγάλον ἄνδρα. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τώρα ἀποφασιστικὴ σημασία δὲν εἶχαν οἱ ἱ σ τ ο ρ ι κ ὲ ς ἀ π ο δ ε ί ξ ε ι ς, ἀλλὰ οἱ α ὐ θ ε ν τ ί ε ς, καὶ ὅποιος ἤθελε νὰ κάνει ἐντύπωση ἔπρεπε νὰ φροντίσει νὰ ἔχει μὲ τὸ μέρος του τὶς ἀναγκαῖες αὐθεντίες. Ἂν τοῦ λείπανε, τότε δὲν εἶχε παρὰ νὰ βελτιώσει πρὸς τὸ συμφέρον του τὰ γεγονότα καὶ νὰ φτιάξει ὁ ἴδιος τὶς αὐθεντίες ποὺ εἶχε ἀνάγκη. Τέτοιες αὐθεντίες εἴδαμε στὴν ἀρχή, π.χ. τὸν προφήτη Δανιὴλ καὶ τὸν Πυθαγόρα. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ὁ Ἰησοῦς, τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἀπόστολοί του, ὁ Μωϋσῆς, κλπ.

Δὲν ἦταν πάντα ἀνάγκη νὰ κάνει κανεὶς τὸν κόπο νὰ γράψει ἕνα βιβλίο μὲ ψεύτικο ὄνομα. Πολλὲς φορὲς ἔφτανε νὰ παρεμβά-

σει μέσα στὸ γνήσιο ἔργο μιᾶς ἀναγνωρισμένης αὐθεντίας, ἕνα χωρίο σύμφωνο μὲ τὶς τάσεις του κι' ἔτσι νὰ πάρει μὲ τὸ μέρος του αὐτὴ τὴν αὐθεντία. Αὐτὸ ἦταν τότε πολὺ εὐκολώτερο, γιατὶ δὲν εἶχε ἀκόμα ἐφευρεθεῖ ἡ τυπογραφία. Τὰ βιβλία κυκλοφοροῦσαν σὲ ἀντίγραφα ποὺ τὰ ἀντέγραφαν οἱ ἴδιοι ἢ βάζανε ἕνα δοῦλο νὰ τὰ ἀντιγράψει, ὅσοι βέβαια εἶχαν τὰ μέσα νὰ κρατοῦν δούλους κατάλληλους γιὰ τέτοια δουλειά. Εἶχαν μάλλιστα βγεῖ καὶ ἐπιχειρηματίες, ποὺ ἀπασχολοῦσαν πολλοὺς δούλους στὴν ἀντιγραφὴ βιβλίων καὶ τὰ πουλοῦσαν μὲ μεγάλο κέρδος. Φαντάζεται λοιπὸν κανεὶς, πόσο εὔκολο ἦταν πάνω σ' αὐτὲς τὶς ἀντιγραφές, νὰ κάνουν ὅποιοι θέλανε παραποιήσεις στὰ ἀρχικὰ κείμενα, βγάζοντας ἕνα χωρίο ποὺ δὲν τοὺς ταίριαζε καὶ προσθέτοντας ἕνα ἄλλο ποὺ τοὺς χρειαζόταν, ὅταν μάλλιστα εἶχε πεθάνει ὁ συγγραφέας καὶ ἔτσι καμμιὰ διαμαρτυρία γι' αὐτὲς τὶς παραποιήσεις, δὲν μποροῦσε νὰ γίνει μέσα στὴν παραλυμένη καὶ εὐκολόπιστη κοινωνία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ μετέπειτα ἀντιγραφεῖς, ἐφρόντιζαν νὰ διασώσουν γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεὲς τὶς παραποιήσεις ποὺ εἶχαν γίνει.

Μὲ μεγαλύτερη εὐκολία μποροῦσαν νὰ κάνουν αὐτὴ τὴ δουλειὰ οἱ χριστιανοί. Ὅποιοι κι' ἂν ἦταν οἱ πρῶτοι δάσκαλοι καὶ ὀργανωτὲς στὶς χριστιανικὲς κοινότητες, βγῆκαν χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὰ κατώτερα λαϊκὰ στρώματα, δὲν ξέρανε γραφὴ κι' ἀνάγνωση καὶ ἀσφαλῶς, δὲν ἄφησαν γραφτὲς ἐκθέσεις δικές τους. Οἱ διδασκαλίες τους στὴν ἀρχὴ διαδόθηκαν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Ὅποιος ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς τους σὲ τυχὸν φιλονεικία ἀναφέρονταν στοὺς πρώτους δασκάλους τῆς κοινότητας, δύσκολα μποροῦσε νὰ κατηγορηθεῖ πὼς λέει ψέμματα, φθάνει νὰ μὴν ἐρχόταν μὲ τρόπο πολὺ χοντροκομένο σὲ σύγκρουση μὲ τὴν παράδοση. Πολὺ νωρὶς βγῆκαν οἱ πιὸ ἀντιφατικὲς ἐκδοχὲς γιὰ τὰ λόγια τοῦ «Κυρίου» καὶ τῶν Ἀποστόλων. Καὶ ἐπειδὴ ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἄρχισαν σφοδροὶ ἀγῶνες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, οἱ ἀντιφατικὲς αὐτὲς ἐκδοχές, εἶχαν διατυπωθεῖ στὴν ἀρχὴ προφορικά, ὄχι γιὰ χάρη τῆς ἀντικειμενικῆς ἱστοριογραφίας, ὅσο γιὰ ἐξυπηρέτηση τῆς πολεμικῆς τους. Αὐτοὶ ἀργότερα, τὶς διατύπωσαν καὶ γραφτὰ στὰ Εὐαγγέλια. Σκοποὶ πολεμικῆς, πρὸ πάντων, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐμπνέανε καὶ τοὺς κατοπινοὺς ἀντιγραφεῖς καὶ διασκευαστὲς καὶ

τοὺς ἐξωθοῦσαν ἄλλοτε νὰ σβήσουν ἕνα ἀσύμφορο χωρίο, κι' ἄλλοτε νὰ προσθέτουν ἕνα ἄλλο, γιὰ νὰ παρουσιάσουν ὕστερα ὅλο τὸ κείμενο, σὰν μιὰ ἀπόδειξη, πὼς ὁ Χριστὸς ἢ οἱ Ἀπόστολοί του εἶχαν ὑπερασπίσει αὐτὴ ἢ ἐκείνη τὴν ἄποψη. Αὐτὴ τὴν τάση πολεμικῆς, τὴν βλέπει κανεὶς παντοῦ, ὅταν κάνει ἕνα ἔλεγχο στὰ Εὐαγγέλια.

Σὲ λίγο ὅμως οἱ χριστιανοὶ δὲν περιορίζονταν πιὰ νὰ ἀντιγράφουν μοναχὰ καὶ νὰ πλαστογραφοῦν, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τους καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τους τὰ δικά τους μόνο ἱερὰ κείμενα. Ἡ μέθοδος ἦταν πολὺ βολικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἄρχισαν νὰ τὴ μεταχειρίζωνται καὶ στοὺς ἄλλους, τοὺς «ἐθνικοὺς» συγγραφεῖς. Αὐτὸ ἄρχισε νὰ γίνεται ἀπὸ τὸν καιρό, ποὺ οἱ χριστιανοὶ ἀπέκτησαν ἀρκετὴ μόρφωση, ὥστε νὰ δίνουν σημασία στὴ μαρτυρία μεγάλων συγγραφέων ἔξω ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ φιλολογία, καὶ εἶχαν γίνει τόσο πολλοί, ποὺ ἄξιζε τὸ κόπο νὰ φτιάξουν γι' αὐτοὺς τοὺς μορφωμένους χριστιανούς, ἰδιαίτερα παραποιημένα κείμενα, γιατὶ τὰ ἀποδέχονταν μὲ εὐχαρίστηση καὶ τὰ διέδιδαν στὸν κύκλο τους. Πολλὲς ἀπὸ τὶς παραποιήσεις αὐτὲς διασώθηκαν κι' ἔχουν φθάσει ὡς ἐμᾶς.

Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει μιὰ ἀπ' αὐτές, τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰώσηπου γιὰ τὸν Ἰησοῦ. Ὁ συγγραφέας, ποὺ ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο καὶ σύγχρονα μὲ τὸν Τάκιτο μιλᾶ γιὰ τοὺς χριστιανούς, εἶναι ὁ Πλίνιος ὁ νεώτερος, ποὺ σὰν propraetor τῆς Βιθυνίας (ἴσως τὸ 111 ὡς τὸ 113), ἔγραψε μιὰ ἐπιστολὴ στὸν Τραϊανὸ γι' αὐτούς. Ἡ Ἐπιστολὴ αὐτή, διασώθηκε στὴ Συλλογὴ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Πλίνιου (C. Plinii Caecilii Epistolarum libri decem, X βιβλίο, 97. Ἐπιστολή). Ρωτᾶ μ' αὐτὴ τί πρέπει νὰ κάνει μὲ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας του, ποὺ μόνο καλὰ ἀκούει γι' αὐτούς, μὰ ποὺ ἐρήμωσαν ὅλους τοὺς ναούς (τῶν ἐθνικῶν). Ἡ ἰδέα αὐτή, γιὰ τὴν ἀγαθότητα τῶν χριστιανῶν, δὲν συμφωνεῖ καθόλου μὲ τὴν ἄποψη τοῦ φίλου του τοῦ Τάκιτου, ποὺ τονίζει «τὸ μῖσος τους ἐνάντια σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους». Ἐντύπωση ἀκόμα δημιουργεῖ τὸ πῶς συμβαίνει καὶ γράφει ὁ Πλίνιος, ὅτι στὸν καιρὸ τοῦ Τραϊανοῦ ὁ χριστιανισμὸς ἦταν τόσο πολὺ διαδεδομένος, ποὺ κατώρθωσε νὰ ἐρημώσει τοὺς ναοὺς τῆς Βιθυνίας «οἱ ναοὶ μένουν ἔρημοι, οἱ κάτοικοι ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἀφήσει τὶς ἱεροτελεστίες τους καὶ σπάνια βρίσκεται ἕνας ἀν-

ράστὴς γιὰ τὰ ζῶά τοῦ θυσιαστηρίου». Πρέπει νὰ δεχθοῦμε, πὼς τέτοια περιστατικά, θὰ εἶχαν κάνει μεγάλο θόρυβο καὶ θὰ εἶχαν ὅλοι ἀνάσταιωθεῖ. Ὁ Πλίνιος ὅμως, γιὰ πρώτη φορὰ πληροφορεῖται πὼς ὑπάρχουν χριστιανοὶ ἀπὸ μιὰ κ α τ α γ γ ε λ ί α. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ γιὰ ἄλλους πολλούς, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦμε πὼς ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ π α ρ α π ο ί η σ η ἀπὸ χ ρ ι σ τ ι α ν ό. Ἀπὸ τὰ 1788 ἀκόμα ὁ Semler παραδέχθηκε πὼς ὅλη τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλίνιου, τὴν ἔφτιαξε πολὺ ἀργότερα ἕνας χριστιανός, γιὰ νὰ ἐξυμνήσει τὸ χριστιανισμό. Ἀντίθετα, ὁ Μπρουνο Μπάουερ, πιστεύει πὼς ἡ ἐπιστολὴ εἶναι τοῦ Πλίνιου, μὰ στὸ ἀρχικό της κείμενο δὲν μιλοῦσε καθόλου κολακευτικὰ γιὰ τοὺς χριστιανούς, γι' αὐτὸ καὶ ἀργότερα τὸ «διεσκεύασε» κατάλληλα κάποιος χριστιανὸς ἀντιγραφέας.

Οἱ παραποιήσεις ἔγιναν ἀκόμα θρασύτερες, ὅταν μὲ τὴν μετανάστευση τῶν λαῶν, οἱ βάρβαρες Γερμανικὲς φυλὲς πλημμύρισαν τὸ Ρωμαϊκὸ κράτος. Οἱ νέοι κοσμοκράτορες ἦταν ἁπλοὶ χωριάτες, γεμάτοι βέβαια ἀπὸ χωριάτικη πονηρία, ἀλλὰ προσεκτικοὶ καὶ τετραπέρατοι σὲ κάθε τί, ποὺ τὸ καταλάβαιναν. Μὲ ὅλη τους τὴν ἀφέλεια φάνηκαν λιγώτερο εὐκολόπιστοι καὶ εἶχαν λιγώτερη ρανία γιὰ τὰ θαύματα, ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Γραφὴ ὅμως καὶ ἀνάγνωση τοὺς ἦταν πράγματα ἄγνωστα. Αὐτὰ ἔμειναν προνόμια τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου, ποὺ τώρα ἦταν ἡ μοναδικὴ μορφωμένη τάξη τῆς κοινωνίας. Ὁ κλῆρος τώρα πιὰ δὲν εἶχε νὰ φοβηθεῖ καμμιὰ ἐπίκριση, γιὰ τὶς παραποιήσεις ποὺ ἔκανε γιὰ τὸ συμφέρον τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, αὐτὲς παρουσιάζονταν τώρα ὅλο καὶ πιὸ πολύ. Καὶ τώρα πιά, δὲν περιορίζονταν στὴν περιοχὴ τῆς θ ε ω ρ ί α ς μόνο, δὲν τοὺς χρησίμευαν μόνο στὶς συζητήσεις, γιὰ νὰ ὑπερασπίζουν τὶς θεωρητικές, τεχνικὲς καὶ ὀργανωτικές τους ἀπόψεις. Ἔγιναν πηγὴ κ έ ρ δ ο υ ς ἢ ἕνα μέσο, ποὺ δικαιολογοῦσε ἀπὸ νομικὴ ἄποψη πολλούς, γιὰ ὅ,τι εἶχαν ἰδιοποιηθεῖ. Οἱ περισσότερο τερατώδεις ἀπὸ τὶς παραποιήσεις αὐτές, ἦταν χωρὶς ἄλλο ἡ δ ω ρ ε ὰ τ ο ῦ Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ καὶ οἱ δογματικὲς δ ι α τ ά ξ ε ι ς τ ῦ Ἰ σ ι δ ώ ρ ο υ. Καὶ τὰ δυὸ ἔγιναν τὸν ὄγδοο αἰῶνα. Στὸ πρῶτο ἔγγραφο, ὁ Κωνσταντῖνος (306 ὡς 337), παραχωρεῖ στοὺς πάπες τὴν ἀπεριόριστη καὶ παντοτινὴ ἐπικυριαρχία στὴ Ρώμη, στὴν Ἰταλία

καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες τῆς Δύσης. Οἱ δογματικὲς διατάξεις τοῦ Ἰσιδώρου εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἐκκλησιαστικοὺς νόμους, ποὺ τάχα προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἱσπανὸ ἐπίσκοπο Ἰσίδωρο καὶ γράφτηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ ἕβδόμου αἰῶνα. Μ' αὐτὲς ἐνισχύεται ἡ μονοκρατορία τοῦ Πάπα, μέσα στὴν Ἐκκλησία.

Οἱ ἄφθονες αὐτὲς παραποιήσεις, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ βασικοὺς λόγους, ποὺ ἡ ἱστορία γιὰ τὴ γένεση τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμα τόσο σκοτεινή. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς παραποιήσεις εἶναι εὔκολο νὰ τὶς καταλάβει κανείς. Μερικές, τὶς ἀνεκάλυψαν ἐδῶ καὶ κάμποσους αἰῶνες, ὅπως λόγου χάρη, τὴν πλαστότητα τῆς δωρεᾶς τοῦ Κωνσταντίνου, ποὺ τὴν ἀποκάλυψε τὸ 1440 ὁ Λαυρέντιος Βόλας. Δὲν εἶναι ὅμως πάντα τόσο εὔκολο νὰ ἀνακαλύψουμε, μήπως στὰ παραποιημένα αὐτὰ κείμενα κρύβεται καὶ κάποια ἀλήθεια καὶ νὰ τὴν ἀποκαλύψουμε.

Ἡ εἰκόνα ποὺ θὰ δώσουμε ἐδῶ, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἐλκυστική. Γενικὴ παρακμὴ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, οἰκονομική, πολιτική, καὶ κοντὰ σ' αὐτή, ἐπιστημονικὴ καὶ ἠθική. Οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι καὶ Ἕλληνες, θεωροῦσαν σὰν ἀρετὴ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνδρείας, στὴν καλύτερη σημασία τῆς λέξης. Virtus καὶ «ἀ ρ ε τ ὴ» σημαίνουν ἀνδρεία καὶ σταθερότητα, μὰ ἀκόμα κι ἀνδρικὴ περηφάνεια, αὐτοθυσία καὶ αὐταπάρνηση γιὰ τὴν κοινωνία. Ὅσο ὅμως ἡ κοινωνία περνοῦσε στὸ θεσμὸ τῆς δουλείας, τόσο καὶ ἡ δουλοφροσύνη γινόταν ἡ πιὸ μεγάλη ἀρετή. Ἀπ' αὐτὴ καὶ μὲ αὐτή, ἀναπτύχθηκαν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἰδιότητες, ποὺ βλέπουμε νὰ ξεπροβάλουν μπροστὰ μας, ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὸ κλείσιμο τῶν ἀνθρώπων στὸν ἑαυτὸ τους, ἡ ἀνανδρία τους καὶ ἡ ἔλλειψη αὐτοπεποίθησης, ὁ πόθος τους νὰ βροῦν τὴν λύτρωση ἀπὸ ἕναν αὐτοκράτορα ἢ ἀπὸ κάποιον θεὸ καὶ ὄχι μὲ τὴν ἴδια τους τὴ δύναμη ἢ μὲ τὴ δύναμη τῆς τάξης τους. Πρὸς τοὺς ἀνώτερους, κατάνυξη καὶ ὑποταγή, πρὸς τοὺς κατώτερους, ὅμως, παπαδίστικη ξιππασιά. Κόρος καὶ ἀνία ἀπὸ τὴ ζωή, ἐπιθυμία γιὰ ζωηρὲς ἐντυπώσεις καὶ γιὰ θαύματα. Φαντασιοπληξία καὶ ἔκσταση μαζὶ μὲ τὴν ὑποκρισία, τὴν ψευτιὰ καὶ τὴν παραποίηση. Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα, ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐποχὴ

τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ τὰ χαρακτηριστικά της, τὰ ἀντικατοπτρίζει τὸ γέννημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ χριστιανισμός.

β) Φιλανθρωπία.

Θὰ μᾶς ἀντιτάξουν ὅμως οἱ ἀπολογητὲς τοῦ χριστιανισμοῦ, πὼς ἡ περιγραφὴ αὐτὴ εἶναι μονόπλευρη καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀληθινή.

Τὸ σωστὸ εἶναι, πὼς οἱ χριστιανοὶ ἦταν κι' αὐτοὶ ἄνθρωποι καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε τὸ ξεπεσμένο περιβάλλον τους. Μὰ αὐτὸ εἶναι ἡ μία ὄψη μόνο τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἀναπτύσσει μιὰ ἠθικὴ ποὺ στέκει πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῆς ἀρχαιότητας, μιὰ ἀνώτερη φιλανθρωπία, μιὰ ἀπέραντη εὐσπλαχνία, ποὺ ἁπλώνεται πάνω σὲ κάθε ἄνθρωπο, μεγάλο ἢ μικρό, ξένο ἢ ντόπιο, ἐχθρὸ ἢ φίλο. Κηρύχνει τὴν ἀδελφοσύνη σ' ὅλες τὶς τάξεις καὶ τὶς φυλές. Τὴν ἠθικὴ αὐτὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐξηγήσουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννήθηκε ὁ χριστιανισμός. Εἶναι τόσο πιὸ ἀξιοθαύμαστη, ὅσο γιατὶ κηρύχθηκε ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγαλύτερου ἠθικοῦ ξεπεσμοῦ. Ἐδῶ—μᾶς λένε—ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς χρεωκοπεῖ. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα φαινόμενο, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο μὲ μιὰ ἀνώτερη προσωπικότητα, ποὺ στέκει ἀπόλυτα πάνω ἀπὸ χῶρο καὶ χρόνο, μ' ἕνα θεάνθρωπο, ἢ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ νεώτερη ὁρολογία, μ' ἕναν ὑπεράνθρωπο.

Αὐτὰ λένε οἱ «ἰδεαλιστές» μας.

Τί λένε ὅμως τὰ γεγονότα;

Ἔχουμε πρῶτα τὴν ἐλεημοσύνη στοὺς φτωχοὺς καὶ τὴν εὐσπλαχνία γιὰ τοὺς σκλάβους. Τὰ δυὸ αὐτὰ φαινόμενα, εἶναι πραγματικὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, μοναχὰ τοῦ χριστιανισμοῦ; Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα, δὲν συναντοῦμε συχνὰ τὴν ἐλεημοσύνη. Ὁ λόγος εἶναι πολὺ ἁπλός. Ἡ ἐλεημοσύνη προϋποθέτει πὼς ὑπάρχει στὴν κοινωνία φτώχεια σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἡ πνευματικὴ ὅμως ζωὴ τῆς ἀρχαιότητας εἶχε τὶς ρίζες της σὲ σχέσεις κομμουνιστικές, στὴν κοινὴ ἰδιοκτησία τῆς ἀγροτικῆς κομμούνας, τῆς κοινότητας, τοῦ σπιτικοῦ

νοικοκυριοῦ, ποὺ ἔδιναν σὲ κάθε μέλος τὸ δ ι κ α ί ω μ α νὰ παίρνει τὸ μερίδιό του ἀπὸ τὰ κοινὰ προϊόντα καὶ τὰ κοινὰ μέσα παραγωγῆς. Γιὰ ἐ λ ε η μ ο σ ύ ν η τότε σπάνια δινόταν εὐκαιρία,

Δὲν πρέπει νὰ κάνουμε σύγχυση ἀνάμεσα στὴ φιλοξενία καὶ στὴν ἐλεημοσύνη. Τὴν φιλοξενία τὴν ἀσκοῦσαν ὅλοι γενικὰ στὴν ἀρχαιότητα. Αὐτὴ ὅμως εἶναι μιὰ σχέση ἀνάμεσα σὲ ἴ σ ο υ ς, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐλεημοσύνη προϋποθέτει μιὰ κοινωνικὴ ἀ ν ι σ ό τ η τ α. Ἡ φιλοξενία δίνει χαρὰ καὶ στὸν ξένο καὶ στὸν νοικοκύρη ποὺ τὸν φιλοξενεῖ. Ἀντίθετα, ἡ ἐλεημοσύνη ἀνυψώνει ἐκεῖνον ποὺ τὴν κάνει καὶ ἐξευτελίζει καὶ ταπεινώνει ἐκεῖνον ποὺ τὴ δέχεται.

Ὅσο προχωροῦσε ἡ ἐξέλιξη, σὲ μερικὲς μεγάλες πόλεις ἄρχισε, καθὼς εἴδαμε, νὰ διαμορφώνεται ἕνα μαζικὸ προλεταριάτο. Αὐτὸ ὅμως εἶχε ἤ πῆρε ὀργότερα π ο λ ι τ ι κ ὴ δ ύ ν α μ η καὶ τὴν χρησιμοποίησε γιὰ ν' ἀποκτήσει κι' αὐτὸ ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ἀπόλαυσης ποὺ μάζευαν οἱ πλούσιοι καὶ τὸ κράτος ἀπὸ τὴ δουλειὰ τῶν σκλάβων καὶ τὴν ἐκμετάλλευση στὶς ἐπαρχίες. Χάρη λοιπὸν στὴ Δημοκρατία καὶ στὴν πολιτική τους δύναμη αὐτοὶ οἱ προλετάριοι δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἐλεημοσύνη. Αὐτὴ προϋποθέτει ἕνα προλεταριάτο, ποὺ ὄχι μόνο βρίσκεται σὲ δραστικὴ ἐξαθλίωση μὰ ποὺ δὲν ἔχει καὶ πολιτικὰ δικαιώματα οὔτε καμμιὰ πολιτικὴ δύναμη. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ὅμως, γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάσθηκαν σὲ μεγάλο βαθμό, τὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου παράξενο πῶς τότε ἄρχισε νὰ κυριαρχεῖ στὴ Ρωμαϊκὴ κοινωνία ἡ ἰδέα τῆς ἐλεημοσύνης. Δὲν πρόβαλε ἀπὸ καμμιὰ ὑπερφυσικὴ ἀνώτερη ἠθικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ.

Στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ καίσαρες νομίζανε καλὸ νὰ ἐξαγοράζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στρατό, καὶ τὸ προλεταριάτο τῆς πρωτεύουσας μὲ «ἄρτον καὶ θεάματα». Ὁ Νέρωνας, στὸ ζήτημα αὐτὸ ἔκανε θαύματα. Ἀκόμα καὶ σὲ πολλὲς μεγαλουπόλεις στὶς ἐπαρχίες, ἐφρόντιζαν νὰ καθησυχάζουν τὶς κατώτερες λαϊκὲς τάξεις μὲ τέτοια μέσα.

Αὐτὸ ὅμως δὲν κράτησε πολύ. Ἡ κοινωνία ὅλο καὶ φτώχαινε καὶ ἀναγκαστικὰ τὰ κρατικὰ ἔξοδα περιορίσθηκαν. Τὸν περιορισμὸ αὐτόν, οἱ καίσαρες τὸν ἄρχισαν φυσικὰ ἀπὸ τοὺς προλετάριους, ποὺ δὲν τοὺς φοβόταν πιά. Τώρα ὅμως, ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ τὴν ἔλλειψη ἀπὸ ἐργατικὰ χέρια. Ὅταν ἔπαψε

ἡ διανομὴ τοῦ ψωμιοῦ στὸ λαό, οἱ προλετάριοι ποὺ ἦταν ἱκανοὶ νὰ ἐργαφθοῦν, ἀναγκάσθηκαν νὰ ζητήσουν δουλειὰ καὶ νὰ γίνουν εἴτε ἐγροτικοὶ ἐνοικιαστές, εἴτε «περίοικοι» στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες.

Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐργατικὰ χέρια, ἦταν, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθοῦν καινούργιοι τρόποι γιὰ τὴ βοήθεια τοῦ λαοῦ.

Τὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας διαλύονται ὅλες οἱ παληὲς κοινωνικὲς ὀργανώσεις, ὄχι μόνο οἱ ἀγροτικὲς κομμοῦνες, μὰ καὶ οἱ σπιτικοὶ συνεταιρισμοὶ καὶ οἱ μεγάλες οἰκογένειες. Ὁ καθένας τώρα σκέφτεται γιὰ τὸν ἑαυτό του, οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ χαλαρώνουν, τὸ ἴδιο καὶ οἱ πολιτικοί, ἡ αὐτοθυσία γιὰ τοὺς συγγενεῖς χάνεται τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἡ αὐταπάρνηση γιὰ τὴν κοινότητα καὶ γιὰ τὸ κράτος. Ἀπ' αὐτὸ περισσότερο ὑπέφεραν τὰ ὀρφανεμένα παιδιά. Δίχως γονιοὺς ἔμεναν τώρα ἀπροστάτευτα στὸ δρόμο καὶ δὲν ἔβρισκαν κανέναν ποὺ νὰ τὰ πάρει μαζί του. Τὰ παρατημένα αὐτὰ παιδιὰ ὅλο καὶ πλήθαιναν, γιατὶ μέσα στὴ γενικὴ ἐκείνη φτώχεια καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς αὐτοθυσίας, οἱ ἄνθρωποι ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἐκολτάζαν πῶς θὰ ξεφορτωθοῦν τὰ βάρη τῆς οἰκογένειας. Ἄλλοι ἔμεναν ἀνύπαντροι καὶ κατέφευγαν στὴν πορνεία. Τότε μάλλιστα ἦταν στὴν ἀκμή της καὶ ἡ ἀρσενικὴ πορνεία. Ἠντρεμένοι ἀπόφευγαν νὰ κάνουν παιδιά. Καὶ οἱ δυὸ αὐτοὶ λόγοι ἔφερναν φυσικὰ ἀραίωση στὸν πληθυσμό, καὶ λιγόστευαν τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις, δηλαδὴ ἐμεγάλωναν ἀκόμα πιὸ πολὺ τὴ φτώχεια τῆς κοινωνίας. Πολλοὶ ἄλλοι ποὺ ἔκαναν παιδιά, ἔβρισκαν πιὸ βολικὸ νὰ τὰ ξεφορτωθοῦν ἐκθέτοντάς τα. Ἡ λαμπρὴ αὐτὴ συνήθεια πῆρε τεράστια ἔκταση. Ὅλες οἱ ἀπαγορευτικὲς διατάξεις δὲν ἰσχυαν σὲ τίποτα.

Ἔτσι, ἡ πρόνοια ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, γιὰ τὰ ἐγκαταλειμένα παιδιὰ κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ τὰ φτωχόπαιδα, ποὺ ἔμεναν στοὺς γονιούς τους, γινόταν ἕνα πρόβλημα ὅλο καὶ πιὸ σοβαρό. Αὐτὸ ἀπασχόλησε βέβαια καὶ τοὺς πρώτους χριστιανούς. Ἡ βοήθεια γιὰ τὰ ὀρφανά, ἦταν μιὰ ἀδιάκοπη φροντίδα τους. Δὲν ἦταν μόνο ἡ συμπόνια, μὰ καὶ ἡ ἀνάγκη ἀπὸ ἐργατικὰ χέρια καὶ ἀπὸ στρατιῶτες, ποὺ ἔσπρωχνε τότε τὴν κοινωνία νὰ περιμαζεύει κα! νὰ

περιθάλπει τὰ ὀρφανά, τὰ ἔκθετα καὶ τὰ παιδιὰ τῶν προλεταρίων.

Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου ἀκόμα βλέπουμε νὰ γίνονται τέτοιες προσπάθειες, ποὺ ἀργότερα, τὸν δεύτερο αἰῶνα τῆς χρονολογίας μας, πῆραν καὶ πρακτικὴ μορφή. Οἱ αὐτοκράτορες Νέρβας καὶ Τραϊανός, ἦταν οἱ πρῶτοι, ποὺ ἀρχικὰ στὴν Ἰταλία ἐθέσπισαν, γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ἱδρύματα κρατικὰ μὲ τὴν ἀκόλουθη μορφή: Τὸ κράτος ἀγόραζε διάφορα ἀγροκτήματα καὶ τὰ νοίκιαζε ἢ τὰ δάνειζε μὲ ὑποθήκη. Ὅλα τὰ ἐνοίκια καὶ τοὺς τόκους ἀπὸ αὐτὰ τὰ δάνεια, τὰ δαπανοῦσε γιὰ νὰ περιθάλπει τὰ φτωχὰ παιδιὰ καὶ ὀρφανά (*).

Ὁ Ἁδριανός, ὅταν ἀνέβηκε στὸ θρόνο, αὔξησε αὐτὸ τὸ ποσόν, ποὺ ὁ Τραϊανὸς τὸ εἶχε λογαριάσει γιὰ 5.000 παιδιὰ μόνο. Ἄλλοι αὐτοκράτορες ἀργότερα, τὸ αὔξησαν ἀκόμα πιὸ πολύ.

Ταυτόχρονα ὅμως μὲ τὴν κρατικὴ πρόνοια, γεννήθηκε καὶ ἡ κοινοτική. Ἡ ἰδιωτικὴ φιλανθρωπία εἶχε ἀρχίσει πιὸ μπροστά. Τὸ παλαιότερο ἰδιωτικὸ φιλανθρωπικὸ χορήγημα, ποὺ γνωρίζομε, εἶναι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου. Ὁ Helvius Basila, ποὺ εἶχε γίνει καὶ πραίτορας, κληροδότησε στοὺς πολίτες τῆς Ἀτίνας στὸ Λάτιο 110.000 χρ. δραχμές, γιὰ νὰ χορηγοῦν στάρι σὲ πολλὰ ἄπορα παιδιά, ποὺ δὲν ἀναφέρεται δυστυχῶς ὁ ἀριθμός τους (**).

Τὸν καιρὸ τοῦ Τραϊανοῦ, ἀναφέρουν πάρα πολλὲς τέτοιες χορηγίες. Μιὰ πλούσια κυρία, ἡ Caelia Macrina, ἀπὸ τὴν Ταρρακίνα, ποὺ εἶχε πεθάνει ὁ γιός της, δώρησε ἕνα ἑκατομμύριο σεστέρτιους (250.000 χρ δραχμὲς) καὶ μὲ τοὺς τόκους τοῦ ποσοῦ, ὥρισε νὰ ζοῦν ἑκατὸ ἀγόρια καὶ ἄλλα τόσα κορίτσια. Ὁ Πλίνιος, ὁ νεώτερος, ἵδρυσε τὸ ἔτος 97, ἕνα φιλανθρωπικὸ ἵδρυμα στὴν

---

* Πρβλ. B. Matthias, Römische Alimentarinstitutionen und Agrarvitschaft Jahrbuch tür Nationalökonomie und Statistik, 1885, VI, σ. 503.

** A. Müller, Jugendfürsorge in der römischen Kaiserzeit. 1903, σ. 31.

ἰδιαίτερή του πατρίδα τὸ Κόμουμ (σήμερα Κόμο), καὶ ὥρισε, πὼς τὸ χρονιάτικο εἰσόδημα, ποὺ εἶνε τὸ ἀγρόκτημά του, δηλαδὴ 500.000 σεστέρτιους, θὰ ξοδεύεται γιὰ νὰ συντηροῦνται τὰ φτωχόπαιδα. Ἵδρυσε σχολεῖα, βιβλιοθῆκες κλπ.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἱδρύματα, δὲν μπόρεσαν βέβαια, νὰ σταματήσουν τὴν ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτὴ εἶχε τὶς ρίζες της πολὺ βαθειά, στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ αὔξαινε ἀκατάπαυστα μαζὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς κοινωνίας. Στὸ τέλος, ἡ γενικὴ φτώχεια στέρεψε καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν παιδιῶν καὶ ἔτσι, μαζὶ μὲ τὸ Κράτος, χρεωκόπησαν καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Ὁ Müller, γράφει τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν ἐξέλιξή τους:

«Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ζωή τους, κάπου 180 χρόνια. Ὁ Ἀδριανός, καλυτέρεψε τὴν κατάσταση τῶν παιδιῶν. Ὁ Ἀντώνιος Πῖος, παρεχώρησε μεγαλύτερα ποσὰ γι' αὐτὸν τὸν σκοπό. Τὰ ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια τῆς Κουπραμοντάνας, μιᾶς πόλης στὴν Πικεντίνη, τοῦ ἀφιέρωσαν στὰ 145 εὐχαριστήριες ἐπιγραφές. Τὸ ἴδιο καὶ στὰ 161, τὰ παιδιὰ τοῦ Σεστίνου στὴν Οὐμβρία. Μιὰ παρόμοια ἀφιέρωση στὴ Φικούλεα τοῦ Λάτιου, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν φιλανθρωπικὴ δράση τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Στὰ πρῶτα χρόνια αὐτοῦ τοῦ αὐτοκράτορα, φαίνεται πὼς οἱ χορηγίες γιὰ τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, ἔφθασαν στὸ ἀνώτερό τους σημεῖο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, ἡ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας, παίρνει τὸν κατήφορο. Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, στὶς μεγάλες στενοχώριες του, ποὺ τοῦ ἔφερνε ὁ πόλεμος καὶ ποὺ τὸν ἀνάγκασαν νὰ ξεπουλήσει ἀκόμα καὶ τὶς πολύτιμες πέτρες τοῦ στέμματος, τὰ κοσμήματα καὶ τὰ ἄλλα πολύτιμα πράγματα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ του ἀνακτόρου. Ἔφθασε στὸ σημεῖο, νὰ ἀποσύρει ὅλα τὰ κεφάλαια ἀπὸ τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα καὶ νὰ ὑποχρεώσει τὸ κρατικὸ ταμεῖο νὰ πληρώνει τοὺς τόκους. Ἐννέα ὁλόκληρα χρόνια, τὸν καιρὸ τοῦ Κόμμοδου, τὸ κρατικὸ ταμεῖο, δὲν μποροῦσε νὰ ἐκτελέσει τὶς ὑποχρεώσεις του. Ὁ αὐτοκράτορας Περτίναξ, δὲν εἶχε νὰ πληρώσει τὰ καθυστερούμενα κι' ἀναγκάσθηκε νὰ τὰ σβήσει. Ὡστόσο, φαίνεται πὼς οἱ φιλανθρωπικὲς χορηγίες, πάλι καλυτέρεψαν. Κατὰ στὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνα, συναντοῦμε ἀκόμα ἐπίσημα στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τοὺς θεσμοὺς αὐτούς. Ὕστερα ὅμως,

ἦλθε τὸ τέλος τους. Στὸν καιρὸ τοῦ Κωνσταντίνου εἶχαν χαθεῖ τελείως» (*).

Ἡ μεγάλη φτώχεια, κατέστρεψε τὰ ἱδρύματα γιὰ τοὺς φτωχούς, δὲν ἐξαφάνισε ὅμως τὴν ἔννοια τῆς φιλανθρωπίας. Αὐτὴ μεγάλωνε, ὅσο πιὸ μεγάλη γινόταν καὶ ἡ ἀθλιότητα. Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν ἀνήκει καθόλου στὸν χριστιανισμὸ μονάχα. Εἶναι ἰδέα τῆς ἐποχῆς του καὶ σ' αὐτὴν εἶχε ἀναγκαστικὰ ἐπιβληθεῖ, ὄχι ἀπὸ καμμιὰ ἠθικὴ ἐξύψωση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κατάπτωση.

Μαζὶ ὅμως μὲ τὴν τάση γιὰ τὴν φιλανθρωπία, γεννήθηκε καὶ μιὰ ἄλλη ἰδιότητα, ὄχι τόσο ἀξιαγάπητη: ἡ καύχηση γιὰ τὶς ἐλεημοσύνες, ποὺ ἔκανε ὁ καθένας. Ἕνα παράδειγμά της μᾶς δίνει ὁ Πλίνιος. Γιὰ τὶς φιλανθρωπικές του πράξεις, μᾶς δίνει ὁ ἴδιος πληροφορίες. Μᾶς τὶς περιγράφει πλατειὰ στὰ βιβλία του, ποὺ ἦταν προορισμένα γιὰ τὸ κοινό. Ὅταν βλέπομε, πῶς φλυαρεῖ ὁ Πλίνιος, γιὰ τὰ δικά του αἰσθήματα καὶ πόσο αὐτοθαυμάζεται γιὰ τὴν εὐγενικὴ του ψυχή, αὐτὸ εἶναι γιὰ μᾶς μιὰ ἀπόδειξη, ὄχι γιὰ τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο, ποὺ εἶχε ὁ «χρυσὸς αἰώνας» τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἡ εὐτυχισμένη ἐποχή της, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Gregorovius, συμφωνώντας μὲ τοὺς περισσότερους συναδέλφους του, ἀλλὰ γιὰ τὴν «ξιππασμένη καὶ κούφια ἀλαζονία» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἦταν ἕνα ψυχικὸ συμπλήρωμα στὴν παπαδίστικη ὑπερηφάνεια της καὶ στὴν εὐλαβικὴ της ὑποκρισία. Ὅπως φαίνεται, ἐντονώτερα ἀπὸ ὅλους χαρακτηρίζει τὸν Πλίνιο ὁ Niebuhr, καυτηριάζοντας τὴν «παιδιάστικη ματαιοδοξία» του καὶ τὴν ψεύτικη «ταπεινοφροσύνη» του (**).

Ὅμοια μὲ τὴν φιλανθρωπία, ἦταν καὶ ἡ εὐσπλαχνία γιὰ τοὺς δούλους, ποὺ κι' αὐτὴν ὁ χριστιανισμὸς τὴν θέλει σὰν δικό του ἀποκλειστικὸ γνώρισμα.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, πρέπει νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ χριστιανισμός, τουλάχιστο μὲ τὴ μορφὴ τῆς κρατικῆς θρησκείας, δὲν σκέφθηκε ποτὲ νὰ ἀντιταχθεῖ βασικὰ στὴν δουλεία σὰν σύστημα. Δὲν προσπάθη-

---

* Στὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε, σ. 7, 8

** Niebuhr. Der Kaiser Hadrian, 1884.

σε μὲ κανένα τρόπο, νὰ τὴν καταργήσει. Στὸν καιρὸ τοῦ χριστιανισμοῦ ἔπεσψαν νὰ ἐκμεταλλεύωνται τοὺς δούλους γιὰ κερδοσκοπία, αὐτὸ ὅμως ἔγινε γιὰ ἄλλους λόγους, ποὺ δὲν εἶχαν καμμιὰ σχέση μὲ ὁποιεσδήποτε θρησκευτικὲς δοξασίες. Γνωρίσαμε τοὺς λόγους αὐτοὺς παραπάνω. Ὁ βασικώτερος ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν δούλων ἔπαψε νὰ εἶναι κερδοφόρα ἀπὸ τότε, ποὺ ἡ στρατιωτικὴ παρακμὴ τῆς Ρώμη σταμάτησε τὴν προσφορὰ ξθηνῶν δούλων. Ἀντίθετα, ὅμως, οἱ δοῦλοι τῆς πολυτελείας διατηρήθηκαν σ' ὅλη τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Τὸν ἴδιο καιρὸ μάλιστα μὲ τὸ χριστιανισμό, γεννήθηκε καὶ ἕνα νέο εἶδος δούλου στὸν Ρωμαϊκὸ κόσμο, οἱ εὐνοῦχοι, ποὺ ἀσκοῦσαν μεγάλο ρόλο, ἀκριβῶς, στὴν ἐποχὴ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο κι' ὕστερα. Τοὺς βρίσκουμε ἔμως ἀκόμα καὶ στὴν αὐλὴ τοῦ Κλαυδίου, τοῦ πατέρα τοῦ Νέρωνα (Σουητώνιου, Tiberius Claudius Drusus, Κεφ. 28,44).

Οὔτε ὅμως κι' αὐτοὶ οἱ ἐλεύθεροι προλετάριοι, δὲν σκέφτονταν νὰ καταργήσουν τὴ δουλεία. Φρόντιζαν μονάχα νὰ καλυτερέψουν τὴν θέση τους τραβῶντας ὅλο καὶ πιὸ πολλὰ ἀπὸ τοὺς πλουσίους κι' ἀπὸ τὸ κράτος, χωρὶς νὰ ἐργάζωνται οἱ ἴδιοι. Τότε μόνο μποροῦσε νὰ γίνει αὐτό, ἂν γινόταν ἐκμετάλλευση πάνω στὴ δουλειὰ τῶν δούλων.

Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι στὸ μελλοντικὸ κομμουνιστικὸ κράτος, ποὺ διακωμωδεῖ ὁ Ἀριστοφάνης στὶς «Ἐκκλησιάζουσες», ἡ δουλεία ὑπάρχει ἀκόμα. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτούς, ποὺ κατέχουν καὶ στοὺς ἀκτήμονες καταργεῖται, μὰ μόνο γιὰ τοὺς ἐλεύθερους. Γι' αὐτούς, ὅλα εἶναι κοινὴ ἰδιοκτησία, ἀκόμα καὶ οἱ δοῦλοι, ποὺ συνεχίζουν τὴν παραγωγή. Αὐτό, βέβαια, εἶναι ἕνα ἀστεῖο, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ τέλεια στὴν νοοτροπία τῆς ἀρχαιότητας.

Μιὰ παρόμοια ἰδέα βρίσκουμε καὶ σὲ μιὰ πολιτικὴ διατριβὴ γιὰ τὶς πηγὲς τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ τῆς Ἀττικῆς, γραμμένη τὸν τέταρτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό. Σ' αὐτὴ, δίνει ἰδιαίτερη σημασία ὁ Pöhlmann, στὴν Ἱστορία του, ποὺ τὴν ἀναφέραμε πολλὲς φορές.

Ἡ διατριβὴ αὐτὴ, καθὼς λέει ὁ Pöhlmann, ζητᾶ «νὰ μεγαλώσουν οἱ δημόσιες ἐπιχειρήσεις γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς παραγω-

γῆς». Πρῶτα ἀπ' ὅλα ν' ἀγοράσει τὸ κράτος δούλους, γιὰ νὰ δουλέψουν σὲ ἀργυρωρυχεῖα. Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ πρέπει νὰ γίνουν τόσο πολλοί, ποὺ στὸ τέλος ν' ἀναλογοῦν τρεῖς δοῦλοι στὸν κάθε πολίτη. Τότε τὸ κράτος, θὰ μπορεῖ νὰ δίνει στὸν κάθε πολίτη τὸ ἀνώτερο ὄριο γιὰ τὴ συντήρησή του (*).

Ὁ καθηγητὴς Pöhlmann, πιστεύει πὼς ἡ λαμπρὴ αὐτὴ πρόταση εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν «κολλεκτιβιστικὸ ριζοσπατισμὸ» καὶ τὸν «δημοκρατικὸ σοσιαλισμό», ποὺ θέλει νὰ κρατικοποιήσει ὅλα τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς αὐτὸ χαρακτηρίζει τὴν ἰδιομορφία τοῦ ἀρχαίου προλεταριάτου καὶ τὸ συμφέρον ποὺ εἶχε νὰ διατηρηθεῖ ἡ δουλεία. Ἡ ἀντίληψη ὅμως τοῦ Pöhlmann, χαρακτηρίζει τὴν ἄγνοια τῆς ἀστικῆς ἐπιστήμης, ποὺ κάθε κρατικοποίηση τῆς ἰδιοκτησίας, ἀκόμα καὶ πάνω σὲ ἀνθρώπους, τὴν παίρνει γιὰ «κολλεκτιβισμό», καὶ κάθε μέτρο, γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ προλεταριάτου, νὰ τὸ θεωρεῖ «δημοκρατικὸ σοσιαλισμό», ἀδιάφορο, ἂν αὐτὸ τὸ προλεταριάτο, ἀνήκει στοὺς ἐκμεταλλευτὲς ἢ ἀνήκει στοὺς ἐκμεταλλευομένους.

Τὸ συμφέρον, ποὺ εἶχαν οἱ Ρωμαῖοι προλετάριοι ἀπὸ τὴ δουλεία, εἶναι κι' ὁ λόγος, ποὺ σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειές τους, οἱ προλετάριοι τῆς Ρώμης, δὲν ἀντιτάχθηκαν βασικὰ ἐνάντια στὸ καθεστὼς τῆς ἰδιοκτησίας πάνω σὲ ἀνθρώπους. Κι' ἀντίστροφα, πολλὲς φορές, βρίσκουμε καὶ τοὺς σκλάβους πρόθυμους νὰ καταπνίξουν μιὰ προλεταριακὴ ἐξέγερση. Σκλάβοι ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ μὲ τοὺς ἀριστοκράτες ἐπικεφαλῆς, ἔδωσαν τὸ θανάσιμο χτύπημα στὸ προλεταριακὸ κίνημα τοῦ Γάϊου Γκράκχου. Πενῆντα χρόνια ἀργότερα, οἱ Ρωμαῖοι προλετάριοι, μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ Μάρκου Κράσσου κατέπνιγαν τοὺς ἐπαναστατημένους σκλάβους κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Σπάρτακου.

Τὴ γενικὴ κατάργηση τῆς δουλείας, κανένας δὲν τὴ σκέφτον-

* Pöhlmann, Geschichte des antiken Kommunismus, II, σ. 252.

ταν τότε σοβαρά, ἀλλὰ ὁ τρόπος ποὺ μεταχειρίζονταν τοὺς δούλους, εἶναι τώρα διαφορετικός. Κι' ἐδῶ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς πράγματι στὸ χριστιανισμό, βλέπουμε νὰ μετριάζεται πολὺ ἡ παληὰ ἀντίληψη, σχετικὰ μὲ τὴ δουλεία, βλέπουμε πὼς αὐτὸς ἀναγνωρίζει στοὺς δούλους τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ χτυπητὴ ἀντίφαση μὲ τὴν ἄθλια κατάσταση τῶν δούλων στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου, καθὼς εἴδαμε, ἡ ζωὴ τοῦ δούλου κρεμόταν ἀπ' τὴ διάθεση τῆς στιγμῆς τοῦ κυρίου του, ποὺ συχνὰ ἀσκοῦσε τὰ δικαιώματά του πάνω στοὺς δούλους του, μὲ τὸν πιὸ ἄγριο τρόπο. Μιὰ τέτοια μεταχείριση τῶν δούλων ὁ χριστιανισμὸς ἀσφαλῶς τὴν κατεδίκαζε ἀποφασιστικά! Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ἔρχόνταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ πὼς αὐτὸς μονάχα ὑπεράσπιζε τοὺς δούλους.

Ποιὰ τάξη εἶχε ἀπόλυτα τὸ δικαίωμα νὰ κακομεταχειρίζεται καὶ νὰ θανατώνει τοὺς δούλους; Φυσικά, οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες, καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀ ρ ι σ τ ο κ ρ α τ ί α.

Ἡ Δ η μ ο κ ρ α τ ί α ὅμως, ὁ λαὸς ποὺ δὲν εἶχε δούλους, δὲν εἶχε οὔτε καὶ συμφέρον ἀπὸ τὴν κακομεταχείριση τῶν δούλων, ὅπως εἶχαν οἱ μεγάλοι κύριοί τους. Γι' αὐτό, ὅσον καιρὸ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στὸν Ρωμαϊκὸ λαὸ ἡ τάξη τῶν μικροχωρικῶν, ποὺ εἶχαν καὶ δούλους, ἢ τουλάχιστο κρατοῦσαν οἱ παραδόσεις τῆς τάξης ἐκείνης, ὁ λαὸς δὲν αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερασπίσει τοὺς δούλους.

Σιγὰ - σιγὰ ὅμως οἱ ἀντιλήψεις ἄρχισαν ν' ἀλλάζουν, ὄχι ἐπειδὴ ἄλλαξε ἡ ἠθική, ἀλλὰ γιατὶ ἄλλαξε ἡ σύνθεση τοῦ Ρωμαϊκοῦ προλεταριάτου. Οἱ ἐλεύθεροι Ρωμαῖοι καὶ εἰδικὰ οἱ χωρικοὶ ὅλο καὶ λιγόστευαν. Ἀντίθετα, πλήθαιναν καταπληκτικὰ οἱ ἀπελεύθεροι δοῦλοι, ποὺ τοὺς εἶχε παραχωρηθεῖ ἡ ρωμαϊκὴ ὑπηκοότητα. Στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρώμης ἦταν ἀπὸ τέτοιους. Οἱ αἰτίες ποὺ οἱ Ρωμαῖοι ἀπελευθέρωναν τοὺς δούλους ἦταν διάφορες. Μερικοὶ ποὺ εἶχαν μείνει ἄκληροι—περίπτωση πολὺ συχνὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη—γιατὶ φοβόνταν τὰ βάρη τοῦ γάμου καὶ τῶν παιδιῶν, ἀπὸ ἰδιοτροπία ἢ ἀπὸ ἀγαθότητα, ἄφηναν ἐντολὴ μὲ τὴ διαθήκη τους, νὰ ἀπελευθερωθοῦν οἱ δοῦλοι τους, ὕστερα ἀπὸ

τὸ θάνατό τους. Πολλοὶ ἔδιναν τὴν ἐλευθερία στὸν ἕνα ἢ στὸν ἄλλο ἀπὸ τοὺς δούλους τους γιὰ νὰ ἀνταμείψουν ξεχωριστὲς ὑπηρεσίες τους, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ματαιοδοξία τους, γιατὶ ὅποιος ἀπελευθέρωνε τοὺς δούλους του φημιζότανε γιὰ πλούσιος ἄνθρωπος. Ἄλλους τοὺς ἐλευθέρωναν ἀπὸ πολιτικὸ ὑπολογισμό, γιατὶ ὁ ἀπελεύθερος συνήθως παρέμενε ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν κύριό του σὰν π ε λ ά τ η ς του (cliens), μὰ ἀποκτοῦσε πολιτικὰ δικαιώματα. Μεγάλωνε λοιπὸν ἔτσι τὴν πολιτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ κυρίου του. Στὸ τέλος, ἐπιτρεπόταν στοὺς δούλους νὰ κάνουν οἰκονομία καὶ μὲ τὰ ποσὰ ποὺ οἰκονομοῦσαν νὰ ἐξαγοράζουν τὴν ἐλευθερία τους. Πολλοὶ κύριοι ἔτσι ἔκαναν μιὰ καλὴ ἐπιχείρηση, γιατὶ ἀφοῦ πρῶτα κατατσάκιζαν στὴ δουλειὰ ἕνα, δοῦλο. Ὕστερα τοῦ ἔδιναν μὲ πληρωμὴ τὴν ἐλευθερία καὶ μὲ τὰ χρήματα ποὺ εἰσέπρατταν ἀγόραζαν ἕνα νέο δοῦλο μὲ ἀκμαῖες καὶ ἀκούραστες τὶς δυνάμεις του.

Ὅσο μεγάλωνε ἡ ἀναλογία τῶν δούλων μέσα στὸν πληθυσμό, τόσο πλήθαιναν καὶ οἱ ἀπελεύθεροι. Τὸ ἐλεύθερο προλεταριάτο, τώρα πιὰ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σχηματιζόταν ἀπὸ δ ο ύ λ ο υ ς κι' ὄχι ἀπὸ τοὺς χ ω ρ ι κ ο ύ ς. Αὐτὸ ὅμως τὸ προλεταριάτο βρίσκοταν καὶ σὲ μιὰ πολιτικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀριστοκρατία ποὺ εἶχε τοὺς δούλους. Ζητοῦσε νὰ πάρει ἀπ' αὐτὴν πολιτικὰ δικαιώματα καὶ πολιτικὴ ἐξουσία γιὰ νὰ ἔχει κι' αὐτὸ τὰ οἰκονομικὰ ὠφελήματα, ποὺ ἔδινε τότε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία σ' αὐτοὺς ποὺ τὴν κατεῖχαν. Ἔτσι, δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, ἂν μέσα στὴ Ρωμαϊκὴ δημοκρατία ἄρχισε νὰ γεννιέται μιὰ συμπόνια γιὰ τοὺς δούλους, ἀκριβῶς τότε ποὺ ἡ κατάχρηση ἐξουσίας, ποὺ ἔκαναν οἱ κύριοι τῶν δούλων στὰ ἀνθρώπινα ἐργατικὰ ζῶα, εἶχε φτάσει στὸ ἀπροχώρητο.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἦταν κι' ἕνας ἄλλος λόγος.

Ὅταν ἦλθαν στὴν ἐξουσία οἱ καίσαρες, τὰ οἰκονομικά τους τὰ διεχειρίζονταν δοῦλοι καὶ ἀπελεύθεροι, ὅπως ἀκριβῶς γινότανε καὶ στὰ σπίτια ὅλης τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Ὅσο κι' ἂν εἶχαν ξεπέσει οἱ Ρωμαῖοι, πάντα ἕνας ἐλεύθερος πολίτης θὰ τὸ θεωροῦσε ἀναξιοπρεπὲς νὰ πάει ὑπηρέτης στὸ σπίτι, ἀκόμα καὶ τοῦ πιὸ ἰσχυροῦ συμπολίτη του. Τὸ νοικοκυριὸ ὅμως τῶν καισάρων, τώρα ἔγινε α ὐ τ ο κ ρ α τ ο ρ ι κ ὴ Α ὐ λ ή, οἱ ὑπάλ-

ληλοι τοῦ σπιτιοῦ του ἔγιναν ὑπάλληλοι τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Ἀπὸ αὐτοὺς δημιουργήθηκε ἕνας νέος διοικητικὸς μηχανισμὸς κοντὰ σ' ἐκεῖνον, ποὺ εἶχε ἀφήσει ἡ δημοκρατία. Καὶ ὁ νέος αὐτὸς μηχανισμὸς διαχειρίζονταν τὶς κρατικὲς ὑποθέσεις καὶ κυβερνοῦσε τὴν αὐτοκρατορία. Παράλληλα, ὅλα τὰ ἀξιώματα τῆς ἐποχῆς τῆς δημοκρατίας καταντοῦσαν σιγὰ σιγὰ τίτλοι χωρὶς περιεχόμενο ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὴ ματαιοδοξία τῶν ἀνθρώπων χωρὶς νὰ δίνουν στὸν κάτοχό τους καμμιὰ πραγματικὴ δύναμη.

Οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἀπελεύθεροι τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, ἔγιναν οἱ κυρίαρχοι τοῦ κόσμου καὶ μὲ τὶς καταχρήσεις, τοὺς ἐκβιασμούς, καὶ τὶς δωροδοκίες, οἱ πιὸ μεγάλοι ἐκμεταλλευτές. Θαυμάσια τοὺς περιγράφει ὁ Friedlaender, στὸ ἱστορικό του ἔργο γιὰ τὰ ἤθη τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, ποὺ συχνὰ τὸ ἀναφέρουμε: «Ὁ πλοῦτος ποὺ περνοῦσε στὰ χέρια τους χάρη στὴν ἀνώτερη θέση τους, ἦταν ἡ κυριότερη πηγὴ τῆς ἰσχύος τους. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ πλοῦτος τῶν ἀπελευθέρων ἦταν μυθικός, πολὺ λίγοι μποροῦσαν νὰ μετρηθοῦν μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς αὐτοὺς ὑπηρέτες. Ὁ Νάρκισσος εἶχε 400 ἑκατομμύρια σεστέρτιους (108 ἑκατομμύρια χρ. δραχμές) δηλαδὴ τὴν πιὸ μεγάλη περιουσία, ἀπὸ ὅσες ξέρουμε στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πάλλας, 300 ἑκατομμύρια (κοντὰ 82 ἑκατομμύρια χρ. δραχμές). Ὁ Κάλλιστος, ὁ Ἐπαφρόδιτος, ὁ Δορυφόρος καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἶχαν παρόμοιους κολοσσιαίους θησαυρούς. Ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Κλαύδιος, κάποτε παραπονέθηκε πὼς στὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο παρουσιάσθηκε ἔλλειψη ἀπὸ χρῆμα, ὅλοι στὴ Ρώμη λέγανε πὼς θὰ εἶχε ἄφθονο χρῆμα, ἂν τὸν παίρνανε συνέταιρο οἱ ἀπελεύθεροί του (ὁ Νάρκισσος καὶ ὁ Πάλλας)».

Πραγματικά, μιὰ ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ εἶχαν πολλοὶ αὐτοκράτορες γιὰ νὰ εἰσπράττουν, ἦταν καὶ οἱ πλούσιοι δοῦλοι καὶ ἀπελεύθεροι, ποὺ τοὺς ἐξανάγκαζαν νὰ μοιράζωνται μαζί τους αὐτὰ ποὺ ἔβγαζαν μὲ τὶς ἁπάτες καὶ τοὺς ἐκβιασμούς.

«Κατέχοντας τεράστιο πλοῦτο, οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἀπελεύθεροι ξεπερνοῦσαν ὅλους τοὺς μεγάλους τῆς Ρώμης στὴ μεγαλοπρέπεια καὶ στὴ χλιδή. Τὰ μέγαρά τους ἦταν τὰ μεγαλοπρεπέστερα στὴ Ρώμη. Τὸ μέγαρο τοῦ εὐνούχου τοῦ (Κλαύδιου) Ποσίδη ξεπερνοῦσε,

καθὼς λέει ὁ Ἰουβενάλης, σὲ λαμπρότητα τὸ Καπιτώλιο. Ὅ,τι πιὸ σπάνιο καὶ πιὸ πολύτιμο ὑπῆρχε, στόλιζε μὲ σπατάλη καὶ ἀφθονία τὰ μέγαρά τους. Οἱ αὐτοκρατορικοὶ ὅμως ἀπελεύθεροι στολίσανε τὴ Ρώμη καὶ ἄλλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ μεγαλοπρεπεῖς καὶ κοινωφελεῖς οἰκοδομές. Ὁ Κλέανδρος, ὁ πανίσχυρος ἀπελεύθερος τοῦ Κλαύδιου, ξώδεψε ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν κολοσσιαία περιουσία του κι' ἔκτισε σπίτια, λουτρῶνες, «καὶ ἄλλα ἔργα ὠφέλιμα γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων καὶ γιὰ ὁλόκληρες κοινότητες».

Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἀκμή, ποὺ εἶχαν πολλοὶ δοῦλοι καὶ ἀπελεύθεροι, φαινόταν πολὺ παράξενη, ὅταν τὴν παραβάλλανε μὲ τὴν ταυτόχρονη οἰκονομικὴ κατάρρευση τῆς παληᾶς ἀριστοκρατίας, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν γαιοκτήμονες. Ἔμοιαζε τὸ ἴδιο μὲ τὴν σημερινὴ ἀκμὴ τῆς Ἰουδαϊκῆς χρηματιστικῆς ἀριστοκρατίας. Καὶ ἀπαράλλακτα, ὅπως καὶ σήμερα οἱ χρεωκοπημένοι ἀριστοκράτες, μισοῦν θανάσιμα τοὺς πλούσιους Ἰουδαίους, τοὺς περιφρονοῦν, ἀλλὰ καὶ τοὺς κολακεύουν, ὅταν ἔχουν τὴν ἀνάγκη τους, τὸ ἴδιο γινόταν καὶ τότε μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς δούλους καὶ ἀπελεύθερους: «Στὴν ἀνώτερη ἀριστοκρατία τῆς Ρώμης γινόταν ἄμιλλα, ποιός νὰ τιμήσει καὶ νὰ προσκυνήσει τοὺς παντοδύναμους ἐκείνους ὑπηρέτες τοῦ αὐτοκράτορα. Καὶ ὅμως, μὲ τί μῖσος βαθύτατο καὶ μὲ τί ἀηδία ἀντίκρυζαν αὐτοὶ οἱ ἀπόγονοι πανάρχαιων δοξασμένων φυλῶν, τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ μισητὲς φυλές, ποὺ εἶχαν πάνω τους, σὰν αἰώνιο στίγμα τὴν ντροπὴ τῆς σκλαβιᾶς καὶ ἡ νομική τους θέση ἦταν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, χειρότερη κι' ἀπὸ ἕνα ἐλεύθερο ζητιάνο ἀκόμα».

Ἐξωτερικά, ἡ θέση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὑπηρέτη ἦταν πολὺ ταπεινή, ὁλωσδιόλου ὑποτακτικὴ στοὺς ἀπὸ γεννετῆς ἀριστοκράτες ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας.

«Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ἡ κατάσταση ἦταν ὁλότελα διαφορετική, συχνὰ μάλιστα γύριζε στὸ ἀντίθετο, καὶ οἱ «δοῦλοι» ἐκεῖνοι, ποὺ τοὺς περιφρονοῦσαν ἀπεριόριστα, εἶχαν τὴν ἱκανοποίηση, πὼς «ἐλεύθεροι καὶ εὐγενεῖς τοὺς ἐθαύμαζαν καὶ τοὺς μακάριζαν», πὼς οἱ πιὸ μεγάλοι ἄρχοντες τῆς Ρώμης, ταπεινώνονταν βαθύτατα μπροστά τους. Λιγοστοὶ μοναχά, τολμοῦσαν νὰ τοὺς φερθοῦν σὰν σὲ ὑπηρέτες»... Γιὰ τὸν Πάλλα, σκάρωσαν μὲ χοντρο-

κομμένη κολακεία, ένα φανταστικό γενεαλογικό δέντρο, που ἀπέδειχνε, πώς κατάγεται από τον συνώνυμό του βασιληᾶ της Ἀρκαδίας, καὶ ένας ἀπόγονος τῶν Σκιπιώνων, πρότεινε στὴν Σύγκλητο ένα εὐχαριστήριο ψήφισμα, γιατὶ ὁ γόνος αὐτὸς ἑνὸς βασιλικοῦ οἴκου, θυσιάζει γιὰ τὸ καλὸ τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν εὐγένειά του καὶ καταδέχεται νὰ γίνει ὑπηρέτης σ' ἕναν ἡγεμόνα. Καὶ στὰ 52, ὕστερα ἀκὸ τὸ Χριστό, μὲ πρόταση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ὑπάτους, τοῦ δόθηκαν τὰ παράσημα τοῦ πραίτορα καὶ ένα δῶρο χρηματικὸ (15 ἑκατομμύρια σεστέρτιους)». Ὁ Πάλλας, δέχθηκε μόνο τὰ πρῶτα.

Ἡ Σύγκλητος, ὕστερα ἐξέδοσε ένα εὐχαριστήριο ψήφισμα. Τὸ ψήφισμα αὐτό, τὸ ἐξέθεσαν δημόσια, πάνω σὲ μιὰ μπρούτζινη πλάκα, ἔπλα σὲ ένα ἄγαλμα, τοῦ ἰδιου τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα. Ἔτσι, ὁ κάτοχος τῶν 300 ἑκατ. σεστέρτιων ἐξυμνήθηκε, σὰν ὑπόδειγμα μιᾶς αὐστηρῆς ἀνιδιοτέλειας. Ὁ Λ. Βιτέλλιος, πατέρας τοῦ ὁμώνυμου αὐτοκράτορα, ποὺ κατεῖχε ἀνώτερη θέση καὶ ἦταν ένας πραγματικὸς ἀριστοτέχνης στὴν ἀχρειότητα, ἔτσι ποὺ νὰ προκαλεῖ ἀκόμα καὶ τότε τὴ γενικὴ ἀγανάκτηση, τιμοῦσε ἀνάμεσα στοὺς σπιτικοὺς θεούς του καὶ τὶς χρυσὲς εἰκόνες τοῦ Πάλλα καὶ τοῦ Νάρκισσου...

Ἀλλά, ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικό, γιὰ τὴ θέση ποὺ κατεῖχαν αὐτοί, οἱ ἄλλοτε δοῦλοι, ἦταν τὸ ὅτι μποροῦσαν νὰ πάρουν γιὰ γυναῖκες τους κόρες ἀπὸ μεγάλες οἰκογένειες, ἀκόμα κι' ἀπὸ οἰκογένειες συγγενικὲς μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο. Κι' αὐτό, σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ ἡ περηφάνεια τῆς ἀριστοκρατίας γιὰ τὴν παληὰ καταγωγή της, καὶ γιὰ τοὺς μακρυνοὺς εὐγενεῖς προγόνους της ἦταν πολὺ μεγάλη (*).

Ἔτσι, οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες, οἱ κοσμοκράτορες, κατάντησαν νὰ κυβερνιῶνται ἀπὸ σκλάβους κι' ἀπὸ πρώην σκλάβους καὶ νὰ σκύβουν τὸ κεφάλι μπροστά τους.

Φανταζόμαστε πόσο μεγάλο ἀντίκτυπο ἔπρεπε νὰ ἔχουν δλ' αὐτὰ πάνω στὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ δουλεία γενικά. Οἱ ἀριστοκράτες μισοῦσαν περισσότερο τοὺς δούλους, δσο ἦταν

---

* Friedländer- Sittengeschichte, Romis I, σ. 42—47.

ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποκλίνωνται μπροστὰ σὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτούς. Ὁ λαός, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αἰσθανόταν σεβασμὸ γιὰ τὸν δοῦλο, ἕναν σεβασμό, ποὺ ἄρχισε νὰ τὸν νοιώθει κι' ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ὕστερα, ὁ καισαρισμὸς πρωτοφάνηκε, ὅταν ἡ δημοκρατία, ποὺ οἱ βαθμοῦχοι της ἦταν πρώην δοῦλοι, ἀγωνίζονταν ἐνάντια στὴν ἀριστοκρατία, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ μεγάλοι κύριοι τῶν δούλων. Ἡ ἀριστοκρατία, ποὺ δὲν ἀγοράζονταν τόσο εὔκολα ὅσο οἱ ἀκτήμονες μᾶζες τοῦ λαοῦ, ἦταν ἡ μόνη ἀξιόλογη ἀνταγωνιστικὴ δύναμη, ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ καισαρες, ὅταν πῆραν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὰ χέρια τους. Οἱ μεγάλοι κύριοι τῶν δούλων, ἔγιναν ἡ δημοκρατικὴ ἀντιπολίτευση μέσα στὴν αὐτοκρατορία, ὅσο μπορεῖ νὰ γίνει λόγος, γιὰ μιὰ τέτοια ἀντιπολίτευση. Ἀντίθετα, οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἀπελεύθεροι, ἦταν οἱ πιὸ πιστοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ αὐτοκράτορα.

Ὅλα αὐτά, φυσικά, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα, νὰ γεννηθεῖ μιὰ διάθεση εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς δούλους, ὄχι μόνο ἀνάμεσα στὸ προλεταριάτο, μὰ καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ στοὺς κύκλους, ποὺ ἐπηρέαζε ἡ αὐλή. Τὴν εὐμενῆ αὐτὴ διάθεση γιὰ τοὺς δούλους, τὴν ἐκδήλωναν μὲ ἀποφασιστικὸν τρόπο οἱ φιλόσοφοι τῆς αὐλῆς καὶ οἱ προλεταριακοὶ κήρυκες τοῦ δρόμου.

Δὲν θὰ σταματήσουμε ἐδῶ, γιὰ νὰ παραθέσουμε τέτοιες γνῶμες. Θὰ ἀναφέρουμε μονάχα ἕνα χαρακτηριστικὸ περιστατικό: Τὸν μαλακὸ τρόπο, ποὺ μεταχειρίζονταν τοὺς δούλους καὶ ἀπελεύθερους ὁ ματωβαμένος Νέρων. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο βρίσκονταν σὲ ἀδιάκοπο πόλεμο μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ Σύγκλητο, πού, ὅση κι' ἂν ἦταν ἡ δουλοφροσύνη της μπροστὰ σὲ ὡρισμένους ἀπελεύθερους, ὡστόσο, ἀπαιτοῦσε γιὰ τοὺς δούλους καὶ τοὺς ἀπελεύθερους, τὰ πιὸ αὐστηρὰ μέτρα. Ἔτσι, στὰ 56 ἡ Σύγκλητος, γιὰ νὰ τιμωρήσει τὴν «αὐθάδεια», ποὺ εἶχαν οἱ ἀπελεύθεροι, ἀποφάσισε νὰ παραχωρηθεῖ στὸν πλήθος κύριο τὸ δικαίωμα νὰ ἀφαιρεῖ τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν ἀπελεύθερό του, ὅταν αὐτὸς γίνονταν «ἀνώφελος» στὸν κύριό του, δηλαδή, δὲν ἦταν δουλικὰ ὑποταγμένος σ' αὐτόν. Ὁ Νέρων, ἀντιστάθηκε σ' αὐτὸ τὸ μέτρο ἀποφασιστικά. Τόνισε στὴ Σύγκλητο, τὸ πόσο μεγάλη σημασία εἶχε ἀποκτήσει

ἡ τάξη τῶν ἀπελευθέρων καὶ πῶς ἀπ' αὐτὴ εἶχαν βγεῖ πολλοὶ ἱππεῖς καὶ συγκλητικοὶ ἀκόμα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, θύμισε τὸ παληὸ Ρωμαϊκὸ ἀξίωμα, ποὺ ἔλεγε, πὼς ὅποιες διαφορὲς κι' ἂν χώριζαν τὶς τάξεις τοῦ λαοῦ, ἡ ἐλευθερία πρέπει νὰ εἶναι κοινὸ κτῆμα γιὰ ὅλους. Καὶ ἔκανε μιὰ ἀντιπρόταση, νὰ μὴν πειραχθοῦν τὰ δικαιώματα τῶν ἀπελευθέρων, ἀναγκάζοντας τὴ δειλὴ Σύγκλητο, νὰ ψηφίσει τὴν πρότασή του.

Ἡ κατάσταση μπλέχτηκε στὰ 61. Ὅταν ὁ praefectus Πεντάνιος Σεκοῦντος, δολοφονήθηκε ἀπὸ ἕναν δοῦλο του. Σύμφωνα μὲ τὸν παληὸ νόμο τῆς ἀριστοκρατίας, γιὰ νὰ ἐξιλεωθεῖ ἡ πράξη αὐτὴ, ἔπρεπε νὰ θανατωθοῦν ὅλοι οἱ δοῦλοι, ποὺ βρίσκονταν στὸ σπίτι, τὴν ὥρα τῆς δολοφονίας. Στὴν περίπτωση ἐκείνη, θὰ ἔπρεπε νὰ θανατωθοῦν τουλάχιστον 400 ἄνθρωποι, ποὺ ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ γυναικόπαιδα. Ἡ κοινὴ γνώμη ὅμως, ζητοῦσε μιὰ ἐπιεικῆ λύση. Οἱ λαϊκὲς μᾶζες, ὑπεράσπισαν τόσο ἀποφασιστικὰ τοὺς δούλους, ποὺ φάνηκε πὼς καὶ ἡ Σύγκλητος θὰ παρασύρονταν ἀπὸ τὸ γενικὸ ρεῦμα. Τότε, σηκώθηκε ὁ Γάϊος Κάσσιος, ἀρχηγὸς τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπολίτευσης στὴ Σύγκλητο, ἀπόγονος ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δολοφόνους τοῦ Καίσαρα, καὶ μὲ μιὰ ὑρμητικὴ ἀγόρευση, παρακίνησε τὴ Σύγκλητο, νὰ μὴν πτοηθεῖ καὶ νὰ μὴν δεχθεῖ καμμιὰ ἐπιείκεια. Μόνο μὲ τὸν φόβο, εἶπε, μποροῦμε νὰ κρατήσουμε τὸ χαλινάρι σ' αὐτὰ τὰ ἐκτρώματα τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ ἀντιδραστικοῦ, εἶχε μεγάλη ἐπίδραση, κανένας δὲν τοῦ ἀντιμίλησε στὴ Σύγκλητο, κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Νέρων ξαφνιάσθηκε καὶ θεώρησε πιὸ φρόνιμο νὰ σωπάσει. Οἱ δοῦλοι θανατώθηκαν ὅλοι. Ὅταν, ὅμως, ὕστερα οἱ δημοκρατικοὶ ἀριστοκράτες, ποὺ πῆραν θάρρος ἀπὸ τὴ νίκη τους, ἔφεραν στὴ Σύγκλητο καὶ μιὰ ἄλλη πρόταση, νὰ ἐξορισθοῦν ὅλοι οἱ ἀπελεύθεροι, ποὺ εἶχαν κατοικήσει κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη μὲ τοὺς δούλους ποὺ τιμωρήθηκαν, τότε σηκώθηκε ὁ Νέρων καὶ δήλωσε πὼς, ἂν ἡ συμπόνια καὶ ἡ εὐσπλαχνία δὲν μποροῦσαν νὰ μαλακώσουν τὰ παληὰ ἔθιμα, ὡστόσο, δὲν πρέπει αὐτὰ νὰ γίνουν τώρα πιὸ σκληρά. Καὶ κατάφερε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ πρόταση ἐκείνη.

Ὁ Νέρων, διώρισε καὶ ἕναν ἰδιαίτερο δικαστή, ποὺ καθὼς ἀναφέρει ὁ Σενέκας, «εἶχε ἁρμοδιότητα νὰ δικάζει τὴν κακομεταχείριση, ποὺ ἔκαναν στοὺς δούλους οἱ κύριοί τους καὶ νὰ περιο-

ρίζει τὴν σκληρότητα καὶ τὴν αὐθαιρεσία τῶν κυρίων, καθὼς καὶ τὴν τσιγγουνιά τους, στὴ διατροφὴ τῶν δούλων τους». Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας περιώρισε τὰ θεάματα μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν μονομάχων καὶ καθὼς βεβαιώνει ὁ Σουητώνιος, ἀπαγόρευσε νὰ σκοτώνωνται σ' αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες, ἀκόμα καὶ οἱ καταδικασμένοι ἐγκλήματίες.

Τὰ ἴδια ἀναφέρουν γιὰ τὸν Τιβέριο. Τὰ γεγονότα αὐτὰ δείχνουν, πόσο ἄχαρτη εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, ποὺ ἠθικολογεῖ ἢ πολιτικολογεῖ, ποὺ βάζει ὁηλαδὴ γιὰ σκοπό της, νὰ ἐκτιμήσει τοὺς ἀνθρώπους ἄλλων ἐποχῶν, μὲ τὰ ἠθικὰ ἢ τὰ πολιτικὰ κριτήρια τοῦ καιροῦ μας. Ὁ μητροκτόνος καὶ συζυγοκτόνος Νέρων, ποὺ χαρίζει τὴ ζωὴ στοὺς δούλους καὶ στοὺς ἐγκληματίες ἀπὸ ἐπιείκεια — ὁ τύραννος, ποὺ προστατεύει τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὶς ἐκιθέσεις τῶν δημοκρατικῶν — ὁ τρελλὸς αὐτὸς καὶ παραλυμένος αὐτοκράτορας, ποὺ ἄσκεῖ τὴν εὐσπλαχνία καὶ τὴ φιλανθρωπία πρὶν ἀπὸ τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς μάρτυρες τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ εἶνει στοὺς πεινασμένους νὰ φᾶνε, στοὺς διψασμένους νὰ πιοῦν καὶ στοὺς γυμνοὺς νὰ ντυθοῦν (βλέπε τὶς ἡγεμονικὲς εὐεργεσίες του στὸ Ρωμαϊκὸ προλεταριάτο) καὶ ὑπερασπίζει τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς δυστυχισμένους — τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ πρόσωπο, δείχνει πόσο ἀτυχὴς θὰ ἦταν κάθε ἀπόπειρα, νὰ τὸ ἐκτιμήσουμε μὲ τὸ μέτρο τῆς ἠθικῆς. Ὅμως, ὅσο ὄύσκολο κι' ἀνόητο εἶναι νὰ θέλουμε νὰ βροῦμε, ἂν ὁ Νέρων ἦταν στὸ βάθος ἕνας καλὸς ἄνθρωπος ἢ ἂν ἦταν κακὸς ἢ καὶ τὰ ὄυό—ὅπως δέχονται σήμερα οἱ πιὸ πολλοὶ— ἄλλο τόσο εὔκολο εἶναι, νὰ ἐ ξ η γ ή σ ο υ μ ε τὸν Νέρωνα καὶ τὶς πράξεις του, τόσο ἐκεῖνες ποὺ συμπαθοῦμε, ὅσο κι' ἐκεῖνες ποὺ συχαινόμαστε, ἀπὸ τὴν ἐποχή του καὶ τὴ θέση του.

Τὰ φιλικὰ αἰσθήματα ποὺ εἶχαν γιὰ τοὺς δούλους, ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ τὸ προλεταριάτο, ἐνισχύθηκαν περισσότερο, ὅταν ὁ δοῦλος ἔπαψε νὰ εἶναι φ θ η ν ὸ ἐ μ π ό ρ ε υ μ α. Ἐπίσης, ἔλλειψε κι' ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ δούλου, ἐκεῖνο ἀκριβῶς, ποὺ πάντα προκαλοῦσε τὶς φοβερώτερες ἀπανθρωπίες σὲ βάρος του, δηλαδή, ἡ ἐκμετάλλευσή του γιὰ τὸ χρηματικὸ κέρδος. Ἔμειναν πιὰ μόνον οἱ δοῦλοι τῆς σπιτικῆς πολυτέλειας, ποὺ ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοὺς μεταχειρίζονταν μὲ μαλακότερο τρόπο. Καὶ τώρα, ἡ μεταχείρισή τους, ἔγινε ἀκόμα πιὸ ἀνθρώπινη, γιατὶ οἱ δοῦλοι

λιγόστεψαν καὶ ἀκρίβηναν, καὶ ἡ ζημιά, ποὺ εἶχε ὁ κύριός τους ἀπὸ τὸν πρόωρο θάνατο ἑνὸς δούλου, ἦταν μεγάλη, ἐπειδὴ ἦταν πιὸ δύσκολο νὰ τὸν ἀντικαταστήσει.

Καὶ ἀκόμα συντελοῦσε καὶ τὸ ὅτι, οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς πόλης ξεσυνήθισαν σιγὰ - σιγὰ τὴν πολεμικὴ τέχνη, καὶ ἄρχισαν νὰ φοβοῦνται τὶς αἱματοχυσίες. Στὸ τέλος καὶ ὁ διεθνισμὸς συνήθισε στοὺς ἀνθρώπους νὰ βλέπουν σὰν ἴσο τους κάθε συνάνθρωπό τους, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν καταγωγή του καὶ ἐξαφάνιζε τὶς διακρίσεις καὶ τὶς ἀντιθέσεις.

ε) Διεθνισμὸς

Εἴδαμε πιὸ πάνω πόσο εἶχε ἀναπτυχθεῖ τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο στὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἕνα δίκτυο ἀπὸ θαυμάσιους δρόμους ἔδενε τὴ Ρώμη μὲ τὶς ἐπαρχίες καὶ αὐτὲς πάλι τὴ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη. Ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀδιάκοπους πολέμους, ποὺ ἔκαναν οἱ πόλεις μεταξύ τους καὶ τὰ κράτη τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, καὶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Δημοκρατίας, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Αὐτοκρατορίας βασίλευε ἡ εἰρήνη. Αὐτὸ συνετέλεσε στὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ πολὺ ἡ ἐμπορικὴ συναλλαγή. Ἔτσι μπόρεσαν νὰ ριξουν κι' ὅλες τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας στὸν ἀντιπειρατικὸ ἀγῶνα. Ἡ πειρατεία, ποὺ ἕως τότε δὲν εἶχε σταματήσει καθόλου στὴν Μεσόγειο, τώρα ἐξαφανίσθηκε. Τώρα εἶχαν ἑνιαῖα μέτρα, σταθμὰ καὶ νομίσματα σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Αὐτὰ ἦταν παράγοντες, ποὺ ἀναπτύξανε σημαντικὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ διάφορα τμήματα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ ἐμπόριο, εἶχε βασικὰ προσωπικὸ χαρακτῆρα. Οἱ ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες δὲν ἦταν τότε πολὺ ἐξελιγμένες, τουλάχιστο γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις. Ὅποιος εἶχε μιὰ ὑπόθεση σ' ἄλλον τόπο, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ τὴν κανονίσει ὁ ἴδιος προσωπικὰ καὶ νὰ ταξιδέψει σ' αὐτὸν τὸν τόπο. Ὅλα αὐτὰ προσέγγιζαν σιγὰ σιγὰ τοὺς μεσογειακοὺς λαούς, καὶ ἐξομάλυναν τὶς διαφορές τους. Τὰ πράγματα βέβαια δὲν φτάσανε ποτὲ ὡς τὸ σημεῖο ποὺ ἡ αὐτοκρατο-

ρία νὰ ἀποκτήσει ὁμοιογένεια. Μποροῦσε πάντα κανεὶς νὰ τὴν χωρίσει σὲ δύο μέρη, στὸ δ υ τ ι κ ό, ποὺ μιλοῦσε Λατινικὰ καὶ ρωμαιόφερνε καὶ στὸ ἀ ν α τ ο λ ι κ ό, ποὺ μιλοῦσε Ἑλληνικὰ καὶ ἑλληνόφερνε. Ὅταν χάθηκε ἡ δύναμη ποὺ εἶχαν οἱ Ρωμαῖοι κοσμοκράτορες καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ οἱ παραδόσεις τους, ὅταν ἡ Ρώμη ἔπαψε νὰ εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας τότε καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ τμήματα ποὺ τὴν ἀπαρτίζανε χωρίσθηκαν καὶ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικά.

Στὴν ἀρχὴ ὅμως τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν μποροῦσε νὰ γίνει λόγος γιὰ διάσπαση τῆς κρατικῆς ἑνότητας. Ἀκριβῶς τότε ἦταν ποὺ ἔσβηνε ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ ὑποταγμένα ἔθνη καὶ στὴν κυρίαρχη πόλη. Ὅσο ὁ λαὸς τῆς Ρώμης ξέπεφτε, τόσο πιὸ πολὺ οἱ καίσαρες θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς τους ἡγεμόνες ὅλης τῆς ἐπικράτειας καὶ ὄχι πιὰ σὰν κυρίαρχους τῶν ἐπαρχιῶν γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ρώμης. Μιὰ Ρώμη ποὺ—ἀριστοκρατία καὶ λαὸς—ζοῦσε ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες, μὰ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ δώσει μόνη της ἀρκετοὺς στρατιῶτες καὶ ὑπαλλήλους γιὰ νὰ κρατάει ὑποταγμένες τὶς ἐπαρχίες της—μιὰ τέτοια Ρώμη ἦταν γιὰ τὸ κράτος τῶν καισάρων ἕνα στοιχεῖο ἀδυναμίας κι' ὄχι δύναμης. Αὐτὸ ποὺ ἡ Ρώμη ἔπαιρνε ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες, γιὰ τοὺς καίσαρες πήγαινε χαμένο καὶ μάλιστα δίχως ἀνταπόδοση. Γι' αὐτό, οἱ αὐτοκράτορες ἀναγκάσθηκαν γιὰ τὸ συμφέρον τους νὰ ἀντιδράσουν στὴν προνομιακὴ θέση ποὺ εἶχε ἡ Ρώμη μέσα στὴν αὐτοκρατορία καὶ τελικὰ νὰ τὴν καταλύσουν.

Τώρα, ἡ Ρωμαϊκὴ ὑπηκοότητα παραχωρήθηκε μαζικὰ καὶ στοὺς ἐπαρχιῶτες. Τοὺς βλέπουμε νὰ μπαίνουν στὴ Σύγκλητο καὶ νὰ ἀνεβαίνουν σὲ ἀνώτερα ἀξιώματα. Οἱ καίσαρες ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἐφάρμοσαν πρακτικὰ τὴν ἀρχή, πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν καταγωγή τους. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἦταν τὸ ἴδιο ὑπήκοοι καὶ τοὺς ἐκτιμοῦσαν μόνο ἀνάλογα μὲ τὴ χρησιμότητά τους, χωρὶς νὰ κάνουν διάκριση στὰ πρόσωπα, συγκλητικοὺς ἢ δούλους, Ρωμαίους ἢ Σύριους ἢ Γαλάτες. Στὸ τέλος, ἡ συγχώνευση καὶ ἡ ἰσοπέδωση τῶν ἐθνῶν εἶχε τόσο πολὺ προχωρήσει, ποὺ στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου αἰῶνα, ὁ Καρακάλλας παρεχώρησε τὴν Ρωμαϊκὴ ὑπηκοότητα σὲ ὅλους τοὺς ἐπαρχιῶτες. Ἔτσι, καταργήθηκε ἀκόμα καὶ ἡ τελευταία τυπικὴ διά-

κριση, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλοτε κυριάρχους καὶ ὑποταγμένους, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε πάψει στὴν πραγματικότητα κάθε τυπική τους διαφορά. Ἐκεῖνος ποὺ υἱοθέτησε τόσο ἐπίσημα μιὰν ἀπὸ τὶς εὐγενικώτερες ἰδέες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μιὰ ἰδέα ποὺ θὰ ἤθελε νὰ τὴν διεκδικήσει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὁ Χριστιανισμός, ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ διεφθαρμένους Ρωμαίους αὐτοκράτορες. Ἐλεεινή, ἦταν ἀκόμα καὶ ἡ αἰτία, ποὺ ἐπέβαλε στοὺς Ρωμαίους τὴν καθιέρωσή της: ἡ χ ρ η μ α τ ι κ ὴ ἀ ν ά γ κ η.

Τὸν καιρὸ τῆς Δημοκρατίας, οἱ Ρωμαῖοι πολῖτες εἶχαν ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς φόρους, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ κατακτημένες ἐπαρχίες, ἄρχισαν τὴν σημαντικὴ συνεισφορά τους. Ὅταν, ὁ Αἰμίλιος Παῦλος νίκησε τὸν Περσέα, ἔφερε ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴ λεία 300 ἑκατομμύρια σεστέρτιους στὸ δημόσιο θησαυρό, καὶ ἀπὸ τότε ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, ἔπαψε νὰ πληρώνει φόρους (*). Ἀπὸ τὸν Αὔγουστο ὅμως κι' ὕστερα, ἡ οἰκονομικὴ στενότητα, ἀνάγκασε τὴν αὐτοκρατορία νὰ ξαναβάλει σιγὰ - σιγά, νέα φορολογικὰ βάρη στοὺς Ρωμαίους πολῖτες. Ἡ «μεταρρύθμιση» τοῦ Καρακάλλα, εἶχε κάνει ὅλους τοὺς ἐπαρχιῶτες Ρωμαίους πολῖτες κι' ἔτσι τοὺς ὑποχρέωνε νὰ πληρώνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παληοὺς φόρους, ἀκόμα καὶ ὅσους πλήρωναν οἱ παληοὶ Ρωμαῖοι πολῖτες. Τοὺς φόρους αὐτοὺς μάλιστα, τοὺς διπλασίασε ἡ δημοσιονομικὴ μεγαλοφυΐα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ πολεμικὸς προϋπολογισμὸς αὔξανε κατὰ 76 ἑκατομμύρια χρ. δραχμές. Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, ὅτι μιὰ ἁπλὴ «δημοσιονομικὴ μεταρρύθμιση», δὲν ἔκανε τίποτα. Χρειάζονταν κι' ἄλλα μέσα. Ἀπ' αὐτά, τὸ σπουδαιότερο ἦταν ἡ χειροτέρευση τοῦ νομίσματος καὶ ἡ κιβδηλοποιΐα σὲ μιὰ ξεδιάντροπη κλίμακα.

Ἡ γενικὴ παρακμὴ βοηθοῦσε καὶ μὲ ἄλλους τρόπους ἀκόμα στὸ νὰ διαδοθεῖ τὸ διεθνικὸ πνεῦμα καὶ νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ἐθνικὲς προλήψεις.

Ἡ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ διαφθορὰ στὴ Ρώμη, προχωροῦσαν τόσο γρήγορα, ποὺ οἱ Ρωμαῖοι, ἀφοῦ πρῶτα εἶχαν κάψει νὰ δίνουν στὸ κράτος σ τ ρ α τ ι ῶ τ ε ς, σὲ λίγο ἔπαυσαν

---

* Π λ ί ν ι ο υ. Φυσικὴ Ἱστορία, XXXIII, 17.

νὰ τοῦ δίνουν καὶ κρατικοὺς ὑ π α λ λ ή λ ο υ ς. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς αὐτοκράτορες. Οἱ πρῶτοι αὐτοκράτορες, ἦταν ἀπόγονοι ἀπὸ παληὲς οἰκογένειες τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἀπὸ τὴν Ἰουλιανὴ καὶ τὴν Κλαυδιανὴ γενιά. Ὁ τρίτος ὅμως, αὐτοκράτορας τῆς Ἰουλιανῆς δυναστείας, Καλιγούλας, ἦταν τρελλὸς καὶ μὲ τὸν Νέρωνα, φάνηκε ἡ χρεωκοπία τῆς διοικητικῆς ἀνικανότητας τῆς Ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ διάδοχος τοῦ Νέρωνα Γ ά λ β α ς, κατάγονταν ἀκόμα ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια Ρωμαίων πατρικίων, αὐτὸν ὅμως τὸν διαδέχθηκε ὁ Ὄ θ ω ν, ἀπὸ μιὰ μεγάλη Ἐ τ ρ ο υ σ κ ι κ ὴ οἰκογένεια καὶ ὁ Β ι τ έ λ λ ι ο ς, ποὺ ἦταν ἕνας π λ η β ε ῖ ο ς, ἀπὸ τὴν Ἀπουλία. Στὸ τέλος, ὁ Β ε σ π α σ ι α ν ό ς, ποὺ ἵδρυσε τὴν δυναστεία τῶν Φλαβίων, ἦταν πληβεῖος, ἀπὸ τὴ φυλὴ τῶν Σ α β ί ν ω ν. Οἱ Ἰταλοὶ ὅμως πληβεῖοι, ἀποδείχθηκαν καὶ αὐτοὶ τόσο διεφθαρμένοι καὶ ἀνίκανοι γιὰ τὴν διακυβέρνηση, ὅσο καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀριστοκράτες. Ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐλεεινὸ Δομιτιανό, τὸν γιὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ, ἦλθε, μετὰ τὴ σύντομη μεσοβασιλεία τοῦ Νέρβα, ὁ Ἰ σ π α ν ὸ ς Τραϊανός. Μ' αὐτόν, ἀρχίζει ἡ δυναστεία μὲ τοὺς Ἱσπανοὺς αὐτοκράτορες, ποὺ ἐκράτησε κοντὰ ἑκατὸ χρόνια, ὥσπου κι' αὐτὴ στὸ τέλος μὲ τὸν Κόμμοδο, χρεωκόπησε πολιτικά.

Ὕστερα ἀπὸ τοὺς Ἱσπανούς, ἔρχεται ἡ Ἀ φ ρ ι κ α ν ο σ υ ρ ι α κ ὴ δυναστεία, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν Σεπτίμιο Σεβῆρο. Μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα αὐτῆς τῆς δυναστείας, τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου, οἱ λεγεῶνες ἀνέβασαν στὸ θρόνο, ἕνα Θρᾶκα μὲ Γοτθικὴ καταγωγή, τὸν Μαξιμῖνο. Αὐτός, ἦταν ὁ προάγγελος τῆς ἐποχῆς, ποὺ θὰ κυριαρχοῦσαν στὴ Ρώμη οἱ Γότθοι. Ὅσο πιὸ πολὺ προχωρεῖ ἡ γενικὴ ἀποσύνθεση καὶ στὶς ἐπαρχίες, τόσο πιὸ μεγάλη ἀνάγκη ἔχει ἡ αὐτοκρατορία γιὰ μετάγγιση μὲ αἷμα βαρβαρικό, ὄχι Ρωμαϊκό, καὶ νὰ βάλει νέες ζωτικὲς δυνάμεις στὸ παραλυμένο κορμί της. Ταυτόχρονα, ἡ Ρώμη ἦταν ἀναγκασμένη νὰ γυρεύει βλο καὶ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ, τόσο τοὺς στρατιῶτες της, ὅσο καὶ τοὺς αὐτοκράτορές της.

Πιὸ πάνω, εἴδαμε δούλους νὰ κυριαρχοῦν σὰν αὐλικοὶ ὑπάλληλοι ἐπάνω σὲ ἐλεύθερους πολίτες. Τώρα, βλέπουμε ἐπαρχιῶτες

καὶ βάρβαρους ἀκόμα νὰ ἐξουσιάζουν τοὺς Ρωμαίους καὶ νὰ γίνωνται αὐτοκράτορες, δηλαδὴ ἄνθρωποι, ποὺ τοὺς λάτρευαν σὰν θεούς. Ἔτσι, δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν ὅλες οἱ φυλετικὲς καὶ ταξικὲς προλήψεις τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀρχαιότητας καὶ νὰ ἐνισχύεται ὅλο καὶ πιὸ πολύ, τὸ αἴσθημα τῆς καθολικῆς ἰσότητας.

Σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους, τὸ αἴσθημα αὐτὸ εἶχε γεννηθεῖ πρὶν ἀκόμα οἱ καταστάσεις ποὺ περιγράψαμε, γίνουν μιὰ κοινοτομία. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κικέρωνας ἔγραφε: (De officiis, 3, 6): «Ὅποιος ὑποστηρίζει πὼς πρέπει νὰ σεβόμαστε τοὺς συμπολίτες μας μόνο, ὄχι ὅμως καὶ τοὺς ξένους, αὐτὸς σπάζει τὸν καθολικὸ δεσμὸ τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς, καὶ ξερριζώνει τὴν εὐεργεσία, τὴ γενναιοδωρία, τὴν καλωσύνη καὶ τὴ δικαιοσύνη». Οἱ ἰδεαλιστὲς ἱστοριογράφοι μας συγχέουν φυσικὰ κι' ἐδῶ, ὅπως πάντα, τὴν αἰτία μὲ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸ ἀντίστροφο, καὶ νομίζουν πὼς τέτοιες φράσεις, ποὺ οἱ «εὐλαβεῖς» τὶς βρίσκουν στὰ Εὐαγγέλια καὶ οἱ «διαφωτισμένοι» στοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους, στάθηκαν ἡ αἰτία γιὰ νὰ ἐξημερωθοῦν τὰ ἤθη καὶ νὰ φτάσει τὸ ἔθνος στὴν ἔννοια τῆς καθολικότητας τῆς ἀνθρωκότητας. Τὸ δυστύχημα μόνο γι' αὐτοὺς εἶναι πὼς ὅλα αὐτὰ τὰ «εὐγενικὰ καὶ ἀνώτερα πνεύματα», ποὺ τάχα ἔφεραν μιὰ τέτοια ἐπανάσταση στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, τὰ κυβερνοῦσαν αἱμοβόρα τέρατα καὶ ἀκόλαστοι τύποι σὰν τὸν Τιβέριο, τὸν Νέρωνα, τὸν Καρακάλλα, μαζὶ μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐθνικούς, ἀλαζόνες καὶ φιλόσοφους τῆς μόδας καὶ ἀπατεῶνες σὰν τὸν νεώτερο Πλίνιο, τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα καὶ τὸν Πλωτῖνο ποὺ τοὺς γνωρίσαμε πιὸ πάνω.

Ὕστερα, ὅπως τὸ ποῦμε μεταξὺ ἄλλων, καὶ οἱ πιὸ ἐπιφανεῖς Χριστιανοὶ ἤξεραν νὰ προσαρμοσθοῦν στὴν ὡραία αὐτὴ κοινωνία. Σχετικὰ ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα: Ἀπὸ ὅλες τὶς θηλυκὲς καὶ ἀρσενικὲς παλλακίδες, ποὺ εἶχε ὁ αὐτοκράτορας Κόμμοδος 180 ὡς 192, (λένε πὼς εἶχε ἕνα ὁλόκληρο χαρέμι ἀπὸ 300 κορίτσια καὶ ἄλλα τόσα ἀγόρια), ἡ Μαρκία, ἀπολάμβανε τὴν τιμὴ νὰ ἔχει τὴν πρώτη θέση. Ἦταν μιὰ εὐλαβικὴ Χριστιανὴ καὶ ψυχοκόρη τοῦ πρεσβυτέρου Ὑακίνθου, στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Ρώμης. Ἡ ἐπιρροή της ἦταν τόσο μεγάλη, ποὺ κατάφερε νὰ ἐλευθερωθοῦν πολλοὶ ἐξορισμένοι χριστιανοί. Στὸ τέλος, ὅμως, τῆς

ἔγινε βαρετὸς ὁ αὐτοκρατορικὸς ἐραστής της, ἴσως καὶ νὰ φοβόταν μὴν τὴν σκοτώσει καὶ τὴν ἴδια, ἀφοῦ ἦταν τόσο αἱμοβόρος. Πῆρε μέρος σὲ μιὰ συνωμοσία, ἐνάντια στὴ ζωὴ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ ἀνέλαβε νὰ ἐκτελέσει αὐτὴ τὸ σχέδιο τῆς δολοφονίας. Τὴν νύχτα τῆς 31 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 192, ἡ καλὴ Χριστιανή, προσέφερε στὸν ἀνύποπτο ἐραστή της ἕνα ποτὸ μὲ δηλητήριο. Κι' ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν ἔκανε γρήγορα τὴν ἐνέργειά του, ἔπνιξαν τὸν αὐτοκράτορα, ποὺ ἦταν πιὰ ἀναίσθητος.

Τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Κάλλιστου, προστατευόμενου τῆς Μαρκίας :

«Ὁ Κάλλιστος στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του εἶχε ὀργανώσει μιὰ τράπεζα γιατὶ εἶχε μεγάλη ἱκανότητα στὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Στὴν ἀρχὴ ἦταν δοῦλος σ' ἕνα ἐπιφανῆ χριστιανό, ποὺ τοῦ εἶχε παραδώσει ἕνα σημαντικὸ ποσὸ γιὰ νὰ τὸ ἐκμεταλλευθεῖ ἀνοίγοντας μιὰ τραπεζιτικὴ ἐπιχείρηση. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ὁ δοῦλος ὑπεξαίρεσε τὰ μεγάλα ποσὰ ποὺ εἶχαν καταθέσει οἱ χῆρες καὶ οἱ ἄλλοι πιστωτὲς, ποὺ εἶχαν ἐμπιστοσύνη στὴ φερεγγυότητα τοῦ κυρίου του, ὁ κύριος ζήτησε λογαριασμὸ ἀπὸ τὸ δοῦλο του. Ὁ ἄπιστος ὅμως ὑπηρέτης δραπετεύει. Τὸν πιάνουν καὶ ὁ κύριός του τὸν ὑποβάλλει στὰ βασανιστήρια. Μὲ τὶς παρακλήσεις ὅμως τῶν ἄλλων Χριστιανῶν ἐλευθερώθηκε, ἀλλὰ ὁ διοικητὴς τῆς πόλης τὸν ἔστειλε στὰ μεταλλεῖα τῆς Σαρδηνίας, καὶ τότε ἀποκτᾶ τὴν εὔνοια τῆς Μαρκίας, τῆς πανίσχυρης ἐρωμένης τοῦ αὐτοκράτορα Κόμμοδου. Μὲ τὶς δικές της ἐνέργειες, ἀπελευθερώνεται καὶ σὲ λίγο ἐκλέγεται ἐ π ί σ κ ο π ο ς τ ῆ ς Ρ ώ μ η ς».(*)

Ὁ Kalthoff νομίζει πιθανὸ πὼς οἱ δυὸ διηγήσεις τοῦ Εὐαγγελίου γιὰ τὸν ἄπιστο οἰκονόμο, ποὺ «φίλους ἑαυτῷ ἐποίησε ἐκ τοῦ Μαμμωνᾶ τῆς ἀδικίας» (Λουκᾶ, 16, μέχρι 9) καὶ γιὰ τὴ μεγάλη ἁμαρτωλὴ ποὺ «ἀφέωνται αἱ ἁμαρτίαι αὐτῆς αἱ πολλαί, ὅτι ἀγάπησε πολύ». (Λουκᾶ, 7, 36 μέχρι 48), μπήκανε στὸ Εὐαγγέλιο γιὰ νὰ δώσουν τὴν «ἐκκλησιαστικὴ ἑρμηνεία καὶ κύρωση» στὶς ἀμφίβολες προσωπικότητες τῆς Μαρκίας καὶ τοῦ Κάλλιστου,

---

* Kalthoff, Die Entstehung des Christentums σ. 139.

ποὺ παίξανε τόσο μεγάλο ρόλο μέσα στὴ Χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Ρώμης.

Νὰ κι' ἕνα ἄλλο ἀκόμα στοιχεῖο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς συγγραφῆς τῶν Εὐαγγελίων.

Ὁ Κάλλιστος δὲν ἦταν ὁ τελευταῖος ἐπίσκοπος καὶ πάπας, ποὺ χρωστοῦσε τὸ ἀξίωμά του σὲ μιὰ πόρνη, τὸ ἴδιο ὅπως ἡ Ζολοφονία τοῦ Κέμμοδου δὲν ἦταν ὁ τελευταῖος φόνος ἀπὸ Χριστιανούς. Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ αἱμοβορία καὶ ἡ θηριωδία, ποὺ εἶχαν πολλοὶ πάπες καὶ αὐτοκράτορες ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ «Ἁγίου» Κωνσταντίνου.

Ἦταν λιπὸν πολὺ ἰδιόμορφη ἡ «ἐξημέρωση καὶ ἡ ἐξευγένιση τῶν ἠθῶν» ποὺ ἔφερε ὁ Χριστιανισμός. Γιὰ νὰ καταλάβουμε πόσο ἦταν περιορισμένη καὶ πόσες ἀντιφάσεις ἔκλεινε, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὶς οἰκονομικές της ρίζες. Οἱ ὅμορφες ἠθικὲς διδασκαλίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν μᾶς ἐξηγοῦν τίποτα.

Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὸ διεθνισμό.

στ΄.) Θρησκευτικότητα.

Τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο καὶ ἡ πολιτικὴ ἰσοπέδωση ἦταν δυὸ ἰσχυρὲς αἰτίες ποὺ ἀναπτύσσονταν ὁ διεθνισμός. Ὡστόσο, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πάρει τόση ἀνάπτυξη, ἂν δὲν εἶχαν διαλυθεῖ ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ δεσμοὶ ποὺ συγκρατοῦσαν τὶς παλιὲς κοινότητες, ἀλλὰ καὶ τὶς χώριζαν ταυτόχρονα.

Οἱ ὀργανώσεις. ποὺ στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν καθορίσει ὅλη τὴν ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ποὺ τοῦ εἶχαν δώσει ἕνα στήριγμα καὶ μιὰ κατεύθυνση, ἔχασαν στὸν καιρὸ τῆς αὐτοκρατορίας, κάθε σημασία καὶ κάθε δύναμη: τόσο ἐκεῖνες, ποὺ στηρίζονταν στὸν ἐξ αἵματος δεσμό, ὅπως ἡ gens καὶ ἡ οἰκογένεια, ὅσο κι' ἐκεῖνες, ποὺ στηρίζονταν στὸν τοπικὸ δεσμό, στὴν συγκατοικία πάνω σὲ κοινὸ ἔδαφος, ὅπως ἦταν ἡ ἀγροτικὴ κομμούνα καὶ ἡ κοινότητα. Αὐτὸς ἦταν κι' ὁ λόγος, πού, ὅπως εἴδαμε, οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν ἀσταθεῖς καὶ ἄρχισαν νὰ γυρεύουν νέα πρότυπα καὶ νέους ὁδηγούς, διάφορους σωτῆρες. Αὐτὸ ὅμως, τοὺς ἔσπρωξε νὰ

δημιουργήσουν καὶ νέες κοινωνικὲς ὀργανώσεις, ποὺ νὰ προσαρμόζωνται στὶς νέες ἀνάγκες καλύτερα ἀπὸ τὶς παληές, μιὰ ποὺ αὐτὲς εἶχαν γίνει πιὰ ἕνα βάρος.

Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Δημοκρατίας, ἄρχισε νὰ παρουσιάζεται μιὰ τάση νὰ δημιουργηθοῦν λέσχες καὶ ἑνώσεις, πρὸ πάντων γιὰ πολιτικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια. Οἱ καίσαρες τὶς διέλυσαν.—Τίποτε ἄλλο δὲν φοβᾶται τόσο πολὺ ὁ ἀπολυταρχισμός, ὅσο τὶς κοινωνικὲς ὀργανώσεις.—Ἡ δύναμή του εἶναι πιὸ μεγάλη, ὅταν ἡ κρατικὴ ἐξουσία εἶναι ἡ μοναδικὴ ὀργάνωση μέσα στὴν κοινωνία καὶ μπροστά της, οἱ πολῖτες εἶναι διασκορπισμένοι.

Ὁ Καίσαρας ἀκόμα «διέλυσε ὅλες τὶς ἑνώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες, ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ τὰ παληὰ χρόνια τῆς ἀρχαιότητας», μᾶς ἀναφέρει ὁ Σουητώνιος (Caesar Κεφ. 42). Ὁ ἴδιος λέει γιὰ τὸν Αὔγουστο:

«Ἀκόμα καὶ πολλὰ κόμματα (plurimae factiones) ὀργανώθηκαν, παίρνοντας τὸ ὄνομα κάποιου καινούργιου σωματείου, γιὰ νὰ κάνουν διάφορα κακουργήματα... Αὐτὸς διέλυσε ὅλα τὰ σωματεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παληά, ποὺ ἦταν ἀναγνωρισμένα ἀπὸ τὸν νόμο (*).

Ὁ Μόμσεν, βρίσκει πολὺ σωστὰ αὐτὰ τὰ μέτρα. Ὁ τετραπέρατος, ὁ κατεργάρης, ὁ ἀσυνείδητος συνωμότης καὶ ἀπατεώνας Καίσαρας, τοῦ φαίνεται σὰν ἕνας «γνήσιος πολιτικός». ποὺ «ὑπηρετοῦσε τὸ λαό, ὄχι γιὰ νὰ πάρει ἀμοιβές, οὔτε γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἀγάπη του», ἀλλὰ «γιὰ τὴν μελλοντική του εὐτυχία καὶ τὸ κυριώτερο, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ σώσει τὸ ἔθνος του καὶ νὰ τοῦ δώσει νέα ζωή» (**). Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ ποὺ κάνει ὁ Μόμσεν γιὰ τὸν Καίσαρα, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Μόμσεν, γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Ἰουνίου (ἡ πρώτη του ἔκδοση ἔγινε τὸ 1854), ὅταν τὸν Ναπολέοντα τὸν 3ο, ἀκόμα καὶ πολλοὶ φιλελεύθεροι, καὶ εἰδικώτερα

---

* Octavianus Augustus, Κεφ. 32.

** Römische Geschichte, III, 476.

Γερμανοί, τὸν θεωροῦσαν γιὰ σωτῆρα τῆς κοινωνίας καὶ ἐκεῖνος εἶχε κάνει τῆς μόδας τὸν καισαρισμό.

Ὅταν ὁ Καῖσαρ σταμάτησε κάθε πολιτικὴ δράση καὶ ἀπαγόρευσε τὶς πολιτικὲς ὀργανώσεις, ἡ τάση γιὰ ὀργάνωση στράφηκε σὲ πιὸ ἀκίνδυνα σωματεῖα. Ἐπαγγελματικὲς ἑνώσεις λόγου χάρη, καὶ ταμεῖα ἀλληλοβοηθείας γιὰ τὶς ἀρρώστειες, τοὺς θανάτους, γιὰ τοὺς ἄπορους, ἀκόμα καὶ ὀργανώσεις μὲ ἐθελοντὲς πυροσβέστες καὶ ἁπλοὺς ὅμως συλλόγους, ἑταιρίες ψυχαγωγικές, φιλολογικὲς καὶ ἄλλες τέτοιες, ποὺ ξεφύτρωναν σὰν τὰ μανιτάρια. Τόσο ὅμως καχύποπτος ἦταν ὁ καισαρισμός, ποὺ κι' αὐτὰ ἀκόμα τὰ σωματεῖα, δὲν τὰ ἀνέχονταν, γιατὶ μποροῦσαν νὰ μετατραποῦν σὲ ὀργανώσεις πιὸ ἐπικίνδυνες.

Στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Πλίνιου μὲ τὸν Τραϊανό, ὑπάρχουν καὶ ἐπιστολές, ὅπου ὁ Πλίνιος μιλᾶ γιὰ μιὰ πυρκαϊά, ποὺ κατέστρεψε τὴ Νικομήδεια καὶ συνιστᾶ στὸν αὐτοκράτορα νὰ ἐπιτρέψει νὰ ἱδρυθεῖ μιὰ ἕνωση ἀπὸ ἐθελοντὲς πυροσβέστες (collegium fabrorum), ποὺ νὰ μὴν εἶναι περισσότεροι ἀπὸ 150. Ἔτσι, λέει, θὰ εἶναι εὔκολο νὰ τοὺς ἐπιβλέπουμε. Ὁ Τραϊανός, ὅμως, τὸ βρῆκε κι' αὐτὸ πολὺ ἐπικίνδυνο καὶ δὲν ἔδωσε τὴν συγκατάθεσή του (*).

Ἀπὸ ἄλλες ἐπιστολὲς (117 καὶ 118), βλέπουμε ὅτι ὁ Τραϊανὸς καὶ ὁ Πλίνιος, θεωροῦσαν ἐπικίνδυνες γιὰ τὸ κράτος, ἀκόμα καὶ τὶς ἁπλὲς συναθροίσεις στοὺς γάμους καὶ σὲ ἄλλες γιορτές, ποὺ ἔκαναν πλούσιοι ἄνθρωποι καὶ ὅπου μοιραζαν λεπτά.

Καὶ ὅμως, οἱ ἱστορικοί μας ἐξυμνοῦν τὸν Τραϊανό, σὰν ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους Ρωμαίους αὐτοκράτορες.

Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ τάση γιὰ τὴν ὀργάνωση δὲν ἔβρισκε ἄλλο καταφύγιο, ἀπὸ τὶς μυστικὲς ἑταιρίες. Ἡ ἀποκάλυψή τους ὅμως, ἀπειλοῦσε τὰ μέλη τους μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Εἶναι φανερό, πὼς ἁπλὴ εὐχαρίστηση ἢ ἀκόμα καὶ ὠφελήματα, ποὺ καλυτερεύουν τὴν ἀτομικὴ θέση τοῦ καθενός, δὲν ἦταν ἀρκετοὶ λόγοι, γιὰ νὰ κάνουν κάποιον νὰ βάλει τὸ κεφάλι του σὲ κίνδυνο. Τέτοιες ἑνώσεις μποροῦσαν νὰ γίνουν καὶ νὰ

---

* Plinius, Ἐπιστολὲς X, 42 καὶ 43.

κρατηθοῦν μόνο, ἂν ἔβαζαν ἕνα σκοπό, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα καὶ ποὺ αὐτὸς ὁ σκοπὸς παρέμενε κι' ὅταν ἀκόμα χανόταν τὸ ἄτομο. Γι' αὐτὸν ὅμως τὸ λόγο, οἱ ἑνώσεις αὐτές, τότε μόνο μποροῦσαν ν' ἀποκτήσουν μεγάλη δύναμη, ὅταν ὁ σκοπός τους ἀνταποκρίνονταν σ' ἕνα μεγάλο κοινωνικὸ συμφέρον καὶ σὲ μιὰ ἰσχυρὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη, ποὺ ἦταν γενικώτερα αἰσθητή· ἕνα ταξικὸ ἢ καθολικὸ συμφέρον, ἕνα συμφέρον, ποὺ τὸ αἰσθάνονταν πολὺ βαθειὰ οἱ πλατειὲς μᾶζες τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ μονάχα μποροῦσε νὰ ὑποκινήσει τὰ πιὸ δυναμικὰ καὶ μὲ αὐταπάρνηση μέλη, νὰ διακινδυνεύουν τὴ ζωή τους, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ. Μὲ ἄλλα λόγια: Στὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, μποροῦσαν νὰ σταθοῦν ὀργανώσεις, μοναχὰ μὲ ἕναν εὐρύτερο κοινωνικὸ σκοπό, μ' ἕνα ἀνώτερο ἰδανικό. Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦσε νὰ δώσει τότε ζωὴ σὲ μιὰ ὀργάνωση, δὲν ἦταν ἕνας ἀγώνας γιὰ πρακτικὰ ὠφελήματα, γιὰ τὰ συμφέροντα τῆς στιγμῆς, ἀλλὰ μόνο μιὰ ἀνώτερη ἐπαναστατικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ὁρμή.

Ὁ ἰδεαλισμὸς αὐτός, δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸν φιλοσοφικὸ ἰδεαλισμό. Ἀκόμα καὶ στὴν ὑλιστικὴ φιλοσοφία ὅταν βασισθεῖ κανείς, μπορεῖ νὰ καταλήξει νὰ βάλει στὸν ἑαυτό του μεγάλους κοινωνικοὺς σκοπούς. Καὶ μάλιστα, μόνο μὲ τὴν ὑλιστικὴ μέθοδο, μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ ἐρευνῶντας τὶς ἀναγκαῖες σχέσεις στὰ φαινόμενα, ποὺ γνωρίσαμε μὲ τὴν πεῖρα, θὰ μπορέσουμε νὰ χαράξουμε μεγάλους κοινωνικοὺς σκοπούς, χωρὶς αὐταπάτες. Στὸν καιρὸ ὅμως τῆς Αὐτοκρατορίας, ἔλλειπαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ τέτοια μέθοδο. Μόνο μὲ ἕναν ἠθικολογικὸ μυστικισμό, τὸ ἄτομο μποροῦσε τότε νὰ ὑψωθεῖ πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ συλλάβει σκοποὺς ἀνώτερους, ποὺ νὰ ξεπερνοῦν τὰ προσωπικὰ καὶ στιγμιαῖα συμφέροντά του, δηλαδὴ μὲ μιὰ νοοτροπία ποὺ εἶναι γνωστὴ σὰν θρησκευτική.

Ἡ ἐποχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, γνώρισε μόνο θρησκευτικὲς ἑνώσεις. Δὲν θὰ τὶς κατανοούσαμε ὅμως σωστά, ἂν πέρα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ μορφή τους, τὸν ἠθικολογικὸ μυστικισμό τους, παραβλέπαμε τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο, ποὺ εἶχαν ἔλες αὐτὲς οἱ ἑνώσεις καὶ ποὺ τοὺς ἔδινε τὴ δύναμή τους: τὸν πόθο γιὰ νὰ βγοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν ἀπελπιστικὴ κατάσταση, ποὺ

βρίσκονταν τότε, γιὰ νὰ δημιουργήσουν ἀνώτερες κοινωνικὲς μορφές, νὰ συνεργασθοῦν καὶ νὰ ὑποστηριχθοῦν μεταξύ τους τὰ ἄτομα, ποὺ μὲ τὴν ἀπομόνωσή τους εἶχαν χάσει κάθε στήριγμα καὶ τώρα ξανάβρισκαν τὸ θάρρος καὶ τὴ χαρὰ μέσα στὴν ἕνωσή τους, γιὰ κοινοὺς ἀνώτερους σκοπούς.

Οἱ θρησκευτικὲς ὅμως αὐτὲς ἑνώσεις, ἔφεραν πάλι μιὰ καινούργια διαίρεση μέσα στὴν κοινωνία, κι' αὐτὸ ἔγινε στὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς, ποὺ ὁ Μεσογειακὸς κόσμος περνοῦσε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐθνότητας στὴν ἀντίληψη τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ καθαρὰ εἰκονομικὲς ὀργανώσεις, ποὺ ζητοῦσαν νὰ βοηθήσουν τὸ ἄτομο στὸ ἕνα ἢ στὸ ἄλλο σημεῖο, δὲν τὸ ξεχώριζαν ἀπὸ τὴν κοινωνία ὅπου ζοῦσε καὶ δὲν ἔδιναν καινούργιο περιεχόμενο στὴ ζωή του. Δὲν γινόταν ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἑνώσεις, ποὺ μὲ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας, ἐπεδίωκαν ἕνα μεγάλο κοινωνικὸ ἰδανικό. Τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν τότε κοινωνία, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα πέρα γιὰ πέρα. Ὅσοι ἀγωνίζονταν γι' αὐτὸ τὸ ἰδανικό, μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα μὲ τὸν ἄλλο κόσμο, ἀλλὰ αὐτὸς ὅλα τοὺς ἔνειωθε. Καὶ σὲ κάθε βῆμα τους οἱ δυὸ κόσμοι, παληὸς καὶ νέος, ἔρχονταν σὲ σύγκρουση σὰν δυὸ ἐχθροί, παρ' ὅλο ποὺ κατοικοῦσαν στὸν ἴδιο τόπο. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ νέα ἀντίθεση, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή, ποὺ ὁ Γαλάτης καὶ ὁ Σύριος, ὁ Ρωμαῖος καὶ ὁ Αἰγύπτιος, ὁ Ἱσπανὸς καὶ ὁ Ἕλληνας ἄρχιζαν νὰ χάνουν τὴν ἐθνική τους αὐτοτέλεια, γεννήθηκε μιὰ μεγάλη ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς καὶ στοὺς ἄπιστους, στοὺς ἁγίους καὶ στοὺς ἁμαρτωλούς, στοὺς χριστιανοὺς καὶ στοὺς ἐθνικούς, ἀντίθεση ποὺ σὲ λίγο θὰ ἄνοιγε ἕνα τεράστιο χάσμα μέσα στὸν κόσμο.

Ὅσο μεγάλωνε ἡ ἀντίθεση καὶ ἡ πάλη γινόταν σφοδρότερη, τόσο μεγάλωνε καὶ ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ φανατισμός, ποὺ ἀναγναστικὰ φέρνει μαζί του κάθε ἀγώνας, ποὺ τὸ ἴδιο μ' αὐτὸν εἶναι ἀναγκαῖα στοιχεῖα στὴν πρόοδο καὶ στὴν ἐξέλιξη, γιὰ νὰ ἐμπνέουν καὶ νὰ δυναμώνουν τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας. Πρέπει νὰ σημειώσουμε δῶ, ὅτι λέγοντας μισαλλοδοξία ἐδὲν ἐννοοῦμε πὼς ἐμπόδιζαν μὲ τὴ βία τὴ διάδοση κάθε ἀντίθετης ἰδέας, ἀλλὰ πὼς ἀπέκρουαν καὶ ἐπέκριναν κάθε ἄλλη ἰδέα καὶ

ὑπεράσπιζαν μὲ πάθος τὴ δική τους. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, μόνο ἡ δουλειὰ καὶ ἡ τεμπελιὰ εἶναι χωρὶς φανατισμό, ὅταν πρόκειται γιὰ μεγάλα, γενικὰ καὶ ζωτικὰ συμφέροντα, μέσα στὴν κοινωνία.

Τὰ συμφέροντα αὐτὰ βέβαια, ἀλλάζουν ὁλοένα. Ὅ,τι ἦταν χθὲς ζήτημα ζωῆς, μπορεῖ σήμερα νὰ εἶναι ἀδιάφορο, νὰ μὴν ἀξίζει τὸν κόπο ν' ἀγωνισθεῖ κανεὶς γι' αὐτό. Μπορεῖ, λοιπόν, ὁ φανατισμὸς γι' αὐτό, ποὺ χθὲς ἦταν ἀναγκαῖος, νὰ γίνει σήμερα μιὰ αἰτία νὰ σπαταληθοῦν ἄδικα δυνάμεις καὶ γι' αὐτὸ νὰ εἶναι ἐπιβλαβής.

Ἔτσι, ἡ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμός, ποὺ εἶχαν πολλὲς ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς αἱρέσεις, κάθε φορά, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς δυνάμεις, ποὺ ὠθοῦσαν πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, ὅσον καιρὸ οἱ μεγάλοι κοινωνικοὶ σκοποί, ἦταν προσιτοὶ στὶς μᾶζες, δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὰ χρόνια τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης. Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς γίνονται ἀντιδραστικὲς καὶ καταντοῦν ἕνας φραγμὸς γιὰ τὴν πρόοδο, μόνο ἀκὸ τὴν στιγμή, ποὺ οἱ μέθοδοι τῆς νεώτερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ξεπέρασαν τὴν θρησκευτικὴ δοξασία. Τώρα, τὴν νοοτροπία αὐτὴ τὴν ἔχουν μόνο οἱ καθυστερημένες τάξεις, τὰ καθυστερημένα κοινωνικὰ στρώματα καὶ δὲν μπορεῖ πιὰ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀποτελεῖ κίνητρο γιὰ νέους κοινωνικοὺς σκοπούς.

Ἡ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία ἦταν ἕνα καινούργιο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς νοοτροπίας ποὺ εἶχε ἡ ἀρχαία κοινωνία. Ἡ κοινωνία αὐτή, ὅσο μεγάλη κι' ἂν ἦταν ἡ ἐθνική της μισαλλοδοξία, ὅσο κι' ἂν περιφρονοῦσε τοὺς ξένους ἢ κι' ἂν ἔκανε δοῦλο καὶ σκότωνε τὸν ἐχθρό, ἀκόμα κι' ἂν δὲν εἶχε πολεμήσει στὸν πόλεμο ἐνάντιά τους—ποτέ της δὲν σκέφτονταν νὰ περιφρονήσει κάποιον γιὰ τὶς θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Περιπτώσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὶς πάρουν γιὰ θρησκευτικοὺς διωγμούς, ὅπως λόγου χάρη ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη, θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν διωγμοὶ μὲ π ο λ ι τ ι κ ὸ κι' ὄχι θρησκευτικὸ χαρακτῆρα.

Ἡ νέα νοοτροπία ποὺ γεννήθηκε στὴν ἐποχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας ἀναψε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία καὶ στὰ δυὸ μέρη μάλιστα, τόσο στοὺς Χριστιανοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἐ-

θνικούς. Στούς τελευταίους αὐτούς ὅμως ἡ μισαλλοδοξία δὲν ἦταν φυσικὰ ἐνάντια σὲ κείνη, πού μὲ θρησκευτικὸ κάλυμμα προπαγάνδιζε ἕνα νέο κοινωνικὸ ἰδανικὸ τελείως ἀντίθετο μὲ τὸ ὑπάρχον κοινωνικὸ καθεστώς.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ ἐθνικοὶ ἔμειναν πιστοὶ στὴν πατροπαράδοτη ἀνεξιθρησκεία τους, καὶ μάλιστα τὸ διεθνὲς ἐμπόριο στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας διεθνοποιοῦσε καὶ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία. Οἱ ξένοι ἔμποροι καὶ οἱ ἄλλοι ταξιδιῶτες κουβαλοῦσαν μαζί τους ἐδῶ κι' ἐκεῖ τοὺς θεούς τους. Καὶ οἱ ξένοι θεοὶ ἀπέκτησαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μεγαλύτερο σεβασμὸ ἀπὸ τοὺς ντόπιους. Αὐτοὶ δὲν εἶχαν δώσει καμμιὰ βοήθεια καὶ φαίνονταν σὰν νὰ εἶχαν χάσει ὁλότελα τὴ δύναμή τους. Τὸ αἴσθημα ἐκεῖνο τῆς ἀπόγνωσης, πού γεννοῦσε ἡ γενικὴ παρακμή, ἔφερε καὶ τὴν ἀμφιβολία γιὰ τοὺς παληοὺς θεούς. Αὐτὴ πάλι ὑποκίνησε πολλὰ τολμηρὰ καὶ ἀνεξάρτητα πνεύματα στὸν ἀθεϊσμὸ καὶ στὸν σκεπτικισμό, στὴν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὕπαρξη κάθε θεοῦ καὶ γιὰ κάθε φιλοσοφία. Οἱ πιὸ δειλοὶ ὅμως καὶ ἀδύναμοι τράβηξαν, καθὼς εἴδαμε, στὴν ἀναζήτηση κάποιου σωτῆρα καὶ ἀπ' αὐτὸν ζητοῦσαν τὸ στήριγμα καὶ τὴν ἐλπίδα τους. Ἄλλοι ἐαίστευαν πὼς τὸν βρῆκαν στοὺς καίσαρες καὶ τοὺς θεοποιοῦσαν. Ἄλλοι πάλι νόμιζαν πιὸ οἰγουρο νὰ πιστεύσουν σὲ θεοὺς πού ἦταν ἀπὸ παληώτερα γνωστοί, ἀλλὰ δὲν εἶχαν ἀκόμα δοκιμασθεῖ στὴ χώρα τους. Ἔτσι, ἔγιναν τῆς μόδας οἱ ξένες θρησκεῖες.

Σ' αὐτὸν ὅμως τὸν διεθνικὸ συναγωνισμὸ τῶν θεῶν, ἡ Ἀνατολὴ νίκησε τὴ Δύση, πρῶτον γιατὶ οἱ ἀνατολικὲς θρησκεῖες ἦταν λιγώτερο ἀφελεῖς καὶ εἶχαν πιὸ πολὺ τὸ βαθὺ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τῆς μεγάλης πόλης, γιὰ τοὺς λόγους πού ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ δεύτερον γιατὶ ἡ Ἀνατολὴ στεκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὴ Δύση στὸ βιομηχανικὸ πεδίο.

Ὁ παληὸς πολιτισμένος κόσμος τῆς Ἀνατολῆς, ξεπερνοῦσε βιομηχανικὰ τὴ Δύση καὶ κατακτήθηκε καὶ ληστεύθηκε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες κι' ὕστερα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένει κανείς, ὅτι οἱ ἀνταλλαγὲς σὲ διεθνῆ κλίμακα, πού ἔγιναν ἀπὸ τότε, θὰ ἔφερναν καὶ μιὰ βιομηχανικὴ ἐξίσωση, θὰ ἀνέβαζαν τὴ Δύση στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἔγινε ὅμως τὸ ἀντίθετο. Εἴδαμε, ὅτι ἀπὸ μιὰ ὡρισμένη χρονικὴ περίοδο ἀρχίζει μιὰ γενικὴ

παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ποὺ ὠφείλετο στὴν ἐπικράτηση τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας τῶν δούλων, ποὺ ἐπτόπισε τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ στὴν καταλήστευση τῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ ἀπὸ τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο. Αὐτὴ ὅμως ἡ παρακμὴ στὴ Δύση, προχωρεῖ πιὸ γοργά, παρὰ στὴν Ἀνατολή, κι' ἔτσι, ἀπὸ τὸν δεύτερο αἰῶνα τῆς χρονολογίας μας ἕως τὸ 1000, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ὄχι μόνο δὲν μειώνεται, ἀλλὰ καὶ γίνεται πιὸ μεγάλη. Ἡ φτώχεια, ἡ βαρβαρότητα καὶ ἡ ἐρήμωση, προχωροῦν πιὸ γοργὰ στὴ Δύση, παρὰ στὴν Ἀνατολή.

Τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, θὰ τὴν βροῦμε, πρὶν ἀπ' ὅλα, στὴν βιομηχανικὴ ὑπεροχὴ τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴν συνεχῆ αὔξηση τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ γινόταν πάνω στὶς ἐργαζόμενες τάξεις ὅλης τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ πλεονάσματα ποὺ ἔδιναν οἱ τάξεις αὐτὲς μὲ τὴν ἐργασία τους πήγαιναν στὸ μεγαλύτερό τους μέρος, ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες στὴ Ρώμη, ποὺ ἦταν τὸ κέντρο ὅλων τῶν μεγάλων ἐκμεταλλευτῶν τοῦ κόσμου. Ἀπ' ὅλα ὅμως τὰ πλεονάσματα, ποὺ μαζεύονταν ἐκεῖ καὶ γίνονταν χρῆμα, ἡ μερίδα τοῦ λέοντα ξαναγύριζε στὴν Ἀνατολή. Γιατὶ αὐτὴ μόνο ἔβγαζε ὅλα τὰ εἴδη τῆς πολυτελείας, ποὺ ζητοῦσαν οἱ μεγάλοι ἐκμεταλλευτές. Αὐτὴ ἔδινε τοὺς δούλους πολυτελείας, ἀλλὰ καὶ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, ὅπως τὰ γυαλιὰ καὶ τὴν πορφύρα τῆς Φοινίκης, τὰ λινὰ καὶ τὰ ἄλλα ὑφάσματα τῆς Αἰγύπτου, τὰ λεπτὰ μάλλινα καὶ δερμάτινα εἴδη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοὺς τάπητες τῆς Βαβυλώνας. Καὶ μὲ τὴν σιτοδεία, ποὺ μεγάλωνε ὁλοένα στὴν Ἰταλία, ἡ Αἴγυπτος γινόταν ὁ σιτοβολώνας τῆς Ρώμης, γιατὶ οἱ πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ, ποὺ κάθε χρόνο σκέπαζαν τὴ γῆ της μὲ καινούργιο γόνιμο πηλό, ἔκαναν ἀνεξάντλητη τὴ γεωργία στὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου.

Βέβαια, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ ἐμπορεύματα τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ἅρπαζαν μὲ τοὺς φόρους καὶ μὲ τοὺς τοκογλυφικοὺς τόκους, πάντα ὅμως ἔμενε ἀκόμα ἕνα σημαντικὸ ὑπόλοιπο, ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρωθεῖ ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ ἔκανε ἡ Δύση, κι' ἔτσι πάλι αὐτὴ φτώχαινε.

Ὕστερα, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀνατολή, ἁπλωνόταν καὶ πέρα ἀκὸ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Ἀλεξάνδρεια πλού-

τισε, ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα τῆς Αἰγύπτου ποὺ πούλαγε, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο ποὺ ἔκανε μὲ τὴν Ἀραβία καὶ τὶς Ἰνδίες. Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, εἶχε ἀνοιχθεῖ κι' ἕνας ἐμπορικὸς δρόμος, ἀπὸ τὴ Σινώπη στὴν Μαύρη Θάλασσα ἕως τὴν Κίνα.

Ὁ Πλίνιος, στὴ «Φυσικὴ Ἱστορία» του, λογάριαζε, πὼς μόνο γιὰ τὰ Κινέζικα μεταξωτά, τὰ Ἰνδικὰ πολύτιμα πετράδια καὶ τὰ μυρωδικά, ἔφευγαν ἔξω ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία ἑκατὸ ἑκατομμύρια σεστέρτιοι (πάνω ἀπὸ 25 ἑκατομμύρια χρυσὲς δραχμὲς) τὸ χρόνο. Κι' αὐτό, δίχως κανένα ἀξιόλογο ἀντιστάθμισμα σὲ ἐμπορεύματα, οὔτε ὅμως καὶ καμμιὰ ὑποχρέωση τοῦ ἐξωτερικοῦ, νὰ πληρώνει φόρους ἢ τόκους. Ὁλόκληρο τὸ ποσὸν ἐκεῖνο, ἔπρεπε νὰ πληρωθεῖ μὲ πολύτιμο μέταλλο.

Μαζὶ μὲ τὰ ἐμπορεύματα τῆς Ἀνατολῆς, εἰσώρμησαν στὴν Ρώμη καὶ ἔμποροι Ἀνατολίτες, καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ οἱ θρησκεῖες τους. Αὐτὲς ταίριαζαν τώρα στὶς ἀνάγκες τῆς Δύσης, τόσο πιὸ πολύ, ὅσο γιατὶ στὴν Ἀνατολὴ εἶχαν ἤδη ἀπὸ παληότερα δημιουργηθεῖ κοινωνικὲς καταστάσεις, ἴδιες μ' ἐκεῖνες ποὺ κυριαρχοῦσαν τώρα σ' ὅλη τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἂν καὶ ὄχι σὲ τόσο ἀπελπιστικὸ βαθμό. Ἡ ἀντίληψη γιὰ μιὰ λύτρωση, ποὺ θὰ ἔδινε στὸν ἄνθρωπο ἕνας θεός, ἂν τοῦ κέρδιζε τὴν εὔνοια μὲ τὴν θυσία κάθε ἀπόλαυσης πάνω στὴ γῆ, ἦταν κοινὴ στὶς περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς θρησκεῖες, ποὺ τώρα διαδόθηκαν πολὺ γρήγορα στὴν αὐτοκρατορία. Τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴ βρίσκουμε, εἰδικά, στὴν Αἰγυπτιακὴ λατρεία τῆς Ἴ σ ι δ α ς καὶ στὴν Περσικὴ τοῦ Μ ί θ ρ α.

«Ἡ Ἴσιδα μάλιστα, ποὺ ἡ λατρεία της εἶχε εἰσχωρήσει στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Σύλλα καὶ εἶχε πάρει τὴν αὐτοκρατορικὴ εὔνοια ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ, ξαπλώθηκε ἕως τὶς πιὸ μακρυνὲς χῶρες τῆς Δύσης. Σιγὰ - σιγά, ἀπέκτησε μιὰ τεράστια καὶ καθολικὴ σημασία, στὴν ἀρχὴ σὰν θεότητα τῆς ὑγείας καὶ, σὰν θεότητα ποὺ θεράπευε τοὺς ἀρρώστους... Ἡ λατρεία της ἦταν μεγαλοπρεπής, μὲ τὶς διάφορες ἱεροτελεστίες της, τοὺς ἀσκητικοὺς βασανισμούς, τὶς ἐξιλαστήριες λειτουργίες, τὶς αὐστηρὲς νηστεῖες της καὶ προπάντων, μὲ τὰ μυστήριά της. Ἡ θρησκευτικὴ νοσταλγία, ἡ ἐλπίδα τοῦ ἐξαγνισμοῦ, ἡ συνήθεια τῆς μετάνοιας μὲ αὐτηρὲς ποινὲς καὶ ἡ ἐλπίδα, ποὺ εἶχαν τότε οἱ

ἄνθρωποι νὰ κερδίσουν τὴν ἀθανασία, μὲ τὴν ἀφοσίωσή τους σὲ ἕνα θεό, ἔλα αὐτὰ συνετέλεσαν, στὸ νὰ γίνουν δεκτὲς στὸν κόσμο τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πανθέου, τόσες ξένες λατρεῖες. Πραγματικά, στὶς Ἑλληνορωμαϊκὲς θρησκεῖες, ἦταν κάπως ξένες ὅλες ἐκεῖνες οἱ μυστηριακὲς ἱεροτελεστεῖες, οἱ ἐκτασιακοὶ ἐνθουσιασμοί, ἡ μαγεία, ὁ ἀσκητισμὸς καὶ ἡ μετάνοια, σὰν μέσο γιὰ τὸν ἐξαγνισμὸ καὶ τὴν κάθαρση. Ἀκόμα πιὸ πολὺ εἶχε διαδοθεῖ μὲ τὶς διάφορες ἐκστρατεῖες, ἡ μυστικὴ λατρεία τοῦ **Μίθρα**, ποὺ κι' αὐτή, ὑπόσχονταν τὴν λύτρωση καὶ τὴν ἀθανασία. Πρωτόγινε γνωστὴ στὰ χρόνια τοῦ Τιβέριου» (*).

Ἀκόμα καὶ Ἰνδικὲς θρησκευτικὲς δοξασίες, εἰσδύσανε στὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἔτσι, ὁ γνωστός μας Ἀπολλώνιος ὁ Τυανέας, κάποτε ταξίδευσε ἐπίτηδες στὶς Ἰνδίες, γιὰ νὰ μελετήσει τὶς φιλοσοφικὲς καὶ θρησκευτικὲς διδασκαλίες τοῦ τόπου. Ὁ Πλωτῖνος πάλι λέει, πὼς κι' αὐτὸς πῆγε στὴν Περσία, γιὰ νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴν Περσικὴ καὶ τὴν Ἰνδικὴ σοφία.

Ὅλες αὐτὲς οἱ δοξασίες καὶ λατρεῖες, δὲν πέρασαν ἀπαρατήρητες ἀπ' τοὺς χριστιανούς, ποὺ κι' αὐτοὶ ζητοῦσαν τὴ λύτρωση καὶ τὴν ἐξύψωση. Ἐπέδρασαν κι' αὐτὲς ἔντονα, στὴν διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς λατρείας καὶ τοῦ μυθικοῦ κόσμου τοῦ χριστιανισμοῦ.

«Ὁ ἐκκλησιαστικὸς πατέρας Εὐσέβιος, ἔβλεπε μὲ περιφρόνηση τὴν Αἰγυπτιακὴ λατρεία καὶ τὴν ἔλεγε «σοφία τῶν σκαθάρων». Καὶ ὅμως, ὁ μῦθος γιὰ τὴν παρθένα Μαρία, δὲν εἶναι, παρὰ μιὰ ἀπήχηση ἀπὸ τοὺς μύθους, ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε στὶς ὄχθες τοῦ Νείλου.

Ὁ Ὄσιρις, ἀντιπροσωπευόταν στὴ γῆ ἀπὸ τὸν ταῦρο Ἄπι. Καὶ ὅπως, τὸν ἴδιο τὸν Ὄσιρι, τὸν εἶχε συλλάβει ἡ μητέρα του χωρὶς τὴ συνεργασία κανενὸς θεοῦ, ἔτσι καὶ ὁ γήϊνος ἀντιπρόσωπός του, ἔπρεπε νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ μιὰ παρθενικὴ ἀγελάδα, χωρὶς τὴ συνεργασία ἑνὸς ταύρου. Ὁ Ἡρόδοτος, ἀναφέρει, πὼς ἡ μητέρα τοῦ Ἄπι εἶχε μείνει ἔγκυος ἀπὸ μιὰ ἡλιακὴ ἀχτίδα,

---

* Hertzberg, Geschichte des tömischen Kaiser reichs, σ. 451.

κι' ὁ Πλούταρχος, ἀναφέρει πὼς εἶχε συλλάβει μὲ μιὰ ἀχτίδα τοῦ φεγγαριοῦ.

Ὅπως ὁ Ἄπις, ἔτσι καὶ ὁ Ἰησοῦς, δὲν εἶχε πατέρα· γεννήθηκε ἀπὸ μιὰ οὐράνια φωτεινὴ ἀχτίδα. Ὁ Ἄπις, ἦταν ταῦρος, ἀλλὰ ἐνσάρκωνε ἕναν θεό. Ὁ Ἰησοῦς ἦταν θεός, ἀλλὰ ἐνσαρκωνόταν σ' ἕνα ἀρνί. Καὶ τὸν Ὄσιρι ὅμως, πολλὲς φορές, τὸν παράσταιναν σὰν κριάρι» (*).

Καὶ πραγματικά, ἕνας θεομπαίχτης, ἀπὸ τὸν τρίτο αἰῶνα ποὺ ὁ χριστιανισμὸς ἦταν ἤδη πολὺ ἰσχυρός, εἶχε τὴν γνώμη πὼς στὴν Αἴγυπτο δὲν διαφέρουν πολὺ οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς. «Ὅποιος στὴν Αἴγυπτο λατρεύει τὸν Σέραπι εἶναι καὶ χριστιανός, καὶ αὐτοὶ ποὺ λέγονται χριστιανοὶ ἐπίσκοποι ἐλάτρευαν ταυτόχρονα καὶ τὸ Σέραπι. Κάθε μεγάλος ραββῖνος τῶν Ἰουδαίων, κάθε Σαμαρείτης, κάθε χριστιανὸς ἱερέας εἶναι ταυτόχρονα μάγος, προφήτης, ἀγύρτης (aliptes). Ἀκόμα καὶ ὁ Πατριάρχης ὅταν ἔρχεται στὴν Αἴγυπτο, ἄλλοι τοῦ ζητοῦν νὰ προσευχηθεῖ στὸν Σέραπι, κι' ἄλλοι στὸ Χριστό.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ὅπως τὴ βρίσκουμε στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ, παρουσιάζει στοιχεῖα Βουδδιστικά.

Ὁ Pfleiderer, ὑποστηρίζει πὼς ὁ συγγραφέας τοῦ Εὐαγγελίου δὲν συνέγραψε μόνος του αὐτὴ τὴν ἀφήγηση, ὅσο κι' ἂν δὲν εἶναι ἱστορική, ἀλλὰ τὴν πῆρε ἀπὸ τοὺς μύθους «ποὺ ἔφτασαν ὡς αὐτὸν μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο», ἴσως ἀπὸ πανάρχαιους μύθους ποὺ ἦταν κοινοὶ στοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας. «Γιατὶ τοὺς ἴδιους μύθους τοὺς βρίσκουμε διασκευασμένους καὶ στὴν ἱστορία γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ Ἰνδοῦ σωτῆρα Γκαουτάμα Βούδδα (ποὺ ἔζησε τὸν πέμπτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστὸ) μὲ καταπληκτικὴ μάλιστα ὁμοιότητα σὲ μερικὰ σημεῖα. Τὸ ἴδιο κι' αὐτὸς γεννήθηκε μ' ἕνα θαῦμα ἀπὸ τὴν παρθένα βασίλισσα Μάγια, ποὺ μέσα στὸ ἄσπιλο κορμί της χύθηκε ἡ οὐράνια φωτεινὴ οὐσία τοῦ Βούδδα. Καὶ στὴ δική του τὴ γέννηση ἐφάνηκαν τὰ οὐράνια πνεύματα καὶ ἔψαλλαν

---

* Lafargue, Der Mythus von der unbefleckten Empfängnis (Ὁ μῦθος γιὰ τὴν ἄσπιλη σύλληψη). «Neue Zeit, XI, 1, 849.

ἕναν ὕμνο : «Ἕνας ἀξιοθαύμαστος ἥρωας γεννήθηκε, ἕνας ἀσύγκριτος. Σωτῆρα τοῦ κόσμου, πολυεύσπλαχνε, ἄπλωσε σήμερα τὴν εὐδοκία σου στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης. Φέρε σὲ ὅλα τὰ πλάσματα χαρὰ καὶ εὐτυχία». Κι' αὐτὸν ὕστερα ἡ μητέρα του τὸν πάει στὸ ναὸ γιὰ νὰ κάνει τὶς διατυπώσεις ποὺ ὥριζε ὁ νόμος καὶ ἡ συνήθεια, κι' ἐκεῖ τὸν βρίσκει ὁ ἐρημίτης Ἀζίτα, ποὺ κάποια ἔμφυτη διαίσθηση τὸν ἔφερε ἀπὸ τὰ Ἰμαλάΐα ὡς ἐκεῖ. Αὐτὸς μάντεψε πὼς τὸ παιδὶ ἐκεῖνο θὰ γίνει ὁ Βούδδας, ὁ σωτῆρας τοῦ κόσμου, αὐτὸς ποὺ θὰ τὸν ὁδηγήσει στὴν ἐλευθερία, στὸ φῶς καὶ στὴν ἀθανασία... Καὶ στὸ τέλος, ἡ ἴδια περιληπτικὴ περιγραφὴ γιὰ τὸ πὼς μεγάλωνε κάθε μέρα τὸ βασιλόπουλο σὲ πνευματικὴ τελειότητα καὶ σὲ σωματικὴ ὁμορφιὰ καὶ ρώμη—ἐπαράλλαχτα ὅπως εἶναι γραμμένα στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ Ἰησοῦ (2, 40 καὶ 52)(*).

«Καὶ γιὰ τὸν Γκαουτάμα διηγοῦνται πὼς ὅταν ἦταν μικρὸ παιδὶ ἀκόμα, εἶχε δώσει δείγματα πρόωρης σοφίας. Ἔτσι κάποτε πάνω σὲ μιὰ γιορτὴ οἱ δικοί του ἔχασαν τὸ παιδὶ καὶ ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονες ἔρευνες τὸ βρῆκε ὁ πατέρας του βυθισμένο σὲ εὐλαβῆ συλλογὴ μέσα σ' ἕναν κύκλο ἀπὸ ἁγίους ἀσκητές. Τότε τὸ παιδὶ σύστησε στὸν κατάπληκτο πατέρα νὰ ψάχνει γιὰ ἀνώτερα πράγματα». (**)

Ὁ Pfleiderer στὸ ἴδιο βιβλίο του ἀναφέρει κι' ἄλλα στοιχεῖα ἀκόμα ποὺ πῆρε ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ ἄλλες θρησκεῖες, λόγου χάρη ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Μίθρα. Μιλήσαμε πιὸ πάνω γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ποὺ ἦταν «ἕνα ἀπὸ τὰ μυστήρια τοῦ Μίθρα (***). Ἀκόμα καὶ στὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν ἀνάσταση βρίσκουμε στοιχεῖα ἀπὸ θρησκεῖες τῶν ἐθνικῶν.

«Ἐδῶ ἐπέδρασαν πολὺ ἴσως, οἱ λαϊκὲς δοξασίες γιὰ τὸν θεὸ ποὺ πεθαίνει καὶ ξαναζεῖ, ὅπως αὐτὲς κυριαρχοῦσαν τότε στὶς ἀρχαῖες Ἀσιατικὲς λατρεῖες τοῦ Ἄδωνι, τοῦ Ἄττι, τοῦ Ὄσιρι—μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα καὶ ἔθιμα, ἀλλὰ στὴν οὐσία παντοῦ οἱ ἴδιες.

---

* Urchristentum. I, 412.

** Pfleiderer, Futstehung des Cristentums 193, 199.

*** Στὸ ἴδιο ἔργο σ. 130.

Στὴν πρωτεύουσα τῆς Συρίας, τὴν Ἀντιόχεια, ὅπου ὁ Παῦλος ἔ δρασε πολὺν καιρό, ἡ μεγαλύτερη θρησκευτικὴ ἑορτὴ ἦταν τοῦ Ἄδωνι ποὺ γινόταν τὴν ἄνοιξη. Τὴν πρώτη μέρα, παρίσταναν στὴν ἀρχὴ τὸν θάνατο τοῦ Ἄδωνι (τοῦ «κυρίου») καὶ τὸν ἐνταφιασμό του. Ἀντὶ γιὰ πτῶμα εἶχαν κάποια εἰκόνα, καὶ οἱ γυναῖκες μοιρολογοῦσαν σπαρακτικά. Τὴν ἄλλη μέρα (στὴν ἑορτὴ τοῦ Ὄσιρι, αὐτὸ γίνονταν τὴν τρίτη μέρα, στοῦ Ἄττι τὴν τέταρτη ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου) βούιζε ὁ τόπος ἀπὸ τὸ μήνυμα πὼς ὁ Θεὸς ζεῖ καὶ ἐπανεμφάνιζαν τὴν εἰκόνα του (*).

«Σωστὰ ὅμως ὁ Pfleiderer τονίζει, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἀφομοίωσε ἁπλῶς ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς θρησκεῖες τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ προσάρμοσε στὴν ἰνιαία του κοσμοθεωρία. Γιατὶ ὁ χριστιανισμὸς δὲν μποροῦσε νὰ δεχθεῖ τοὺς ξένους θεοὺς ὅπως τοὺς βρῆκε. Σ' αὐτὸ τὸν ἐμπόδιζε ὁ μ ο ν ο θ ε ϊ σ μ ό ς του.

ζ) *Μονοθεϊσμός.*

Κι' ὁ μονοθεϊσμὸς ὅμως, δηλαδὴ ἡ πίστη σ' ἕνα μοναδικὸ θεό, δὲν ἦταν γνώρισμα ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τοῦ χριστιανισμοῦ. Κι' ἐδῶ ἀκόμα μποροῦμε νὰ ἀποκαλύψουμε τὶς οἰκονομικὲς ρίζες ἀπ' ὅπου ξεφύτρωσε αὐτὴ ἡ ἰδέα.

Εἴδαμε πῶς οἱ κάτοικοι τῆς μεγάλης πόλης εἶχαν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὴ φύση. Διελύθηκαν οἱ παληὲς ὀργανώσεις, ποὺ ἀπ' τὴν ἀρχὴ εἶχαν δώσει στὸ ἄτομο ἕνα γερὸ ἠθικὸ στήριγμα. Στὸ τέλος, ἡ φροντίδα γιὰ τὸ ἐγὼ ἔγινε ἡ κυριώτερη ἀπασχόληση στὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων. Ἡ σκέψη αὐτὴ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἄφηνε τὴν ἔρευνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ στρέφονταν στὰ αἰσθήματα καὶ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν ἀρχή, οἱ θεοὶ ἐχρησίμευαν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, ποὺ οἱ ἄνθρωποι τότε δὲν ἐγνώριζαν τοὺς νόμους της. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ ἦταν πολυάριθμα καὶ πολύμορφα. Γιὰ

---

* Στὸ ἴδιο ἔργο, σ. 117.

νὰ τὰ ἐξηγήσουν λοιπόν, ἔπρεπε νὰ παραδεχθοῦν τοὺς πιὸ ποικίλους καὶ πολύμορφους θεούς, φρικτοὺς καὶ εὔθυμους, σκληροὺς καὶ τρυφερούς, ἀρσενικοὺς καὶ θηλυκούς. Ὕστερα, ὅσο προώδευε ἡ γνώση γιὰ τοὺς νόμους τῆς φύσης, οἱ ξεχωριστὲς θεότητες γίνονταν περιττές. Τόσους αἰῶνες ὅμως, εἶχαν ριζωθεῖ πολὺ βαθειὰ στὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶχαν μπλεχθεῖ μὲ τὶς καθημερινές τους ἀσχολίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ φυσιογνωμία εἶχε ἀκόμα τόσο πολλὰ κενά, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐξαλείψει ὁλότελα τὴν πίστη στοὺς θεούς. Οἱ θεοὶ ἐκτοπίζονταν τώρα σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὰ διάφορα πεδία τῆς δράσης τους. Ἀπὸ καθημερινοὶ σύντροφοι τῶν ἀνθρώπων, γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀσυνήθιστα καὶ ἀξιοθαύμαστα φαινόμενα. Ἀπὸ κάτοικοι τῆς γῆς γίνονταν σιγὰ σιγὰ κάτοικοι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοὺς μετέφεραν σὲ ὑπεργήινους κόσμους. Ἀπὸ θραστήρια καὶ χαρωποὶ ἐργάτες κι' ἐλεήμονες, ποὺ ἀκούραστα ἔβαζαν σὲ κίνηση τὸν κόσμο, γίνονταν θεατὲς ποὺ ἀντικρίζουν ρεμβάζοντας, τὸ παγκόσμιο δράμα.

Στὸ τέλος, θὰ τοὺς εἶχε ἐκτοπίσει ὁλοκληρωτικὰ ἡ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἂν ἡ δημιουργία τῶν μεγάλων πόλεων καὶ ἡ οἰκονομικὴ παρακμή, ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω, δὲν εἶχανε προκαλέσει μιὰ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση καὶ δὲν εἶχανε φέρει στὴν πρώτη γραμμὴ τὴ μελέτη τοῦ πνεύματος, μὲ τὴν βοήθεια αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ πνεύματος, ὄχι δηλαδὴ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πάνω σὲ ὅλα τὰ πνευματικὰ φαινόμενα ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἐμπειρία, ἀλλὰ μιὰ μελέτη, ὅπου τὸ πνεῦμα τοῦ ἀτόμου γινόταν ἡ πηγὴ κάθε σοφίας σχετικῆς μὲ τὸν ἴδιο τὸ ἑαυτό του, καὶ ἡ σοφία αὐτὴ πάλι, ἔκλεινε μέσα της, τὴν πηγὴ κάθε σοφίας σχετικῆς μὲ ὅλο τὸν κόσμο γενικώτερα.

Ὅσο ὅμως κι' ἂν ἦταν πολύμορφες καὶ μεταβλητὲς οἱ κινήσεις καὶ οἱ ἀνάγκες τῆς ψυχῆς, αὐτὴ ἐμφανίζονταν σὰν κάτι τὸ ἁπλὸ καὶ ἀδιαίρετο. Καὶ ὁ καθένας ἔβλεπε, πὼς τὸ ἴδιο μὲ τὴ δική του ψυχὴ εἶναι φτιασμένες καὶ οἱ ψυχὲς τῶν ἄλλων. Ἕνας ποὺ θὰ ἐξέταζε τὰ πράγματα μὲ τὴ μέθοδο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, θὰ μποροῦσε ἀπ' αὐτὸ νὰ συμπεράνει, πὼς ὅλες οἱ πνευματικές μας ἐνέργειες ἔχουν μιὰ νομοτέλεια. Τότε ὅμως ἀκριβῶς, ἄρχισαν νὰ χάνονται τὰ παληὰ ἠθικὰ στηρίγματα. Τότε ἄρχισε ἡ πνευματικὴ εἰλωτεία, ποὺ φαινόταν στοὺς ἀνθρώπους σὰν ἐλευθε-

ρία της θέλησης, γιὰ τὸ κάθε ἄτομο. Νόμιζαν πώς, ἂν τὸ πνεῦμα ἔχει μιὰ ἑνότητα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὁ λόγος εἶναι μόνο γιατὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, εἶναι σὲ ὅλους ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, ἀπὸ αὐτό, ποὺ ἀπόρροιά του καὶ ἀπεικόνισμά του εἶναι ἡ ἐνιαία καὶ ἀσύλληπτη ψυχὴ τοῦ καθενός. Αὐλή, σὰν τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι καὶ ἡ καθολικὴ ἐκείνη ψυχή, ἡ παγκόσμια ψυχή. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἐνεργεῖ μέσα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ γι' αὐτὸ βρίσκεται παντοῦ καὶ εἶναι παντογνώστρια. Καὶ οἱ πιὸ κρυφές μας σκέψεις, δὲν τῆς εἶναι ξένες. Ἐπειδὴ τὸ ἠθικὸ ἐνδιαφέρον ἐκτόπισε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φύση — καὶ ἀπὸ δῶ γεννήθηκε ἡ ἰδέα γιὰ μιὰ παγκόσμια ψυχή, γι' αὐτὸ κι' ἡ παγκόσμια αὐτὴ ψυχὴ πῆρε ἕνα ἠθικὸ χαρακτῆρα. Ἔγινε ἡ οὐσία ποὺ περιλάμβανε ὅλα τὰ ἠθικὰ ἰδανικά, ποὺ ἀπασχολοῦσαν τότε τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ εἶναι ὅμως τέτοια, ἔπρεπε νὰ χωρισθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα, ποὺ εἶναι προσκολλημένο στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ σκοτίζει τὴν ἠθική του. Ἔτσι, ἀναπτύχθηκε ἡ ἔννοια μιᾶς νέας θεότητας. Αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι παρὰ μία καὶ μοναδικὴ ὅπως ἦταν ἐνιαία καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ καθενός, ἀντίθετα μὲ τὶς πολλὲς θεότητες τῶν ἀρχαίων, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Καὶ ἡ νέα ἐνιαία θεότητα ἔμενε ἔξω ἀπὸ τὴ φύση καὶ πιὸ πάνω ἀπ' αὐτήν, πρὶν ὑπάρξει ἡ φύση κι' αὐτὴ δημιούργησε τὴ φύση, ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀρχαίους θεούς, ποὺ ἦταν ἕνα κομμάτι τῆς φύσης καὶ δὲν ἦταν παλαιότεροι ἀπ' αὐτή.

Ὅμως, παρ' ὅλο ποὺ τὰ καινούργια πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν ἀνθρώπων παρουσιάζονταν σὰν ὁλότελα ψυχικὰ καὶ ἠθικά, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀγνοήσουν ὁλοτελείως τὴ φύση. Καί, ἐπειδὴ ταυτόχρονα ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ξέπεφτε, κατάντησαν τώρα πιά, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴ φύση, νὰ παραδέχωνται ὑπερφυσικὲς προσωπικὲς ἐπεμβάσεις. Τὰ ἀνώτερα ὅμως ὄντα, ποὺ ἐπεμβαίνανε τώρα στὴν πορεία τοῦ κόσμου δὲν ἦταν πιὰ οἱ κυρίαρχοι θεοὶ ὅπως πρίν, ἀλλὰ ἦταν ὑποταγμένα στὴν παγκόσμια ψυχή, ὅπως ἡ φύση εἶναι ὑποταγμένη στὸν θεό, τὸ σῶμα στὸ πνεῦμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε. Ἦταν διάμεσα ὄντα ἀνάμεσα στὸν θεὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους.

Ἡ δοξασία αὐτή, βρῆκε ἄλλο ἕνα ἀκόμα στήριγμα μὲ τὴν

πολιτική ἐξέλιξη. Ἡ κατάρρευση τῆς δημοκρατίας τῶν θεῶν στὸν οὐρανό, ἔγινε παράλληλα μὲ τὴν κατάρρευση τῆς δημοκρατίας στὴ Ρώμη. Ὁ Θεὸς ἔγινε παντοδύναμος αὐτοκράτορας τοῦ ἄλλου κόσμου, ποὺ ἀπαράλλακτα σὰν τὸν Καίσαρα εἶχε κι' αὐτὸς τὴν αὐλική του ἀκολουθία, τοὺς ἁγίους του καὶ τοὺς ἀγγέλους του, ὅπως καὶ τὴ δημοκρατική του ἀντιπολίτευση, τοὺς διαβόλους καὶ τὶς στρατιές τους.

Στὸ τέλος, μάλιστα, οἱ χριστιανοὶ ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ διαιρέσουν τὴν οὐράνια γραφειοκρατία τοῦ θεοῦ, τοὺς ἀγγέλους, καὶ νὰ τὴν κατατάξουν σὲ διάφορους βαθμούς, ἀπαράλλακτα ὅπως ὁ αὐτοκράτορας καθώριζε τὴν γραφειοκρατία του κάτω στὴ γῆ. Καὶ φαίνεται, πὼς ἀνάμεσα στοὺς ἀγγέλους, κυριαρχεῖ ἡ ἴδια μανία γιὰ τίτλους, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ αὐτοκράτορα.

Ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κωνσταντίνου, οἱ αὐλικοὶ καὶ οἱ ὑπάλληλοι, χωρίσθηκαν σὲ διάφορες τάξεις, ποὺ κάθε μιὰ εἶχε ἀπὸ ἕναν ἰδιαίτερο τίτλο. Ἔτσι βρίσκουμε: α) τοὺς ἔνδοξους, gloriosi, τέτοιοι ἦταν οἱ ὕπατοι, β) τοὺς εὐγενέστατους, nobilissimi, αὐτοὶ ἦταν οἱ γεννημένοι πρίγκηπες, γ) τοὺς εὐπατρίδες, patricii ἢ βαρώνους. Ὕστερ' ἀπὸ αὐτὲς τὶς διαβαθμίσεις τῶν εὐγενῶν, ἐρχόνταν οἱ βαθμοὶ τῆς ἀνώτερης γραφειοκρατίας: δ) illustres, οἱ διαπρεπεῖς, ε) spectabiles, οἱ ἐπιφανεῖς, στ) clarissimi, οἱ ἐκλαμπρότατοι. Πιὸ κάτω ἀπ' αὐτοὺς ἦταν: ζ) οἱ perfectissimi, οἱ τελειώτατοι, η) οἱ egregii, οἱ ἔξοχοι καὶ θ) οἱ comites, οἱ μυστικοσύμβουλοι.

Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, εἶναι ὀργανωμένη καὶ ἡ οὐράνια αὐλικὴ ἀκολουθία.

Ἔτσι, λόγου χάρη, τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Λεξικὸ τῆς Καθολικῆς θεολογίας (ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς Wetzer καὶ Welte, Freiburg i B. 1849), στὸ ἄρθρο «Ἄγγελος», μιλᾶ γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀγγέλων καὶ συνεχίζει:

«Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου, πολλοὶ διδάσκαλοι πιστεύουν, πὼς ἡ ἀναλογία τῶν ἀγγέλων μὲ τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι 99 πρὸς 1. Τὸ πρόβατο, ποὺ χάθηκε στὴν παραβολὴ τοῦ καλοῦ βοσκοῦ (Λουκᾶ 12, 32), σημαίνει τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ τὰ 99 πρόβατα τοὺς ἀγγέλους. Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν ἀγγέλων,

χωρίζεται σὲ διάφορες τάξεις. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀκόμα, ἀντίθετα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Ὠριγένη, πὼς τάχα ὅλα τὰ πνεύματα εἶναι τὰ ἴδια τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο στὴν οὐσία τους, στὴ δύναμη, κλπ., ἀποφάνθηκε στὴν δεύτερη Ἱερὰ Σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 553, πὼς οἱ ἄγγελοι διακρίνονται μεταξύ τους. Ἡ Ἐκκλησία, γνωρίζει ἐ ν ν έ α χοροὺς ἀγγέλων, ποὺ νι' ἀπ' αὐτοὺς πάλι, κάθε τρεῖς ἀποτελοῦν ἕνα ξεχωριστὸ χορό: α) Σεραφίμ, β) Χερουβίμ, γ) Θρόνοι, δ) Κυριότητες (Dominationes), ε) Δυνάμεις (Virtutes(, στ) Ἐξουσίες (Potestates), ζ) Ἀρχὲς (Principatus), η) Ἀρχάγγελοι, θ) Ἄγγελοι ἁπλοί (*)».

Εἶναι λοιπόν, ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, πὼς οἱ ἄγγελοι στὴν στενὴ σημασία τῆς λέξης, εἶναι ἡ κατώτερη, ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ πολυάριθμη τάξη. Ἀντίθετα, τὰ Σεραφίμ, εἶναι ἡ ἀνώτερη τάξη, ἀλλὰ ὁ ἀριθμός τους εἶναι πολὺ μικρός».

Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴ γῆ. Οἱ ἐξοχότητες εἶναι λιγοστές, ἁπλοὺς ὅμως ἀγγελιαφόρους, ἔχουμε πάμπολλους.

Παρακάτω διαβάζουμε στὸ ἴδιο Λεξικό:

«Οἱ ἄγγελοι ζοῦν μαζὶ μὲ τὸν θεὸ νι' ἔχουν στενώτατο προσωπικὸ σύνδεσμο μαζί του. Ἡ σχέση τους μὲ τὸ θεό, εἶναι ἕνα ἀτελείωτο προσκύνημα σ' αὐτόν, ταπεινὴ ὑποταγή, παντοτινὴ ἀγάπη, ποὺ ἀφήνει κάθε ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὸ θεό, πλήρη καὶ χαρμόσυνη ἀφοσίωση τοῦ ἑαυτοῦ τους, σταθερὴ πίστη, τυφλὴ ὑπακοή, βαθύτατος σεβασμός, ἀδιάκοπη εὐχαριστία, κατανυκτικὴ λατρεία, ἀσταμάτητος ὕμνος καὶ ἀκατάπαυστη δοξολογία, πλημμυρισμένος ἀπὸ σεβασμὸ αἶνος, ἱερὴ ἀγαλλίαση καὶ οὐράνια εὐφροσύνη».

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς χαρούμενη ὑποταγὴ ἀπαιτοῦσαν καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἀπὸ τοὺς αὐλικοὺς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τους. Αὐτὸ ἦτανε τὸ ἰδανικὸ τοῦ βυζαντινισμοῦ.

Βλέπουμε λοιπόν, ὅτι γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἑνὸς θεοῦ, ποὺ διαμόρφωσε ὁ χριστιανισμός, δὲν ἔχει δώσει λιγώτερα, ὁ αὐτοκρατορικὸς δεσποτισμὸς ἀκὸ τὴ φιλοσοφία, ποὺ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Πλάτωνα

---

* Ἡ λέξη ἄγγελος ἀρχικὰ σημαινε ἀγγελιοφόρος.

καλλιεργοῦσε βλο καὶ πιὸ πολὺ τὸ πνεῦμα τοῦ μονοθεϊσμοῦ.

Ἡ φιλοσοφία αὐτὴ ταίριαζε τόσο πολὺ στὸ γενικὸ αἴσθημα καὶ στὶς γενικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, ποὺ σύντομα μπῆκε μέσα στὴ λαϊκὴ συνείδηση. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρουμε ἕνα χωρίο τοῦ Πλαύτου, ἑνὸς κωμωδιογράφου ποὺ ἔζησε στὸν τρίτο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸ Χριστὸ ποὺ μὲ μεγάλη ἐπιτυχία ἀπέδιδε τὴ λαϊκὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Παρουσιάζει ἕνα δοῦλο ποὺ παρακαλῶντας νὰ τὸν εὐεργετήσουν, λέει :

«Ὑπάρχει ἕνας θεὸς κι' αὐτὸς ἀκούει καὶ βλέπει
κάθε τι ποὺ κάνουμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι.
Αὐτὸς θὰ κάνει στὸ παιδί σου ὅ,τι ἔκανες ἐσὺ σὲ μένα.
Θὰ ἀνταμείψει τὴν καλὴ πράξη, ἀλλὰ καὶ τὴν
κακὴ κι' αὐτὴν τὴν πληρώνει».
(«Οἱ Αἰχμάλωτοι», 2α Πράξη, 2α Σκηνή).

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν θεὸ εἶναι ὁλότελα χριστιανική. Ὁ μονοθεϊσμὸς ὅμως αὐτὸς ἦταν ἀκόμα τελείως ἁπλοϊκὸς καὶ ἄφηνε τοὺς παληοὺς θεοὺς ἀπείραχτους. Μὰ οὔτε κι' οἱ χριστιανοὶ ἀκόμα σκέφθηκαν τότε ν' ἀμφισβητήσουν τὴν ὕπαρξή τους, ἀφοῦ τόσα θαύματα τῶν ἐθνικῶν τὰ παίρνανε ἀψήφιστα. Ὁ θεός τους ὡστόσο, δὲν ἀνεχόταν κανέναν ἄλλο δίπλα του. Ἤθελε νὰ ἔχει τὴν μονοκρατορία. Ἂν οἱ παληοὶ θεοὶ δὲν θέλανε νὰ τοῦ ὑποταχθοῦνε καὶ νὰ μποῦνε στὴν αὐλική του ἀκολουθία, τότε δὲν τοὺς ἔμενε ἄλλος ρόλος, παρὰ ἐκεῖνος ποὺ ἔπαιζε ἡ δημοκρατικὴ ἀντιπολίτευση κάτω ἀπὸ τοὺς πρώτους αὐτοκράτορες καὶ ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἦταν ἐλεεινός : Νὰ κάνουν κάπου κάπου κανένα πονηρὸ κόλπο ἐνάντια στὸν παντοδύναμο κύριο καὶ νὰ ξεσηκώνουν καμμιὰ φορὰ ἐνάντιά του τοὺς καλοὺς ὑπηκόους του, χωρὶς καμμιὰ ἐλπίδα νὰ ἀνατρέψουν τὸν κυρίαρχο, παρὰ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὸν πικράνουν.

Κι' αὐτὸν ὅμως, τὸν μισαλλόδοξο μονοθεϊσμό, ποὺ ἦταν σίγουρος γιὰ τὴ νίκη του καὶ δὲν εἶχε τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ καὶ τὴν παντοδυναμία τοῦ θεοῦ του, ὁ χριστιανισμὸς τὸν βρῆκε ἤδη ἕτοιμο ἀπὸ πρίν. Ὄχι βέβαια στοὺς παληοὺς θεούς, μὰ σ' ἕνα μικρὸ ἰδιόμορφο λαό, στοὺς Ἰουδαίους. Ὁ λαὸς αὐτός, ὄχι μόνο εἶχε ἀναπτύξει πιὸ ἔντονα ἀπὸ κάθε ἄλλο ἔθνος ἡ τάξη τῆς ἐποχῆς του, τὴν πί-

στη σ' ἕνα Σωτῆρα, τὴν ὑποχρέωση τῆς ἀλληλοβοήθειας καὶ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάγκες αὐτὲς, ποὺ ἦταν τότε τόσο ἰσχυρές, τὶς ἱκανοποιοῦσε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο ἔθνος καὶ λαὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γι' αὐτό, ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἔδωσε μεγάλη ὥθηση στὴ νέα διδασκαλία ποὺ πήγαζε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ἐκεῖνες, προμηθεύοντάς της ἀκόμα καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικά της στοιχεῖα. Γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε ὅλες τὶς ρίζες ἀπ' ὅπου ξεφύτρωσε ὁ χριστιανισμός, πρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο τῶν χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας γενικά, νὰ ἔχουμε καταλάβει καὶ τὸν Ἰουδαϊκὸ κόσμο εἰδικώτερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

1. ΙΣΡΑΗΛ

α) *Μεταναστεύσεις τῶν Σημιτικῶν λαῶν.*

Οἱ ΑΡΧΕΣ τῆς Ἑβραϊκῆς ἱστορίας εἶναι τὸ ἴδιο ἄγνωστες ὅπως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἢ Ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἂν ὄχι καὶ περισσότερο. Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες οἱ ἀρχὲς αὐτὲς διατηρώνταν ἀπὸ προφορικὲς ἀφηγήσεις καὶ ὅταν οἱ παληοὶ μῦθοι συγκεντρώθηκαν καὶ γράφηκαν, τότε πιὰ διαστρεβλώθηκαν κατὰ ἕνα μονόπλευρο καὶ μεροληπτικὸ τρόπο. Τίποτε δὲν θὰ ἦταν πιὸ λαθεμένο ἀπὸ τοῦ νὰ πάρει κανεὶς τὴν Βίβλο καὶ νὰ νομίσει πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικὴ ἀφήγηση. Οἱ διάφορες ἀφηγήσεις ἔχουν φυσικὰ κάποιο ἱστορικὸ πυρῆνα, ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ φθάσει κανεὶς ὡς αὐτόν.

Οἱ «ἅγιες» γραφὲς τῶν Ἑβραίων διαμορφώθηκαν ἔτσι, ὅπως τὶς γνωρίζουμε ἐμεῖς, πολὺν καιρὸ μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴν Μετοικεσία στὴν Βαβυλῶνα, τὸν 5ο δηλαδὴ αἰῶνα. Γιὰ ν' ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ἀναπτυσσόμενης θεοκρατίας, ὅλες οἱ παληὲς παραδόσεις ἔγιναν ἀντικείμενο διαχρόνων ἐπεξεργασιῶν καὶ προσθέσεων. Κι' ἔτσι μὲ τὶς ἀλλαγὲς αὐτὲς ἡ Ἑβραϊκὴ ἱστορία ἔγινε κυριολεκτικὰ ἄνω-κάτω. Αὐτὸ ἰσχύει

ἰδιαίτερα σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὴν θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ πρὶν ἀπὸ τὴν Μετοικεσία.

Ὅταν, μετὰ τὴν Μετοικεσία ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἵδρυσε τὴν δική του κοινότητα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν γύρω της περιοχή, τὰ ἄλλα ἔθνη ἔμειναν κατάπληκτα — ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ διάφορες πηγὲς — ἀπὸ τὴν μονολιθικότητά του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, δὲν ἔχουμε καμμιὰ μαρτυρία στὸ ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὑπῆρξε καὶ στὰ πρὸ τῆς Μετοικεσίας χρόνια. Ὡς τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους, τὰ ἄλλα ἔθνη θεωροῦσαν τοὺς Ἑβραίους, ὅπως καὶ ὁποιονδήποτε ἄλλον λαό, χωρὶς τίποτε τὸ ἰδιαίτερο. Καὶ ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε, ὅτι μέχρι τότε οἱ Ἑβραῖοι δὲν παρουσίαζαν τίποτε τὸ ἰδιαίτερο ἢ παράξενο.

Εἶναι ἀδύνατο νὰ σκιαγραφήσει κανεὶς τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου Ἰσραὴλ μὲ κάποια βεβαιότητα κι' αὐτὸ γιατὶ οἱ πηγὲς ποὺ διαθέτουμε εἶναι καὶ σπάνιες καὶ ὄχι ἀξιόπιστες. Ἡ κριτικὴ τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς διαμαρτυρομένους θεολόγους, ἀπέθειξε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτὴν ἀποτελεῖ μιὰ ἐπινόηση καὶ ἕνα μῦθο, ἀλλὰ τὸ παρακάνουν ὅταν κάθε τι ποὺ δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ἀκόμα σὰν κάτι τὸ πραγματικό, αὐτοὶ τὸ θεωροῦν σὰν εὐαγγελικὴ ἀλήθεια.

Ὅταν προσπαθοῦμε νὰ καταλήξουμε σὲ μιὰ συγκεκριμμένη γνώμη γιὰ τὴν ἐξέλιξη ποὺ ἀκολούθησε ἡ Ἑβραϊκὴ κοινωνία, οὐσιαστικά, καταλήγουμε μόνο σὲ ὑποθέσεις. Μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα τὶς ἱστορίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὸν βαθμὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς συγκρίνουμε μὲ περιγραφὲς γιὰ ἄλλους λαούς, ποὺ βρίσκονταν σὲ παρόμοιες συνθῆκες.

Ἡ πρώτη αὐθεντικὴ ἐμφάνιση τῶν Ἰσραηλιτῶν στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας εἶναι ὅταν εἰσέβαλαν στὴν Χαναάν. Ὅλες οἱ ἱστορίες γιὰ τὴν περίοδο τοῦ νομαδικοῦ τρόπου ζωῆς τους, εἶναι εἴτε μῦθοι καὶ ἀφηγήσεις τῆς φυλῆς τους, ἐπεξεργασμένες γιὰ προπαγανδιστικὴ κατανάλωση, εἴτε μετέπειτα ἐπινοήσεις. Πρωτοεμφανίζονται στὴν ἱστορία κατὰ τὴν περίοδο μιᾶς μεγάλης σημιτικῆς μετανάστευσης.

Οἱ μεταναστεύσεις στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἔπαιξαν ἕνα ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸν ρόλο τῶν σημερινῶν ἐπαναστάσεων.

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γνωρισθήκαμε μὲ τὴν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἴδαμε πῶς προετοιμάσθηκε καὶ πραγματοποιήθηκε ἡ εἰσβολὴ τῶν Γερμανῶν βαρβάρων, γεγονὸς ποὺ κι' αὐτὸ ὀνομάζεται μετανάστευση. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἦταν χωρὶς προηγούμενο. Στὴν παληὰ Ἀνατολὴ εἶχαν ἐπαναληφθεῖ παρόμοια γεγονότα σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους.

Στὶς γόνιμες κοιλάδες πολλῶν ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἀναπτύχθηκε νωρὶς μιὰ γεωργία μὲ πολλὰ περισσεύματα τροφίμων, ποὺ ὄχι μόνο συντηροῦσαν τοὺς ἴδιους τοὺς γεωργούς, ἀλλὰ κι' ἕνα πολυάριθμο πληθυσμὸ ποὺ τοῦ ἔδινε τὴν δυνατότητα νὰ ζεῖ καὶ νὰ δουλεύει. Συντεχνίες, ἐπαγγέλματα διάφορα, τέχνες κι' ἐπιστῆμες βρίσκονταν στὴν ἄνθισή τους ἐκεῖ. Παράλληλα ὅμως δημιουργήθηκε καὶ μιὰ ἀριστοκρατία, ποὺ μπορεῖσε ν' ἀφιερωθεῖ ἀπο κλειστικὰ στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν χρήση τῶν ὅπλων. Ἡ ἀριστοκρατία αὐτὴ ὅλοκαὶ γινόταν πιὸ ἀναγκαία, γιατὶ ὁ πλοῦτος τῶν κοιλάδων ἦταν ἕνας μόνιμος πειρασμὸς γιὰ τὶς πολεμοχαρεῖς νομαδικὲς φυλὲς ποὺ γειτόνευαν καὶ ποὺ κατέφευγαν σὲ ληστρικὲς ἐπιδρομές. Ἂν ὁ γεωργὸς ἤθελε νὰ καλλιεργεῖ τὸ χωράφι του εἰρηνικὰ εἶχε ἀνάγκη τῆς προστασίας τέτοιων ἀριστοκρατῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐξαγοράσει. Κι' ὅσο πιὸ πολὺ δυνάμωνε ἡ ἀριστοκρατία ἦταν φυσικὸ νὰ προσπαθεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὴν στρατιωτική της δύναμη γιὰ ν' αὐξήσει τὰ ἔσοδά της καὶ μάλιστα ὅταν οἱ τέχνες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀνθοῦσαν, δημιουργοῦσαν εἴδη πολυτελείας, ποὺ μποροῦσαν ν' ἀνταλλαγοῦν μὲ πολὺ πλοῦτο.

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ καταπίεση τῶν χωρικῶν. Ἀρχίζουν καὶ οἱ ἐκστρατεῖες—ἀνθρωποκυνηγητὰ γιὰ δούλους ἀπὸ τοὺς καλύτερα ἐξοπλισμένους ἀριστοκράτες καὶ ὑποτακτικούς τους ἐνάντια σὲ γειτονικοὺς λαούς. Ἡ καταναγκαστικὴ δουλειὰ ἀρχίζει νὰ δόηγεῖ τὴν κοινωνία στὸ ἴδιο ἀδιέξοδο, ποὺ σ' αὐτὸ ἀργότερα ἔζησε τὶς τελευταῖες της μέρες ἡ κοινωνία τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ἐλεύθερος ἀγρότης καταστρέφεται καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ δουλευτές, ποὺ ἐκτελοῦν ἀναγκαστικὴ δουλειά. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς βάσης τῆς στρατιωτικῆς δύναμης τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀριστοκρατία, παρὰ τὴν ἀναπτυγμένη της στρατιωτικὴ τεχνική, χάνει τὴν στρατιωτική της ὑπε-

ροχή, ποὺ ὑπονομεύθηκε ἀπὸ τὴν συνεχῶς αὐξανόμενη πολυτέλεια.

Χάνουν τὶς ἱκανότητες ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀποστολή τους σύμφωνα μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ κατέχουν: τὴν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν ἅρπαγων γειτόνων. Οἱ τελευταῖοι βλέπουν τοὺς πλούσιους λαοὺς νὰ χάνουν τὴν στρατιωτική τους δύναμη, ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη, ὁ πλοῦτος τους γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο πιὸ ἑλκυστικός. Πιέζουν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τὰ σύνορα, ὥσπου τελικὰ τὰ παραβιάζουν γιὰ νὰ πλημμυρήσουν τὸν τόπο αὐτὸ κι' ἔτσι ἐξελίσεται μιὰ κίνηση ποὺ κατακτᾶ ὅλο καὶ περισσότερα ἔθνη, τὰ ὁποῖα καταπιέζουν γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο. Μέρος τῶν εἰσβολέων καταλαμβάνει τὴν γῆ καὶ δημιουργεῖ μιὰ καινούργια ἐλεύθερη ἀγροτικὴ τάξη. Ἄλλοι ποὺ εἶναι δυνατώτεροι συγκροτοῦν μιὰ καινούργια στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία. Ταυτόχρονα, ἡ παληὰ ἀριστοκρατία μπορεῖ ἀκόμα καὶ διατηρεῖ μιὰ ἀνώτερη θέση σὰν θεματοφύλακας τῶν τεχνῶν κι' ἐπιστημῶν τοῦ παληοῦ πολιτισμοῦ, ὄχι πιὰ σὰν μιὰ κάστα πολεμιστῶν, ἀλλὰ σὰν μιὰ κάστα ἱερέων.

Ἄφοῦ ἡσυχάσει ἡ μετανάστευση, ὁ κύκλος αὐτὸς ἀρχίζει νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἀρχή. Λίγο - πολὺ μοιάζει μὲ τὴν κυκλικὴ ἐναλλαγὴ εὐημερίας καὶ κρίσης στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία. Μόνο ποὺ ἡ κυκλικότητα αὐτὴ δὲν διαρκεῖ 10 μόνο χρόνια ἀλλὰ πολλοὺς αἰῶνες. Εἶναι ἕνας κύκλος ποὺ πρωτοκαταργήθηκε ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ συνεχίζονταν γιὰ χιλιάδες χρόνια στὶς πιὸ διαφορετικὲς περιοχὲς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ ἰδιαίτερα σὲ περιοχές, ὅπου ἐκτεταμμένες γόνιμες κοιλάδες ποταμῶν γειτόνευαν μὲ στέππες καὶ ἐρήμους. Οἱ κοιλάδες δημιουργοῦν πανίσχυρους πλούσιους, ἀλλὰ τελικὰ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ πολὺ βαθειὰ ἀποσύνθεση κι' ἐπικίνδυνο ἐκλεπτυσμό. Αὐτὸ μὲ τὴν σειρά του δίνει τὴν δυνατότητα σὲ φτωχὲς μὰ φιλοπόλεμες νομαδικὲς ἐθνότητες ν' ἀναπτύσσονται. Εἶναι πάντα ἕτοιμες ν' ἀλλάξουν τόπο κατοικίας, ὅταν καταλάβουν πὼς ὑπάρχει πιθανότητα πλούσιων λαφύρων. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, μποροῦν νὰ μαζευτοῦν γρήγορα σὲ ἀναρίθμητες ὀρδὲς κι' ἀπὸ μακρυνὲς περιοχὲς νὰ ἐπιδράμουν σὲ μιὰ μόνο περιοχή.

Τέτοιες πεδιάδες ποταμῶν ἦταν τοῦ Κίτρινου ποταμοῦ στὸ

Γιὰγκ - Τζὲ - Κιάγκ, ὅπου διεμορφώθηκε ἡ Κινέζικη κοινότητα, τοῦ Γάγκη, ὅπου συγκεντρώθηκε ὅλος ὁ πλοῦτος τῶν Ἰνδιῶν, τοῦ Εὐφράτη καὶ τοῦ Τίγρη, ὅπου δημιουργήθηκαν οἱ πανίσχυρες αὐτοκρατορίες τῆς Βαβυλωνίας καὶ τῆς Ἀσσυρίας, καὶ τελικά, τοῦ Νείλου στὴν Αἴγυπτο.

Ἀντίθετα, ἡ Κεντρικὴ Ἀσία ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ ἡ Ἀραβία ἀπὸ τὴν ἄλλη, στάθηκαν οἱ ἀνεξάντλητες ἀφετηρίες τῶν πολεμοχαρῶν νομάδων, ποὺ ἔκαναν τὴν ζωὴ τῶν γειτόνων τους ἀφόρητη καὶ κατὰ καιρούς, ἐκμεταλλεύονταν τὶς ἀδυναμίες τους, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν καταστρεπτικὲς μαζικὲς ἐπιδρομές.

Κατὰ καιρούς, ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἀσία, ἀκριβῶς σὲ τέτοιες περιόδους ἀδυναμίας, στίφη Μογγόλων καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ τῶν ὀνομαζομένων Ἰνδο - Γερμανῶν, κατέκλυζαν τὶς ἔχθες τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν Ἀραβία ξεκίνησαν τέτοιοι λαοί, ποὺ συνήθως τοὺς ὀνομάζουμε Σημίτες. Ἡ Βαβυλωνία, ἡ Ἀσσυρία, ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ ἀκτὴ τῆς Μεσογείου, βρίσκονταν πάντα ἀνάμεσα στοὺς στόχους τῶν Σημιτῶν ἐπιδρομέων.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας πρὸ Χριστοῦ, πραγματοποιεῖται μιὰ ἄλλη μεγάλη σημιτικὴ μετανάστευση, πρὸς τὴν κατεύθυνση της Μεσοποταμίας, Συρίας κι' Αἰγύπτου, ποὺ τελείωσε περίπου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα π. Χ. Ἀνάμεσα στὰ σημιτικὰ στίφη ποὺ κατακτοῦσαν γειτονικὲς πολιτισμένες χῶρες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Πιθανόν, κατὰ τὶς Βεδουΐνικὲς παραπλανήσεις, νὰ εἶχαν φθάσει καὶ στὰ σύνορα τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σινᾶ. Πάντως, τὸ γεγονὸς παραμένει ὅτι μόνο μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Παλαιστίνη, πῆραν ἕνα συγκεκριμμένο χαρακτῆρα καὶ βγῆκαν ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς νομαδικῆς ἀστάθειας, ποὺ σ' αὐτὴν δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δημιουργηθῆ καμμιὰ ἐθνικὴ ἑνότητα διαρκείας.

β) Παλαιστίνη

Ἀπὸ τώρα καὶ πέρα, ἡ ἱστορία κι' ὁ χαρακτῆρας τῶν Ἰσραηλιτῶν καθωρίσθηκε, ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς ἰδιότητες, ποὺ ἀπέκτη

σαν κατὰ τὸ στάδιο τῆς Βεδουΐνικης ζωῆς τους καὶ διετήρησαν γιὰ κάμποσο καιρὸ ἀργότερα, ἀλλὰ κι' ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν τοποθεσία τῆς Παλαιστίνης.

Φυσικά, δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβάλλεται ὁ ρόλος τοῦ γεωγραφικοῦ παράγοντος στὴν ἱστορία. Ὁ γεωγραφικὸς παράγων—θέση, ἐδαφικὴ διαμόρφωση, κλίμα—στὶς περισσότερες χῶρες παραμένει ὁ ἴδιος καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς ἱστορίας. Ὑπάρχει ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἔχει τεράστια ἐπίδραση πάνω στὴν ἱστορία. Ἀλλά, ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο ἐπιδρᾶ, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ποὺ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ στὴν ὑπὸ ἐξέταση χώρα.

Κι' ἔτσι, οἱ Ἄγγλοι στὰ σίγουρα δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν φθάσει στὸ σημεῖο νὰ κυριαρχίσουν σ' ὅλο τὸν κόσμο τὸν δέκατο ὄγδοο καὶ ὄέκατο ἔνατο αἰῶνα, ἂν δὲν βοηθοῦσε ἡ ἰδιομορφία τῆς χώρας τους, ὁ πλοῦτος τους σὲ κάρβουνο καὶ σίδερο, ἡ νησιωτική τους θέση. Ἀλλὰ καὶ τὸ κάρβουνο καὶ τὸ σίδερο δὲν ἔπαιξαν τόσο ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν τεχνική, παρὰ μόνο τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀτμοῦ. Μέχρι τότε, ὁ πλοῦτος αὐτὸς τῆς Ἀγγλίας, δὲν εἶχε παρὰ περιορισμένη σημασία. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ναυτιλίας ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς καὶ τοῦ θαλάσσιου δρόμου πρὸς τὶς Ἰνδίες, ὅπως ἐπίσης κι' ἀφοῦ προηγούμενα, χῶρες. σὰν τὴν Ἱσπανία, τὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία, ἐκπολιτίσθηκαν σὲ σημαντικὸ βαθμό. Γιατί, ὅσο οἱ χῶρες αὐτὲς κατοικοῦνταν ἁπλῶς ἀπὸ βαρβάρους, ἡ νησιωτικὴ θέση τῆς Ἀγγλίας, ἦταν ἕνας λόγος, ποὺ τὴν κρατοῦσε ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης, ἀδύνατη καὶ βάρβαρη.

Κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς κοινωνικὲς συνθῆκες, μιὰ ἀμετάβλητη γεωφυσικὴ μιᾶς χώρας, μπορεῖ νὰ ἔχει—στὴν κάθε περίπτωση—διαφορετικὴ σημασία. Ἀκόμα κι' ὅταν οἱ τρόποι παραγωγῆς δὲν ἀλλάζουν ἀναγκαστικὰ τὴν γεωφυσικὴ κατάσταση μιᾶς χώρας, ἡ ἐπίδρασή της δὲν παραμένει ἀναγκαστικὰ ἡ ἴδια. Ἐδῶ, ἔχουμε πιὰ νὰ κάνουμε μὲ τὸ σύνολο τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, σὰν ἕνα ἀποφασιστικὸ παράγοντα.

Κατὰ συνέπεια, δὲν ἦταν ἡ ἀπόλυτη φύση καὶ θέση, ποὺ κα-

θώρισαν τὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ ἡ θέση καὶ φύση αὐτή, κάτω ἀπὸ καθοριστικὲς κοινωνικὲς σχέσεις.

Ἡ Παλαιστίνη, εἶχε τὴν ἰδιομορφία, νὰ βρίσκεται σὲ παραμεθόρια περιοχή, ὅπου ἐχθρικὰ στοιχεῖα συγκρούονταν καὶ πολεμοῦσαν. Βρίσκονταν στὸ σημεῖο, ὅπου τελείωνε—ἀπὸ τὴν μιὰ—ἡ Ἀραβικὴ ἔρημος, κι' ἄρχιζε ἡ πολιτισμένη χώρα τῆς Συρίας, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ σημεῖο ποὺ συγκρούονταν οἱ σφαῖρες ἐπιρροῆς δύο μεγάλων αὐτοκρατοριῶν : τῆς Αἰγυπτιακῆς αὐτοκρατορίας, στὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου καὶ τῆς Μεσοποταμιακῆς, ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Εὐφράτη καὶ Τίγρη, μὲ πρωτεύουσα, ἄλλοτε τὴν Βαβυλῶνα καὶ ἄλλοτε τὴν Νινευί.

Τελικά, πολὺ σπουδαῖες ἐμπορικὲς ἀρτηρίες διέσχισαν τὴν Παλαιστίνη. Ἔλεγχε τὶς συγκοινωνίες ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Συρία, μὲ τὴν Μεσοποταμία, ὅπως καὶ τὸ ἐμπόριο, ἀνάμεσα στὴν Φοινίκη καὶ τὴν Ἀραβία.

Ἂς ἐξετάσουμε, λοιπόν, τ' ἀποτελέσματα τοῦ πρώτου παράγοντα. Ἡ Παλαιστίνη ἦταν μιὰ γόνιμη γῆ. Ἡ γονιμότητά της, δὲν παρουσίαζε κάποτε τὸ ἰδιαίτερο, ὅπλα ὅμως στὶς ἀμμουδερὲς καὶ πετρώδεις ἐκτάσεις, φάνταζε σὰν μιὰ πολὺ πλούσια περιοχή. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐρημικῶν αὐτῶν ἐκτάσεων, ἔβλεπαν τὴν Παλαιστίνη σὰν μιὰ χώρα, ὅπου ἔρρεε τὸ γάλα καὶ τὸ μέλι.

Οἱ Ἑβραϊκὲς λοιπὸν φυλές, ἤρθαν σὰν νομαδικοὶ κτηνοτρόφοι. Ἡ ἐγκατάστασή τους ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες μάχες, μὲ τοὺς ντόπιους κατοίκους τῆς Παλαιστίνης, τοὺς Χαναναίους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιροῦσαν τὴν μιὰ πόλη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐξαναγκάζοντάς τους σὲ μιὰ βίαιη ὑποταγή. Ἐκεῖνο ὅμως, ποὺ αὐτοὶ κατέκτησαν σ' ἕνα συνεχῆ πόλεμο, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ διατηρήσουν, μὲ διαρκεῖς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Κι' αὐτό, γιατὶ ἄλλες νομαδικὲς φυλές, σὰν τοὺς Ἐδομίτες, τοὺς Μοαβίτες, Ἀμμονίτες κι' ἄλλους, ἤθελαν κι' αὐτὲς νὰ κατακτήσουν τὴν πλούσια γῆ.

Οἱ Ἑβραῖοι, καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης, συνέχισαν, γιὰ πολὺ ἀκόμα, ν' ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ἂν καὶ τώρα πιά, εἶχαν ἐγκατασταθεῖ μόνιμα. Πάντως, βαθμιαῖα ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς ντόπιους, πῶς νὰ καλλιεργοῦν τὴν γῆ, πῶς νὰ πάνουν σιτάρι καὶ κρασί, νὰ καλλιεργοῦν ἐληὲς καὶ συκιές, κλπ.,

καὶ τελικά, ἀναμίχθηκαν μαζί τους. Γιὰ πολὺν καιρὸ ὅμως, διετήρησαν συνήθειες χαρακτηριστικές, γιὰ τὶς Βεδδουΐνικὲς νομαδικὲς φυλές, ἀπ' τὶς ὁποῖες καὶ προῆλθαν. Ὁ τρόπος ζωῆς τῶν Βεδδουΐνων τῆς Ἀραβίας σήμερα, μᾶς θυμίζει ἔντονα τὶς περιγραφές, στοὺς παληοὺς μύθους τοῦ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ. Μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες κι' ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά, αἰώνια ἐπαναλαμβάνονται τὰ ἴδια ἐπεισόδια καὶ βάσανα, οἱ ἴδιες ἀνάγκες καὶ ἀπόψεις, ποὺ καταλήγουν σ' ἕνα αὐστηρὸ συντηρητισμό, ποὺ συναντᾶται ἀκόμα πιὸ ἔντονα στὸν νομαδικὸ κτηνοτρόφο, παρὰ στὸν γεωργό, κι' εὐνοεῖ τὴν διατήρηση τῶν παληῶν συνηθειῶν καὶ θεσμῶν ἀκόμα κι' ὅταν γίνονται μεγάλες ἀλλαγές.

Παράδειγμα χαρακτηριστικὸ τῆς τάσης αὐτῆς, εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι στὸ σπίτι τοῦ Ἰσραηλίτη, ἡ ἑστία δὲν εἶχε μόνιμο μέρος κι' οὔτε καμμιὰ θρησκευτικὴ σημασία. «Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ Ἰσραηλῖτες μοιάζουν μὲ τοὺς Ἄραβες καὶ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, μὲ τοὺς ὁποίους μοιάζουν σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς», παρατηρεῖ ὁ Βελλχόϋζεν, προσθέτοντας ὅτι «ὁ Ἑβραῖος δύσκολα βρίσκει μιὰ λέξη νὰ πεῖ γιὰ τὴν ἑστία. Ἡ λέξη «ἄσφοτ» χαρακτηριστικὰ ἀπόκτησε τὴν ἔννοια τοῦ «σοροῦ σκουπιδιῶν». Αὐτὸ δείχνει καὶ τὴν διαφορὰ ἀπὸ τὴν Ἰνδο-ευρωπαϊκὴ ἑστία, τὸν σπητικὸ βωμό. Ἀντὶ τῆς φωτιᾶς τῆς ἑστίας, ποὺ ποτὲ δὲν σβήνει, οἱ Ἑβραῖοι ἔχουν τὴν αἰώνια λυχνία *»

Ἡ τάση πρὸς τὸ ἐμπόριο, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἰδιότητες, ποὺ οἱ Ἑβραῖοι κληρονόμησαν, ἀπὸ τὴν Βεδδουΐνικὴ περίοδο. Ὅταν, προηγούμενα μελετήσαμε τὴν Ρωμαϊκὴ κοινωνία, ὑπογραμμίσαμε τὸ γεγονός, πόσο νωρὶς ἀναπτύχθηκε τὸ ἐμπόριο μεταξὺ τῶν λαῶν. Οἱ πρῶτοι ἔμποροι, θὰ πρέπει νὰ ἦταν νομάδες κτηνοτρόφοι τῆς ἐρήμου. Ὁ ἀγώνας τους, νὰ ἐξοικονομήσουν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, τοὺς ἀνάγκαζε νὰ γυρνοῦν ἀδιάκοπα ἀπὸ λειβάδι σὲ λειβάδι. Ἡ φτώχεια τῆς γῆς τους, θὰ πρέπει νὰ τοὺς εἶχε ἀναγκάσει νὰ ψάχνουν γιὰ τρόφιμα, σὲ ἄλλες γειτονικές, πιὸ πλούσιες περιοχές. Πιθανόν, νὰ ἀντάλλαζαν τὰ πλεονάζοντα ζῶα τους μὲ σιτάρι, λάδι, χουρμάδες, ἢ ἐργα-

---

* Wellhausen, Israelitische und Jüdische Geschichte, p 87 f.

λεῖα ξύλινα, πέτρινα, χάλκινα καὶ σιδερένια. Ἡ εὐκινησία τους, τοὺς ἔδινε τὴν δυνατότητα, ὄχι μόνο νὰ βρίσκουν προϊόντα γιὰ δικές τους ἀνάγκες ἀπὸ μακρυνὲς χῶρες, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν ἀνταλλαγὴ ἀναγκαίων κι' εὔκολων στὴν μεταφορὰ προϊόντων, ποὺ θὰ ἐνδιέφεραν ἄλλα πρόσωπα. Δηλαδή, ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτή, δὲν εἶχε γιὰ σκοπὸ τὴν συντήρηση τῶν ἴδιων, ἀλλὰ τὴν παροχή τους σὲ ἄλλους, μὲ ἀντάλλαγμα ὡρισμένη ἀμοιβή. Ἔτσι, ἐμφανίσθηκαν οἱ πρῶτοι ἔμποροι. Ὅσο δὲν ὑπῆρχαν ὁρόμοι καὶ οἱ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες δὲν εἶχαν ἀναπτυχθεῖ σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμό, τὸ ἐμπόριο βασικὰ διεξάγονταν μ' αὐτὴν τὴν μορφή του. Κι' ἔδινε μεγάλα κέρδη σ' αὐτοὺς ποὺ τὸ διεξῆγαν. Ἀργότερα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν καὶ τὸ φτιάξιμο ἐξασφαλισμένων καὶ πρακτικῶν ὁρόμων, οἱ νομάδες ὅλο καὶ λιγώτερο ἀσχολοῦνταν μ' αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἐμπορίου, πρᾶγμα, ποὺ φυσικὰ τοὺς περιώρησε στὰ εἴδη, ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν στὶς ἐρήμους καί, κατὰ συνέπεια, ἔγιναν φτωχοί. Αὐτή, θὰ πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστο ἡ αἰτία, γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ παληοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ποὺ ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ θαλασσίου ὁρόμου, πρὸς τὶς Ἀνατολικὲς Ἰνδίες. Προηγουμένως, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, εἶχε φτωχήνει ἡ Ἀραβία. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἄνθισης τῶν Φοινικικῶν πόλεων, οἱ Ἄραβες νομάδες, διεξῆγαν ἕνα πολὺ σημαντικὸ γι' αὐτοὺς ἐμπόριο. Παρέδιδαν στοὺς Φοίνικες τὸ πολύτιμο μαλλὶ τῶν προβάτων τους, γιὰ τοὺς ἀργαλειοὺς τῶν πόλεων, καὶ αὐτοὶ ἐξήγαγαν τὰ ἑτοιμα πλεκτά τους στὴν Δύση. Τὸ ἴδιο, τοὺς μετέφεραν τὰ προϊόντα τῆς πλούσιας καὶ γόνιμης Ἀραβίας πρὸς νότο, κι' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ λάβδανο, μπαχαρικά, χρυσό, πολύτιμες πέτρες. Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία, ποὺ χωρίζεται ἀπὸ τὴν Ἀραβία μὲ μιὰ στενὴ λωρίδα νεροῦ, μετέφεραν πολύτιμα εἴδη, σὰν τὸν ἐλεφαντόδοντα καὶ τὸν ἔβενο. Ἀπὸ τὴν Ἀραβία, περνοῦσε καὶ τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς Ἰνδίες. Τὰ προϊόντα, ἀπὸ τὸ Μαλαμπὰρ καὶ τὴν Κεϋλάνη, φορτώνονταν σὲ πλοῖα, ποὺ τὰ μετέφεραν στὶς ἀκτὲς τῆς Ἀραβίας, ἀπὸ τὸν Περσικὸ κόλπο καὶ τὸν Ἰνδικὸ ὠκεανό, γιὰ νὰ μεταφερθοῦν, μέσω τῆς ἐρήμου, στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Φοινίκη.

Τὸ ἐμπόριο αὐτό, προσέφερε μεγάλα κέρδη σ' ὅλες τὶς φυλές, ποὺ ἔπαιρναν μέρος στὴν μεταφορά του, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ δασμολογικῆς φορολογίας, κατὰ τὸ πέρασμά τους, ἀπὸ διάφορα μέρη.

Ὁ Heeren, γράφει πὼς «ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς αὐτούς, ὑπάρχουν πολὺ πλούσιες φυλές». «Ἀνάμεσα στὶς Ἀραβικὲς νομαδικὲς φυλές, οἱ Μαδιανίτες, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ διεξῆγαν τὸ πιὸ ἐπικερδὲς ἐμπόριο μὲ καραβάνια καὶ συνεχῶς κινώνταν κοντὰ στὰ βόρεια σύνορα, κοντὰ ὁδηλαδὴ στὴν Φοινίκη. Μαδιανίτικο ἦταν τὸ καραβάνι τῶν ἐμπόρων, ποὺ φορτωμένο μὲ «ἀρώματα, βάλσαμον καὶ μῦρον», πήγαινε ἀπὸ τὴν Ἀραβία στὴν Αἴγυπτο, ὅταν σ' αὐτὸ πουλήθηκε ὁ Ἰωσὴφ (Γένεσις 37, στίχος 28). Οἱ Ἰσραηλίτες, πῆραν τόσα πολλὰ λάφυρα ἀπὸ τοὺς Μαδιανίτες, ὅταν ὁ Γεδεὼν τοὺς ἀπώθησε—ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἐπιδρομή τους—μέσα στὸ Γαλαάδ, ποὺ εἶχε προκληθῆ γενικὴ κατάπληξη. Καὶ εἶχαν τόσο πολὺ μέταλλο, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν, ὄχι μόνο γιὰ τὶς προσωπικές τους ἀνάγκες, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ περιλαίμια στὶς καμῆλες». Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῶν «Κριτῶν», ὑπάρχει ἡ παρακάτω ἀφήγηση: «Καὶ σηκωθεὶς Γεδεών, ἐθανάτωσε τὸν Ζαβὲ καὶ τὸν Σαλμανά, καὶ ἔλαβε τοὺς μηνίσκους (στολίδια σὰν τὸ φεγγάρι) τοὺς περὶ τὸν τράχηλον τῶν καμήλων αὐτῶν...» ...«Καὶ εἶπεν ὁ Γεδεὼν πρὸς αὐτούς, θέλω ζητήσει ἀπὸ σᾶς ζήτημα· νὰ μοὶ δώσητε ἕκαστος τὰ ἐνώτια ἐκ τῶν λαφύρων αὐτοῦ· διότι οἱ ἐχθροὶ εἶχον χρυσᾶ, ὄντες Ἰσμαηλῖται». ....«Καὶ τὸ βάρος τῶν χρυσῶν ἐνωτίων, τὰ ὁποῖα ἐζήτησεν, ἦτο χίλιοι καὶ πεντακόσιοι σίκλοι χρυσοῖ· ἐκτὸς τῶν μηνίσκων, καὶ τῶν περιδεραίων, καὶ τῶν πορφυρῶν, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐπὶ τοὺς βασιλεῖς τοῦ Μαδιάμ, καὶ ἐκτὸς τῶν περιλαιμίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἰς τοὺς τραχήλους τῶν καμήλων αὐτῶν».

Παρακάτω ὁ Heeren, ἀφηγεῖται γιὰ τοὺς Ἐδομίτες καὶ λέει: «Ὅλες οἱ νομαδικὲς φυλές, ποὺ περιπλανιώνταν στὴν Βόρειο Ἀραβία μὲ τὸ ὄνομα Ναμκατιανοὶ Ἄραβες, ἦταν Ἕλληνες. Ὁ Διόδωρος, ποὺ περιγράφει πολὺ ὡραῖα τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, δὲν ξεχνᾶ καὶ τὸ ἐμπόριο μὲ καραβάνια μὲ τὴν Ὑεμένη: «Ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς—λέει—κάνουν ζουλειές, μεταφέροντας λάβδανο,

μῦρο κι' ἄλλα ἀκριβὰ μπαχαρικά, ποὺ τὰ παίρνουν ἀπ' αὐτούς, ποὺ τὰ φέρνουν ἀπὸ τὴν Ἀραβία καὶ τὰ μεταφέρουν στὴν Μεσόγειο» (Διόδωρος II, σελ. 390).

«Τὰ πλούτη, ποὺ μερικὲς φυλὲς τῆς ἐρήμου εἶχαν ἀποκτήσει μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἦταν ἀρκετὰ μεγάλα, ὥστε νὰ κινήσουν τὴν διάθεση τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν, γιὰ νὰ τ' ἀποκτήσουν. Ἡ ὀχυρωμένη τοποθεσία τῆς Πέτρας—ἀπ' ὅπου παίρνει καὶ τὴν ὀνομασία τῆς Πετραϊκῆς, ἡ Βορειοδυτικὴ Ἀραβία, χρησίμευε γιὰ ἀποθήκη τῶν προϊόντων, ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἐδομιτῶν. Ὁ Δημήτριος Πολιορκητής, προσπάθησε νὰ λεηλατήσει τὴν πόλη αὐτὴ μὲ ξαφνικὴ ἐπιδρομή (*).

Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ Ἰσραηλῖτες. κατὰ τὴν περίοδο τῶν περιπλανήσεών τους, ἐμπαίζαν μὲ τοὺς γείτονές τους, τοὺς Μαδιανῖτες. Εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἦταν πλούσιος, ὄχι μόνο σὲ κοπάδια, ἀλλὰ καὶ σὲ χρυσὸ κι' ἀσῆμι (Γένεσις 13, στίχος 2). Οἱ νομάδες κτηνοτρόφοι μποροῦσαν νὰ τ' ἀποκτήσουν ὅλα αὐτά, μόνο μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἡ μετέπειτα ἐγκατάστασή τους στὴν Χαναάν, δὲν μποροῦσε νὰ ἐξασθενίσει τὸ ἐμπορικό τους πνεῦμα, ποὺ τὸ εἶχαν ἀποκτήσει, ὅταν ζοῦσαν νομαδικά. Κι' αὐτό, γιατὶ ἡ θέση τῆς χώρας αὐτῆς, τοὺς ἐπέτρεπε νὰ παίρνουν μέρος στὸ ἐμπόριο, μεταξὺ Φοινίκης καὶ Ἀραβίας, μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ Βαβυλῶνος, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ πρὶν καὶ νὰ ἀποκτοῦν κέρδη, εἴτε σὰν μεσάζοντες, εἴτε κάνοντας ἐπιδρομὲς ἀπὸ τὰ βουνά τους, ἐπιτιθέμενοι σὲ ἐμπορικὰ καραβάνια, ποὺ τὰ λεηλατοῦσαν ἢ τ' ἀνάγκαζαν νὰ καταβάλουν ὡρισμένο ποσὸ τῶν ἐμπορευμάτων τους. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, πὼς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἐμπόριο καὶ κλεψιά, ἦταν ἐπαγγέλματα, πολὺ στενὰ συνδεδεμένα μεταξύ τους.

«Προτοῦ ἀκόμα ἔρθουν οἱ Ἰσραηλῖτες στὴν Χαναάν, τὸ ἐμπόριο ἦταν πολὺ ἀναπτυγμένο στὴν χώρα αὐτή. Στὰ γράμμα-

---

* Heeren, Ideen uber die politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. 1817, I, 2, P. 84—86.

τα τῆς Τέλ - Ἐλ - Ἀμάρνα (τὸν 15ο αἰῶνα π. Χ.) ἀναφέρεται, ὅτι τὰ καραβάνια περνοῦσαν ἀπὸ τὴν χώρα αὐτὴ μὲ συνοδεία» (*).

Ὑπάρχουν στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἀκόμα καὶ τὸ 2000 π.Χ., συνέχιζαν νὰ ὑπάρχουν στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μεταξὺ Παλαιστίνης κι' Αἰγύπτου καὶ τῶν χωρῶν τοῦ Εὐφράτη.

Ὁ Ἱερεμίας (τῆς Λειψίας κι' ὄχι ὁ Ἑβραῖος προφήτης), ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἀρχαίου παπύρου ποὺ βρέθηκε, κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπο :

«Κι' ἔτσι, οἱ Βεδδουΐνικὲς φυλὲς τῆς Παλαιστίνης, ἦταν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν πολιτισμένη χώρα τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὸν Πάπυρο, οἱ Σέχοι (ἡγέτες) τους, κατὰ καιροὺς ἐπισκέπτονταν τὴν αὐλὴ τῶν Φαραὼ καὶ παρακολουθοῦσαν τὰ γεγονότα τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Ἀσιάτες Βεδδουΐνοι, κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ βάρβαροι. Οἱ βάρβαροι λαοί, ποὺ τοὺς πολεμοῦσε ὁ Αἰγύπτιος βασιλιᾶς, ἔντονα ξεχώριζαν ἀπ' αὐτούς. Οἱ Σέχοι τῶν Βεδδουΐνων ἀργότερα, συνῆψαν συμμαχία ἀναμεταξύ τους, γιὰ νὰ διεξάγουν μεγάλες ἐκστρατεῖες, ἐνάντια «στοὺς πρίγκηπες τῶν ἐθνῶν» (*).

Ὁ Herzfeld, στὸ ἔργο του : Handelsgeschichte der Juden des Altertums, περιγράφει διεξοδικὰ τὰ δρομολόγια τῶν καραβανιῶν, ποὺ διέσχιζαν τὴν Παλαιστίνη ἢ περνοῦσαν ἀπὸ κοντά της. Ἔχει μάλιστα τὴν γνώμη, ὅτι οἱ ἐμπορικοὶ αὐτοὶ δρόμοι «ἴσως νὰ εἶχαν μεγαλύτερη ἐμπορικὴ σημασία στὴν ἀρχαιότητα, ἀπ' ὅτι ἔχουν οἱ σιδηρόδρομοι σήμερα».

Ἕνας τέτοιος δρόμος, ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Νοτιοδυτικὴ Ἀραβία πρὸς τὰ κάτω, περνώντας παράλληλα στὴν παραλία τῆς Ἐρυθρᾶς θάλασσας καὶ τὸν κόλπο τῆς Ἀκάμπα. Ἀπ' τὸν δρόμο αὐτόν, περνοῦσαν τὰ προϊόντα τῆς Ἀραβίας, Αἰθιοπίας καὶ μερικῶν ἐσωτερικῶν περιοχῶν τῆς Αἰθιοπίας, πρὸς τὸ Σέλα, ποὺ ἀργότερα ὠνομάσθηκε Πέτρα, κάπου 70 χιλιόμετρα νοτιώτερα τῆς

---

* Franz Buhl, die Sozialen Verhaetnisse der Israeliten, 1899, p. 76.

** Jeremias, Das alte Testament im Lichte des alten Orients, 1906, p. 300.

Νεκρῆς θάλασσας. Τὰ προϊόντα τῆς Βαβυλῶνος καὶ τῶν Ἰνδιῶν, περνοῦσαν ἀπὸ ἕναν ἄλλον ἐμποριπὸ δρόμο, ἀπὸ τὴν Γέρα τοῦ Περσικοῦ κόλπου, μέσω τῆς Ἀραβίας στὴν Πέτρα. Ἀπὸ δῶ, διακλαδώνονταν τρεῖς ἄλλοι δρόμοι: ἕνας στὴν Αἴγυπτο, μὲ διακλαδώσεις πρὸς τὰ δεξιά, ποὺ ὡδηγοῦσαν στὴ Μεσόγειο. Ὁ δεύτερος στὴν Γάζα, μὲ μιὰ πολὺ σοβαρὴ ἐπέκταση πρὸς Νότο. Ὁ τρίτος, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τῆς Νεκρῆς θάλασσας καὶ τῆς Ἰορδανίας πρὸς τὴν Δαμασκό. Ἐκτὸς ἀπ' ὅλα αὐτά, στὴν ἐσωτερικὴ γωνιὰ τοῦ κόλπου τοῦ Ἀκάμπα, στὸ Αἴλάτ, ὑπῆρχε ἀποθήκη γιὰ τὰ προϊόντα τῶν χωρῶν πρὸς Νότο, ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν Πέτρα, μ' ἕνα σύντομο δρόμο. Ὁ δρόμος βόρεια τῆς Γάζας, ποὺ ἀναφέρθηκε παρακάνω, διέσχιζε τὶς κάτω γαῖες τῆς Ἰουδαίας καὶ τῆς Σαμάρειας καὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Ἰεζραὲλ συνενώνονταν μ' ἕναν ἄλλον δρόμο, ποὺ πήγαινε πρὸς τὸ Ἄκκο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Τὰ προϊόντα, ποὺ κατέφθαναν στοὺς διαφορετικοὺς αὐτοὺς δρόμους, φορτώνονταν σὲ καράβια, στὰ Ἀραβικὰ μεσογειακὰ λιμάνια τῆς Γάζας καὶ τοῦ Ἄκκο—ἐὰν ὁ προορισμός τους ἦταν ἡ Φοινίκη. Κι' αὐτό, γιατὶ ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ Ἄκκο πρὸς τὴν Τύρο καὶ τὴν Σιδῶνα, ἦταν βραχώδης καὶ μόνο πολὺ ἀργότερα γίνονταν μεταφορὲς ἀπὸ ξηρᾶς, ἀπ' τὸ μέρος αὐτό. Ὁ πολυσύχναστος ἀπὸ καραβάνια δρόμος, ἀπ' τὰ ἀνατολικά, ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα στὴ μέση τοῦ Εὐφράτη καὶ διὰ μέσου τῆς Ἀραβο - συριακῆς ἐρήμου—ὅπου ἀργότερα ἄνθισε ἡ Παλμύρα—ἔπειτα ἀπὸ μιὰ σύντομη παρακολούθηση τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ ἄνω Ἰορδάνη ποταμοῦ, τὸν διασταύρωνε, γιὰ νὰ βγεῖ στὴν θάλασσα μέσω τῆς κοιλάδας τοῦ Ἰεζραὲλ. Προτοῦ περάσει τὸν Ἰορδάνη ποταμό, ἀπὸ πάνω ἑνώνονταν μὲ τὸν δρόμο, ἀπὸ τὸ Γαλαάδ, πού, ὅπως εἴδαμε, χρησιμοποιοῦνταν ἀπόμα ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰωσὴφ, καὶ μ' αὐτὸν ἑνώνονταν ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Γάζα. Ὅπως φαίνεται, ἡ Γάζα ἦταν ἡ ἀφετηρία τοῦ δρόμου, ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη γιὰ τὴν Αἴγυπτο (Γένεσις, 37, στίχοι 25, 41, 57). Δὲν ἔχουμε ἱστορικὰ γεγονότα, ποὺ ν' ἀποδείχνουν, ὅτι οἱ ἐμποριποὶ δρόμοι κι' οἱ ἀγορές, ποὺ δημιουργοῦνταν στὰ σημεῖα διασταυρώσεών τους, ἐπέδρασαν γιὰ ὡρισμένο χρόνο, ἔπειτα ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή, πάνω στοὺς Ἑβραίους. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ἐπέδρα-

σαν ἐσωτερικά, ἄποψη, ποὺ βοηθᾶ στὸ νὰ φωτισθοῦν μιὰ σειρὰ ἀπὸ στοιχεῖα τῆς ἀρχαιότητας (*).

Τὸ ἐμπόριο στοὺς Ἰσραηλίτες, εἶχε ἀνθίσει πολὺ περισσότερο τὶς βιομηχανίες προϊόντων πολυτελείας γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὶς τέχνες. Ἡ αἰτία, ἴσως νὰ βρίσκεται στὸ γεγονός, ὅτι ἐδραιώθηκαν σ' ἕνα μέρος, ὅταν ὅλες οἱ ἄλλες γύρω βιοτεχνίες εἶχαν φθάσει σ' ἕνα ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐξέλιξης. Τὰ εἴδη πολυτελείας, ἦταν καλύτερα καὶ φθηνότερα ἂν τὰ ἔπαιρναν μέσω τοῦ ἐμπορίου, παρὰ ἂν μ' αὐτὰ ἀσχολοῦνταν ἡ ἐσωτερικὴ βιοτεχνία, ποὺ ἦταν ἀπησχολημένη μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν πιὸ ἁπλῶν εἰδῶν. Ἀκόμα καὶ στοὺς Φοίνικες, ποὺ εἶχαν ἐκπολιτισθῆ πολὺ νωρίτερα, ἡ πρόοδος στὴν βιοτεχνία τους καθυστεροῦσε ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν προϊόντων τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Βαβυλῶνος. «Στὶς ἀρχές, οἱ Φοίνικες μὲ δυσκολία ξεπερνοῦσαν στὴν βιοτεχνία τοὺς κατοίκους τῆς ὑπόλοιπης Συρίας. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, ἔχει δίκαιο ὅταν γράφει ὅτι οἱ πρῶτοι Φοίνικες, ποὺ ἐμφανίσθηκαν στὴν Ἑλλάδα, ἐμπορεύονταν λιανικῶς ἐμπορεύματα, ποὺ δὲν φκιάχνονταν στὸν τόπο τους, ἀλλὰ ποὺ τὰ ἔπαιρναν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀσσυρία, δηλαδή, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Συρίας. Οἱ μεγάλες πόλεις τῆς Φοινίκης ἔγιναν βιοτεχνικές, μόνο, ἀφοῦ προηγούμενα εἶχαν χάσει τὴν πολιτική τους ἀνεξαρτησία κι' ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐμπορικῶν τους συνδέσεων.»**

Δὲν ἀποκλείεται, ἡ μόνιμη κατάσταση πολέμου, ποὺ ὑπῆρχε τότε, νὰ ἐπέδρασε στὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας. Πάντως, τὸ γεγονὸς παραμένει ὅτι δὲν ἐξελίχθηκαν καὶ πάρα πολύ. Ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ, περιγράφει λεπτομερειακὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Τύρου, θρηνώντας γι' αὐτήν. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Ἰσραήλ, ποὺ οἱ ἐξαγωγές του εἶναι ἀποκλειστικὰ γεωργικὰ προϊόντα. «Ὁ Ἰούδας καὶ οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ, ἦσαν ἔμποροί σου· ἔδιδον εἰς τὴν ἀγοράν σου σίτον τοῦ Μίννιθ καὶ στάκτην καὶ μέλι, καὶ ἔλαιον καὶ βάλσαμον, (Ἰεζεκιὴλ 27, στίχος 17).

---

* Handelsgeschichte der Juden, p, 22—25.

** R. Pietshmann. Geschichte der Phönizier, 1899, p. 238.

Όταν ὁ Δαυὶδ ἔκανε τὴν Ἱερουσαλὴμ πρωτεύουσά του, ὁ βασιληᾶς τῆς Τύρου Χειράμ, τοὔστειλε «καὶ ξύλα κέδρινα, καὶ ξυλουργοὺς καὶ κτίστας καὶ οἰκοδόμησαν οἶκον εἰς τὸν Δαυίδ» (Σαμουὴλ Β΄ 5, στίχος 11). Τὸ ἴδιο ἔγινε, ὅταν ὁ Σολομών, ἔκτιζε τὸν ναὸ καὶ πλήρωνε στὸν Χειρὰμ εἴκοσ' χιλιάδες δοχεῖα σιταριοῦ καὶ ἄλλα τόσα λαδιοῦ κάθε χρόνο.

Δίχως ἀνεπτυγμένη βιοτεχνία εἰδῶν πολυτελείας, δηλαδὴ χωρὶς τὴν καλλιτεχνικὴ χειροτεχνία, δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν καλὲς τέχνες, ποὺ νὰ ζωγραφίσουν τὸν ἄνθρωπο, ξεπερνώντας τὴν ἁπλὴ εἰκονογράφησή του καὶ δημιουργώντας ἕνα πρότυπο ἐξιδανικευμένο.

Μιὰ τέτοια τέχνη, προϋποθέτει ἕνα ἀνεβασμένο ἐπίπεδο ἐμπορίου, ποὺ θὰ φέρει στὸν καλλιτέχνη κάθε εἴδους ὑλικὰ καὶ ἄλλων τῶν ποιοτήτων, γιὰ νὰ μπορέσει αὐτὸς νὰ κάνει ἔσο τὸ δυνατὸ καλύτερη ἐπιλογὴ τῶν ὑλικῶν, γιὰ τὴν δουλειά του. Προϋποθέτει ἐπίσης, μιὰ ἐντατικὴ εἰδίκευση καὶ πεῖρα γεννεῶν ὁλόκληρων, γιὰ τὴν καλύτερη χρησιμοποίηση τῶν ὑλικῶν αὐτῶν. Τέλος, χρειάζεται: ὁ καλλιτέχνης, νὰ ἔχει ἕνα ἀνεβασμένο ἐπίπεδο ἐκτίμησης, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ στέκει πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναγκαστικῆς δουλειᾶς, ὥστε νὰ δουλεύει μὲ ἄνεση, χαρὰ καὶ δύναμη.

Ὅλες αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις, μποροῦν νὰ βρεθοῦν, μόνο σὲ μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις, μὲ δυνατὲς κι' ἀνεπτυγμένες βιοτεχνίες. Στὴν Θήβα καὶ στὴν Μέμφι, στὴν Ἀθήνα κι' ἀργότερα, μετὰ τὸν Μεσαίωνα, στὴν Φλωρεντία, Ἀμβέρσα, καὶ Ἀμστερνταμ, οἱ καλὲς τέχνες μπόρεσαν ν' ἀναπτυχθοῦν στὸν βαθμὸ ποὺ ἔφθασαν, μόνο χάρη σὲ μιὰ πολὺ πλούσια βιοτεχνία.

Αὐτὸ ἔλλειπε ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, πρᾶγμα, ποὺ μοιραῖα εἶχε τὴν ἐπίδρασή του πάνω στὴν θρησκεία τους.

γ) *Ἡ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ στὸ ἀρχαῖο Ἰσραήλ.*

Οἱ ἀντιλήψεις, περὶ θεοτήτων, στοὺς πρωτόγονους λαούς, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες καὶ κάθε ἄλλο, παρὰ

τόσο σαφῶς διαγραμμένες, ὅπως μᾶς τὶς ἐμφανίζουν οἱ μυθολογίες τῶν προηγμένων λαῶν. Οἱ θεϊκὲς προσωπικότητες, ὅὲν εἶχαν ἀκόμα συλληφθῆ ἀπ' τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων συγκεκριμμένα κι' οὔτε ξεχώριζαν ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Πρόκειται γιὰ ἄγνωστες, μυστηριώδεις προσωπικότητες, ποὺ παίζουν τὸν ρόλο τους, στὶς τύχες τῆς φύσης καὶ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ φέρουν στοὺς ἀνθρώπους καλὴ εἴτε κακὴ τύχη, καὶ ποὺ εἶναι ὅμως τόσο σκιώδεις καὶ ἀκαθόριστες, ποὺ μοιάζουν μὲ ὄνειρα.

Ἡ μόνη σταθερὴ διάκριση, ἀνάμεσα στὶς θεϊκὲς προσωπικότητες, εἶναι ἡ γεωγραφική τους τοποθέτηση. Γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, κάθε σημεῖο ποὺ προκαλεῖ τὴν φαντασία του. μπορεῖ νὰ γίνει ἕδρα κάποιου εἰδικοῦ, συγκεκριμμένου θεοῦ. Τὰ ψηλὰ βουνὰ ἢ ἀπομονωμένοι βράχοι, λακοῦβες σ' ὡρισμένα σημεῖα, ὅπως καὶ ξεμοναχιασμένα γιγάντια δένδρα, βρύσες, σπηλιὲς—ὅλα αὐτὰ καθιερώνονται σὰν ἕδρες, ὅπου μένουν διάφοροι θεοί. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, πέτρες ἢ κομμάτια ξύλου, μὲ περίεργα σχήματα, θεωροῦνταν σὰν ἕδρα κάποιας θεότητας, σὰν ἱερὰ ἀντικείμενα, ποὺ ἡ κατοχή τους θὰ ἐξασφάλιζε τὴν βοήθεια τῆς θεότητας, ποὺ τὰ κατοικεῖ. Κάθε φυλὴ ἢ ὁμάδα, προσπαθοῦσε ν' ἀποκτήσει ἕνα τέτοιο ἱερὸ ἀντικείμενο ἢ φετίχ. Αὐτό, ἰσχυε καὶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, μιὰ καὶ ἡ πρωταρχική τους ἀντίληψη περὶ θεοῦ, ἦταν σὰν αὐτές, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω καὶ μακρυὰ ἀκόμα ἀπὸ τὸν μονοθεϊσμό. Τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τῶν Ἰσραηλιτῶν στὶς ἀρχές, φαίνεται, πὼς δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ φετίχ, ἦταν οἱ εἰκόνες ἢ τὰ εἴδωλα (Σεραφείμ) ποὺ κλέβει ὁ Ἰακὼβ ἀπὸ τὸν πεθερό του Λάβαν, ὡς τὴν σκηνὴ (κιβωτὸ) τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου τοποθετεῖται ὁ Ἰεχωβᾶς καὶ ποὺ φέρει στὸν κάτοχό της νίκες καὶ βροχή, πλούτη. Οἱ ἅγιες πέτρες ποὺ λάτρευαν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, ἔφεραν τ' ὄνομα τοῦ Μπέθελ, τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Θεοῦ.

Στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας, οἱ τοπικοὶ θεοὶ καὶ τὰ φετίχ, δὲν ἔχουν ἀκόμα διαμορφωθεῖ σὲ ξεκάθαρες προσωπικότητες. Συχνὰ ἔχουν τὰ ἴδια ὀνόματα, ὅπως λόγου χάρη πολλοὶ θεοὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Φοινίκων, ἔφεραν τὸ ὄνομα Ἔλ (στὸν πληθυντικό: Ἐλαχίμ), ἄλλοι δὲ πάλι, ὠνομάζονταν ἀπὸ τοὺς Φοίνικες Βάαλ, ποὺ σημαίνει Κύριος. «Παρ' ὅλη τὴν ταυτότητα στὰ ὀνόματα, ὅλοι αὐτοὶ οἱ Βάαλ θεωροῦνταν σὰν ξεχωριστὲς προσωπικότητες. Συνή-

θως, δὲν τοὺς προσέθεταν τίποτε - ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς τοποθεσίας, ὅπου τοὺς λάτρευαν - γιὰ νὰ τοὺς ξεχωρίζουν»*.

Ὁ διαχωρισμὸς διαφόρων θεῶν μέσα στὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων, σὲ μιὰ πιὸ συγκεκριμμένη προσωπικότητα, μπόρεσε νὰ γίνει μόνο, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν καλῶν τεχνῶν, ὅταν πιὰ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα προσωποποίησης κι' ἐξιδανίκευσης ἀνθρωπίνων μορφῶν, γιὰ νὰ παρουσιάσουν συγκεκριμμένες μορφὲς μ' ἕνα δικό τους χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ μὲ μιὰ χάρη, μιὰ μεγαλοπρέπεια ἢ κάτι ποὺ νὰ ἐμπνέει τὸν φόβο, ἔτσι, ὥστε νὰ στέκονται πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ πολυθεϊσμὸς ἀπέκτησε τὴν ὑλικὴ του βάση. Τὸ ἀόρατο, ἔγινε πιὰ ὁρατό, ποὺ μποροῦσε ὁ καθένας τώρα νὰ τὸ φαντάζεται. Τώρα ὁ κάθε θεός, ξεχώριζε ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς μπερδέψει κανείς. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ἄνθρωποι, διάλεγαν συγκεκριμμένες μορφὲς μέσα ἀπὸ ἀναρίθμητα πνευματικὰ ὄντα, ποὺ χόρευαν στὴν φαντασία, τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου καὶ ἔδωσε σ' αὐτὰ συγκεκριμμένη μορφὴ γιὰ τὸ καθένα.

Μποροῦμε πολὺ συγκεκριμμένα, νὰ παρακολουθήσουμε, πῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν διαφόρων θεοτήτων στὴν Αἴγυπτο, αὐξάνει στὸν βαθμὸ ποὺ ἀναπτύσσονται οἱ καλὲς τέχνες. Ἐπίσης, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο, γιατὶ στὴν Ἑλλάδα, τὸ ἀνώτερο σημεῖο ἀνάπτυξης τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ τῆς ἀνθρωποποίησης στὴν γλυπτική, συνέπεσε μὲ τὴν μεγαλύτερη ποικιλομορφία καὶ ὀξύτερη διαφοροποίηση τῆς προσωπικότητας στὸν κόσμο τῶν θεῶν.

Ἡ καθυστέρηση στὴν βιοτεχνία καὶ στὶς τέχνες τῶν Ἰσραηλιτῶν συνέβαλε, ὥστε, ποτὲ νὰ μὴ φθάσουν στὸ σημεῖο ὁλοκλήρωσης, ποὺ ἔφθασαν οἱ βιοτεχνικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἀναπτυγμένοι λαοί, νὰ μὴ ἀντικαταστήσουν τὰ φετίχ, τὸν τόπο διαβίωσης τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ θεοῦ, μὲ τὸ ὁμοίωμα τοῦ θεοῦ. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη, ἔμειναν στὸ ἐπίπεδο τρόπου σκέψης τοῦ Βεδδουΐνου. Ποτὲ δὲν ἤρθε στὸ μυαλό τους νὰ παραστήσουν τοὺς θεούς τους, μὲ εἰκόνες ἢ ὁμοιώματα. Ὅποια ὁμοιώματα θεῶν κι' ἂν γνώριζαν,

---

* Pietschmann, Geschichte der Phönizier, p. 1837.

ἦταν ὁμοιώματα θεῶν τῶν ξένων, θεῶν τοῦ ἐχθροῦ, ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἢ ἦταν ἀπομιμήσεις τους. Καὶ γι' αὐτό, σὰν πατριῶτες, μισοῦσαν τὰ ὁμοιώματα αὐτά.

Αὐτὸ φυσικά, περιέκλειε κάποιο στοιχεῖο καθυστέρησης, διευκόλυνε ὅμως τοὺς Ἑβραίους, νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὸν πολυθεϊσμό, ποὺ ἐμφανίσθηκε σὲ μιὰ σειρὰ πόλεων μὲ ἀνεβασμένο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐξέλιξης γιὰ λόγους, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε. Ὅπου τὰ ὁμοιώματα τῶν θεῶν ρίζωσαν βαθειὰ μέσα στὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων, ἐκεῖ ὁ πολυθεϊσμὸς ἀπέκτησε μιὰ γερὴ βάση, ποὺ ἦταν δύσκολο νὰ ἀνατραπῇ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅμως, τὸ ἀκαθόριστο τῶν ὁμοιωμάτων τῶν θεῶν καὶ τῆς ταυτότητας τῆς ὀνομασίας τους σὲ διαφορετικὰ μέρη, ἄνοιξαν τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἐκλαΐκευση τῆς ἀντίληψης, ὅτι ὑπάρχει ἕνας θεός, ποὺ σὲ σύγκριση μαζί του, ὅλα τὰ ἄλλα πνεύματα στέκουν παρακάτω.

Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἁπλῶς τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι οἱ μονοθεϊστικὲς θρησκεῖες, ποὺ βρῆκαν ἀπήχηση μέσα στοὺς λαούς, προέρχονταν ἀπὸ ἐθνότητες ποὺ βρίσκονταν τότε ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς νομαδικῆς σκέψης καὶ δὲν εἶχαν ἀναπτύξει καμμιὰ ἀξιόλογη βιοτεχνία, εἴτε τέχνες. Διπλα στοὺς Ἑβραίους, τέτοιοι ἦταν κι' οἱ Πέρσες κι' ἀργότερα οἱ Ἄραβες τοῦ Ἰσλάμ, ποὺ υἱοθέτησαν τὸν μονοθεϊσμό, εὐθὺς ἀμέσως, μόλις ἤρθαν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνώτερο πολιτισμὸ τῶν πόλεων. Δὲν εἶναι μόνο ὁ Ἰσλαμισμὸς μονοθεϊστικός, εἶναι καὶ ἡ Ζενδικὴ θρησκεία. Αὐτὴ παραδέχεται ἕναν μόνο Κύριο καὶ δημιουργὸ τοῦ κόσμου, τὸν Ἀχουραμάζντα. Ὁ Ἀνγκρομέντζου (Ἄχριμαν) εἶναι ἕνα ὑποδεέστερο πνεῦμα ὅπως ὁ Σατανᾶς.

Μπορεῖ νὰ φαίνεται παράξενο, πῶς τὰ περισσότερο καθυστερημένα στοιχεῖα, υἱοθετοῦν μιὰ πρόοδο πολὺ πιὸ εὔκολα καὶ τὴν προωθοῦν μάλιστα παραπέρα, περισσότερο ἀπὸ ὅτι θὰ ἔκαναν τὰ πιὸ ἐξελιγμένα στοιχεῖα. Πάντως, αὐτὸ εἶναι ἕνα γεγονός, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ παρακολουθήσει καὶ στὴν ἐξέλιξη τῶν ὀργανισμῶν. Οἱ περισσότερο ἀνεπτυγμένες μορφὲς ζωῆς, δυσκολώτερα προσαρμόζονται καὶ σβήνουν γρηγορώτερα, ἐνῶ οἱ κατώτερες ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἔχουν λιγώτερο εἰδικευμένα ὄργανα, μποροῦν εὐκολώτερα νὰ προσαρμοσθοῦν στὶς καινούργιες συνθῆκες καὶ κατὰ συνέπεια, νὰ προωθήσουν τὴν πρόοδο παραπέρα.

Στὸν ἄνθρωπο, τὰ ὄργανα δὲν ἀναπτύσσονται κατὰ κάποιο ἀσυνείδητο τρόπο. Ταυτόχρονα, ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει καὶ ἄλλα τεχνητὰ ὄργανα, ποὺ τὸν τρόπο παραγωγῆς τους μπορεῖ νὰ τὸν μάθει ἀπὸ ἄλλους. Σχετικὰ μ' αὐτὲς τὶς τεχνητὲς μορφές, ἄτομα ἢ καὶ ὁμάδες, μποροῦν νὰ ὑπερπηδήσουν ὁλόκληρα στάδια ἐξέλιξης, ὅταν τὸ ἀνώτερο στάδιο ἔχει προετοιμασθῆ γι' αὐτοὺς ἀπὸ ἄλλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ τὸ πάρουν. Εἶναι λόγο χάρη πολὺ καλὰ γνωστό, ὅτι ὁ ἠλεκτρισμὸς προχώρησε στὰ χωριά, πολὺ πιὸ εὔκολα, παρὰ στὶς μεγάλες πόλεις, ὅπου εἶχαν γίνει μεγάλες τοποθετήσεις κεφαλαίων γιὰ λάμπες τοῦ φωταερίου. Τὸ χωριό, μποροῦσε νὰ πηδήσει ἀμέσως ἀπὸ τὴν λάμπα τοῦ πετρελαίου στὸν ἠλεκτρισμό, χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ τὸ στάδιο τοῦ φωταερίου. Αὐτὸ ὅμως, μπόρεσε νὰ γίνει μόνο, ἐφ' ὅσον οἱ μεγάλες πόλεις εἶχαν κατακτήσει πιὰ τὶς τεχνικὲς γνώσεις γιὰ τὸν ἠλεκτροφωτισμό. Τὸ χωριό, ὡστόσο, δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ ἀναπτύξει τὶς γνώσεις αὐτὲς μόνο του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁ μονοθεϊσμὸς βρῆκε ἔδαφος εὐκολώτερα ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους καὶ στοὺς Πέρσες, παρὰ ἀνάμεσα στὶς μᾶζες τῶν Αἰγυπτίων, τῶν κατοίκων τῆς Βαβυλῶνος ἢ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἰδέα ὅμως τοῦ μονοθεϊσμοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ στὶς ἀρχὲς ἀπὸ τοὺς περισσότερο ἀνεπτυγμένους πολιτισμούς.

Πάντως, στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, δηλαδὴ πρὶν τὴν Μετοικεσία, τὰ πράγματα δὲν εἶχαν προχωρήσει καὶ τόσο πολύ. Κυριαρχοῦσε ἀκόμα ἡ πρωτόγονη λατρεία τῶν θεῶν.

δ) Ἐμπόριο καὶ φιλοσοφία.

Τὸ ἐμπόριο, δίνει τὴν δυνατότητα, νὰ σκέφτεται κανεὶς διαφορετικώτερα ἀπὸ κείνους, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν βιοτεχνία καὶ τὶς τέχνες.

Ἡ συγκεκριμμένη παραγωγικὴ δραστηριότητα, ποὺ παράγει ἀξίες γιὰ συγκεκριμμένη χρῆση, ἐνδιαφέρει πρωταρχικὰ τὸν καταναλωτή, ὁ ὁποῖος θέλει ἀξίες εἰδικῆς χρήσης. Ἐὰν τοῦ χρειάζεται ὕφασμα, τότε ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν δουλειὰ ποὺ παράγει αὐτὸ τὸ

ὕφασμα, ἀκριβῶς γιὰ τὸν λόγο ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν συγκεκριμένη πιὰ αὐτὴ μορφὴ δουλειᾶς ποὺ παράγει ὕφασμα. Καὶ γιὰ τὸν παραγωγὸ ὅμως, τῶν ἀγαθῶν, ἡ ἐργασία προβάλλει σὰν μιὰ εἰδιαὶ ἐνέργεια, ποὺ τοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ παράγει τ' ἀγαθὰ αὐτά, Καὶ γιὰ τὴν περίοδο, ποὺ ἐξετάζουμε μέσα στὴν εἰδικὴ ἐργασία, περιλαμβάνεται, ὄχι μόνο ἡ δουλειὰ τῶν μεροκαματιάρηδων, ἀλλὰ καὶ ἡ δουλειὰ τῶν ἀνεξάρτητων γεωργῶν, χειροτεχνῶν καὶ καλλιτεχνῶν καὶ τῶν σκλάβων ἀκόμα.

Μὲ τὸν ἔμπορο ὅμως, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικώτερα. Ἡ δράση του βρίσκεται στὸ ὅτι ἀγοράζει φτηνὰ γιὰ νὰ πουλήσει ἀκριβά. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει τί συγκεκριμένα ἐμπορεύματα ἀγοράζει, φθάνει τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ νὰ βροῦν τὸν ἀγοραστή τους. Φυσικά, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ποσότητα τῆς δουλειᾶς, ποὺ εἶναι κοινωνικὰ ἀναγκαία κατὰ καιροὺς στοὺς τόπους ἀγορᾶς καὶ πώλησης τῶν εἰδῶν ποὺ ἐμπορεύεται, γιατὶ αὐτὸ ἐπιδρᾶ ἀποφασιστικά, στὶς τιμές τους. Ἡ δουλειὰ ὅμως αὐτή, τὸν ἐνδιαφέρει μόνο, σὰν μιὰ γενικοῦ χαρακτῆρα δουλειά, ποὺ προσδίδει ἀξία, σὰν ἀφηρημένη, ποὺ παράγει ἀξίες συγκεκριμμένης χρήσης. Ὁ ἔμπορος, δὲν ἔχει φυσικὰ συνείδηση ὅλων αὐτῶν. Κι' αὐτό, γιατὶ περνάει πολὺς καιρός, ὥσπου οἱ ἄνθρωποι νὰ καταλάβουν, ν' ἀνακαλύψουν πῶς ἡ γενικὴ ἀνθρώπινη δουλειὰ καθορίζει τὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε μόνο ἀπὸ τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ Κὰρλ Μάρξ, μέσα σὲ συνθῆκες ἀνεπτυγμένης ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Πολλὲς χιλιάδες ὅμως χρόνια νωρίτερα, ἡ γενικὰ ἀφηρημένη δουλειά, σ' ἀντίθεση μὲ τὶς συγκεκριμμένες μορφές της, ἔβρισκε τὴν συγκεκριμμένη ἔκφρασή της στὰ χρήματα*

---

* Πρωτοῦ τὰ χρήματα χρησιμοποιηθοῦν, σὰν μέσο κυκλοφορίας, εἶχαν ἐμφανισθεῖ σὰν καθιερωμένο μέτρο ἀξίας. Χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἀνταλλαγὴ συνεχίζει ἀκόμα νὰ εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφὴ στὸ ἐμπόριο. Ἔτσι, λέγεται λόγου χάρη, ὅτι στὴν Αἴγυπτο ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια «χρησιμοποίησης κομματιῶν χαλκοῦ (σῦτεν), ποὺ ζύγιζαν 91 γραμμάρια, ὄχι σὰν πραγματικῶν χρημάτων, ποὺ μ' αὐτὰ μποροῦσαν ν' ἀνταλλαγοῦν ὅλα τὰ ἐμπορεύματα, ἀλλὰ σὰν μέτρο ἀξίας γι' ἀνταλλαγή, ποὺ μὲ τὴν βοήθειά τους ἐκτιμοῦσαν τ' ἀνταλλασόμενα ἐμπορεύματα. Ἔτσι, σὲ μιὰ περίπτωση, ἕνα βῶδι,

ποὺ γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτά, δὲν χρειάζεται νὰ γίνει οὔτε ἡ παραμικρὴ ἀφαί. η. Τὰ χρήματα, ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀνθρώπινη δουλειὰ γενικά, ποὺ περικλείεται σὲ κάθε ἐμπόρευμα. Δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποια συγκεκριμμένη δουλειά, ὅπως τοῦ ὑφαντῆ, ἀγγειοπλάστη ἢ σιδηρουργοῦ, ἀλλὰ ὅλες καὶ κάθε εἶδους δουλειά, τὸ ἕνα εἶδος της σήμερα καὶ τὸ ἄλλο αὔριο. Πάντως, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐμπόρου πρὸς τὸ ἐμπόρευμα, ὑπάρχει μόνο ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει χρήματα. Δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εἰδική του χρησιμότητα, ὅσο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εἰδική τιμή του.

Ἀντίθετα, ὁ παραγωγὸς—ὁ γεωργός, ὁ βιοτέχνης, ὁ καλλιτέχνης—ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ συγκεκριμένο εἶδος τῆς δουλειᾶς του, τὸ συγκεκριμένο ὑλικό, ποὺ θὰ ἐπεξεργασθεῖ. Καὶ ἡ παραγωγικότητα τῆς δουλειᾶς του, θὰ αὐξάνει στὸν βαθμό, ποὺ θὰ εἰδικεύεται στὴν δουλειά του. Ἡ εἰδική δουλειά του, τὸν δεσμεύει μ' ἕνα συγκεκριμένο μέρος, μὲ τὴν γῆ του ἢ τὸ ἐργαστήρι του. Τὸ καθορισμένο τῆς δουλειᾶς, ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ, τοῦ δημιουργεῖ κάποια στενότητα ἀντίληψης στὸν τρόπο σκέψης, ποὺ οἱ Ἕλληνες τὸ ὠνόμαζαν βαναυσότητα (ἀπὸ τὴν λέξη βάναυσος, ποὺ σημαίνει δουλευτής). «Μπορεῖ οἱ σιδεράδες, οἱ μαραγγοὶ καὶ οἱ ὑποδηματοποιοί, νὰ εἶναι ἱκανοὶ στὸ ἐμπόριό τους», εἶπε ὁ Σωκράτης τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., «ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς, εἶναι δουλικές ψυχές. Δὲν καταλαβαίνουν ποιό εἶναι τὸ ὄμορφο, τὸ καλὸ καὶ δίκαιο». Τὴν ἴδια γνώμη ἐξέφρασε κι' ὁ Ἑβραῖος Ἰησοῦς, υἱὸς τοῦ Σίραχ, κατὰ τὸ 20 π. Χ. Ὅσο κι' ἂν εἶναι χρήσιμες οἱ βιοτεχνίες—ὑπεστήριζε—ὁ βιοτέχνης, δὲν ἔχει ἀξία στὴν πολιτική, στὰ νομικὰ ἢ στὴν διάδοση τῆς ἠθικῆς παιδείας.

Μόνο οἱ μηχανές, δίνουν τὴν δυνατότητα στὶς μᾶζες τῆς ἐργατικῆς τάξης, νὰ σταθοῦν πάνω ἀπὸ τὴν στενότητα αὐτὴ καὶ μόνο ἡ κατάργηση τῆς καπιταλιστικῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, θὰ δημιουργήσει τοὺς δρους κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ μη-

---

ποὺ ἡ ἀξία του καθωρίσθηκε στὰ 119 οὔτεν, ἀνταλλάχθηκε μὲ ἀντικείμενο, ποὺ περιέκλειε μέσα του δουλειὰ 25 οὔτεν χαλκοῦ, ἕνα ἄλλο γιὰ 12 οὔτεν, 11 βάζα μελὶ γιὰ 11 οὔτεν κ.ο.κ. Ἀπ' ἐδῶ, ἀργότερα βγῆκαν τὰ Πτολεμαϊκὰ χάλκινα νομίσματα». (Ἐδ. Μέγιερ, Die Wirtschaftliche Entwckling des Altertums, 1895, p. 11).

χανὲς θὰ ἐκπληρώσουν τὴν εὐγενικὴ τους ἀποστολὴ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἐργαζομένων μαζῶν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐμπόρου ἐπιδρᾶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἐπάνω του. Δὲν εἶναι ἀναγκασμένος νὰ περιορίσει τὴ δράση του στὴν γνώση ἑνὸς συγκεκριμμένου κλάδου τῆς παραγωγῆς σ' ἕνα ὡρισμένο μέρος. Ὅσο πιὸ πλατύτερες ἀντιλήψεις ἔχει, ὅσο περισσότερους κλάδους παραγωγῆς καὶ περισσότερες περιοχές, ποὺ γνωρίζει τὶς ἀνάγκες τους καὶ τὶς συνθῆκες παραγωγῆς, περιλαμβάνει στὸν τομέα τῆς δράσης του, τόσο πιὸ γρήγορα θὰ διαπιστώσει σὲ κάθε δοσμένη στιγμὴ ποιὰ προϊόντα τοῦ εἶναι συμφερώτερο νὰ ἐμπορεύεται, τόσο πιὸ γρήγορα θὰ βρεῖ τὶς ἀγορές, ὅπου μπορεῖ νὰ ἀγοράσει πιὸ φθηνὰ κι' ἐκεῖνες, ὅπου θὰ μπορέσει νὰ πουλήσει βγάζοντας τὸ μεγαλύτερο κέρδος. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν μεγάλη ποικιλία προϊόντων, ποὺ ἐμπορεύεται καὶ στὶς διαφορετικὲς ἀγορὲς ποὺ ἀπευθύνεται, τὸ συμφέρον του βρίσκεται βασικὰ μόνο στὸν συσχετισμὸ τῶν ἀξιῶν, δηλαδὴ στὶς σχέσεις διαφόρων ποσοτήτων ἀφηρημένης ἀνθρώπινης δουλειᾶς, δηλαδὴ σ' ἀφηρημένους ἀριθμητικοὺς συσχετισμούς. Κι' ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται τὸ ἐμπόριο, ὅσο περισσότερο εἶναι χρονικὰ ἀπομακρυσμένη ἡ ἀγορὰ ἀπὸ τὴν πώληση, ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ διαφορὲς στὰ νομίσματα καὶ στὰ νομισματικὰ συστήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀπασχολεῖται ὁ ἔμπορος, ὅσο πιὸ ἀπομακρυσμένες ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι οἱ πράξεις πώλησης καὶ πληρωμῆς, καὶ κατὰ συνέπεια, ἀναπτύσσονται συστήματα πιστώσεων καὶ τόκων—τόσο πιὸ πολύπλοκες καὶ διαφορετικὲς γίνονται οἱ ἀριθμητικὲς αὐτὲς σχέσεις. Κι' ἔτσι, τὸ ἐμπόριο προωθεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μαθηματικῆς σκέψης καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ τῆς ἀφηρημένης. Καὶ καθὼς τὸ ἐμπόριο πλαταίνει τοὺς ὁρίζοντες, πέρα ἀπὸ τὴν τοπικὴ κι' ἐπαγγελματικὴ στενοκεφαλιὰ καὶ δίνει στὸν ἔμπορο τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσει τὰ πιὸ διαφορετικὰ κλίματα καὶ περιοχές, στάδια πολιτισμοῦ καὶ τρόπους παραγωγῆς, ταυτόχρονα τὸν παρακινεῖ καὶ σὲ συγκρίσεις, τοῦ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ διακρίνει τὸ γενικό, μέσα στὴν μᾶζα τῶν μερικῶν φαινομένων, ποιὸ εἶναι τὸ ἀναγκαστικὸ μέσα στὴν μᾶζα τῶν τυχαίων, τὶ συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται σὲ δοσμένες συνθῆκες. Κατ' αὐτόν, λοιπόν, τὸν τρόπο, ὅπως καὶ μὲ τὴν πρόοδο τῶν μαθηματικῶν, ἡ ἱκανότητα πρὸς ἀφαί-

ρεση, ἀναπτύσσεται: ἐξαιρετικά, ἐνῶ παράλληλα ἡ βιοτεχνία καὶ ἡ τέχνη ἀναπτύσσουν τὴν αἴσθηση τοῦ συγκεκριμμένου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἐπιφανειακὲς ἀπόψεις, παρὰ γιὰ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Κι' ἔτσι τὸ «μὴ παραγωγικὸ» ἐμπόριο κι' ὄχι ἡ «παραγωγικὴ» δραστηριότητα, σὰν τὴν γεωργία καὶ τὴν βιοτεχνία, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διαμορφώνει τὶς διανοητικὲς δυνατότητες, ποὺ θ' ἀποτελέσουν τὴν βάση, γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἔρευνα.

Αὐτό, ὅμως, καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἐμπόριο δημιούργησε τὴν ἔρευνα. Σκέψη δίχως συμφέρον, ὅλψα γιὰ τὴν ἀλήθεια κι' ὄχι γιὰ τὸ ἀτομικό του συμφέρον, εἶναι τὰ τελευταῖα, ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηρίσουν ἕναν ἔμπορο. Ὁ ἀγρότης κι' ὁ βιοτέχνης, ζοῦν μόνο μὲ τὴν δουλειὰ τῶν χεριῶν τους. Ἡ εὐημερία τους, εἶναι ἀναγκαστικὰ περιορισμένη μέσα σὲ στενὰ ὅρια. Ὡστόσο, ἂν καὶ περιορισμένη, εἶναι ἐξασφαλισμένη γιὰ κάθε γερὸ μέσο πολίτη ποὺ ἀσχολεῖται σὲ πρωτόγονες συνθῆκες, ἂν - ἐννοεῖται - κανένας πόλεμος ἢ φυσικὲς καταστροφὲς δὲν καταστρέψουν τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της καὶ δὲν τὴν ἐξηγήσουν στὴν φτώχεια. Στὶς περιπτώσεις αὐτές, δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκαῖο, μὰ οὔτε καὶ συμφέρον, νὰ προσπαθήσει κανεὶς νὰ ξεπεράσει τὸν μέσο ὅρο. Καθένας εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ τοῦ ἔτυχε, μέχρις ὅτου τὸ κεφάλαιο, καὶ στὶς ἀρχὲς τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο, ὑποτάξει τοὺς ἴδιους ἢ τὰ ἐπαγγέλματά τους.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς συγκεκριμμένης χρήσιμης δουλειᾶς - στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς βιοτεχνικῆς ἐξέλιξης - περιορίζεται, ἀπὸ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἐπιτυχία στὸ ἐμπόριο, εἶναι ἀπεριόριστη. Τὰ ὅρια τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους καθορίζονται μόνο ἀπὸ τὴν ποσότητα τῶν χρημάτων, τοῦ κεφαλαίου, ποὺ διαθέτει ὁ ἔμπορος, καὶ ἡ ποσότητα αὐτὴ μπορεῖ ν' αὐξηθῆ ἀπεριόριστα. Ἀπ' τὴν ἄλλη ὅμως πλευρά, τὸ ἐμπόριο αὐτό, εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ μεγαλύτερες μεταπτώσεις καὶ κινδύνους ἀπ' ὅτι ἡ αἰώνια μονότονη γεωργικὴ καὶ βιοτεχνικὴ παραγωγή, μεσ' τὰ πλαίσια τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ὁ ἔμπορος, κινεῖται πάντα ἀνάμεσα στ' ἄκρα τοῦ μεγάλου πλούτου ἢ τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς. Τὸ πάθος, γιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερο κέρδος, παίρνει ἐκτάσεις ἄγνωστες γιὰ τὶς παραγωγικὲς τάξεις. Ἀχόρταγη λαιμαργία καὶ ἀνελέητη βαναυσότητα πρὸς τοὺς ἀνταγωνι-

στές του καὶ τ' ἀντικείμενα ἐκμετάλλευσής του χαρακτηρίζουν τὸν ἔμπορο.

Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καὶ σήμερα, καὶ μάλιστα κατὰ ἕνα τρόπο, ποὺ ἐπαναστατεῖ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δουλεύουν γιὰ τὸ μεροκάματο. Ἰδιαίτερα, αὐτὸ παρατηρεῖται ἐκεῖ ὅπου τὸ κεφάλαιο δὲν συναντάει ἰσχυρὴ ἀντίσταση, ὅπως στὶς ἀποικίες.

Φυσικά, ὅλα αὐτά, δὲν ἀποτελοῦν ἕνα τρόπο σκέψης, ποὺ θὰ ἔδιναν ὀντότητα σὲ μιὰ ἀνιδιοτελῆ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Τὸ ἐμπόριο, ἀναπτύσσει τὶς ἀπαραίτητες πνευματικὲς ἱκανότητες, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἐφαρμογή τους στὴν ἐπιστήμη. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ὅπου ἐπηρεάζει τὴν ἐπιστήμη, προσπαθεῖ νὰ τὴν διαστρεβλώσει καὶ νὰ τὴν προσαρμόσει στὰ δικά του συμφέροντα. Ἄπειρα εἶναι τὰ παραδείγματα, ποὺ μποροῦμε ν' ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν σημερινὴ ἀστικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη, μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ, μόνο σὲ μιὰ τάξη, ποὺ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπακόλουθα, τὴν πεῖρα καὶ τὴν γνώση, ποὺ συνώδευαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Ταυτόχρονα ὅμως, δὲν ἦταν δεσμευμένη ἀπ' τὴν ἀνάγκη νὰ κερδίσει χρήματα, κι' ἔτσι, εἶχε τὸν χρόνο καὶ τὴν εὐκαιρία, ἀλλὰ καὶ τὴν χαρὰ μιᾶς ἀπροκάλυπτης ἔρευνας, γιὰ νὰ λύνει προβλήματα χωρὶς νὰ ὑπολογίζει τὰ ἄμεσα, πρακτικὰ καὶ προσωπικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ φιλοσοφία, ἀναπτύχθηκε μόνο στὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα, ὅμως ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν, ἐκτὸς τοῦ ἐμπορίου καὶ ἔσοδα ἐξασφαλισμένα μὲ ἄνεση κι' ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν δική τους περιουσία, εἴτε ἀπὸ τὴν κοινωνική τους θέση. Σὲ πολλὲς μεγάλες Ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς πόλεις, τέτοια ἄτομα ἦταν μεγάλοι γαιοκτήμονες, ποὺ ἡ δουλειὰ τῶν σκλάβων, τοὺς εἶχε ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀπασχόληση στὰ κτήματά τους καὶ ποὺ ζοῦσαν στὶς πόλεις, μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀκαλλιέργητη ἀτμόσφαιρα τῆς ἐπαρχίας, μέσα ὅμως στοὺς κύκλους καὶ τὶς ἐπιδράσεις μιᾶς πόλης μὲ μεγάλο ἐμπόριο.

Θὰ δημιουργοῦνταν ὡστόσο ἡ ἐντύπωση, ὅτι μιὰ τέτοια τάξη γαιοκτημόνων, ποὺ ζοῦσε καὶ φιλοσοφοῦσε στὶς πόλεις, δημιουργήθηκε μόνο σὲ παραθαλάσσιες πόλεις, ποὺ οἱ ἐκτάσεις τῆς γῆς τους ἦταν ἀρκετὰ μεγάλες, ὥστε νὰ δημιουργήσουν μιὰ τέτοια ἀριστοκρατία γῆς, ὄχι ὅμως καὶ ἀρκετὰ μεγάλη, ὥστε νὰ τοὺς

κρατήσει μακρυὰ ἀπὸ τὴν πόλη καὶ νὰ δέσει τὰ συμφέροντά τους μὲ προβλήματα ἐπέκτασης τῶν κτημάτων τους. Πόλεις μὲ τέτοιους δρους, ἦταν οἱ ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς παραθαλάσσιες Φοινικικὲς πόλεις, εἶχαν κτήματα τόσο μικρά, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ δημιουργήσουν μεγάλους γαιοκτήμονες καὶ γι' αὐτὸ ὅλοι ζοῦσαν μὲ τὸ ἐμπόριο.

Ὅπου οἱ πόλεις περιβάλλονταν ἀπὸ μεγάλες ἐκτάσεις, οἱ γαιοκτήμονες φαίνεται νὰ ἔμεναν περισσότερο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, εἶχαν περισσότερο τὴ νοοτροπία τοῦ ταιφλικᾶ. Στὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀσίας, ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν περισσότερο ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν δουλειά, ἦταν οἱ ἱερεῖς ὡρισμένων θρησκευτικῶν δογμάτων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ τελευταῖα αὐτὰ, εἶχαν κερδίσει τόση σημασία καὶ πλοῦτο,ὥστε νὰ διατηροῦν ἱερεῖς μόνιμα, ποὺ τὰ καθήκοντά τους ὅὲν ἦταν καὶ τόσο βαρειά. Ἡ ἴδια κοινωνικὴ ἀπασχόληση τῆς ἀριστοκρατίας τῶν μεγάλων παραθαλάσσιων Ἑλληνικῶν πόλεων. ἔτυχε καὶ στοὺς ἱερεῖς τῶν ναῶν στὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς ἠπείρου καὶ συγκεκριμμένα στὴν Αἴγυπτο καὶ Βαβυλῶνα: δηλαδὴ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ ὅμως, περιώριζε τὴν ἀνατολικὴ σκέψη, πρᾶγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ἑλληνικὴ σκέψη ἦταν ἀπηλλαγμένη: δηλαδὴ ἀπὸ τὴν συνεχῆ σύνδεση κι' ἐπαφὴ μὲ κάποιο θρησκευτικὸ δόγμα. Τὸ δόγμα, κέρδιζε ὅτι ἔχανε ἡ φιλοσοφία. Καὶ οἱ ἱερεῖς ἐπίσης. Στὴν Ἑλλάδα οἱ ἱερεῖς ἦταν ἁπλῶς ἱεροτελεστές, φύλακες τῶν βωμῶν καὶ λειτουργοὶ σὲ διάφορες θρησκευτικὲς γιορτές. Στὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἔγιναν θεματοφύλακες καὶ χειριστὲς ὅλων τῶν ζητημάτων, τῶν σχετικῶν μὲ τὶς γνώσεις, ἐπιστημονικὲς καὶ κοινωνικές, τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἀστρονομίας καὶ τῆς ἰατρικῆς, τῆς ἱστορίας καὶ τῶν νομικῶν. Ἡ ἀπασχόλησή τους αὐτή, αὔξησε τὴν ἐπιρροή τους τεράστια πάνω στὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία. Πάντως, ἡ ἴδια θρησκεία ἔφθασε σ' ἕνα πνευματικὸ βάθος, ποὺ ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ φθάσει. Κι' αὐτὸ γιατὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ παραμέρισε τὸ ζήτημα αὐτό, ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν φρόντισε νὰ συμπληρώσει τὶς ἀφελεῖς ἐμπνεύσεις της, μὲ βαθύτερη γνώση κι' ἔτσι νὰ ἀντισταθμίσει καὶ τὰ δύο.

Ἡ ἀπεξένωση τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο μαζὶ μὲ τὴν ἄνθιση τῶν καλῶν τεχνῶν, εἶναι ἐκεῖνα ποὺ δίνουν στὴν ἑλληνικὴ θρησκεία μιὰν αἰσθησιακή, ζωντανή, χαρούμενη καὶ καλλιτεχνικὴ ποιότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ μιὰ περιοχὴ μὲ σημαντικὸ διεθνὲς ἐμπόριο, ἀλλὰ ἔξω ἀνεπτυγμένες καλὲς τέχνες, χωρὶς μιὰ κατασταλαγμένη ἀριστοκρατία μὲ πνευματικὲς τάσεις κι' ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ μὲ ἕνα πανίσχυρο ἱερατεῖο καὶ μιὰ θρησκεία, ποὺ δὲν εἶχε ἀναπτύξει ἕναν πολυθεΐσμὸ μὲ καλὰ διαγραμμένες ξεχωριστὲς θεότητες, ἦταν εὔκολο γιὰ μιὰ τέτοια θρησκεία ν' ἀποκτήσει ἕναν ἀφηρημένο καὶ πνευματικὸ χαρακτῆρα, ὅπου ἡ θεότητα εἶναι κάποια ἰδέα ἢ μιὰ ἀντίληψη παρὰ ἕνα πρόσωπο.

ε) Ἐμπόριο καὶ ἐθνότητα

Τὸ ἐμπόριο, ἐπιρρεάζει τὴν σκέψη τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ ἕναν ἄλλο τρόπο. Ἀναπτύσσει πολὺ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα. Ἀναφέραμε ἤδη παραπάνω, τὴν στενοκεφαλιὰ τοῦ χωρικοῦ καὶ τοῦ μικροαστοῦ, σὲ σύγκριση μὲ τὸν πλατὺ ὁρίζοντα τοῦ ἐμπόρου. Τὸ πλάτος αὐτὸ στὴν σκέψη του, τὸ ἀποκτᾶ κατὰ τὴν προσπάθειά του νὰ πηγαίνει ὅλο καὶ μακρύτερα ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου κατὰ σύμπτωση γεννήθηκε. Τὸ βλέπουμε αὐτὸ ἰδιαίτερα σὲ ναυτικὰ «παραθαλάσσια» ἔθνη, ὅπως ἦταν στὴν ἀρχαιότητα οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἕλληνες. Οἱ πρῶτοι, ταξίδευσαν πολὺ μακρύτερα ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ ἔφθασαν στὸν Ἀτλαντικὸ ὠκεανό, ἐνῶ οἱ ἄλλοι, ἄνοιξαν τὸν δρόμο πρὸς τὴν Μαύρη Θάλασσα. Τὸ ἐμπόριο στὴν ξηρά, δὲν ἔδινε τὴν δυνατότητα γιὰ τέτοια μακρυνὰ ταξίδια. Τὸ θαλάσσιο ὅμως ἐμπόριο, προϋπέθετε προηγμένη τεχνική, ἰδιαίτερα, μάλιστα, στὴν ναυπηγική. Ἐπρόκειτο γιὰ ἐμπόριο μεταξὺ ἀνεπτυγμένων καὶ καθυστερημένων λαῶν, ὅπου οἱ τελευταῖοι μποροῦσαν εὔκολα νὰ ὑποταχθοῦν καὶ, κατὰ συνέπεια, τὰ ἐμπορικὰ ἔθνη νὰ δημιουργήσουν ἀποικίες. Τὸ ἐμπόριο στὴν ξηρὰ πρωτάρχισε νὰ διεξάγεται καὶ σχετικὰ εὔκολα ἀπὸ τοὺς νομάδες, ποὺ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ περισσότερο ἐξελιγμένους λαούς, ὅπου καὶ

εὕρισκαν περισσεύματα γεωργικῶν καὶ βιοτεχνικῶν προϊόντων. Μὲ ἁπλὲς ἐκστρατεῖες, δὲν μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ ζήτημα ἵδρυσης ἀποικιῶν. Κατὰ καιρούς, ὡρισμένες νομαδικὲς φυλές μποροῦσαν νὰ κάνουν ἐπιδρομὴ καὶ νὰ κατακτήσουν καὶ νὰ λεηλατήσουν μιὰ πιὸ πλούσια, πιὸ προοδευμένη χώρα, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτή, δὲν ἔρχονταν σὰν ἀποικιστὲς ποὺ εἶχαν ἀνώτερο πολιτισμό. Τέτοιες ἑνώσεις περιπλανωμένων φυλῶν, συνέβαιναν σπάνια, σ' ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, μιὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν κτηνοτροφικῶν αὐτῶν φυλῶν καὶ ὁμάδων τοὺς κρατάει ἀπομονωμένους ἀναμεταξύ τους, ὁπότε ἡ ἀπομόνωση αὐτή, προχωρεῖ καὶ μεταξὺ οἰκογενειῶν, ποὺ διασκορπίζονται σὲ τεράστιες ἐκτάσεις. Κατὰ κανόνα, οἱ ἔμποροι ἀπὸ τὶς φυλὲς αὐτές, μποροῦσαν νὰ μποῦν μέσα σὲ πλούσια καὶ ἰσχυρὰ κράτη, μὲ τὰ ὁποῖα ἐμπορεύονταν μόνο ἔπειτα ἀπὸ ἄδεια.

Αὐτό, ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἐμπόρους ἀπὸ μικρὰ ἔθνη, ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ καθέτως τῆς διεθνοῦς ὁδοῦ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο πρὸς τὴν Συρία. Ὅπως οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἕλληνες, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἐγκαθίσταντο σὲ χῶρες, μὲ τὶς ὁποῖες ἐμπορεύονταν, δὲν ἦταν ὅμως παροικίες μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῆς λέξης. Δὲν ἦταν δυνατὲς πόλεις, μὲ τὴν ἔννοια ἑνὸς πολιτισμένου ἔθνους, ποὺ κυριαρχεῖ κι' ἐκμεταλλεύεται βαρβάρους, ἀλλὰ ἀδύνατες παροικίες προσφύγων, μέσα σὲ πανίσχυρες καὶ πολὺ ἐξελιγμένες πόλεις. Αὐτό, δημιουργοῦσε ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ἀνάγκη. γιὰ τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων αὐτῶν, νὰ συσπειρώνωνται ἐνάντια στοὺς ξένους, ποὺ ἀνάμεσά τους ζοῦν καὶ νὰ ἐκδηλώνουν ἔντονα τὴν ἐπιθυμία τους, γιὰ τὴν δύναμη καὶ τὸ κῦρος τοῦ ἔθνους τους, μιὰ καὶ ἀπ' αὐτὸ ἐξαρτιώνταν ἡ ἀσφάλεια καὶ τὸ κῦρος τους στὸ ἐξωτερικὸ καὶ, κατὰ συνέπεια, καὶ οἱ ὁρισι διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου τους.

Ὅπως ἔχω παρατηρήσει καὶ στὸ βιβλίο μου, γιὰ τὸν Τόμας Μούρ, ὁ ἔμπορος, μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα, εἶναι ὁ περισσότερο διεθνιστὴς καὶ ταυτόχρονα καὶ τὸ περισσότερο ἐθνικὸ μέλος τῆς κοινωνίας. Ἰδιαίτερα αἰσθητό, ἔγινε αὐτὸ στοὺς ἐμπόρους μικρῶν ἐθνῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκτεθειμένοι—καὶ χωρὶς ὑπεράσπιση — στὴν κακομεταχείριση τῶν ξένων, ἐνοιωσαν πιὸ ἔντονα τὴν ἀνάγκη τῆς ἐθνικῆς συσπείρωσης καὶ τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου, παράλληλα καὶ τὸ μίσος γιὰ τοὺς ξένους.

Οἱ Ἑβραῖοι ἔμποροι, βρίσκονταν σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση. Οἱ Ἰσραηλῖτες, θὰ ἔπρεπε παληότερα νὰ εἶχαν φθάσει μέχρι τὴν Αἴγυπτο, ὅταν ἀκόμα ἦταν περιπλανώμενοι κτηνοτρόφοι καὶ πολὺ προτοῦ ἐγκατασταθοῦν στὴν Χαναάν. Ὑπάρχουν μαρτυρίες, ὅτι οἱ μεταναστεύσεις τῶν Χαναναίων στὴν Αἴγυπτο χρονολογοῦνται ἀκὸ τὴν τρίτη χιλιετηρίδα. Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Ἔντουαρντ Μέγιερ, γράφει ὅτι :

«Ἕνας περίφημος πίνακας, ποὺ βρέθηκε μέσα στὸν τάφο τοῦ Τονέμχοτεπ στὸ Μπενιχασάν, παριστάνει πῶς μιὰ οἰκογένεια Βεδδουίνων ἀπὸ 37 ἄτομα, μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀνμπσᾶ, ἔφθασε στὴν Αἴγυπτο στὸν ἕκτο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ Οὐζέρτεσεν τοῦ III (*). Περιγράφονται ὡς Ἀμοῦ, δηλαδὴ Χαναναῖοι καὶ τὰ χαρακτηριστικά τους δείχνουν καθαρὰ πῶς εἶναι Σημῖτες. Φοροῦν φανταχτερὰ ροῦχα, ποὺ συνηθίζονταν στὴν Ἀσία ἀκὸ τοὺς ἀρχαίους καιρούς, εἶναι ὁπλισμένοι μὲ τόξα καὶ δόρατα καὶ κουβαλοῦν μαζί τους γαϊδούρια καὶ κατσίκες. Ἕνας μάλιστα ἀπ' αὐτούς, μπορεῖ καὶ παίζει τὴν λύρα. Ἀνάμεσα στὰ πολύτιμα πράγματα ποὺ ἔφεραν, ἦταν καὶ χρῶμα γιὰ τὰ μάτια. Ζητοῦν τώρα, νὰ γίνουν δεκτοὶ σὲ ἀκρόαση ἀπὸ τὸν Τονέμχοτεπ τοῦ Μενατσούφου, στὸν ὁποῖο ἀνήκουν οἱ γαῖες τῶν ἀνατολικῶν βουνῶν. Ὁ Νέζερχοτεπ, αὐλικὸς γραφιᾶς, τοὺς ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὸν γιὰ παραπέρα ὁδηγίες καὶ ἀναφέρει σχετικὰ στὸν βασιληᾶ. Παρόμοιες σκηνὲς μ' αὐτήν, ποὺ ἔχει ἀποθανατισθεῖ ἐδῶ, φαίνεται πῶς συνέβαιναν τακτικὰ καὶ ἀναμφίβολα, πολλοὶ ἔμποροι τῆς Χαναὰν καὶ βιοτέχνες, ἔχουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐγκατασταθεῖ στὶς πόλεις ἀνατολικὰ τοῦ Δέλτα, ὅπου καὶ τοὺς βρίσκουμε στοὺς μετέπειτα καιρούς. Ἀντίθετα, εἶναι σίγουρο, ὅτι Αἰγύπτιοι ἔμποροι συχνὰ ἔρχονταν στὶς πόλεις τῆς Συρίας. Τὸ Αἰγυπτιακὸ ἐμπόριο τὴν ἐποχὴ αὐτή, παρὰ τοὺς ἐνδιάμεσους σταθμούς, ἔχει φθάσει μέχρι τὴν Βαβυλῶνα.

Μερικὲς ἑκατοντάδες χρόνια ἀργότερα, κάπου γύρω ἀπὸ τὸ

---

* Ἄρχοντας τῆς XII δυναστείας, ποὺ διήρκεσε πάνω - κάτω ἀπὸ τὸ 2100 ὡς τὸ 1900 π.Χ.

1800 π.Χ., ὅταν πιὰ ἡ Αἰγυπτιακὴ κοινωνία βρισκόνταν σὲ παρακμή, οἱ Ὑξὼς — ἀναμφίβολα νομαδικὲς φυλὲς ἀπὸ τὴν Χαναὰν — κατέκτησαν τὴν βόρειο Αἴγυπτο, ποὺ ἡ κυβέρνησή της εἶχε σημαντικὰ ἐξασθενίσει, ὥστε νὰ ἐπισύρει τὴν προσοχὴ τῶν ἐπιδρομέων. Οἱ τελευταῖοι, εἰσέβαλαν στὴν πλούσια χώρα τοῦ Νείλου, ὅπου συνέχισαν νὰ μένουν πάνω ἀπὸ 200 χρόνια. «Ἡ σημασία τῆς δυναστείας τῶν Ὑξώς, στὴν παγκόσμια ἱστορία, βρίσκεται στὸ ὅτι, μ' αὐτοὺς δημιουργήθηκε μιὰ ζωντανὴ ἐπαφή, ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Συρίας, ποὺ ἀργότερα δὲν διεκόπηκε καθόλου. Οἱ ἔμποροι καὶ βιοτέχνες τῆς Χαναάν, κατέκλυσαν κατὰ μᾶζες τὴν Αἴγυπτο. Στὸ νέο βασίλειο, σὲ κάθε βῆμα, βρίσκουμε ὀνόματα τῶν Χαναναίων. Λέξεις ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῶν Χαναναίων ἀρχίζουν νὰ διεισδύουν στὴν Αἰγυπτιακὴ γλῶσσα. Ἡ ἐντατικότητα τῶν συγκοινωνιῶν, φαίνεται κι' ἀκὸ τὸ γεγονός, ὅτι βρέθηκε μιὰ ἱστορικὴ ἐργασία, γραμμένη γύρω ἀκὸ τὸ 1550 π.Χ., στὴν ὁποία ὑπάρχει μιὰ συνταγὴ γιὰ τὰ μάτια. Ἡ συνταγὴ αὐτή, εἶχε γραφεῖ ἀπὸ κάποιον Ἀμοῦ τοῦ Κέπνι, τὸ ὁποῖο πολὺ πιθανό, νὰ εἶναι ἡ Φοινικικὴ πόλη Βύβλος (*).

Δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ πιστεύουμε, ὅτι δὲν ὑπῆρχαν Ἑβραῖοι ἀνάμεσα στοὺς Ἀμοῦ, τοὺς Σημίτες Βεδδουΐνους καὶ στὸν λαὸ τῶν πόλεων ἀνατολικὰ καὶ βορειοανατολικὰ τῆς Αἰγύπτου, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἀναφέρονται πουθενὰ συγκεκριμένα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε σήμερα, τί θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσουμε σὰν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀκὸ τοὺς μύθους τοῦ Ἰωσήφ, τὴν παραμονὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἔξοδο, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Μωϋσῆ. Δὲν νομίζουμε ὅτι εἶναι σωστὸ νὰ τοὺς θεωρήσουμε γιὰ Ὑξὼς — ὅπως κάνει ὁ Ἰώσηπος. Ὅλ' αὐτά, ὁδηγοῦν μάλλον στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἂν ὄχι ὅλοι ἀπὸ τὸ Ἰσραήλ, πάντως ξεχωριστὲς οἰκογένειες καὶ καραβάνια Ἑβραίων ἦρθαν ἀκὸ νωρὶς στὴν Αἴγυπτο. Ἐκεῖ τοὺς συμπεριφέρονταν λίγο - πολὺ καλά, ἀναλόγως μὲ τὸ πῶς ἄλλαξε ἡ

---

* Ed. Meyer, Geschichte des alten Aegyptens, 1887, p. 182, 210.

κατάσταση. Κάποτε, τοὺς ὑποδέχονταν μὲ χαρὰ κι' ἄλλοτε τοὺς κυνηγοῦσαν σὰν «ἐνοχλητικοὺς» ξένους. Τότε ἦτα[illegible] μερικῶν παροικιῶν ξένων ἐμπόρων ἀπὸ ἀδύνατα ἔθνη, ποὺ ζοῦσαν σὲ πανίσχυρες αὐτοκρατορίες.

Ἡ «διασπορὰ» — τὸ σκόρπισμα τῶν Ἑβραίων σ' ὅλο τὸν κόσμο, δὲν ἀρχίζει ἀκὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, οὔτε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Αἰχμαλωσίας, ἀλλὰ πολὺ νωρίτερα. Πρόκειται, γιὰ μιὰ φυσικὴ συνέπεια τοῦ ἐμπορίου. Πρόκειται γιὰ φαινόμενο, ποὺ διαπιστώνουμε, ὄχι μόνο στοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ σ' ὅλους τοὺς λαούς, ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο. Φυσικά, ἡ γεωργία συνέχιζε νὰ καραμένει ἡ βασικὴ ἀπασχόληση τῶν Ἑβραίων, μέχρι τὴν περίοδο τῆς Μετοικεσίας, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε μὲ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς λαοὺς τότε. Νωρίτερα τὸ ἐμπόριο ἦταν μόνο μιὰ δευτερεύουσα ἀπασχόληση γιὰ τοὺς νομάδες κτηνοτρόφους. Ἀπ' τὴν στιγμὴ ὅμως, ποὺ ἐδραιώθηκαν σ' ἕνα μέρος κι' ἐμφανίσθηκε ὁ καταμερισμὸς τῆς δουλειᾶς, τότε ὁ περιπλανώμενος ἔμπορος ξεχώρισε ἀπὸ τὸν γεωργό. Ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν ἐμπόρων ἦταν σχετικὰ μικρὸς κι' ἐκεῖνο ποὺ χαρακτήριζε τὸ χαρακτῆρα τοῦ λαοῦ ἦταν οἱ γεωργοί. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων, ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικό, σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων, ποὺ παρέμεναν στὴν πατρίδα τους ἦταν μικρός. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη οἱ Ἑβραῖοι, δὲν διέφεραν κατὰ τίποτε ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς.

Ζοῦσαν ὅμως σὲ συνθῆκες, ὅπου τὸ μίσος γιὰ τοὺς ξένους καὶ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, ἀκόμα καὶ ἡ συναισθηματικότητα, ἀνάμεσα στοὺς ἐμπόρους μεταδόθηκε στὴν μᾶζα τοῦ λαοῦ σὲ μεγαλύτερο βαθμό, ἀπ' ὅτι ἦταν τὸ γενικὸ ρεῦμα τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν.

στ) Χαναάν — ὁ δρόμος τῶν ἐθνῶν.

Προηγουμένως, εἴδαμε τὴν σημασία, ποὺ εἶχε ἡ Παλαιστίνη γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Αἰγύπτου, Βαβυλῶνος καὶ Συρίας. Ἀπὸ πολὺ παληοὺς καιρούς, τὰ κράτη αὐτὰ προσπαθοῦσαν νὰ καταλάβουν τὴν Παλαιστίνη.

Στὰ 1800 μὲ 1580, κατὰ τὸν ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς Ὑξὼς στὴν Αἴγυπτο, εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ στρατιωτικὴ νοοτροπία.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ Ὑξὼς εἶχαν ἀναπτύξει πολὺ τὶς συγκοινωνίες ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία. Οἱ Αἰγύπτιοι, μετὰ τὸ διώξιμο τῶν Ὑξὼς ἀπὸ τὸν τόπο τους, ἄρχισαν νὰ ἐπεκτείνωνται στρατιωτικά, μὲ πρωταρχικὸ σκοπό, νὰ ἐλέγξουν τὸν ἐμπορικὸ δρόμο πρὸς τὴν Βαβυλῶνα. Κατέλαβαν τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Συρία, προωθώντας ἔτσι τὴν κυριαρχία τους μέχρι τὸν Εὐφράτη. Σύντομα ὅμως οἱ Χεταῖοι, τοὺς ἔδιωξαν ἀπὸ τὴν Συρία. Στὴν Παλαιστίνη κρατήθηκαν περισσότερο, ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο ὡς τὸν δωδέκατο αἰῶνα. Ἐκεῖ διατηροῦσαν φρουρὲς σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ φρούρια, τρομοκρατώντας τὴν χώρα ὅλη, μαζὶ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ.

Τελικά, ἡ στρατιωτικὴ δύναμη τῆς Αἰγύπτου ξέπεσε κι' ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα πιὰ δὲν μποροῦσε νὰ κρατήσει περισσότερο τὴν Παλαιστίνη. Παράλληλα, ἀδυνάτισαν οἱ Χεταῖοι τῆς Συρίας, γιατὶ ἡ πίεσή τους πρὸς νότο περιωρίσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐπεκτείνωνται.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ξένη κυριαρχία στὴν Παλαιστίνη κατέρρευσε. Τῆς εὐκαιρίας ἐπωφελήθηκαν μερικὲς ὁμάδες Βεδουΐνων, ποὺ ὅλοι μαζὶ ὠνομάζονταν Ἰσραηλίτες, γιὰ νὰ ἐπιδράμουν στὴν χώρα καὶ βαθμιαῖα νὰ τὴν κατακτήσουν. Δὲν εἶχαν προλάβει καλὰ-καλὰ νὰ τὴν κατακτήσουν, συνεχίζονταν μάλιστα σφοδρότατες μάχες μὲ τοὺς προηγούμενους κατοίκους τῆς χώρας, ὅταν ἐμφανίσθηκαν καινούργιοι ἐχθροί, στὸ πρόσωπο τῶν ἄλλων Βεδουϊνικῶν ὁμάδων, ποὺ ἀκολουθώντας τους, προσπαθοῦσαν κι' αὐτοὶ νὰ μποῦν στὴ «Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας». Ταυτόχρονα, ὅμως, ἔπεσαν μὲ τὸ κεφάλι κάνω σ' ἄλλον ἐχθρὸ—τοὺς κάτοικους μιᾶς κοιλάδας, ἀνάμεσα στὰ ὀρεινὰ μέρη, ποὺ κατεῖχαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ τὴν θάλασσα. Αὐτοί, ἦταν οἱ Φιλισταῖοι. Φαίνεται, πῶς! ἐθεώρησαν τὴν ἐπιδρομὴ ἑνὸς τόσο πολεμοχαροῦς λαοῦ σὰν τοὺς Ἰσραηλίτες, γιὰ φοβερὴ ἀπειλὴ καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτούς τους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, φαίνεται πῶς ἡ παραλιακὰ κοιλάδα, ποὺ ἁπλώνονταν κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου, ποὺ ἑνώνει τὴν Αἴγυπτο μὲ τὶς βόρειες περιοχές, προσέλκυε ἰδιαίτερα τοὺς Ἰσραηλίτες. Ὅποιος ἔλεγχε τὴν κοιλάδα αὐτή, ἔλεγχε κι' ὁλόκληρο τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Αἰγύπτου πρὸς βορρᾶ καὶ ἀνατολάς. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο τῆς Αἰγύπτου ἦταν

πολὺ ἀδύνατο. Κι' ἂν οἱ κάτοικοι τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν, ποὺ ὑψώνονταν κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδας ἦταν πολεμοχαρεῖς καὶ μὲ ἁρπακτικὲς διαθέσεις, τότε θ' ἀποτελοῦσαν μιὰ μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Αἰγύπτου καὶ τὰ πλούτη, ποὺ ἐπήγαζαν ἀπ' αὐτό. Κι' οἱ κάτοικοι αὐτοὶ ἦταν καὶ πολεμοχαρεῖς καὶ ἅρπαγες. Συχνὰ ἀκοῦμε γιὰ τὴν συγκρότηση συμμοριῶν ἀπὸ κλέφτες στὸ Ἰσραήλ, ὅπως π.χ. τοῦ Ἰεφθάε «καὶ συνήχθησαν εἰς τὸν Ἰεφθάε ἄνθρωποι ποταποί, καὶ ἐξήρχοντο μετ' αὐτοῦ» (Κριταὶ ΙΙ, στίχος 3). Συχνὰ ἀναφέρονται ληστρικὲς ἐπιδρομὲς ἐνάντια στὴν χώρα τῶν Φιλισταίων. Στὴν περίπτωση τοῦ Σαμψὼν» : «καὶ ἐπῆλθεν ἐπ' αὐτὸν πνεῦμα Κυρίου καὶ κατέβη εἰς Ἀσκάλωνα καὶ ἐφόνευσε τριάκοντα ἄνδρας ἐξ αὐτῶν, καὶ ἔλαβε τὰ ἱμάτια αὐτῶν, καὶ ἔδωσε τὰς στολὰς εἰς τοὺς ἐξηγήσαντας τὸ αἴνιγμα» (Κριταὶ 14, στίχος 19). Ὁ Δαυὶδ πρωτοεμφανίζεται σὰν ἀρχηγὸς ληστοσυμμορίας, «Καὶ συνηθροίσθησαν πρὸς αὐτόν, πᾶς ὅστις ἦτο ἐν στενοχωρίᾳ καὶ πᾶς χρεωφειλέτης, καὶ πᾶς δυσηρεστημένος· καὶ ἐγεινεν ἀρχηγὸς ἐπ' αὐτῶν· καὶ ἦσαν μετ' αὐτοῦ ἕως τετρακόσιοι ἄνδρες». (Σαμουὴλ Α΄ 22§2)

Δὲν εἶναι καθόλου περίεργο, γιατὶ ὑπῆρχε σχεδὸν πάντα μιὰ ἔχθρα ἀνάμεσα στοὺς Φιλισταίους καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ γιατί, οἱ πρῶτοι ἔκαναν ὅτι μποροῦσαν γιὰ νὰ ὑποτάξουν τοὺς ταραχοποιοὺς γείτονές τους. Κι' ἔτσι, συμπιεσμένο ἀπὸ τὴν μιὰ ἀπὸ τοὺς Βεδουΐνους κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπὸ τοὺς Φιλισταίους, τὸ Ἰσραὴλ, ὅλο καὶ περισσότερο βυθίζονταν στὴν ἐξάρτηση καὶ τὴν ἀπογοήτευση. Ὑποτάχθηκαν εὐκολώτερα στοὺς Φιλισταίους, γιατὶ αὐτοὶ ζώντας στὴν πεδιάδα ὅλοι μαζὶ μποροῦσαν νὰ ἑνωθοῦν γιὰ ἐνιαία δράση, πρᾶγμα, ποὺ δὲν συνέβαινε μ' αὐτούς, ποὺ ἡ ζωή τους στὰ βουνὰ τοὺς εἶχε χωρίσει σὲ ὁμάδες. Καὶ μόνο ὅταν ὁ ἱκανὸς πολεμιστὴς Δαυὶδ μπόρεσε καὶ συσπείρωσε τὶς διάφορες ὁμάδες τοῦ Ἰσραήλ, σὲ μιὰ σταθερὴ ἐνιαία δύναμη, τότε μόνο τέλειωσε καὶ ἡ δυστυχία αὐτή.

Οἱ Φιλισταῖοι, εἶχαν πιὰ ἀνατραπεῖ καὶ οἱ τελευταῖες ὀχυρὲς πόλεις στὴν Χαναάν, ποὺ μέχρι τότε ἀντιστέκονταν στὴν πίεση τοῦ Ἰσραήλ, καταλήφθηκαν, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ, ἕνα μέρος ἀρκετὰ ἰσχυρὸ γιατὶ προσφέρονταν πρὸς ὀχύρωση, καὶ πού, γιὰ πολὺ καιρό, ἀντιστέκονταν στοὺς Ἰσραη-

λίτες. Ἡ Ἱερουσαλήμ, ἐξ ἄλλου ἔλεγχε καὶ τοὺς δρόμους ποὺ ὡδηγοῦσαν πρὸς τὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὸν νότο. Κι' ἔτσι, ἡ Ἱερουσαλὴμ ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου καὶ ἕδρα τῆς ἕνωσης, ἕδρα τοῦ φετίχ (τῆς κιβωτοῦ) τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου ζοῦσε ὁ Ἰάφεθ, θεὸς τοῦ πολέμου.

Ὁ Δαυίδ, κυριάρχησε πιὰ σ' ὁλόκληρο τὸ ἐμπόριο, ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸν Βορρᾶ. Μεγάλα ἦταν τά κέρδη τοῦ Δαυὶδ κι' αὐτὰ τοῦ ἔδωσαν τὴν δυνατότητα ν' αὐξήσει τὴν στρατιωτική του δύναμη καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὰ σύνορα τοῦ κράτους του καὶ πρὸς βορρᾶ καὶ κρὸς νότο. Συνέτριψε τις ἁρπακτικὲς ὁμάδες τῶν Βεδουίνων, μέχρι τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα, ἐξασφαλίζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ἐμπόριο καὶ κρὸς τὰ ἐκεῖ. Μὲ τὴν βοήθεια τῶν Φοινίκων, μιὰ καὶ οἱ Ἰσραηλίτες δὲν εἶχαν ἰδέα ἀπὸ ναυτιλία, ἄρχισαν νὰ μεταθέτουν πρὸς τὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα τὸ ἐμπόριο, ποὺ παληότερα διεξάγονταν ἀπὸ ξηρᾶς πρὸς τὰ βόρεια τῆς Νότιας Ἀραβίας (Σάμπα). Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ὁ χρυσὸς αἰώνας τοῦ Ἰσραήλ, γιατὶ εἶχε μιὰ καταπληκτικὴ ἐπιτυχία σὲ δύναμη καὶ πλοῦτο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ θέση της, θέση, ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ βασικώτερα ἐμπορικὰ δρομολόγια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἡ θέση της ὅμως αὐτὴ προκάλεσε καὶ τὴν καταστροφή της. Δὲν ἦταν μυστικὸ γιὰ τὰ μεγάλα γειτονικά της κράτη ἡ ἐμπορική της σημασία. Ὅσο περισσότερο εὐημεροῦσε ὁ τόπος ἐπὶ Δαυὶδ καὶ Σολομῶντος τόσο πιὸ πολὺ μεγάλωνε καὶ ἡ ἀπληστία τῶν γειτόνων, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀκριβῶς, ἡ στρατιωτική τους δύναμη, βρισκόταν στὴν ἀνοδό της. Ἔτσι, λόγου χάρη βλέπουμε τις διαθέσεις αὐτὲς στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἡ παληὰ πολιτοφυλακὴ ἀπὸ χωρικοὺς ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μισθοφόρους, ποὺ πιὸ εὔκολα μποροῦσαν νὰ προετοιμασθοῦν γιὰ ἐπιδρομικοὺς πολέμους. Φυσικά, ἡ δύναμη τῆς Αἰγύπτου, δὲν εἶταν ἀρκετὴ γιὰ μιὰ μόνιμη κατάληψη τοῦ Ἰσραήλ. Κι' αὐτό, ἦταν ἀκόμα χειρότερο γιὰ τὸ Ἰσραήλ. Γιατί, ἀντὶ νὰ εἶναι μιὰ μόνιμα ὑποταγμένη, σὲ δυνατώτερο κράτος χώρα, στὸ ὁποῖο θὰ πλήρωνε τὸν καθιερωμένο φόρο ὑποταγῆς, κατάσταση, ποὺ τουλάχιστον θὰ τῆς ἐξασφάλιζε εἰρήνη καὶ προστασία ἀπὸ τυχὸν ξένους ἐπιδρομεῖς, ἔγινε τὸ «μῆλο τῆς ἔριδος» ἀνάμεσα στοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς Συρίους κι' ἀργότερα καὶ τοὺς Ἀσσυ-

ρίους. Ἡ Παλαιστίνη ἔγινε τὸ πεδίο συγκρούσεων γιὰ τὶς δυνάμεις αὐτές. Δίπλα στὶς καταστροφές, ποὺ πάθαινε ἀπὸ τοὺς πολέμους, ποὺ ἔκανε γιὰ τὰ δικά της συμφέροντα, τώρα προσθέτονταν καὶ οἱ καταστροφὲς ποὺ προξενοῦνταν ἀπὸ τοὺς μεγάλους στρατούς, ποὺ πολεμοῦσαν ἐκεῖ γιὰ συμφέροντα ἐντελῶς ξένα πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν κατοίκων τοῦ τόπου. Καὶ τὰ βάρη τῶν φόρων καὶ τῆς ἐξάρτησης, ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ Ἰσραηλίτες, δὲν ἦταν τὸ λιγώτερο, γιατὶ κάθε τόσο ἐμφανίζονταν καὶ καινούργιος νικητὴς — ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης — ποὺ τοὺς ἐπέβαλλε κι' ἐννοεῖται πὼς καθένας τους προσπαθοῦσε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν εὐκαιρία τῆς νίκης του, ὅσο μποροῦσε περισσότερο, καὶ γρηγορώτερα.

Ἡ θέση τῆς Παλαιστίνης, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μοιάζει πολὺ μὲ τὴν θέση τῆς Πολωνίας τὸν 18ο αἰῶνα ἢ τῆς Ἰταλίας, ἰδιαίτερα, μάλιστα. τῆς βόρειας Ἰταλίας, ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὅπως ἡ Παλαιστίνη τότε, ἔτσι καὶ ἡ Πολωνία καὶ ἡ Ἰταλία ἀργότερα, δὲν μπόρεσαν νὰ καθορίσουν μιὰ δική τους πολιτικὴ καὶ γι' αὐτὸ κατήντησαν θέατρο πολέμου καὶ ἀντικείμενο ἁρπαγῶν γιὰ τὶς ξένες μεγάλες δυνάμεις. Ἡ Πολωνία, γιὰ τὴν Ρωσία, Πρωσσία καὶ Αὐστρία. Ἡ Ἰταλία, γιὰ τὴν Ἱσπανία καὶ Γαλλία μαζὶ καὶ γιὰ τὴν Αὐστρία, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ ἔγινε ἡ κυριαρχη δύναμη γιὰ τὴν Γερμανικὴ αὐτοκρατορία. Κι' ὅπως συνέβη μὲ τὴν Πολωνία καὶ τὴν Ἰταλία, ἔτσι καὶ ἡ Παλαιστίνη διασπάσθηκε ἐθνικά. Στὴν Παλαιστίνη, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, τὰ διάφορα τμήματα τῆς χώρας ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τοὺς γείτονες, κατὰ διαφορετικοὺς τρόπους. Τὸ βόρειο τμῆμα τῆς περιοχῆς, ποὺ εἶχαν οἱ Ἰσραηλίτες, ἦταν ἐκεῖνο, ποὺ ἀπειλοῦνταν καὶ περισσότερο ὅπως βρισκόταν κάτω ἀκὸ τὴν κυριαρχία τῶν Συρίων κι' ἀργότερα, τῶν Ἀσσυρίων. Τὸ νότιο τμῆμα, ἡ Ἱερουσαλὴμ μὲ τὰ περίχωρά της, ποὺ οὐσιαστικὰ ἦταν ἡ περιοχὴ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰούδα, βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀμεσώτερη ἀπειλὴ τῆς Αἰγύπτου ἢ ἐξαρτοῦταν ἀπ' αὐτὴν, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Κατὰ συνέπεια τὸ Ἰσραὴλ φαινόταν νὰ ἔχει διαφορετικὴ πολιτικὴ ἀκὸ τὴν Ἰουδαία. Καὶ ἡ διαφορὰ αὐτὴ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, ἦταν ἡ βασικὴ αἰτία γιὰ τὸ χώρισμα τοῦ Ἰσραὴλ σὲ δυὸ βασίλεια, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν προηγούμενη κατά-

στάση, ὅταν ζητήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀνάγκασαν τὶς δώδεκα φυλὲς νὰ ἑνωθοῦν γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν κοινὸ ἐχθρό, τοὺς Φιλισταίους.

Ὅμοιες ὅμως αἰτίες, θὰ πρέπει νὰ εἶχαν προκαλέσει ὅμοια ἀποτελέσματα στὴν Παλαιστίνη, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὴν Πολωνία καὶ Ἰταλία, κι' ἀκὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη ἀκόμη. Ἐδῶ, ὅπως κι' ἐκεῖ, συναντοῦμε τὸν ἴδιο ἐθνικὸ σωβινισμό, τὴν ἴδια ἐθνικὴ εὐαισθησία, τὴν ἴδια ξενοφοβία νὰ ξεπερνάει τὰ ὅρια, ποὺ θὰ ἦσαν δικαιολογημένα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἐχθρότητα σὲ ἄλλους λαοὺς στὴν ἴδια ἐποχή. Κι' ὁ σωβινισμὸς αὐτός, ἦταν φυσικό, νὰ ἐντείνεται ὅσο συνεχίζονταν ἡ ἀφόρητη αὐτὴ κατάσταση, ποὺ μετέτρεπε τὴν χώρα σ' ἕνα φουτμπὼλ τῆς μοίρας καὶ πεδίο μάχης γιὰ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς τῶν μεγάλων γειτόνων.

Παίρνοντας ὑπ' ὄψη τὴν σημασία, ποὺ ἔχει ἡ θρησκεία γιὰ τὴν Ἀνατολὴ—γιὰ λόγους, ποὺ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει—ὁ σωβινισμὸς ἐκδηλώθηκε καὶ στὴν θρησκεία. Οἱ μεγάλες ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὶς γειτονικὲς χῶρες, βοήθησαν στὸ νὰ μεταφερθοῦν στὴν χώρα καὶ ξένες θρησκευτικὲς ἰδέες, λατρεῖες καὶ εἰδωλα. Τὸ μῖσος πρὸς τὸν ξένο μετατρέπονταν ὅλο καὶ περισσότερο σὲ μῖσος πρὸς τοὺς θεούς του, ὄχι τόσο γιατὶ ἀμφισβητοῦσαν τὴν ὕπαρξή τους, ὅσο γιατὶ ἔκριναν ὅτι οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἦταν οἱ ἀποτελεσματικοὶ βοηθοὶ τοῦ ἐχθροῦ.

Αὐτὸ δὲν ξεχωρίζει τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ θεὸς τῆς φυλῆς τῶν Ὑξὼς στὴν Αἴγυπτο, ἦταν ὁ Σουτέχ. Ὅταν ἐκδιώχθηκαν οἱ Ὑξώς, μαζί τους ἔφυγε κι' ὁ θεός τους, ὁ φυλετικός, ποὺ οἱ Αἰγύπτιοι τὸν εἶχαν συνταυτίσει μὲ τὸν θεὸ τοῦ σκοταδιοῦ, τὸν Σὲθ ἢ Σουτέχ. ἀπ' τὸν ὁποῖο οἱ Αἰγύπτιοι ἀπέστρεφαν τὸ πρόσωπο μὲ τρόμο.

Οἱ πατριῶτες τοῦ Ἰσραὴλ καὶ οἱ ἡγέτες τους, οἱ προφῆτες, θὰ πρέπει νὰ στράφηκαν ἐνάντια στοὺς ξένους θεοὺς μὲ τὴν ἴδια ὀργή, ποὺ οἱ Γερμανοὶ πατριῶτες τὴν ἐποχὴ τοῦ Ναπολέοντα ἀντιτίθονταν στὶς Γαλλικὲς μόδες ἢ καὶ τὶς Γαλλικὲς λέξεις στὴν Γερμανικὴ γλώσσα.

ζ) Ταξική πάλη στὸ Ἰσραήλ.

Οἱ πατριῶτες ὅμως, δὲν μποροῦσαν νὰ περιορίζωνται στὴν ξενοφοβία τους μόνο. Ἄρχισαν νὰ κινοῦνται γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ κράτους τους καὶ γιὰ τὸ δυνάμωμά του. Ἡ κοινωνικὴ ἀποσύνθεση τῆς Ἰσραηλιτικῆς κοινωνίας. προχωροῦσε ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πίεση ποὺ ὑφίσταντο. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου τὸν καιρὸ τοῦ Δαυὶδ πλούτισε πολὺ τὸν τόπο. Ὡστόσο ὅμως, ὅπως αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἀλλοῦ στὴν ἀρχαιότητα, ἡ γεωργία παραμένει ἡ βάση τῆς κοινωνίας καὶ ἡ γαιοκτησία, ἡ πιὸ τίμια μορφὴ ἰδιοκτησίας. Ὅπως κι' ἀλλοῦ, ὅσοι πλούτισαν, προσπαθοῦσαν ν' ἀγοράσουν γῆ ἢ νὰ τὴν αὐξήσουν, ἐφ' ὅσον ἦταν γαιοκτήμονες. Ἐδῶ, ἐπίσης, ἐμφανίσθηκε ἡ τάση δημιουργίας λατιφούντιων. Αὐτὸ ἦταν εὔκολο νὰ γίνει στὴν Παλαιστίνη, ὅπως κι' ἀλλοῦ, γιατὶ ὁ χωρικὸς καταστράφηκε μέσα στὶς καινούργιες συνθῆκες. Παληότερα, οἱ ἀγῶνες τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκδηλώνονταν σὲ περιωρισμένης κλίμακας ἐπιθετικὲς πράξεις, ποὺ δὲν ἀπομάκρυναν τὸν ἐπιστρατευμένο χωρικὸ καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ χωράφι του ἢ δὲν τὸν ἀπασχολοῦσαν γιὰ πολὺν καιρό. Αὐτὸ ὅμως σταμάτησε ἀπὸ τότε, ποὺ τὸ Ἰσραὴλ ἔγινε πιὸ σπουδαῖο κράτος καὶ ἄρχισε νὰ ἀναμιγνίεται στοὺς πολέμους τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κατέστρεψε τὸν χωρικό, τὸν ἔκανε ἐξάρτημα τοῦ πλούσιου καὶ κάτ' ἀπ' τὴν ἐπιρροὴ τοῦ γείτονά του, ποὺ στὸ μεταξὺ ἔγινε τοκογλύφος κι' ἦταν στὸ χέρι του ἢ νὰ τὸν διώξει ἀπὸ τὸ μικρό του χωράφι ἢ νὰ τὸν ἀφήσει νὰ δουλεύει σὰν σκλάβος στὸ χωράφι του, ἕως ὅτου ξεπληρώσει τὸ χρέος του. Τὴν τελευταία μέθοδο φαίνεται πὼς συχνὰ τὴν προτιμοῦσαν γιατὶ δὲν ἀκοῦμε γιὰ ἀγορὰ δούλων ἄλλων ἐθνοτήτων στὴν Παλαιστίνη. Γιὰ νὰ εἶναι οἱ δοῦλοι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀκριβὴ σπιτικὴ πολυτέλεια, γιὰ νὰ εἶναι μιὰ συμφέρουσα τοποθέτηση στὴν παραγωγή, προϋποτίθεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ διεξάγωνται συνεχῶς ἐπιτυχεῖς πόλεμοι ποὺ θὰ ἐξασφαλίζουν φτηνὸ ὑλικὸ ἀπὸ σκλάβους. Γιὰ τοὺς Ἰσραηλῖτες δὲν ὑπῆρχε ἕνα τέτοιο θέμα. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἦταν ἀκὸ τοὺς ἀτυχεῖς ἐκείνους λαοὺς ποὺ συχνότερα πρόσ-

φεραν δούλους παρὰ ἀποκτοῦσαν. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ὡδήγησε τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, ποὺ χρειάζονταν φτηνὲς κι' ἐξαρτημένες ἐργατικὲς δυνάμεις, νὰ προτιμοῦν τὴν σκλαβιὰ — ποὺ προήρχετο ἀπὸ χρέη—τῶν ὁμοεθνῶν τους. Τὸ σύστημα αὐτὸ προτιμήθηκε κι' ἀλλοῦ, ὅπως π.χ. στὴν Ρωσία, ὅπου μετὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας, οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες βρέθηκαν δίχως σκλάβους ἢ δουλοπάροικους.

Ὅλα αὐτὰ ὡδήγησαν σὲ μιὰ σοβαρὴ μείωση τῆς στρατιωτικῆς δύναμης τοῦ Ἰσραήλ, καὶ, κατὰ συνέπεια καὶ τῆς ἀμυντικῆς του δύναμης ἐνάντια στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ παράλληλα στὴν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐλεύθερων χωρικῶν. Οἱ πατριῶτες, φίλοι τοῦ λαοῦ καὶ κοινωνικοὶ μεταρρυθμιστές, ἐνώθηκαν γιὰ νὰ ζητήσουν νὰ μπεῖ τέλος στὴν μοιραία αὐτὴ ἐξέλιξη. Κάλεσαν τὸν λαὸ καὶ τὸ βασιλέα νὰ πολεμήσει ἐνάντια στοὺς ξένους θεοὺς καὶ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ μέσα στὴν ἴδια τους τὴν χώρα. Προέβλεπαν τὴν πτώση τοῦ κράτους ἐὰν δὲν ἔμπαινε ἕνας φραγμὸς στὴν καταπίεση καὶ τὴν πτώχευση τῆς ἀγροτιᾶς.

«Οὐαὶ εἰς ἐκείνους», φώναζε ὁ Ἡσαΐας, «οἵτινες ἑνώνουσιν οἰκίαν μὲ οἰκίαν, συνάπτουσιν ἀγρὸν μὲ ἀγρόν, ἕωσοῦ μὴ τόπος, διὰ νὰ κατοικῶσι μόνοι ἐν τῷ μέσῳ τῆς γῆς ! Εἰς τὰ ὦτά μου εἶπεν ὁ κύριος τῶν δυνάμεων, βεβαίως πολλαὶ οἰκίαι θέλουσι μείνει ἠρημωμέναι, μεγάλαι καὶ καλαί, χωρὶς κατοίκων», 5, στίχοι 8 καὶ 9].

Καὶ ὁ προφήτης Ἀμὼς προέβλεψε : «Ἀκούσατε τὸν λόγον τοῦτον, δαμάλεις τῆς Βασάν, αἱ ἐν τῷ ὄρει τῆς Σαμαρείας, αἱ καταδυναστεύουσαι τοὺς πτωχούς, αἱ καταθλίβουσαι τοὺς πένητας, αἱ λέγουσαι πρὸς τοὺς κυρίους αὐτῶν, φέρετε ἃς πίωμεν.Κύριος ὁ Θεὸς ὤμοσεν εἰς τὴν ἁγιότητα αὐτοῦ, ὅτι, ἰδού, ἡμέραι ἔρχονται εἰς ὑμᾶς, καθ' ἃς θέλουσι σᾶς πιάσει μὲ ἀγκιστρα, καὶ τοὺς ἀπογόνους σας μὲ καμάκια ἁλιευτικά». (4§ 1 καὶ 2)

«Ἀκούσατε τοῦτο, οἱ ροφοῦντες τοὺς πένητας, καὶ οἱ ἀφανίζοντες τοὺς πτωχοὺς τοῦ τόπου, λέγοντες, πότε θέλει παρέλθει ὁ μὴν, διὰ νὰ πωλήσωμεν γεννήματα ; καὶ τὸ σάββατον διὰ νὰ ἀνοίξωμεν σῖτον, σμικρύνοντες τὸ ἐφά, καὶ μεγαλύνοντες τὸν οἶκλον, καὶ νοθεύοντες τὰ ζύγια τῆς ἀπάτης ; Διὰ νὰ ἀγοράσωμεν τοὺς πτωχοὺς μὲ ἀργύριον, καὶ τὸν πένητα διὰ ζεῦγος ὑποδημάτων,

καὶ νὰ πωλήσωμεν τὰ σκύβαλα τοῦ οἴτου; Ὁ Κύριος ὤμοσεν εἰς τὴν δόξαν τοῦ Ἰακώβ, λέγων, βεβαίως δὲν θέλω λησμονήσει πάντ' οὐδὲν ἐκ τῶν ἔργων αὐτῶν. Ἡ γῆ δὲν θέλει ταραχθεῖ διὰ τοῦτο, καὶ πενθήσει πᾶς ὁ κατοικῶν ἐν αὐτῇ; καὶ δὲν θέλει ὑπερεκχειλήσει ὅλη ὡς ποταμός, καὶ δὲν θέλει ἀπορριφθῇ, καὶ καταποντισθῇ ὡς ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ τῆς Αἰγύπτου»,(Ἀμὼς 8§ 4 8).

Ἀπὸ τὰ συνεχῆ παράπονα τῶν προφητῶν, ἐνάντια στοὺς τότε νόμους, εἶναι φανερό, ὅτι οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἰσχυροὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸν κυβερνητικὸ μηχανισμό, γιὰ τὴν νομιμοποίηση τῆς κατάστασης ποὺ ὑπῆρχε: «Οὐαὶ εἰς τοὺς ψηφίζοντας ψηφίσματα ἄδικα» λέει ὁ εὐφραδὴς Ἡσαΐας, «καὶ εἰς τοὺς γραμματεῖς τοὺς γράφοντας καταδυνάστευσιν, διὰ νὰ στερήσωσιν τὸν ἐνδεῆ ἀπὸ τῆς κρίσεως, καὶ διὰ ν' ἁρπάσωσι τὸ δίκαιον τῶν πτωχῶν τοῦ λαοῦ μου» 10, στίχοι 1 καὶ 2. « Ἡ Σιὼν θέλει ἐξαγορασθῇ διὰ κρίσεως», (τὸ ἴδιο 1, στίχος 27). «Ὁ κάλαμος τῶν γραμματέων ψευδὴς» (Ἱερεμίας 8, στίχος 8) «σεῖς ὅμως μετετρέψατε τὴν κρίσιν εἰς χολὴν καὶ τὸν καρπὸν τῆς δικαιοσύνης εἰς ἄψινθιον», Ἀμὼς 6, στίχος 12 *.

Πόσο τυχεροὶ ἦταν οἱ προφῆτες, ποὺ δὲν ἔζησαν στὴν Πρωσία ἢ στὴν Σαξωνία. Δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν κατηγορία γιὰ παραπλάνηση, συκοφαντία καὶ ἐσχάτη προδοσία.

Ὅσο ὅμως δυνατὴ κι' ἂν ἦταν ἡ προπαγάνδα τους, κι' ὅσο ἐπείγοντα κι' ἂν ἦταν τὰ προβλήματα ἀπ' ὅπου ξεκινοῦσαν, δὲν μποροῦσαν νὰ πετύχουν τίποτε, ὅσο κι' ἂν κατὰ καιροὺς κατάφερναν κάποιο νομοθετικὸ διάταγμα, ποὺ ἐλάφρυνε κάπως τὴν θέση τῶν φτωχῶν ἐξομαλύνοντας τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις. Οἱ προσπάθειές τους, δὲν μποροῦσαν νὰ πᾶνε πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν παρεμπόδιση τοῦ ρεύματος τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης. Αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο ὅπως ξέρουμε κι' ἀπὸ τὶς παρόμοιες προσπάθειες τοῦ Γράκχου στὴν Ρώμη. Ἡ πτώση τῆς ἀγροτιᾶς καὶ σὲ συνέχεια τοῦ κράτους, ἦταν μιὰ πορεία ἀστασίαστη γιὰ τὸ Ἰσραήλ, ὅπως ἦταν καὶ γιὰ τὴν Ρώμη. Ἡ πτώ-

---

* M. Beer, «ein beitrag zur geschichte des klassenkampfes in Hebraischen altertum,» Neue Zeit, XI, 447.

ση δμως τοῦ κράτους, δὲν ἦταν ἕνας τόσο σιγανὸς θάνατος γιὰ τὸ Ἰσραήλ, ὅπως ἦταν γιὰ τὴν παγκόσμια αὐτοκρατορία τῆς Ρώμης. Ἀντίπαλοι κατὰ πολὺ δυνατώτεροί του, ἔβαλαν ἕνα ξαφνικὸ τέρμα στὴν ὕπαρξή του προτοῦ καλὰ-καλὰ ἐξαντλήσει τὴν ζωτικότητά του. Καὶ οἱ ἀντίπαλοί του αὐτοὶ ἦταν οἱ Ἀσσύριοι κι' οἱ Βαβυλώνιοι.

η) Ἡ παρακμὴ τοῦ Ἰσραήλ.

Ἡ κατακτητικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀσσυρίων, χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Τίγκλαθ - Πίλεζερ τὸν Α', (γύρω ἀπὸ τὸ 1115 - 1050 π.Χ.) —ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς διακοπὲς—καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὅλο καὶ ἐντείνονταν περισσότερο, πλησιάζοντας πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν Χαναάν. Οἱ πανίσχυροι αὐτοὶ κατακτητές, ἄρχισαν νὰ μεταχειρίζωνται τοὺς ἡττημένους, μὲ ἕνα καινούργιο τρόπο, ποὺ εἶχε καταστροφικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες.

Στὴν περίοδο τῆς νομαδικῆς ζωῆς, ὅλοι εἶχαν συμφέρον ἀπὸ ἕνα στρατιωτικὸ τυχοδιωκτισμό, κι' αὐτὸ γιατὶ κάθε μέλος τοῦ ἔθνους εἶχε κάποιο ὄφελος ἀπ' αὐτόν. Ἡ ἐκστρατεία τελείωνε, εἴτε μὲ τὴν λεηλασία μιᾶς πλούσιας περιοχῆς, εἴτε μὲ τὴν κατάκτησή της, ὁπότε οἱ νικητὲς ἐγκαθίσταντο σὰν ἐκμεταλλευτὲς τῶν ντόπιων κατείκων.

Ὅταν ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχαν πιὰ ἐγκατασταθεῖ μόνιμα σ' ἕνα μέρος κι' ἀναπτύσσονταν ἡ γεωργία, οἱ μᾶζες τοῦ λαοῦ—γεωργοὶ καὶ βιοτέχνες—δὲν εἶχαν πιὰ κανένα συμφέρον γιὰ κατακτητικοὺς πολέμους, τότε ἄρχισαν νὰ ἐνδιαφέρωνται γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἑνὸς ἀμυντικοῦ πολέμου μ' ἐπιτυχία, γιατὶ διαφορετικά, σὲ περίπτωση ἥττας, τοὺς περίμενε ἡ σκλαβιὰ καὶ ἡ ὑποδούλωση τῆς χώρας τους. Μιὰ δυναμικὴ ἐπεκτατικὴ πολιτική, ἦταν συμφέρουσα μόνο στοὺς ἐμπόρους, ποὺ εἶχαν ἀνάγκη προστασίας τῶν ἐμπορικῶν δρομολογίων τους καὶ τῶν ξένων ἀγορῶν. Κι' αὐτό, μποροῦσε νὰ ἐξασφαλισθεῖ μόνο μὲ τὴν στρατιωτικὴ κατοχή, τουλάχιστον μερικῶν σημείων. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, διψοῦσαν κι' αὐτοὶ γιὰ περισσότερη γῆ καὶ νέους σκλάβους γι' αὐτὸ καὶ ἐπιε-

ζαν γιὰ μιὰ ἐδαφικὴ ἐπέκταση. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ βασιληάδες ἔναιωθαν αὐξημένο τὸ πολεμικό τους μένος κι' αὐτὸ γιατὶ μυρίζονταν αὔξηση τῶν φόρων ποὺ θὰ εἰσέπρατταν.

Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν ὑπῆρχε μόνιμος στρατὸς καὶ μιὰ ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴν γῆ γραφειοκρατικὴ ὑπηρεσία, ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ ἐγκαθίσταται ὁπουδήποτε χρειασθεῖ, ἡ μόνιμη κατοχὴ καὶ διοίκηση μιᾶς κατακτημένης περιοχῆς ἀπὸ τὸν νικητή, γιὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο πρᾶγμα. Ἐκεῖνο ποὺ συνήθως γινόνταν ἀπὸ τὸν κατακτητή, ἦταν νὰ λεηλατήσει πέρα γιὰ πέρα καὶ νὰ ἐξασθενήσει τὴν κατακτημένη χώρα, νὰ ὁρκίσει τοὺς ἡττημένους ὅτι θὰ τοῦ εἶναι πιστοὶ καὶ νὰ τοὺς καθορίσει τοὺς φόρους ὑποταγῆς ποὺ θὰ πληρώνουν. Στὸ ἀναμεταξὺ ἄφηνε ἀνενόχλητες τὶς ἄρχουσες τάξεις τῆς χώρας, χωρὶς νὰ τοὺς ἀλλάζει τίποτε στὴν πολιτική τους διοίκηση.

Ἡ τακτικὴ αὐτὴ εἶχε τὸ μειονέκτημα πὼς ὁ ἡττημένος μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία προσπαθοῦσε νὰ ἀποσείσει τὸν μισητὸ ζυγό, πρᾶγμα ποὺ φυσικὰ προκαλοῦσε μιὰ καινούργια στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ἐκ νέου ὑποταγή του, ποὺ φυσικὰ ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ τὰ πιὸ σκληρὰ μέτρα τιμωρίας γιὰ τὴν «ἀνταρσία».

Οἱ Ἀσσύριοι ἐπενόησαν ἕνα σύστημα, ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε μεγαλύτερη μονιμότητα στὶς κατακτήσεις τους. Ὅπου συναντοῦσαν ἐπίμονη ἀντίσταση ἢ ἐπανειλημμένες ἀνταρσίες, τσάκιζαν τὸ ἔθνος ἀπομακρύνοντας τὴν κεφαλή του. Ἀπήγαγαν τὴν ἄρχουσα τάξη, ἐξώριζαν τοὺς πιὸ εὐγενεῖς, τοὺς πιὸ πλούσιους, τοὺς πιὸ ἀνεπτυγμένους καὶ στρατιωτικὰ ἱκανοὺς πολίτες, ἰδιαίτερα τῆς πρωτεύουσας, σὲ καμμιὰ μακρυνὴ περιοχή, ὅπου θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀνίσχυροι χωρὶς τὰ κατώτερα - διοικούμενα ἀπ' αὐτοὺς - στρώματα. Οἱ ἀγρότες καὶ βιοτέχνες, ποὺ ἔμεναν παραπίσω τώρα πιὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ σκόρπια μᾶζα, ἀνίκανη νὰ προτάξει ὁποιαδήποτε ἀντίσταση στοὺς κατακτητές.

Ὁ Σαλμανέζερ Β' (859—825 π.Χ), ἦταν ὁ πρῶτος Ἀσσύριος βασιληᾶς, ποὺ εἰσέβαλε στὴν κυρίως Συρία (Ἀλέππο, Χαμάθ, Δαμασκὸς) καὶ ὁ πρῶτος, ποὺ μᾶς δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸ Ἰσραήλ. Σ' ἕνα γραφτό, μὲ σφηνοειδῆ γραφή, τοῦ 842 π.Χ., ἀνάμεσα στὰ ἄλλα γίνεται μνεία καὶ γιὰ φόρους, ποὺ πλήρωνε ὁ βασιληᾶς τῶν Ἰσραηλιτῶν Ἰηοῦ. Ἡ καταβολὴ μάλιστα τῆς φορολογίας, εἶναι

εἰκονογραφημένη. Εἶναι ἡ πιὸ παληὰ ἀναπαράσταση Ἰσραηλιτικῶν προσωπικοτήτων, ποὺ διαθέτουμε. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ Ἰσραήλ, ἄρχισε νὰ ἔρχεται ὅλο καὶ σὲ περισσότερη ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀσσυρία, ἄλλοτε πληρώνοντας κι' ἄλλοτε ἐπαναστατώντας, ἐνῶ ταὐτόχρονα ἡ τακτικὴ τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων τῶν ὑποταγμένων καὶ, ἰδιαίτερα, τῶν περισσότερο ἐπαναστατικῶν, συνεχίζονταν. Ἦταν ζήτημα χρόνου, πότε θὰ ἔρχονταν καὶ ἡ μέρα καταστροφῆς τοῦ Ἰσραήλ, μιὰ καὶ βρίσκονταν στὴν διάθεση τῶν ἀνίκητων, κι' ἀπ' ὅτι φαίνεται καὶ ἀήττητων, Ἀσσυρίων. Δὲν χρειάζονταν νὰ ἦταν κανένας προφήτης, γιὰ νὰ προβλέψει τὸ τέλος αὐτό, ποὺ οἱ Ἑβραῖοι προφῆτες προλέγανε τόσο παρατατικά.

Τὸ βόρειο Βασίλειο μὲ βασιληᾶ τὸν Ὠζία, κατεστράφηκε τὸ 724, ὅταν ἀρνήθηκε νὰ πληρώσει τὸν φόρο ὑποτελείας στὴν Ἀσσυρία, ὑπολογίζοντας σὲ βοήθεια, ποὺ θὰ ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ βοήθεια ὅμως, δὲν ἦρθε. Ὁ Σαλμανέζερ Δ', βάδισε κατὰ τοῦ Ἰσραήλ, νίκησε τὸν Ὠζίαν, τὸν αἰχμαλώτισε καὶ ἐπολιόρκησε τὴν πρωτεύουσα Σαμάρεια,ποὺ ἔπειτα ἀπὸ πολιορκία τριῶνχρόνων, κατελήφθηκε ἀπὸ τὸν διάδοχο τοῦ Σαλμανέζερ,τὸν Σαργκών, τὸ 722. Τὸ «ἄνθος τοῦ πληθυσμοῦ», κάπου 27.290 πολῖτες — σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῶν Ἀσσυρίων — μεταφέρθηκαν σὲ πόλεις τῆς Ἀσσυρίας καὶ τῆς Μηδίας. Ὁ βασιληᾶς τῆς Ἀσσυρίας στὴ θέση τους, μετέφερε πολῖτες ἀπὸ τὶς ἐπαναστατημένες πόλεις τῆς Βαβυλώνας «καὶ κατώκησαν ἐν ταῖς πόλεσι τῆς Σαμαρείας. ἀντὶ τῶν υἱῶν τοῦ Ἰσραήλ. Καὶ ἐκληρονόμησαν τὴν Σαμάρειαν καὶ κατώκησαν ἐν ταῖς πόλεσιν αὐτῆς» (Βασιλέων Β 17, στίχος 24).

Κι' ἔτσι, δὲν ἐξαναγκάσθηκαν σὲ μετανάστευση καὶ οἱ δέκα βόρειες φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ μόνο οἱ πιὸ εὐγενεῖς ἀπὸ τὶς πόλεις, ποὺ κι' αὐτοὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ξένους. Αὐτὸ ὅμως, ἦταν ἀρκετὸ γιὰ ν' ἀρχίσει τὸ τέλος τῆς ἐθνικότητας τῶν δέκα αὐτῶν φυλῶν. Μόνος του ὁ χωρικός, δὲν μπορεῖ νὰ φτιάξει μιὰ κοινωνία. Καὶ οἱ Ἰσραηλῖτες κάτοικοι τῶν πόλεων καὶ οἱ ἀριστοκράτες, ποὺ βίαια μεταφέρθηκαν στὴν Ἀσσυρία, μὲ τὸ πέρασμα τῶν γενεῶν, ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸ καινούργιο περιβάλλον.

β) Ἡ πρώτη καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Τὸ μόνο ποὺ ἀπέμεινε ἀπὸ τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ, ἦταν ἡ Ἰουδαία, δηλαδὴ ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ γύρω περιοχή της. Καὶ φαίνονταν, πὼς τὸ μικρὸ αὐτὸ ἀπομεινάρι, θὰ εἶχε τὴν τύχη τοῦ μεγαλύτερου τμήματος, κι' ἔτσι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰσραήλ, θὰ ἔσβηνε ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς. Δὲν ἦταν ὅμως γραφτὸ τῶν Ἀσσυρίων, νὰ πάρουν καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν Ἱερουσαλήμ.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς ἡ στρατιὰ τοῦ Ἀσσύριου Σενασιερίμπ, ποὺ βάδιζε κατὰ τῆς Ἱερουσαλὴμ (τὸ 701), ἀναγκάσθηκε νὰ γυρίσει πίσω στὴν πατρίδα της, γιατὶ γίνονταν φασαρίες στὴ Βαβυλῶνα. Κι' ἔτσι ἡ Ἱερουσαλὴμ σώθηκε. Αὐτὸ ἦταν ὅμως μιὰ προσωρινὴ ἀνάπαυλα. Ἡ Ἰουδαία ἦταν κράτος ὑποταγμένο στὴν Ἀσσυρία, ποὺ ἡ τελευταία μποροῦσε νὰ τὸ συντρίψει κάθε στιγμή.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Σενναχερίμ, οἱ Ἀσσύριοι, διεπίστωσαν ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος ἀπὸ βορρᾶ, ὅπου πολεμοχαρεῖς νομαδικὲς φυλὲς αὔξαιναν συνεχῶς τὴν πίεσή τους κι' ὅπου χρειάζονταν ὅλο καὶ περισσότερες δυνάμεις γιὰ τὴν ἀπόκρουσή τους. Αὐτοὶ ἦταν οἱ Σουμμέριοι, οἱ Μῆδες καὶ οἱ Σκῦθες. Γύρω ἀπὸ τὸ 625, οἱ Σκῦθες μπόρεσαν καὶ εἰσέβαλαν στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, λεηλατώντας καὶ καταστρέφοντας τὶς περιοχές, μέχρι ἀκόμη κι' αὐτὴ τὴν Αἴγυπτο. Ἔπειτα ἀπὸ 28 χρόνων παραμονὴ ὅμως, ἔφυγαν πίσω, χωρὶς ν' ἀφήσουν ἐντονα τὰ ἴχνη τους στὸ πέρασμά τους. Ἡ ἐπίθεσή τους κλόνισε τὴν αὐτοκρατορία τῆς Ἀσσυρίας συθέμελα. Οἱ Μῆδες μποροῦσαν τώρα νὰ τοὺς ἐπιτίθενται μὲ μεγαλύτερες ἐπιτυχίες, ἡ Βαβυλῶνα ἀποσπάσθηκε κι' ἀπελευθερώθηκε, ἐνῶ οἱ Αἰγύπτιοι ἐπωφελήθηκαν τῶν περιστάσεων, γιὰ νὰ ὑποτάξουν τὴν Παλαιστίνη. Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἰουδαίας Ἰωσίας, νικήθηκε καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους στὸ Μεγιδώ, τὸ 609. Ἀργότερα, ὁ Αἰγύπτιος Φαραὼ Νεχαώ, τοποθέτησε στὴν Ἱερουσαλὴμ τὸν Ἐλιακείμ (Ἰωακείμ), σὰν ὑποτακτικό του ἄρχοντα. Τέλος, τὸ 606, κατεστράφηκε ἡ Νινευὶ ἀπὸ τὶς ἑνωμένες δυνά-

μεις τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Μήδων. Κι' ἔτσι, ἐπῆλθε τὸ τέλος τοῦ Βασιλείου τῶν Ἀσσυρίων.

Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτό, δὲν ἔσωσε τὴν Ἰουδαία μὲ κανένα τρόπο. Στὴν θέση τῆς Ἀσσυρίας ἦρθε ἡ Βαβυλῶνα, ποὺ ἀμέσως πιόλας προσπάθησε νὰ κυριαρχήσει πάνω στὸν δρόμο, ποὺ πήγαινε πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Στὶς προσπάθειές τους αὐτές, ὁ Ναβουχοδονόσωρ, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Βαβυλωνίων, συγκρούσθηκε μὲ τὸν Νεχαώ, ποὺ εἶχε φθάσει ἤδη μέχρι τὴν βόρεια Συρία. Οἱ Αἰγύπτιοι, νικήθηκαν στὴν μάχη τοῦ Καρσεμὶς καὶ σύντομα, ἔπειτα ἀπ' αὐτό, ἡ Ἰουδαία ἔγινε ὑποτακτικὸ κράτος στὴν Βαβυλῶνα. Κι' ἔτσι, ἡ Ἰουδαία, μὲ χαμένη τώρα τὴν ἀνεξαρτησία της, περνοῦσε ἀπ' τὸν ἕνα κατακτητὴ στὸν ἄλλον. Τὸ 597, μὲ ὑποκίνηση τῆς Αἰγύπτου, ἀρνήθηκε νὰ πληρώσει τὸν φόρο ὑποτελείας στὴν Βαβυλῶνα. Ἡ ἀνταρσία, καταστάλθηκε σχεδὸν χωρὶς καμμιὰ πάλη. Ὁ Ναβουχοδονόσωρ, πολιόρκησε τὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ παραδόθηκε χωρὶς ὅρους.

«Καὶ ἦλθεν Ναβουχοδονόσορ ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος κατὰ τῆς πόλεως καὶ οἱ δοῦλοι αὐτοῦ ἐπολιόρκουν αὐτήν. Καὶ ἐξῆλθεν ὁ Ἰωαχεὶν βασιλεὺς τοῦ Ἰούδα πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Βαβυλῶνος, αὐτὸς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ, καὶ οἱ δοῦλοι αὐτοῦ, καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ, καὶ οἱ εὐνοῦχοι αὐτοῦ, καὶ συνέλαβεν αὐτὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος, ἐν τῷ ὀγδόῳ ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Καὶ ἐξήγαγεν ἐκεῖθεν πάντας τοὺς θησαυροὺς τοῦ οἴκου τοῦ Κυρίου, καὶ τοὺς θησαυροὺς τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως καὶ κατέκοψε πάντα τὰ σκεύη τὰ χρυσᾶ, τὰ ὁποῖα ἐποίησε ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Κυρίου, καθὼς ἐλάλησεν ὁ Κύριος. Καὶ μετώκησεν πᾶσαν τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ πάντας τοὺς ἄρχοντας, καὶ πάντας τοὺς δυνατοὺς πολεμιστάς, δέκα χιλιάδας αἰχμαλώτων, καὶ πάντας τοὺς ξυλουργοὺς καὶ σιδηρουργούς· δὲν ἔμεινεν εἰμὴ τὸ πτωχότερον μέρος τοῦ λαοῦ τῆς γῆς.

«Καὶ μετώκησεν τὸν Ἰωαχεὶν εἰς τὴν Βαβυλῶνα· καὶ τὴν μητέρα τοῦ βασιλέως, καὶ τὰς γυναῖκας τοῦ βασιλέως, καὶ τοὺς εὐνούχους αὐτοῦ, καὶ τοὺς δυνατοὺς τῆς γῆς, ἤγαγεν αἰχμαλώτους ἐξ Ἱερουσαλὴμ εἰς Βαβυλῶνα καὶ πάντας τοὺς πολεμιστάς, κατὰ χιλιάδας, καὶ τοὺς ξυλουργοὺς καὶ τοὺς σιδηρουργούς, χιλίους, πάντας δυνατοὺς καὶ ἐπιτηδείους εἰς πόλεμον· καὶ μετώκησεν αὐ-

τοὺς εἰς Βαβυλῶνα ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος» (Βασιλέων Β' 24, στ, 11—16).

Κι' ἔτσι, ἡ Βαβυλῶνα συνέχιζε τις παληὲς μεθόδους τῆς Ἀσσυρίας. Ὅμως, κι' ἐδῶ δὲν μετακινήθηκε ὁλόκληρος ὁ πληθυσμός, παρὰ μόνο ἡ βασιλικὴ αὐλή, οἱ ἀριστοκράτες, οἱ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλούσιοι κάτοικοι τῶν πόλεων, συνολικὰ 10.000 ἄνθρωποι. Τὸ «πιὸ φτωχὸ στρῶμα ἀπὸ τοὺς γεωργούς», ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς πόλεις, ἔμεινε καὶ μαζί τους καὶ ἕνα μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης. Ἡ Ἰουδαία, δὲν ἐξοντώθηκε. Οἱ ἄρχοντες τῆς Βαβυλῶνας, διώρισαν ἐκεῖ καινούργιον ἄρχοντα. Τὴν φορὰ ὅμως αὐτή, τὸ παιγνίδι ἐπαναλήφθηκε γιὰ τελευταία φορά. Οἱ Αἰγύπτιοι, παρακίνησαν τὸν νέο βασιλιὰ Σεδεκίαν νὰ ἐρημώσει τὴν Βαβυλῶνα.

Καὶ τότε πιὰ ὁ Ναβουχοδονόσωρ, πολιόρκησε τὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν κατέλαβε κι' ἔβαλε τέρμα (τὸ 585 π.Χ.) στὴν ἀνυπότακτη πόλη, ποὺ τόσο τὸν ἀπασχολοῦσε, γιατὶ κατεῖχε δεσπόζουσα θέση στὸν μεγάλο δρόμο, ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα πρὸς τὴν Αἴγυπτο.

«Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ μηνί, τὴν ἑβδόμην τοῦ μηνός, τοῦ δεκάτου ἐννάτου ἔτους τοῦ Ναβουχοδονόσορ, βασιλέως τῆς Βαβυλῶνος, ἦλθεν ἐπὶ Ἱερουσαλὴμ Νεβουζαρδὰν ὁ ἀρχισωματοφύλαξ, ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως τῆς Βαβυλῶνος· καὶ κατέκαυσε τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου, καὶ τὸν οἶκον τοῦ βασιλέως, καὶ πάντας τοὺς οἴκους τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ πάντα μέγαν οἶκον κατέκαυσεν ἐν πυρί. Καὶ πᾶν τὸ στράτευμα τῶν Χαλδαίων, τὸ μετὰ τοῦ ἀρχισωματοφύλακος, κατεκρήμνισε τὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλὴμ κύκλῳ.

Τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ λαοῦ τὸ ἐπαναπαταλειφθὲν ἐν τῇ πόλει, καὶ τοὺς φυγόντας, οἵτινες προσέφυγον πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Βαβυλῶνος, καὶ τὸ ἐναπολειφθὲν τοῦ πλήθους, μετῴκησεν ὁ Νεβουζαραδὰν ὁ ἀρχισωματοφύλαξ. Ἐκ τῶν πτωχῶν ὅμως τῆς γῆς ἄφηκεν ὁ ἀρχισωματοφύλαξ, δι' ἀμπελουργοὺς καὶ γεωργούς», (Βασιλέων Β', στίχ. ἀπὸ 8—10).

Τὸ ἴδιο βρίσκουμε στὸν Ἱερεμία 39, στ. 9 καὶ 10: «Τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ λαοῦ τὸ ἐναπολειφθὲν ἐν τῇ πόλει, καὶ τοὺς προσφυγόντας οἵτινες προσέφυγον ἐν αὐτῇ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ λαοῦ τὸ ἐναπολειφθέν, ἤφερεν αἰχμάλωτον εἰς Βαβυλῶνα Νεβουζαραδὰν ὁ ἀρχισωματοφύλαξ. Ἐκ δὲ τοῦ λαοῦ, τοὺς πτωχοὺς τοὺς μὴ ἔχοντας μηδέν, ἄφηκεν ὁ Νεβουζαραδάν, ὁ ἀρχισωματο-

φύλαξ ἐν τῇ γῇ τοῦ Ἰούδα, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς ἀμπελώνας καὶ ἀγροὺς ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ».

Κι' ἔτσι, παραπίσω παρέμεναν τὰ ἀγροτικὰ στοιχεῖα. Θὰ ἦταν ἀνόητο νὰ ἄφηναν τὴν γῆ ἀκατοίκητη, χωρὶς κανένας νὰ τὴν καλλιεργεῖ, γιατὶ τότε κανένας δὲν θὰ πλήρωνε καὶ φόρους. Φαίνεται, πὼς οἱ Βαβυλώνιοι ἤθελαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐξοντώσουν ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ κρατήσει τὸ σύνολο ἑνωμένο καὶ νὰ τοῦ δώσει μιὰ ἡγεσία, ποὺ θὰ ἀπειλοῦσε τὴν κυριαρχία τῶν Βαβυλωνίων. Μοναχός του ὁ χωρικός, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποτινάξει τὸν ξενικὸ ζυγό.

Ἐκεῖνο ποὺ λέει ὁ Ἱερεμίας στὸ 39ο κεφάλαιο, εἶναι ἀρκετὰ κατανοητό, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ἡ δημιουργία λατιφούντιων στὴν Ἰουδαία. Δὲν χωρέει ἀμφιβολία πὼς τὰ λατιφούντια τεμαχίσθηκαν καὶ μοιράσθηκαν στοὺς ἀπαλλοτριωμένους χωρικούς, μὲ ἄλλα λόγια, οἱ σκλάβοι καὶ οἱ δουλοπάροικοι ἔγιναν ἀφεντικὰ τῆς γῆς, ποὺ καλλιεργοῦσαν. Τ' ἀφεντικά τους ἦταν οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ὡδήγησαν τὴν Ἰουδαία στὸν πόλεμο μὲ τὴν Βαβυλῶνα.

Σύμφωνα μὲ μιὰν Ἀσσυριακὴ πληροφορία, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰουδαίας ἐπὶ Σενναχειρείμ, ἔφτανε τοὺς 200.000, χωρὶς τὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ εἶχε ἄλλους 25.000. Οἱ λίγο ὡς πολὺ μὲ σημασία γαιοκτήμονες ἔφθαναν τοὺς 15.000. Ὁ Ναβουχοδονόσωρ, πῆρε μαζύ του, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρώτη κατάληψη τῆς Ἱερουσαλήμ, 7.000 κατοίκους της, ἀφήνοντας ἔτσι, ἄλλες 8.000 (*). Στὸ ἀναμεταξύ, ὁ 14ος στίχος ἀπὸ τὸ κείμενο Βασιλέων Β', ἀναφέρει ὅτι «δὲν ἔμεινε παρὰ τὸ πτωχότερον μέρος τοῦ λαοῦ τῆς γῆς». Οἱ 8.000, ποὺ εἶχαν ἀπομείνει, τὶς παίρνουν τώρα κι' αὐτές, ἔπειτα ἀπὸ τὴν δεύτερη καταστροφή. Αὐτῶν τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια θὰ μοιράσθηκαν σὲ κείνους, ποὺ δὲν εἶχαν ἀπολύτως τίποτε.

Πάντως, κι' αὐτή τὴ φορά, δὲν μεταφέρθηκε ὁλόκληρος ὁ πληθυσμός, παρ' ὅλο ποὺ ἀπομακρύνθηκαν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός, στὸ μεγαλύτερο μέρος του παρέμενε. Αὐτοί ὅμως, ποὺ ἀπέμειναν, δὲν ἀποτελοῦσαν πιὰ μιὰ εἰδικὴ Ἑβραϊκὴ κοινότητα. Ὅλη ἡ ἐθνικὴ ζωὴ τοῦ Ἑβραϊσμοῦ

---

* Cf: F. Buhl. die Sozialen Verhaltnisse der Israeliten, p. 52, f.

συγκεντρώθηκε τώρα στούς τόπους, όπου ζούσαν οί έκτοπισμένοι άπό τίς πόλεις Έβραίοι.

Ή έθνική τους αύτή ζωή λοιπόν, πήρε ένα διαφορετικό χρωματισμό, πού άντιστιχούσε σέ διάφορο θέση τών Έβραίων αύτών άπό τίς πόλεις. Άν καί οί Ίσραηλίτες δέν διέφεραν ίδιαίτερα άπό τούς άλλους λαούς, πού τούς περιτριγύριζαν, ώστόσο, ό,τι τούς άπόμεινε, ό,τι συνέχιζε νά είναι κάτι τό ίδιαίτερο στήν έθνική ζωή τους, αύτό είναι πού τούς έκανε νά ξεχωρίζουν σάν λαός. Καί δέν είναι πώς μόνο έπειτα άπό τήν καταστροφή τής Ίερουσαλήμ άπό τούς Ρωμαίους, άλλά άκόμα άπό τήν έποχή τής καταστροφής της άπό τόν Ναβουχοδονόσορα, άρχίζει μιά άνώμαλη γιά τούς Έβραίους ζωή, μιά κατάσταση, πού τούς κάνει ν' άποτελούν μοναδικό φαινόμενο στήν ίστορία.

2. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ

α) Ή αίχμαλωσία (Μετοικεσία.)

Έπιφανειακά, μέ τήν καταστροφή τής Ίερουσαλήμ θά έπρεπε καί ή Ίουδαία νά έχει τήν ίδια τύχη, πού είχαν οί δέκα φυλές τού Ίσραήλ μετά τήν καταστροφή τής Σαμάρειας. Οί συνθήκες όμως έκείνες, πού έξαφάνισαν τά Ίσραήλ άπό τήν ίστορία είναι πού άνέδειξαν τήν Ίουδαία, σ' έναν άπό τούς πιό ίσχυρούς παράγοντες στήν παγκόσμια ίστορία. Κι' αύτό γιατί ή μεγαλύτερή της άπόσταση άπό τήν Άσσυρία, ή φυσική δύναμη τής Ίερουσαλήμ καί οί έπιδρομές τών βορείων νομαδικών φυλών, ώδήγησαν τήν Ίερουσαλήμ στήν πτώση, ύστερα άπό 135 χρόνια άπό τήν πτώση τής Σαμάρειας.

Οί Έβραίοι ύποβλήθηκαν, κατά τέσσερις γενεές περισσότερο, άπ' ότι οί δέκα φυλές, στίς έπιδράσεις έκείνες, πού έχουμε ήδη άναλύσει καί πού όδηγούν τόν έθνικό φανατισμό στά άκρα. Καί μόνο ό παράγοντας αύτός έκανε τούς Έβραίους νά βαδίσουν πρός τήν αίχμαλωσία τους· μέ τό έθνικό τους αίσθημα πολύ πιό άνισχυμένο, άπ' ότι ήταν στούς βόρειους άδελφούς τους. Ένας άλλος παράγοντας, πού έπέδρασε πρός τήν ίδια κατεύθυνση ήταν,

ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἰουδαίας ἦταν ἀπὸ μιὰ καὶ μόνο πόλη μὲ τὰ περίχωρά της, ἐνῶ τὸ βόρειο Βασίλειο ἀποτελοῦσε μιὰ συγκέντρωση δέκα φυλῶν, ποὺ οἱ δεσμοί τους δὲν ἦταν καὶ τόσο στενοί. Ἡ Ἰουδαία, σὲ σύγκριση μὲ τὰ Ἰσραὴλ ἦταν πολὺ πιὸ ἑνωμένη καὶ συσπειρωμένη.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ Ἰουδαῖοι, κατὰ τὴν αἰχμαλωσία, θὰ εἶχαν χάσει τὴν ἐθνικότητά τους, ἂν συνέχιζαν νὰ παραμένουν κάτω ἀπὸ ξενικὸ ζυγὸ τόσο, ὅσο καὶ οἱ δέκα φυλές. Ὁ αἰχμάλωτος μακρυὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, νοιώθει νοσταλγία γι' αὐτὴν καὶ δὲν ριζώνει στὸν νέο τόπο διαμονῆς του. Ἡ αἰχμαλωσία, μπορεῖ νὰ τοῦ ἐντείνει ἀκόμη περισσότερο τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα. Τὰ παιδιά, ποὺ γεννιοῦνται μακρυὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τῶν γονιῶν τους καὶ μεγαλώνουν στὶς καινούργιες συνθῆκες, μαθαίνοντας γιὰ τὶς παληὲς μόνο ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τῶν πατέρων τους, σπάνια νοιώθουν τὸ ἐθνικὸ αὐτὸ αἴσθημα τόσο ἔντονα, ἐκτὸς ἐὰν συμβεῖ νὰ μὴν ἔχουν δικαιώματα στὸν καινούργιο τόπο καὶ νὰ καταπιέζουνται ἢ νὰ ζοῦν μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς γρήγορης ἐπιστροφῆς στὴν πατρίδα τους. Ἡ τρίτη δὲ γενεά, μὲ δυσκολία θὰ θυμᾶται τὴν ἐθνικότητά της, ἐκτὸς ἐὰν πάλι γίνονται διακρίσεις σὲ βάρος της ἢ τὴν ξεχωρίζουν μὲ τὴν βία ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, σὰν διαφορετικὸ καὶ κατώτερο ἔθνος, ποὺ τὸ καταπιέζουν καὶ τὸ κακομεταχειρίζονται.

Ἀπ' ὅτι εἶναι ὅμως γνωστό, τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν συνέβαιναν μὲ τοὺς αἰχμαλώτους στὴν Ἀσσυρία καὶ στὴν Βαβυλῶνα. Οἱ Ἑβραῖοι θὰ εἶχαν χάσει τὴν ἐθνικότητά τους καὶ θ' ἀφομοιώνονταν μέσα στοὺς Βαβυλώνιους, ἂν παρέμεναν ἀνάμεσά τους περισσότερο ἀπὸ τρεῖς γενεές. Σύντομα ὅμως, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ, ἡ αὐτοκρατορία τῶν νικητῶν ἄρχισε νὰ κλονίζεται καὶ οἱ αἰχμάλωτοι νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ γρήγορη ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα τους. Καὶ στὴν δεύτερη πιόλας γενεά, ὁ πόθος αὐτὸς ἐκπληρώθηκε, ἐπιτράπηκε δηλαδὴ στοὺς Ἑβραίους νὰ ἐπιστρέψουν ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα στὴν Ἱερουσαλὴμ. Κι' αὐτό, γιατὶ οἱ λαοί, ποὺ πίεζαν ἀπὸ βορρᾶ τὴν Μεσοποταμία, καὶ ποὺ εἶχαν ἐξοφλήσει μὲ τὴν Ἀσσυρία, συνέχιζαν νὰ εἶναι ἀνήσυχοι. Οἱ πιὸ δυνατοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν οἱ νομαδικὲς φυλὲς τῶν Περσῶν, ποὺ μπόρεσαν καὶ κατέλυσαν δύο διάδοχα βασίλεια

ἀπὸ τὴν παληότερη κυριαρχία τῆς Ἀσσυρίας, τὶς αὐτοκρατορίες τῶν Μήδων καὶ τῶν Βαβυλωνίων. Οἱ Πέρσες, ὄχι μόνο ἐπανίδρυσαν τὴν Ἀσσυριο-Βαβυλωνιακὴ αὐτοκρατορία μὲ καινούργια μορφή, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγάλωσαν σημαντικὰ κατακτώντας τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία. Δημιούργησαν μιὰ στρατωτικὴ ὀργάνωση καὶ μιὰ πολιτικὴ διοίκηση, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπετέλεσε τὸ στερεὸ θεμέλιο γιὰ μιὰ παγκόσμια αὐτοκρατορία, ποὺ τὴν κράτησε μὲ συνοχὴ καὶ διαρκῆ εἰρήνη μέσα στὰ ὅριά της.

Αὐτοί, ποὺ νίκησαν τὴν Βαβυλῶνα, δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ κρατοῦν μακρυὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ἐκείνους, ποὺ παληότερα εἶχαν νικήσει οἱ Βαβυλώνιοι καὶ τοὺς εἶχαν πάρει μαζί τους αἰχμάλωτους. Τὸ 538 οἱ Πέρσες, κατέλαβαν τὴν Βαβυλωνία, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση, ἕνα σημάδι πὼ αὐτὸ ποὺ δείχνει πόσο ἀνίσχυρη ἔνοιωθε τὸν ἑαυτό της. Καὶ μέσα σ' ἕνα χρόνο, ὁ βασιλιᾶς τῶν Περσῶν, ὁ Κῦρος' ἐπέτρεψε στοὺς Ἑβραίους νὰ ἐπιστρέψουν. Ἡ αἰχμαλωσία τους κράτησε κάπου πενῆντα χρόνια καὶ πολλοὶ εἶχαν τόσο συνηθίσει στὶς καινούργιες συνθῆκες, ὥστε μόνο ἕνα μέρος ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν ἄδεια αὐτή, ἐνῶ πολλοὶ ἔμειναν στὴν Βαβυλῶνα, ὅπου ἔνοιωθαν πιὰ σὰν νὰ εἶναι στὸ σπῆτι τους. Κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ ἔνδειξη, γιὰ τὸ πόσο λίγες πιθανότητες ὑπῆρχαν νὰ γλυτώσει ἡ Ἰουδαία ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση, ἐὰν ἡ Ἱερουσαλὴμ εἶχε τὴν ἴδια τύχη μὲ τὴν Σαμάρεια. Δηλαδή, ἐὰν ἀνάμεσα στὴν καταστροφή της καὶ τὴν πτώση τῆς Βαβυλῶνας μεσολαβοῦσαν, ὄχι πενῆντα, ἀλλὰ 180 χρόνια.

Ὅσο κι' ἂν ἦταν σύντομη ἡ αἰχμαλωσία τῶν Ἑβραίων, ὡστόσο, ἐπέφερε σημαντικώτατες ἀλλαγὲς στὸν Ἰουδαϊσμό. Οἱ ἀλλαγὲς αὐτές, ἐβοήθησαν στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὸ δυνάμωμα ὡρισμένων τάσεων, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὶς συνθῆκες στὴν Ἰουδαία, καὶ ποὺ τώρα, ἔπαιρναν τὶς πιὸ ποικίλες μορφές. ἐξ αἰτίας τῆς ποικιλόμορφης ἀκριβῶς κατάστασης, στὴν ὁποία βρέθηκε σὲ συνέχεια ὁ Ἰουδαϊσμός.

Στὴν ἐξορία, διατηρήθηκε σὰν ἔθνος. Ἕνα ἔθνος ὅμως χωρὶς γεωργούς, ἕνα ἔθνος μὲ κατ' ἐξοχὴν ἀστικὸ πληθυσμό. Αὐτό, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μέχρι σήμερα καὶ εἶναι ἡ βάση γιὰ τὰ περισσότερο οὐσιαστικὰ «φυλετικά» τους χαρακτηριστικά. Καὶ τὰ χαρακτηριστι

κὰ αὐτά, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ οἱ ἰδιότητες ἑνὸς κατοίκου τῶν πόλεων, ἔντονα ὑπογραμμισμένες ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη παραμονὴ στὴν πόλη, ὅταν παράλληλα δὲν προστίθενταν καινούργιες δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἀγροτιά, στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης. Αὐτό, εἶναι κάτι, ποὺ τὸ ἔχω πεῖ ἀπὸ πολὺ παληά, ἀπὸ τὸ 1890*. Ὅσο δὲ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία στὴν Παλαιστίνη, αὐτὴ μόνο ἐπαφανειακὰ ἐπέδρασε στὴν κατάσταση πραγμάτων, ποὺ ἤδη ὑπῆρχε.

Οἱ Ἑβραῖοι, δὲν ἦταν ἁπλῶς ἕνα ἔθνος, ποὺ ζοῦσε στὶς πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἕνα ἔθνος ἐμπόρων. Ὅπως εἴδαμε, ἡ βιοτεχνία δὲν ἦταν καὶ πολὺ ἀνεπτυγμένη στὴν Ἰουδαία. Ἀρκοῦσε μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μικρονοικοκυριῶν. Αὐτό, ἦταν κι' ἕνα μειονέκτημά τους ἀπέναντι στοὺς Βαβυλωνίους, μὲ τὴν ἀνεπτυγμένη τεχνικὴ ποὺ εἶχαν. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία καὶ ἡ διοικητικὴ δουλειά, δὲν ἦταν γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ εἶχαν χάσει τὴν ἀνεξαρτησία τους. Καὶ τότε τί ἄλλο τοὺς ἀπέμενε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐμπόριο;

Τὸ ἐμπόριο, ἔπαιζε πάντα ἕνα σοβαρὸ ρόλο στὴν ζωὴ τῆς Παλαιστίνης. Στὴν αἰχμαλωσία τους, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἀποκλειστικὸς τρόπος γιὰ νὰ βγάζουν τὸ ψωμί τους.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, σημειώθηκε καὶ μιὰ ὄξυνση τῆς διάνοιάς τους, ἀναπτύχθηκε ἕνα μαθηματικὸ αἴσθημα, μιὰ ἱκανότητα γιὰ σκέψη καὶ ἀφαίρεση. Στὸ ἀναμεταξύ, ἡ ἐθνικὴ δυστυχία, κατηύθυνε τὴν ἐπαυξημένη αὐτὴ ὀξύτητα σὲ πιὸ εὐγενικοὺς σκοποὺς, παρὰ σὲ καθαρὰ ἀτομικούς. Στὴν αἰχμαλωσία, οἱ συμπατριῶτες συσπειρώνονταν ἀκόμα περισσότερο. Τὸ αἴσθημα, τοῦ ποῦ ἀνήκεις, δυναμώνει ὅταν βρίσκεσαι μαζὶ μ' ἕναν ξένο, κι' αὐτό, γιατὶ τὸ ἄτομο αἰσθάνεται πιὸ ἀδύνατο καὶ περισσότερο ἐκτεθειμένο σὲ κίνδυνο. Τὸ κοινωνικὸ αἴσθημα καὶ ἡ ἠθικὴ εὐαισθησία δυνάμωσαν καὶ συμπλήρωσαν τὴν Ἑβραϊκὴ ὀξύνοια, μὲ τὴν πιὸ βαθειὰ σκέψη γιὰ τὶς αἰτίες τῆς ἐθνικῆς δυστυχίας καὶ τοὺς τρόπους, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν νὰ ὀρθοποδήσει κάλι τὸ ἔθνος.

---

* «Des Judentum», Neue Zeit, VIII. p. 23, f.

Ἕνα ἄλλο δυνατὸ κίνητρο γιὰ τὴν Ἑβραϊκὴ σκέψη, θὰ ἦταν τὸ μεγαλεῖο τῆς πόλης τῆς Βαβυλώνας, μὲ τὰ ἑπαττομύρια τῶν κατοίκων της, τὸ παγκόσμιο ἐμπόριό της, τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό της, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν φιλοσοφία της. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ποὺ ὅπως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ παραμονὴ στὴν Βαβυλῶνα τοῦ Σηκουάνα, ξεσήκωσε τοὺς Γερμανοὺς στοχαστὲς καὶ τοὺς παρεκίνησε σὲ ἀνώτερα καὶ καλύτερα ἔργα, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ παραμονὴ στὴν Βαβυλῶνα τοῦ Εὐφράτη τὸν ἕκτο αἰῶνα π.χ., θὰ πρέπει νὰ ἐπέδρασε στοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ, ἀνοίγοντας τὸν ὁρίζοντά τους.

Στὴν Βαβυλωνία ὅμως, καὶ σ' ἄλλα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ δὲν βρίσκονταν στὶς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου, ἀλλὰ βαθύτερα, ἡ ἐπιστήμη παρέμενε ἀνακατωμένη μὲ τὴν θρησκεία καὶ δεσμευμένη ἀπ' αὐτήν, γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει. Στὸν Ἰουδαϊσμὸ ἐπίσης, ὅλες οἱ καινούργιες ἔντονες ἐντυπώσεις, ἄνοιγαν τὸν δρόμο τους μὲ τὴν θρησκευτική τους μορφή. Στὴν πραγματικότητα, ἡ θρησκεία ἀναγκαστικὰ προώθησε ἀκόμα περισσότερο τὴ θέση της, γιατὶ οἱ Ἑβραῖοι, ἀφοῦ ἔχασαν πιὰ τὴν ἐθνική τους ἀνεξαρτησία, ἔνοιωθαν τὸ κοινὸ πιὰ ἐθνικὸ θρήσκευμά τους, σὰν τὸν μόνο δεσμό, ποὺ εἶχε κάποιο κῦρος πάνω σ' ὁλόκληρο τὸ ἔθνος. Μετὰ τὴν κατάργηση τῆς ἐθνικῆς κυβέρνησης, φαίνεται, πὼς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας, ἡ φυλετικὴ ὀργάνωση δυνάμωσε.* Ὁ φυλετισμὸς ὅμως καὶ οἱ χωριστικὲς τάσεις μαζί,δὲν εἶναι ἀρκετές, γιὰ νὰ κρατήσουν ἕνα ἔθνος . Καὶ ἡ Ἰουδαία ἄρχισε νὰ ψάχνει στὴν θρησκεία νὰ βρεῖ τὴν διατήρηση καὶ σωτηρία τοῦ ἔθνους, κι' ἔτσι ἡ ἡγεσία τοῦ ἔθνους, πέφτει πιὰ στὰ χέρια τοῦ κλήρου.

Ὁ Ἰουδαϊκὸς κλῆρος, δανείσθηκε πολλὰ ἀπὸ τὴν ἱεραρχία τῆς Βαβυλῶνος, ὅπως ἐπίσης υἱοθέτησε καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς θρησκευτικές τους σκέψεις. Πολλοὶ μῦθοι στὴν Βίβλο, εἶναι Βαβυλωνιακῆς προέλευσης: ἡ Δημιουργία τοῦ κόσμου, ὁ Παράδεισος, τὸ Ἁμάρτημα, ὁ Πύργος τῆς Βαβέλ, ὁ Κατακλυσμός. Ἡ τήρηση μὲ

---

* Βλέπε Frank Buhl, die Sozialen Verhärthisse der Israeliten, p.93

αὐστηρότητα τοῦ Σαββάτου, εἶναι κ:' αὐτὸ ἐξ ἴσου Βαβυλωνιακὴ συνήθεια. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐφαρμόζονταν αὐστηρὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς αἰχμαλωσίας.

«Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἰεζεκιὴλ γιὰ τὴν ἁγιότητα τῆς ἡμέρας τοῦ Σαββάτου, εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς καινούργιο. Κανένας ἄλλος προφήτης, πρὶν ἀπ' αὐτόν, δὲν τὸ ἐτόνισε τόσο ἰδιαίτερα, γιατὶ οἱ στίχοι 17—19 τοῦ Ἱερεμία εἶναι ἀμφίβολοι».**

Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, τὸν πέμπτο αἰῶνα, ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου, ἦταν κάτι τὸ πολὺ δύσκολο, «γιατὶ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς παληὲς συνήθειες».

Εἶναι δυνατὸ νὰ βγεῖ στὰ σίγουρα τὸ συμπέρασμα, παρ' ὅλο ποὺ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν ἄμεσα ἀποδεικτικά, ὅτι ὁ Ἑβραϊκὸς κλῆρος ἔμαθε, ὄχι μόνο τοὺς λαϊκοὺς μύθους καὶ πῆρε συνήθειες ἀπὸ τὴν πολύτεχνη Βαβυλωνιακὴ ἱεραρχία, ἀλλὰ μαζὶ μ' αὐτὰ πῆρε καὶ μιὰ ἀνώτερη πνευματικὴ ἀντίληψη περὶ τοῦ θείου.

Οἱ παραστάσεις, ποὺ εἶχαν οἱ Ἰσραηλῖτες γιὰ τὸν Θεό, ἦταν ἀρκετὰ συγκεχυμένες. Καὶ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες, ποὺ πατα βλήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς συλλέκτες, ἐκδότες καὶ ἀναθεωρητὲς τῶν παληῶν ἀφηγήσεων, γιὰ νὰ τὶς ἀπαλλάξουν ἀπὸ κάθε ἴχνος ἐθνικῆς θρησκείας, ὡστόσο, κάτι ἀπ' αὐτὸ ἔμεινε στὶς ἀφηγήσεις, ποὺ ἔφθασαν ἕως ἐμᾶς.

Ἂς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὶς ἀφηγήσεις, τὶς σχετικὲς μὲ τὸν Ἰακώβ. Ὄχι μόνο ὁ θεὸς τὸν βοηθᾶ σ' ὅλες τὶς ὕποπτες ὑποθέσεις του, ἀλλὰ καὶ παλεύει μαζί του, μὲ τὸν Ἰακώβ, καὶ μάλιστα στὴν κάλη αὐτή, νικητὴς βγαίνει ὁ ἄνθρωπος:

«Ὁ δὲ Ἰακὼβ ἔμεινε μόνος· καὶ ἐπάλαιε μετ' αὐτοῦ ἄνθρωπος ἕως τὰ χαράγματα τῆς αὐγῆς· ἰδὼν δὲ ὅτι δὲν ὑπερίσχυσε κατ' αὐτοῦ, ἤγγισε τὴν ἄρθρωσιν τοῦ μηροῦ αὐτοῦ καὶ μετετοπίσθη ἡ ἄρθρωσις τοῦ μηροῦ τοῦ Ἰακώβ, ἐνῷ ἐπάλαιε μετ' αὐτοῦ. Ὁ δὲ εἶπεν, Ἄφες με νὰ ἀπέλθω, διότι ἐχάραξε ἡ αὐγή.

** B. Stade : Geschichte des volkes Israel, II, p. 17

*** Τὸ ἴδιο : Σελ. 187.

«Καὶ κὐτὸς εἶπε, Δὲν θέλω σὲ ἀφήσει νὰ ἀπέλθῃς, ἐὰν δὲν μὲ εὐλογήσῃς.

«Καὶ εἶπε πρὸς αὐτόν, Τί εἶναι τὸ ὄνομά σου; Ὁ δὲ εἶπεν, Ἰακώβ. Καὶ ἐκεῖνος εἶπε, Δὲν θέλει καλεσθεῖ πλέον τὸ ὄνομά σου Ἰακώβ, ἀλλὰ Ἰσραήλ· διότι ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ, καὶ μετὰ ἀνθρώπων θέλεις εἶσθαι δυνατός.

«Ἠρώτησε δὲ ὁ Ἰακώβ, λέγων. Φανέρωσόν μοι παρακαλῶ, τὸ ὄνομά σου. Ὁ δὲ εἶπε, Διὰ τί ἐρωτᾷς τὸ ὄνομά μου; Καὶ εὐλόγησεν αὐτὸν ἐκεῖ.

«Καὶ ἐκάλεσεν Ἰακὼβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου Φανουήλ, λέγων, Διότι εἶδον τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, καὶ ἐφυλάχθη ἡ ζωή μου» (Γένεσις, 92, στ. 24—30).

Ὁ μέγας Ἄγνωστος, ποὺ μ' αὐτὸν τόσο πετυχημένα πάλαιψε ὁ Ἰακὼβ καὶ τὸν ὁποῖο ἐξανάγκασε νὰ τοῦ δώσει τὴν εὐχή του, ἦταν ἕνας Θεός, φτιαγμένος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως στὴν Ἰλιάδα θεοὶ καὶ ἄνθρωποι παλεύουν. Ὅταν ἔμως, ὁ Διομήδης τὰ καταφέρνει καὶ τραυματίζει τὸν Ἄρη, αὐτὸ γίνεται μόνο μὲ τὴ βοήθεια τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Ὁ Ἰακὼβ ἔμως, τὰ βγάζει πέρα μὲ τὸ θεό του, χωρὶς τὴν βοήθεια κανενὸς ἄλλου θεοῦ.

Σ' ἀντίθεση, μὲ τὶς ἀφελεῖς ἀπόψεις περὶ θεοῦ, ποὺ ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν Ἰσραηλιτῶν, πολλοὶ ἀπὸ τὸν κλῆρο — ἀνάμεσα στὸν πολιτισμένο κόσμο, ποὺ τοὺς περιτριγύριζε — ἀσπάσθηκαν τὸν μονοθεϊσμό, τουλάχιστο, ὅπως παραδέχονταν στὶς κρυφές τους διδασκαλίες.

Αὐτό, ἐκδηλώθηκε κάποτε ἔντονα ἀνάμεσα στοὺς Αἰγυπτίους. «Δὲν εἴμαστε σὲ θέση τώρα νὰ δώσουμε σὲ λεπτομέρειες καὶ μὲ χρονολογικὴ σειρά, ὅλες τὶς φάσεις τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης τῶν Αἰγυπτίων. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι, πὼς σύμφωνα μὲ τὸ μυστικὸ δόγμα, ἀκόμα καὶ ὁ Ὧρος καὶ ὁ Ρέ, ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱός, εἶναι ἀπολύτως ταὐτόσημα πρόσωπα, ὅτι ὁ θεὸς γεννιέται ἀπὸ τὴν μάννα του, τὴν θεὰ τοῦ Οὐρανοῦ, ποὺ κι' αὐτὴ εἶναι δημιουργία ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰώνιου θεοῦ. Τὸ δόγμα, γιὰ πρώτη φορὰ κηρύσσεται καθαρὰ καὶ μ' ὅλες τὶς συνέπειές του στὶς ἀρχὲς τῆς Νέας Αὐτοκρατορίας (μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Ὑξὼς κατὰ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα). Ἄρχισε ἔμως νὰ διαδίδεται ἔπειτα ἀπὸ

τὸ τέλος τῆς ἕκτης δυναστείας (γύρω ἀπὸ τὸ 2500) καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίου Βασιλείου, οἱ βασικὲς πιὰ ἀντιλήψεις εἶναι στερεωμένες. Ἡ ἀφετηρία τοῦ νέου δόγματος εἶναι τοῦ Ἀνού, ἡ πόλη τοῦ ἡλιου (Ἡλιούπολις)*.

Τὸ δόγμα αὐτὸ παρέμεινε ἐσωτερικό, ὅμως μπῆκε σ' ἐφαρμογὴ στὴν ζωή. Αὐτὸ συνέβη προτοῦ οἱ Ἑβραῖοι μποῦν στὴν Χαναάν, ἐπὶ βασιλείας τοῦ Ἀμενχοτὲπ Δ', τὸν 14ο αἰῶνα. Φαίνεται, πὼς αὐτὸς ὁ ἄρχοντας, ἤρθε σὲ προστριβὲς μὲ τὸν κλῆρο, ποὺ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ τελευταίου κόντευε νὰ τὸν ὑποτάξει (τὸν ἄρχοντα). Καὶ δὲν ἤξερε μὲ ποιό τρόπο θὰ μποροῦσε νὰ φυλαχθῆ ἀπ' αὐτούς, παρὰ ν' ἀσχοληθεῖ στὰ σοβαρὰ μὲ τὸ ἐσωτερικό τους δόγμα, νὰ ἐπιβάλει τὴν λατρεία ἑνὸς μόνο θεοῦ καὶ νὰ κηρύξει σὲ διωγμό, ὅλους τοὺς ἄλλους θεούς, πρᾶγμα ποὺ στὴν πράξη σήμαινε νὰ κατάσχει τὸν τεράστιο πλοῦτο τῶν ἄλλων ἱερέων.

Δὲν διαθέτουμε λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν πάλη αὐτή, ἀνάμεσα στὸν κλῆρο καὶ στὴν μοναρχία. Κράτησε πολύ. Ἕναν αἰῶνα ὅμως ὕστερα ἀπ' τὸν Ἀμενχοτὲπ Δ', ὁ κλῆρος νίκησε πέρα γιὰ πέρα καὶ ἐπανέφερε τὰ παληὰ δόγματα.

Ἡ περίπτωση αὐτή, στὸ σύνολό της, δείχνει πόσο εἶχαν προχωρήσει οἱ μονοθεϊστικὲς ἰδέες μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν κλῆρο, στὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς. Δὲν ἔχουμε δὲ κανένα λόγο νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι οἱ ἱερεῖς τῆς Βαβυλώνας ἦταν πιὸ καθυστερημένοι ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου, ποὺ ἐξ ἄλλου τοὺς συναγωνίζονταν σ' ὅλες τὶς τέχνες κι' ἐπιστῆμες. Ἔτσι, κι' ὁ Ἱερεμίας μιλᾶ γιὰ κάποιον «λανθάνοντα μονοθεϊσμό», στὴ Βαβυλῶνα. Ὁ Μαρντούκ, ὁ δημιουργὸς τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, ἦταν κι' ὁ Κύριος ὅλων τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους μάλιστα τοὺς «ἔβοσκε σὰν πρόβατα», δηλαδὴ οἱ ἄλλοι, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ διάφορες μορφές, ποὺ μ' αὐτὲς ἐμφανίζονταν ὁ ἕνας καὶ ἴδιος θεός. Γι' αὐτὸ κι' ἕνα κείμενο τῆς Βαβυλῶνας, γράφει τὰ παρακάτω σχετικά: «Νίνιμπ—ὁ Μαρντοὺκ τῆς Δύναμης. Νέργκαλ — ὁ Μαρντοὺκ τῆς Μάχης. Μπὲλ — ὁ Μαρ-

---

* Ed. Meyer: Geschichte des Alten Aegypten, p. 192.

ντοὺκ τοῦ Νόμου. Νάμπου—ὁ Μαρντοὺκ τοῦ Ἐμπορίου. Σὶν—ὁ Μαρντοὺκ ὁ Φωτιστὴς τῆς νύχτας. Σάμας—ὁ Μαρντοὺκ τῆς Δικαιοσύνης. Ἀντοὺ—ὁ Μαρντοὺκ τῆς βροχῆς».

Τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς Ἑβραϊκῆς Αἰχμαλωσίας, κι' ὅταν ἄρχισε ἀνάμεσα στοὺς Πέρσες,ποὺ τώρα βρίσκονται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Βαβυλώνιους, νὰ κυριαρχεῖ κάτι σὰν τὸν μονοθεϊσμὸ, τότε ἔχουμε ἐνδείξεις, πὼς καὶ «στὴν Βαβυλῶνα ρίχθηκε τὸ σπέρμα τοῦ μονοθεϊσμοῦ, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔμοιαζε πάρα πολὺ μὲ τὴν λατρεία τοῦ Φαραωνικοῦ ἡλίου τοῦ Ἀμένοφι Δ' (Ἀμενχοτέπ). Πάντως, σύμφωνα μὲ μιὰ ἐπιγραφὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμα προτοῦ πέσει ἡ Βαβυλῶνα καὶ παράλληλα μὲ τὴν λατρεία τῆς σελήνης στὴν Βαβυλῶνα, ἐμφανίζεται καὶ ἡ σελήνη—θεός, στὸν ἴδιο ρόλο, ποὺ ἦταν κι' ὁ ἥλιος—θεὸς γιὰ τὸν Ἀμένοφι τὸν Δ'».

Οἱ ἱερεῖς στὴν Βαβυλῶνα καὶ στὴν Αἴγυπτο, εἶχαν ἄμεσο συμφέρον, νὰ μὴ μάθει ὁ λαὸς γιὰ τὶς μονοθεϊστικές τους ἀπόψεις, γιατ' ὅλη τους ἡ δύναμη κι' ὁ πλοῦτος τους, βασίζονταν στὴν ἀπὸ παράδοση πιὰ πολυθεϊκὴ λατρεία. Τὸ ζήτημα ὅμως, ἦταν πολὺ διαφορετικὸ μὲ τοὺς ἱερεῖς τοῦ φετὶχ στὴν Ἱερουσαλήμ.

Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, τὸ φετὶχ αὐτό, εἶχε ἐπιβληθεῖ σὲ σημαντικὸ βαθμό, κι' ἀκόμα μάλιστα ἀπὸ τότε, ποὺ καταστράφηκε ἡ Σαμάρεια καὶ εἶχε ἀνατραπεῖ τὸ βόρειο Βασίλειο τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ Ἱερουσαλὴμ τώρα πιά, ἦταν ἡ μόνη μεγάλη πόλη τῆς Ἰσραηλινῆς ἐθνότητας. Οἱ γύρω της περιοχές, ἦταν σὲ σύγκριση, σχετικὰ ἀσήμαντες. Τὸ κῦρος τοῦ φετὶχ, ποὺ ἀπὸ πολὺ παληά, ἴσως καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπ' τὸν Δαυΐδ, ἦταν τόσο μεγάλο στὸ Ἰσραὴλ καὶ ἰδιαίτερα στὴ φυλὴ τῆς Ἰουδαίας, τώρα θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐπισκιάσει ὅλα τὰ ἄλλα δόγματα στὸν λαό, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ποὺ ἡ Ἱερουσαλὴμ εἶχε ἐπισκιάσει ὅλες τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰουδαίας. Στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ φετὶχ αὐτοῦ, θὰ πρέπει νὰ κυριαρχοῦσαν πάνω σ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἱερεῖς. Γινόνταν ἕνας ἀγῶνας ἀνάμεσα στὸν κλῆρο τῆς ὑπαίθρου καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς πρωτεύουσας, ποὺ κατέληξε, ἴσως καὶ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν Μετοικησία, στὸ μονοπώλιο τοῦ φετὶχ

---

* H. Winckler, die Babylonische geisteskultur, 1907, p. 144.

τῆς Ἱερουσαλήμ. Αὐτὸ τουλάχιστον, εἶναι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας τοῦ «Δευτερονομίου», τοῦ «Βιβλίου τοῦ Δόγματος», ποὺ λέγεται ὅτι τὸ «ἀνεκάλυψε» ἕνας ἱερέας στὸν Ναό, τὸ 621. π.Χ. Στὸ βιβλίο αὐτό, περιέχεται ἡ θεία ἐντολὴ νὰ ἐξολοθρευθοῦν ὅλες οἱ ἄλλες λατρεῖες, ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, μιὰ διαταγὴ στὴν ὁποία ὑπάκουσε ὁ βασιλιᾶς Ἰωσίας:

«... Καὶ κατήργησε τοὺς εἰδωλολάτρας ἱερεῖς, τοὺς ὁποίους οἱ βασιλεῖς τοῦ Ἰούδα διώρισαν νὰ θυμιάζωσιν ἐν τοῖς ὑψηλοῖς τόποις, ἐν ταῖς πόλεσι τοῦ Ἰούδα καὶ ἐν τοῖς πέριξ τῆς Ἱερουσαλήμ.., (Βασιλέων Β', 23, στ. 5). Καὶ ἔφερε πάντας τοὺς Ἱερεῖς ἐκ τῶν πόλεων τοῦ Ἰούδα, καὶ ἐβεβήλωσε τοὺς ὑψηλοὺς τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἱερεῖς ἐθυμίαζον, ἀπὸ Γεβὰ ἕως Βηρσαβεέ, καὶ κατεκρήμνησε τοὺς ὑψηλοὺς τόπους τῶν πυλῶν... (ἴδ. 23, στ. 8). ...Καὶ τὸ θυσιαστήριον τὸ ἐν Βαιθήλ, καὶ τὸν ὑψηλὸν τόπον τὸν ὁποῖον ἔκαμεν ὁ Ἱεροβοὰμ ὁ υἱὸς τοῦ Ναβάτ, ὅστις ἔκαμε τὸν Ἰσραὴλ νὰ ἁμαρτήσῃ καὶ ἐκεῖνο τὸ θυσιαστήριον καὶ τὸν ὑψηλὸν τόπον τὸν κατεχάλασε, καὶ κατέκαυσε τὸν ὑψηλὸν τόπον, καὶ ἐλέπτυνεν αὐτὰ εἰς σκόνην, καὶ τὸ ἄλσος κατέκαυσεν» (ἴδ. 23, στ. 15).

Καὶ δὲν ἦταν μόνο τὰ εἴδωλα τῶν ξένων θεῶν, ἀλλὰ ἀκόμα κι' αὐτοῦ τοῦ Ἰεχωβά, ποὺ εἶχε τὸν παληότερο βωμό, διαπομπεύθηκαν καὶ καταστράφηκαν.

Πιθανόν, ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες στὴν Βίβλο, νὰ εἶναι μῦθος, ποὺ τὸν ἐπινοήθηκαν μετὰ τὴν Μετοικησία. Πιθανὸν νὰ εἶναι μιὰ προσπάθεια δικαιολόγησης τῶν πράξεων, ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴν Μετοικεσία μὲ τὸ νὰ τὶς ἐμφανίζουν, σὰν μιὰ ἁπλὴ ἐπανάληψη παληότερων γεγονότων, κι' ὅπου δὲν ὑπῆρχαν νὰ τὰ φαντάζωνται ἢ νὰ τὰ ἐξογκώνουν ὑπερβολικά. Πάντως, μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ, ὅτι παρουσιάζονταν ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς ἱερεῖς τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Μετοικεσία, ποὺ κατὰ καιροὺς ὡδηγοῦσαν στὴν κατάργηση ὡρισμένων ἀπὸ τὶς ἀνταγωνιστικὲς λατρεῖες. Ἦταν εὔκολο γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ βρίσκονταν στὴν Μετοικεσία, κι' ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κυριαρχοῦσαν ἐκεῖνοι, ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, νὰ παραδεχθοῦν μονοπωλιακὰ τὸν Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τῆς Βαβυλῶνας,

καὶ τῆς δικῆς τους ἐθνικῆς καταστροφῆς καὶ ἴσως ἀκόμα καὶ τῆς Περσικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ταὐτόχρονα ἐξελίσσονταν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅπως καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ θρησκεία, ποὺ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μαζί της—κάτω ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιδράσεις, οἱ προσπάθειες τῶν ἱερέων νὰ μονοπωλήσουν τὸ δικό τους φετίχ, ἔπαιρνε τὴν μορφὴ ἑνὸς ἠθικοῦ μονοθεϊσμοῦ. Καὶ στὸν μονοθεϊσμὸ αὐτόν, ὁ Ἰεχωβᾶ, προβάλλονταν, ὄχι μόνο σὰν ἕνας φυλετικὸς θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ σὰν ὁ μοναδικὸς Θεὸς στὸν κόσμο, σὰν ἡ προσωποποίηση τοῦ ἀγαθοῦ, σὰν τὸ σύνολο καὶ ἡ πεμπτουσία τῆς ἠθικῆς.

Ἔτσι, ὅταν οἱ Ἑβραῖοι γύρισαν στὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὴν Μετοικεσία, ἡ θρησκεία τους εἶχε τόσο ἀναπτυχθεῖ καὶ εἶχε γίνει τόσο πνευματική, ὥστε οἱ χονδροκομμένες θρησκευτικὲς ἰδέες καὶ συνήθειες τῶν Ἑβραίων χωρικῶν, ποὺ εἶχαν μείνει παραπίσω, νὰ τοὺς φαίνωνται σὰν κάτι τὸ ἀποκρουστικὰ εἰδωλολατρικό. Κι' ἂν κάτι τὸ παρόμοιο δὲν εἶχε συμβεῖ προηγούμενα, ὡστόσο, τώρα οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς Ἱερουσαλήμ, μποροῦσαν νὰ φροντίσουν γιὰ τὸ παραμέρισμα τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἐπαρχιακῶν λατρειῶν καὶ τὴν μόνιμη πιὰ θέσπιση τοῦ μονοπωλίου τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἔτσι, δημιουργήθηκε ὁ Ἑβραϊκὸς μονοθεϊσμός. Ὡς πρὸς τὴν φύση του, ἦταν τὸ ἴδιο ἠθικός, ὅπως λόγου χάρη καὶ ἡ Πλατωνικὴ φιλοσοφία. Ὡστόσο ὅμως, ἡ νία ἀντίληψη τῆς θεότητας ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους, δὲν ἐμφανίσθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν θρησκεία, ὅπως αὐτὸ εἶχε γίνει μὲ τοὺς Ἕλληνες. Δὲν ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ μιὰ τάξη, ποὺ στέκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ θεὸς δὲν ἐμφανίσθηκε σὰν ἕνας καινούργιος θεός, ποὺ στέκονταν πάνω κι' ἔξω ἀπ' τὸν παληὸ κόσμο τῶν θεῶν. Ὁ θεὸς αὐτὸς ἐμφανίσθηκε σὰν ἀποτέλεσμα τῆς συμπύκνωσης τῆς παληᾶς πλειάδας τῶν θεῶν, σ' ἕνα μοναδικὸ καὶ τὸν πιὸ πανίσχυρο, σ' ἕνα θεό, ποὺ βρίσκονταν κοντύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, στοὺς κατοίκους τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ ποὺ ἦταν ἡ προσωποποίηση καὶ τοῦ πολεμιστῆ, καὶ τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ φυλετικοῦ καὶ τοῦ τοπικοῦ θεοῦ, τοῦ Γιαχβέ.

Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς εἰσήγαγαν στὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία, μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀντιφάσεις. Ὁ Ἰεχωβᾶς, σὰν θεὸς τῆς ἠθικῆς, εἶναι θεὸς γιὰ

ἐλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, μιὰ καὶ τὸ καλὸ ἢ τὸ καλὸ εἶναι ἀντιλήψεις, ποὺ τὶς παραδέχονται σὰν ἀπόλυτες, ποὺ ἰσχύουν γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Σὰν θεὸς τῆς ἠθικῆς, σὰν προσωποποίηση τῆς ἰδέας τῆς ἠθικῆς, ὁ ἕνας αὐτὸς θεός, εἶναι πανταχοῦ παρὼν καὶ ἡ ἠθική του ἰσχύει παντοῦ. Γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸ ἕμως τῆς Βαβυλώνας, ἡ θρησκεία καὶ ἡ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἀποτελοῦσαν τὸν ἰσχυρότερό τους ἠθικὸ δεσμό. Ὁποιαδήποτε δυνατότητα ἀποκατάστασης τῆς ἐθνικῆς τους ἀνεξαρτησίας, ἦταν ἀδιάρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ ἀνοικοδόμηση τοῦ Ναοῦ στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ μετέπειτα διατήρησή του, ἔγιναν τὰ συνθήματα ἐκεῖνα, ποὺ συσπείρωναν τὸ Ἑβραϊκὸ ἔθνος. Οἱ ἱερεῖς τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ἀνεδείχθηκαν, σὰν ἀνώτατη ἐθνικὴ ἀρχὴ τῶν Ἑβραίων, σὰν ἡ τάξη, ποὺ εἶχε κάθε συμφέρον νὰ διατηρήσει τὸ μονοπώλιο τοῦ Ναοῦ αὐτοῦ. Κι' ἔτσι, βλέπουμε ἕνα ἀξιοθαύμαστο μίγμα ἀνώτερης φιλοσοφικῆς ἀφαίρεσης, ἑνὸς μοναδικοῦ καὶ πανταχοῦ παρόντος θεοῦ, ποὺ δὲν ἀπαιτεῖ θυσίες, παρὰ μόνο ζητᾶ καθαρὴ καρδιὰ καὶ ζωὴ χωρὶς ἁμαρτίες, μὲ τὸν παληὸ φετιχισμό, ποὺ ἐντόπιζε τὸν θεὸ σ' ἕνα συγκεκριμένο μέρος, τὸ μόνο μέρος ὅπου μὲ θεότητα, θὰ μποροῦσε μὲ ἐπιτυχία νὰ ἐπιρρεασθεῖ ἀπὸ τὶς κάθε εἴδους περιποιήσεις. Κι' ὁ Ναὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, ἦταν ὁ μοναδικός, ὅπου κατοικοέδρευε ὁ Γιαχβέ, πρὸς τὸν ὁποῖο, κάθε θεοσεβούμενος Ἑβραῖος θὰ ἔπρεπε νὰ προσφέρει τὸν ὁβολό του.

Ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἄλλη ἀντίφαση, ὄχι λιγώτερο παράξενη, στὸ γεγονός, ὅτι ὁ θεὸς σὰν συμπύκνωση ὅλων τῶν ἠθικῶν προϋποθέσεων, ποὺ φυσικὰ εἶναι οἱ ἴδιες γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τώρα πιὰ ἔγινε ὁ θεὸς ὅλων, ἐνῶ ταυτόχρονα συνέχιζε νὰ παραμένει φυλετικὸς θεὸς τῶν Ἑβραίων. Γίνονταν, φυσικά, ἡ προσπάθεια νὰ βρεθεῖ μιὰ λύση στὴν ἀντίφαση. Καὶ γι' αὐτό, ἔλεγαν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀναμφίβολα θεὸς γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀγαποῦν καὶ νὰ τὸν λατρεύουν. Ὅσο δὲ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἔλεγαν πὼς αὐτοὺς μόνο διάλεξε ὁ θεός, σὰν μάρτυρες τῆς ἀγάπης καὶ τῆς λατρείας πρὸς αὐτόν, γιατὶ σ' αὐτοὺς ἀπεκάλυψε ὅλο τὸ μεγαλεῖο του, ἀφήνοντας τοὺς ἄλλους σὲ ἄγνοια. Ὅσο δὲ γιὰ τὴν ὑπερήφανη ἀνωτερότητά τους, πάνω σ' ὁλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα, αὐτὴ ἐμφα-

νίσθηκε ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μετοικεσίας, τὸν καιρὸ τῆς μεγαλύτερης ταπείνωσης καὶ ἀπόγνωσης. Παληότερα, τὸ Ἰσραὴλ ἦταν κι' αὐτὸ ἕνα ἔθνος, σὰν ὅλα τὰ ἄλλα καὶ ὁ Γιαχβέ, ἕνας θεὸς σὰν ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἴσως νὰ ἦταν δυνατώτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους θεούς, μὲ τὴν ἔννοια, ὅτι ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ ἀνεβάσει τὸ δικό του ἔθνος ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὡστόσο ὅμως, δὲν ἔφταναν στὸ σημεῖο νὰ τὸν προβάλουν σὰν τὸν μόνο πραγματικὸ θεὸ καὶ δὲν ἰσχυρίζονταν πὼς μόνο τὸ Ἰσραὴλ κατέχει τὴν ἀλήθεια.

«Ὁ Κύριος τοῦ Ἰσραήλ, δὲν ἦταν ὁ Παντοδύναμος, ἀλλὰ ὁ πιὸ δυνατὸς ἀπὸ ὅλους τοὺς θεούς. Βρίσκονταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μ' αὐτοὺς κι' ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀντιπαλαίψει. Ὁ Τσέμοχ, ὁ Ντάγκων κι' ὁ Χαντάτ, ἦταν θεοί, ποὺ μποροῦσαν νὰ συγκριθοῦν μαζί του, ἴσως λιγώτερο δυνατοί, ὄχι ὅμως καὶ λιγώτερο πραγματικοί. Κι' ὁ Ἰεφθέ, προειδοποιεῖ τοὺς γείτονες, ποὺ παρεβίασαν τὰ σύνορα: «Καὶ δὲν θέλετε νὰ κατέχετε αὐτά, ποὺ σᾶς ἔδωσε ὁ θεὸς σας, Τσέμοχ; Γιατὶ ὅσους διώξει ἀπὸ ἐμπρός μας ὁ Κύριος καὶ Θεός μας, ἐμεῖς θὰ τοὺς κατακτήσουμε». Τὰ βασίλεια τῶν θεῶν, ἦταν κι' αὐτὰ χωριστὰ ὅπως καὶ τῶν ἀνθρώπων κι' ὁ ἕνας θεός, δὲν εἶχε δικαιώματα στὰ κτήματα τοῦ ἄλλου *.

Τώρα ὅμως, τὰ πράγματα ἄλλαξαν. Ὁ συγγραφέας τοῦ Ἡσαΐα (κεφάλαιο 40), κατὰ τὰ τέλη τῆς Μετοικεσίας, ἢ ἴσως καὶ λίγο ἀργότερα, ἔβαλε τὸν Γιαχβὲ νὰ κηρύσσει:

«Ἐγὼ εἶμαι ὁ Κύριος· τοῦτο εἶναι τὸ ὄνομά μου· καὶ δὲν θέλω δώσει τὴν δόξαν μου εἰς ἄλλον, οὐδὲ τὴν αἴνεσίν μου εἰς τὰ γλυπτά. Ἰδού, ἦλθον τὰ ἀπ' ἀρχῆς· καὶ ἐγὼ ἀναγγέλλω νέα πράγματα· πρὶν ἐκφύωσι, λαλῶ παρ' αὐτῶν εἰς ἐσᾶς.

«Ψάλλετε εἰς τὸν Κύριον ἆσμα νέον, τὴν δόξαν αὐτοῦ ἐκ τῶν ἄκρων τῆς γῆς, σεῖς, οἱ κατεβαίνοντες εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ· αἱ νῆσοι, καὶ οἱ κατοικοῦντες αὐτάς. Ἡ ἔρημος, καὶ αἱ πόλεις αὐτῆς, ἂς ὑψώσωσι φωνήν, αἱ κῶμαι τὰς ὁποίας κατοικεῖ ὁ Κηδάρ· ἂς ψάλλωσιν οἱ κάτοικοι τῆς Σελά, ἂς ἀλαλάζωσιν ἐκ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων. Ἂς δώσωσιν δόξαν εἰς

---

* Vellhausen, Op. Cit. p. 83.

τὸν Κύριον, καὶ ἃς ἀναγγείλωσιν τὴν αἴνεσιν αὐτοῦ ἐν ταῖς νήσοις» (Ἡσαΐας 42 § 8 ἕως 12).

Ἐδῶ πιὰ δὲν περιορίζεται στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ συγγραφέας βάζει τὸν Γιαχβὲ νὰ λέει:

«Ἀλλὰ αὐ, Ἰσραήλ, δοῦλε μου, Ἰακώβ, ἐκλεκτέ μου, τὸ σπέρμα Ἀβραὰμ τοῦ ἀγαπητοῦ μου, σύ, τὸν ὁποῖον ἔλαβον ἐκ τῶν ἄκρων τῆς γῆς, καὶ σὲ ἐκάλεσα ἐκ τῶν ἐσχάτων αὐτῆς, καὶ εἶπα, Σὺ εἶσαι ὁ δοῦλος μου· ἐγὼ σὲ ἐκλεξα, καὶ δὲν θέλω σὲ ἀπορρίψει· μὴ φοβοῦ, διότι ἐγὼ εἶμαι μετά σου· μὴ τρόμαζε, διότι ἐγὼ ὁ Θεός σου·... Ἰδού, πάντες οἱ ὠργισμένοι κατὰ σοῦ θέλουσι καταισχυνθῆ καὶ ἐντραπῆ· θέλουσιν εἶσθαι ὡς μηδέν· καὶ οἱ ἀντίδικοί σου θέλουσι ἀφανισθῆ... Διότι ἐγὼ κύριος ὁ Θεός σου εἶμαι ὁ κρατῶν τὴν δεξιάν σου, λέγων πρὸς σέ, Μὴ φοβοῦ· ἐγὼ θέλω σὲ βοηθήσει... Ἐγὼ ὁ πρῶτος θέλω εἰπῆ πρὸς τὴν Σιών. Ἴδού, ἰδοὺ ταῦτα καὶ θέλω δώσει εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ τὸν εὐαγγελιζόμενον» (Ἡσαΐα 41, στ. 8—27).

Ὅλα αὐτὰ εἶναι φυσικὰ ἀντιφάσεις, ἀλλὰ ἀντιφάσεις, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀντιφατικὴ θέση τῶν Ἑβραίων στὴν Βαβυλῶνα. Ἐκεῖ, βρέθηκαν μέσα σ' ἕνα καινούργιο πολιτισμό, ποὺ ἐπαναστατικοποιοῦσε ὁλόκληρο τὸν τρόπο σκέψης τους, ἐνῶ οἱ ἄλλες συνθῆκες τῆς ζωῆς, τοὺς ἔκαναν νὰ διατηροῦν τὶς παληές τους παραδόσεις, σὰν τὸν μόνο τρόπο, ποὺ τοὺς βοηθοῦσε νὰ διατηρήσουν τὴν ἐθνική τους ὕπαρξη, ποὺ τοὺς εἶχε γίνει τόσο ἀκριβή. Ἡ δύσκολή τους θέση, ποὺ κράτησε γιὰ αἰῶνες, τοὺς ἀνέπτυξε τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, σ' ἕνα ἀπίστευτα μεγάλο βαθμό.

Τὸ καθῆκον τώρα τῶν στοχαστῶν τοῦ Ἑβραϊσμοῦ, βρίσκονταν στὸν συνδυασμὸ τῆς νέας ἠθικῆς, μὲ τὸν παληὸ φετιχισμὸ καὶ τὸν συμβιβασμὸ τῶν στενῶν ἀντιλήψεων ἑνὸς πρώην ὀρεινοῦ λαοῦ, μὲ τὴν γνώση τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ἔτσι, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε γύρω ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα. Κι' ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς ἔπρεπε, νὰ γίνει στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκείας, δηλαδὴ τὶς πατροπαράδοτες πεποιθήσεις. Τὸ βασικό, λοιπόν, καθῆκον ἦταν νὰ ἐμφανίσουν, ὅτι ἡ καινούργια κατάσταση, δὲν ἦταν ἡ καινούργια, ἀλλὰ ἡ παληά, ὅτι ἡ καινούργια ἀλήθεια τῶν ξένων, ποὺ σ' αὐτὴν δὲν μποροῦσε νὰ κλείσει κανεὶς τὰ μάτια του, δὲν ἦταν καινούργια οὔτε ξένη, ἀλλὰ μιὰ πραγματικὴ Ἑβραϊκὴ κατάκτηση. Καὶ ἡ

ἀναγνώριση καὶ παραδοχή της ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, δὲν θὰ ἦταν κάτι, ποὺ θὰ τοὺς ἔκανε νὰ χάσουν τὴν ἐθνικότητά τους μέσα στὸ χωνευτῆρι τῆς Βαβυλῶνας, ἀλλὰ ἀντίθετα, θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ βγοῦν δυνατώτεροι καὶ ἀποφασιστικώτεροι.

Τὸ καθῆκον αὐτό, ἦταν καλὰ ὑπολογισμένο, γιὰ νὰ ὀξύνει τὴν διάνοια καὶ νὰ ἀναπτύξει τὴν τέχνη τῆς ἑρμηνείας καὶ τοῦ μικροσχολαστικισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζει νὰ τελειοποιεῖται σὲ τέτοιο βαθμό, ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους. Αὐτὸ προσέδωσε καὶ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα στὴν ἱστορικὴ φιλολογία τῶν Ἑβραίων.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτή, ποὺ συχνὰ παρατηροῦνταν, περιγράφηκε ἀπὸ τὸν Μὰρξ στὴν «Εἰσαγωγή» του στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», ὅταν, ἀναλύοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ 18ου αἰώνα, σχετικὰ μὲ τὴν φύση ἔγραφε: «Ὁ μοναχὸς καὶ ἀπομονωμένος κυνηγὸς καὶ ψαρᾶς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρχίζει ὁ Σμὶθ κι' ὁ Ρικάρντο, ἀνήκουν στὶς στερημένες φαντασίας ἐπινοήσεις τοῦ 18ου αἰώνα. Αὐτὰ εἶναι Ροβινσωνιάδες, οἱ ὁποῖες, κάθε ἄλλο, παρὰ ἐκφράζουν — ὅπως φαντάζονται οἱ μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ - τὴν ἀντίδραση ἐνάντια σ' ἕναν ἐξαιρετικὸ ἐκλεπτυσμὸ καὶ τὴν ἐπιστροφὴ σὲ μιὰ νοκῶς ἐννοούμενη ἀντίληψη περὶ φύσης. Δὲν στηρίζονται περισσότερο σ' ἕνα τέτοιο νατουραλισμό, ἀπ' ὅτι τὸ «Κοινωνικὸ Συμβόλαιο» τοῦ Ρουσσώ, ποὺ ἀναγκάζει ἄτομα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν φύση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, νὰ ἔρχωνται σ' ἐπαφὴ καὶ ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀναμεταξύ τους, μὲ βάση κάποιο συμβόλαιο. Πρόκειται γιὰ ψευδαίσθηση καὶ μάλιστα αἰσθητικὴ ψευδαίσθηση, μεγάλων καὶ μικρῶν Ροβινσωνιάδων. Ἀντίθετα, πρόκειται γιὰ προκατάληψη τῆς «ἀστικῆς κοινωνίας», ποὺ βρισκόταν στὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα κι' ἔκανε γιγάντια βήματα, πρὸς τὴν ὡριμότητά της τὸν 18ο αἰῶνα. Στὴν κοινωνία αὐτὴ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται ἐλεύθερο ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς φύσης, κλπ., ποὺ στὶς προηγούμενες ἱστορικὲς ἐποχές, τὸ ἔκαναν ἐξάρτημα μιᾶς συγκεκριμένης, περιωρισμένης ἀνθρώπινης ὁμάδας. Γιὰ τοὺς προφῆτες τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ στοὺς ὤμους τους στηρίζονται ἀκόμα ὁ Σμὶθ κι' ὁ Ρικάρντο, τὸ ἄτομο αὐτὸ τοῦ 18ου αἰώνα — ποὺ εἶναι παράγωγο τῆς ἀποσύνθεσης τῶν φεουδαρχικῶν κοινωνικῶν σχέ-

σεων, ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ καὶ ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπτυσσόμενων ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα νέων παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀπὸ τὴν ἄλλη — παρουσιάζεται σὰν ἰδεῶδες, ποὺ ἡ ὕπαρξή του ἀνήκει στὸ παρελθόν, ὄχι σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ σὰν ἀφετηρία της. Κι' αὐτὸ γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴν κοσμοθεωρία τους, γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση, τὸ ἄτομο, ποὺ βρίσκεται σ' ἁρμονία μὲ τὴν φύση, παρουσιάζεται ὄχι σὰν κάτι, ποὺ ἱστορικὰ δημιουργήθηκε, ἀλλὰ σὰν παράγωγο τῆς φύσης. 'Η ψευδαίσθηση αὐτή, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ κάθε νέα ἐποχή».

Αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ ψευδαίσθηση τῶν στοχαστῶν, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Μετοικεσίας, κι' ὕστερα ἀπ' αὐτήν, ὅταν ἀνέπτυσσαν τὴν ἄποψη τοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ τῆς θεοκρατίας στὸν 'Ιουδαϊσμό. 'Ενόμιζαν, ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν ἦταν κάτι, ποὺ δημιουργήθηκε στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ κάτι, ποὺ ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς, ὄχι σὰν ἕνα «ἱστορικὸ ἀποτέλεσμα», ἀλλὰ σὰν «ἀφετηρία τῆς ἱστορίας». Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀντιλαμβάνονταν καὶ τὴν ἱστορία, τὴν ὁποία εὔκολα προσάρμοζαν στὶς καινούργιες συνθῆκες. Κι' ὅσο περισσότερο στηρίζονταν σὲ προφορικὲς παραδόσεις, τόσο λιγώτερο ἦταν ντοκουμενταρισμένη. Κι' ἔτσι, ἡ πίστη σ' ἕνα θεό, ὅσο καὶ ἡ κυριαρχία τῶν ἱερέων τοῦ Γιαχβέ, μέσα στὸ 'Ισραήλ, μεταθέτονταν τώρα στὶς ἀρχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ 'Ισραήλ. 'Ο πολυθεϊσμὸς καὶ ὁ φετιχισμός, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τ' ἀρνηθοῦν, ἑρμηνεύονταν ἀργότερα σὰν ἀποστασία, ἀπὸ τὴν πίστη τῶν πατέρων κι' ὄχι σὰν ἡ πρωταρχικὴ — ὅπως καὶ ἦταν — πίστη τους.

Καὶ ἡ ἄποψη αὐτή, εἶχε ἕνα ἄλλο σημαντικὸ πλεονέκτημα, ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα καθησυχαστικὸ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτή, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς αὐτοανακήρυξης τοῦ 'Ισραήλ, σὰν τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. 'Εὰν ὁ Γιαχβέ, ἦταν ὁ μόνος φυλετικὸς θεὸς τοῦ 'Ισραήλ, τότε οἱ δυστυχίες τοῦ λαοῦ του, θὰ ἐσήμαιναν ἄλλες τόσες δυστυχίες καὶ γιὰ τὸν θεό του, μιὰ καὶ θὰ ἀπρεῖχνονταν σὰν ὁ πιὸ ἀξύνατος στὴν πάλη μὲ τοὺς ἄλλους θεούς. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ ὑπῆρχε κάθε λόγος ἀπογοήτευσης, ὡς πρὸς τὸν Γιαχβὲ καὶ τοὺς ἱερεῖς του. Θὰ ἦταν διαφορετικώτερα πάλι τὰ πράγματα, ἐὰν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, δὲν ὑπῆρχε ἄλλος θεὸς καὶ ἐάν, ἔχοντας διαλέξει τοὺς 'Ισραηλίτες πιὸ πολὺ ἀπὸ κάθε ἄλλον λαό, αὐτοὶ τοῦ τὸ ἀντεπέδιδαν μὲ ἀχαριστία καὶ ἀπο-

στασία. Τώρα, όλες οί δυστυχίες τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τῆς Ἰουδαίας, ἐμφανίζονταν σὰν δικαιολογημένη τιμωρία τῶν ἁμαρτιῶν τους καὶ τῆς περιφρόνησής τους πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Γιαχβέ, σὰν ἀποδείξεις, ὄχι τῆς ἀδυναμίας, ἀλλὰ ἀντίθετα, τῆς δύναμης τοῦ θεοῦ, ποὺ δὲν ἀφήνει τίποτε ἀτιμώρητο. Σ' αὐτὸ ὅμως ἀκριβῶς, βρίσκονταν καὶ ἡ πεποίθηση, ὅτι ὁ θεὸς μπορεῖ γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα νὰ νοιώσει ἔλεος γιὰ τὸν λαό του, νὰ τὸν σώσει καὶ νὰ ἐλαφρώσει τὴν θέση του, ὑπὸ τὸν ὅρο μόνο, νὰ εἶναι συνεπὴς σὲ μιὰ εἰλικρινῆ πίστη πρὸς αὐτόν, τοὺς ἱερεῖς του καὶ τοὺς προφῆτες. Καὶ μιὰ τέτοια πίστη, ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ζωὴ τοῦ ἔθνους, ποὺ σὰν μικρὸς λαός, ἀνάμεσα σ' ἐχθρικὲς καὶ ἰσχυρὲς κοινότητες, βρίσκονταν σὲ ἀπελπιστικὴ κατάσταση.

Μόνο μιὰ ὑπερφυσική, μιὰ ὑπεράνθρωπη, μιὰ θεία δύναμη, ἕνας σωτήρας σταλμένος ἀπὸ τὸν θεό, μόνο ἕνας Μεσσίας, θὰ μποροῦσε νὰ σώσει τὴν Ἰουδαία, νὰ τὴν ἐλευθερώσει καὶ τελικά, νὰ κυριαρχήσει πάνω στὰ ἔθνη, ποὺ τώρα τὴν κακομεταχειρίζονται. Ἡ πίστη στὸν Μεσσία, ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν μονοθεϊσμὸ καὶ εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μαζί του. Καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, ὁ Μεσσίας δὲν θεωρεῖται σὰν θεός, ἀλλὰ σὰν ἄνθρωπος, σταλμένος ἀπὸ τὸν θεό. Ἀποστολή του ἦταν νὰ ἱδρύσει ἕνα ἐπίγειο βασίλειο κι' ὄχι ἐπουράνιο (ἡ Ἑβραϊκὴ σκέψη δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀφηρημένη), ἕνα Ἑβραϊκὸ βασίλειο. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κῦρος, ποὺ ἀπελευθέρωσε τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα καὶ τοὺς ἔστειλε πίσω στὴν Ἱερουσαλήμ, θεωρεῖται ἤδη, ὁ ἐπιχρισμένος ἀπὸ τὸν θεὸ Μεσσίας, ὁ Χριστὸς (Ἡσαΐα 45, στίχος 1).

Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ στὴν Ἑβραϊκὴ σκέψη, δὲν μποροῦσε νὰ γίνει, οὔτε ἐντελῶς ξαφνικά, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἰρηνικά. Ἄρχισε στὴν Μετοικεσία, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ εἶχε τελειώσει ἐκεῖ. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ὑπῆρξε ἔντονη πολεμική, γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν προφητῶν, μεγάλες ἀμφιβολίες κι' ἔρευνες, γύρω ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰὼβ καὶ ἱστορικὲς ἐκτιμήσεις τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς Πεντατεύχου, ποὺ γράφηκαν περίπου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Ἡ ἐπαναστατικὴ αὐτὴ περίοδος ἔληξε μόνο, ἔπειτα ἀπὸ πολὺν καιρὸ μετὰ τὴν Μετοικεσία. Ὡρισμένες δογματικές, τελετουρ-

γικές, νομικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀπόψεις ἐπεκράτησαν καὶ ἀναγνωρίσθηκαν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς,—ποὺ στὸ ἀναμεταξύ, ἔγιναν οἱ κυβερνῆτες τοῦ λαοῦ—σὰν σωστές, ὅπως κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λαό. Ὡρισμένα γραφτά, ποὺ ἦταν σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτές, τώρα πιὰ χρίζονται σὰν ἅγια καὶ σὰν τέτοια μεταδίδονται στὶς ἐπόμενες γενεές. Στὴν πορεία φυσικά, γίνονταν ριζικὲς «ἀναθεωρήσεις», παραλείψεις καὶ παρεμβολές, γιὰ νὰ ἐπιφέρουν κάποια ἑνότητα στὰ συστατικὰ μέρη αὐτοῦ τοῦ ἀντιφατικοῦ φιλολογικοῦ ἔργου, ὅπου τὸ παληὸ μπερδεύονταν μὲ τὸ καινούργιο, πράγματα, ποὺ εἶχαν γίνει σωστὰ ἀντιληπτά, στέκονταν ἁπλα σὲ ἄλλα παρανοημένα ἢ ἄλλα γνήσια γεγονότα, στέκονταν ἁπλα σὲ ἄλλα ἀμφίβολης προέλευσης, σὲ μιὰ ἀκατονόμαστη σύγχιση. Παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν «συντακτικὴ δουλειά», εὐτυχῶς διασώθηκε ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο, μὲ τὴν μορφὴ τῆς «Παλαιᾶς Διαθήκης». Ἀπ' αὐτήν, εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε κάτω ἀπὸ διάφορες πολυτελεῖς πλαστογραφίες τουλάχιστο, τὸν γενικὸ χαρακτῆρα τῆς παληᾶς Ἑβραϊκῆς κοινότητας, πρὶν τὴν Μετοικεσία, μιᾶς κοινότητας, ὅπου ὁ Ἰουδαϊσμὸς δὲν ἦταν μόνο ἡ συνέχιση, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀντίφαση.

β) Ἡ Ἑβραϊκὴ διασπορά.

Τὸ 538 π.Χ., ὁ Κῦρος, ἐπέτρεψε στοὺς Ἑβραίους τῆς Βαβυλῶνας, νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἱερουσαλήμ. Εἴδαμε, πῶς δὲν ἐπωφελήθηκαν ὅλοι ἀπὸ τὸ προνόμιο αὐτό. Πῶς θὰ μποροῦσαν ὅλοι νὰ ζήσουν ἐκεῖ; Ἡ πόλη ἦταν κατεστραμένη καὶ θὰ χρειάζονταν κάμποσος καιρὸς γιὰ νὰ ἀνοικοδομηθεῖ καὶ νὰ ὀχυρωθεῖ, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ νὰ ἀνεικοδομηθεῖ κι' ὁ Ναὸς τοῦ Γιαχβέ. Καὶ τότε κάλι, δὲν θὰ ἔδινε σ' ὅλους τοὺς Ἑβραίους τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἐξασφάλιζαν ὅ,τι τοὺς χρειάζονταν γιὰ νὰ ζήσουν. Τότε, ὅπως καὶ τώρα, οἱ χωρικοὶ συχνὰ κατέφευγαν κρὸς τὴν πόλη, τὸ ἀντίθετο ὅμως, νὰ πάει δηλαδὴ ἕνας κάτοικος τῆς πόλης στὸ χωριό, νὰ γίνει ἀγρότης, ἦταν καὶ δύσκολο, ἀλλὰ καὶ σπάνιο.

Οἱ Ἑβραῖοι, ἴσως δὲν εἶχαν ἀποκτήσει βιοτεχνικὲς ἱκανότη-

τες στὴν Βαβυλῶνα, πιθανὸν γιατὶ δὲν ἔζησαν κι' ἀρκετὸν καιρὸ ἐκεῖ. Ἡ Ἰουδαία δὲν εἶχε ἀποκτήσει πολιτικὴ αὐτονομία κι' ἔμενε πάντα ἐξαρτημένη ἀπὸ τοὺς ξένους κατακτητές, στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τοὺς Πέρσες, μετὰ ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, τοὺς Ἕλληνες καὶ τελικά, ἔπειτα ἀπὸ ἕνα σύντομο χρονικὸ διάστημα ἐξάρτησης καὶ διαφόρων καταστρεπτικῶν περιπετειῶν, ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Δὲν εἶχαν δημιουργηθεῖ στὴν Ἰουδαία συνθῆκες, γιὰ μιὰ στρατιωτικὴ μοναρχία, ποὺ θὰ τοὺς ἔδινε πλούτη μὲ τὴν ὑποταγὴ καὶ τὴν λεηλασία πιὸ ἀδύνατων γειτόνων.

Κι' ἐφόσον ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἡ βιοτεχνία καὶ ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, δὲν ὑπόσχονταν καὶ πολλὰ στοὺς Ἑβραίους, ποὺ θὰ γυρνοῦσαν ἀπὸ τὴν Μετοικεσία, τὸ μόνο ποὺ θὰ μποροῦσε ν' ἀπασχολήσει τὴν πλειοψηφία τους, θὰ ἦταν τὸ ἐμπόριο, ὅπως καὶ στὴν Βαβυλῶνα. Καὶ καταπιάσθηκαν μ' αὐτό, μ' ὅλη τους τὴν δύναμη, ποὺ ἐπήγαζε ἀπὸ τὶς πνευματικές τους ἱκανότητες καὶ τὶς γνώσεις, ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Πάντως, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὑποταγῆς στὴν Βαβυλῶνα καὶ μετά, σημειώθηκαν ἐπαναστατικὲς ἀλλαγὲς στὴν πολιτικὴ καὶ στὸ ἐμπόριο, ποὺ ἦταν μοιραῖες γιὰ τὴν ἐμπορικὴ θέση τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ δουλειὰ τοῦ ἀγρότη καὶ ἡ χειροτεχνία, εἶναι ἐξαιρετικὰ συντηρητικὰ ἐπαγγέλματα.

Ἡ τεχνικὴ πρόοδος στὰ ἐπαγγέλματα αὐτά, εἶναι κάτι τὸ σπάνιο καὶ υἱοθετεῖται πολὺ ἀργὰ ὅταν λείπει ὁ παράγοντας τοῦ συναγωνισμοῦ, ὅπως συνήθως συμβαίνει στὶς πρωτόγονες συνθῆκες. Ἄλλωστε, ὅσο οἱ συνθῆκες εἶναι φυσιολογικές, δηλαδὴ ἐφ' ὅσον δὲν τυχαίνει κακὴ σοδειά, ξηρασίες, πόλεμοι καὶ ἄλλες καταστροφές, ἕνας ποὺ δουλεύει μὲ τὸν πατροπαράδοτο τρόπο τὴν γῆ, εἶναι σίγουρος γιὰ τὸ ψωμί του, ἐνῶ ἕνας νέος καὶ πρωτάρης μπορεῖ νὰ ἔχει ἀποτυχίες καὶ ζημιές.

Συνήθως, ἡ τεχνικὴ πρόοδος στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὴν χειροτεχνία, δὲν ἀναπτύσσονται σ' αὐτές, ἀλλὰ στὸ ἐμπόριο, ποὺ φέρνει νέα προϊόντα καὶ μεθόδους ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὰ τελευταῖα, προκαλοῦν τὴν σκέψη μὲ τὸ ἀποτέλεσμα ἔπειτ-. ἀπὸ λίγο καιρό, νὰ παράγονται νέα προϊόντα καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται νέες μέθοδοι.

Τὸ ἐμπόριο, εἶναι λιγώτερο συντηρητικό. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση του βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς τοπικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς στενότητας καὶ ἀντιμετωπίζει κριτικὰ τὶς ἐσωτερικὲς συνθῆκες. Αὐτὸ δὲ γίνεται, γιατὶ ἔχει τὴ δυνατότητα τῆς σύγκρισης μὲ τὸ τὶ γίνεται σ' ἄλλα μέρη καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες. Ἐξ ἄλλου, ὁ ἔμπορος, ἀντιμετωπίζει τὸν συναγωνισμὸ ἐνωρίτερα ἀπ' ὅτι ὁ ἀγρότης ἢ ὁ χειροτέχνης κι' αὐτὸ γιατὶ ἔχει νὰ κάνει μὲ ἀνταγωνιστὲς ἀπὸ πολλὰ ἔθνη σὲ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα. Εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ψάχνει πάντα γιὰ κάτι τὸ καινούργιο καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, γιὰ καλύτερα μέσα συγκοινωνίας καὶ ταξιδιῶν, ὅπως καὶ πλατύτερες ἐμπορικὲς ἐπαφές. Μέχρις ὅτου ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ ἡ βιοτεχνία γίνουν καπιταλιστικὲς καὶ μποῦν σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ βάση, τὸ ἐμπόριο ἀποτελεῖ τὸν μόνο ἐπαναστατικὸ παράγοντα στὴν οἰκονομία. Αὐτὸ ἰδιαίτερα, ἀφορᾶ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο. Ἡ ναυσιπλοΐα δίνει τὴ δυνατότητα νὰ καλύπτωνται πολὺ μεγαλύτερες ἀποστάσεις καὶ νὰ φέρνει σ' ἐπαφὴ ἀναμεταξύ τους πολὺ διαφορετικώτερους λαοὺς ἀπ' ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει μὲ τὶς ἐπικοινωνίες διὰ ξηρᾶς. Στὶς ἀρχές, ἡ θάλασσα χωρίζει τοὺς λαούς περισσότερο καὶ κάνει τὴν ἐξέλιξή τους περισσότερο ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἄλλους. Ὅταν πιὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ναυσιπλοΐα καὶ οἱ μέχρι τώρα ἀπομονωμένοι λαοὶ ἔλθουν σ' ἐπαφή, τότε οἱ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις εἶναι ὀξύτερες, ἀπ' ὅτι θὰ ἦταν στὴν περίπτωση τοῦ ἐμπορίου διὰ ξηρᾶς. Ἡ ναυσιπλοΐα, προϋποθέτει ἐπίσης ἀνώτερη τεχνική. Τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο ἀναπτύσσεται μετὰ τὸ ἐμπόριο τῆς ξηρᾶς, κι' αὐτὸ γιατί, γιὰ νὰ γίνει ἕνα πλεούμενο κατάλληλο γιὰ ἐμπόριο πλοῖο, χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχει κατακτήσει περισσότερο τὴν φύση, παρὰ νὰ ἐξημερώσει μιὰ καμήλα ἢ ἕνα γαϊδοῦρι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ μεγάλα κέρδη, ποὺ ἀφήνει τὸ θαλασσινὸ ἐμπόριο, ποὺ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνο σὲ ἀρκετὰ ἀναπτυγμένη ναυπηγικὴ τεχνική, ἀποτελοῦν τὰ πιὸ δυνατὰ κίνητρα γιὰ τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς αὐτῆς. Πιθανόν, νὰ μὴν ὑπάρχει ἄλλος τομέας, ὅπου ἡ ἀρχαία τεχνολογία νὰ ἀναπτύχθηκε τόσο νωρὶς καὶ μὲ τόσες ἐπιτυχίες, ὅσο στὴν ναυπηγική.

Ἡ ναυσιπλοΐα ὡστόσο, δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στὴν ξηρά, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν προωθεῖ. Γιὰ νὰ ἀνθίσει μιὰ

πόλη—λιμάνι, πρέπει συνήθως, νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ περιοχή, ποὺ θὰ τοῦ προμηθεύει προϊόντα γιὰ ἐξαγωγὴ καὶ ἀντίστροφα, θὰ μπορεῖ ν' ἀπορροφᾶ τὰ προϊόντα, ποὺ ἔρχονται μὲ τὰ πλοῖα. Δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη ἀνάπτυξης τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν, παράλληλα μὲ τὴν ναυσιπλοΐα. Ἡ τελευταία ὅμως, γίνεται ὅλο καὶ πιὸ σπουδαία, μέχρι, ποὺ καὶ μετατρέπεται σὲ ἀποφασιστικὸ παράγοντα, ἐνῶ τὸ κατὰ ξηρὰ ἐμπόριο, ὑποτάσσεται σ' αὐτή. Ἂν τὰ ναυτιλιακὰ δρομολόγια ἀλλάξουν, τότε ἀντίστοιχα ἀλλάζουν καὶ τὰ χερσαῖα δρομολόγια.

Οἱ πρῶτοι ναυτικοί, ποὺ ταξίδευαν σὲ μεγάλες ἀποστάσεις στὴ Μεσόγειο, προέρχονταν ἀπὸ τὴν Φοινίκη, ποὺ βρίσκονταν ἀνάμεσα στὶς ἀρχαῖες πολιτισμένες χῶρες τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Εὐφράτη καὶ ἔπαιρναν μέρος στὶς μεταξύ τους ἐπικοινωνίες. Ἦταν ἡ Αἴγυπτος στὴ Μεσόγειο. Οἱ Αἰγύπτιοι ὅμως, ἀσχολοῦνταν περισσότερο μὲ τὴν γεωργία, παρὰ μὲ τὴν ναυσιπλοΐα κι' αὐτὸ γιατὶ προσφέρονταν ἡ ἴδια ἡ γῆ τους, ποὺ ἡ γονιμότητά της ἦταν ἀπεριόριστη, χάρη στὶς χρονιάτικες πλημμύρες τοῦ Νείλου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ Αἰγύπτιοι δὲν εἶχαν καὶ τὴν ἀπαραίτητη ξυλεία, οὔτε κι' ἡ ἀνάγκη τοὺς ἔπιεζε, γιατὶ αὐτὴ στὰ πρῶτα στάδια θὰ ἦταν τὸ μόνο ποὺ θὰ ἔκανε τοὺς ἀνθρώπους νὰ εἶναι γενναῖοι, ἀντιμετωπίζοντας τοὺς κινδύνους τῆς ἀνοιχτῆς θάλασσας. Ἡ ποταμοπλοΐα στὴν Αἴγυπτο, εἶχε ἀναπτυχθεῖ σημαντικά, ὅμως στὴ θάλασσα περιορίζονταν μόνο στὴν ἀκτοπλοΐα καὶ σὲ μικρὲς ἀποστάσεις. Ἀνέπτυξαν τὴν γεωργία καὶ τὴν βιοτεχνία, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ὑφαντουργία. Τὸ ἐμπόριό τους εἶχε ἀνθίσει, δὲν ταξίδευαν ὅμως σὰν ἔμποροι στὸ ἐξωτερικό, ἀλλὰ περίμεναν τοὺς ξένους νὰ τοὺς φέρουν τὰ ἐμπορεύματά τους. Ἡ ἔρημος καὶ ἡ θάλασσα, ἦταν καὶ παρέμειναν ξένα στοιχεῖα γι' αὐτούς.

Οἱ Φοίνικες, ἀντίθετα, ζοῦσαν στὴν παραλία, ποὺ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ ξανοίγωνται στὴ θάλασσα. Ἦταν τόσο κοντὰ ἡ θάλασσα στὰ βουνὰ καὶ τόσο τιποτένια τὰ χωράφια τους, ποὺ γιὰ νὰ τὰ βγάλουν πέρα ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ συμπληρώνουν τὶς γεωργικές τους δουλειὲς μὲ τὸ ψάρεμμα, ἐνῶ παράλληλα οἱ βουνοπλαγιές, τοὺς ἐξασφάλιζαν τὴν ἀπαραίτητη ξυλεία γιὰ τὰ καράβια. Αὐτὲς ἦταν οἱ συνθῆκες, ποὺ ἔκαναν τοὺς Φοίνικες ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν θάλασσα. Ἡ θέση τους ἀνάμεσα στὶς βιοτεχνικὰ ἀνεπτυ-

γμένες περιοχές, τοὺς παρεκίνησαν νὰ ἐπεκτείνουν τὰ ἀλιευτικά τους ταξίδια, μετατρέποντάς τα σὲ ἐμπορικὰ θαλάσσια ταξίδια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔγιναν οἱ μεταφορεῖς τῶν Ἰνδικῶν, Ἀραβικῶν, Βαβυλωνιακῶν κι' Αἰγυπτιακῶν προϊόντων, ἰδιαίτερα, ὑφαντῶν καὶ μπαχαρικῶν, πρὸς τὴν Δύση, ἀπὸ ὅπου ἔφεραν διάφορα προϊόντα, κυρίως μέταλλα.

Κάποτε ἐμφανίσθηκαν ἐπικίνδυνοι ἀνταγωνιστὲς στὸ πρόσωπο τῶν Ἑλλήνων, ποὺ κι' αὐτοὶ κατοικοῦσαν σὲ νησιὰ καὶ παραλίες, τὸ ἴδιο μὲ φτωχὰ χωράφια, ὅπως καὶ τῶν Φοινίκων, ἔτσι, ποὺ κι' αὐτοὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ καταφύγουν στὸ ψάρεμμα καὶ τὴ θάλασσα. Ἡ ναυτιλία τους, ὅλο καὶ μεγάλωνε κι' ἔφθασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ ἄρχισε νὰ γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς Φοίνικες. Στὶς ἀρχές, οἱ Ἕλληνες προσπάθησαν νὰ ξεπεράσουν τοὺς Φοίνικες καὶ ν' ἀνοίξουν καινούργιους δρόμους πρὸς τὴν Ἀνατολή. Μπῆκαν στὴν Μαύρη θάλασσα. Ἀπὸ τὰ λιμάνια της ἄρχισαν νὰ κάνουν ἐμπόριο μὲ τὴν Ἰνδία μέσω τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Παράλληλα, προσπάθησαν νὰ ἀναπτύξουν σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ ἄρχισουν μαζί της θαλασσινὸ ἐμπόριο. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Μετοικεσία τῶν Ἑβραίων καὶ πρὶν ἀπ' τοὺς Βαβυλωνίους, οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Κάριοι, εἶχαν πετύχει κιόλας στὴν ἐπιχείρηση αὐτή. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ψαμμήτιχου ἀκόμα (τὸ 666), εἶχαν σταθερὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ οἱ ἔμποροί τους τὴν κατέκλυζαν. Ἐπὶ βασιλείας τοῦ Ἄμασι (569—525), ἀπέκτησαν μιὰ περιοχὴ στὸ δυτικὸ παρακλάδι τοῦ Νείλου, γιὰ νὰ κτίσουν δικό τους λιμάνι—πόλι—τὴν Ναυκρατίδα. Αὐτὸ τότε θὰ ἦταν τὸ μόνο κέντρο τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐμπορίου. Ἀργότερα (τὸ 525 π.Χ.), ἡ Αἴγυπτος ὑποτάχθηκε στοὺς Πέρσες, ὅπως καὶ ἡ Βαβυλῶνα. Οἱ Ἕλληνες ὅμως, δὲν ἔπαθαν τίποτε στὴν Αἴγυπτο. Ἀντίθετα, οἱ ξένοι τώρα εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐμπορεύωνται σ' ὅλη τὴν Αἴγυπτο ἐλεύθερα καὶ ἡ μερίδα τοῦ λέοντος πήγαινε στοὺς Ἕλληνες. Ὅσο ἐξασθενοῦσε τὸ Περσικὸ καθεστώς, ὅσο τὸ στρατιωτικὸ πνεῦμα τοῦ πρώην νομαδικοῦ ἔθνους μαλάκωνε στὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τῆς πόλης, τόσο οἱ Αἰγύπτιοι ξεσηκώνονταν καὶ προσπαθοῦσαν ν' ἀποκτήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους πάλι, πρᾶγμα, ποὺ τὸ πέτυχαν γιὰ μιὰ περίοδο (ἀπὸ τὸ 404—342). Κι' αὐτὸ μπόρεσε νὰ γίνει, χάρη στὴν βοήθεια τῶν Ἑλλήνων, ποὺ

στὸ μεταξὺ εἶχαν γίνει τόσο δυνατοί, ὥστε νὰ νικήσουν καὶ ἀπωθήσουν τοὺς Πέρσες καὶ στὴν ξηρὰ καὶ στὴν θάλασσα, καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς ν' ἀπωθήσουν καὶ τοὺς ὑποτακτικούς τους Φοίνικες. Ἀπὸ τὸ 334 καὶ πέρα ἡ Ἑλλάδα, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα, ἀνέλαβε τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στὴν Περσικὴ αὐτοκρατορία, τὴν προσήρτησε κι' ἔβαλε τέλος στὴν δόξα τῶν Φοινικικῶν πόλεων, ποὺ ἀπὸ καιρὸ βρίσκονταν σὲ παρακμή.

Τὸ ἐμπόριο τῆς Παλαιστίνης, εἶχε πέσει νωρίτερα ἀπὸ τῆς Φοινίκης. Τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο, ξέφυγε πιὰ ἀπὸ τὰ δρομολόγια τῆς Παλαιστίνης, οἱ ἐξαγωγὲς δηλαδὴ τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Βαβυλώνας, τῆς Ἀραβίας, τῆς Αἰθιοπίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Παλαιστίνη παρέμεινε ἡ χώρα ἀνάμεσα στὰ σύνορα τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, σὰν θέατρο πολεμικῶν συγκρούσεων, μεταξὺ τῶν κυριάρχων τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, τὸ ἐμπόριο ὅμως, ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτές, γίνονταν ἀπὸ τὴ θάλασσα, προσπερνώντας τὴν ξηρά. Ἡ Παλαιστίνη, ἔχασε ὅλα τὰ προνόμια τῆς κεντρικῆς της θέσης καὶ τῆς ἔμειναν μόνο τὰ μειονεκτήματα. Κι' ὅταν ἡ μᾶζα τῶν Ἑβραίων σπρώχνονταν ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὸ ἐμπόριο, σὰν τὸ μόνο μέσο συντήρησής τους, οἱ δυνατότητες γιὰ δουλειὰ στὴν χώρα τους, ὅλο καὶ περιορίζονταν.

Ἐφόσον δὲ ἡ δουλειὰ δὲν πήγαινε πρὸς αὐτούς, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ πᾶν αὐτοὶ νὰ ψάξουν νὰ βροῦν δουλειὰ στὸ ἐξωτερικό, ἀνάμεσα σὲ κεῖνα τὰ ἔθνη, ποὺ δὲν εἶχαν δημιουργήσει τὴν δικιά τους ἐμπορικὴ τάξη, ἀλλὰ εἶχαν ξένους, ποὺ ἔκαναν τὴν δουλειὰ τοῦ ἐμπόρου.

Καὶ δὲν ἦταν λίγα τὰ ἔθνη αὐτά. Σὲ χῶρες, ὅπου ἡ γεωργία ἐξασφάλιζε τὴν μᾶζα τοῦ λαοῦ, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ καταφεύγουν σὲ συμπληρωματικὴ δουλειὰ τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας ἢ τοῦ ψαρέμματος, κι' ὅπου ἡ ἀριστοκρατία ἔμενε ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὴν ἐπεκτατικὴ της πολιτικὴ καὶ τὴν συσσώρευση τῶν λατιφούντιων στὸ ἐσωτερικό, κάνοντας ταυτόχρονα πολέμους στὸ ἐξωτερικό, τέτοιοι ἀκριβῶς λαοὶ προτιμοῦσαν νὰ ἔχουν ἐμπόρους ἀπ' ἔξω, παρὰ νὰ πηγαίνουν μόνοι τους στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ νὰ μεταφέρουν, ὅ,τι τοὺς χρειάζονταν στὸν τόπο τους. Ὅπως εἴδαμε, ἔτσι ἔκαναν οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Καὶ στὶς δυὸ

χῶρες οἱ ἔμποροι ἦταν ξένοι, κυρίως Ἕλληνες κι' Ἑβραῖοι, ποὺ ἔκαναν καλὲς δουλειές, περισσότερο στὶς χῶρες αὐτές.

Τώρα, ἔχουμε τὴν Διασπορά, τὸ σκόρπισμα δηλαδὴ τῶν Ἑβραίων, ἔξω ἀπὸ τὴν πατρίδα τους, ἀμέσως μετὰ τὴν Βαβυλωνιακὴ Μετοικεσία, ἀκριβῶς τὴν ἐποχή, ποὺ τοὺς εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ἡ Διασπορὰ τῶν Ἑβραίων, δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα κάποιας βίαιας ἐνέργειας, ὅπως ἡ πτώση τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ μιᾶς ἀπαρατήρητης ἐπανάστασης, ποὺ ἄρχισε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς ἀλλαγῆς στὰ ἐμπορικὰ δρομολόγια.

Οἱ μεγαλύτερες ὁμάδες ἀπ' αὐτούς, συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ, ὅπου τὸ ἐμπόριο ἦταν πολὺ ἀνεπτυγμένο κι' ὅπου συγκεντρώνονταν ὁ περισσότερος πλοῦτος, δηλαδὴ στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἀργότερα στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ, οἱ Ἑβραῖοι αὐξήθηκαν, ὄχι μόνο στὸν ἀριθμό, ἀλλὰ καὶ ἔγιναν πιὸ δυνατοὶ καὶ πιὸ πλούσιοι. Τὸ ἰσχυρὸ ἐθνικὸ αἴσθημα, τοὺς ἀνέπτυσσε μιὰ καταπληκτικὴ συνοχή, ποὺ γίνονταν ἰδιαίτερα αἰσθητὴ σὲ περιόδους, ὅπως λίγο πρὶν τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ,ὅταν ἡ κοινωνία διασπώνταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ καὶ πιὸ ἐντατικὰ καὶ οἱ γενικοὶ δεσμοὶ τῆς κοινωνίας διαλύονταν. Κι' ἐφ' ὅσον οἱ Ἑβραῖοι βρίσκονταν σ' ὅλα τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμένου κόσμου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ἐσωτερική τους συνοχὴ ἐπεκτείνονταν σ' ὅλες τὶς περιοχὲς δημιουργώντας μιὰ διεθνή, ποὺ ὑποστήριζε ἔντονα τὰ μέλη της, ὁπουδήποτε κι' ἂν βρίσκονταν αὐτά. Κι' ἂν σ' αὐτὰ προσθέσουμε καὶ τὶς ἐμπορικὲς ἱκανότητες, ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει μέσα σὲ τόσους αἰῶνες καὶ ποὺ ἀναπτύχθηκαν ἀναγκαστικά, ἀκόμα πιὸ πολύ, μετὰ τὴν Μετοικεσία, τότε μποροῦμε ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν ἀνάπτυξη τῆς δύναμής τους καὶ τοῦ πλούτου τους.

Ὁ Μόμμσεν, σχετικὰ μὲ τὴν Ἀλεξάνδρεια, λέγει : «Ἦταν μιὰ πόλη τόσο Ἑβραϊκή, ὅσο καὶ Ἑλληνική. Ἡ Ἑβραϊκὴ κοινότητα ἐκεῖ, ἦταν ἀριθμητικά, σχεδὸν τόση, ὅση καὶ στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπως καὶ στὸν πλοῦτο, τὶς ἱκανότητες καὶ τὴν ὀργάνωση: Στὶς ἀρχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ὑπολογίζονταν, ὅτι μέσα στὰ 8 ἑκατομμύρια Αἰγυπτίων, τὸ ἕνα ἑκατομμύριο ἦταν Ἑβραῖοι, ἡ ἐπιρροή τους ὅμως, ἀπ' ὅτι φαίνεται, δὲν ἦταν στὶς ἴδιες ἀναλογίες... Αὐτοί, καὶ μόνο αὐτοί, εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ συγκροτήσουν μιὰ κοινότητα δική τους, μέσα στὴν ἤδη ὑπάρχουσα κοινότη-

τα καὶ νὰ ἔχουν ὡρισμένη αὐτοδιοίκηση, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ξένοι, ὑπάγονταν στὶς πολιτικὲς ἀρχές».

Ὁ Στράβων, λέγει: «Οἱ Ἑβραῖοι στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἔχουν τὸν δικό τους ἐθνικὸ ἀρχηγό, ποὺ προΐσταται τοῦ λαοῦ, ἀποφασίζει νόμους καὶ ρυθμίζει συμβόλαια καὶ συμφωνίες, τὸ ἴδιο, σὰν νὰ ἦταν ἀνώτατος ἄρχοντας μιᾶς ἀνεξάρτητης κοινότητας». Αὐτὸ συνέβαινε, γιατὶ οἱ Ἑβραῖοι ὑποστήριζαν, πὼς ἡ ἐθνικότητά τους ἀπαιτεῖ μιὰ τέτοια τοποθέτησή τους, ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς ἢ, κάτι, ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο, ὅτι τὸ ἀξιώνει ἡ θρησκεία τους. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, τὰ γενικὰ κυβερνητικὰ διατάγματα ἔπαιρναν ὑπ' ὄψη τους τὰ ἐθνικὰ καὶ θρησκευτικὰ αἰσθήματα τῶν Ἑβραίων, σὲ μεγάλη κλίμακα κι' ὅπου ἦταν δυνατό, τοὺς βοηθοῦσαν μὲ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ διάφορες ὑποχρεώσεις. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη βοήθησε καὶ ἡ συγκέντρωσή τους σ' ἕνα μέρος. Στὴν Ἀλεξάνδρεια, λόγου χάρη, δύο ἀπὸ τὶς πέντε περιφέρειες τῆς πόλης κατοικοῦνταν κυρίως ἀπὸ Ἑβραίους» *.

Οἱ Ἀλεξανδριανοὶ Ἑβραῖοι δὲν δημιούργησαν μόνο μεγάλα πλούτη, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτησαν μεγάλο κῦρος κι' ἐπιρροὴ ἀνάμεσα στοὺς ἄρχοντες τοῦ κόσμου. Ἕνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι κι' ὁ γαιοκτήμονας Ἀλέξανδρος, ἕνας φύλαρχος τῆς Ἀραβικῆς πλευρᾶς τοῦ Νείλου. Ὁ Ἀγρίππας, ποὺ ἀργότερα ἔγινε βασιλέας τῆς Ἰουδαίας, τὶς μέρες τοῦ Τιβέριου, δανείσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο 200.000 δραχμές. Ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ ἔδωσε 5 τάλαντα τοῖς μετρητοῖς κι' ἕνα γράμμα γιὰ νὰ πληρωθεῖ τὰ ὑπόλοιπα στὴν Δικαιαρχία **. Αὐτὸ δείχνει, πόσο στενὰ συνδεδεμένοι ἦταν ἐμπορικὰ οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀλεξάνδρειας μὲ τοὺς Ἑβραίους τῆς Ἰταλίας. Ὑπῆρχε μιὰ ἰσχυρὴ Ἑβραϊκὴ κοινότητα στὴν Δικαιαρχία ἢ Πουτεόλι, κοντὰ στὴν Νεάπολη. Ὁ Ἰώσηπος ἀναφέρει παρακάτω γι' αὐτὸν τὸν Ἀλεξανδριανὸ Ἑβραῖο: «Αὐτός, ὁ αὐτοκράτωρ Κλαύδιος, ἀπελευθέρωσε τὸν φύλαρχο Ἀλέξανδρο Λυσίμαχο, τὸν παληὸ του φίλο, ποὺ ἦταν φύλακας τῆς μητέρας του Ἀντωνίας καὶ σὲ στιγμὲς θυμοῦ, εἶχε φυλακισθεῖ ἀπὸ τὸν Γάϊο. Ἀργότερα, ὁ υἱὸς

---

* Momsen, Romische Geschichte, V. P. 469—92

** Josephus, Jewish antiquities, 18, 6. 3.

αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου Μάρκος, παντρεύθηκε τὴν Βερενίκη, κόρη τοῦ βασιλιᾶ Ἀγρίππα*.

Ἡ κατάσταση αὐτή, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὑπῆρχε καὶ στὴν Ἀντιόχεια : «Στὴν πρωτεύουσα τῆς Συρίας, ὅπως καὶ τῆς Αἰγύπτου, οἱ Ἑβραῖοι ἔχαιραν ὡρισμένης κοινοτικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ προνομιούχας θέσης καὶ ἡ θέση τους αὐτὴ σὰν κέντρο τῆς Ἑβραϊκῆς διασπορᾶς, δὲν ἦταν ἡ μικρότερη αἰτία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τῶν δύο πόλεων» **.

Οἱ Ἑβραῖοι ζοῦσαν στὴν Ρώμη, ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα π.Χ. Τὸ 139 π.Χ., ὁ Ρωμαῖος πραίτωρ γιὰ τοὺς ξένους, ἔδιωξε τοὺς Ἑβραίους, ποὺ εἶχαν ἐπιτρέψει σὲ Ἰταλοὺς τὸν προσηλυτισμό τους στὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία. Οἱ Ἑβραῖοι αὐτοί, μπορεῖ νὰ ἦταν μέλη μιᾶς ἀποστολῆς ἀπὸ τὸν Σίμωνα Μακαβαῖο, ποὺ ἐπεδίωκε τὴν εὔνοια τῶν Ρωμαίων καὶ ποὺ θέλησε νὰ ἐπωφεληθεῖ τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ κάνει θρησκευτικὴ προπαγάνδα. Πάντως, σύντομα βρίσκουμε τοὺς Ἑβραίους ἐγκατεστημένους στὴν Ρώμη καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ κοινότητα ἐνισχύθηκε σημαντικά, ὅταν τὸ 63 π.χ. ὁ Πομπήϊος κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ. Στὴν Ρώμη τότε ἔφθασαν πολλοὶ Ἑβραῖοι, ποὺ συνέχιζαν νὰ ζοῦν σὰν σκλάβοι ἢ σὰν ἀπελεύθεροι ὕστερα. Ἡ κοινότητα αὐτή, ἀπέκτησε μεγάλη ἐπιρροή. Κατὰ τὸ 60 π.Χ., ὁ Κικέρων, εἶχε παραπονεθεῖ ὅτι ἡ δύναμή τους γίνονταν αἰσθητὴ ἀκόμα καὶ στὸ Φόρουμ. Τὸν καιρὸ τοῦ Καίσαρα, ἡ δύναμή τους αὐξήθηκε ἀκόμα περισσότερο. Ὁ Μόμμσεν περιγράφει τὴν κατάσταση μὲ τὸν παρακάτω τρόπο :

«Πόσο μεγάλος ἦταν ὁ Ἑβραϊκὸς πληθυσμὸς μέσα στὴν ἴδια τὴν Ρώμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Καίσαρα ἀκόμα, ὅπως καὶ γιὰ τὸ πόσο δυνατὴ ἦταν ἡ συνοχή τους ἀναμεταξύ τους, σὰν κατοίκων τῆς ἴδιας χώρας, μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ἑνὸς συγγραφέα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἔλεγε, λοιπὸν αὐτός (ὁ συγγγραφέας), ὅτι προκειμένου ἕνας κυβερνήτης νὰ ἐπέμβει σὲ ζητήματα τῶν Ἑβραίων τῆς ἐπαρχίας του, θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφθεῖ δυὸ φορὲς γι' αὐτὸ ποὺ θὰ ἔκανε, γιατὶ στὰ σίγουρα θὰ τὴν πλήρωνε στὴν ἐπιστροφή του,

---

* Τὸ ἴδιο, 19, 5, 1.

** Mommsen, Romische gischichte, V, P. 456.

ὅταν θὰ ἀντιμετώπιζε τὰ ἀποδοκιμαστικὰ χλευάσματα τοῦ ὄχλου τῆς πρωτεύουσας. Ἡ ἑβραιοσύνη αὐτή, παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε τίποτε τὸ εὐχάριστο μέσα στὴν καθόλου γενικὰ εὐχάριστη εἰκόνα τοῦ ἀνακατώματος τῶν λαῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὡστόσο, ἦταν ἕνας ἱστορικὸς παράγοντας, ποὺ ἐξελίσσονταν μέσα στὴν φυσικὴ πορεία τῶν γεγονότων. Ἕνας πολιτικὸς ἄνδρας, δὲν μποροῦσε ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὕπαρξή τους ἢ νὰ τὴν καταπολεμήσει κι' ἀντίθετα ὁ Καῖσαρ, ὅπως κι' ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, τὸ κατάλαβε αὐτὸ καὶ τοὺς βοήθησε, ὅσο ἦταν δυνατό. Ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἀλεξανδριανῆς Ἑβραιοσύνης, ἔκανε ὅτι μποροῦσε γιὰ τὸ ἔθνος τους, ὅπως εἶχε κάνει κι' ὁ Δαυὶδ ὅταν ἔκτισε τὸν Ναό. Ὁ Καῖσαρ, ἐβοήθησε τοὺς Ἑβραίους τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Ρώμης, μὲ εἰδικὲς εὔνοιες καὶ προνόμια καὶ ἰδιαίτερα, προστάτευσε τὴν θρησκεία τους ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους ἱερεῖς. Φυσικά, οἱ δύο αὐτοὶ μεγάλοι ἄνδρες οὔτε κἂν διανοήθηκαν νὰ βάλουν τὸ Ἑβραϊκὸ ἔθνος στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ Ἑλληνικὸ ἢ τὸ Ἰταλο-Ἑλληνικό. Ὁ Ἑβραῖος ὅμως, ποὺ δὲν εἶχε εὐνοηθεῖ ἀπὸ τὴν Πανδώρα, μὲ τὸ χάρισμα τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, ὅπως ὁ δυτικὸς πολίτης καὶ βασικὰ εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὸ κράτος, αὐτός, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι διατεθειμένος νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν ἐθνικῶν του χαρακτηριστικῶν, ὅπως καὶ νὰ ἀνακατέψει αὐτὰ μὲ τ' ἀπομεινάρια μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλης ἐθνικότητας παίρνοντας ξένες συνήθειες, αὐτὸς λοιπὸν ὁ Ἑβραῖος καὶ γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἔβρισκε τὴν θέση του καλύτερα μέσα στὰ ἐρείπια ἑκατὸ ἄλλων πόλεων - κρατῶν, ὅπου θὰ εἶχε νὰ κάνει μὲ προβλήματα μιᾶς ξένης ἐθνικότητας στὴν πιὸ ἐξασθενημένη τους μορφή. Ἀκόμα καὶ στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἦταν κάτι σὰν μιὰ δραστήρια «μαγιά», γιὰ κοσμοπολιτισμὸ καὶ ἀποσύνθεση ἐθνικὴ καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἐνοιωθε, ὅτι ἦταν μέλος τοῦ κράτους τοῦ Καίσαρος, ποὺ ἦ πόλη του στὴν πραγματικότητα, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ μιὰ παγκόσμια πολιτεία, ποὺ γιὰ ἐθνικότητά της εἶχε τὴν ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη»*.

Ἐδῶ ὁ Μόμμσεν, καταφέρνει νὰ στριμώξει τρία εἴδη καθη-

---

* Mommsen, Romische geschichte, III, P. 549-551.

γητικῶν ἀπόψεων, ἀλλὰ σὲ λίγες γραμμές. Πρῶτο, τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μονάρχες κάνουν τὴν ἱστορία, ὅτι ἕνα ἢ δύο διατάγματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἦταν ἐκεῖνα, ποὺ δημιούργησαν τὴν Ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὄχι ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐμπορικῶν δρόμων, ποὺ δημιούργησαν μιὰ μεγάλη Ἑβραϊκὴ κοινότητα στὴν Αἴγυπτο, πολὺ πρὶν ἀπ' τὸν Ἀλέξανδρο. ποὺ ἀναπτύχθηκε καὶ δυνάμωσε μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο. Ἢ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁλόκληρο τὸ παγκόσμιο ἐμπόριο τῆς Αἰγύπτου, ποὺ κράτησε τόσους αἰῶνες, ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς περαστικῆς ἰδέας τοῦ Μακεδόνα κατακτητῆ, ὅταν κι' αὐτὸς πέρασε ἀπὸ τὴν χώρα;

Δίπλα στὴν προκατειλημμένη αὐτὴ ἄποψη, γιὰ τὴν ἰσχὺ τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων, ὑπάρχει ἡ φυλετικὴ προκατάληψη: οἱ λαοὶ τῆς Δύσης, εἶναι γέννημα τῆς φύσης μὲ φυλετικὴ ὀντότητα, ἔχουν τὸ «χάρισμα τῆς Πανδώρας», ποὺ τοὺς ἐξασφαλίζει τὴν ἱκανότητα γιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση, κάτι, ποὺ κατὰ συμπερασμό, λείπει ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ἐκ γενετῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φύση γεννάει ἀπὸ τὰ σωθικά της τὶς πολιτικὲς ἱκανότητες, προτοῦ ἀκόμα ὑπάρξει κάτι σὰν πολιτική, καὶ αὐθαίρετα, τὶς μοιράζει ἀνάμεσα στὶς διάφορες φυλές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁ ὅρος αὐτός. Τὸ μυστικοπαθὲς αὐτὸ καπρίτσιο τῆς φύσης, παίρνει ὅλο καὶ περισσότερο γελοία μορφή, ὅταν θυμηθοῦμε ὅτι οἱ Ἑβραῖοι, πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία τους, εἶχαν πλατειὰ χρησιμοποιήσει τὸ «χάρισμα τῆς Πανδώρας» γιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση, ὅπως καὶ ἄλλα ἔθνη, ποὺ εἶχαν φθάσει στὸν ἴδιο βαθμὸ κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Κι' αὐτὸ μόνο ἡ πίεση τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν, ἦταν ἐκείνη, ποὺ τοὺς ἀφαίρεσε τὸ κράτος καὶ μαζὶ μ' αὐτὸ καὶ τὶς προϋποθέσεις γιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση.

Πάνω ἀπὸ τὶς μοναρχιστικὲς κι' «ἐπιστημονικὲς» ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἱστορία, ἔρχεται καὶ μιὰ τρίτη ἰδεολογία, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέτες καὶ ὀργανωτὲς τῶν κρατῶν, ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τέτοιες σκέψεις, ποὺ ἀναπτύσσουν οἱ Γερμανοὶ καθηγητές, στὰ συγγράμματά τους. Σύμφωνα μ' αὐτούς, ὑποτίθεται πὼς ὁ θρασύτατος ἀπαταιώνας καὶ τυχοδιώκτης Καῖσαρ, ἐπιθυμοῦσε τὴν δημιουργία μιᾶς ἀφηρημένης ἐθνικότητας μὲ παγκόσμια ὑπηκοότητα καὶ ἀνθρωπιὰ καὶ γι' αὐτὸ παραδέχονταν, πὼς οἱ Ἑ-

βραῖοι ἦταν τὸ πιὸ κατάλληλο ὄργανο γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν καὶ γι' αὐτὸ τοὺς εὐνοοῦσε ...

Κι' ἂν ἀκόμα ὁ Καῖσαρ ἔλεγε τέτοια πράγματα, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρθοῦν ὀπ' ὄψη, ὅτι ἐκφράζουν τὶς πραγματικές του σκέψεις. Γιατί, τότε θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ καὶ τὰ ὅσα κάθε τόσο ἔλεγε ὁ Ναπολέων. Τὴν ἐποχή, ποὺ ὁ Μόμμσεν ἔγραφε τὴν Ρωμαϊκή του ἱστορία, φιλελεύθεροι καθηγητὲς αἰχμαλωτίζονταν ἀπὸ τὴν Ναπολεόντια φρασεολογία, παρ' ὅλο ὅτι αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε τὴν βάση τῆς πολιτικῆς του δύναμης. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Καῖσαρ, ποτὲ δὲν εἶπε τέτοια πράγματα. Οἱ Καῖσαρες χρησιμοποιοῦσαν κατ' ἐξοχὴν φράσεις, ποὺ ἦταν τῆς μόδας καὶ ποὺ μ' αὐτὲς θὰ μποροῦσαν νὰ πείσουν τοὺς εὐκολόπιστους προλετάριους ἢ καὶ τοὺς εὐκολόπιστους καθηγητές.

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Καῖσαρ, ὄχι μόνο ἀνέχονταν τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς εὐνοοῦσε, ἐξηγεῖται πολὺ πιὸ ἁπλά, τὸ ἔκανε ὄχι καὶ τόσο ἀπὸ εὐγένεια, ἀλλὰ γιατὶ ἦταν βουτηγμένος στὰ αἰώνια χρέη καὶ εἶχε μόνιμα ἀνάγκη ἀπὸ λεπτά. Τὰ λεπτά, εἶχαν γίνει πιά, ὁ ἀποφασιστικὸς παράγων στὴν κοινωνία. Ὁ λόγος, ποὺ ὁ Καῖσαρ ὑπεράσπιζε τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς ἔδινε καὶ προνόμια, ἦταν γιατὶ εἶχαν λεπτά, καὶ κατὰ συνέπεια, τοῦ ἦταν χρήσιμοι καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ τοῦ ἦταν ἀκόμα πιὸ χρήσιμοι στὸ μέλλον, κι' ὄχι τὰ φυλετικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ στηρίξουν τὴ δημιουργία μιᾶς «ἀφηρημένης καὶ διάχυτης» ἐθνικότητας.

Ἐκτίμησαν κατάλληλα τὴν εὐνοιά του καὶ βαθιὰ ἐπένθησαν τὸν θάνατό του. «Κατὰ τὴν μεγάλη δημόσια κηδεία ποὺ τοῦ ἔγινε, τὸν ἔκλαψαν οἱ ξένοι ποὺ ζοῦσαν στὴν Ρώμη, κάθε ἔθνος μὲ τὸν τρόπο του καὶ ἰδιαίτερα οἱ Ἑβραῖοι, ποὺ πολλὲς νύχτες συνέχεια, ἔρχονταν στὴν σειρά, γιὰ νὰ προσκυνήσουν τὸ σκήνωμα» *.

Ὁ Αὔγουστος ἐπίσης, ἐκτιμοῦσε τὴν σημασίαν τῶν Ἑβραίων. «Τὸν καιρὸ τοῦ Αὐγούστου, οἱ κοινότητες τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, προσπάθησαν νὰ καλέσουν σὲ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία τοὺς Ἑ-

---

* Suetonius, Julius Caesar, Chap: 84.

βραίους συμπολίτες τους, τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ νὰ μὴ τοὺς ἐπιτρέψουν τὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου. Ὁ Ἀγρίππας, πῆρε ἀντίθετη ἀπόφαση καὶ διετήρησε τὴν κατάσταση, ποὺ ὑπῆρχε πρὸς ὄφελος τῶν Ἑβραίων, ἢ μᾶλλον σωστότερα γιὰ πρώτη φορὰ νομιμοποίησε ἐκεῖνο, ποὺ μέχρι τώρα ἦταν προνόμιο, ποὺ τὸ ἀπέναιμαν διάφοροι κυβερνῆτες ἢ οἱ κοινότητες Ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, δηλαδὴ συγκεκριμένα, τὴν ἐξαίρεση τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία καὶ τὸ προνόμιο τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου. Ἀργότερα, ὁ Αὔγουστος, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν κυβερνήτη τῆς Ἀσίας, νὰ μὴ ἐπεκτείνει στοὺς Ἑβραίους τοὺς αὐστηροὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους ἐναντίον ὀργανώσεων καὶ συγκεντρώσεων... Ὁ Αὔγουστος, φέρονταν πολὺ εὐγενικὰ πρὸς τὴν Ἑβραϊκὴ παροικία στὰ προάστεια τῆς Ρώμης, πέρα ἀπὸ τὸν Τίβερι ποταμό, καὶ ἐπέτρεψε σ' ὅσους δήλωσαν μὴ συμμετοχὴ στὰ δῶρα του, λόγω τοῦ Σαββάτου, νὰ τὰ πάρουν μιὰ ἄλλη μέρα...» *.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, οἱ Ἑβραῖοι στὴν Ρώμη θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν πάρα πολλοί. Τὸ 3 π.Χ., ἐπεσκέφθηκε τὸν Αὔγουστο, μιὰ ἀντιπροσωπεία Ἑβραίων, ποὺ περιλάμβανε περισσότερα ἀπὸ 8.000 ἄτομα. Στὴν Ρώμη πρόσφατα, ἀνακαλύφθηκαν πολλοὶ Ἑβραϊκοὶ τάφοι.

Κατὰ σύμπτωση, ἂν καὶ τὸ ἐμπόριο ἦταν ἡ βασική τους ἀπασχόληση, ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι τοῦ ἐξωτερικοῦ, δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ καὶ ἔμποροι. Ὅπου ζοῦσαν πολλοὶ Ἑβραῖοι μαζί, ἐκεῖ καὶ οἱ βιοτέχνες ἦταν πολὺ ἀπασχολημένοι. Ἑβραῖοι γιατροὶ ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές, ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἔφεσο **. Ὁ Ἰώσηπος μάλιστα, μᾶς ἀφηγεῖται γιὰ ἕναν Ἑβραῖο αὐλικὸ ἠθοποιὸ στὴν Ρώμη : «Στὴν Δικαιαρχία ἢ στὸ Πουτεόλι — ὅπως τὸ ὀνομάζουν οἱ Ἰταλοί — ἔγινα φίλος τοῦ ἠθοποιοῦ (μίμου) Ἀλίτουρου, ποὺ ἦταν Ἑβραῖος στὴν καταγωγὴ καὶ μεγάλη συμπάθεια τοῦ Νέρωνα. Μέσω αὐτοῦ γνωρίσθηκα μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Ποππαία ***.

---

* Mommsen, Romische Geschichte, V, p. 497.
** Schurer. Geschichte des Judischen Volkes, III, 90.
*** Josephus, Autobiography.

Ἡ Ἑβραϊκὴ προπαγάνδα.

Μέχρι τὴν Μετοικεσία, ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ἰσραήλ, δὲν εἶχε αὐξηθεῖ σὲ σημαντικὸ ἀριθμό. Ὄχι περισσότερο ἀπὸ ἄλλους λαούς. Μετὰ τὴν Μετοικεσία ὅμως, ἄρχισαν ν' αὐξάνουνται ἀπίστευτα. Κι' ἔτσι, ἡ ὑπόσχεση τοῦ Ἰεχωβᾶ ἐκπληρώθηκε, ποὺ ὅπως λέγεται, τὴν εἶχε δώσει στὸν Ἀβραάμ:

«... ὅτι εὐλογῶν θέλω σὲ εὐλογήσει, καὶ πληθύνων θέλω πληθύνει τὸ σπέρμα σου ὡς τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ὡς τὴν ἄμμον τὴν παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης· καὶ τὸ σπέρμα σου θέλει κυριεύσει τὰς πύλας τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ· καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου θέλουσιν εὐλογηθῇ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς» (Γένεσις, 22, στίχοι 17 καὶ 18).

Ἡ ὑπόσχεση αὐτή, ὅπως κι' ὅλες οὐσιαστικὰ οἱ προφητεῖες στὴν Βίβλο, σκαρώθηκε ἀφοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ κατάσταση, ποὺ προέβλεπε — ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὶς προφητεῖες — ποὺ μερικοὶ θεϊκὰ ἐμπνευσμένοι ἥρωες ἀπαγγέλλουν στὰ σύγχρονα ἱστορικὰ δράματα. Ἐκεῖνο, ποὺ ὁ Ἰεχωβᾶ ἔβαλε μπρὸς στὸν Ἀβραὰμ γιὰ πραγματοποίηση, μποροῦσε νὰ εἶχε γραφτεῖ μόνο μετὰ τὴν Μετοικεσία, γιατὶ τότε μόνο μιὰ τέτοια δήλωση θὰ εἶχε νόημα. Ἀργότερα, ταιριάζει πολὺ καλά. Ἡ Ἑβραιωσύνη αὐξάνονταν καταπληκτικὰ καὶ γι' αὐτὸ ἔνοιωθε τὸν ἑαυτό της σὰν νοικοκύρη, σ' ὅλες τὶς σημαντικὲς πόλεις τοῦ Μεσογειακοῦ κόσμου. Μπόρεσε «νὰ κατακτήσει τὶς πῦλες τῶν ἐχθρῶν της» καὶ νὰ συνεχίζει τὸ ἐμπόριό της, «νὰ εὐλογεῖ ὅλα τὰ ἔθνη τῆς γῆς».

Ὁ γεωγράφος Στράβων, γράφοντας γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ, λέει γιὰ τοὺς Ἑβραίους: «Ὁ λαὸς αὐτός, βρίσκεται σὲ κάθε πόλη καὶ εἶναι δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς μέρος στὴν κατοικημένη γῆ, ποὺ νὰ μὴν ἔχει δεχθεῖ τὸ ἔθνος αὐτὸ καὶ ποὺ νὰ μὴ κυριαρχεῖται (οἰκονομικὰ) ἀπ' αὐτό».

Ἡ ραγδαία αὐτὴ αὔξηση τοῦ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ, θὰ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ μερικὰ στὴν γονιμότητα τῶν Ἑβραίων. Αὐτὸ ὅμως, δὲν ἀποτελεῖ κάποιο ἰδιαίτερο γνώρισμα τῆς φ υ λ ῆ ς

τους — γιατὶ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, θὰ ἔπρεπε νὰ ἴσχυε πάντα — ἀλλὰ μιὰ ξεχωριστὴ ἰ δ ι ό τ η τ α τῆς τάξης, ποὺ ἰδιαίτερα τώρα ἀντιπροσώπευαν: τῶν ἐμπόρων.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ κάθε κοινωνία, ποὺ ἔχει τὸ δικό της πληθυσμιακὸ νόμο, ἀλλὰ καὶ ἡ κάθε μία τάξη μέσα στὴν κοινωνία αὐτή, ἔχει τὸν δικό της πληθυσμιακὸ νόμο. Ἔτσι, λόγου χάρη, τὸ σύγχρονο μεροκαματιάρικο προλεταριᾶτο πολλαπλασιάζεται γρήγορα, χάρη στὸ γεγονός, ὅτι οἱ προλετάριοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, στὸν ἴδιο βαθμό, γίνονται γρήγορα οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητοι κι' ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ βάλουν καὶ τὰ παιδιά τους νωρὶς στὴν δουλειά. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ προλετάριοι, δὲν ἔχουν νὰ μοιράσουν καμμιὰ κληρονομιά, πρᾶγμα ποὺ μποροῦσε νὰ τοὺς βάλει στὴν σκέψη, νὰ περιορίσουν τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν τους.

Ὁ νόμος τῆς αὔξησης, γιὰ ἐγκαταστημένους ἀγρότες, εἶναι διαφορετικός. Ὅπου βρίσκουν ἐλεύθερη γῆ — κι' αὐτὴ εἶναι γενικὰ ἡ περίπτωση ὅταν κατακτοῦν μιὰ χώρα, ὅπου μέχρι τότε κατοικοῦνταν ἀπὸ κυνηγοὺς καὶ βοσκούς — πολλαπλασιάζονται πολὺ γρήγορα, γιὰ τὸν λόγο, ὅτι οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζοῦν, εἶναι πολὺ πιὸ εὐνοϊκὲς γιὰ νὰ μεγαλώσουν παιδιά, παρ' ὅτι ἦταν πρίν, ὅταν οἱ νομάδες κυνηγοί, ἦταν τόσο ἀβέβαιοι γιὰ τὰ ἐφόδιά τους σὲ τρόφιμα καὶ δὲν εἶχαν ἄλλο γάλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γάλα τῆς μάννας, πρᾶγμα, ποὺ ἀνάγκαζε τὶς μάννες νὰ βυζαίνουν τὰ παιδιά τους γιὰ πολλὰ χρόνια. Ὁ γεωργός, παράγει ἀρκετὴ τροφὴ καὶ σὲ κανονικὰ διαστήματα καὶ ἡ ἀγελάδα ποὺ βόσκει, δίνει ἄφθονο γάλα, περισσότερο ἀπὸ τὸ γάλα τῆς ἀγελάδας τοῦ νομάδα βοσκοῦ, ποὺ ξοδεύει τόσο πολλὲς δυνάμεις, στὶς περιπλανήσεις της. γιὰ νὰ βρεῖ τροφή.

Ἡ καλλιεργήσιμη ὅμως γῆ καὶ τὰ χωράφια, εἶναι περιωρισμένα καὶ μποροῦν νὰ περιωρισθοῦν ἀκόμα περισσότερο, μὲ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, παρὰ ἀπὸ τὴν φύση. Ἄλλωστε, ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀργή. Γιαὐτὸ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ἕνα ἔθνος φθάνει στὸ σημεῖο, νὰ μὴ ἔχει περισσότερο νέα γῆ, ποὺ πάνω σ' αὐτήν, νὰ ἐγκαταστήσει καινούργια νοικοκυριὰ καὶ οἰκογένειες. Ἡ κατάσταση αὐτή, ἀναγκάζει τοὺς γεωργούς, μιὰ καὶ οἱ παραπανί-

σια ἀπόγονοί τους δὲν βρίσκουν ἄλλο διέξοδο σ' ἕναν ἄλλο τομέα — ὅπως ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἢ ἡ βιοτεχνία τῆς πόλης — νὰ περιορίζουν τεχνητὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν παιδιῶν τους. Καὶ οἱ γεωργοὶ στὴν κατάσταση αὐτή, ἀποτελοῦν τὸ μαλθουσιανὸ ἰδεῶδες.

Ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, πάνω στὴν γῆ, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα καὶ στὴν περίπτωση ἀκόμα, ποὺ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ὁλόκληρη ἡ καλλιεργήσιμη γῆ. Ἡ ἰδιοκτησία πάνω στὴν γῆ, δίνει τώρα, καινούργια δύναμη : Ὅσο πιὸ περισσότερη γῆ ἔχει κανένας στὴν κατοχή του, τόσο περισσότερη δύναμη καὶ πλούτη στὴν κοινωνία ἔχει στὴν διάθεσή του. Ἡ προσπάθεια κάθε γαιοκτήμονα τώρα, εἶναι ν' αὐξήσει τὰ κτήματά του καὶ ἐφ' ὅσον ἡ γῆ ἀποτελεῖ μιὰ ὡρισμένη ποσότητα, ποὺ δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴ φύση της νὰ πολλαπλασιασθεῖ, τότε χρειάζεται ἡ αὔξησή της νὰ γίνει μόνο μὲ τὴν προσάρτηση ἀπὸ ἄλλες περιουσίες, ποὺ ἤδη ὑπάρχουν. Ὁ νόμος γιὰ τὴν κληρονομιά, μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει ἢ νὰ ἐπιταχύνει τὴν συσσώρευση αὐτή. Μπορεῖ νὰ προωθηθεῖ μὲ τοὺς γάμους, ὅταν καὶ τὰ δύο μέρη κληρονομοῦν γῆ, τὴν ὁποία ἑνώνουν ἢ νὰ ἐμποδισθεῖ (ἡ συσσώρευση), ὅταν ἡ ἰδιοκτησία μοιράζεται ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς κληρονόμους. Τὸ ζήτημα, φθάνει στὸ σημεῖο, ὥστε μεγάλοι γαιοκτήμονες, ὅπως καὶ γεωργοί, νὰ περιορίζουν τοὺς ἀπογόνους τους, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατὸ γιὰ νὰ διατηρήσουν τὶς περιουσίες μεγάλες ἢ ἀποκληρώνουν τοὺς ἄλλους ἀπογόνους, ἀφήνοντας μόνο ἕναν. Ὅταν τὸ μοίρασμα τῆς κληρονομιᾶς ἀνάμεσα στὰ παιδιά εἶναι ὁ κανόνας, τότε, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία πάνω στὴν γῆ, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ὁδηγεῖ στὸν περιορισμὸ τῶν ἀπογόνων ἀπὸ μέρους τῶν γαιοκτημόνων καὶ κάτω ἀπὸ ὡρισμένες συγκεκριμένες συνθῆκες καὶ στὴ σταθερὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τῆς τάξης αὐτῆς. Αὐτό, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες, γιὰ τὴν μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ οὐσιαστικὰ στηρίζονταν πάνω στὴν γεωργία.

Ἡ γονιμότητα τῶν Ἑβραϊκῶν οἰκογενειῶν, ἀποτελοῦσε μιὰ ζωηρὴ ἀντίθεση. Οἱ Ἑβραῖοι, δὲν ἀποτελοῦσαν πιὰ λαὸ μὲ κυρίαρχη σ' αὐτοὺς οἰκονομία τὴν γεωργία. Ἡ μεγάλη τους πλειοψηφία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐμπόρους, ἀπὸ κεφαλαιούχους. Τὸ κεφάλαιο ὅμως, μπορεῖ νὰ αὐξάνεται ὄχι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως

ἡ γῆ. Ἐὰν τὸ ἐμπόριο πάει καλά, τότε τὸ κεφάλαιο αὐξάνει γρηγορώτερα ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ ἐμπόρου, ἔτσι, ὥστε παρ' ὅλο ὅτι ὁ ἀριθμός τους αὐξάνει γρήγορα, ὡστόσο ὁ καθένας εἶναι καὶ πλουσιώτερος. Οἱ αἰῶνες, ποὺ ἐπακολούθησαν τὴν Μετοικεσία μέχρι καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας, ἦταν περίοδος ἀκατάσχετης ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων στὴν γεωργία—δούλων, παροίκων καὶ γεωργῶν—ἐντείνονταν ραγδαῖα καὶ παράλληλα πλάταινε καὶ τὸ πεδίο ἐκμετάλλευσής τους. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων ἐντείνονταν τοὐλάχιστο μέχρι τότε, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐξαντλοῦνται οἱ ἐφεδρεῖες φρέσκιας ἐργατικῆς δύναμης, στὸ πρόσωπο τῶν δούλων. Τελικά, ὅπως εἴδαμε, ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῶν, ποὺ δούλευαν τὴν γῆ ὡδήγησε καὶ στὴν παρακμὴ τῆς γεωργίας καὶ τελικὰ στὴν ἐξάντληση τῆς στρατιωτικῆς δύναμης, καὶ κατὰ συνέπεια, στὴν ἔλλειψη νέων ἐφεδρειῶν σκλάβων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προκύψουν μόνο ἔπειτα ἀπὸ συνεχεῖς πολέμους. Ὅλα αὐτά, δὸηγοῦσαν καὶ στὴν παρακμὴ τῶν ὀρυχείων ἐπίσης. Προτοῦ ὅμως, τ' ἀποτελέσματα αὐτὰ γίνουν αἰσθητὰ καὶ μέχρι τότε, ἡ συσσώρευση τοῦ πλούτου σὲ λίγα χέρια, προχωροῦσε παράλληλα μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως καὶ ἡ πολυτέλεια τῶν πλούσιων αὐξάνονταν ἐπίσης. Τὸ ἐμπόριο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦταν φυσικὰ ἐμπόριο εἰδῶν πολυτελείας. Τὰ μέσα μεταφορῶν ἦταν ἀδύνατα ἀναπτυγμένα καὶ ἡ φτηνὴ μεταφορὰ μεγάλων ὄγκων ἐμπορευμάτων βρίσκονταν ἀκόμα στὴν βρεφικὴ της ἡλικία. Κάποια σημασία εἶχε τὸ ἐμπόριο σιτηρῶν, ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο πρὸς τὴν Ἰταλία, γενικὰ ὅμως ἐκεῖνο, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ βασικὸ ἀντικείμενο ἐμπορίου ἦταν τὰ εἴδη πολυτελείας. Τὸ σύγχρονο ἐμπόριο, εἶναι πρωταρχικὰ ἀφιερωμένο στὴν παραγωγὴ καὶ κατανάλωση εἰδῶν γιὰ τὶς μεγάλες μάζες. Παληότερα, τὸ ἐμπόριο, ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἁπλησία καὶ τὸν ἐκκεντρισμὸ ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ ἐκμεταλλευτῶν. Σήμερα, τὸ ἐμπόριο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς μαζικῆς κατανάλωσης. Παληότερα ἐξαρτοῦνταν ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς σπατάλης. Καὶ ἡ πιὸ εὐνοϊκὴ περίοδος, γιὰ ἕνα τέτοιο ἐμπόριο, ἦταν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἵδρυσης τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας, μέχρι τοὺς πρώτους Καίσαρες. Ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐμπορικῶν δρομολογίων, ἦταν ἕνα σκληρὸ χτύπημα γιὰ τὴν

Παλαιστίνη, ἔδωσε ὅμως καινούργια ζωὴ γενικὰ στὸ ἐμπόριο, ἀπὸ τὸν Εὐφράτη καὶ τὸν Νεῖλο μέχρι τὸν Δούναβη καὶ τὸν Ρῆνο, ἀπὸ τὶς Ἰνδίες, μέχρι τὴν Βρεταννία. Ἔθνη, ποὺ ἡ οἰκονομική τους βάση στηρίζονταν στὴν γεωργία, μποροῦσαν νὰ παρακμάσουν καὶ νὰ μειωθεῖ ὁ πληθυσμός τους τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἕνας λαὸς ὅμως ἐμπόρων θὰ ἐπωφελοῦνταν καὶ δὲν θὰ ἀναγκάζονταν νὰ περιορίσει τὴν ἐθνική του βιολογικὴ αὔξηση, καὶ μάλιστα, ἂν δὲν θὰ ἀναγκάζονταν νὰ περιορίσει αὐτὴ τὴν αὔξηση, ἰδιαίτερα μάλιστα, ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἐξωτερικοὶ παράγοντες, ἐμπόδια, ποὺ νὰ τὴν περιώριζαν.

Ὅσο ὅμως ψηλὰ κι' ἂν τοποθετήσουμε τὴν ἐθνικὴ γονιμότητα τῶν Ἑβραίων, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ δὲν ἦταν ἀρκετή, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν γρήγορη αὔξηση τοῦ Ἑβραϊσμοῦ. Συμπληρώνονταν καὶ ἀπὸ τὴν δύναμη τῆς προπαγάνδας τους.

Τὸ γεγονός, ὅτι ἕνα ἔθνος θὰ ἔπρεπε ν' αὐξηθεῖ μέσω τῆς θρησκευτικῆς προπαγάνδας, εἶναι κάτι τὸ τόσο παράξενο ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ ἱστορικὴ θέση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Στὶς ἀρχές, οἱ Ἑβραῖοι, συνδέονταν ἀναμεταξύ τους μὲ δεσμοὺς αἵματος, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι λαοί. Τὸ βασίλειο, ἀντικατέστησε τὴν ὀργάνωση κατὰ γένος μὲ τὴν ἐδαφικὴ ἕνωση, τὸ κράτος καὶ τὶς περιοχές του. Ὁ δεσμὸς αὐτός, παραβιάσθηκε μὲ τὴν Μετοικεσία καὶ ἡ ἐπιστροφὴ στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀποκατέστησε τὸν δεσμὸ αὐτόν, μόνο γιὰ ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ ἔθνους. Τὸ μεγαλύτερο καὶ σταθερὰ αὐξανόμενο μέρος ζοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ Ἑβραϊκὸ ἐθνικὸ κράτος, στὸ ἐξωτερικό, κι' ὄχι μόνο προσωρινά, ὅπως οἱ ἔμποροι ἄλλων ἐθνῶν, ἀλλὰ μόνιμα. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, πὼς ἕνας ἀκόμα δεσμὸς τῆς ἐθνικότητας χάθηκε, ἡ κοινότητα τῆς γλώσσας. Οἱ Ἑβραῖοι ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικό, ἔπρεπε νὰ μιλοῦσαν τὴν γλῶσσα τῆς χώρας αὐτῆς κι' ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς γενεὲς ζωῆς στὸν ἴδιο τόπο, οἱ νεώτεροι μιλοῦσαν μόνο τὴν γλῶσσα τοῦ τόπου αὐτοῦ, γιατὶ εἶχαν ξεχάσει τὴν γλῶσσα τῆς πατρίδας τους. Ἀκόμα, κατὰ τὸν τρίτο αἰῶνα π. Χ., οἱ Ἅγιες Γραφὲς τῶν Ἑβραίων εἶχαν μεταφρασθεῖ στὰ Ἑλληνικά, κι' αὐτό, γιατὶ λίγοι ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδριανοὺς Ἑβραίους καταλάβαιναν τὴν Ἑβραϊκή. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἔγινε καὶ γιὰ λόγους προπαγάνδας ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες. Τὰ Ἑλληνικὰ ἔγιναν ἡ γλῶσσα τῆς σύγχρονης Ἑβραϊκῆς

λογοτεχνίας, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ, ἀκόμα καὶ στὴν Ἰταλία. «Οἱ διάφορες Ἑβραϊκὲς κοινότητες στὴν Ρώμη, εἶχαν σ' ὡρισμένο βαθμὸ κοινοὺς τόπους ταφῆς, ποὺ ἀπ' αὐτοὺς πέντε εἶναι γνωστοί. Οἱ ἐπιγραφὲς στὴν συντριπτική τους πλειοψηφία, εἶναι στὰ Ἑλληνικά, ἂν καὶ μέρος ἀπ' αὐτὲς εἶναι γραμμένες στὴν τοπικὴ διάλεκτο καὶ γι' αὐτὸ σχεδὸν ἀκατανόητες. Ὑπάρχουν καὶ μερικὲς γραμμένες στὰ Λατινικά, καμμιὰ ὅμως δὲν ὑπάρχει στὰ Ἑβραϊκά.* Οὔτε οἱ Ἑβραῖοι τῆς Παλαιστίνης δὲν μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν τὴν Ἑβραϊκή,

Αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἡ Ἑβραϊκὴ γλῶσσα εἶχε παύσει νὰ εἶναι γλῶσσα ζωντανή. Δὲν χρειάζονταν πιὰ σὰν μέσο ἐπικοινωνίας μεταξὺ συμπατριωτῶν, ἀλλὰ ἁπλῶς, σὰν κάτι, ποὺ θὰ βοηθοῦσε στὸ γνώρισμα μὲ τὶς ἅγιες γραφὲς παληῶν ἐποχῶν. Γραφῶν ποὺ κατὰ λάθος θεωροῦνταν ὅτι ἦταν αἰῶνες ἢ χιλιετηρίδες παληές, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα εἶχαν συνταχθεῖ ἀρκετὰ πρόσφατα ἀπὸ παληὰ ἀπομεινάρια καὶ νέες ἐπινοήσεις.

Ἡ θρησκεία αὐτή, ποὺ εἶχε προφανῶς ἀποκαλυφθεῖ στοὺς προπάτορες τοῦ Ἰσραήλ, γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ πραγματικὰ στὴν Μετοικεσία καὶ μετά, μαζὶ μὲ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις, ἔγινε ὁ πιὸ σταθερὸς δεσμὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τὸ μόνο χαρακτηριστικό, ποὺ τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τ' ἄλλα ἔθνη.

Ὁ ἕνας ὅμως Θεὸς τῆς θρησκείας αὐτῆς, δὲν ἦταν πιὰ ἕνας ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς φυλετικοὺς θεούς. Ἦταν ὁ μόνος θεὸς τοῦ κόσμου, ὁ θεὸς ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ποὺ διέτασσε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ Ἑβραῖοι διέφεραν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, μόνο στὸ ὅτι ἤξεραν κάτι γι' αὐτόν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μέσα στὴν τυφλότητά τους δὲν ἤξεραν τίποτε γι' αὐτόν. Τὸ γνώρισμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἦταν ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ: ὅποιος τὸν ἤξερε καὶ παραδέχονταν τὶς ἐντολές του, ἀνῆκε στοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ θεοῦ καὶ ἦταν Ἑβραῖος.

Ὁ μονοθεϊσμός, ἔδινε τὴν λογικὴ δυνατότητα τῆς διεύρυνσης

---

* Υἱοθέτησαν τὴν γλῶσσα τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ζοῦσαν γύρω ἀπ' αὐτοὺς—τὴν Ἀραμαϊκή.

τῆς σφαίρας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, μὲ τὴν προπαγάνδρα γι' αὐτόν. Ἡ δυνατότητα ὅμως αὐτή, μποροῦσε νὰ μὴ ὁδηγήσει σὲ κανένὰ ἀποτέλεσμα ἂν δὲν συνέπιπτε μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ γιὰ ἐξάπλωση. Τὸ ὅτι ὁ Ἑβραϊκὸς λαὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μικροὺς λαούς, αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ ὑποστεῖ πολλὲς ταπεινώσεις, χωρὶς ὅμως αὐτὸς νὰ τὰ βάλει κάτω. Εἶχε περάσει τὶς χειρότερες φουρτοῦνες καὶ γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἔνιωθε σταθερὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του τώρα, ποὺ ἄρχιζε ν' ἀποκτάει πλοῦτο καὶ δύναμη στοὺς πιὸ διαφορετικοὺς τομεῖς. Αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὸ περήφανο συναίσθημα, ὅτι αὐτοὶ ἦταν πραγματικὰ ὁ διαλεχτὸς λαός, ποὺ εἶναι προωρισμένος γιὰ κάμποσο καιρὸ νὰ κυβερνήσει ἄλλους λαούς. Ὅσο ὅμως κι' ἂν ὑπολόγιζαν στὸν Θεὸ καὶ τὸν Μεσσία, ποὺ περίμεναν νὰ ἔρθει ἀπὸ τὸν Θεό, οἱ ἴδιοι καταλάβαιναν, ὅτι οἱ πιθανότητες νὰ ἐπιβληθοῦν δὲν ἐνέπνεαν καμμιὰ ἐλπίδα, ἐφ' ὅσον συνέχιζαν νὰ εἶναι ἕνας μικρὸς λαὸς ἀνάμεσα στὰ ἑκατομμύρια τῶν ἰσχυρῶν, ποὺ τὴν τεράστια ὑπεροχή τους σὲ ἀριθμὸ τὴν καταλάβαιναν τόσο περισσότερο, ὅσο πιὸ πολὺ μεγάλωνε ἡ ἀκτίνα τῶν ἐμπορικῶν τους σχέσεων. Ὅσο πιὸ δυνατὸς ἦταν ὁ πόθος τους ν' ἀποκτήσουν δύναμη καὶ θέση, τόσο πιὸ πολὺ ἔπρεπε ν' αὐξήσουν τὸν ἀριθμὸ τῶν συμπατριωτῶν τους, κερδίζοντας ὑποστηρικτὲς ἀνάμεσα σὲ ξένους λαούς. Καὶ γι' αὐτὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες πρὶν ἀπ' τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἀνέπτυξε μιὰ ἐντατικὴ ἐπεκτατικὴ προσπάθεια.

Γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Ἑβραϊκοῦ κράτους, ὁ συντομώτερος δρόμος πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό, ἦταν ὁ βίαιος προσηλυτισμός. Δὲν ὑπῆρχε ποτὲ τὸ ἀσυνήθιστο στὴν ὑποδούλωση ἑνὸς λαοῦ. Κι' ὅπου οἱ Ἑβραῖοι ὑποδούλωναν λαό, ἐκεῖ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴν θρησκεία τους. Αὐτὸ παρατηρήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν Μακκαβαίων καὶ τῶν διαδόχων τους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 165 μέχρι τὸ 63 π. Χ., ὅταν ἡ πτώση τῆς Συριακῆς αὐτοκρατορίας ἔδωσε τὴν δυνατότητα στὸν Ἑβραϊκὸ λαό, ὄχι μόνο νὰ ἀποτινάξει τὸ Συριακὸ ζυγό, ἀλλὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ τῆς εὐκαιρίας καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὸ ἔδαφός του. Ἡ Γαλιλαία κατακτήθηκε τὴν περίοδο αὐτή. Ὅπως ἀπέδειξε ὁ Σιούρερ, προηγούμενα δὲν ἦταν Ἑβραϊκή. Ὑποδουλώθηκαν, ἐπίσης, ἡ Ἰδουμαία καὶ ἡ περιοχὴ ἀνατολικὰ

τοῦ Ἰορδάνη κι' ἔτσι κατακτήθηκε μιὰ βάση πάνω στὴν παραλία, ἡ Γιάφα. Δὲν ὑπῆρχε τίποτε τὸ ἰδιαίτερο σὲ μιὰ τέτοια κατακτητικὴ πολιτική. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἦταν συνηθισμένο, εἶναι ὅτι μετατράπηκε σὲ πολιτικὴ θρησκευτικῆς ἐπέκτασης. Οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν, ποὺ κατακτοῦνταν, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ λατρεύουν σὰν δικό τους τὸν θεό, ποὺ λατρεύονταν στὸν Νπὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ τὸν προσκυνήσουν, πληρώνοντας φυσικὰ στὸ ναὸ τ' ἀπαραίτητο ποσό, ὅπως ἐπίσης τοὺς ζητοῦσαν νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τ' ἄλλα ἔθνη, κάνοντας περιτομὴ καὶ τὶς διάφορες ἄλλες Ἑβραϊκὲς γιορτές.

Παρόμοια πολιτική, ἦταν κάτι τὸ πρωτάκουστο γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅπου κατὰ κανόνα ὁ κατακτητὴς ἄφηνε τὸν ὑποδουλωμένο, ἐλεύθερο νὰ πιστεύει ὅποιον Θεὸ ἤθελε καὶ νὰ εἶχε τὶς συνήθειές του, μόνο ποὺ τὸν φορολογοῦσε κι' αὐτό, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ.

Ἡ μέθοδος αὐτή, γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἦταν δυνατὴ μόνο προσωρινὰ κι' ὅσο ἡ δύναμη τῶν Συρίων ἦταν πολὺ ἐξασθενημένη, ἐνῶ ταυτόχρονα οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἦταν τόσο δυνατοί, ὥστε νὰ μποροῦσαν νὰ ἀντιταχθοῦν στὶς στρατιωτικὲς προόδους τῆς Ἰουδαίας. Πρὶν ἀκόμα ὁ Πομπήϊος καταλάβει τὴν Ἱερουσαλὴμ, ἡ πρόοδος τῶν Ἑβραίων στὴν Παλαιστίνη εἶχε σταματήσει. Ἀργότερα, ἡ κυριαρχία τῶν Ρωμαίων, χαλιναγώγησε τὴν βίαια μέθοδο ἐξάπλωσης τῆς Ἑβραϊκῆς θρησκευτικῆς ἀδελφότητας.

Ἀπ' τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πέρα οἱ Ἑβραῖοι, καταπιάσθηκαν δραστήρια μὲ μιὰ ἄλλη μέθοδο γιὰ τὴν διάδοση τῆς θρησκευτικῆς τους κοινότητας, τὴν μέθοδο τῆς εἰρηνικῆς προπαγάνδας. Γιὰ κείνη τὴν ἐποχὴ κι' αὐτὸ ἦταν κάτι τὸ χωρὶς προηγούμενο. Ἀκόμα καὶ πρὶν τὸν Χριστιανισμό, ὁ Ἰουδαϊσμὸς εἶχε ἐκδηλώσει παρόμοιο ζῆλο γιὰ προπαγάνδα καὶ μάλιστα, μὲ ἀρκετὴ ἐπιτυχία. Καὶ ἦταν πολὺ κατανοητό, ἂν ὄχι λογικό, γιατὶ οἱ Χριστιανοὶ κατηγοροῦσαν τοὺς Ἑβραίους γιὰ τὸν ζῆλο τους αὐτόν, ποὺ ἐκδηλώνονταν τόσο ἔντονα ὑπὲρ τῆς δικῆς τους θρησκείας:

«Οὐαὶ εἰς ἐσᾶς, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, ὑποκριταί· διότι περιέρχεσθε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηράν, διὰ νὰ κάμητε ἕνα προσήλυτον· καὶ ὅταν γίνῃ, κάμνετε αὐτὸν υἱὸν τῆς γεέννης διπλότερον ὑμῶν» (Ματθαίου, 23, στίχος 15).

Ὁ συναγωνισμὸς εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ μιλάει μὲ τόσο χριστιανικὸ τρόπο.

Τὸ ὑλικὸ καὶ μόνο συμφέρον, θὰ προσείλκυε πολλοὺς ἀπὸ τὸ κόσμο τῆς εἰδωλολατρείας πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμό. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι, ποὺ θὰ προσελκύονταν ἀπ' τὴν σκέψη νὰ γίνονταν συνέταιροι, σὲ μιὰ τόσο πλατειὰ διαδεδομένη καὶ καλοστεκάμενη ἐμπορικὴ ἑταιρία. Ὅπου ἐμφανίζονταν Ἑβραῖος, μποροῦσε νὰ ὑπελόγιζε σὲ μιὰ ἐνεργητικὴ ὑποστήριξη καὶ βοήθεια ἀπὸ τοὺς ἐν θρησκεία ἀδελφούς.

Ὑπῆρχαν ὅμως κι' ἄλλοι λόγοι, ποὺ προσέδιδαν στὸν Ἰουδαϊσμὸ προπαγανδιστικὴ δύναμη. Εἴδαμε, πῶς μιὰ νοοτροπία εὐνοϊκὴ πρὸς τὸν ἠθικὸ μονοθεϊσμό, πηγάζει ἀπὸ μιὰ ζωὴ τῆς πόλης, ὅταν ἡ τελευταία φτάσει σὲ ὡρισμένα ὅρια. Ὁ μονοθεϊσμὸς ὅμως, τῶν φιλοσόφων, ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν πατροπαράδοτη θρησκεία ἢ τουλάχιστον ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά της. Ἐκήρυχνε τὴν ἀνεξάρτητη σκέψη. Οἱ ἴδιες ὅμως κοινωνικὲς ἐξελίξεις, ποὺ εὐνόησαν τὶς μονοθεϊστικὲς ἰδέες ὡδήγησαν, ὅπως ἔχουμε δεῖ, στὴν παρακμὴ τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας, σ' ἕνα αἴσθημα αὐξουσας ἀνασφάλειας ἀπὸ μέρους τοῦ ἀτόμου, σὲ μιὰ αὐξανόμενη ἀνάγκη γιὰ σταθερὴ προσωπικότητα. Καὶ στὴν σφαῖρα τῶν παγκόσμιων ἀπόψεων, ὅλα αὐτὰ ἐσήμαιναν πῶς χρειάζεται μιὰ θρησκεία, ποὺ παρουσιάζεται στὸ ἄτομο, σὰν ἕνα ὁλοκληρωμένο καὶ συγκεκριμένο προϊόν, μιᾶς ὑπεράνθρωπης αὐθεντικότητας, ἀντὶ τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ἐγκαταλείπει τὸ ἄτομο στὶς δικές του δυνάμεις.

Ἀπ' ὅλους τοὺς λαοὺς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μόνο δύο, οἱ Πέρσες καὶ οἱ Ἑβραῖοι, λόγω ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, ἔφθασαν στὸν μονοθεϊσμό, ὄχι σὰν φιλοσοφία, ἀλλὰ σὰν θρησκεία. Καὶ οἱ δύο θρησκεῖες σημείωσαν σημαντικὴ πρόοδο, ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνιστικοὺς λαοὺς καὶ ἀργότερα, στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ Ἰουδαϊσμὸς ὅμως, λόγω τῆς ἄχαρης ἐθνικῆς του θέσης, ἀναγκάσθηκε νὰ καταφύγει σὲ μεγαλύτερο φανατισμὸ καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἦρθε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ὁ Ἰουδαϊσμός, ἦταν καλύτερα ἀπ' ὅλους σὲ θέση νὰ προτείνει ἐκεῖνο, ποὺ ζητοῦσε τὸ πνεῦμα ἑνὸς ἀρχαίου κόσμου, ποὺ παρήκμαζε, ποὺ ἀμφέβαλε στοὺς πατροπα-

ράδοτους θεούς, ἀλλὰ καὶ ποὺ ταυτόχρονα δὲν εἶχε τὴν δύναμη νὰ δημιουργήσει ξεκινώντας ἀπ' αὐτούς, μιὰ θεωρία γιὰ ἕνα κόσμο χωρὶς θεοὺς ἢ τουλάχιστο μ' ἕνα θεό. Πολὺ δὲ περισσότερο δὲν μποροῦσε νὰ τὸ κάνει αὐτό, γιατὶ συνέδεε τὴν πίστη του μὲ μιὰ πρωτόγονη ἠθικὴ δύναμη, μὲ τὴν πίστη σ' ἕνα σωτῆρα, ποὺ πρόκειται νὰ ἔλθει καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ὅλος ὁ κόσμος διψοῦσε.

Ἀπ' ὅλες τὶς θρησκεῖες, ποὺ ἐμφανίσθηκαν ταυτόχρονα τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς παγκόσμιας Αὐτοκρατορίας, ἡ Ἑβραϊκὴ ἀνταποκρίνονταν καλύτερα στὴ σκέψη καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς. Δὲν ἦταν ἀνώτερη ἀπὸ τὴν φ ι λ ο σ ο φ ί α τῶν «ἐθνικῶν», ἀλλὰ ἀνώτερη ἀπὸ τὶς θ ρ η σ κ ε ί ε ς τους. Καὶ δὲν εἶναι παράξενο, ποὺ οἱ Ἑβραῖοι ἔνοιωθαν πολὺ ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ ὅτι οἱ ὀπαδοί τους πολλαπλασιάζονταν ραγδαῖα. «Ὁ Ἰουδαϊσμὸς κατακτᾶ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους», λέγει ὁ Ἀλεξανδρινὸς Ἑβραῖος Φίλων «καὶ τοὺς καλεῖ νὰ ἀγαθοεργήσουν : βαρβάρους, Ἕλληνες, ἀνθρώπους τῶν ἠπείρων καὶ τῶν νησιῶν, τὰ ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως καὶ τῆς Δύσης, Εὐρωπαίους, Ἀσιάτες, τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου». Ὑπελόγιζε πὼς ὁ Ἰουδαϊσμὸς θὰ γίνονταν ἡ Θρησκεία τοῦ κόσμου. Κι' αὐτὰ συνέβαιναν τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ *.

Ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ὅτι ἀκόμα ἀπὸ τὸ 139 π.Χ., οἱ Ἑβραῖοι ὠθήχθηκαν ἀπὸ τὴν Ρώμη, γιατὶ προσηλύτιζαν τοὺς Ἰταλούς. Ἀναφέρεται ὅτι, στὴν Ἀντιόχεια, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἑβραϊκῆς κοινότητας, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ προσηλυτισμένους Ἑβραίους (παρὰ ἀπὸ γεννημένους Ἑβραίους). Ἡ ἴδια κατάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικρατοῦσε καὶ σ' ἄλλες πόλεις. Κι' ἀπ' τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ μόνο, εἶναι φανερό, πόσο παράλογο εἶναι νὰ προσπαθήσει κανεὶς ν' ἀποδώσει τὴν προέλευση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν Ἑβραίων στὴν φυλή τους.

Ἀκόμα καὶ βασιλεῖς προσχώρησαν στὸν Ἰουδαϊσμό : Ὁ Ἰζάτης βασιληᾶς τῆς Ἀδιαβένης τῆς Ἀσσυρίας, προσχώρησε στὸν Ἰουδαϊσμό, χάρη σὲ μερικὲς προσηλυτισμένες Ἑβραιοπούλες, ὅπως καὶ ἡ μητέρα του ἡ Ἑλένη. Ὁ φανατισμός του μάλιστα ἔφθασε σὲ

* Τὸ βιβλίο τοῦ Τόμπιτ 14, στίχοι 6 καὶ 7.

τέτοιο βαθμό, ὥστε ἔκανε καὶ περιτομή, παρ' ὅλο ποὺ ὁ δάσκαλός του τὸν συμβούλευε νὰ μὴ κάνει ἕνα τέτοιο πρᾶγμα, γιατὶ ἔβαζε σὲ κίνδυνο τὴν θέση του. Τὰ ἀδέλφια του, ἐπίσης, προσχώρησαν στὸν Ἰουδαϊσμό. Καὶ ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν τὴν ἐποχή, τοῦ Τιβέριου καὶ τοῦ Κλαύδιου.

Οἱ ὁμορφες Ἑβραιοποῦλες τράβηξαν πολλοὺς βασιληάδες στὸν Ἰουδαϊσμό.

Ἔτσι, ὁ βασιληᾶς Ἀζίζ τῆς Ἐμέσσης, προσχώρησε στὸν Ἰουδαϊσμό, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ παντρευθεῖ τὴν Δρουσιλία, τὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἀγρίππα τοῦ Β'. Αὐτὴ ὅμως, δὲν τοῦ ἀντεπέδωσε τόσο καλὰ τὴν ἀφοσίωσή του, γιατὶ παράτησε τὸν βασιλικό της ἄνδρα γιὰ νὰ πάρει ἕναν Ρωμαῖο ἔπαρχο, τὸν Φέλιξ. Ἡ ἀδελφή της, ἡ Βερενίκη, δὲν ἦταν καλύτερη. Ὁ βασιληᾶς Πολέμων, εἶχε κάνει περιτομὴ γιὰ χάρη της, ἀλλὰ ἡ ἐλαφρότητα τῶν ἠθῶν τῆς γυναίκας του τὸν ἀπαγοήτευσε, ὄχι μόνο ὡς πρὸς αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν θρησκεία της. Ἡ κυρία Βερενίκη, ὡστόσο, μπόρεσε νὰ παρηγορήσει τὸν ἑαυτό της. Εἶχε συνηθίσει ν' ἀλλάζει ἄνδρες. Στὴν ἀρχὴ παντρεύθηκε κάποιο Μάρκο καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, τὸν θεῖο της Ἡρώδη. Ὅταν πέθανε κι' αὐτός, ἔζησε μὲ τὸν ἀδελφό της Ἀγρίππα, μέχρι ποὺ παντρεύθηκε τὸν Πολέμοντα, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Τελικά, ἀναδείχθηκε ἐρωμένη τοῦ αὐτοκράτορα Τίτου.

Παρ' ὅλο ὅτι ἡ κυρία αὐτή, δὲν ἦταν πιστὴ στὸν λαό της, ὡστόσο ὑπῆρχαν πολλὲς ἄλλες, ποὺ ἀσπάσθηκαν τὸν Ἰουδαϊσμὸ κι' ἀνάμεσα σ' αὐτές, ἡ γυναίκα τοῦ Νέρωνα, ἡ Ποππαία Σαβίνα, γιὰ τὴν ὁποία λέγονταν ὅτι εἶχε γίνει φανατικὴ Ἑβραία, χωρὶς νὰ ἐπηρρεάσει τὴν ἠθική της.

Ὁ Ἰώσηπος, ἀναφέρει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης Δαμασκοῦ εἶχαν ἀποφασίσει στὴν ἀρχὴ τῆς Ἑβραϊκῆς ἐξέγερσης, ἐπὶ Νέρωνα, νὰ ἐξολοθρεύσουν ὅλους τοὺς Ἑβραίους, ποὺ ζοῦσαν στὴν πόλη. «Φοβοῦνταν μόνο τὶς γυναῖκες τους, ποὺ σχεδὸν ὅλες τους, ἦταν ἀφοσιωμένες στὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία. Καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἄνδρες κράτησαν τὸ σχέδιό τους μυστικό. Ἡ συνωμοσία πέτυχε. Μέσα σὲ μιὰ ὥρα σκότωσαν δέκα χιλιάδες Ἑβραίους» *.

Οἱ μορφὲς προσχώρησης στὸν Ἰουδαϊσμό, διέφεραν πάρα πολύ. Οἱ πιὸ φανατικοὶ ἀπ' αὐτούς, τὸν ἀσπάζονταν στὸ σύνολό του.

Ἡ προσχώρηση γινόνταν σὲ τρία στάδια : Ἡ περιτομή, μετὰ τὸ βάφτισμα γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες τῆς προηγούμενης ἐθνικῆς θρησκείας τους καὶ τέλος τὴ θυσία.

Δὲν μποροῦσαν ὅμως, παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ γυρίσματα, ν' ἀποφασίσουν, ὅλοι οἱ προσήλυτοι νὰ ἐφαρμόζουν ὅλα τὰ κηρύγματα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, χωρὶς ἐξαίρεση. Εἴδαμε, τὶ ἀντιφάσεις ὑπῆρχαν, πῶς συνδυάζονταν ἕνας ἐξαιρετικὰ διαφωτισμένος διεθνὴς μονοθεϊσμός, μ' ἕνα στενὸ φυλετικὸ μονοθεϊσμό, μιὰ καθαρὴ ἠθική, μὲ μιὰ φοβισμένη προσήλωση στὶς πατροπαράδοτες τελετές. Δίπλα στὶς ἰδέες, ποὺ φαίνονταν πολὺ σύγχρονες καὶ μεγαλειώδεις στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὑπῆρχαν καὶ ἀντιλήψεις, ποὺ φαίνονταν πολὺ παράξενες καὶ μάλιστα ἀποκρουστικές, σ' ἕναν Ἕλληνα ἢ Ρωμαῖο, κι' αὐτὸ ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε τὴν κοινωνικὴ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους καὶ στὰ μέλη τῆς Ἑβραϊκῆς κοινότητας πολὺ δύσκολη. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἦταν καὶ ἡ νηστεία, ἡ περιτομὴ καὶ ἡ αὐστηρὴ τήρηση τοῦ Σαββάτου, ποὺ συχνὰ ἔφθαναν στὶς πιὸ ἐξεζητημένες μορφές.

Ἀπ' τὸν Ἰουβενάλιο μαθαίνουμε, ὅτι ὁ χωρὶς φωτιὰ βραστήρας, ποὺ σήμερα διαφημίζεται, σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐφευρέσεις στὸ νοικοκυριὸ τοῦ σπιτιοῦ, ἦταν γνωστὸς στοὺς ἀρχαίους Ἑβραίους. Τὴν παραμονὴ τοῦ Σαββάτου, ἔβαζαν τὰ τρόφιμά τους σὲ καλάθι γεμισμένο μὲ ἄχυρο, γιὰ νὰ τὰ κρατάει ζεστά. Λέγεται, πῶς δὲν ὑπῆρχε Ἑβραϊκὸ νοικοκυριὸ χωρὶς τὸ καλάθι αὐτό. Αὐτὸ κιόλας δείχνει τὶς δυσκολίες, ποὺ ἀντιμετώπιζαν στὴν αὐστηρὴ τήρηση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου. Ἀλλὰ ἐτηρεῖτο ἀκόμα καὶ σὲ περιπτώσεις, ποὺ σὲ συνέχεια ἦταν καταστροφικὲς γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Σὲ περίοδο πολέμου, οἱ θρῆσκοι Ἑβραῖοι, ποὺ τοὺς ἐπιτίθονταν τὸ Σάββατο, οὔτε ἀμύνονταν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἔφευγαν· κάθονταν καὶ τοὺς ἔσφαζαν, γιὰ νὰ μὴ παραβιάσουν τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ.

Ἦταν πολλοὶ αὐτοί, ποὺ ἔφθαναν σὲ τέτοιο βαθμὸ φανατισμοῦ καὶ κίστης στὸν Θεό. Ἀλλὰ καὶ μιὰ πιὸ ἐλαστικὴ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ Ἑβραϊκοῦ νόμου, ἦταν δύσκολη γιὰ πολλούς. Ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ποὺ ἐμπαιναν στὴν Ἑβραϊκὴ

---

* Ὁ Ἑβραϊκὸς πόλεμος, II, 20, 2.

κοινότητα καὶ ἀναλάμβαναν ὅλες τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ Ἑβραϊκοῦ νόμου, ποὺ ἀσπάζονταν τὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία καὶ ἐπισκέπτονταν τὶς Συναγωγές, ἀλλὰ δὲν τηροῦσαν ὅλες τὶς τελετὲς καὶ τὶς ἐντολές. Ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ὑπῆρχαν πολλοί, ποὺ δὲν ἔδιναν καὶ τόση σημασία στὰ κηρύγματα αὐτά. Συχνὰ φαντάζονταν, ὅτι πίστευαν στὸν ἀληθινὸ Θεὸ καὶ στὸν Μεσσία, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔλθει, ποὺ τὰ κατάφερναν χωρὶς τὴν περιτομὴ καὶ ἦταν εὐχαριστημένοι, ἂν ὁ νεοκερδισμένος φίλος, ἀπαλάσσονταν ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες, μ' ἕνα βάφτισμα.

Αὐτοὶ οἱ «θεοφοβούμενοι» (σεβόμενοι), ὀπαδοὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφία τῶν ἐθνικῶν, ποὺ εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸν Ἰουδαϊσμό. Στὶς ἀρχές, ἦταν ὁ πιὸ βασικὸς τομέας γιὰ τὴν συγκρότηση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, μόλις αὐτὲς ξεπλώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ.

δ) Ἀντισημιτισμός.

Παρ' ὅλη τὴν μεγάλη προπαγανδιστικὴ δύναμη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἦταν ξένο, πῶς δὲν ἐπιδροῦσε σ' ὅλες τὶς τάξεις μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Πολλοὺς θὰ ἔπρεπε ἀντίθετα νὰ τοὺς εἶχε ἀπωθήσει. Αὐτὸ ἴσχυε ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς γαιοκτήμονες, ποὺ ὁ συντηρητισμός τους καὶ ἡ στενότητα τῶν συμφερόντων τους ἔρχονταν σ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα καὶ τὸν διεθνισμὸ τῶν ἐμπόρων. Ἐξ ἄλλου, ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ κέρδη τῶν ἐμπόρων, ἔβγαιναν ἀπ' αὐτούς. Ὁ ἔμπορος προσπαθοῦσε νὰ μειώσει τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων, ποὺ ἀγόραζε ἀπ' αὐτούς, ἐνῶ παράλληλα, προσπαθοῦσε ν' ἀνεβάσει τὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων, ποὺ πουλοῦσε σ' αὐτούς. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, τὰ πήγαιναν πάντα καλὰ μὲ τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο. Εἴδαμε, ὅτι ἀκὸ νωρὶς εἶχαν ἀντλήσει μεγάλη δύναμη ἀπὸ τὴν τοκογλυφία. Κατὰ κανόνα ὅμως, ἦταν ἐχθροὶ τοῦ ἐμπορίου.

Ἀλλὰ καὶ οἱ βιοτέχνες, ποὺ παρῆγαν γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἦταν ἐνάντια στοὺς ἐμπόρους, ὅπως καὶ σήμερα οἱ χειροτέχνες, εἶναι ἐνάντια στοὺς μεσολαβητές.

Ἡ ἐχθρότητα αὐτή, πρὸς τὸ ἐμπόριο, στράφηκε πρωταρχικὰ

ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἦταν τόσο στενὰ συνδεδεμένοι μὲ τὴν θνότητά τους καὶ πού, ἐνῶ δὲν διέφεραν ἀπὸ τοὺς γείτονες τους στὴν ὁμιλία, ἦταν τόσο σφιχτὰ προσκολλημένοι στὰ πατροπαράδοτα ἐθνικά τους ἔθιμα, τὰ ὁποῖα τώρα εἶχαν συγχωνευθεῖ μὲ τὴν θρησκεία, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν μοναδικὸ ἐθνικό τους δεσμὸ καὶ ποὺ προκαλοῦσε τὴν κατάπληξη στὴν μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη. Ὅπως κάθε τί τὸ ξένο, οἱ παραξενιὲς αὐτὲς θὰ εἶχαν προκαλέσει τὸ γέλιο τῶν μαζῶν, ἐὰν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς τάξης, ποὺ ὅπως ὅλοι οἱ ἔμποροι, ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση. Ἐξ ἄλλου, συνδέονταν ἀναμεταξύ τους, μὲ μιὰ διεθνῆ ἕνωση πολὺ στενὰ κι' ἐνάντια στὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, αὐξάνοντας παράλληλα τὸν πλοῦτο καὶ τὰ προνόμιά τους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι φτώχαιναν ὅλο καὶ πιὸ πολύ, στερούμενοι τὰ δικαιώματά τους. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, προκαλοῦσαν τὴν γενικὴ ἐχθρότητα.

Γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πάνω στ' ἄλλα ἔθνη, γράφει ὁ Τάκιτος, τὰ παρακάτω : «Ὁ Μωϋσῆς εἰσήγαγε νίες συνήθειες, ἀντίθετες ἀπὸ τὶς συνήθειες τῆς ὑπόλοιπης ἀνθρωπότητας. Ὅτι εἶναι ἅγιο γιὰ μᾶς, γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι. Κι' ὅτι μᾶς εἶναι ἀποκρουστικό, ἐπιτρέπεται σ' αὐτούς.» Ἀνάμεσα στὶς συνήθειες αὐτές, ἀναφέρει τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὸ χοιρινὸ κρέας, τὴν συχνὴ νηστεία καὶ τὸ Σάββατο.

«Ὅποια κι' ἂν εἶναι ἡ προέλευση τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν συνηθειῶν, τὶς ὑπερασπίζονταν ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀρχαιότητάς τους. Ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ δέχωνται ἀπὸ τοὺς χειρότερους τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἦταν ἄπιστοι στὴν ἀρχαία τους θρησκεία, προσφορὲς καὶ δῶρα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, αὐξάνονταν ὁ πλοῦτος τῶν Ἑβραίων. Κι' ἀκόμα περισσότερο γιατὶ στὶς σχέσεις ἀναμεταξὺ τους, ἐκδηλώνουν τὴν μεγαλύτερη τιμιότητα καὶ ἀλληλεγγύη, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἐκδηλώνουν τὴν μεγαλύτερη ἐχθρότητα πρὸς ὁποιονδήτε ἄλλον. Τρῶνε χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ δὲν κοιμοῦνται μὲ γυναῖκες ἀλλόπιστες, ἐνῶ ἀναμεταξύ τους δὲν ὑπάρχει τίποτε, ποὺ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται. Εἰσήγαγαν τὴν περιτομή, γιὰ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Κι' ὅσοι προσχωροῦν πρὸς αὐτούς, πρέπει νὰ κάνουν κι' αὐτοὶ περιτομή. Ἀπ' τὰ πρῶτα πράγματα ποὺ διδάσκονται οἱ προσηλυτιζόμενοι, εἶναι ἡ περιφρόνηση πρὸς τοὺς θεούς, ἡ ἀπο-

κήρυξη τῆς πατρίδας, ἡ ἀμέλεια πρὸς τοὺς γονεῖς, τὰ παιδιὰ καὶ τ' ἀδέλφια. Σκοπός τους εἶναι ἡ ἀριθμητική τους αὔξηση, γι' αὐτὸ καὶ τὸ θεωροῦν ἔγκλημα, ὅταν κανένας ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸν ἀπόγονό του. Πιστεύουν, πὼς οἱ ψυχὲς αὐτῶν, ποὺ σκοτώνονται στὴν μάχη ἢ ποὺ πεθαίνουν ὑπερασπίζοντας τὴν θρησκεία τους, εἶναι ἀθάνατες, γι' αὐτὸ καὶ προτρέπουν νὰ κάνουν παιδιὰ καὶ νὰ περιφρονοῦν τὸν θάνατο».

Ὁ Τάκιτος, παρακάτω ἀναφέρεται στὴν ἀπόκρουση ἀπὸ μέρους τους κάθε εἴδους λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ καταλήγει : «Οἱ συνήθειες τῶν Ἑβραίων, εἶναι παράλογες καὶ βρωμερές».*

Οἱ σατυρικοί, ἔνοιωθαν ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση νὰ κοροϊδεύουν τοὺς Ἑβραίους. Τ' ἀστεῖα ποὺ εἶχαν γιὰ στόχο τους τοὺς Ἑβραίους, ἦταν πάντα εὐπρόσδεκτα ἀπὸ τὸ ἀκροατήριο.

Ὁ Ἰουβενάλιος στὴν 14η σάτυρά του, δείχνει πῶς τὸ παράδειγμα τῶν γονέων ἐπιδρᾶ στὰ παιδιά. Ἕνας πατέρας γίνεται κακὸ παράδειγμα μὲ τάσεις πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμό :

«Βρίσκετε ἀνθρώπους, ποὺ ἦταν γραφτό τους νὰ ἔχουν πατέρες, ποὺ τηροῦν τὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου. Τέτοιοι ἀνθρωποι, προσεύχονται μόνο στὰ σύννεφα καὶ τὸν οὐρανό. Πιστεύουν, πὼς τὸ χοιρινὸ κρέας, δὲν εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο, γιατὶ ὁ πατέρας τους ἀπέχει ἀπὸ τὸ χοιρινό. Νωρὶς ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὸ κομμάτι τοῦ περιβλήματος, ποὺ κόβουν κατὰ τὴν περιτομὴ καὶ περιφρονοῦν τοὺς Ρωμαϊκοὺς νόμους. Ἀντίθετα, διδάσκονται νὰ ἀκολουθοῦν καὶ νὰ τιμοῦν τὸν Ἑβραϊκὸ νόμο καὶ γενικὰ ὅτι ἔχει γραμμένο ὁ Μωϋσῆς στὸν μυστηριώδη του πάπυρο. Ἐὰν κανένας τοὺς ρωτήσει τὸν δρόμο καὶ τύχει νὰ μὴν εἶναι ὁμόθρησκός τους, δὲν τοῦ τὸν δείχνουν. Κι' ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι διψασμένοι, αὐτοὶ θὰ διαλέξουν μόνο ἐκείνους ποὺ ἔχουν κάνει περιτομή, γιὰ νὰ τοὺς ὁδηγήσουν ἐκεῖ ποὺ εἶναι τὸ νερό. Τέτοια εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ πατέρα, ποὺ κάθε ἑβδομη μέρα κάθεται χωρὶς νὰ κάνει τίποτε καὶ νὰ μὴ δίνει κανένα σημάδι ζωῆς» **.

Ὅσο περισσότερο μεγάλωνε ἡ κοινωνικὴ δυσανασχέτηση, τό-

---

* Ἱστορίες, V, 5.

** Σάτυρες, XIV, ἀπὸ 96—105

σο πιὸ πολὺ αὔξαινε κι' ὁ ἀντισημιτισμός. Ἀκόμα καὶ τότε ἦταν ὁ πιὸ βολικὸς καὶ οἰγουρος τρόπος, γιὰ νὰ ξεσπάει ἡ ἀπογοήτευση, γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας. Ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνο νὰ ἐπιτεθοῦν στοὺς ἀριστοκράτες καὶ στοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες, ἐνάντια στοὺς τοκογλύφους καὶ στοὺς στρατηγούς, γιὰ νὰ μὴ ποῦμε φυσικὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄρχοντες, ποὺ κάθονταν στὸν θρόνο. Οἱ Ἑβραῖοι, ὅμως, παρ' ὅλα τὰ προνόμιά τους, προστατεύονταν ἀδύνατα ἀπὸ τὴν κυβέρνηση.

Στὶς ἀρχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας κι' ὅταν ἡ πτώχευση τῆς ἀγροτιᾶς εἶχε πάρει τὸν δρόμο της, μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, μεγάλες μᾶζες ἀπὸ τὸ ἐξαθλιωμένο προλεταριᾶτο, νὰ μαζεύωνται στὶς μεγάλεις πόλεις ψάχνοντας γιὰ λεηλασία, γίνονταν τὰ πογκρὸμ ταχτικὰ ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό.

Ὁ Μόμμσεν, μᾶς δίνει μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα ἑνὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀντι - εβραϊκὰ πογκρόμ, ποὺ ἔγινε στὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Γάϊου τοῦ Καλλιγούλα (37—41 μ. Χ.), δηλαδὴ πάνω κάτω τὴν ἐποχή, ποὺ λέγεται ὅτι εἶχε πεθάνει ὁ Χριστός:

«Ἕνας ἔγγονος τοῦ Ἡρώδη τοῦ Α' καὶ τῆς καλῆς Μαριάμ, ποὺ λέγονταν Ἀγρίππας, ὅπως κι' ὁ προστάτης καὶ φίλος τοῦ παππού του Ἡρώδη, ἴσως ὁ πιὸ τιποτένιος καὶ ὁ πιὸ ἐκφυλισμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς πρίγκηπίσκους, ποὺ ζοῦσαν ἀκόμα στὴν Ρώμη καὶ ὅμως ἢ μᾶλλον ἴσως γι' αὐτό, ἦταν ὁ εὐνοούμενος καὶ παιδικὸς φίλος τοῦ αὐτοκράτορα. Ἕνας ἄνθρωπος, λοιπόν, ποὺ ἦταν γνωστὸς μόνο γιὰ τὴν παραλυσία του καὶ τὰ χρέη του, πῆρε ἀπὸ τὸν προστάτη του, στὸν ὁποῖο πρῶτος ἀνεκοίνωσε τὸν θάνατο τοῦ Τιβέριου, γιὰ δῶρο μιὰν ἀπὸ τὶς μικρὲς Ἑβραϊκὲς ἐπαρχίες, ποὺ χήρευαν καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ τὸν τίτλο τοῦ βασιλιᾶ. Τὸ 38 μ.Χ., πηγαίνοντας στὶς νέες του κτήσεις, ἔφθασε στὴν πόλη τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὅπου λίγους μῆνες πρίν, εἶχε προσπαθήσει, σὰν κακοπληρωτὴς ποὺ ἦταν, νὰ πάρει δάνειο ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τραπεζίτες. Ὅταν ἐμφανίσθηκε μὲ τὴν βασιλική του στολὴ καὶ μὲ μιὰ φουρὰ ντυμένη κι' αὐτὴ μὲ τὴν ἐπίσημη στολή της, ἦταν φυσικό, πὼς οἱ μὴ Ἑβραῖοι κάτοικοι τῆς πόλης, ποὺ τόσο ἀγαποῦσαν τὰσκάνδαλα καὶ τὶς γελοιοποιήσεις καὶ ποὺ δὲν εἶχαν λόγους νὰ συμπαθοῦν ἰδιαίτερα τοὺς Ἑβραίους, ἄρχισαν μιὰ φασαρία, ποὺ σὲ συνέχεια, ἐξελίχθηκε σ' ἕνα φοβερὸ πογκρόμ. Τὰ ξεμονα-

χιασμένα Ἑβραϊκὰ σπίτια τὰ ἔκλεψαν καὶ τὰ ἔκαψαν, τὰ Ἑβραϊκὰ πλοῖα, στὸ λιμάνι, τὰ λεηλάτησαν καὶ κακοποίησαν τοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἔτυχε νὰ βρεθοῦν· σὲ μὴ Ἑβραϊκὲς συνοικίες. Οἱ . πογκρομιστὲς δὲν ἐτόλμησαν ὅμως νὰ ἐπιτεθοῦν στὶς Ἑβραϊκὲς συνοικίες μὲ τὴ βία. Οἱ ἐπικεφαλῆς τους σκέφθηκαν νὰ μετατρέψουν τὶς Συναγωγὲς — ποὺ ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς ἐπίθεσής τους —, ἐκεῖνες φυσικά, ποὺ ἀκόμα ὑφίσταντο, σὲ ναοὺς τοῦ νέου ἄρχοντα, νὰ βάλουν ἀγάλματά του σ' ὅλες καὶ στὴν κεντρικὴ Συναγωγή, νὰ βάλουν τὸ ἄγαλμά του, νὰ στέκεται πάνω σ' ἕνα βασιλικὸ ἅρμα. Ὁ αὐτοκράτορας Γάϊος, πίστευε ὁ ἴδιος πὼς ἦταν γνήσιος θεός, στὸ βαθμό, ποὺ τὸ ἀνισόρροπο μυαλό του μποροῦσε νὰ σκεφθεῖ. Καὶ αὐτὸ ἦταν γνωστὸ σὲ ὅλους καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς Ἑβραίους καὶ στὸν κυβερνήτη. Τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου ἦταν Ἀβίλιος Φλάκος, κι' ἦταν ἕνας γενναῖος ἄνθρωπος κι' ἐξαιρετικὸς κυβερνήτης ἐπὶ Τιβέριου, ποὺ τώρα ὅμως, ἦταν συντριμμένος ἀπὸ τὴν δυσμένεια τοῦ νέου αὐτοκράτορα καὶ συνεχῶς φοβοῦνταν τὴν ἀνάκληση καὶ δίωξή του. Γι' αὐτὸ κι' ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ. Ὄχι μόνο δὲν ἔβγαλε κανένα διάταγμα, ποὺ νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν στὶς Συναγωγές, ἀλλὰ καὶ πῆρε ἄμεσο μέρος στὸ ἀντιεβραϊκὸ κυνηγητό. Διέταξε τὴν κατάργηση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου. Σὲ συνέχεια, στὴν προκήρυξή του ἔλεγε ὅτι οἱ ξένοι αὐτοί, ποὺ τοὺς εἶχαν τέσο ἀνεχθεῖ, κατέλαβαν χωρὶς δίκαια, τὰ καλύτερα σημεῖα τῆς πόλης. Περιωρίσθηκαν λοιπόν, σὲ μιὰ περιφέρεια μόνο, ἀπὸ τὶς πέντε ποὺ εἶχαν πρὶν κι' ὅλα τὰ Ἑβραϊκὰ σπίτια παραδόθηκαν στὸν ὄχλο, ἐνῶ οἱ ἐκδιωγμένοι πρώην κάτοικοί τους πετάχθηκαν στοὺς δρόμους κι' ἔμειναν χωρὶς στέγη. Δὲν ἀκούσθηκε καμμιὰ διαμαρτυρία. Τριάντα ὀκτὼ μέλη τοῦ συμβουλίου τῶν γερόντων ποὺ τότε, ἀντὶ τοῦ ἐθνάρχου ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑβραίων, μαστιγώθηκαν δημοσία, μέσα στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς πόλης καὶ μπρὸς στὰ μάτια ὅλων τῶν κατοίκων. Τετρακόσια σπίτια κατεστράφηκαν ἐντελῶς, τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ ἀνταλλαγὲς σταμάτησαν, τὰ ἐργοτάξια δὲν δούλευαν. Ἡ μόνη διέξοδος ποὺ ἔμενε, ἦταν ὁ αὐτοκράτορας. Δύο ἀντιπροσωπεῖες ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἔφθασαν σ' αὐτόν. Ἐπικεφαλῆς τῆς Ἑβραϊκῆς ἀντιπροσωπείας ἦταν

ὁ Φίλων, ἕνας στοχαστὴς τῆς νεο - ἰουδαϊκῆς σχολῆς καὶ μᾶλλον ἥρεμος, παρὰ αὐθάδης, παρ' ὅλο ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση ὑπερασπίζονταν ἐνεργὰ τὴν ὑπόθεσή του. Οἱ Ἀντισημῖτες εἶχαν ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀπίωνα, ἐπίσης Ἀλεξανδρινὸ στοχαστὴ καὶ συγγραφέα, τὴν «παγκόσμια καμπάνα», ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ αὐτοκράτορας Τιβέριος, γεμᾶτον παχιὰ λόγια καὶ ἀκόμα πιὸ μεγάλα ψέμματα, ποὺ ἔκανε ὅτι τὰ ἤξερε ὅλα καὶ εἶχε τὴν μεγαλύτερη ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὁ Ἀπίων, γνώριζε τοὺς ἀνθρώπους ἢ μᾶλλον ἂν ὄχι τοὺς ἀνθρώπους τουλάχιστο τὴν ἀναξιότητά τους. Ἦταν βετεράνος τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς προδοσίας, γρήγορος στὸ μυαλό, ἔξυπνος, ξεδιάντροπος καὶ ἀπεριόριστα νομοταγής. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ φάνηκε, ποῦ θὰ κατέληγε ἡ ὑπόθεση. Ὁ αὐτοκράτορας δέχθηκε καὶ τὶς δύο ἀντιπροσωπεῖες, τὴν ὥρα ποὺ ἐπιθεωροῦσε τοὺς κήπους του. Ἀντὶ ὅμως ν' ἀκούσει τοὺς παραπονούμενους, ἄρχισε νὰ τοὺς κάνει γελοῖες ἐρωτήσεις. Οἱ Ἀντισημῖτες, παραβιάζοντας τὴν τάξη, ἔβαζαν τὰ γέλοια στὰ δυνατά. Κι' ὁ αὐτοκράτορας, ἔχοντας καλὴ διάθεση, δὲν προχώρησε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφράσει τὴν λύπη του, γιατὶ αὐτοί, οἱ καθ' ὅλα τὰ ἄλλα καλοὶ ἄνθρωποι, δυστυχῶς, δὲν μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὴν ἐμφυτη θεία φύση του. Κι' αὐτὸ ἦταν ἐκεῖνο, ποὺ τὸν ἐνοιέφερε. Κι' ἔτσι, νίκησε ὁ Ἀπίων κι' ὅπου ἤθελαν οἱ Ἀντισημῖτες, μετέτρεπαν τὶς Συναγωγὲς σὲ ναοὺς τοῦ Γάϊου» *.

Στὴ Ρώμη, οἱ διαθέσιμες στρατιωτικὲς δυνάμεις, ἦταν ἀρκετὰ δυνατές, ἀλλὰ καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἦταν πολὺ ἀντίθετα διατεθειμένοι, γιὰ ὁποιαδήποτε κίνηση τῶν μαζῶν, ὥστε παρόμοιες σκηνὲς νὰ μὴ μποροῦν νὰ γίνουν. Μόλις ὅμως σταθεροποιήθηκε ἡ αὐτοκρατορικὴ δύναμη καὶ οἱ Καίσαρες, δὲν χρειάζονταν περισσότερο τοὺς Ἑβραίους, ἄρχισαν νὰ τοὺς ἀπεχθάνωνται, δηλαδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς δίνει πολὺ στὰ νεῦρα ἡ διεθνὴς αὐτὴ θρησκευτικὴ ὀργάνωση, ποὺ δημιουργοῦσε κι' ὡρισμένες ὑποψίες γιὰ δεχόμενη ἕνωση, ἔστω καὶ τὴν πιὸ ἀκίνδυνη.

Ὁ Ἰώσηπος, ἐξηγεῖ τὶς διώξεις τῶν Ἑβραίων, ποὺ ἔγιναν ἐπὶ Τιβερίου, μὲ τὸν παρακάτω τρόπο: «Ὑπῆρχε ἕνας Ἑβραῖ-

---

* Mommsen. Romische Geschichte, V, p. 515 f.

στὴν Ρώμη, ἕνας πέρα γιὰ πέρα ἄθεος, ποὺ εἶχε κάνει πολλὰ κακὰ στὸν τόπο του καὶ ἐδραπέτευσε γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν τιμωρία. Προσποιοῦνταν τὸν δάσκαλο τοῦ Νόμου τοῦ Μωϋσῆ, ἔσμιξε μὲ ἄλλους τρεῖς συνωμότες καὶ ἔπεισε τὴν Φουλβία, μιὰ εὐγενῆ κυρία, ποὺ εἶχε ἀσπασθεῖ τὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία καὶ ἔπαιρνε δόηγίες ἀπ' αὐτόν, νὰ στείλει ἕνα δῶρο ἀπὸ χρυσὸ καὶ πορφύρα στὸν ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ. Κι' ὅταν πῆραν τὸ δῶρο ἀπ' τὴν γυναῖκα αὐτή, τὸ χρησιμοποίησαν γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἔτσι, ὅπως ἦταν ἡ ἀρχική τους πρόθεση. Ἔπειτα ἀπὸ παράκληση τῆς Φουλβίας, ὁ ἄνδρας της Σατούρνιος, παραπονέθηκε στὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο, τὸν φίλο του, καὶ ὁ αὐτοκράτορας διέταξε τὸ ἄμεσο διώξιμο ὅλων τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Ρώμη. Τέσσερις χιλιάδες ἀπ' αὐτοὺς ἐπιστρατεύθηκαν καὶ στάλθηκαν στὴν Σαρδηνία» *.

Ἡ ἀφήγηση εἶναι ἐνδιαφέρουσα, γιατὶ δείχνει τὴν κλίση τῶν εὐγενῶν κυριῶν τῆς Ρώμης πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμό. Ἐὰν πραγματικὰ ἡ περίπτωση αὐτὴ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ παροὺν τόσο αὐστηρὰ μέτρα ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους τῆς Ρώμης, ὡστόσο, δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ αἰτία. Θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ τιμωρηθεῖ ὁ φταίχτης, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐχθρικὴ αὐτὴ διάθεση ἐνάντια στὸν Ἰουδαϊσμό. Εἴδαμε πῶς κι' ὁ Γάϊος ὁ Καλλιγούλας, ἦταν τὸ ἴδιο ἐχθρικὰ διατεθειμένος. Ἐπὶ Κλαυδίου (41—54 μ. Χ.), οἱ Ἑβραῖοι διώχθηκαν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴν Ρώμη. Κι' αὐτὸ ἔγινε, λέει ὁ Σουετώνιος (Κλαύδιος, κεφ. 25), γιατὶ προκαλοῦσαν ταραχές, κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση κάποιου Χριστοῦ. Αὐτὸς ὁ Χριστὸς δὲν ἦταν γεννημένος Ἑβραῖος, ἀλλὰ ἕνας γυρισμένος Ἕλληνας. Ἐδῶ διαπιστώνουμε στοιχεῖα ἀντισημιτισμοῦ μαζὶ μὲ στοιχεῖα γιὰ τὴν δύναμη τῆς προπαγάνδας.

ε) Ἱερουσαλήμ.

Ἔπειτα ἀπὸ μιὰ τέτοια στάση, τόσο τῶν ἀρχῶν ὅσο καὶ τῶν

---

* Antiquities, XVIII, 3, 5.

λαϊκῶν μαζῶν ἀπέναντί τους, εἶναι φανερό, πῶς οἱ Ἑβραῖοι, παρ' ὅλη τὴν πρόοδο ποὺ ἔκαναν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο ἀδύνατο νὰ ἔχουν μιὰν ἀνθηρὴ οἰκονομία στὴν πατρίδα τους, ὡστόσο, πάντα νοσταλγοῦσαν τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ περίχωρά της, τὴν μόνη γωνιὰ τῆς γῆς, ὅπου θὰ ἦταν ἀφεντικὰ στὰ σπίτια τους, τουλάχιστο σὲ ὡρισμένο βαθμό, καὶ ὅπου ὅλοι οἱ κάτοικοι θὰ ἦταν Ἑβραῖοι: ἡ μόνη γωνιὰ πάνω στὴ γῆ, ἄπου θὰ μποροῦσε ν' ἀρχίσει ἡ δημιουργία τοῦ μεγάλου Ἑβραϊκοῦ βασιλείου κι' ὅπου ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας, θὰ μποροῦσε νὰ ἱδρύσει τὸ κράτος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Ἡ Ἱερουσαλήμ, παρέμενε τὸ κέντρο καὶ ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καὶ τὰ δύο ἀναπτύσσονταν μαζί. Γιὰ μιὰ ἄλλη φορὰ ἔγινε μιὰ πλούσια πόλη μὲ κάπου 200.000 κατοίκους. Ἀντίθετα ὅμως, ἀπὸ τὶς ἡμέρες τοῦ Δαυῒδ καὶ τοῦ Σολομῶντα, ἡ Ἱερουσαλήμ, δὲν ἀντλοῦσε πιὰ τὸ μεγαλεῖο της καὶ τὸν πλοῦτο της ἀπὸ τὴν στρατιωτική της δύναμη ἢ τὸ ἐμπόριο τῶν λαῶν τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸν Ναὸ τοῦ Ἰεχωβᾶ. Κάθε Ἑβραῖος, ὅπου κι' ἂν ζοῦσε, ἦταν ὑποχρεωμένος κάθε χρόνο νὰ καταβάλει δυὸ δραχμὲς φόρο γιὰ τὸν Ναό, γιὰ τὴν διατήρησή του, στέλνοντάς τις στὴν Ἱερουσαλήμ.

Ἐξ ἄλλου, πολλὰ πρόσθετα καὶ ἔκτακτα δῶρα κυλοῦσαν πρὸς τὸν Ναό. Καὶ φυσικά, δὲν εἶχαν ἄλλα τὴν τύχη τοῦ πολύτιμου δώρου τῆς Φουλβίας, ὅπως ἐξιστορεῖ ὁ Ἰώσηπος, γιὰ νὰ γίνωνται λεία στὰ χέρια τῶν ἀπατεώνων, ὅπως μὲ κείνους τοὺς τέσσερις Ἑβραίους. Ἐκτὸς ἀπ' ἄλλα αὐτὰ ὅμως, ἕκάθε εὐσεβὴς Ἑβραῖος εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ πάει τουλάχιστο μιὰ φορὰ στὴ ζωή του στοὺς ἁγίους τόπους, ὅπου ζοῦσε ὁ Θεός του κι' ὅπου μόνο ἐκεῖ θὰ δέχονταν ὁ ἴδιος τὶς προσφορὲς πρὸς αὐτόν. Οἱ Συναγωγὲς τῶν Ἑβραίων στὶς διάφορες πόλεις ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, ἦταν μόνο τόποι συγκέντρωσης καὶ προσευχῆς—καὶ σχολεῖα—, ὄχι ὅμως καὶ ναοὶ στοὺς ὁποίους προσφέρονταν θυσίες πρὸς τὸν Ἰεχωβᾶ.

Οἱ φόροι γιὰ τὸν Ναὸ καὶ οἱ πορεῖες τῶν πιστῶν στοὺς ἁγίους τόπους, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα, νὰ συγκεντρωθοῦν μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ νὰ δώσουν δουλειὰ σὲ πολλοὺς κατοίκους τ[illegible] ἔμεσα, ε τε ἔμμεσα, ἡ λα-

τρεία τοῦ Ἰεχωβᾶ στὴν Ἱερουσαλὴμ ἔδινε δουλειά, ὄχι μόνο στοὺς ἱερεῖς τοῦ Ναοῦ καὶ στοὺς ἀντιγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ στοὺς μαγαζάτορες καὶ στοὺς χρηματιστές, στοὺς βιοτέχνες καὶ στοὺς γεωργούς στοὺς βοσκοὺς καὶ στοὺς ψαράδες τῆς Ἰουδαίας καὶ τῆς Γαλιλαίας, ποὺ ἔβρισκαν μιὰ θαυμάσια ἀγορὰ γιὰ τὰ σιτηρά τους καὶ τ μέλι τους, γιὰ τ' ἀρνιά τους καὶ τὰ κατσίκια τους, καὶ γιὰ τὰ ψάρια τους, ποὺ τὰ ἔπιαναν στὶς ἀκτὲς τῆς θάλασσας τῆς Χιννερὲτ στὴ Γαλιλαία καὶ τὰ ἔφερναν γιὰ ἀποξήρανση κι' ἁλάτισμα στὴν Ἱερουσαλήμ. Κι' ἂν ὁ Ἰησοῦς βρῆκε μέσα στὸν Ναὸ ἀγοραστὲς καὶ πουλητές, χρηματιστές, ποὺ ἄλλαζαν λεφτὰ καὶ πουλητὲς περιστεριῶν, σ' αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε τίποτε τὸ ἀντίθετο μὲ τὴν λειτουργία τοῦ Ναοῦ στὶς συνθῆκες τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ὅτι κι' ἂν προστέθηκε στὴν Ἑβραϊκὴ φιλολογία, ποὺ ν' ἀναφέρεται στὶς συνθῆκες τῶν προγόνων τους, αὐτὸ ἔγινε στὶς μέρες τῆς δημιουργίας της. Τώρα, ὅλος ὁ Ἑβραϊσμὸς κυριολεκτικά, ζοῦσε ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ἰεχωβᾶ ποὺ τοὺς ἀπειλοῦσε μὲ καταστροφή, ἂν σταματοῦσαν νὰ τὸν λατρεύουν ἢ ἂν ἡ λατρεία τους ἔπαιρνε διαφορετικὲς μορφές. Ἔγιναν προσπάθειες γιὰ τὴν ἵδρυση κι' ἄλλων ναῶν τοῦ Ἰεχωβᾶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ.

Κάποιος Ὠνίας, υἱὸς ἑνὸς Ἑβραίου ἀνώτερου ἱερωμένου, ἔχτισε ἕνα ναὸ στὸν Ἰεχωβᾶ, στὴν Αἴγυπτο, ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλοπάτορα (173—146 π. Χ.), μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ. Κι' αὐτό, γιατὶ ὁ τελευταῖος ἔλπιζε πὼς οἱ Ἑβραῖοι θὰ ἦταν περισσότερο νομοταγεῖς ὑπήκοοι, ἂν τοὺς ἔχτιζε ἕνα δικό τους ναὸ στὴν χώρα του.

Ἀλλὰ κι' ὁ ναός, ποτὲ δὲν ἐσήμαινε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή του, ὅπως καὶ ἡ νομιμοφροσύνη τῶν Ἑβραίων τῆς Αἰγύπτου. Ἔμεναν στὴν Αἴγυπτο καὶ συνέχιζαν νὰ εἶναι ξένοι, μιὰ μειονότητα ποὺ τὴν ἀνέχονταν. Πῶς μποροῦσε νὰ ἐμφανισθεῖ ἐκεῖ ἕνας Μεσσίας, γιὰ νὰ φέρει στὸν λαό του ἀνεξαρτησία κι' ἐθνικὸ μεγαλεῖο; Καὶ ἡ πίστη στὸν Μεσσία, ἦταν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους παράγοντες στὴν λατρεία τοῦ Ἰεχωβᾶ.

Εἶχε δημιουργηθεῖ μεγάλη δυσαρέσκεια γύρω ἀπὸ ἕνα διαμφισβητούμενο ναό, ὄχι καὶ τόσο μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, στὸ βουνὸ Γκεριζίμ, κοντὰ στὸ Σιχέμ, ποὺ εἶχε κτισθεῖ - σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἰώσηπου - ἐπὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀπὸ

:ὴν αἵρεση τῶν Σαμαρειτῶν, κατὰ τὸν Schürer, ὅμως, ἕναν αἰῶ-να νωρίτερα. Ἐκεῖ οἱ Σαμαρεῖτες λάτρευαν τὸν θεό τους Ἰεχωβά. Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, ὅτι ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀνταγωνιστὲς ἀναπτύχθηκε μιὰ φοβερὴ ἐχθρότητα. Ἡ παληὰ ὅμως ἐπιχείρηση, ἦταν πολὺ πλούσια καὶ μὲ φήμη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πάθει ζημιὰ ἀπὸ τὸν νέο ἀντίπαλο. Παρ' ὅλη τὴν προπαγάνδα τῶν Σαμαρειτῶν, δὲν ἀναπτύχθηκαν καὶ τόσο πολὺ ὅσο οἱ Ἑβραῖοι, ποὺ εἶχαν ἕδρα τοῦ Θεοῦ τους τὴν Ἱερουσαλήμ.

Κάθε ἀπειλὴ ἐνάντια στὸ μονοπώλιο τῆς Ἱερουσαλήμ, ἔκανε τοὺς κατοίκους της νὰ εἶναι ἄτεγκτοι γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς «καθαρότητας», τῆς λατρείας της καὶ ν' ἀντιτίθενται μὲ φανατισμὸ σὲ κάθε προσπάθεια, ποὺ θὰ ἐπεδίωκε κάποια ἀλλαγή. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινάει ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν Ἑβραίων τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ δὲν ἔμοιαζε καθόλου μὲ τὴν θρησκευτικὴ πλατειὰ ἀντίληψη ἄλλων λαῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γιὰ τοὺς ἄλλους λαούς, οἱ θεοί τους χρησίμευαν γιὰ τὴν ἐξήγηση μιᾶς σειρᾶς μυστηριωδῶν γεγονότων, μιὰ πηγὴ ἄνεσης καὶ βοήθειας σὲ καταστάσεις, ποὺ οἱ ἀνθρώπινες δυνάμεις φαίνονταν νὰ τοὺς ἐγκαταλείπουν. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους ὅμως τῆς Παλαιστίνης, ἦταν ἕνα μέσο ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν ζωή. Ὅ,τι ἦταν ὅλοι οἱ ἄλλοι θεοὶ γιὰ τοὺς ἱερεῖς τους, ἐδῶ ἦταν γιὰ ὁλόκληρο τὸν λαό. Ὁ παπαδίστικος φανατισμὸς στὴν Παλαιστίνη, εἶχε μετατραπεῖ σὲ φανατισμὸ ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ.

Παρ' ὅλο ὅμως ὅτι ὑπερέσπιζαν τὴν λατρεία τοῦ Ἰεχωβὰ σὰν ἕνας ἄνθρωπος, ὅταν κανένας ἀποπειρώταν νὰ τὴν προσβάλει, ὥστόσο, ὑπόκειντταν κι' αὐτοὶ στὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ ἀκ' αὐτὲς δὲν γλύτωσε οὔτε κι' αὐτὴ ἡ Ἱερουσαλήμ. Κάθε τάξη, προσπαθοῦσε νὰ εὐχαριστήσει τὸν Ἰεχωβὰ καὶ νὰ προστατεύσει τὸν Ναό του κατὰ τὸν δικό της τρόπο. Καθένας ἑρμήνευε τὴν ἔλευση τοῦ Μεσσία, κατὰ διαφορετικὸ τρόπο.

στ) Οἱ Σαδδουκαῖοι.

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο, τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς ἱστορίας του,

γιὰ τὸν Ἑβραϊκὸ πόλεμο, ὁ Ἰώσηπος, ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν τρία ρεύματα ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους : οἱ Φαρισαῖοι, οἱ Σαδδουκαῖοι, καὶ οἱ Ἐσσαῖοι. Γιὰ τοὺς δύο πρώτους γράφει :

«Ἀπὸ τὶς δύο ἄλλες αἱρέσεις, οἱ Φαρισαῖοι, θεωροῦνται ο πιὸ αὐστηροὶ ἑρμηνευτὲς τοῦ Νόμου. Ἦταν οἱ πρῶτοι, ποὺ συγκρότησαν αἵρεση. Πιστεύουν, ὅτι ὅλα καθορίζονται ἀκὸ τὸν Θεὸ καὶ τὴν μοῖρα. Κατὰ τὴν γνώμη τους, οἱ καλὲς ἢ κακὲς πράξει ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ὡστόσο ὅμως καὶ ἡ μοῖρα ἐπιδρᾶ πάνω σ' αὐτές. Πιστεύουν πὼς ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη κι' ὅτι οἱ ψυχὲς τῶν καλῶν μπαίνουν σὲ νέα σώματα, ἐνῶ οἱ ἁμαρτωλὲς βασανίζονται αἰώνια.

«Ἡ ἄλλη αἵρεση εἶναι οἱ Σαδδουκαῖοι. Αὐτοί, ἀρνοῦνται τὸν ρόλο τῆς μοίρας καὶ λένε ὅτι ὁ Θεός, δὲν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς καλὲς ἢ κακὲς πράξεις τοῦ καθενός. Ἐξαρτᾶται ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἐλεύθερη θέλησή του, μπορεῖ νὰ κάνει τὸ ἕνα καὶ νὰ ἀποφύγει τὸ ἄλλο. Ἐπίσης, δὲν παραδέχονται ὅτι οἱ ψυχὲς εἶναι ἀθάνατες κι' ὅτι ὑπάρχει τιμωρία ἢ ἀμοιβὴ μετὰ θάνατο.

«Οἱ Φαρισαῖοι βοηθοῦν τοὺς ἄλλους καὶ προσπαθοῦν νὰ ζοῦν ἁρμονικὰ μὲ τὸν ἄλλο λαό. Οἱ Σαδδουκαῖοι εἶναι αὐστηροὶ ἀκόμα καὶ ἀναμεταξύ τους καὶ σκληροί, τόσο ἀπέναντι στοὺς συμπατριῶτες τους, ὅσο καὶ πρὸς τοὺς ξένους».

Ἀκὸ ὅτι ἀναφέρεται πιὸ πάνω, οἱ αἱρέσεις φαίνονται σὰν ἀντιπροσωπευτικὲς διαφόρων θρησκευτικῶν ἀπόψεων. Καὶ παρ' ὅλο τὸ γεγονός, ὅτι μέχρι τώρα, τὴν Ἑβραϊκὴ ἱστορία τὴν μελέτησαν ἀποκλειστικὰ θεολόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ θρησκεία εἶναι τὸ πᾶν, ἐνῶ οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ δὲν σημαίνουν τίποτε, ὡστόσο, διαπίστωσαν, ὅτι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς Σαδδουκαίους καὶ τοὺς Φαρισαίους, βασικὰ δὲν εἶχε θρησκευτικὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ ἦταν μιὰ ταξικὴ ἀντίθεση, μιὰ ἀντίθεση, ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς καὶ τὸ Τρίτο Κράτος, πρὶν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ ἐπανάσταση.

Οἱ Σαδδουκαῖοι ἀντιπροσώπευαν τὴν ἱερατικὴ εὐγένεια, ποὺ εἶχε πάρει τὴν ἐξουσία τοῦ Ἑβραϊκοῦ κράτους στὰ χέρια της καὶ τὴν ἐξασκοῦσε πρῶτα κάτω ἀπὸ τὴν Περσικὴ κυριαρχία καὶ ἀργότερα ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἡ ὁμά

δα αὐτή, εἶχε ἀπεριόριστη ἐπιρροὴ πάνω στὸν Ναὸ καὶ κατὰ συνέπεια στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ σ' ὅλο τὸν Ἰουδαϊσμό. Εἰσέπρατταν ὅλες τὶς εἰσφορές, ποὺ ἔρχόνταν γιὰ τὸ Ναό, κι' αὐτὲς δὲν ἦταν καὶ μικρές. Μέχρι τὴν Μετοικεσία, τὰ εἰσοδήματα τοῦ κλήρου ἦταν μέτρια καὶ ὄχι ταχτικά. Ἔπειτα ὅμως ἀπὸ τὴν Μετοικεσία, αὐξήθηκαν σημαντικά. Ἀναφέραμε ἤδη, τὸν φόρο τῶν δύο δραχμῶν (ἢ μισὸ οἰκλο, περίπου 40 σέντς), ποὺ κάθε ἀρσενικὸς Ἑβραῖος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλει στὸν Ναό, φτωχός ἢ πλούσιος, ἀπὸ ἡλικία δύο χρόνων καὶ πάνω. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ἦταν καὶ τὰ δῶρα. Γιὰ τὸ ποσὸν τῶν χρημάτων αὐτῶν μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι κάποτε ὁ Μιθριδάτης κατέσχε στὸ νησὶ τῆς Κῶ 800 τάλαντα, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν Ναό*.

Ὁ Κικέρων, ὑπερασπιζόμενος τὸν Φλάκκο (59 π.Χ.), ποὺ πρὶν δυὸ χρόνια, ἦταν κυβερνήτης τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, εἶπε: «Ἐφ' ὅσον τὰ χρήματα τῶν Ἑβραίων ἐξάγονται κάθε χρόνο ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ ἀπ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ, ὁ Φλάκκος, ἔβγαλε διάταγμα, ποὺ ν' ἀπαγορεύει τὴν ἐξαγωγὴ (στὴν Ἱερουσαλήμ), χρημάτων ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἀσίας (Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία)». Ὁ Κικέρων σὲ συνέχεια ἀναφέρει πὼς ὁ Φλάκκος κατέσχε χρήματα, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ γιὰ τὸν Ναό, σὲ διάφορα μέρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· μόνο στὴν Ἀπαμαία εἶχαν μαζευθεῖ πάνω ἀπὸ τριάντα κιλὰ χρυσάφι.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ὑπῆρχαν καὶ οἱ θυσίες. Στὶς ἀρχές, οἱ θύτες, ἔτρωγαν τὰ ζῶα ποὺ θυσίαζαν, σὲ μιὰ διασκεδαστικὴ γιορτὴ καὶ οἱ ἱερεῖς στὴν περίπτωση αὐτὴ ἁπλῶς συμμετεῖχαν. Μετὰ τὴν Μετοικεσία, τὸ μερίδιο τῶν θυτῶν, ὅλο καὶ μίκραινε, ἐνῶ ἀντίθετα, τὸ μερίδιο τῶν ἱερέων συνεχῶς μεγάλωνε. Καὶ κεῖνο, ποὺ πρὶν ἦταν ἕνα δῶρο σὲ ἕνα χαρούμενο γλέντι καὶ ποὺ στὴν κατανάλωσή του ἔπαιρνε μέρος κι' ὁ ἴδιος ὁ δωρητὴς σὰν μέλος μιᾶς χαρούμενης παρέας—εὐχαριστώντας ὄχι μόνο τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτό του—τώρα πῆρε τὴν μορφὴ τοῦ φόρου σὲ εἶδος,

---

* Josephus, Antiquities, XIV, 7, 1 τάλαντο = 1200 δολλάρια.

ποὺ τὸν ἀξίωνε ὁ Θεὸς γιὰ τὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ γιὰ τοὺς ἱερεῖς του.

Οἱ φόροι αὐτοί, συνεχῶς ἀπέδιδαν ὅλο καὶ περισσότερα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θυσίες σὲ ζῶα κι' ἄλλα φαγώσιμα, ποὺ ἦταν οἱ ἀποκλειστικὲς ἀπολαβὲς τῶν ἱερέων, προστέθηκαν καὶ οἱ δεκάτες, ἕνας φόρος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἕνα δέκατο τῆς σοδειᾶς καὶ τὸ πρωτογέννητο ζῶο. Τὸ πρωτογέννητο ἀκὸ τὰ «καθαρὰ» —μεγάλα κερασφόρα καὶ μὴ ζῶα, πρόβατα καὶ κατσίκια, δηλαδὴ ὅτι τρώγονταν—ἔπρεπε νὰ προσφέρωνται στὸ Ναὸ τοῦ Θεοῦ, σὲ εἶδος. Τὰ «ἀκάθαρτα» ζῶα, δηλαδὴ ἄλογα, γάϊδαροι, καμῆλες, ἔπρεπε νὰ ἐκποιηθοῦν καὶ νὰ προσφερθοῦν τὰ χρήματα. Τὸ ἴδιο ἀφοροῦσε καὶ στὸ πρωτογέννητο ἀρσενικὸ τέκνο στοὺς ἀνθρώπους: στοίχιζε πέντε σίκλους.

Στὸ Βιβλίο τοῦ Νεεμία, κεφάλαιο 10, στίχος 32 καὶ συνέχεια βρίσκουμε μιὰ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ τί ἔπαιρνε ὁ Ἑβραϊκὸς κλῆρος ἀπὸ τὸν λαό, ποὺ ἀργότερα, αὐξήθηκε ἀκόμα περισσότερο: ἔτσι τὸ τρίτο τοῦ σίκλου σύντομα αὐξήθηκε στὸ μισὸ σίκλο:

«Διετάξαμεν ἔτι εἰς ἑαυτούς, νὰ ἐπιφορτισθῶμεν νὰ δίδωμεν κατ' ἔτος ἓν τρίτον τοῦ σίκλου, διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ ἡμῶν... Καὶ ἐρρίψαμεν κλήρους μεταξὺ τῶν ἱερέων, τῶν Λευϊτῶν, καὶ τοῦ λαοῦ, περὶ τῆς προσφορᾶς τῶν ξύλων, διὰ νὰ φέρωσιν αὐτὰ εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ ἡμῶν, κατὰ τοὺς οἴκους τῶν πατριῶν ἡμῶν, ἐν ὡρισμένοις καιροῖς κατ' ἔτος, διὰ νὰ καίωσιν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον Κυρίου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὸ γεγραμμένον ἐν τῷ νόμῳ· καὶ διὰ νὰ φέρωμεν τὰ πρωτογεννήματα τῆς γῆς ἡμῶν, καὶ τὰ πρωτογεννήματα τῶν καρπῶν παντὸς δένδρου, κατ' ἔτος, πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου· καὶ τὰ πρωτότοκα τῶν υἱῶν ἡμῶν, καὶ τῶν κτηνῶν ἡμῶν, κατὰ τὸ γεγραμμένον ἐν τῷ νόμῳ, καὶ τὰ πρωτότοκα τῶν βοῶν ἡμῶν καὶ τῶν ποιμνίων ἡμῶν, νὰ φέρωμεν αὐτὰ εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ ἡμῶν, πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοὺς λειτουργοῦντας ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ θεοῦ ἡμῶν· καὶ νὰ φέρωμεν τὰς ἀπαρχὰς τοῦ φυράματος ἡμῶν, καὶ τὰς προσφορὰς ἡμῶν, καὶ τοὺς καρποὺς παντὸς δένδρου, οἴνου καὶ ἐλαίου, πρὸς τοὺς ἱερεῖς, εἰς τὰ οἰκήματα τοῦ οἴκου τοῦ θεοῦ ἡμῶν· καὶ τὰ δέκατα τῆς γῆς ἡμῶν πρὸς τοὺς Λευΐτας, καὶ αὐτοὶ οἱ Λευῖται νὰ λαμβάνωσιν τὰ δέκατα ἐν πάσαις ταῖς πόλεσι τῆς γεωργίας

ἡμῶν. Καὶ ὁ ἱερεύς, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀαρὼν θέλει εἶσθαι μετὰ τῶν Λευϊτῶν, ὅταν οἱ Λευῖται λαμβάνωσι τὰ δέκατα· καὶ οἱ Λευῖται θέλουσιν ἀναφέρει τὸ δέκατον τῶν δεκάτων εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, εἰς τὰ οἰκήματα τοῦ οἴκου τοῦ θησαυροῦ. Διότι οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ καὶ οἱ υἱοὶ Λευῖ θέλουσι φέρει τὰς προσφορὰς τοῦ σίτου, τοῦ οἴνου, καὶ τοῦ ἐλαίου, εἰς τὰ οἰκήματα, ὅπου εἶναι τὰ σκεύη τοῦ ἁγιαστηρίου, καὶ οἱ ἱερεῖς οἱ λειτουργοῦντες, καὶ οἱ πυλωροί, καὶ οἱ ψαλμῳδοί· καὶ δὲν θέλομεν ἐγκαταλείψει τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ ἡμῶν».

Βλέπουμε ὅτι ὁ Ναὸς δὲν ἦταν κάτι τὸ παρόμοιο μὲ κάτι, ἂς ποῦμε, σὰν τὴν Ἐκκλησία. Εἶχε τεράστιες ἀποθῆκες ὅπου ἀποθηκεύονταν μεγάλες ποσότητες τροφίμων, ὅπως καὶ χρυσαφιοῦ καὶ ἀσημιοῦ. Καὶ ἀνάλογα ὀχυρώνονταν καλὰ καὶ φυλάγονταν. Ὅπως καὶ στοὺς ἐθνικοὺς ναούς, ἦταν ἕνα μέρος ὅπου εἰδικὰ φυλάγουνταν χρῆμα καὶ περιουσία. Τὶς ἀποθῆκες χρησιμοποιοῦσε μάλιστα καὶ τὸ κοινὸ γιὰ φύλαξη τῶν πολύτιμων πραγμάτων του. Κι' ἂς εἴμαστε βέβαιοι, ὅτι ἡ λειτουργία τῶν ἀποθηκῶν κλπ. δὲν γινόταν δωρεὰν ὑπὸ τοῦ Ἰεχωβᾶ.

Τὸ βέβαιο εἶναι, ὅτι ὁ πλοῦτος τοῦ κλήρου τῆς Ἱερουσαλήμ, αὐξάνονταν καταπληκτικά.

Ὁ Μάρκος Κράσσος, ὁ συνωμότης μὲ τὸν Καίσαρα, ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, ὅταν ἔκανε τὴν ληστρική του ἐκστρατεία ἐνάντια στοὺς Πάρθους. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ κεῖ, πῆρε μαζί του ὅλους τοὺς θησαυροὺς ἀπὸ τὸν Ναὸ τῶν Ἑβραίων.

«Ὅταν ὁ Κράσσος ἑτοιμάζονταν νὰ κινηθεῖ ἐνάντια στοὺς Πάρθους, ἦρθε στὴν Ἰουδαία καὶ πῆρε ἀπὸ τὸν Ναὸ ὅλα τὰ λεφτὰ ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Πομπήϊος, 2000 τάλαντα, μαζὶ μ' ὅλο τὸν χρυσό, ποὺ δὲν εἶχε μετατραπεῖ ἀκόμα σὲ νομίσματα ἀξίας 8000 ταλάντων. Τέλος ἔκλεψε μιὰ πλάκα χρυσό, ποὺ ζύγιζε τριακόσιες μίνες· σὲ μᾶς μιὰ μίνα ζυγίζει διόμισυ λίτρες»*.

Ὅλα αὐτὰ μαζὶ φτάνουν τὰ δώδεκα ἑκατομμύρια δολλάρια. Ὁ κλῆρος ἦταν μιὰ κληρονομικὴ ἀριστοκρατία. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰώσηπο (Κατὰ Ἀπίωνος, I, 22), ποὺ στηρίζεται στὸν Ἑκαταῖο,

---

* Josephus, Antiquities, XIV, 7.

ὑπῆρχαν «1500 Ἑβραῖοι ἱερεῖς, ποὺ εἰσέπρατταν τὴν δεκάτη καὶ κυβερνοῦσαν τὴν κοινότητα».

Ἀκόμα καὶ ἀναμεταξύ τους, εἶχαν χωρισθεῖ σὲ κατώτερη καὶ ἀνώτερη ἀριστοκρατία. Μερικὲς οἰκογένειες εἶχαν καταφέρει νὰ πάρουν ὅλη τὴ δύναμη τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια τους, γιὰ ν' αὐξήσουν τὰ πλούτη τους, πρᾶγμα ποὺ σὲ συνέχεια δυνάμωσε καὶ τὴν ἐπιρροή τους. Σχημάτισαν μιὰ στενὴ κλίκα, ποὺ κάντα ἀνάδειχνε τοὺς ἱερεῖς μέσα ἀπὸ τὸν κύκλο τους. Δυνάμωσαν τὴν ἐξουσία τους, χρησιμοποιοῦντες μισθοφόρους ποὺ τὴν προστάτευαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἱερεῖς, πάνω στοὺς ὁποίους κατάφεραν νὰ κυριαρχήσουν.

Κι' ἔτσι, ὁ Ἰώσηπος, μᾶς λέγει: «Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὁ βασιληᾶς Ἀγρίππας, παρέδωσε τὸν ἀνώτερο κλῆρο στὸν Ἰσμαήλ, ποὺ ἦταν υἱὸς τοῦ Φάδη. Πάντως, οἱ ἀνώτεροι κληρικοί, ἤρθαν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἡγέτες τοῦ λαοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς, μάζευε γύρω του λαὸ ἀκὸ τοὺς πιὸ ἀπελπισμένους καὶ ταραχοποιοὺς καὶ γίνονταν ἀρχηγός τους. Κατὰ καιρούς, πιάνονταν στὰ λόγια γιὰ νὰ προσβάλει ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ σὲ συνέχεια νὰ ἀρχίσουν τὶς πετριές. Κανένας δὲν τοὺς ἐμπόδιζε. Στὴν πόλη ὠργίαζε ἡ βία, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχαν νόμοι. Τέλος, οἱ ἀνώτεροι κληρικοί, ἀποθρασύνθηκαν σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ στέλουν τοὺς ὑπηρέτες τους στὶς σιταποθῆκες, γιὰ νὰ πάρουν τὴν δεκάτη ἀπὸ ἄλλους ἱερεῖς, ἔτσι, ὥστε μερικοὶ ἱερεῖς, νὰ πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα *.

Ἡ κατάσταση ἔφθασε στὸ σημεῖο αὐτό, ὅταν καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ κοινότητα πλησίαζε πρὸς τὸ τέλος της. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, ἡ ἀριστοκρατία τοῦ κλήρου τοποθέτησε τὸν ἑαυτό της πάνω ἀπὸ τὴν μᾶζα τοῦ λαοῦ καὶ υἱοθέτησε ἀπόψεις καὶ τάσεις, ποὺ ἀντιβαίνονταν στὶς ἀπόψεις τοῦ λαοῦ, καὶ ἰδιαίτερα μάλιστα, τοῦ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ τῆς Παλαιστίνης. Αὐτό, ἦταν ἰδιαίτερα ξεκάθαρο στὸν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Εἴδαμε πὼς ἡ Παλαιστίνη, λόγω τῆς γεωγραφικῆς της θέσης, βρίσκονταν πάντα κάτω ἀπὸ ξενικὸ ζυγὸ ἢ τουλάχιστο κάτω ἀπὸ τὸν κίνδυνο ὑποταγῆς. Καὶ ὑπῆρχαν δύο τρόποι γιὰ νὰ ἀπο-

---

* Jewish Antiquities, XX. 8, 8, cf. 9, 2.

κρούσουν τὸν κίνδυνο αὐτὸν ἢ νὰ τὸν μαλακώσουν : διπλωματία ἢ ἔνοπλη ἐξέγερση.

Ὅσο ὑπῆρχε ἡ Περσικὴ Αὐτοκρατορία, καμμία ἀπ' τὶς δύο αὐτὲς λύσεις δὲν φαίνονταν καὶ τόσο ἀποτελεσματικὴ ἡ κατάσταση ὅμως ἄλλαξε ἔπειτα ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Τὸ νέο κράτος, ποὺ δημιούργησε αὐτὸς στὴν θέση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας, μετὰ τὸν θάνατό του διαλύθηκε καὶ γιὰ τὴν κυριαρχία πάνω στὸ Ἰσραήλ, διεξάγονταν τώρα, ὅπως καὶ παληώτερα ἕνας πόλεμος ἀνάμεσα στὸ Βασίλειο τῆς Συρίας —Βαβυλώνας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Τώρα πιὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ Βασίλεια, κυβερνιοῦνταν ἀπὸ Ἑλληνικὲς δυναστεῖες, τοὺς Σελευκίδες καὶ τοὺς Πτολεμαίους, καὶ εἶχαν ἀποκτήσει ἔντονα Ἑλληνικὸ πνεῦμα.

Ἦταν ἀδύνατο νὰ νικηθεῖ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς δυνάμεις, μὲ στρατιωτικὰ μέσα. Ὑπῆρχε ὅμως ἡ δυνατότητα, νὰ νικήσει μὲ μιὰ πονηρὴ διπλωματία, συνάπτοντας συμμαχία μὲ τὸν δυνατότερο, κι' ἔτσι, νὰ κερδίσει μιὰ προνομιοῦχα θέση, σὰν μέρος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐν πάσει περιπτώσει, κάτι τὸ παρόμοιό δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει, ἂν ὑπῆρχε ξενοφοβία καὶ ἀποστροφὴ πρὸς τὸν ἀνώτερο Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τοὺς τρόπους του. Ἀντίθετα, ἦταν ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη ν' ἀσπασθοῦν τὸν πολιτισμὸ αὐτό. Ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ, γνωρίζοντας τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις καλύτερα ἀπ' ὅλον τὸν ἄλλο πληθυσμὸ — λόγω τῆς κοινωνικῆς της θέσης καὶ τῶν ἐπισήμων ἀσχολιῶν της — προχώρησε στὸ βῆμα αὐτό. Οἱ καλὲς τέχνες καὶ γενικά, τὸ ἐπίπεδο ἐκπολιτισμοῦ τῆς ζωῆς στὴν Παλαιστίνη, δὲν εἶχαν ἐξελιχθῆ καὶ τόσο, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν προοδεύσει σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ οὔτε ἄλλος λαὸς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα, δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς φθάσει. Οἱ κυβερνῆτες ὅλων τῶν λαῶν κι' ἀκόμα καὶ τῆς νικήτριας Ρώμης, δανείζονταν μορφὲς καὶ μεθόδους μεγαλείου καὶ διασκεδάσεων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἑλληνικὸς τρόπος ζωῆς, ἔγινε ὁ τρόπος ζωῆς ὅλων τῶν ἐκμεταλλευτῶν, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως ὁ Γαλλικὸς τρόπος ἦταν τὸν 18ο αἰώνα στὴν Εὐρώπη.

Ὅσο περισσότερο ἐντείνονταν ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ Ἑβραϊσμοῦ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία του καὶ ὅσο πιὸ πολὺ πλοῦτο συγ-

κέντρωναν στὰ χέρια τους οἱ ἀριστοκράτες, τόσο περισσότερο ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμό.

Τὸ πρῶτο βιβλίο τῶν Μακκαβαίων, παραπονιέται γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (175 — 164 π.Χ.): «Τὶς μέρες ἐκεῖνες στὸ Ἰσραήλ, ἀναδείχθηκαν ἄνθρωποι ἀνάξιοι. Ἔπεισαν πολλούς, λέγοντας: ἂς ἑνωθοῦμε σὰν ἀδέλφια μὲ τὰ ἔθνη, ποὺ γειτονεύουν μαζί μας! Γιατί, ἀπὸ τότε ποὺ χωρισθήκαμε ἀπ' αὐτούς, ἔχουμε τραβήξει τὰ πάνδεινα! Μιὰ τέτοια κουβέντα, τοὺς ἄρεσε καὶ μερικοὶ ἀπὸ τὸν λαό, εἶπαν πὼς θὰ πήγαιναν στὸν βασιληᾶ. Κι' ἐκεῖνος, τοὺς ἐπέτρεψε νὰ πάρουν τρόπους ζωῆς ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς. Κι' ἔτσι, ἔκτισαν ἕνα Γυμναστήριο στὴν Ἱερουσαλὴμ — (μιὰ σχολὴ γιὰ ἀδλητισμό, ὅπου οἱ ἀθλητὲς ἀσκοῦνταν γυμνοί), — κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἐθνικῶν, ἐπανέφεραν τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς ἐπιδερμίδας τους, ποὺ τοὺς ἔλειπε ἔπειτα ἀκὸ τὴν περιτομὴ καὶ ἐπρόδιδαν τὴν Ἁγία Ἑβραϊκὴ Γραφή, συνδέοντας τὸν ἑαυτό τους μὲ τοὺς ἄπιστους. Ξεπουλιοῦνταν γιὰ νὰ κάνουν σὲ συνέχεια κακό».

Τόσο παραλογίζονταν οἱ κακοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, ποὺ καὶ ψεύτικη ἐπιδερμίδα φοροῦσαν στὸ μέρος ποὺ τοὺς ἔλειπε, ποὺ ἀκόμα ἐγκατέλειπαν καὶ τὰ Ἑβραϊκὰ ὀνόματά τους, γιὰ νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν μὲ Ἑλληνικά. Ἔτσι, ἕνας ἀνώτερος ἱερέας, ποὺ λέγονταν Ἰησοῦς, μετωνομάσθηκε σὲ Ἰάσωνα, ἕνας ἄλλος πάλι, ἐπίσης ἀνώτερος ἱερέας, ἀπὸ Ἰακὶμ ἔγινε Ἄλκιμος, ἕνας Μανεσέχ, ἔγινε Μενέλαος.

Οἱ μάζες τοῦ λαοῦ τῆς Ἰουδαίας, ἀγανακτοῦσαν μὲ τὴ διάδοση τῶν Ἑλληνικῶν συνηθειῶν. Πολλὲς φορὲς ἀναφέραμε, πόσο ἡ βιοτεχνία καὶ οἱ τέχνες στὴν Ἰουδαία ἦταν καθυστερημένες. Ἡ εἰσδυση τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς ἐσήμαινε, ὅτι τὰ ξένα προϊόντα, θὰ ἐκτόπιζαν τὰ ἐγχώρια. Ὁ Ἕλληνας, πάντα ἔρχονταν κι' αὐτὸς σὰν καταπιεστὴς καὶ ἐκμεταλλευτής, ἀκόμα κι' ὅταν γίνονταν Σύριος ἢ Αἰγύπτιος βασιληᾶς. Ἡ Ἰουδαία, ξεζουμισμένη ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς δικῆς της ἀριστοκρατίας, ἀντιδροῦσε μὲ μεγάλη πικρία, ἐνάντια στοὺς φόρους ὑποτελείας, ποὺ ἦταν ἀναγκασμένη νὰ πληρώνει στοὺς ξένους μονάρχες καὶ τοὺς ἀξιωματούχους τους. Οἱ ἀριστοκράτες, κατώρθωναν νὰ βρίσκουν διέξοδο ἀκὸ τὴν κατάσταση, μὲ τὸ νὰ διορίζωνται ἀντιπρό-

σωποι ἢ καὶ φοροεισπράκτορες, γιὰ τοὺς ξένους κατακτητές. Ἡ τοκογλυφία σὲ βάρος τῶν καταπιεζομένων, προσέθετε στὰ πλούτη τους νέα ἔσοδα. Ὁ λαὸς ἦταν ἐκεῖνος, ποὺ κρατοῦσε ὁλόκληρο τὸ βάρος τῆς ξένης κατοχῆς.

Ἀκόμα καὶ κάτω ἀπ' τὸν περσικὸ ζυγό, γίνονταν τὰ ἴδια πράγματα, ὅπως πολὺ ζωηρὰ τὰ περιγράφει ὁ Ἑβραῖος Νεεμίας, ποὺ εἶχε διορισθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀρταξέρξη, διοικητὴς τῆς Ἰουδαίας (445 π.Χ.). Ὁ ἴδιος περιγράφει τὴ δράση του, μὲ χτυπητὰ χρώματα «γιὰ νὰ ἐλαφρύνει τὴν ἀπογοήτευση, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στοὺς φτωχούς, σὰν ἀποτέλεσμα τῶν ἀκροτήτων τῆς ἀριστοκρατίας καὶ σχετικά, μὲ τὴν προσωπική του ἀνιδιοτελῆ πολιτική, σὰν κυβερνήτης».

Συχνά, στ' ἀρχαῖα κείμενα, ἰδιαίτερα τῆς Ἀνατολῆς, συναντᾶμε περιπτώσεις, ὅπου οἱ συγγραφεῖς ἐπαινοῦν τοὺς ἑαυτούς τους. Δὲν μποροῦμε φυσικά, νὰ παραδεχθοῦμε σὰν γεγονός, ὅτι αὐτὸς ποὺ τὰ γράφει αὐτά, προσέφερε πραγματικὰ τέτοιες ὑπηρεσίες στὸν λαό, ἔτσι ὅπως καυχιέται. Ἀπὸ παρόμοιες δηλώσεις, ἕνα πρᾶγμα μόνο ἀποδείχνεται: Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κυβερνήτες κι' εὐγενεῖς, κατὰ κανόνα, καταπίεζαν καὶ βασάνιζαν τὸν λαό. Ὁ Νεεμίας, δὲν θὰ καυχιόνταν γιὰ τὶς πράξεις του, ἂν αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξαίρεση. Κανένας δὲν πρόκειται νὰ γυρνᾶ καὶ νὰ λέγει, ὅτι ὅὲν ἔκλεψε τ' ἀσημένια κουτάλια, ἐκτὸς ἂν τὸ κάνει αὐτὸ σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου ἡ κλοπὴ ἀσημένιων κουταλιῶν, ἀποτελεῖ τὸν κανόνα.

Κάτ' ἀπ' τὸ ζυγὸ τῶν Συρίων καὶ Αἰγυπτίων βασιλέων οἱ φόροι τῆς Παλαιστίνης εἶχαν ἐκχωρηθεῖ. Κατὰ κανόνα, ἀγόραστὴς τῆς φορολογίας, ἦταν ὁ ἀνώτερος ἱερέας, κατὰ καιροὺς ὅμως εἶχε ἀνταγωνιστὲς μεταξὺ τῶν συναδέλφων του, πρᾶγμα ποὺ ὡδήγοῦσε σὲ ὅιαφωνίες, μέσα στὸ σεβαστὸ σῶμα τῶν ἱερέων.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἡ μᾶζα τοῦ λαοῦ στὴν Ἰουδαία, εἶχε πολλοὺς λόγους νὰ ἀντιτίθεται σὲ μιὰ ξένη κυριαρχία, παρὰ ἡ ἀριστοκρατία, ποὺ ἐπωφελοῦνταν ἀπ' αὐτήν. Ἡ ὀργή τους, ἐνάντια στοὺς ξένους, ἐντείνονταν ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀγνοιά τους, σχετικὰ μὲ τὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, ποὺ ὑπῆρχε. Ἡ μᾶζα τῶν Ἑβραίων στὴν Παλαιστίνη, δὲν εἶχε γνώση τῆς συντριπτικῆς δύναμης τῶν ἀντιπάλων τους. Γιὰ ὅλες αὐτὲς

τὶς αἰτίες, περιφρονοῦσαν τὴν διπλωματία καὶ ζητοῦσαν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὸν ξένο ζυγό, μὲ βίαιες πράξεις. Ἀπ' τὸν ξένο ζυγὸ μόνο; ὄχι βέβαια κι' ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ ἴδιο βαρειὰ γιὰ τὸν λαό, ἦταν καὶ ἡ καταπίεση τῆς ἀριστοκρατίας. Ἀλλά, μήπως ὁ λαὸς στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ στὰ περίχωρά της δὲν κέρδιζε τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζωή του ἀπὸ τὴν λατρεία τοῦ Ναοῦ καὶ τοὺς ἱερεῖς; Ἑπομένως, ὅλη ἡ ἀγανάκτησή τους γιὰ τὴν δυστυχία τους, συγκεντρώνονταν ὁλοκληρωτικὰ στοὺς ξένους κατακτητές. Ἡ δημοκρατία μετατρέπονταν σὲ σωβινισμό.

Ἕνας πετυχημένος συνδυασμὸς περιπτώσεων, κάποτε ἔστειψε μ' ἐπιτυχία μιὰ ἐξέγερση τοῦ μικροῦ ἔθνους, ἐνάντια στοὺς παντοδύναμους κατακτητές του. Αὐτὸ συνέβη μιὰ ἐποχή, ὅπως δείξαμε καὶ πιὸ πάνω, ὅταν τὸ Βασίλειο τῶν Σελευκιδῶν εἶχε κλονισθεῖ ἀπὸ τὰ θεμέλειά του ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ βρίσκονταν σὲ συνεχεῖς προστριβὲς μὲ τοὺς Πτολεμαίους, μ' ἐπικείμενη τὴν ὑποταγή τους στοὺς νέους κατακτητὲς Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, στοὺς Ρωμαίους.

Ὅπως κάθε καθεστώς, ποὺ παρακμάζει, ἔτσι καὶ οἱ Σελευκίδες αὔξαιναν τὴν πίεσή τους, πρᾶγμα ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλεῖ τὴν ἀντίστοιχη ἀντίσταση. Ὁ Ἑβραϊκὸς πατριωτισμός, γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ μαχητικός, ἔχοντας γιὰ πυρῆνα καὶ καθοδήγηση τῆς ἀντίστασής του τὴν ὀργάνωση τῶν Ἀσιδαίων.

Ἡ ὁμάδα αὐτή, ἐξέδωσε τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ (μεταξὺ 167 καὶ 164 π.Χ.), ποὺ εἶχε χαρακτῆρα προπαγανδιστικὸ καὶ ποὺ προφήτευε στοὺς καταπιεζόμενους, ὅτι τὸ Ἰσραὴλ σύντομα θὰ ἐξεγερθεῖ καὶ θὰ κατακτήσει τὴν ἐλευθερία του. Θὰ ἔχει τὸν δικό του σωτῆρα, τὸν δικό του Μεσσία. Αὐτό, ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο μέρος μιᾶς σειρᾶς προπαγανδιστικῶν ἔργων, ποὺ προέλεγαν τὸ τέλος τῆς ξένης κατοχῆς καὶ τὴν νίκη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τὴν σωτηρία του καὶ τὴν κυριαρχία του πάνω στὰ ἔθνη τῆς γῆς.

Στὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ, ἡ ἄποψη αὐτὴ βρίσκει τὴν δημοκρατική της ἔκφραση. Σ' αὐτήν, Μεσσίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ λαός. Μεσσίας εἶναι «ὁ λαὸς τῶν ἁγίων τοῦ Ὑψίστου». «Καὶ τὸ βασίλειο καὶ ἡ κυριαρχία, καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ βασιλείου κάτω ἀπὸ ὅλο τὸν οὐρανό, θὰ δοθεῖ στὸν λαὸ τῶν ἁγίων τοῦ Ὑψίστου, ποὺ τὸ

βασίλειό του είναι αιώνιο βασίλειο και όλες οί έπικράτειες θά τόν ύπηρετοῦν και θά τόν ύπακούουν».

Και σύντομα ή Μεσσιανική αύτή προφητεία έκπληρώθηκε λαμπρά. Ό άνταρτοπόλεμος ένάντια στόν κατακτητή έντείνονταν σέ κλίμακα, μέχρις ότου ίκανοί ήγέτες άνταρτῶν άπό τόν οίκο τῶν Ἀσμονέων, και πρῶτος άνάμεσά τους ό Ἰούδας ό Μακκαβαῖος, μπόρεσαν και άντιμετώπισαν τά Συριακά στρατεύματα σ' άνοιχτή μάχη, άπελευθερώνοντας έτσι τήν Ἱερουσαλήμ, πού τότε βρίσκονταν κάτω άπό τήν κατοχή τῶν Συρίων. Ἡ Ἰουδαία έλευθερώθηκε και μάλιστα πλάτυνε και τά σύνορά της. Μετά τήν πτώση τοῦ Ἰούδα τοῦ Μακκαβαίου (160 π.Χ.), ό άδελφός του Σίμων έκανε έκεῖνο, πού πολλοί στρατηγοί τῆς δημοκρατίας έκαναν πρίν και άφοῦ μέ τόν πόλεμο κατακτοῦσαν τήν έλευθερία γιά τόν λαό τους: χρησιμοποίησε τήν νίκη γιά νά φορέσει τήν κορώνα στό κεφάλι του. Ἤ μᾶλλον έπέτρεψε στόν λαό νά τοῦ τήν φορέσει στό κεφάλι του. Σέ μιά μεγάλη συνέλευση ίερέων και λαοῦ άποφασίσθηκε νά γίνει άνώτερος ίερέας, άρχιστράτηγος και πρίγκηπας άρχιερέας, στρατηγός και έθνάρχης 141 π.Χ. Κι' έτσι, ό Σίμων, έγινε ό ίδρυτής τῆς δυναστείας τῶν Ἀσμονέων.

Ἐνοιωθε καλά πόσο κινδύνευε ή νεοκατακτημένη άνεξαρτησία και γι' αύτό βιάζονταν νά βρεῖ ύποστήριξη άπ' έξω. Τό 139, βλέπουμε νά φθάνει στήν Ρώμη μιά πρεσβεία του, γιά νά παρακαλέσει τούς Ρωμαίους νά έγγυηθοῦν τήν άκεραιότητα τοῦ έδάφους τῶν Ἑβραίων. Αύτή είναι ή άντιπροσωπεία γιά τήν όποία είχαμε άναφέρει παραπάνω ότι πολλά μέλη της διώχθηκαν άπό τήν Ρώμη γιατί προσπάθησαν νά προσηλυτίσουν Ρωμαίους.

Πάντως ή άντιπροσωπεία τῶν Ἑβραίων πέτυχε τούς σκοπούς της. Ό Σίμων όμως δέν ύποπτεύονταν ότι δέν θά περνοῦσε και πολύς καιρός, πού οί νέοι φίλοι τῆς Ἰουδαίας θά γίνονταν οί πιό έπικίνδυνοι έχθροί τους και θά έβαζαν μιά γιά πάντα τέρμα στό Ἑβραϊκό κράτος. Ὅσο διαρκοῦσαν οί έμφύλιοι πόλεμοι άνάμεσα στούς κυβερνήτες τῆς Ρώμης, ή τύχη τῆς Ἰουδαίας είχε σκαμπανεβάσματα. Ό Πομπήϊος κατέκτησε τήν Ἱερουσαλήμ τό 63 π.Χ., πίχμαλώτισε πολλούς, πού τούς έστειλε στή Ρώμη σάν δούλους, περιώρισε τήν Ἑβραϊκή κυριαρχία στήν Ἰουδαία, Γαλιλαία και Περαία κι' έβαλε φόρο στούς Ἑβραίους. Ό Κράσσος λεηλάτησε

τὸν Ναὸ τὸ 54. Μετὰ τὴν ἥττα του οἱ Ἑβραῖοι ξεσηκώθηκαν ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους στὴν Γαλιλαία. Ἡ ἐξέγερσή τους καταπνίγηκε καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους πουλήθηκαν σὰν σκλάβοι. Ὁ Καῖσαρ φέρθηκε καλύτερα πρὸς τοὺς Ἑβραίους καὶ μάλιστα ἦταν καὶ φίλος τους. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ποὺ ἀκολούθησαν τὸν θάνατο τοῦ Καίσαρα, ἐρήμωσαν μαζὶ μ' ἄλλες περιοχὲς καὶ τὴν Ἰουδαία, βάζοντάς της μεγάλους φόρους. Ὅταν ἀπ' τὴν διαμάχη αὐτὴ ὁ Αὔγουστος βγῆκε τελικὰ νικητής, ἦταν τὸ ἴδιο εὐνοϊκὰ διατεθειμένος πρὸς τοὺς Ἑβραίους ὅπως καὶ ὁ Καῖσαρ, ἡ Ἰουδαία ὅμως συνέχιζε νὰναι ὑποταγμένη στοὺς Ρωμαίους, κατεχόμενη ἀπὸ Ρωμαϊκὰ στρατεύματα. Βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία κι' ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση διοίκηση τῶν Ρωμαίων ἀξιωματούχων. Καὶ εἴδαμε πόσο ληστρικὰ δροῦσαν στὶς κατακτημένες περιοχὲς μὴ ἀφήνοντας τίποτε ὄρθιο. Τὸ μῖσος ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς μᾶζες ὅλο καὶ δυνάμωνε πιὸ πολύ. Οἱ ἐγκάθετοι βασιλεῖς καὶ ἡ ἀριστοκρατία τοῦ κλήρου— παρ' ὅλο τὸ μῖσος, ποὺ πολλοὶ πιθανὸν νὰ ἔνοιωθαν γιὰ τοὺς ξένους — προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν εὔνοια τῶν νέων κατακτητῶν, τῶν Ρωμαίων, ὅπως εἶχαν κάνει καὶ παληότερα μὲ τοὺς Ἕλληνες, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τῶν Μακκαβαίων. Ἀλλὰ τὸ κόμμα τους, τῶν Σαδδουκαίων, εἶχε ὅλο καὶ λιγώτερη δύναμη σὲ σύγκριση μὲ τὸ δημοκρατικὸ κόμμα τῶν πατριωτῶν, τῶν Φαρισαίων.

Γιὰ τὸ γύρω ἀπὸ τὸ 100 π.Χ., ὁ Ἰώσηπος, γράφει στὶς «Ἀρχαιότητές» του: «Οἱ πλούσιοι ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν Σαδδουκαίων, ἡ μᾶζα τοῦ λαοῦ ὑποστήριζε τοὺς Φαρισαίους» (XIII, 10, 6).

Καὶ γιὰ τὴν περιοδο τοῦ Ἡρώδη (ἐπίσης στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ), γράφει: «Ἡ αἵρεση τῶν Σαδδουκαίων ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τοὺς λίγους, πκρ' ὅλο ποὺ ἦταν οἱ εὐγενεῖς τῆς χώρας. Πάντως οἱ κρατικὲς ὑποθέσεις δὲν πήγαιναν ἔτσι, ὅπως αὐτοὶ θὰ ἤθελαν. Μόλις ἔρχονται στὰ πράγματα, θέλοντας καὶ μή, ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν Φαρισαίων, γιατὶ διαφορετικὰ οἱ μᾶζες δὲν θὰ τοὺς ἀνέχονταν» (Τὸ ἴδιο, XVIII, 1, 4).

Ἀντὶ τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ κλήρου οἱ Φαρισαῖοι, ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ καθωδηγοῦσαν πνευματικὰ τὸν Ἑβραϊκὸ λαό.

ξ) Οἱ Φαρισαῖοι

Προηγούμενα, στὴ διάρκεια τῶν πολέμων τῶν Μακκαβαίων, μάθαμε γιὰ τοὺς «εὐσεβεῖς» Ἀσιδέους. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, ἐπὶ Ἰωάννη τοῦ Ἰρκανοῦ (135 μὲ 104 π.Χ.), τὸ δόγμα αὐτὸ τὸ ἀντιπροσώπευαν οἱ Φαρισαῖοι, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο δόγμα, ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τοὺς Σαδδουκαίους.

Δὲν εἶναι γνωστό, ἀπὸ ποῦ πῆραν οἱ τελευταῖοι τὸ ὄνομά τους. Ἴσως ἀπὸ τὸν ἱερέα Ζαντόκ, ποὺ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν τὸ ἱερατεῖο ποὺ ἀκολούθησε, ὀνομάσθηκε Ζαδοκῖτες. Οἱ Φαρισαῖοι (Περουσίμ), ποὺ σημαίνει - διαιρεμένοι, - ἀποκαλοῦνταν ἀναμεταξύ τους «σύντροφοι» (χαμπερίμ) ἢ συνάδελφοι.

Σὲ μιὰ περίπτωση, ὁ Ἰώσηπος, λέγει πὼς ἦταν μιὰ σημαντικὴ δύναμη γιὰ μιὰ τόσο μικρὴ χώρα. Σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο τοῦ Ἡρώδη, γράφει (37 μὲ 4 π.Χ.) :

«Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἔνοιωθαν περήφανοι γιατὶ τηροῦσαν μὲ αὐστηρότητα τοὺς νόμους τῶν γονέων τους καὶ πίστευαν, πὼς ὁ Θεός, τοὺς ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα. Τὴν ὁμάδα αὐτή, τὴν ὑποστήριζαν ἰδιαίτερα οἱ γυναῖκες. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ὀνομάζονταν Φαρισαῖοι. Ἦταν πολὺ δυνατοὶ καὶ πρῶτοι ἀντιτάσσονταν στὸν βασιληᾶ, ἀλλὰ ἦταν καὶ πονηροὶ καὶ προσεκτικοί, ἤξεραν δὲ νὰ περιμένουν τὴν κατάλληλη ὥρα, ὅταν ἤθελαν νὰ κάνουν καμμιὰ ἐξέγερση. Ὅταν ὁλόκληρος ὁ Ἑβραϊκὸς λαός, ὡρκίσθηκε νὰ εἶναι νομιμόφρονας στὸν αὐτοκράτορα (τὸν Αὔγουστο) καὶ ὑπάκουος στὸν βασιληᾶ (τὸν Ἡρώδη), οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ἀρνήθηκαν νὰ ὁρκισθοῦν, καὶ ἦταν περισσότεροι ἀπὸ ἓξ χιλιάδες» *.

Ἀκόμα κι' ὁ Ἡρώδης, ὁ σκληρὸς αὐτὸς τύραννος, ποὺ δὲν τὸ εἶχε τίποτε νὰ ἐκτελεῖ ἀνθρώπους, δὲν τόλμησε νὰ τιμωρήσει αὐστηρὰ τὴν ἄρνηση αὐτὴ γιὰ ὅρκο σὲ ὑποταγή. Εἶναι κι' αὐ-

---

* Antiquities, XVII, 2,

τὸ ἕνα σημάδι γιὰ τὸ πόσο θεωροῦσε δυνατὴ τὴν ἐπιρροὴ τῶν Φαρισαίων, μέσα στὶς λαϊκὲς μάζες.

Οἱ Φαρισαῖοι, ἔγιναν οἱ πνευματικοὶ καθοδηγητὲς τῶν μαζῶν. Κι' ἀνάμεσα σ' αὐτούς, κυρίαρχη ὁμάδα, ἦταν οἱ «Γραμματεῖς», ἢ ἄνθρωποι, ποὺ εἶχαν μελετήσει τὶς Γραφές, καὶ ποὺ ἀναφέρονται στὴν Καινὴ Διαθήκη, οἱ ραββῖνοι : (ραββὶ—ὁ Κύριός μου).

Ἀρχικά, ἡ κάστα τῶν ἱερέων, ἀποτελοῦσε καὶ τὴν τάξη τῶν διανοουμένων, ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε πάντα στὴν Ἀνατολή. Ἡ ἱστορία ὅμως τῆς Ἑβραϊκῆς ἀριστοκρατίας, εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ἱστορία ὁπσιασδήποτε ἀριστοκρατίας. Ὅσο πιὸ πλούσιοι γίνονταν, τόσο περισσότερο παραμελοῦσαν τὶς λειτουργίες ἐκεῖνες, ποὺ τοὺς ἔκαναν νὰ ἔχουν τὴν προνομιοῦχα αὐτὴ θέση. Μὲ δυσκολία ἔπαιρναν μέρος καὶ στὶς τελετὲς ἐκεῖνες ἀκόμα, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι ἀπὸ τὴ θέση τους νὰ πηγαίνουν. Παραμελοῦσαν τὴν ἐπιστημονική, φιλολογική, νομοθετικὴ καὶ δικαστικὴ δουλειά, ὅλο καὶ περισσότερο, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι τὶς δουλειὲς αὐτές, τὶς ἔκαναν πιὰ ὁλοκληρωτικὰ μορφωμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν λαό.

Ἰδιαίτερα σημαντική, ἦταν ἡ νομοθετικὴ καὶ δικαστικὴ λειτουργία. Τὰ κράτη τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς, δὲν εἶχαν νομοθετικὰ σώματα. Ὅλοι οἱ νόμοι εἶχαν σχέση μὲ τὸ κοινὸ δίκαιο, τὸ πιὸ ἀρχέγονο δίκαιο. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη συνεχίζεται, ἔχοντας γιὰ ἐπακόλουθά της καὶ νέες σχέσεις, νέα προβλήματα, ποὺ ἀπαιτοῦν νέες νομικὲς διατάξεις. Ἡ αἴσθηση ὅμως, ὅτι ὁ Νόμος εἶναι κάτι τὸ αἰώνια ἴδιο, ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν Θεό, εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένο στὰ μυαλὰ τῶν ἀνθρώπων, ὥστε κάθε νέος Νόμος, νὰ ἀφομοιώνεται γρηγορώτερα, ἂν ἐμφανισθεῖ μὲ τὴν μορφὴ τοῦ κοινοῦ δικαίου, τοῦ Νόμου ἀπὸ παράδοση, ποὺ προϋπῆρχε ἀπὸ ἀμνημονεύτους καιροὺς καὶ ἐπανεμφανίζεται, γιατὶ εἶχε ξεχασθεῖ καὶ παραμεληθεῖ.

Καὶ ὁ ἁπλούστερος τρόπος γιὰ τὶς ἄρχουσες τάξεις, νὰ παρουσιάσουν ἕναν καινούργιο Νόμο σὰν παληό, εἶναι ἡ παραποίηση τῶν ἐγγράφων.

Ὅπως εἴδαμε, τὸ ἱερατεῖο τῆς Ἰουδαίας, χρησιμοποιοῦσε ἀπὸ μεγάλη κλίμακα τὴν μέθοδο αὐτή. Κι' αὐτὸ ἦταν εὔκολο νὰ γί-

νεται, δσο οἱ λαϊκὲς μάζες εἶχαν νὰ κάνουν μὲ μιὰ ἄρχουσα τάξη, σὰν εἰδικοὶ καὶ θεματοφύλακες τῆς θρησκευτικῆς κληρονομίας, ποὺ στὴν Ἀνατολὴ περιλάμβανε ὅλες τὶς γνώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στοιχειώδεις. Ὅταν ὅμως, δημιουργήθηκε μιὰ νέα τάξη, φιλολογικὰ μορφωμένη, δίπλα στὸν παληὸ κλῆρο, τότε καὶ γιὰ τοὺς δύο, ἦταν πιὰ δύσκολο νὰ παρουσιάσουν κάποιο νεωτερισμό, σὰν δημιουργία τοῦ Μωϋσῆ ἢ κάποιας ἄλλης ἀρχαίας προσωπικότητας. Ἡ ἀντίπαλη τάξη παρακολουθοῦσε τώρα πιὰ ἀπὸ κοντά.

Τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἔγιναν μιὰ σειρὰ προσπάθειες ἀπὸ τοὺς ραββίνους, νὰ ἀλλοιώσουν τοὺς αὐστηροὺς κανόνες τῶν ἁγίων γραφῶν, ποὺ εἶχαν καθιερωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ νὰ τοὺς πλατύνουν μὲ νέες φιλολογικὲς ἐκδόσεις, ποὺ θὰ τὶς θεωροῦσαν γιὰ παληὲς καὶ θὰ ἐκτιμοῦνταν τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖες. Ὡστόσο ὅμως, δὲν πέτυχαν.

Στὸ βιβλίο του ἐνάντια στὸν Ἀπίωνα, ὁ Ἰώσηπος, ἐξετάζει τὴν ἀληθοφάνεια τῶν Ἑβραϊκῶν γραφῶν, (1, 6 καὶ 8): «Κι' οὔτε μπορεῖ ὁ καθένας νὰ γράφει ὅ,τι θέλει. Μόνο οἱ προφῆτες, ποὺ ἔχουν ὅλη τὴν δυνατότητα νὰ βάλουν κάτω ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος καὶ μὲ θεικὴ ἔμπνευση νὰ ἐξετάσουν καὶ τὰ σύγχρονα γεγονότα, μποροῦν νὰ κάνουν μιὰ τέτοια δουλειά. Καὶ γι' αὐτό, δὲν ἔχουμε χιλιάδες βιβλία, γεμᾶτα ἀντιθέσεις καὶ διαφιλονικούμενες ἀπόψεις, ἀλλὰ μόνο εἴκοσι δύο βιβλία, ποὺ ἀφηγοῦνται τί ἔχει γίνει ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, καὶ μὲ τὸ δίκηο τους θεωροῦνται ἱερά». Καὶ συγκεκριμένα, τὰ πέντε βιβλία τοῦ Μωϋσῆ, δεκατρία βιβλία τῶν προφητῶν, ποὺ καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μωϋσῆ, μέχρι τὸν Ἀρταξέρξη, καὶ τέσσερα βιβλία ψαλμῶν καὶ παροιμιῶν.

«Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, μέχρι τὴν ἐποχή μας, ὅλα ἔχουν περιγραφεῖ καὶ ἀναλυθεῖ, δὲν φαίνονται ὅμως καὶ τόσο ἀληθοφανῆ... Πόσο δὲ ἐκτιμοῦμε τὶς γραφές μας, φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι παρ' ὅλο ποὺ πέρασε τόσος καιρός, κανένας δὲν ἀποπειράθηκε νὰ προσθέσει ἢ νὰ ἀφαιρέσει τίποτε ἢ καὶ νὰ κάνει ἀκόμα ἀλλαγές...».

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰώσηπου, ὅλα αὐτὰ ἦταν ἀναμφισβήτητα ἀλήθεια. Ὅσο πιὸ δύσκολο ἦταν ν' ἀλλάξει τὸ περιεχόμενο τοῦ Νόμου, ποὺ ὑπῆρχε στὴν δοσμένη φιλολογία, τόσο οἱ ἀνακαινιστὲς ἦταν ὑποχρεωμένοι, νὰ προσαρμόζουν τὸν Νόμο στὶς νέες συνθῆκες, μὲ τὴν μέθοδο τῆς ἑρμηνείας. Οἱ ἅγιες γραφὲς τῶν Ἑβραίων, ταίριαζαν γιὰ μιὰ τέτοια μεταχείριση, μιὰ καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν ἕνα ἑνιαῖο σύνολο, ἀλλὰ ἦταν λογοτεχνικὰ ἀποσπάσματα τῶν πιὸ διαφορετικῶν ἐποχῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Περιεῖχαν μύθους ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ τῶν Βεδουΐνων, ἀνακατωμένους μὲ κείμενα, ποὺ ξιαπνέονταν ἀπὸ τὸ πρακτικὸ πνεῦμα ἑνὸς ἀναπτυγμένου πολιτισμοῦ τῆς Βαβυλώνας, κι' ὅλα αὐτὰ μαζὶ ἐκφρασμένα σὲ μιὰ μετα - Βαβυλωνιακὴ ἱερατικὴ ἐκδοχή, συχνὰ πολὺ χοντροφκιαγμένη καὶ ἀκατέργαστη, κι' ὅπου οἱ πιὸ ἔντονες ἀντιφάσεις βρίσκονταν ἀραδιασμένες σὲ μιὰ σειρά. Κι' ἀπὸ ἕνα τέτοιου εἴδους «Νόμο», καθένας ποὺ θὰ εἶχε λίγη ὀξυδέρκεια καὶ καλὴ μνήμη γιὰ νὰ θυμᾶται ὅλα τὰ μέρη τοῦ Νόμου ἀπ' ἔξω, θὰ μποροῦσε ν' ἀποδείξει ὅ,τι ἤθελε. Κι' ἀκριβῶς στὶς ἱκανότητες αὐτές, ἐκφράζονταν ὅλη ἡ σοφία τῶν ραββίνων. Δὲν καταπιάνονταν μὲ τὴν μελέτη τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ βάλλουν μέσα στὰ μυαλὰ τῶν μαθητῶν τους, μιὰ ἀκριβῆ γνώση τῶν ἁγίων γραφῶν καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὴν συζητικότητα καὶ ὀξυδέρκειά τους κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν κειμένων στὸν ἀνώτερο δυνατὸ βαθμό. Χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνουν, ὡστόσο, ἐπιρρεάζονταν ἀπὸ τὴν γύρω ζωή, κι' ὅσο πιὸ πολὺ ἀναπτύσσονταν ἡ ραββινικὴ σοφία τῶν σχολῶν, τόσο περισσότερο ἔπαυε νὰ εἶναι ἕνα μέσο ἑρμηνείας τῆς ζωῆς καὶ, κατὰ συνέπεια, κυριαρχίας πάνω σ' αὐτήν. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἔγιναν τεχνίτες στὴν ἐξαπάτηση ὁποιουδήποτε, ἀκόμα καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, μὲ τὶς καταπληκτικὲς ταχυδακτυλουργίες καὶ ἀπάτες, γύρω ἀπὸ νομικὰ θέματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρηγοροῦσαν καὶ συμβούλευαν ὁποιονδήποτε, σ' ὅποια κατάσταση κι' ἂν βρίσκονταν, μὲ κάποιο ἱερὸ ἀπόφθεγμα. Καὶ τὸ ἀπόφθεγμα αὐτό, δὲν βοηθοῦσε σὲ τίποτε γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίθετα βρίσκονταν σὲ ἄγνοια τοῦ κόσμου. Αὐτὸ φάνηκε ἰδιαίτερα ἔντονα στοὺς πολέμους, ποὺ ὡδήγησαν στὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Οἱ ὀξυδερκεῖς καὶ μὲ μεγάλη πεῖρα Σαδδουκαῖοι, ἦταν πολὺ καλὰ ἐνημερωμένοι γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων στὴν ἐποχή

τους. Ἤξεραν, πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποφύγουν τοὺς Ρωμαίους. Οἱ Φαρισαῖοι, ὡστόσο. προσπαθοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο νὰ ἀποτινάξουν τὸν Ρωμαϊκὸ ζυγὸ μὲ τὴ βία, γιατὶ μέρα μὲ τὴν μέρα, γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ βαρύτερος, ὁδηγώντας τὸν λαὸ τῆς Ἰουδαίας σὲ ἀπόγνωση. Ἡ ἐπανάσταση τῶν Μακκαβαίων, ἦταν ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα, γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ καὶ ἔπρεπε ἕνας λαός, νὰ ὑπερασπίζεται τὴν ἐλευθερία του, ἀπὸ τὸν τύραννο.

Ἡ ἀναμονὴ τοῦ Μεσσία, ἀπετέλεσε ἕνα δυνατὸ στήριγμα γιὰ τὴν ἐξέγερση καὶ ἡ ἐπιτυχία της δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀναμονὴ αὐτή, ποὺ ὅλο καὶ αὐξάνονταν μὲ τὴν ἔνταση τοῦ πόθου, νὰ ἀποτιναχθεῖ ὁ Ρωμαϊκὸς ζυγός. Φυσικά, οἱ Ρωμαῖοι ἦταν πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι ἀπὸ τοὺς Σύριους, ποὺ τὸ Βασιλειό τους βρίσκονταν σὲ παρακμή, καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακκαβαίων, σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο, εἶχε ἐκλείψει ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν μεμονωμένη δράση τῶν λαῶν. Καὶ αὐτό, ποὺ ὠνομάζονταν Ρωμαϊκοὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ ὁ ἀνταγωνισμὸς ὁρισμένων στρατηγῶν, ποὺ εἶχαν σημειώσει ἐπιτυχίες, γιὰ παγκόσμια κυριαρχία. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ Μεσσία, δὲν ἦταν κάτι ποὺ συνδέονταν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ τὴν πάλη τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Τώρα, ἔπαιρνε πιὰ τὴν μορφὴ ἑνὸς παντοδύναμου πολεμικοῦ ἥρωα, ποὺ τὸν ἔστελλε ὁ Θεός, γιὰ νὰ σώσει καὶ νὰ ἀνακουφίσει τὸν βασανισμένο λαὸ τῶν ἐκλεκτῶν ἁγίων, ἀπὸ τὰ βάσανα καὶ τὶς δοκιμασίες.

Χωρὶς ἕναν τέτοιο θαυματουργὸ ἡγέτη, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ φανατικοὶ Φαρισαῖοι θεωροῦσαν ἀδύνατο ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς κατακτητές. Δὲν λογάριαζαν ὅμως μόνο αὐτόν. Ὑπερήφανα ὑπολόγιζαν στοὺς ὑποστηρικτές τους, ποὺ ὁ ἀριθμός τους, ὅλο καὶ περισσότερο μεγάλωνε σ' ὁλόκληρη τὴν Αὐτοκρατορία, καὶ ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὰ γειτονικὰ ἔθνη, κι' ἀκόμα πόσο ἰσχυροὶ ἦταν στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν Βαβυλῶνα, τὴν Δαμασκὸ καὶ τὴν Ἀντιόχεια. Δὲν θὰ ὑποστήριζαν μήπως τὴν πατρίδα τους, ποὺ τόσο σκληρὰ δοκιμάζονταν, ὅταν αὐτὴ θὰ ξεσηκωνόταν; Κι' ἂν μπόρεσε, μιὰ καὶ μόνη πόλη, σὰν τὴν Ρώμη νὰ κυριαρχήσει σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο, γιατὶ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ ἡ μεγάλη καὶ περήφανη Ἱερουσαλήμ;

Ἡ βάση τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη, εἶναι μιὰ Ἑβραϊκὴ προπαγανδιστικὴ ἐπιφυλλίδα, τοῦ τύπου τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, συντάχθηκε τὴν ἐποχή, ποὺ ὁ Βεσπασιανὸς κι' ἀργότερα ὁ Τίτος, πολιορκοῦσαν τὴν Ἱερουσαλήμ. Προφητεύει μιὰ μονομαχία, ἀνάμεσα στὴν Ρώμη καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἡ Ρώμη, εἶναι ἡ γυναίκα ποὺ κάθεται πάνω σ' ἑπτὰ λόφους, «Βαβυλὼν ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ τῶν πορνῶν καὶ τῶν βδελυγμάτων τῆς γῆς», καὶ μὲ τὴν ὁποία «οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἐπόρνευσαν μετ' αὐτῆς»... «καὶ οἱ ἔμποροι τῆς γῆς ἐπλούτισαν ἐκ τῆς ὑπερβολῆς τῆς ἐντρυφήσεως αὐτῆς», (κεφάλαια 17 καὶ 18). Καὶ ἡ πόλη αὐτή, θὰ πέσει καὶ θὰ ἔλθει ἡ κρίση της, «καὶ οἱ ἔμποροι τῆς γῆς κλαίουσι καὶ πενθοῦσι δι' αὐτήν, διότι οὐδεὶς ἀγοράζει πλέον τὰς πραγματείας αὐτῶν». Καὶ τὴν θέση της, θὰ τὴν πάρει ἡ ἁγία Ἱερουσαλήμ «καὶ τὰ ἔθνη τῶν σωζομένων θέλουσι περιπατεῖ ἐν τῷ φωτὶ αὐτῆς· καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς φέρουσι τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν αὐτῶν εἰς αὐτήν», (κεφ. 21, στίχ. 24).

Γιὰ τοὺς ἀφελεῖς, ποὺ ἀγνοοῦσαν τὴ δύναμη τῆς Ρώμης, ἡ Ἱερουσαλήμ μποροῦσε νὰ φαίνονταν σὰν ἕνας ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος.

Ὁ Ἰώσηπος, ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ Νέρωνα, οἱ ἱερεῖς εἶχαν κάποτε μετρήσει τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ, κατὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Ἑβραϊκοῦ Πάσχα. «Οἱ ἱερεῖς μέτρησαν 256.500 πασχαλινὰ ἀρνιά. Τουλάχιστο δέκα κάθονταν στὸ τραπέζι γιὰ νὰ φᾶνε ἕνα ἀρνί. Καμμιὰ φορὰ τύχαινε στὸ τραπέζι νὰ καθήσουν καὶ εἴκοσι γιὰ ἕνα ἀρνί. Ἐὰν πάρουμε σὰν βάση τὰ θέκα ἄτομα, τότε φθάνουμε νὰ διαπιστώσουμε, ὅτι στὴ γιορτὴ πῆραν μέρος 2.700.000 πρόσωπα». Καὶ στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δὲν λογαριάζονται οἱ ἀνάθαρτοι καὶ ἄπιστοι, ποὺ ἡ συμμετοχή τους στὸ πανηγῦρι τοῦ Πάσχα, δὲν ἐπατρέποντα.*

Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Ἰώσηπος ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμμένους ὑπολογισμούς, ὡστόσο ὁ ἀριθμὸς ποὺ ὀνομάζει, φαίνεται ἀπίστευτος, ἀκόμα κι' ἂν πάρουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι μέσα στὰ δυόμισυ ἑκατομμύρια ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ ἐπαρχιῶτες, ἀπὸ τὰ περίχωρα

---

* Ὁ Ἑβραϊκὸς πόλεμος, VI, 9, 3.

τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ φαΐ καὶ κατάλυμα στὴν πόλη. Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ἡ μεταφορὰ τῶν τροφίμων σὲ ποσότητες ἀπὸ κάποια ἀξιόλογη ἀπόσταση, γίνονταν μόνο μὲ πλωτὰ μέσα. Ὅλες οἱ μεγάλες πόλεις βρίσκονταν σὲ σημεῖα πλωτῶν ποταμῶν ἢ κοντὰ στὴ θάλασσα. Γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Ἱερουσαλήμ, δὲν ἔμπαινε ζήτημα μεταφορῶν μὲ πλωτὰ μέσα. Τόσο ἡ θάλασσα, ὅσο κι' ὁ Ἰορδάνης ποταμός, ἦταν μακρυά, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰορδάνης δὲν ἦταν πλωτός. Μιὰ τέτοια μᾶζα ἀνθρώπων ἐξ ἄλλου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ οὔτε τὸ νερό, ποὺ τῆς χρειάζονταν νὰ πιεῖ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἡ πόλη ἐξαρτιώνταν ἐν μέρει ἀπὸ τὰ βρόχινα νερά, ποὺ μάζευαν μέσα σὲ στέρνες.

Τὸ ἴδιο ἀπίστευτο εἶναι κι' ἐκεῖνο ποὺ λέει ὁ Ἰώσηπος στὸ ἴδιο μέρος, σχετικὰ μὲ τὸ ὅτι κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ ὡδήγησε στὴν καταστροφή της, μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ πέθαναν 1.100.000 Ἑβραῖοι.

Ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Τάκιτος, εἶναι πολὺ μικρότερος. Λέγεται ὅτι οἱ πολιορκούμενοι, ὅλων τῶν ἡλικιῶν καὶ τῶν δύο φύλων, ἔφταναν τὶς 600.000. Ἐὰν δὲ πάρουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι πολλοὶ ποὺ δὲν ζοῦσαν ἐκεῖ εἶχαν κλεισθεῖ μέσα στὴν πόλη, τότε τὸ μισὸ τοῦ παραπάνω ἀριθμοῦ, πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ τὸν μέσο πληθυσμὸ τῆς πόλης τὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή της. Ἀλλὰ καὶ τὸ τρίτο ἀκόμα τοῦ ἀριθμοῦ ἂν παίρναμε, καὶ πάλι θὰ ἦταν ἕνας σεβαστὸς ὄγκος πληθυσμοῦ, γιὰ μιὰ πόλη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πάντως τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνει ὁ Ἰώσηπος, δείχνουν πόσο μεγαλοποιοῦνταν τὸ πλῆθος αὐτὸ στὴ φαντασία τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

Ὁπωσδήποτε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο μεγάλη καὶ δυνατὴ ἦταν ἡ Ἱερουσαλήμ, τὸ γεγονὸς παραμένει ὅτι χωρὶς βοήθεια ἀπ' ἔξω δὲν εἶχε καμμιὰ πιθανότητα γιὰ νίκη. Καὶ οἱ Ἑβραῖοι, ὑπολόγιζαν σὲ μιὰ τέτοια βοήθεια. Ξεχνοῦσαν ὅμως ὅτι ὁ Ἑβραϊκὸς πληθυσμὸς ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ἦταν κάτοικοι τῶν πόλεων, στὴν πραγματικότητα μητροπολιτικός, καὶ παντοῦ μειονότητα. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅμως, κι' ἀκόμα ἀργότερα ἀπὸ τότε, οἱ χωρικοὶ ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ θὰ ἀντεῖχαν σὲ μιὰ πολύχρονη στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Οἱ ἀστοὶ κάτοικοι, καταστηματάρχες,

χειροτέχνες τοῦ σπιτιοῦ καὶ προλετάριοι, δὲν μποροῦσαν νὰ συγκροτήσουν στρατό, ποὺ νὰ ἀντεῖχε σὲ ἀνοικτὴ μάχη. μ' ἐκπαιδευμένα στρατεύματα. Σημειώθηκαν βέβαια, μερικὲς περιπτώσεις ταραχῶν τὶς ὁποῖες ὀργάνωσαν Ἑβραῖοι ποὺ ζοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας μεγάλης ἐξέγερσης στὴν Παλαιστίνη, ποτὲ ὅμως δὲν ἔφθασαν στὸ σημεῖο ν' ἀποτε λοῦν βοήθεια γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ.

Χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν θαυμάτων ἑνὸς Μεσσία, μιὰ Ἑβραϊκὴ ἐξέγερση, δὲν εἶχε πιθανότητες ἐπιτυχίας. Κι' ὅσο πιὸ μεγάλες ταραχὲς γίνονταν στὴν Ἰουδαία, τόσο πιὸ ἔντονα καλλιεργοῦνταν ἀνάμεσα στοὺς Φαρισαίους ἡ ἀναμονὴ τοῦ Μεσσία. Οἱ Σαδδουκαῖοι, τηροῦσαν μιὰ στάση περισσότερο ἐπιφυλακτική, ὡς πρὸς τὴν ἀναμονὴ τοῦ Μεσσία, καὶ κατὰ συνέπεια, καὶ γιὰ τὴν ἐξέγερση. ποὺ συνδεόταν ἄμεσα μ' αὐτήν.

Σχετικὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὴ μυθολογία τους, οἱ ἰδέες τῶν Ἰσραηλιτῶν γιὰ τὴν μετὰ τὸν θάνατο ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, σὲ τίποτε δὲν διέφερε ἀπὸ τὶς δοξασίες τῶν ἄλλων λαῶν, ποὺ πίστευαν, ὅτι συνέχιζαν νὰ ἔχουν κάποια προσωπικὴ ὕπαρξη, ποὺ ἦταν ὅμως σκιώδης καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα. Καὶ θὰ ἔπρεπε, ἡ τοποθέτηση τῶν νεκρῶν σὲ σκοτεινὸ τάφο, νὰ ὡδηγοῦσε στὴν ἰδέα, ὅτι ἡ σκιώδης αὐτὴ ὕπαρξη, συνδέονταν μὲ τὸν ὑπόγειο σκοτεινὸ κόσμο. Ἐξ ἄλλου, ἡ χαρὰ καὶ ἡ εὐχαρίστηση τῆς ζωῆς, δημιουργοῦσε τὴν ἀντίληψη, ὅτι τὸ τέλος τῆς ζωῆς, δὲν μποροῦσε νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ καὶ τὸ τέλος τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐχαρίστησης, ἢ ὅτι ἡ σκιώδης ζωὴ τοῦ νεκροῦ, δὲν μποροῦσε νὰ ἦταν, παρὰ ἄχαρη καὶ σκοτεινή.

Τὶς ἀντιλήψεις αὐτές, τὶς συναντᾶμε ἀρχικά, τόσο ἀνάμεσα στοὺς Ἰσραηλῖτες, ὅσο καὶ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Ὁ Ἅδης τῶν Ἑλλήνων, ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὸν Σεὸλ τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἕνα μέρος δηλαδή, ποὺ βρίσκονταν βαθειὰ μέσα στὴ γῆ, μὲ τὸ πιὸ πηχτὸ σκοτάδι, ποὺ φυλάγονταν καλά, γιὰ νὰ μὴ μποροῦν οἱ νεκροί, ποὺ κατέβηκαν ἐκεῖ, νὰ γυρίσουν ποτὲ πίσω. Ἡ σκιὰ τοῦ Ἀχιλλέα, στὸν Ὅμηρο, παραπονιέται πὼς ἕνας ζωντανὸς δουλευτής, εἶναι καλύτερος ἀπὸ ἕνα πεθαμένο πρίγκηπα, καὶ ὁ βασιλιᾶς Σολομών, συνεχίζει στὸν «Ἐκκλησιαστή», (ἕνα βιβλίο, ποὺ γράφηκε τὴν ἐποχὴ τῶν Μακκαβαίων): ...«ἐπειδὴ κύων ζῶν, εἶναι

καλύτερος, παρὰ λέοντα νεκρόν», «οἱ νεκροὶ δὲν γνωρίζουσιν οὐδέν, οὐδὲ ἔχουσι πλέον ἀπόλαυσιν ἐπειδὴ τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐλησμονήθη. Ἔτσι καὶ ἡ ἀγάπη αὐτῶν, καὶ τὸ μῖσος αὐτῶν, καὶ ὁ φθόνος αὐτῶν, ἤδη ἐχάθη· καὶ δὲν θέλουσιν ἔχει πλέον εἰς τὸν αἰῶνα μερίδα εἰς πάντα ὅσα γίνονται ὑπὸ τὸν ἥλιον».

Κι' ἔτσι, οἱ νεκροί, δὲν ἔχουν καμμιὰ ἀνταμοιβή. Στὸν κάτω κόσμο, ἡ ἴδια τύχη περιμένει ὅλους, καὶ τοὺς ἄθεους καὶ τοὺς δικαίους. Ἡ χαρὰ καὶ οἱ ἀπολαύσεις ὑπάρχουν μόνο, ὅσο ζεῖ κανείς.

«Ὕπαγε, φάγε τὸν ἄρτον σου ἐν εὐφροσύνῃ, καὶ πίε τὸν οἶνον σου ἐν εὐθύμῳ καρδίᾳ· διότι ἤδη ὁ Θεὸς εὐχαριστεῖται εἰς τὰ ἔργα σου. Ἐν παντὶ καιρῷ ἂς εἶναι λευκὰ τὰ ἱμάτιά σου· καὶ ἔλαιον ἂς μὴ ἐκλείψῃ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σου. Χαίρου ζωὴν μετὰ γυναικὸς τὴν ὁποίαν ἠγάπησας, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς τῆς ματαιότητός σου, αἵτινες σοὶ ἐδόθησαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ματαιότητός σου· διότι τοῦτο εἶναι ἡ μερίς σου ἐν τῇ ζωῇ, καὶ ἐν τῷ μόχθῳ σου τὸν ὁποῖον μογθεῖς ὑπὸ τὸν ἥλιον. Πάντα ὅσα εὕρῃ ἡ χείρ σου νὰ κάμῃ, κάμε κατὰ τὴν δύναμίν σου· διότι ὅὲν εἶναι πρᾶξις, οὔτε λογισμός, οὔτε γνῶσις, οὔτε σοφία, ἐν τῷ ᾅδῃ ὅπου ὑπάγεις» (Ἐκκλησιαστὴς 9, στίχοι 7 ἕως 10).

Στὸ ἐδάφιο αὐτό, ἀναγνωρίζουμε τὴν «Ἑλληνικὴ» ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ παρέλληλα καὶ τὴν ἐντονα «ἐθνικὴ» ἄποψη περὶ θανάτου. Ἐπρόκειτο γιὰ παληὲς Ἰουδαϊκὲς ἀντιλήψεις, ποὺ διατηρήθηκαν ἀπὸ τοὺς Σαδδουκαίους. Πάντως, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐκκλησιαστῆ, εἶδαν κιόλας νὰ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους θεωρίες ἀντίθετου περιεχομένου.

Ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ζωή, ἀνταποκρίνονταν σ' ἕνα λαϊκὸ αἴσθημα, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀγροτιὰ ἦταν στὴν ἀκμή της καὶ ἀνθοῦσε. Μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ἀριστοκρατία συνέχιζε νὰ βρίσκει χαρὰ στὴν πραγματικότητα, στὴ ζωή, καὶ μάλιστα νὰ τὴν ἀναπτύσσει καὶ πιὸ πέρα — στὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς. Γιὰ τὴ βασανισμένη ὅμως ὕπαρξη τῶν κατωτέρων τάξεων, τὰ αἰσθήματα αὐτὰ εἶχαν πιὰ χαθεῖ. Ὡστόσο, δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀπογοητευθεῖ γιὰ τὴν δυνατότητα μιᾶς καλύτερης ἡμέρας. Κι' ὅσο περισσότερο βασανιστικὴ γίνονταν ἡ ζωή τους, τόσο πιὸ ἀπεγνωσμέ-

να ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα μιᾶς ἐπανάστασης, ποὺ θὰ τοὺς ὡδηγοῦσε σὲ μιὰ καλύτερη ζωή, μὲ ὅλες τὶς χαρὲς καὶ τὶς ἀπολαύσεις της. Καὶ ἡ ἐπανάσταση αὐτή, ἦταν ὁ Μεσσίας, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ σὲ ὑπεράνθρωπες δυνάμεις καὶ θαύματα, μιὰ καὶ ὁ συσχετισμὸς τῶν πραγματικῶν δυνάμεων, ἐξελίσσοντας σὲ βάρος τῶν ἐκμεταλλευομένων καὶ βασανισμένων μαζῶν.

Ἡ αὔξηση τῆς πίστης στὰ θαύματα καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης στὴν θαυματουργὴ δύναμη τοῦ ἐπερχόμενου Μεσσία, συμβάδιζε μὲ μιὰ παράλληλη αὔξηση στὰ βάσανα καὶ τὶς θυσίες, ποὺ σ' αὐτὲς ὑποβάλλονταν καὶ ὑπόκυπταν οἱ μάρτυρες στὸν ἀγῶνα τους. Μήπως ὅλοι αὐτοί, ἔλπιζαν καὶ περίμεναν μάταια ; Μήπως θ' ἀποκλείονταν οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι καὶ θαρραλέοι ὀπαδοὶ τοῦ Μεσσία, ἀπὸ τὴν χαρούμενη ζωή, ποὺ θὰ ἔφερνε ἡ νίκη του στοὺς ἐκλεκτούς ; Μήπως, δὲν θ' ἀμείβονταν ὅλοι ἐκεῖνοι, ποὺ γιὰ χάρη τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν, περιφρόνησαν κάθε χαρὰ τῆς ζωῆς, κι' αὐτὴ τὴν ζωὴ ἀκόμα ; Μήπως θὰ ζοῦσαν τὴν σκιώδη ὕπαρξη τῆς λύπης στὸ Σεόλ, ὅταν οἱ νικητὲς σύντροφοί τους στὴν Ἱερουσαλήμ, θὰ διοικοῦν τὸν κόσμο καὶ θὰ ἀπολαμβάνουν τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς ;

Ἐὰν ὁ Μεσσίας, θὰ εἶχε τὴν δύναμη νὰ κατακτήσει τὴν Ρώμη, τότε θὰ μποροῦσε νὰ καταπατήσει καὶ τὸν θάνατο ἀκόμα. Κι' αὐτό, γιατὶ ἡ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, δὲν θεωροῦνταν κάτι τὸ ἀδύνατο.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δημιουργήθηκε ἡ ἰδέα ὅτι οἱ πρωτοπόροι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ποὺ ἔπεσαν στὸν ἀγῶνα, μετὰ τὴν νίκη, θὰ σηκωθοῦν ἀπὸ τοὺς τάφους τους, ὅλο σάρκα καὶ ὀστᾶ, καὶ θ' ἀρχίσουν μιὰ νέα ζωὴ χαρᾶς καὶ ἀπολαύσεων. Δὲν ἦταν ζήτημα ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ἀνάστασης τοῦ σώματος γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, στὴν γεμάτη θρίαμβο Ἱερουσαλήμ. Κι' ἔρρεε ἄφθονο τὸ κρασί, στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τῶν ἀπολαβῶν. Κι' οὔτε ἔλειπαν καὶ οἱ ἀπολαύσεις τῶν ἐρώτων. Ὁ Ἰώσηπος, μάλιστα, ἀναφέρεται στὴν περίπτωση ἑνὸς εὐνούχου τοῦ Ἡρώδη, ποὺ πέρασε μὲ τὸ μέρος τῶν Φαρισαίων, γιατὶ οἱ τελευταῖοι τοῦ ὑποσχέθηκαν, πὼς μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία, θὰ ἐπαναστοῦσε τὴν

ἱκανότητα συνεύρεσης μὲ τὴν γυναῖκα καὶ τῆς τεκνοποίησης*.

Κι' ἂν στὸν Μεσσία, προσδίδονταν τέτοιες ἀπεριόριστες δυνάμεις γιὰ τὴν ἀμοιβὴ τῶν πιστῶν, φυσικὸ ἦταν νὰ εἶχε καὶ τὴν δύναμη τῆς τιμωρίας. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἀνυπόφορη ἡ σκέψη, πῶς οἱ μάρτυρες θὰ ἔμεναν χωρὶς τὴν ἀνταμοιβή τους. Καὶ τὸ ἴδιο ἐπίσης καὶ ἡ σκέψη, ὅτι οἱ βασανιστές τους, οἱ διῶκτες τους, πεθαίνοντας εὐτυχισμένοι, θὰ ξέφευγαν τὴν θεία δίκη καὶ θὰ ζοῦσαν τὴν ἴδια ξένοιαστη ζωὴ στὸν κάτω κόσμο, ὅπως καὶ οἱ σκιὲς τῶν δικαίων. Θὰ ἔπρεπε καὶ τὰ δικά τους σώματα νὰ ἀναστηθοῦν ἀπὸ τὸν Μεσσία καὶ νὰ παραδοθοῦν στὰ φριχτὰ βασανιστήρια.

Στὶς ἀρχές, αὐτὸ δὲν συνεπαγόταν μὲ κανένα τρόπο στὴν ἀνάσταση ὅλων τῶν νεκρῶν. Ἡ ἀνάσταση, θὰ ἐσήμαινε τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν παγκόσμια κυριαρχία. Θὰ ἔπρεπε νὰ περιλάβει μόνο τοὺς νεκρούς, ποὺ ἀγωνίσθηκαν ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ ἢ τὴν ἄλλη. Κι' ἔτσι, τὸ βιβλίο τοῦ Δανιὴλ, λέγει γιὰ τὴν νίκη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ: «Καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν κοιμωμένων ἐν τῷ χώματι τῆς γῆς, θέλουσιν ἐξεγερθῆ, οἱ μὲν εἰς αἰώνιον ζωήν, οἱ δὲ εἰς ὀνειδισμὸν καὶ εἰς καταισχύνην αἰώνιον» (12, στίχος 2).

Ὅπως εἴδαμε, ἡ λεγόμενη Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο διανοουμενίστικο περιβάλλον. Σύμφωνα μὲ τὴν Χριστιανικὴ ἐκδοχή, ποὺ ἔφθασε ὡς ἐμᾶς, ὑπάρχουν δύο ἀναστάσεις. Ἡ πρώτη, δὲν ἀφορᾶ καθόλου σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ μόνο τοὺς μάρτυρες (φυσικά, τοὺς Χριστιανοὺς μάρτυρες — σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτή), ποὺ τοὺς ἀνασταίνουν γιὰ μιὰ ζωὴ χιλίων χρόνων, πάνω στὴν γῆ αὐτή: «... καὶ εἶδον τὰς ψυχὰς τῶν πεπελεκισμένων, διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, καὶ οἵτινες δὲν προσεκύνησαν τὸ θηρίον, οὔτε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ· καὶ δὲν ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον αὐτῶν καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν· καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὰ χίλια ἔτη. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν νεκρῶν δὲν ἐνέζησαν ἕως οὗ πληρωθῶσι τὰ χίλια ἔτη» (20, στίχοι 4 καὶ 5).

---

* Ἀρχαιότητες, XVII, 2. 4.

Ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση, ἦταν ἕνα μαχητικὸ σύνθημα. Τὸ σύνθημα αὐτό, γεννήθηκε μέσα στὸν μακρόχρονο καὶ πεισματώδικο ἀγῶνα, μ' ἕναν ἐχθρὸ ἀνώτερο σὲ δύναμη καὶ μόνο ἐξηγώντας το ἔτσι, εἶχε τὴ δύναμη τῆς διατήρησης κι' ἐνίσχυσης τοῦ φανατισμοῦ αὐτοῦ.

Τὸ ἀντιστάθμισμα τῆς πίστης αὐτῆς, ἀνάμεσα στὸν μὴ Ἰουδαϊκὸ κόσμο, ἦταν ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀθανασία τῶν ἀνθρώπων, μιὰ ἐπιθυμία, ποὺ δὲν εἶχε τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὶς ἀνάγκες ἑνὸς ἀγῶνα, ἀλλὰ ἦταν μᾶλλον ἀποτέλεσμα μιᾶς παραίτησης ἀπὸ τὰ ἐπίγεια, λόγω κούρασης. Κι' αὐτὴ ἦταν ἡ πηγὴ τῆς τόσο πλατειᾶς διάδοσης τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν περὶ ἀθανασίας, τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Πυθαγορισμοῦ. Ὥστόσο, ἡ ἐλπίδα τῶν Φαρισαίων γιὰ μιὰ ἀνάσταση, εἶχε μιὰ πολὺ πιὸ συγκεκριμένη καὶ ζωτικὴ ἐπίδραση, πάνω στὶς εὐκολόπιστες μάζες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ ἦταν τόσο ἀσυνήθιστες στὴν ἀφηρημένη σκέψη. Μ' εὐχαρίστηση μοιράζονταν μιὰ ἐλπίδα, ποὺ τὴν ἑρμήνευαν ἀπὸ τοὺς Ἰουδαϊκοὺς ὅρους, στοὺς ὅρους ἐκείνους, ποὺ ταίριαζαν καλύτερα στὶς ἰδιόμορφες συνθῆκες τους.

Τὸ δόγμα τῆς ἀνάστασης, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς πηγὲς τῶν ἐπιτυχιῶν τῆς Ἰουδαϊκῆς προπαγάνδας, μέχρι τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ καταστροφὴ ὅμως αὐτή, ἐξόντωσε τὴν πλειοψηφία ἐκείνων, ποὺ περίμεναν μὲ ἐμπιστοσύνη τὸν γρήγορο ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία, καὶ κλόνισε τὴν πίστη στοὺς ὑπόλοιπους Ἑβραίους, ὡς πρὸς τὸν γρήγορο ἐρχομό του. Ἡ ἀναμονὴ τοῦ Μεσσία, δὲν ἀποτελοῦσε πιὰ παράγοντα στὴν πρακτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἔγινε ἕνας εὐσεβὴς πόθος, μιὰ λυπηρὴ ἀπαντοχή. Ταυτόχρονα, ἡ πίστη τῶν Φαρισαίων στὴν ἀνάσταση, ἔχασε τὶς ρίζες της μέσα στὴν Ἑβραϊκὴ σκέψη. Ἡ πίστη αὐτὴ στὸν Μεσσία, διατηρήθηκε μόνο στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, ποὺ ἔτσι, πῆρε ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν καλύτερή τους προπαγάνδα.

Πάντως, ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα, κέρδισε πολὺ περισσότερη δύναμη ἀπὸ τὰ προλεταριακὰ στοιχεῖα τῆς Ἑβραιοσύνης, παρὰ ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς δημοκράτες — ἂν θὰ ἐπιτρέπονταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἕνας τέτοιος ὅρος.

η) Οι Ζηλωτές.

Οι Φαρισαίοι, αντιπροσώπευαν τὴν μᾶζα τοῦ λαοῦ, σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀριστοκρατία τοῦ κλήρου. Ἡ μᾶζα ὅμως αὐτὴ - λίγο ὡς πολύ, ὅπως καὶ τὸ Τρίτο Κράτος, πρὶν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ ἐπανάσταση - ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ πιὸ ἑτερόκλητα στοιχεῖα, μὲ τὰ διαφορετικώτερα συμφέροντα, καὶ μὲ τὸν διαφορετικώτερο βαθμὸ διάθεσης καὶ ἱκανότητας γιὰ πάλη.

Αὐτό, ἴσχυε καὶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα πληθυσμό, κυρίως τῶν πόλεων, ποὺ κέρδιζε ὅτι χρειάζονταν γιὰ τὴν ζωή του ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς τραπεζιτικὲς δουλειές, ἀπὸ τὴν ἐνοικίαση φόρων καὶ τὰ παρόμοια. Θὰ ἦταν ὅμως μεγάλο λάθος, νὰ νόμιζε κανείς, ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πλούσιους ἐμπόρους καὶ τραπεζίτες. Καὶ αὐτό, ἴσχυε περισσότερο τότε, παρὰ τώρα. Ἡ ναυσιπλοΐα, ἦταν σὲ πρωτόγονο στάδιο καὶ ἡ πειρατεία, πιὸ διαδεδομένη. Καὶ πόσα νοσοκομεῖα δὲν εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους!

Καὶ παρ' ὅλο, ποὺ θὰ ὑπῆρχαν πολλοὶ Ἑβραῖοι ποὺ ἦταν πλούσιοι κι' ἔγιναν φτωχοί, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ πολλοί, ποὺ ποτὲ δὲν τὰ κατάφεραν νὰ γίνουν πλούσιοι. Τὸ ἐμπόριο μπορεῖ νὰ ἔδινε τὶς καλύτερες δυνατότητες γιὰ νὰ πλουτίσει κανεὶς κάτω ἀπ' ὡρισμένες συνθῆκες. Αὐτὸ ὅμως, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ καθένας εἶχε τὰ κεφάλαια, γιὰ ἕνα ἐμπόριο σὲ μεγάλη κλίμακα. Τὸ ἐμπόριο τῶν περισσοτέρων θὰ ἔπρεπε νὰ περιορίζεται στὴν διατήρηση μικρῶν μαγαζιῶν καὶ στὸ μικροεμπόριο.

Μποροῦσαν ἀκόμα, νὰ καταπιαστοῦν μὲ τέτοιες τέχνες, ὅπου δὲν χρειάζονταν ἰδιαίτερη μαστοριὰ ἡ κλίση. Ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ Ἑβραῖοι κατὰ μᾶζες, ἡ εἰδικὴ μορφὴ τῶν συνηθειῶν καὶ ἐθίμων τους, δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη πολλῶν χειροτεχνῶν τῆς δικῆς τους πίστης. Κι' ὅταν διαβάζουμε πὼς ἕνα ἑκατομμύριο, ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ἑκατομμύρια τῶν κατοίκων τῆς Αἰγύπτου ἦταν Ἑ-

βραῖοι, τότε μποροῦμε νὰ καταλάβουμε, ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸ ὅλοι τους νὰ ζοῦν ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ἀναφέρεται καὶ ἡ ὕπαρξη Ἑβραϊκῶν βιοτεχνιῶν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἑβραῖοι βιοτέχνες ἀναφέρονται καὶ σ' ἄλλες πόλεις.

Σὲ πολλὲς πόλεις, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ρώμη, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς Ἑβραίων σκλάβων καὶ ἐπίσης ἀπελεύθερων. Οἱ συνεχεῖς ἀνεπιτυχεῖς πόλεμοί τους καὶ οἱ ἐπαναστάσεις τους, ἀποτελοῦσαν μιὰ διαρκῆ πηγὴ αἰχμαλώτων, ποὺ σὲ συνέχεια πουλιοῦνταν γιὰ δοῦλοι.

Ἀπὸ τὶς ἐμάζεις αὐτές, δημιουργήθηκε ἕνα στρῶμα ἐξαθλιωμένου προλεταριάτου, ποὺ σὲ μερικὲς περιοχές, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολυάριθμο. Παραδείγματος χάρη, οἱ Ἑβραῖοι ἐπαίτες, ἀποτελοῦσαν ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ προλεταριάτου τῆς Ρώμης. Κάπου ὁ Μαρτιάλιος, περιγράφει τὴν ζωὴ σ' ἕνα δρόμο τῆς πρωτεύουσας. Ἀνάμεσα στοὺς χειροτέχνες, ποὺ δουλεύουν ἔξω στὸν δρόμο, τοὺς παπάδες, ποὺ κυκλοφοροῦν, τοὺς ταχυδακτυλουργοὺς καὶ τοὺς μικροπωλητές, ἀναφέρει ἐπίσης καὶ τὸ Ἑβραιόπουλο, ποὺ τὸ ἔστειλε ἡ μάνα του νὰ ζητιανέψει. Ὁ Ἰουβενάλιος, στὴν τρίτη του σάτυρα, μιλᾶ γιὰ τὸ ἄλσύλιο τῆς Ἡγερίας ποὺ «νοικιάσθηκε τώρα στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ὅλο - ὅλο τὸ νοικοκυριό τους δὲν εἶναι, παρὰ ἕνα καλάθι καὶ μιὰ δέσμη ἄχυρο, κι' αὐτό, γιατὶ κάθε δένδρο πρέπει ν' ἀποδώσει κέρδος. Οἱ ζητιάνοι, ἔπιασαν τὰ δάση, διώχνοντας τὶς Μοῦσες ἀπ' αὐτά» *.

Ἡ μαρτυρία αὐτή, ἀναφέρεται στὴν περίοδο, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Δομιτιανοῦ, ποὺ εἶχε διώξει τοὺς Ἑβραίους ἔξω ἀπὸ τὴν Ρώμη, ἐπιτρέποντάς τους νὰ μένουν σ' ἕνα ἄλσύλιο, ὑπὸ τὸν ὅρο, ὅτι θὰ πλήρωναν κεφαλικὸ φόρο. Αὐτὸ τοὐλάχιστο, ἀποδείχνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ Ἑβραίων ζητιάνων στὴν Ρώμη.

Ὁ κύριος στόχος τῶν περιπλανήσεων τῶν Ἑβραίων ζητιάνων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν στὰ οἰγουρα ἡ Ἱερουσαλήμ. Ἐκεῖ ἐνοιωθαν, ὅτι βρίσκονταν σπίτι τους καὶ δὲν εἶχαν τὸν φόβο ὅτι θὰ γε-

---

* Ἰουβενάλιος, Σάτυρες, III, 13 - 16.

λοιοπεισοῦνται ἢ θὰ κακοπεισοῦνται ἀπὸ ἕνα ἐχθρικὸ πρὸς αὐτοὺς λαό, ποὺ δὲν τοὺς καταλάβαινε. Ἐκεῖ εἶχαν μαζευθεῖ καὶ πλούσιοι ἐμόθρησκοί τους ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιὲς τοῦ κόσμου, σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ μὲ ἀνεπτυγμένα τὰ θρησκευτικά τους αἰσθήματα καὶ τὴν εὐεργετία.

Δὲν ὑπῆρχε μεγάλη πόλη τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, ποὺ νὰ μὴν εἶχε ἕνα πολυάριθμο ἐξαβλιωμένο προλεταριᾶτο. Ὕστερα ἀπὸ τὴν Ρώμη, ἔρχονταν ἡ Ἱερουσαλήμ, ποὺ σχετικά, εἶχε τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τέτοιων προλετάριων. Κι' αὐτό, γιατὶ οἱ δυὸ αὐτὲς πόλεις, ἦταν οἱ μεγαλύτερες σ' ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία. Ὅπως εἴδαμε, οἱ χειροτέχνες βρίσκονταν πολὺ κοντὰ στὸ προλεταριᾶτο αὐτό. Καὶ κατὰ κανόνα, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ ἄνθρωποι, ποὺ δούλευαν στὰ σπίτια τους, ποὺ καὶ σήμερα θεωροῦνται σὰν προλετάριοι. Συχνά, ἡ ὑπόθεσή τους ἦταν κοινὴ μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν ζητιάνων καὶ τῶν χαμάληδων.

Κι' ἔπου τύχαινε νὰ συγκεντρώνωνται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ παρόμοια, χωρὶς περιουσία, στρώματα λαοῦ, ἐκεῖ καὶ γίνονταν ἰδιαίτερα μαχητικά. Δὲν εἶχαν τίποτε νὰ κερδίσουν, μὲ τὸ νὰ εἶναι ὑπομονητικοί. Ἡ συναίσθησή, ὅτι αὐτοὶ ἦταν οἱ πολλοί, τοὺς ἔκανε θαρραλέους. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἦταν δύσκολο γιὰ τὸν στρατὸ νὰ ὑπολογίζει στὴν ὑπεροχή του, μέσα στοὺς στενοὺς καὶ πολυδαίδαλους δρόμους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ προλετάριοι τῶν πόλεων, δὲν ἄξιζαν καὶ τόσο ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ πάρουν μέρος σὲ μιὰ ἀνοιχτὴ μάχη, ἀλλὰ ἦταν ἄριστοι γιὰ τὶς ὁδομαχίες. Κι' αὐτό, φάνηκε στὰ γεγονότα τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Στὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ προλεταριᾶτο αὐτό, εἶχε τέτοια ἑρμητικότητα γιὰ μάχη, ποὺ δὲν τὴν εἶχαν οἱ νοικοκυραῖοι καὶ οἱ διανοούμενοι, ποὺ συγκροτοῦσαν τὸν στρατὸ τῶν Φαρισαίων. Σὲ ὁμαλοὺς καιρούς, εἶναι ἀλήθεια, ὅτι οἱ προλετάριοι ἄφηναν τοὺς ἑαυτούς τους νὰ καθοδηγοῦνται ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους. Μὲ τὴν ἀντίθεση ὅμως, ἀνάμεσα στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν Ρώμη, ποὺ ὅλο κι' ἐντείνονταν περισσότερο καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ στιγμὴ πλησίαζε, ὅλο καὶ πιὸ πολύ, οἱ Φαρισαῖοι πρόσεχαν καὶ ἀκόμα φοβοῦνταν τὸ προωθούμενο προλεταριᾶτο, στὴν ἐντεινόμενη σύγκρουσή τους.

Τὸ τελευταῖο, εἶχε καὶ τὴν σημαντικὴ ὑποστήριξη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γαλιλαίας, ὅπου οἱ χωρικοί μὲ τὰ μικροοικοκυριά τους καὶ τὰ λίγα κοπάδια τους, εἶχαν ξεζουμισθεῖ ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ τὴν τοκογλυφία καὶ εἶχαν εἴτε ξεπουληθεῖ σὰν δοῦλοι, γιὰ τὰ χρέη τους, ἢ ἀπαλλοτριωθεῖ, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε σ' ὁλόκληρη τὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Μερικοὶ μάλιστα ἀπ' αὐτούς, θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἔρθει στὴν Ἱερουσαλήμ, αὐξάνοντας ἔτσι τὸ προλεταριάτο τῆς πόλης. Ὅμως, οἱ πιὸ ὁραστήριοι ἀπὸ τοὺς ἀπελπισμένους καὶ ἀπαλλοτριωμένους ἀγρότες, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν τραβήξει τὸν δρόμο τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς ἀνταρσίας, ὅπως αὐτὸ συνέβαινε καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ κοντινὲς ἀποστάσεις, ἀνάμεσα στὶς ἐρήμους, ποὺ βοηθοῦσαν στὸ νὰ διατηροῦνται οἱ συνήθειες τῶν Βεδδουΐνων ζωντανές, διευκόλυναν τὸν ἀγῶνα τους, προσφέροντάς τους πολλὰ κρυσφήγετα, ποὺ μόνο ἕνας ντόπιος μποροῦσε νὰ τὰ γνωρίζει. Ἡ Γαλιλαία, μὲ τὴν ἀνώμαλή της ἔκταση, ποὺ ἦταν γεμάτη σπηλιές, προσφέρονταν στὴ δράση τῶν συμμοριῶν. Τὸ ἔμβλημα, ποὺ κάτω ἀπ' αὐτὸ πολεμοῦσαν οἱ συμμορίτες, ἦταν ὁ ἐρχομὸς τοῦ Μεσσία. Λῃσταρχοι, ἀνακήρυχναν τοὺς ἑαυτούς τους Μεσσίες, ἢ τουλάχιστον προδρόμους του, καὶ φανατικοὶ ποὺ νόμιζαν ὅτι ὁ προορισμός τους εἶναι νὰ γίνουν προφῆτες ἢ καὶ Μεσσίες ἀκόμα γίνονταν λῃσταρχοι.

Οἱ ληστὲς τῆς Γαλιλαίας καὶ οἱ προλετάριοι τῆς Ἱερουσαλήμ, βρίσκονταν σὲ στενὴ ἐπαφὴ κι' ὁ ἕνας ὑποστήριζε τὸν ἄλλο, μέχρι ποὺ τελικὰ συγκρότησαν ἀπὸ κοινοῦ ἕνα κόμμα ἐνάντια στοὺς Φαρισαίους, τὸ κόμμα τῶν Ζηλωτῶν. Ἡ ἀντίθεση, ἀνάμεσα στὶς δυὸ ὁμάδες, μοιάζει σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὴν ἀντίθεση, ποὺ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν Γιρονδίνων καὶ τῶν Ἰακωβίνων.

Ὁ δεσμός, ἀνάμεσα στοὺς προλετάριους τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τὶς ἔνοπλες ὁμάδες τῆς Γαλιλαίας, ἔρχονται στὸ προσκήνιο τὶς μέρες τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς τελευταίας ἀρρώστειας τοῦ Ἡρώδη (τὸ 4 π. Χ.), ὁ λαὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐπαναστάτησε ἐνάντια στὶς καινοτομίες του. Καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα, ἡ ἀγανάκτησή του κατευθύνθηκε ἐνάντια σ' ἕνα χρυσὸ ἀετό, ποὺ εἶχε τοποθετήσει ὁ Ἡρώδης πάνω στὸν Ναό. Ἡ ἐξέγερση, καταστάλθηκε ἔνοπλα. Μετὰ τὸν θάνατο ὅμως τοῦ Ἡρώδη, ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε ἄλλη μιὰ φορὰ

τὸ Πάσχα. Καὶ ἡ ἐξέγερση αὐτή, ἦταν τόσο βίαιη, ποὺ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀρχέλαου—υἱοῦ τοῦ Ἡρώδη, χρειάσθηκε νὰ χύσουν πολὺ αἷμα γιὰ νὰ τὴν καταπνίξουν. Τρεῖς χιλιάδες Ἑβραῖοι σφάχθηκαν. Κι' ὅμως, οὔτε κι' αὐτὸ γονάτισε τὴν μαχητικότητα τοῦ λαοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὅταν ὁ Ἀρχέλαος ἔφυγε στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἐκεῖ σὰν βασιληᾶς, ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε καὶ πάλι. Τώρα πιά, ἐπενέβησαν οἱ Ρωμαῖοι. Τὴν ἐπρχὴ ἐκείνη, κυβερνήτης τῆς Συρίας ἦταν ὁ Βάρος, αὐτὸς ποὺ ἀργότερα σκοτώθηκε σὲ μάχη ἐνάντια στοὺς Τσερούσκους τῆς Γερμανίας. Ἔτρεξε στὴν Ἱερουσαλήμ, κατέπνιξε τὴν ἐπανάσταση καὶ μετὰ γύρισε στὴν Ἀντιόχεια, ἀφίνοντας στὴν Ἱερουσαλὴμ μιὰ λεγεῶνα κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ ἔπαρχου Σαβίνου. Ὁ Σαβῖνος, ἦταν τόσο σίγουρος γιὰ τὴν στρατιωτικὴ του δύναμη, ὥστε στρίμωξε τοὺς Ἑβραίους στὸν τοῖχο λεηλατώντας τους καὶ ληστεύοντάς τους κατὰ βούληση. Κατὰ τὴν Πεντηκοστή, στὴν Ἱερουσαλήμ, συγκεντρώθηκε πολὺς λαός, καὶ ἰδιαίτερα Γαλιλαῖοι. Ἦταν ἀρκετὰ δυνατοί, γιὰ νὰ κυκλώσουν τὴν Ρωμαϊκὴ λεγεῶνα, μαζὶ μὲ τοὺς μισθοφόρους,ποὺ εἶχε ἐπιστρατεύσει ὁ Ἡρώδης καὶ ποὺ ἄφησε κληρονομιὰ στὸν υἱό του. Μάταια οἱ Ρωμαῖοι ἔκαναν ἐξορμήσεις, ὅπου σκότωναν πολλοὺς Ἑβραίους. Οἱ πολιορκητὲς δὲν ἠδυνάτιζαν. Πέτυχαν μάλιστα νὰ κερδίσουν μέρος τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἡρώδη μὲ τὸ μέρος τους.

Ταὐτόχρονα, ἡ ἐπανάσταση ξαπλώνονταν σ' ὅλη τὴν χώρα. Οἱ συμμορῖτες τῆς Γαλιλαίας, ἐνισχύθηκαν μὲ ἰσχυρὰ τμήματα ἐπιστρατευμένων καὶ συγκρότησαν ὁλόκληρες στρατιές. Οἱ ἀρχηγοί τους, αὐτοχριζονταν Βασιλεῖς τῶν Ἰουδαίων, δηλαδὴ Μεσσίες. Ἰδιαίτερα, διακρίθηκε ἀνάμεσά τους ὁ Ἰούδας, ποὺ ὁ πατέρας του Ἰεζεκίας ἦταν φημισμένος ληστὴς καὶ σὰν τέτοιος ἐκτελέσθηκε (τὸ 47 π. Χ.). Στὴν Περαία, ὁ Σίμων, ἕνας πρώην σκλάβος τοῦ Ἡρώδη, συγκρότησε μιὰ συμμορία. Ἕνα τρίτο συγκρότημα διεκοῦνταν ἀπὸ τὸν βοσκὸ Ἀθρόνγκη.

Οἱ Ρωμαῖοι, κατέπνιξαν τὴν ἐπανάσταση, μὲ μεγάλη δυσκολία κι' ἀφοῦ ἦρθε σὲ βοήθεια τῆς πολιορκημένης στὴν Ἱερουσαλήμ λεγεῶνας, 5 Βάρος, μὲ δύο λεγεῶνες καὶ πολλὲς ἐφεδρικὲς δυνάμεις. Ἐπακολούθησε μιὰ ἀνείπωτη σφαγὴ καὶ λεηλασία. Δύο χι-

λιάδες αἰχμάλωτοι σταυρώθηκαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι πουλήθηκαν σκλάβοι. Ὅλα αὐτὰ γίνονταν τὴν ἐποχὴ ποὺ τοποθετεῖται ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπακολούθησε ἡσυχία γιὰ μερικὰ χρόνια, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ πολύ. Τὸ 6 μ. Χ., ἡ Ἰουδαία, ὑποτάχθηκε ἁμεσα στοὺς Ρωμαίους. Τὸ πρῶτο μέτρο ποὺ πῆραν οἱ Ρωμαῖοι, ἦταν νὰ κάνουν μιὰ ἀπογραφὴ γιὰ φορολογικοὺς σκοπούς. Ἐπακολούθησε μιὰ νέα προσπάθεια ἐξέγερσης, ἀπὸ τὸν Ἰούδα τὸν Γαυλωνίτη, τὸν Ἶσιο, ποὺ εἶχε γίνει τόσο γνωστὸς μὲ τὴν ἐξέγερση πρὶν δέκα χρόνια. Συμμάχησε μὲ τὸν Φαρισαῖο Σαδδοῦκο, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ξεσηκώσει τὸν λαὸ τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε, ἀλλὰ ὡδήγησε στὴν διάσπαση ἀνάμεσα στὶς μάζες τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ καὶ τοὺς ἐπαναστάτες Γαλιλαίους ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ τοὺς Φαρισαίους ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἦταν μαζὶ στὴν ἐξέγερση τοῦ 4 π. Χ. Οἱ Φαρισαῖοι, εἶχαν πιὰ βαρεθεῖ καὶ σὰν ἀντιπολίτευση σ' αὐτούς, ἐμφανίζονταν τώρα τὸ κόμμα τῶν Ζηλωτῶν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, μέχρι καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, οἱ φωτιὲς τῆς ἐξέγερσης δὲν εἶχαν σβήσει οὔτε στὴν Γαλιλαία, οὔτε στὴν Ἰουδαία.

Ὁ Ἰώσηπος, ἀπὸ τὴν φαρισαϊκή του σκοπιά, ἀναφέρει σχετικά: «Τότε ὁ Ἰούδας, ὁ Γαυλωνίτης ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Γαμάλας, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Σαδδούκου, ἑνὸς Φαρισαίου, ξεσήκωσαν τὸν λαὸ σ' ἐξέγερση. Ἔπεισαν τὸν λαό, ὅτι ἂν δέχονταν νὰ καταγραφεῖ ἡ περιουσία τους, θὰ γίνονταν σκλάβοι, κι' ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ προστατεύσουν τὴν ἐλευθερία τους. Ἔπέμεναν, ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὄχι μόνο θὰ διατηροῦσαν τὴν περιουσία τους, ἀλλὰ θὰ γίνονταν ἀκόμα πιὸ εὐτυχεῖς, γιατὶ θὰ τιμοῦνταν μὲ τὴν φήμη τῶν ἀνθρώπων μὲ μεγάλο θάρρος. Ὁ Θεὸς θὰ τοὺς βοηθοῦσε μόνο ἐφ' ὅσον θὰ ἦταν τολμηροὶ στὶς ἀποφάσεις τους καὶ δὲν θὰ λυπόνταν συνάμεις, γιὰ νὰ τὶς πραγματοποιήσουν. Ὁ λαὸς τὰ ἄκουγε ὅλα αὐτὰ μὲ μεγάλη διάθεση καὶ ὅλοι ἐμψυχώθηκαν γιὰ ἀποφασιστικὲς ἐνέργειες.

«Δύσκολο» μπορεῖ κανεὶς νὰ περιγράψει τὸ μεγάλο κακό, ποὺ προξένησαν οἱ δύο αὐτοὶ ἄνθρωποι μέσα στὸν λαό. Δὲν ὑπῆρχε κακό, ποὺ νὰ μὴ τὸ εἶχαν προκαλέσει. Ξεσήκωναν τὸν ἕνα πόλεμο ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ἀνάμεσά τους κυριαρχοῦσε μόνιμα

ἡ βία. Ὅποιος μιλοῦσε ἐνάντια τους, τὸ αλήρωνε μὲ τὴν ζωή του. Οἱ ληστὲς λυμαίνονταν τὴν χώρα. Ἐξόντωσαν τοὺς πιὸ εὐγενεῖς ἀπὸ τὸν λαό, μὲ τὸ πρόσχημα, ὅτι ἔτσι ἔσωζαν τὴν ἐλευθερία. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μποροῦσαν νὰ ἰδιοποιοῦνται τὴν περιουσία τους. Ἐπακολούθησαν ἐπανειλημμένες ταραχὲς καὶ γενικὴ αἱματοχυσία. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ ὁ λαὸς στὴν ὕπαιθρο, ἀλληλοεξοντώνονταν καὶ ἡ μιὰ μερίδα προσπαθοῦσε νὰ ὑποτάξει τὴν ἄλλη, κι' ἀπ' τὴν ἄλλη, ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ τοὺς κατέσφαζαν. Τελικά, ἡ πεῖνα προστέθηκε σ' ὅλα τ' ἄλλα, διαλύοντας κάθε δεσμὸ καὶ ὁδηγώντας τὶς πόλεις στὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή, μέχρι ποὺ τελικὰ κι' αὐτὸς ὁ Ναὸς τοῦ Θεοῦ, ἔγινε στάχτη ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἔτσι, ὅλοι οἱ ἀνακαινισμοὶ καὶ οἱ ἀλλαγὲς τῶν παληῶν ἐθίμων, ὡδήγησαν τοὺς ἴδιους τοὺς ἐπαναστάτες στὴν καταστροφή. Κι' ἔτσι, ὁ Ἰούδας κι' ὁ Σαδδοῦκος, ποὺ εἰσήγαγαν ἕνα τέταρτο δόγμα καὶ κέρδισαν πολλοὺς ὀπαδοὺς μὲ τὸ μέρος τους, ὄχι μόνο διετάραξαν τὸ κράτος τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄφησαν ἀπροστάτευτο σὲ πολλὰ κατοπινὰ κακὰ ποὺ ἦταν συνέπειες τοῦ δόγματος αὐτοῦ, ἄγνωστου μέχρι ἐκείνη τὴν ἐποχή... Οἱ νεώτεροι ποὺ τὸ ὑποστήριξαν, μᾶς ἔφεραν στὴν καταστροφή» (Ἀρχαιότητες, XVIII, I, I).

Στὸ τέλος ὅμως τοῦ ἰδίου κεφαλαίου, ὁ Ἰώσηπος, μιλᾶ μὲ πολὺ περισσότερο σεβασμὸ πρὸς τοὺς Ζηλωτές, ποὺ τόσο τοὺς περιφρονεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου: «Τὸ τέταρτο ἀπὸ τὰ δόγματα αὐτὰ (τ' ἄλλα τρία ἦταν τῶν Φαρισαίων, τῶν Σαδδουκαίων καὶ τῶν Ἐσσαίων), διαδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἰούδα τὸν Γαλιλαῖο. Οἱ ὑποστηρικτές του, συμφωνοῦσαν μὲ τοὺς Φαρισαίους καθ' ὅλα ἐκτὸς ἀπ' τὸ ὅτι ἐνοιωθαν μιὰ ὑπέρμετρη ἀγάπη γιὰ τὴν λευτεριὰ καὶ ἐκήρυχναν πὼς μόνο ὁ Θεὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρισθεῖ σὰν Κύριος καὶ πρίγκηπας. Ἦταν ἱκανοὶ νὰ ὑποφέρουν τὰ χειρότερα βασανιστήρια καὶ νὰ θυσιάσουν φίλους καὶ σχέσεις, παρὰ νὰ παραδεχθοῦν κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους σὰν Κύριό τους. Δὲν θὰ μπῶ σὲ λεπτομέρειες πάνω στὸ θέμα αὐτό, μιὰ καὶ εἶναι ἀρκετὰ καλὰ γνωστό, πόσο ἦταν ἐπίμονοι στὰ θέματα αὐτά. Δὲν φοβᾶμαι μήπως ὅὲν γίνω πιστευτός, ἀλλὰ πιὸ πολὺ γιατὶ ὅὲν θὰ μπορέσω νὰ βρῶ ἀρκετὲς λέξεις, γιὰ νὰ περιγράψω τὸν ἡρωϊσμὸ

καὶ τὴν καρτερία, μὲ τὴν ὁποία ἀντεχαν στὰ μεγαλύτερα βασανιστήρια. Ἡ τρέλλα αὐτή, ξαπλώθηκε σ' ὅλο τὸν λαό, σὰν μιὰ ἐπιδημία, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ ἔπαρχος Γέσιος Φλῶρος (64 μὲ 66 μ. Χ.), ἔκανε κατάχρηση τῆς ἐξουσίας του ἐνάντιά τους, σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε τοὺς ὡδήγησε στὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν ἐπανάσταση, ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους».

Κι' ὅσο περισσότερο καταπιεστικὸς γίνονταν ὁ Ρωμαϊκὸς ζυγὸς κι' ἐντείνονταν ἡ ἀπογοήτευση τῶν Ἑβραϊκῶν μαζῶν, τόσο πιὸ πολὺ ἐγκατέλειπαν τοὺς Φαρισαίους καὶ περνοῦσαν μὲ τὸ μέρος τῶν Ζηλωτῶν. Ταυτόχρονα οἱ τελευταῖοι, ἄρχισαν νὰ παρουσιάζουν διάφορα φαινόμενα.

Ἕνα ἀπ' αὐτά, ἦταν κι' ὁ ἐκστατικὸς ἐνθουσιασμός. Τὸ ἀρχαῖο προλεταριᾶτο ὅὲν τὸ χαρακτήριζαν οἱ γνώσεις, μὰ οὔτε καὶ ἡ δίψα γιὰ γνώσεις. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη λαϊκὴ τάξη, ὑποτάσσονταν σὲ κοινωνικὲς δυνάμεις, ποὺ δὲν τὶς καταλάβαιναν καὶ ποὺ τοὺς φαίνονταν ἀνάποδες. Ἦταν ἀπογοητευμένοι, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη τάξη καὶ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση στὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι πιάνονται ἀπὸ τὸ παραμικρὸ ἀχυράκι. Πίστευαν ἰδιαίτερα, στὴν δύναμη τῶν θαυμάτων. Ἐπηρεασμένοι βαθειὰ ἀπὸ τὶς διάφορες προφητεῖες περὶ Μεσσιῶν, σὲ τέτοια κατάσταση, ποὺ νὰ μὴ καταλαβαίνουν περισσότερο ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ὁμάδα, τὶς πραγματικὲς συνθῆκες καὶ νὰ περιμένουν νὰ γίνει τὸ ἀδύνατο.

Ὁ κάθε φανατικός, ποὺ ἀνακήρυσσε τὸν ἑαυτό του Μεσσία καὶ ὑπόσχονταν νὰ ἀπελευθερώσει τὸν λαὸ μὲ τὰ θαύματά του, εὕρισκε ὀπαδούς. Τέτοιος ἦταν κι' ὁ προφήτης Θευδάς, τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐπάρχου Φάδου (ἀπὸ τὸ 44 μ. Χ. καὶ δῶθε), ποὺ ὡδήγησε μιὰ μεγάλη μᾶζα λαοῦ στὸν ποταμὸ Ἰορδάνη, ὅπου καὶ διαλύθηκε ἀπὸ τὸ ἱππικὸ τοῦ Φάδου. Ὁ ἴδιος ὁ Θευδάς, πιάστηκε καὶ ἀποκεφαλίσθηκε.

Ὁ φανατισμὸς ἐπὶ ἐπάρχου Φέλιξ (52 μὲ 60 μ. Χ.), αὐξήθηκε ἀκόμα πιὸ πολύ: «Ὑπῆρχε μιὰ συμμορία ἐξαθλιωμένων, ποὺ στὴν παγματικότητα δὲν σκότωναν ἀνθρώπους, ἀλλὰ εἶχαν ἀθεϊστικὲς γνῶμες καὶ κρατοῦσαν τὴν πόλη (τῆς Ἱερουσαλὴμ) σ' ἀνησυχία καὶ κινδύνους. Γιατὶ ἐπρόκειτο γιὰ πλάνους ἀπατεῶνες,

ποὺ κήρυχναν κάθε εἴδους νεωτερισμούς, σὰν θεῖες ἀποκαλύψεις καὶ παρακινοῦσαν τὸν λαὸ σ' ἐξεγέρσεις. Ὡδηγοῦσαν τὸν λαὸ ἔξω στὴν ἔρημο καὶ προσποιοῦνταν πὼς ὁ Θεὸς τοὺς ἔδειχνε κάποιο σημάδι λευτεριᾶς. Κι' ὅταν ὁ Φῆλιξ κατάλαβε, ὅτι ὅλα αὐτὰ ἦταν ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἐξέγερσης, τότε ἔστειλε στρατιῶτες ἐνάντιά τους, ἱππικὸ καὶ πεζικό, καὶ κατέσφαξε ἕνα πολὺ μεγάλο ἀριθμό.

»Ἀκόμα μεγαλύτερη δυστυχία προξένησε στοὺς Ἑβραίους, ἕνας ψευτο-προφήτης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (αὐτὸ σημαίνει ἕνας Αἰγύπτιος—Κ.). Ἦταν ἕνας μάγος, ποὺ μὲ τὰ μάγια του, κατάφερνε νὰ παρουσιάζεται σὰν προφήτης. Παραπλάνησε κάπου 30.000 ἄτομα, ποὺ τὸν ὑποστήριζαν. Τοὺς ὡδήγησε στὴν ἔρημο, στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, γιὰ νὰ ξεχυθεῖ ἀπὸ κεῖ μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ, νὰ νικήσει τὴν Ρωμαϊκὴ φρουρὰ καὶ νὰ κυριαρχήσει πάνω στὸν λαό. Μόλις ὁ Φῆλιξ κατάλαβε τὸ σχέδιο του, ἐβάδισε ἐνάντιά του μὲ τοὺς Ρωμαίους στρατιῶτες καὶ μ' ὅλο τὸν λαό, ποὺ ζητοῦσε νὰ πάρει μέτρα γιὰ τὸ κοινὸ καλό, κι' ἔδωσε μάχη ἐνάντιά του. Ὁ Αἰγύπτιος, τὸ ἔσκασε μὲ λίγους μόνο ἀπὸ τὶς μάζες ποὺ εἶχε. Οἱ περισσότεροι πιάστηκαν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι, κρύφτηκαν στὸ ὕπαιθρο.

»Δὲν εἶχε ἀκόμα ἠρεμήσει ὁ τόπος, ἀπὸ τὴν ἀνησυχία αὐτή, ὅταν μιὰ καινούργια πανοῦκλα ξέσπασε, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς, ὅπως σ' ἕνα ἄρρωστο καὶ μολυσμένο σῶμα. Μερικοὶ ταχυδακτυλουργοὶ καὶ ἀπατεῶνες, ἐνώθηκαν γιὰ ν' ἀποκτήσουν πολυάριθμους ὀπαδούς. Καλοῦσαν τὸν καθένα ν' ἀπαιτεῖ τὴν λευτεριά του καὶ ἀπειλοῦσαν μὲ θάνατο, ἐκείνους, ποὺ θὰ ἦταν ὑπάκουοι στὶς Ρωμαϊκὲς ἀρχὲς στὸ μέλλον λέγοντας: Πρέπει νὰ ἀπελευθερωθοῦν παρὰ τὴν θέλησή τους κι' ἐκεῖνοι ἀκόμα, ποὺ σήμερα θεληματικὰ σκύβουν τὸ κεφάλι στὸ ζυγὸ τῆς σκλαβιᾶς.

»Διέσχισαν ὅλη τὴν Ἑβραϊκὴ γῆ, ἐλεηλάτησαν τὰ σπίτια τῶν πλουσίων, ἔκαψαν χωριὰ καὶ συμπεριφέρονταν τόσο ἀηδιαστικά, ποὺ ἐξ αἰτίας τους, ὑπέφερε ὅλος ὁ Ἰουδαϊκὸς λαός. Καὶ ἀπὸ μέρα σὲ μέρα, ὅλο καὶ διαβίβονταν περισσότερο ἡ καταστρεπτικὴ αὐτὴ ἀρρώστεια».

Μέσα στὴν ἴδια τὴν Ἱερουσαλήμ, κάθε ἀνοικτὴ ἐξέγερση, ἐνάντια στὸν Ρωμαϊκὸ στρατό, ὅὲν ἦταν κάτι τὸ εὔκολο, καὶ οἱ πιὸ φανατισμένοι ἐχθροὶ τοῦ καθεστῶτος, κατέφευγαν στὴν δολο-

φονία. Στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐπάρχου Φέλιξ, ὅταν ἀφθονοῦσαν οἱ συμμορίτες καὶ οἱ φανατικοί, εἶχε ὀργανωθεῖ μιὰ ὁμάδα τρομοκρατῶν. Οἱ ἐκρηκτικὲς ὕλες, ἦταν τότε ἄγνωστες καὶ τὸ πιὸ ἀγαπημένο ὅπλο τῶν τρομοκρατῶν, ἦταν ἕνα γυρτὸ στιλέτο, κρυμμένο κάτω ἀπὸ τὸ πανωφόρι. Καὶ ὠνομάζονταν σικάριοι, ἀπὸ τὴν λέξη σίκα, ποὺ σημαίνει στιλέτο.

Ἡ ἀπεγνωσμένη αὐτὴ τρέλλα, ὅλων τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς λαϊκῆς ὑπόθεσης, ἦταν ἡ ἀναπόφευκτη ἀκάντηση, στὴν ξεδιάντροπη βαρβαρότητα τῶν καταπιεστῶν τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἰώσηπος, ποὺ ἔζησε ὅλο αὐτὰ τὰ γεγονότα, περιγράφει τὴν δράση τῶν δύο τελευταίων ἐπάρχων, ποὺ διοίκησαν τὴν Ἰουδαία, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, μὲ τὸν πιὸ κάτω τρόπο :

«Ὁ Φαῖστος, ἔγινε ἔπαρχος τὸ 60 μὲ 62 μ.Χ. Πολέμησε μὲ πεῖσμα τοὺς συμμορίτες, ποὺ ἔκαναν ἐπιδρομὲς στὴν Ἑβραϊκὴ γῆ, τοὺς ἔπιανε καὶ τοὺς σκότωνε. Ὁ διάδοχός του Ἀλμπῖνος (62 μὲ 64 μ.Χ.), δυστυχῶς δὲν ἀκολούθησε τὸ παράδειγμά του. Δὲν ὑπῆρχε ἔγκλημα καὶ ἁμαρτία ποὺ νὰ μὴ τὰ ἔκανε. Ὅταν ἦταν στὴν ἐξουσία, ὄχι μόνο καταχρώνταν τὸ δημόσιο χρῆμα, ἀλλὰ ἔβαζε χέρι καὶ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν ὑπηκόων του, παίρνοντάς την μὲ τὴν βία, γιὰ τὸν ἑαυτό του. Φόρτωσε τὸν λαό, μὲ ὑπέρμετρους καὶ ἄδικους φόρους. Ἄφηνε ἐλεύθερους μὲ λεφτὰ κλέφτες, ποὺ οἱ ἀρχὲς τῆς πόλης, εἶχαν φυλακίσει ἢ οἱ προκάτοχοί του, κι' ἔμεναν μέσα, μόνο ὅσοι δὲν εἶχαν λεφτὰ νὰ κληρώσουν. Αὐτό, αὔξησε τὴν ἀποφασιστηκότητα τῶν ἐπαναστατῶν στὴν Ἱερουσαλήμ. Οἱ πλούσιοι, προσχώρησαν σὲ τέτοιο βαθμὸ μὲ τὰ δῶρα τους στὸν Ἀλμπῖνο, ὥστε αὐτὸς νὰ μὴν ἔχει ἀντιρρήσεις νὰ συνοδεύωνται αὐτοὶ ἀπὸ μιὰ ἀκολουθία ποὺ τοὺς φρουροῦσε. Οἱ μάζες ὅμως ποὺ δὲν ἀγαποῦν τὴν ἡσυχία, ἄρχισαν νὰ προσκολλοῦνται σὲ τέτοιους ἀνθρώπους, μιὰ καὶ ὁ Ἀλμπῖνος τὶς ἀνέχονταν. Κι' ἔτσι, κάθε ἀπατεώνας, μάζευε γύρω του μιὰ συμμορία κι' ἄφηνε τοὺς μισθοφόρους του νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ κλέβουν τοὺς καλοὺς πολίτες. Ὅσοι ἔπεφταν θύματα τῆς κλεψιᾶς, δὲν μιλοῦσαν, κι' ἔσους πάλι δὲν εἶχαν κλέψει, αὐτοὶ τοὺς κολάκευαν ἀπὸ φόβο μήπως πάθουν κι' αὐτοὶ τὰ ἴδια. Κανένας δὲν τολμοῦσε νὰ παραπονεθεῖ, γιατὶ ἡ καταπίεση ἦταν μεγάλη. Κι' ἔτσι, ρίχθηκε ὁ σπόρος τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης μας.

»Παρ' ὅλη τὴν ἐπαίσχυντη καὶ ἀνήθικη δράση τοῦ Ἀλμπίνου, ὁ διάδοχός του Γέσσιος Φλῶρος (64—66), προχώρησε τόσο περισσότερο ἀπ' αὐτόν, ὥστε σὲ μιὰ σύγκριση ἀνάμεσά τους, ὁ Ἀλμπῖνος, νὰ φαίνεται καλύτερος. Κι' αὐτό, γιατὶ ὁ Ἀλμπῖνος τὶς πράξεις του τὶς ἔφτιαχνε στὰ κρυφὰ καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ τὶς παρουσιάζει μὲ μιὰ καλὴ ὄψη. Ὁ ἄλλος, ὅτι κι' ἂν ἔκανε, τὸ ἔκανε στὰ φανερά, σὰν νὰ προσπαθοῦσε νὰ καρδίσει φήμη μὲ τὶς βιαιοπραγίες ἐνάντια στὸν λαό μας. Ἔκλεβε, λεηλατοῦσε, τιμωροῦσε καὶ γενικά, συμπεριφέρονταν, ὄχι σὰν νὰ τὸν εἶχαν στείλει νὰ διοικήσει σὰν ἔπαρχος, ἀλλὰ σὰν ἐκτελεστής, γιὰ νὰ βασανίζει τοὺς Ἑβραίους. Ὅπου θὰ χρειάζονταν νὰ συμπεριφερθεῖ μ' ἐλεημοσύνη, ἐκεῖ ἐφάρμοζε τρομοκρατία. Ἦταν ξεδιάντροπος καὶ ἀνέντιμος στὶς διαπραγματεύσεις του καὶ δὲν θὰ βρίσκονταν ἄλλος, ποὺ νὰ ἔβρισκε περισσότερες πονηριές, γιὰ νὰ ἐξαπατᾶ τὸν λαό. Καὶ δὲν ἀρκοῦνταν στὶς σφαγὲς μεμονωμένων προσώπων καὶ στὴν ἰδιοποίηση τῆς περιουσίας τους. Λεηλατοῦσε ὁλόκληρες πόλεις καὶ κατέστρεφε ὅλον τὸν πληθυσμό τους. Κι' ὅτι ἀπέμενε ἀκόμα, ἦταν πιὰ νὰ κηρύξει δημόσια: ἡ κλεψιὰ καὶ ἡ ληστεία, ἐπιτρέπεται κατὰ βούληση, ἀρκεῖ νὰ εἶχε κι' αὐτὸς τὸ μερίδιό του. Τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἀκολούθησε, ἦταν νὰ καταστραφεῖ ὁλόκληρη ἡ χώρα καὶ πολλοὶ νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν καὶ νὰ φύγουν στὸ ἐξωτερικό» *.

Τελικά, ἡ κατάσταση αὐτή, ὡδήγησε στὴν γενικὴ μεγάλη ἐξέγερση, τὴν ἐποχὴ τοῦ Φλώρου, ὅταν ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε μ' ὅλη του τὴ δύναμη, ἐνάντια στοὺς βασανιστές του. Κι' ὅταν ὁ Φλῶρος ἀποπειράθηκε νὰ ληστέψει τὸν Ναὸ τὸν Μάη τοῦ 66, τότε πιὰ ἐξαγριώθηκε ὁλόκληρη ἡ Ἱερουσαλήμ, ἢ μᾶλλον τὰ κατώτερα στρώματα τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ πλειοψηφία ἀπὸ ὅσους εἶχαν περιουσία, τόσο οἱ Φαρισαῖοι, ὅσο καὶ οἱ Σαδδουκαῖοι, φοβήθηκαν τὴν ἐξέγερση κι' ἐπιθυμοῦσαν τὴν εἰρήνη. Μαζὶ μὲ τὴν ἐξέγερση κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἄρχισε καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος. Τὸ πολεμικὸ κόμμα νίκησε. Τὸ κόμμα τῆς εἰρήνης νικήθηκε στὶς ὁδομαχίες, ἀλλὰ ἡ Ρωμαϊκὴ φρουρὰ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀναγκά-

---

* Ἑβραϊκὸς πόλεμος, II. 14, 1, 2.

σθηκε νὰ ἀποσυρθεῖ καὶ κατὰ τὴν ὑποχώρησή της, νὰ συντριβεῖ.

Τὸ μαχητικὸ ἠθικὸ τῶν ἐπαναστατῶν, εἶχε ἀνέβει τόσο ψηλά, ὥστε νὰ μποροῦσαν νὰ διαλύσουν καὶ μιὰ φάλαγγα ἀπὸ 30.000 ἄνδρες, μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Σύριο ἄρχοντα Κέστιο Γάλλο, ποὺ ἔρχονταν πρὸς βοήθεια.

Οἱ Ἑβραῖοι καὶ μέσα κι' ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ξεσηκώνονταν σὲ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση. Ἡ ἐξέγερση τῶν Ἑβραίων στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀπαίτησε τὴν ἀποστολὴ ὅλων τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν Ρωμαίων στὴν Αἴγυπτο.

Φυσικά, δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ δυνατότητα γιὰ τοὺς Ἑβραίους μὲ τὶς ἀδύνατες καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀστικὲς δυνάμεις τους, νὰ νικήσουν τὴ Ρώμη. Θὰ μποροῦσαν ὅμως, ν' ἀναγκάσουν τὴν Ρώμη νὰ ἀφήσει ἥσυχη τὴν Ἰουδαία, γιὰ κάπως περισσότερο χρόνο, ἂν οἱ ἐπαναστάτες, ἔπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες τους, συνέχιζαν μ' ἔνταση τὴν ἐπίθεσή τους. Οἱ συνθῆκες ποὺ δημιουργήθηκαν σύντομα, τοὺς βοήθησαν. Τὸν δεύτερο κιόλας χρόνο τοῦ Ἑβραϊκοῦ πολέμου, οἱ στρατιῶτες, στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐπαναστάτησαν ἐνάντια στὸν Νέρωνα καὶ οἱ μάχες ἀνάμεσα στὶς λεγεῶνες συνεχίσθηκαν καὶ μετὰ τὸν θάνατό του (9 Ἰούνη 68 μ. Χ.). Ὁ ἀρχιστράτηγος τοῦ στρατοῦ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποταγὴ τῆς Ἰουδαίας, ἔδωσε περισσότερη σημασία στὰ γεγονότα τῆς Δύσης, ὅπου κινδύνευε ὁ θρόνος, παρὰ στὸν μικρὸ τοπικὸ πόλεμο.

Μιὰ μικρὴ εὐκαιρία, ποὺ εἶχαν οἱ ἐπαναστάτες, τοὺς ξέφυγε κι' αὐτή. Ἦταν βέβαιο ὅτι οἱ κατώτερες τάξεις, ποὺ εἶχαν κηρύξει τὸν πόλεμο, ἐνίκησαν τὸ Ἑβραϊκὸ κόμμα τῆς εἰρήνης, οἱ πλούσιοι ὅμως καὶ οἱ μορφωμένοι, εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιρροὴ ἀκόμα γιὰ νὰ πάρουν τὴν καθοδήγηση τοῦ πολέμου ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους στὰ χέρια τους. Αὐτὸ ἐσήμαινε, πὼς ὁ πόλεμος διεξάγονταν μὲ μισὴ καρδιὰ κι' ὄχι μὲ τὸν σκοπὸ νὰ σαρώσουν τὸν ἐχθρό, ἀλλ' ἁπλῶς, ν' ἀντισταθοῦν σ' αὐτόν. Ἐπιτέλους οἱ ἐπαναστάτες, εἶδαν πόσο χλιαροὶ στὴν καθοδήγηση τοῦ ἀγῶνα ἦταν οἱ ἀρχηγοί τους, κι' ἔπειτα ἀπ' αὐτὸ οἱ Ζηλωτές, κατάφεραν νὰ πάρουν τὴν ἡγεσία στὰ χέρια τους.

«Τὴν ἀνεπιτυχῆ πορεία τῶν γεγονότων, τὸ φανατικὸ λαϊκὸ

κόμμα τὴν ἀπέδιδε—κι' ὄχι χώρις λόγο — στὴν μέχρι τώρα ἔλλειψη δραστηριότητας στὴν διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, κατέβαλλαν ὅλες τὶς προσπάθειές τους νὰ πάρουν τὴν κατάσταση στὰ χέρια τους, ἀπωθώντας τοὺς προηγούμενους ἡγέτες τους. Καὶ μιὰ καὶ οἱ τελευταῖοι ὅὲν παρέδιδαν τὶς θέσεις τους θεληματικά, ἄρχισε ἕνας φοβερὸς αἱματηρὸς ἐμφύλιος πόλεμος στὴν Ἱερουσαλήμ, τὸν χειμῶνα τοῦ 67 μὲ 68 μ. Χ., μὲ σκηνὲς τρόμου, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὶς συναντήσει κανεὶς πουθενὰ ἀλλοῦ, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν πρώτη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση *.

Ἡ σύγκριση μὲ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, θὰ ξαφνιάσει κάθε παρατηρητὴ τῶν γεγονότων αὐτῶν. Πάντως, γιὰ τὴν Γαλλία, ἡ Τρομοκρατία, ἦταν ἕνας τρόπος γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ ἐκανάσταση καὶ νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ νικηφόρα πορεία ἐνάντια στὴν Εὐρώπη ὁλόκληρη. Γιὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ ὅμως, μιὰ παρόμοια ἔκβαση ἦταν ἀδύνατη, λόγω τῆς ἴδιας τῆς φύσης τῶν συνθηκῶν ποὺ ὑπῆρχαν. Τὸ κράτος τοῦ τρόμου τῶν κατωτέρων τάξεων, ἦταν κάτι ποὺ ἦρθε πολὺ ἀργὰ γιὰ ν' ἀνακουφίσει κάπως τὸ Ἑβραϊκὸ κράτος, ποὺ οἱ μέρες του κι' ἔτσι ἦταν μετρημένες. Μποροῦσε μόνο νὰ παρατείνει τὸν πόλεμο, ν' αὐξήσει τὰ βάσανα καὶ νὰ κάνει τὴν ὀργὴ τοῦ μελλοντικοῦ νικητῆ ἀκόμα πιὸ ἀτεγκτη. Θὰ πρόσφερε ὅμως καὶ στὸν κόσμο ἕνα μνημεῖο ἠθικοῦ μεγαλείου, ἡρωϊσμοῦ καὶ ἀφοσίωσης, ποὺ θὰ ὀρθώνονταν ὅλο καὶ πιὸ ἐπιβλητικά, ἐνάντια στὴν κακομοιριὰ τῆς γενικῆς δειλίας καὶ τοῦ φιλοτομαρισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Καὶ ἦταν ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ συνέχισαν τὸν ἄπελπι ἀγῶνα ἐνάντια σ' ἕνα δυναμικὰ ὑπέρτερο ἐχθρό, γιὰ ἄλλα τρία χρόνια, μέχρι τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 70 μ. Χ., μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σκληρές, τὶς πιὸ ἀποφασιστικὲς ἀμυντικὲς μάχες, καλύπτοντας κάθε σπιθαμὴ γῆς, ποὺ παρέδιδαν μὲ τὰ πτώματά τους, καὶ, τέλος, ἐξασθενημένοι ἀπὸ τὴν πεῖνα καὶ τὶς ἀρρώστειες, ἔκαναν τάφους τους τὰ ἐρείπια, ποὺ ἀκόμα κάπνιζαν. Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς, οἱ μεγιστᾶνες τοῦ ἐμπορίου, εἶχαν

* Schürer: Geschichte des Jüdischen Volves 1, 617.

στὴν πλειοψηφία τους, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τῆς πολιορκίας καταφύγει σ' ἐξασφαλισμένα μέρη. Ἦταν οἱ μικροχειροτεχνίτες, οἱ καταστηματάρχες καὶ οἱ προλετάριοι, ποὺ ἦτανε οἱ ἥρωες τοῦ Ἔθνους, ραζὶ φυσικά, καὶ μὲ τοὺς προλεταροποιημένους ἀγρότες τῆς Γαλιλαίας, ποὺ εἶχαν πάει κι' αὐτοὶ νὰ βοηθήσουν τὴν Ἱερουσαλήμ.

Τέτοια ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα. Καὶ φυσικά, κάθε ἄλλο, παρὰ μοιάζει μὲ τὴν χαμογελαστὴ εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Χριστοῦ, ποὺ περιέγραψε ὁ Ρενὰν στὸν «Βίο τοῦ Ἰησοῦ»*. Ὁ Ρενάν, στήριξε τὴν γνώμη του, ὄχι τόσο στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅσο στὴν γραφικότητα τῆς Γαλιλαίας, ποὺ θὰ τραβοῦσε τὴν προσοχὴ ἑνὸς σύγχρονου τουρίστα. Καὶ γι' αὐτό, ὁ Ρενάν, μπορεῖ νὰ μᾶς διαβεβαιώνει στὸ ἔργο του γιὰ τὸν Χριστό, ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰησοῦ, ὁ μαγευτικὸς αὐτὸς τόπος ἦταν «γεμάτος χαρὰ κι' εὐημερία», ἔτσι ὥστε κάθε ἱστορία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ, νὰ εἶναι ἕνα γοητευτικὸ εἰδύλλιο.

Τὸ ἴδιο γοητευτικὸ ὅπως κι' ὁ χαριτωμένος Μάης τοῦ 1871 στὸ Παρίσι!

β) *Οἱ Ἐσσαῖοι.*

Θὰ ἔπρεπε, ὡστόσο, νὰ παραδεχθεῖ κανείς, πὼς μέσα στὰ θέαμα αὐτὸ τῶν αἱμάτων καὶ ὀδυρμῶν, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἱστορία τῆς Ἰουδαίας τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει κι' ἕνα φαινόμενο, ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση κάποιου εἰρηνικοῦ εἰδυλλίου. Πρόκειται γιὰ τὴν αἵρεση τῶν Ἐσσένων ἢ Ἐσσαίων, ποὺ ἐμφανίσθηκαν γιὰ πρώτη φορά, γύρω ἀπὸ τὸ 150 π.Χ. — κατὰ τὸν Ἰώσηπο, — καὶ κράτησε μέχρι τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ**. Ἀπὸ τότε, ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν ἱστορία ἡ αἵρεση αὐτή.

---

* Βλέπε Ρενάν. Βίος τοῦ Ἰησοῦ, ἔκδοση Ἀναγνωστίδη, 1963.

** Ὁ Ἰώσηπος γράφει «Ἐσσαῖοι», ἐνῶ ὁ Φίλων «Ἐσσαῖοι

Η προέλευσή τους, όπως και τῶν Ζηλωτῶν, ἦταν προλεταριακή· ἡ φύση τους ὅμως, ἦταν ἐντελῶς διαφορετική. Οἱ Ζηλωτές, δὲν ἀνέπτυξαν κανένα δικό τους κοινωνικὸ σύστημα. Διέφεραν ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους, ὄχι ὡς πρὸς τὸν σκοπό, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰ μέσα, τὴν σκληρότητα καὶ τὴν βιαιότητα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπαθοῦσαν νὰ πετύχουν τὸν σκοπό τους. Κι' ὅταν θὰ πραγματοποιοῦνταν ὁ σκοπός τους καὶ ἡ Ἱερουσαλὴμ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν Ρώμη στὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου, μὲ ἀποτέλεσμα, ὅλα τὰ πλούτη τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, νὰ πηγαίνουν στοὺς Ἑβραίους, τότε πιὰ θὰ ἔρχονταν καὶ τὸ τέλος στὰ βάσανα ὅλων τῶν τάξεων. Κι' ἔτσι, ὁ ἐθνικισμὸς φαίνονταν ν' ἀχρηστεύει τὸν σοσιαλισμό, ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς προλετάριους. Ἐκεῖνο ποὺ ξεχώριζε τοὺς Ζηλωτὲς ἀπὸ προλεταριακὴ πλευρά, ἦταν ἡ δραστηριότητα κι' ὁ φανατισμὸς τοῦ πατριωτισμοῦ τους.

Δὲν ἤθελαν ὅμως ὅλοι οἱ προλετάριοι, νὰ περιμένουν τὸν καιρό, ποὺ θὰ ἔρχονταν ὁ Μεσσίας, γιὰ ν' ἀρχίσει ἡ καινούργια κοσμοκρατορία τῆς Ἱερουσαλήμ. Πολλοὶ ἐπεδίωκαν νὰ καλυτερέψουν τὴν θέση τους ἀμέσως, καὶ μιὰ καὶ μὲ τὴν πολιτική, δὲν φαίνονταν νὰ κερδίζουν τίποτε, γρήγορα ἄρχισαν νὰ ὀργανώνωνται οἰκονομικά.

Ἔτσι, θὰ ἔπρεπε νὰ σκέφτωνταν γιὰ νὰ φθάσουν στὴν νοοτροπία τοῦ Ἐσσαιανισμοῦ. Πάντως, ἄλλα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, πάνω στὸ ζήτημα αὐτό, δὲν ἔχουμε.

Ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς ὀργάνωσης, ἀποτελεῖ ἔνδειξη τοῦ ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἕνα καθαρὰ διαγραφόμενο κομμουνισμό. Ζοῦσαν σὲ κοινόβια, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰώσηπου, μὲ 4.000 ἄτομα στὸ καθένα, σὲ διάφορα χωριὰ καὶ ἀγροπόλεις τῆς Ἰουδαίας.

Ὁ Φίλων, γράφει : «Ζοῦν ἐκεῖ ὅλοι μαζί, ὀργανωμένοι σὲ σωματεῖα καὶ συλλόγους φιλίας καὶ δείπνου (κατὰ θιάσους, ἑται-

---

Ἡ λέξη ἔχει ἐξελληνισθεῖ ἀπὸ τὴν Συριακὴ λέξη Chase (στὰ Ἑβραικὰ — Chasid), ποὺ σημαίνει — εὐσεβής. Ἡ λέξη αὐτὴ στὸν πληθυντικὸ ἔχει δυὸ μορφές: Chasen καὶ Chasuja.

ρίας καὶ συσσίτια ποιούμενοι) καὶ συχνὰ ἀσχολοῦνταν μὲ δουλειὲς τῆς κοινότητας.

«Κανένας τους δὲν θέλει νὰ ἔχει δικιά του περιουσία, οὔτε σπίτι, οὔτε δοῦλο, οὔτε ἕνα κομμάτι γῆς, οὔτε κοπάδια καὶ γενικὰ τίποτε, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε πλοῦτο. Ἀλλὰ τὰ βάζουν ὅλα μαζὶ κάτω, σὰν κοινὴ περιουσία καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν ἀπὸ κοινοῦ.

»Τὰ λεφτά, ποὺ βγάζουν ἀπὸ τὴν δουλειά τους κατὰ διαφόρους τρόπους, τὰ παραδίδουν σ' ἕναν αἱρετὸ διαχειριστή. Αὐτός, μ' αὐτὰ ἀγοράζει ὅτι χρειάζεται καὶ τοὺς δίνει ἀρκετὴ τροφὴ καὶ ὁτιδήποτε ἄλλο τοὺς χρειάζεται γιὰ τὴ ζωή».

Ἀπὸ δῶ, μπορεῖ νὰ βγεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ καθένας δούλευε καὶ παρῆγε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἢ δούλευε γιὰ τὰ μεροκάματα.

Ὁ Ἰώσηπος, περιγράφει τὴν ζωή, κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπο :

«Μετὰ ἀπ' αὐτὸ (τὴν πρωϊνὴ δηλαδὴ προσευχή), οἱ ἀρχηγοί τους, τοὺς ἀφήνουν ἐλεύθερους κι' αὐτοὶ πηγαίνουν στὶς δουλειὲς ποὺ ὁ καθένας τους ἔχει μάθει, κι' ἀφοῦ δουλέψουν εὐσυνείδητα, μέχρι τὴν πέμπτη ὥρα (μετρώντας ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, κατὰ τὶς ἑνδεκα περίπου), μαζεύονται ὅλοι μαζὶ σ' ἕνα προκαθωρισμένο μέρος, ντύνονται στ' ἄσπρα καὶ πλένουν τὸ κορμί τους μὲ κρύο νερό. Ἔπειτα ἀπ' αὐτὴ τὴν κάθαρση, πᾶνε στὴν τραπεζαρία, ὅπου μποροῦν νὰ μπαίνουν μόνο μέλη τῆς αἱρεσης. Ἀφοῦ καθήσουν στὸ τραπέζι σιωπώντας, ὁ φούρναρης, βάζει μπροστὰ στὸν καθένα ψωμὶ κι' ὁ μάγειρας ἕνα πιάτο, μ' ἑνὸς εἴδους φαγητὸ στὸν καθένα. Μετά, ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὸ γεῦμα. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν προσευχή, δὲν ἔχει κανένας δικαίωμα ν' ἀγγίξει τὸ φαγητό. Στὸ τέλος τοῦ μεσημεριάτικου φαγητοῦ, εὐχαριστοῦν καὶ πάλι τὸν Θεό, κι' ἔτσι, πρὶν καὶ μετὰ τὸ γεῦμα, εὐλογοῦν τὸν Θεό, αὐτὸν ποὺ τοὺς δίνει τὴν τροφή. Μετὰ βγάζουν πάλι τοὺς χιτῶνες τους, σὰν ἱερεῖς ἐνδυμασίες καὶ πηγαίνουν ξανὰ στὴν δουλειὰ μέχρι τὸ βράδυ. Τὸ βραδυνό, τὸ τρῶνε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καὶ τὸ μεσημεριάτικο φαγητό, κι' ὅταν ἔρχονταν ἐπισκέπτες (μέλη τῆς αἱρεσης ἀπὸ ἄλλα μέρη, μιὰ καὶ ξένοι δὲν ἐπιτρέπονταν νὰ μποῦν μέσα στὴν τραπεζαρία), κάθονταν κι' αὐτοὶ στὸ τραπέζι μαζί τους. Δὲν ἀκούγονταν οὔτε φωνές, οὔτε ἄλλη φασα-

ρία μέσα στὴν αἴθουσα κι' ἀκόμα, ὅταν συζητοῦσαν, μιλοῦσαν μὲ τὴν σειρά, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο, ὄχι ὅλοι μαζί, καὶ κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἕνας ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν αἵρεσή τους καὶ βρεθεῖ μέσα στὸ κτίριο αὐτό, νὰ ἐντυπωσιασθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ ἡσυχία. Ἡ αἰτία τῆς ἥσυχης ζωῆς τους, εἶναι ἡ μόνιμη μετριοπάθειά τους, γιατὶ τρῶνε καὶ πίνουν τόσο μόνο, ὅσο τοὺς χρειάζεται γιὰ νὰ διατηρηθοῦν στὴν ζωή.

»Γενικά, δουλεύουν μόνο ἔπειτα ἀπὸ τὶς ὁδηγίες, ποὺ τοὺς δίνουν οἱ ὑπεύθυνοί τους, μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, νὰ ἐκδηλώνουν τὶς κλίσεις τους καὶ τὴν διάθεσή τους γιὰ νὰ βοηθήσουν. Ὅταν παρουσιάζεται μιὰ ἄμεση ἀνάγκη, μπορεῖ κανεὶς νὰ βοηθήσει αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ἀνάγκη καὶ ἀξίζουν νὰ βοηθηθοῦν, ἢ νὰ δώσουν φαΐ στοὺς φτωχούς. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ δώσουν τίποτε οὔτε στοὺς φίλους, οὔτε καὶ στοὺς συγγενεῖς τους, χωρὶς τὴν συγκατάθεση τοῦ ἀρχηγοῦ τους».

Ὁ κομμουνισμός τους ἔφτανε στ' ἄκρα. Ἀκόμα καὶ σ' αὐτὰ τὰ ροῦχα τους. Ὁ Φίλων γράφει:

«Σ' αὐτούς, ὄχι μόνο τὸ φαγητό, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱματισμὸς ἦταν κοινός. Γιατὶ ὑπάρχουν βαρειὰ χειμωνιάτικα ροῦχα γιὰ τὸν χειμῶνα καὶ ἐλαφρύτερες ἐνδυμασίες γιὰ τὸ καλοκαῖρι, ἔτσι, ὥστε ὁ καθένας νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ ὅποτε θέλει. Γιατὶ ὅτι ἔχει ὁ καθένας θεωρεῖται περιουσία ὅλων, κι' ὅτι ἔχουν ὅλοι μαζὶ θεωρεῖται περιουσία τοῦ καθενός».

Ἀπεδοκίμαζαν τὴν δουλειά. Βασική τους ἀπασχόληση ἦταν ἡ γεωργία· ἀσχολοῦνταν ὅμως καὶ μὲ τὶς χειροτεχνίες. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαγορευόταν μαζὶ μὲ τὸ ἐμπόριο ἦταν ἡ παραγωγὴ εἰδῶν πολυτελείας καὶ ὅπλων γιὰ τὸν πόλεμο.

Ἡ βάση ὁλόκληρου τοῦ κομμουνιστικοῦ τους συστήματος, ἦταν ἡ κοινότητα κατανάλωσης κι' ὄχι κοινωνικῆς παραγωγῆς. Κάπου ἀναφέρεται καὶ τὸ τελευταῖο, ἀλλὰ μᾶλλον πρόκειται γιὰ δουλειά, ποὺ φέρνει χρήματα σ' ἄτομα εἴτε γιὰ μεροκάματα, εἴτε γιὰ πουλημένα ἐμπορεύματα, πάντως καὶ στὴν μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, πρόκειται γιὰ δουλειά, ποὺ γίνεται ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση. Πάντως, ὅλα τὰ μέλη τῆς αἵρεσης, ἔχουν κοινὸ τὸ μέρος ποὺ κοιμοῦνται καὶ ποὺ τρῶνε. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ τοὺς κρατάει ὅλους μαζὶ πάνω ἀπ' ὅλα. Πρόκειται, γιὰ κομ-

μουνισμὸ στὸ γενικό τους νοικοκυριό. Αὐτό, προϋποθέτει τὴν μὴ ὕπαρξη ξεχωριστοῦ νοικοκυριοῦ, ξεχωριστῶν οἰκογενειῶν, ξεχωριστῶν γάμων.

Στὴν πραγματικότητα, διαπιστώνουμε, ὅτι σὲ κάθε ὀργάνωση, ποὺ στηρίζεται στὴν βάση ἑνὸς κομμουνισμοῦ στὴν κατανάλωση ἢ καὶ σὲ κοινότητα τοῦ νοικοκυριοῦ, οἱ ξεχωριστοὶ γάμοι ἀποτελοῦν δυσκολία, ποὺ προσκαθοῦν νὰ τὴν ἐξουδετερώσουν. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει κατὰ δύο τρόπους, ποὺ ὁ ἕνας ἀποκλείει τὸν ἄλλο, τὰ δυὸ ἄκρα ἀντίθετα δηλαδὴ τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, αὐστηρότατη ἀποχὴ ἢ ἡ μεγαλύτερη «παραλυσία». Καὶ τοὺς δύο τρόπους, φαίνεται πῶς μποροῦσαν νὰ τοὺς ἀκολουθοῦσαν κομμουνιστικὲς ὀργανώσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἀπὸ τοὺς Ἐσσαίους καὶ διὰ μέσου ὅλων τῶν χριστιανικῶν κομμουνιστικῶν αἱρέσεων, μέχρι καὶ στὶς παροικίες τῶν κομμουνιστικῶν αἱρέσεων, στὶς σημερινὲς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, βλέπουμε πῶς ὅλες τους εἶναι ἐνάντια στὸν γάμο, ἀλλὰ ταυτόχρονα κλίνουν καὶ πρὸς τὴν κοινότητα τῶν γυναικῶν, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ πρὸς τὸν ἐργενισμό.

Ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν ἀκατανόητα, ἐὰν ἐπρόκειτο ἁπλῶς καὶ μόνο γιὰ ἰδεολογικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ ὡδήγησαν τὸν κόσμο σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὸ ἐποικοδόμημα τῶν ἰδεῶν. Ἐξηγιέται ὅμως εὔκολα, πάνω στὴν βάση τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Ἐσσαίους, ἀρνιώνταν κάθε ἐπαφὴ μὲ τὶς γυναῖκες.

«Ἀποκρούουν τὸν γάμο, υἱοθετοῦν ὅμως ξένα παιδιά, ὅσο αὐτὰ εἶναι ἀκόμα μικρὰ καὶ ἐπιδεκτικὰ μαθήσεως, τὰ θεωροῦν σὰν δικά τους παιδιὰ καὶ τὰ μαθαίνουν τοὺς τρόπους καὶ τὶς συνήθειές τους. Καὶ δὲν εἶναι ὅτι θὰ ἤθελαν νὰ καταργήσουν ἢ νὰ ἀπαγορεύσουν τὸν γάμο ἢ τὴν διαιώνιση τοῦ εἴδους, ἀλλὰ ἰσχυρίζονται ὅτι θὰ πρέπει νὰ φυλάγεται κανεὶς ἀπὸ τὴν μὴ ἐγκράτεια τῶν γυναικῶν, μιὰ καὶ καμμιὰ ἀπ' αὐτές, δὲν ἱκανοποιεῖται μ' ἕναν ἄνδρα μόνο».

Αὐτὰ λέει ὁ Ἰώσηπος, στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς ἱστορίας του, γιὰ τὸν Ἑβραϊκὸ πόλεμο, ἀπ' ὅπου ἔχουν παρθεῖ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς Ἐσσαίους. Στὸ δέκατο ὄγδοο ὅμως βιβλίο του, γιὰ τὶς Ἑβραϊκὲς Ἀρχαιότη-

τες, στὸ πρῶτο κεφάλαιο, πάνω στὸ ἴδιο ζήτημα, γράφει τὰ παρακάτω:

«Δὲν παντρεύονται μὲ τὶς γυναῖκες κι' οὔτε ἔχουν σκλάβους. Ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι δίκαιο, ἐνῶ τὸ πρῶτο, θὰ γίνονταν ἀφορμὴ γιὰ διαμάχες».

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, δὲν εἶναι ὁ ἀσκητισμός, ἀλλὰ πρακτικὲς ἀπόψεις, ποὺ χρησιμεύουν σὰν βάση γιὰ τὴν ἀντίθεσή τους στὸν γάμο. Ὁ Ἰώσηπος, ἐγνώριζε τοὺς Ἐσσαίους, ἀπὸ προσωπικές του παρατηρήσεις. Εἶχε κάνει διαδοχικὰ μὲ τοὺς Σαδδουκαίους, μὲ τοὺς Ἐσσαίους καὶ τοὺς Φαρισαίους, μέχρι ποὺ τελικά, κατέληξε μὲ τοὺς τελευταίους.

Καὶ γι' αὐτό, ὁ Ἰώσηπος, βρίσκεται σὲ πολὺ καλὴ θέση, γιὰ νὰ μᾶς πεῖ τὴν βασικὴ αἰτία τῆς ἐχθρότητας τῶν Ἐσσαίων, πρὸς τὸν γάμο. Αὐτό, ὅὲ σημαίνει φυσικά, πὼς αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει αὐτὸς ἀποτελοῦν καὶ τὴν πιὸ βαθειὰ αἰτία· γιατί, θὰ πρέπει πάντα νὰ ξεχωρίζουμε τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ ἐπικαλεῖται καθένας γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὶς πράξεις του, ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ κίνητρα, ποὺ στὴν πραγματικότητα, προκαλοῦν τὶς πράξεις αὐτές. Πολλοὶ λίγοι ἄνθρωποι, ἔχουν ἄμεση συναίσθηση τῶν κινήτρων αὐτῶν. Πάντως, μένει στοὺς ἱστορικούς μας, νὰ ὑιοθετοῦν τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ φθάνουν ἕως αὐτούς, σὰν τὰ πραγματικὰ κίνητρα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ σχέσεων. Ἀρνοῦνται τὴν ἔρευνα τῶν πραγματικῶν κινήτρων, σὰν αὐθαίρετες «ἐπινοήσεις», δηλαδή, ἔχουν τὴν ἀπαίτηση, οἱ γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία, νὰ μὴ φθάσουν ποτὲ σ' ἕνα ἐπίπεδο ψηλότερο ἀπὸ τὴν ἐποχή, ποὺ ξεκινᾶν αὐτὲς οἱ ἴδιες οἱ πηγές. Οἱ ἱστορικοί μας, θὰ ἰσχυρίζονταν, πὼς θὰ πρέπει ν' ἀγνοηθεῖ ὅλος ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν γεγονότων, ποὺ ἔχουν συσσωρευθεῖ ἀπὸ τότε καὶ ποὺ μᾶς δίνει τὴν δυνατότητα νὰ ξεχωρίσουμε - μέσα στὰ πιὸ ἀντίθετα ἱστορικὰ φαινόμενα - ποιὸ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ καὶ τυπικὸ ἀπὸ τὸ μὴ οὐσιαστικὸ καὶ συμπτωματικὸ κι' ἔτσι, νὰ ἀνακαλύψουν τὰ πραγματικὰ κίνητρα τῶν ἀνθρώπων, πίσω ἀπὸ τὶς ἐπαγγελίες τους.

Ὅποιος ξέρει τὴν ἱστορία τοῦ κομμουνισμοῦ, θὰ διαπιστώσει ἀμέσως ὅτι δὲν ἦταν ἡ φύση τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ φύση τοῦ κομμουνιστικοῦ νοικοκυριοῦ, ποὺ δηλητηρίαζε τὸν γάμο

γιὰ τοὺς Ἐσσαίους. Ὅταν πολλοὶ ἄνδρες καὶ πολλὲς γυναῖκες ζοῦσαν μαζὶ σὲ ἕνα κοινὸ νοικοκυριό, ὁ πειρασμὸς γιὰ ἀπιστία καὶ σκηνὲς ζηλοτυπίας, εὕρισκε πολὺ πρόσφορο ἔδαφος. Κι' ἂν συνεχίζονταν αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ νοικοκυριοῦ, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ συμβοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ δύο : ἢ οἱ ἄνδρες θὰ ἔπρεπε νὰ σταματήσουν νὰ ζοῦν μὲ τὶς γυναῖκες, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ ἡ μονογαμία.

Καὶ τὸν πρῶτο δρόμο δὲν τὸν ἀκολούθησαν ὅλοι οἱ Ἐσσαῖοι. Νά τί λέει Ἰώσηπος, στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου τοῦ Ἑβραϊκοῦ πολέμου, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε παραπάνω :

«Ὑπάρχει καὶ μιὰ κατηγορία Ἐσσαίων, ποὺ συμφωνοῦν πέρα γιὰ πέρα, μὲ τοὺς προηγούμενους, ὡς πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς, τοὺς τρόπους καὶ τὶς συνήθειες, διαφέρουν ὅμως στὸ ζήτημα τοῦ γάμου. Γιατὶ λένε, πὼς αὐτοὶ ποὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς γαμικὲς σχέσεις, θὰ στεροῦσαν τὴν ζωὴ ἀπὸ τὴν πιὸ ἐνδιαφέρουσα λειτουργία της (μέρος της), τὴν ἀναπαραγωγή, ποὺ θὰ λιγόστευε σταθερὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, καὶ σύντομα θὰ ἐξαφανίζονταν - ἐὰν φυσικὰ ὅλοι σκέπτονταν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ἔχουν τὴν συνήθεια νὰ δοκιμάζουν τὶς γυναῖκες γιὰ τρία χρόνια. Κι' ἂν ἀποδειχθεῖ ἔπειτα ἀπὸ τρεῖς καθάρσεις, ὅτι εἶναι ἱκανὲς νὰ κάνουν παιδιά, τότε πιὰ τὶς παντρεύονται. Μόλις ἡ γυναίκα μείνει ἔγκυος, ὁ ἄνδρας δὲν κοιμᾶται πιὰ μαζί της. Καὶ μ' αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ συνεύρεση μαζί της, ὁ γάμος, δὲν γίνεται γιὰ λόγους αἰσθησιακῶν ἀπολαύσεων, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴν δημιουργία παιδιῶν».

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ φυσικὰ δὲν εἶναι καὶ τόσο σαφές. Λέγει ὅμως τοὐλάχιστο, ὅτι οἱ γάμοι στοὺς Ἐσσαίους, γίνονταν κατὰ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο, ἀπ' ὅτι γίνεται συνήθως. Ἡ «δοκιμασία» τῶν γυναικῶν δὲν εἶναι καὶ τόσο κατανοητή, ἐκτὸς ἂν προϋποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε κάποιο εἶδος κοινότητας στὶς γυναῖκες.

Ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ αὐτὸ ἐποικοδόμημα, ποὺ στηρίχθηκε πάνω στὰ κοινωνικὰ αὐτὰ θεμέλια θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπογραμμισθεῖ μιὰ σκέψη μόνο, καὶ συγκεκριμμένα, ἡ ὑπογράμμιση ἀπὸ μέρους τῶν Ἐσσαίων, τῆς ἔλλειψης ἐλευθερίας στὴν θέληση, σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς Σαδδουκαίους, ποὺ ὅλδασκαν τὴν ἐλευθερία θέλησης καὶ τοὺς Φαρισαίους, ποὺ ἔπαιρναν μιὰ ἐνδιάμεση θέση.

«Ὅταν οἱ Φαρισαῖοι λένε, πὼς ὅλα γίνονται σύμφωνα μὲ τὴν μοῖρα, δὲν παραγνωρίζουν τὸν ρόλο τῆς ἐλεύθερης θέλησης τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ λένε, ὁ Θεὸς εὐχαριστοῦνταν μὲ τὸ νὰ κάνει ἕνα συγκερασμὸ ἀνάμεσα στὸ γραφτὸ τῆς μοίρας καὶ τὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων, νὰ κάνουν κάτι τὸ κακὸ ἢ τὸ καλό*.

»Οἱ Ἐσσαῖοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀποδίδουν τὰ πάντα στὴν μοῖρα. Ἰσχυρίζονται, πὼς τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ στὸν ἄνθρωπο, ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι προαποφασισμένο ἀπὸ τὴν μοῖρα. Οἱ Σαδδουκαῖοι, δὲν παραδέχονται τίποτε ἀπὸ τὴν μοῖρα. Λένε, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ παρόμοιο ποὺ νὰ ἀποφασίζει τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων. Ὅλα τὰ ἀποδίδουν στὴν ἐλεύθερη θέληση τῶν ἀνθρώπων, ἔτσι ὥστε ν' ἀποδίδει ὁ καθένας στὸν ἑαυτό του ὁτιδήποτε καλὸ τοῦ συμβεῖ, ἔπω, καὶ τὰ δυσάρεστα νὰ θεωροῦντα: μόνο ἀποτέλεσμα δικῶν του ἀνοησιῶν» **.

Οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς ἀπόψεις, θὰ φαίνονταν πὼς εἶναι ἀποτέλεσμα καθαρῆς σκέψης. Ἐμεῖς ὅμως, ξέρουμε ἤδη, πὼς κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τάσεις αὐτές, ἀντιπροσωπεύει καὶ μιὰ διαφορετικὴ τάξη. Καὶ ὅταν καταλαβαίνουμε τὴν ἱστορία, βρίσκουμε πὼς πολὺ συχνὰ οἱ ἄρχουσες τάξεις, τείνουν νὰ παραδεχθοῦν τὴν ἐλευθερία τῆς θέλησης, καὶ ἀκόμα πιὸ συχνὰ οἱ καταπιεζόμενες τάξεις, ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη τῆς ἔλλειψης ἐλευθερίας γι' αὐτούς.

Καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς αὐτό. Οἱ ἄρχουσες τάξεις, νοιώθουν ἐλεύθερες νὰ κάνουν ὅ,τι θέλουν ἢ νὰ μὴ κάνουν τίποτε. Κι' αὐτό, δὲν εἶναι ἁπλῶς ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρῆς τους θέσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τους. Ὅσο πιὸ μικρὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων στὴν κάθε περίπτωση, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ βάρος τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ τυχαίου, σὲ σύγκριση μὲ τὸ γενικὸ καὶ τὸ τυπικό. Στὴν περίπτωση ἑνὸς μονάρχη, τὸ τελευταῖο δὲν ἰσχύει καθόλου.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, οἱ κυβερνῆτες θεωροῦν τοὺς ἑαυτούς τους, ἔτι στέκονται πάνω ἀπὸ κοινωνικὲς ἐπιρροές, ποὺ στοὺς ἀνθρώ-

---

* Ἰώσηπος, «Ἀρχαιότητες», XVIII, 1, 3.

** » «Ἀρχαιότητες», XIII, 5, 9.

πους ἐμφανίζονται — ὅσο αὐτοὶ δὲν καταλαβαίνουν τὸ πραγματικὸ περιεχόμενό τους — σὰν κάποια μυστηριώδη δύναμη, σὰν μοῖρα. Πάντως οἱ ἄρχουσες τάξεις, συνηθίζουν ν' ἀποδίδουν τὴν ἐλευθερία θέλησης, ὄχι μόνο στοὺς ἑαυτούς τους, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ κυβερνοῦν. Ἡ δυστυχία τῶν ἐκμεταλλευομένων μαζῶν, τοὺς φαίνεται ὅτι εἶναι συνέπεια λαθῶν τῶν τελευταίων, κι' ὅτι κάθε παράβασή τους εἶναι κακὴ πράξη, ποὺ τὶς ρίζες της τὶς ἔχει στὴν προσωπικὴ εὐχαρίστηση ποὺ νοιώθουν, κάνοντας κάτι τὸ κακό, ποὺ μὲ τὴν σειρά του θὰ πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ αὐστηρά.

Μὲ τὸ νὰ παραδέχωνται τὴν ἐλευθερία θέλησης, οἱ ἄρχουσες τάξεις, διευκολύνουν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους, στὴν ἄσκηση τῆς λειτουργίας τους, σὰν κριτὲς καὶ καταπιεστὲς τῶν ἐκμεταλλευομένων τάξεων, ἐνῶ ταυτόχρονα νοιώθουν μιὰ ἠθικὴ ἀνωτερότητα καὶ ἀγανάκτηση, ἕνας παράγοντας, ποὺ ἀσφαλῶς τοὺς δραστηριοποιεῖ · πολύ, νὰ ἐξασκοῦν τὰ καθήκοντά τους αὐτά.

Ἡ μᾶζα τῶν φτωχῶν κι' ἐξαθλιωμένων, ὅμως, σὲ κάθε βῆμα τους ἀνακαλύπτουν, ὅτι εἶναι σκλάβοι τῶν συνθηκῶν τῆς μοίρας. Ἀκατανόητα εἶναι τὰ γραφτά της σ' αὐτούς, ἐν πάσει ὅμως περιπτώσει, εἶναι δυνατώτερα ἀπ' αὐτούς. Καὶ ἀποτελεῖ πικρὴ κοροϊδία γι' αὐτούς, ὅταν οἱ πλούσιοι τοὺς λένε, ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι ὑπεύθυνοι τῆς τύχης τους. Μάταια προσπαθοῦν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς συνθῆκες, ποὺ τοὺς καταπιέζουν. Καὶ βλέπουν μόνοι τους, ὅτι ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν, ὄχι ἁπλῶς σὰ μεμονωμένα πρόσωπα ἀπ' αὐτούς, ἀλλὰ ὅτι ὁ καθένας σέρνει πίσω του τὴν δικιά του ἁλυσίδα. Καταλαβαίνουν πολὺ καλά, ὅτι δὲν εἶναι μόνο οἱ πράξεις τους καὶ οἱ ἐπιτυχίες τῶν πράξεών τους αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ αἰσθήματά τους καὶ οἱ σκέψεις, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ἡ θέλησή τους, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς συνθῆκες.

Μπορεῖ νὰ φανεῖ παράξενο, πῶς οἱ Φαρισαῖοι, λόγω τῆς ἀμεσης κοινωνικῆς τους θέσης, μποροῦσαν νὰ παραδεχθοῦν τὴν ἐλευθερία θέλησης καὶ ταυτόχρονα καὶ τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ὅμως, σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια ἀργότερα, ὁ μεγάλος φιλόσοφος Κάντ, ἔκανε τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

Δὲν χρειάζεται ἐδῶ, νὰ ἐξετάσουμε τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ποὺ δημιουργήθηκε πάνω στὴν βάση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος τῶν Ἐσσαίων, παρ' ὅλο, ποὺ αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολοῦνται οἱ ἱστορικοί. Κι' αὐτό, γιατὶ ἔτσι βρίσκουν τὴν εὐκαιρία, νὰ κάνουν ἐμπεριστατωμένες ἐπεξηγήσεις, ὡς πρὸς τὴν προέλευση τοῦ Ἐσσαιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Παρσεϊσμό, ἢ τὸν Βουδδισμό, ἢ τὸν Πυθαγορισμό, ἢ κάποιον ἄλλον — ισμό.

Αὐτὸ ὅμως, δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντηση, ὡς πρὸς τὸ ποιές εἶναι οἱ πραγματικὲς ρίζες τοῦ Ἐσσαιανισμοῦ. Οἱ κοινωνικὲς τάσεις μέσα σ' ἕνα λαὸ δημιουργοῦνται πάντοτε ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες, ποὺ ἔχει ὁ λαὸς αὐτὸς καὶ δὲν εἶναι ἁπλὴ ἀπομίμηση ξένων προτύπων. Μποροῦν, φυσικά, νὰ μαθαίνουν ἀπὸ ἄλλες χῶρες καὶ ἄλλους καιρούς, οἱ λαοὶ ὅμως παίρνουν ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτὲς μόνο ὅ,τι μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν, ὅ,τι ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ἀνάγκη τους. Λόγου χάρη ἡ μόνη αἰτία, ποὺ τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο ἔγινε τόσο εὐπρόσδεκτο στὴν Γερμανία, μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, εἶναι γιατὶ ἀνταποκρινόνταν πολὺ καλὰ στὶς ἀνάγκες τῶν ἰσχυρῶν τάξεων ποὺ ἀνέρχονταν, τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας καὶ τῶν ἐμπόρων. Φυσικὸ εἶναι νὰ μὴ προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει κανεὶς ἕνα νέο ἐργαλεῖο, ὅταν αὐτὸ τὸ ἴδιο ἤδη ὑπάρχει. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα ἐργαλεῖο ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντηση, στὸ γιατὶ χρησιμοποιεῖται. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ.

Εἶναι, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀμφίβολο ἐὰν ὁ Παρσεϊσμός, ὁ Βουδδισμὸς ἢ ὁ Πυθαγορισμὸς εἶχαν καμμιὰ ἐπίδραση πάνω στὸν Ἐσσαιανισμό. Δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀπόδειξη, ὅτι ἐπέδρασαν ἐπάνω του, κατὰ κάποιον ἄμεσο τρόπο. Οἱ ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν ἀναμεταξύ τους, πηγάζουν ἀπ' τὸ γεγονός, ὅτι ἦταν ἀποτελέσματα παρόμοιων συνθηκῶν, ποὺ ὁδήγοῦσαν σὲ παρόμοιες προσπάθειες γιὰ σωτηρία, στὴν κάθε μιὰ περίπτωση χωριστά.

Θὰ μποροῦσε κανένας νὰ ὁδηγηθεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀνάμεσα στοὺς Πυθαγόρειους καὶ τοὺς Ἐσσαίους, ὑπάρχει κάποια

σύνδεση. Είναι γεγονός, ότι ὁ Ἰώσηπος, στὶς «Ἀρχαιότητές» του XV, 10, 4 λέγει : ὅτι οἱ Ἐσσαῖοι ζοῦσαν κατὰ ἕνα τρόπο, ποὺ ἔμοιαζε πολὺ μὲ τὴν ζωὴ τῶν Πυθαγόρειων. Θὰ μποροῦσε ὅμως κανεὶς νὰ ρωτήσει, κατὰ πόσο οἱ Ἐσσαῖοι, ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους ἢ ἀντίστροφα. Ὁ Ἰώσηπος λέει (Ἐνάντια στὸν Ἀπίωνα, I, 22), πὼς εἶναι σίγουρο ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πυθαγόρας υἱοθέτησε Ἑβραϊκὲς ἀντιλήψεις, παρουσιάζοντάς τες σὰν δικές του. Αὐτὸ ὅμως, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ὑπερβολές, γιὰ νὰ προσδώσει δόξα στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ πιθανῶς στηρίζεται σὲ κάποια πλαστογραφία. Στὴν πραγματικότητα, δὲν ξέρουμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὸν Πυθαγόρα. Μόνο, ὕστερα ἀπ' τὸν θάνατό του, συγκεντρώνονται πληροφορίες σχετικὲς μ' αὐτόν. Κι' ὅσο ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε, τόσο πιὸ κομματιαστά, τόσο πιὸ λεπτομερειακὰ καὶ πιὸ ἀπίστευτα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκουμε. Παρατηρήσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας, ὅτι τὸν Πυθαγόρα, τὸν ἀντιμετώπισαν σὰν τὸν Ἰησοῦ. Ἔγινε μιὰ προσωπικότης ἰδεώδης, ποὺ τῆς ἀναγνώριζαν ὁτιδήποτε θὰ περίμενε κανείς, ἀπὸ ἕνα πρότυπο ἠθικῆς, σὰν ἕνα θαυματοποιὸ καὶ προφήτη, ποὺ ἀπόδειχνε τὴν θεϊκή του ἀποστολή, μὲ τὰ πιὸ καταπληκτικὰ γεγονότα. Κι' ἀκριβῶς, ἐπειδὴ δὲν ἦταν τίποτε τὸ συγκεκριμένο γνωστὸ γι' αὐτόν, τοῦ ἀπέδιδαν ἢ τοῦ ἔβαζαν στὸ στόμα ὁτιδήποτε θὰ ἦταν ἐπιθυμητὸ στοὺς ἴδιους.

Ἀκόμα κι' ὁ τρόπος ζωῆς, ποὺ λέγεται, ὅτι εἰσήγαγε ὁ Πυθαγόρας καὶ ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ζωὴ τῶν Ἐσσαίων, μὲ τὴν κοινότητα στὴν περιουσία, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, εἶναι πολὺ πρόσφατος στὴν προέλευσή του, ἴσως ὄχι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸν τρόπο ζωῆς τῶν Ἐσσαίων.

Ὁ Πυθαγορισμὸς αὐτός, ἴσως νὰ ἄρχισε στὴν Ἀλεξάνδρεια*. Ἐκεῖ, κάποιος δεσμὸς μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό, θὰ ἦταν πολὺ πιθανός, ὅπως καὶ ἡ μετάδοση τῶν Πυθαγορείων ἀντιλήψεων στὴν Παλαιστίνη, δὲν εἶναι κάτι, ποὺ θὰ μποροῦσε ν' ἀποκλει-

---

* Καὶ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ γενικὰ γιὰ τοὺς Πυθαγόρειους βλέπε: Zeller Philosophie der Grichen, I, K. III.

σθεί. Τὸ ἀντίθετο, θὰ ἦταν ἐπίσης ζυνατό. Τέλος, δὲν ἀποκλείεται ἡ πηγὴ καὶ γιὰ τὰ δύο νὰ ἦταν κοινή: Δηλαδή, ἡ Αἴγυπτιακὴ πεῖρα. Στὴν Αἴγυπτο, ἡ ἀνεπτυγμένη κοινωνικὴ ἐξέλιξη, εἶχε ἤδη ὁδηγήσει σχετικὰ νωρίς, σὲ θεσμοὺς μοναστηριακοῦ τύπου.

Ὁ παληός της πολιτισμός, εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ παρακμάζει καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἀπέχθεια πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὶς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς, ὅπως καὶ μιὰ ἐπιθυμία φυγῆς ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, πολὺ νωρίτερα, παρὰ σ' ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ πουθενὰ δὲν ἦταν τόσο εὔκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ τέτοια τάση, ὅσο στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἡ ἔρημος ἐγγίζει τὰ ἄκρα τοῦ πολιτισμοῦ. Σὲ ἄλλα μέρη, ὅταν κανένας ἔφευγε ἀπὸ τὴν πόλη, εὕρισκε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ στὴν ὕπαιθρο, καὶ μάλιστα στὴν πιὸ καταπιεστική της μορφή, ποὺ ἐκφράζονταν μὲ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία πάνω στὴν γῆ. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἀποτραβηχθεῖ σὲ παρθένα μέρη, πολλὰ μίλια μακρυὰ ἀπὸ τὸν πολιτισμό, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ κατοικηθοῦν, ἔπειτα ἀπὸ πολὺ ἔντονες προσπάθειες, πρᾶγμα ποὺ γιὰ ἕναν κάτοικο τῆς πόλης, θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο.

Στὴν Αἰγυπτιακὴ ἔρημο, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλη ἔρημο, δὲν ὑπῆρχε ἀτομικὴ ἰδιοκτησία πάνω στὴν γῆ. Δὲν ἦταν δύσκολο νὰ ζήσει κανεὶς ἐκεῖ. Τὸ κλῖμα ἦταν τέτοιο, ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀνάγκη γιὰ κτίσιμο σπιτιῶν, γιὰ ρουχισμὸ καὶ θέρμανση, γιὰ προστασία ἀπὸ τὸν καιρό. Ἐκτὸς ἀπ' ὅλα αὐτά, ἦταν τόσο κοντὰ στὴν πόλη, ποὺ ὁ ἐρημίτης μποροῦσε εὔκολα νὰ πάρει ὅ,τι τοῦ χρειάζονταν γιὰ τὴν ζωὴ ἀπὸ φίλους, ἢ ἀκόμα καὶ νὰ τὰ πάρει ὁ ἴδιος περπατῶντας μερικὲς ὧρες.

Κι' ἔτσι, στὴν Αἴγυπτο, ἄρχισε ἀπὸ νωρὶς νὰ ἐμφανίζεται μιὰ ὁμάδα ἐρημιτῶν μοναστικοῦ τύπου. Ἀργότερα, ἐμφανίστηκε ὁ νεο - Πυθαγορισμὸς στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τελικὰ τὸν πέμπτο αἰῶνα μετὰ Χριστό, ἄρχίζει ἐκεῖ ὁ Χριστιανικὸς μοναχισμός. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀλεξανδριανὸς Ἰουδαϊσμὸς ἄρχίζει νὰ ἔχει τὸν δικό του ἰδιόμορφο μοναχισμό, τοὺς θεραπευτές.

Ἡ διατριβὴ τοῦ Φίλωνα «Γιὰ τὴν ἐποπτικὴ ζωή», ὅπου ἀναφέρεται σ' αὐτούς, ἔχει λεχθεῖ ὅτι εἶναι ἀμφισβητήσιμη, παρ' ὅλο ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ μιὰ τέτοια ἀμφιβολία εἶναι ἀνεδαφική.

Ὅπως οἱ σοφοί, λέγει, ἀπαρνοῦνται τὴν περιουσία τους, ποὺ τὴν μοιράζουν ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους τους, ἐγκαταλείπουν τοὺς ἀδελφούς τους, τὰ παιδιά τους, τὶς γυναῖκες, γονεῖς καὶ φίλους τους, τὴν πόλη τους, καὶ βρίσκουν τὴν πραγματική τους οἰκογένεια στὴν ἕνωση μὲ τοὺς ὁμοϊδεάτες τους. Παρόμοιες ἑταιρικὲς ἑνώσεις βρίσκονται σὲ πολλὰ μέρη τῆς Αἰγύπτου, καὶ ἰδιαίτερα κοντὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐδῶ, ὁ καθένας τους ζεῖ μονάχος του σ' ἕνα ἁπλὸ κελί, κοντὰ στὰ κελιὰ τῶν ἄλλων, ὅπου περνάει τὸν καιρό του σὲ μιὰ κατανυκτικὴ ἐποπτεία τῆς ζωῆς. Τὸ φαγητό τους, εἶναι πολὺ λιτό : ψωμί, ἁλάτι καὶ νερό. Τὸ Σάββατο συγκεντρώνονται γιὰ νὰ ἀκούσουν θρησκευτικὰ κηρύγματα καὶ γιὰ νὰ ψάλλουν, ἄντρες καὶ γυναῖκες μαζὶ σὲ μιὰ κοινὴ αἴθουσα, ποὺ ὅμως εἶναι χωρισμένη γιὰ τὸ κάθε φύλο χωριστά. Ἀποφεύγουν νὰ τρῶνε κρέας, νὰ πίνουν κρασὶ καὶ νὰ ἔχουν δούλους. Πάντως δὲν ἀναφέρεται ἂν δουλεύουν ἢ ὄχι. Θὰ πρέπει νὰ ζοῦσαν ἀπὸ τὶς ἐλεημοσύνες, ποὺ ἔδιναν οἱ θαυμαστὲς καὶ φίλοι τους.

Εἶναι πολὺ πιθανό, οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἀλεξάνδρειας νὰ μετέφεραν τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τῶν Θεραπευτῶν στὴν Παλαιστίνη κι' ἔτσι, νὰ ἐπηρέασαν τὸν Ἐσσαιανισμό. Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα διαφέρουν ριζικά. Οἱ Θεραπευτὲς ζοῦν μὲ τὴν δουλειὰ τῶν ἄλλων, ἐνῶ οἱ Ἐσσαῖοι δουλεύουν μ' ἐπιμονὴ καὶ κερδίζουν τόσα, ὥστε νὰ συντηροῦν ὄχι μόνο τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ νὰ μοιράζωνται τὸ περίσσευμά τους μ' ἐκείνους, ποὺ ἔχουν ἀνάγκη. Καὶ οἱ δύο ἀπαρνοῦνται τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, οἱ θεραπευτὲς ὅμως, δὲν εἶχαν καμμιὰ σχέση μὲ τ' ἀγαθὰ τοῦ κόσμου. Μισοῦν τὴν δουλειὰ τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὴν ἀπόλαυση, ἀποκηρύχνουν τὰ μέσα κατανάλωσης, καὶ κατὰ συνέπεια μοιράζουν τὴν περιουσία τους ἀνάμεσα σὲ φίλους καὶ συγγενεῖς. Οἱ Ἐσσαῖοι δουλεύουν καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς. Κατὰ συνέπεια τὰ μέλη τους δὲν μοιράζουν ὅ,τι ἔχουν ἀνάμεσα στοὺς

φίλους τους, ἀλλὰ τὰ συγκεντρώνουν σ' ἕνα κοινὸ ἀπόθεμα γιὰ κοινὴ χρήση.

Καὶ μιὰ καὶ δούλευαν, ἔπρεπε νὰ ἦταν σωματικὰ δυνατοὶ καὶ νὰ τρῶνε καλά. Ὁ αὐστηρὸς ἀσκητισμός, εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ ἀνθρώπους τῆς δουλειᾶς.

Ἡ διαφορά, ἀνάμεσα στοὺς θεραπευτὲς καὶ ἀκόμα περισσότερο τοὺς Νεοπυθαγορείους, ποὺ τὸν περισσότερο καιρό, ἁπλῶς φλυαροῦσαν γιὰ ἀσκητισμό, ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ παραίτηση ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά, — καὶ τοὺς Ἐσσαίους ἀπὸ τὴν ἄλλη, — ἀποκαλύπτει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἑβραϊσμὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ τοῦ ὑπόλοιπου τοῦ πολιτισμένου κόσμου τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννιόνταν ὁ Χριστιανισμός. Στὸν Ἐσσαιανισμό, βλέπουμε τὴν ἴδια ζωτικότητα, ποὺ παρατηροῦμε καὶ στοὺς Ζηλωτὲς κι' αὐτὸ ἀνεβάζει τὸν Ἰουδαϊσμὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὴν δειλὴ κατάπτωση τῶν ἄλλων πολιτισμένων ἐθνῶν, ποὺ ἀπέφευγαν τὴν ἀπόλαυση καὶ τὸ πάθος, γιατὶ φοβοῦνταν τὸν ἀγῶνα. Ἀκόμα καὶ εἱ κομμουνιστικὲς τάσεις μεταξύ τους, ἔφεραν κάποιο δειλὸ καὶ ἀσκητικὸ χαρακτῆρα.

Ἡ ζωτικότητα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἔδωσε τὴν ὑπόσταση καὶ στὸν Ἐσσαιανισμό, ὄχι ὅμως, μόνο αὐτό. Ὑπῆρχαν κι' ἄλλοι παράγοντες, ποὺ ἔκαναν τὸν Ἰουδαϊσμό, ἀκριβῶς νὰ δημιουργήσει τὸ μοναδικὸ αὐτὸ φαινόμενο.

Γενικά, κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό, διαπιστώνουμε ὅτι παράλληλα μὲ τὴν μαζικὴ φτώχεια, ἐντείνεται καὶ ἡ προσπάθεια τῶν προλεταρίων καὶ τῶν φίλων τους νὰ ἐλαφρύνουν τὴν δυστυχία, μὲ ὀργανωμένο τρόπο. Τὰ κοινὰ δεῖπνα, τὰ τελευταῖα αὐτὰ κατάλοιπα τοῦ πρωτόγονου κομμουνισμοῦ, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ ἀπαρχὴ τοῦ νέου κομμουνισμοῦ.

Ἡ ἀνάγκη γιὰ συσπείρωση καὶ ἀμοιβαία βοήθεια, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονη. Οἱ συμπατριῶτες στὸ ἐξωτερικό, συσπειρώνονταν πολὺ περισσότερο, ἀπ' ὅτι στὴν πατρίδα τους, καὶ κανένας δὲν ἔνοιωθε περισσότερο μακρυὰ ἀπ' τὴν πατρίδα του καὶ δὲν βρίσκονταν μακρυὰ ἀπ' αὐτήν, ὅσο ὁ Ἑβραῖος, μακρυὰ ἀπὸ τὴν Ἰουδαία. Κι' ἔτσι, οἱ Ἑβραῖοι, ξεχώρι-

ζαν γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἀλληλοβοήθειά τους, ποὺ ἦταν τόσο χτυπητή, ὅσο καὶ ἡ ἀπομόνωσή τους ἀπὸ τοὺς ἐθνικούς. Μὲ μιὰ φράση μόνο, ὁ Τάκιτος ὑπογραμμίζει τόσο τὸ μεγάλο μῖσος ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἄλλους, ὅσο καὶ τὴν σταθερή τους εὐγένεια ἀναμεταξύ τους*.

Καὶ φαίνεται, πὼς ἰδιαίτερα ἐπέμεναν στὴν διατήρηση τῶν ὀργανώσεών τους μὲ τὰ κοινά τους δεῖπνα, τὶς συνεστιάσεις τους. Διαφορετικά, δὲν ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, πὼς ὁ Καῖσαρ, ποὺ ἀπαγόρευσε ὅλες τὶς ὀργανώσεις, ποὺ ὑφίσταντο ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχή, ἐπέτρεψε τὶς Ἑβραϊκές.

«Παρ' ὅλο ποὺ σ' ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις, γιὰ τὴν συγκρότηση ἀνεξάρτητων ὀργανώσεων μὲ δικό τους ταμεῖο, χρειάζονταν ἡ ἄδεια τῆς Γερουσίας, στοὺς Ἑβραίους ἐπέτρεψε ἀμέσως νὰ συγκροτήσουν τὶς ὀργανώσεις τους σ' ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία, μὲ συνεστιάσεις καὶ κοινὴ ἑταιρικὴ περιουσία. Καὶ λόγω τῆς πολὺ πλατειὰ διαδεδομένης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπιθυμίας ν' ἀνήκουν σὲ ὀργανώσεις, ποὺ τὸ Κράτος τόσο φοβοῦνταν καὶ κυνηγοῦσε, ἡ ἀνοχὴ τῶν Ἑβραϊκῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων, ὁδήγησε πολλοὺς μὴ Ἑβραίους, νὰ ζητήσουν νὰ γίνουν μέλη τῶν Ἑβραϊκῶν ὀργανώσεων, ἄνθρωποι, ποὺ λέγονταν θεοφοβούμενοι παράκληση ποὺ εὔκολα τοὺς ἱκανοποιήθηκε**.

Μιὰ παρόμοια ὀργάνωση τῶν προλεταρίων, ἦταν εὔκολο ν' ἀποκτήσει ἕνα καθαρὰ κομμουνιστικὸ χαρακτῆρα. Δὲν μποροῦσε ὅμως, καὶ νὰ προχωρήσει περισσότερο ἀπὸ τὰ κοινὰ δεῖπνα ποὺ ὀργανώνονταν ἀπὸ ἕνα κοινὸ ταμεῖο στὶς συνθῆκες τῆς πόλης. Οὔτε καὶ ὑπῆρχε διάθεση γιὰ τίποτε περισσότερο. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, στὶς νότιες χῶρες, τὸ ζήτημα τῆς ἐνδυμασίας δὲν ἔπαιζε καὶ τόσο σοβαρὸ ρόλο στὸν προϋπολογισμὸ τῶν προλεταρίων. Ἦταν μᾶλλον ζήτημα ἐμφάνισης, παρὰ προστασίας ἀπὸ τὸ κρῦο. Ὅσο γιὰ τὸν ὕπνο, ὁ προλετάριος τῆς πόλης κοίταζε νὰ βρεῖ καμμιὰ γωνιά. Τέλος τὸ ζήτημα τῆς ἐξεύρεσης ἐκείνων, ποὺ τοὺς

---

* Ἱστορίες, V, 5.

** O. Holtzman, Das Ende des Judischen Staatswesens und die Entstehung des Christentums, 1888, p. 460.

χρειάζονταν γιὰ τὴν ζωή, τοὺς σκόρπιζε στὰ πιὸ μακρυνὰ ἄκρα τῆς πόλης, ὅπου ζητιάνευαν -ἢ ἔκλεβαν ἢ δούλευαν σὰν ἐργάτες στὸ λιμάνι γιὰ νὰ βγάλουν τὸ ψωμί τους.

Τὸ κοινὸ φαγητὸ τῆς ὀργάνωσης, ποὺ σ' αὐτὸ ὁ καθένας συνεισέφερε τὸ μεριδιό του καὶ κάθε μέλος ἔπαιρνε ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀναλογοῦσε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοῦ ἂν ἦταν σὲ θέση νὰ προσφέρει τίποτε ἢ ὄχι, ἀποτελοῦσε τὸν ἰσχυρότερο δεσμό, ποὺ κρατοῦσε τὴν ὀργάνωση συσπειρωμένη καὶ ἦταν ὁ πιὸ ἀποτελεσματικὸς τρόπος γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀτόμου, ἐνάντια στὶς ἀντιξοότητες τῆς ζωῆς, ποὺ μποροῦν τόσο εὔκολα νὰ καταστρέψουν αὐτὸν ποὺ δὲν ἔχει τίποτε.

Στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ καὶ στὴν ἀπασχόληση, εἶναι κάτι τὸ ἀξεχώριστο. Τὰ κοινὰ δεῖπνα προϋποθέτουν κοινὴ κατοικία καὶ κοινὴ οἰκονομία. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὰ μεγάλα ἀγροκτήματα δὲν ἦταν κάτι τὸ σπάνιο. Σ' αὐτὰ δούλευαν σκλάβοι σ' ὡρισμένο βαθμὸ καὶ μαζί τους καὶ μεγάλες κομμουνιστικὲς οἰκογένειες, συναντοῦνται δὲ καὶ κοινόβια στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ἀνάπτυξης.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ Παλαιστίνη ἦταν ἡ μόνη περιοχὴ ὅπου ὁ Ἰουδαϊσμὸς εἶχε ἀκόμα κάποια ἀγροτιά, καὶ εἴδαμε πὼς αὐτὴ βρίσκονταν σὲ σταθερὴ καὶ στενὴ σύνδεση μὲ τὴν μητρόπολη Ἱερουσαλὴμ καὶ τὸ προλεταριᾶτο της. Καὶ ἦταν εὔκολο γιὰ τὶς κομμουνιστικὲς τάσεις, ποὺ ἔβρισκαν ἀπήχηση περισσότερο στὸ Ἑβραϊκὸ προλεταριᾶτο, παρὰ σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο προλεταριᾶτο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, νὰ ἐπεκταθοῦν καὶ στὴν ὕπαιθρο καὶ νὰ πάρουν τὴν μορφή, ποὺ παρουσιάζει τὸ Ἐσσαιανικὸ δόγμα.

Ἡ οἰκονομικὴ βάση τῆς ὀργάνωσης τῶν Ἐσσαίων, ἦταν ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ὁ Ἰώσηπος, μὲ κάποια ὑπερβολή, γράφει : «Ὅλοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν γεωργία» (Ἀρχαιότητες, XVIII, 1,5).

Μιὰ τέτοια ὀργάνωση στὸ ὕπαιθρο, μποροῦσε νὰ ὑπάρχει, ὅσο θὰ τὴν ἀνέχονταν τὸ κράτος. Δὲν ὑπῆρχε τρόπος ὥστε. μιὰ παραγωγικὴ κοινότητα νὰ μποροῦσε νὰ ὑφίσταται σὰν μυστικὴ κοινωνία, ἰδιαίτερα στὸ ὕπαιθρο.

Ἑπομένως, ὁ Ἐσσαιανισμὸς ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὴν διατήρηση τῆς Ἑβραϊκῆς ἐλευθερίας. Ὅταν αὐτὴ ἐξαφανίσθηκε, ἔπρεπε κι' αὐτὸς νὰ γίνει παράνομος. Δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρχει

σὰν παράνομη ὀργάνωση σὲ μεγάλες πόλεις, ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης.

Ὡστόσο, ἡ μεγάλη πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀνέπτυξε μιὰ μορφὴ ὀργάνωσης, ποὺ ἀποδείχθηκε νὰ εἶναι περισσότερο προσαρμοσμένη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη στὶς ἀνάγκες τοῦ προλεταριάτου τῆς πόλης σ' ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία, καὶ στὸ τέλος καλύτερα προσαρμοσμένη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη στὶς ἀνάγκες τῆς ἴδιας τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ ὀργάνωση αὐτή, ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ διαδόθηκε σ' ὁλόκληρη τὴν Αὐτοκρατορία, ἀγκαλιάζοντας ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ σκέπτονταν καὶ ἔνοιωθαν μὲ τὸν καινούργιο τρόπο καὶ ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς μεταμορφώσεις καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀποσύνθεση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Καὶ τώρα θὰ προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς: τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. ΠΡΩΤΟΓΟΝΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

α) Ὁ προλεταριακὸς χαρακτήρας τῆς κοινότητας.

ΕΙΔΑΜΕ, ὅτι τὸ καθαρὰ ἐθνικὸ δημοκρατικὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, δὲν ἱκανοποιοῦσε πολλὰ προλεταριακὰ στοιχεῖα τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὡστόσο, οὔτε καὶ ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν πόλη στὴν ὕπαιθρο, ὅπως ἔκαναν οἱ Ἐσσαῖοι, ἦταν κάτι ποὺ ἄρεσε σ' ὅλους. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅπως καὶ σήμερα, ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο ἦταν πολὺ εὔκολη, ἐνῶ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν πόλη πολὺ δύσκολη. Ὁ προλετάριος, μαθημένος στὴ ζωὴ τῆς πόλης, δὲν ἐνοιωθε σὰν στὸ σπίτι του, ὅταν βρίσκονταν στὴν ὕπαιθρο. Ὁ πλούσιος μποροῦσε νὰ βλέπει τὴν ἐξοχικὴ του βίλλα, σὰν μιὰ εὐχάριστη ἀλλαγὴ ἀπὸ τὴν φασαρία τῆς πόλης· ὁ προλετάριος ὅμως, γυρνώντας στὸ χωριό, θὰ ἔπρεπε νὰ δουλεύει σκληρὰ στὰ χωράφια, νὰ κάνει μιὰ δουλειὰ δηλαδή, ποὺ οὔτε τὴν καταλάβαινε, μὰ οὔτε καὶ ἦταν γι' αὐτόν.

Ἑπομένως, ἡ μᾶζα τῶν προλεταρίων, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε προτιμήσει νὰ μείνει στὶς πόλεις, στὴν Ἱερουσαλήμ ἢ ἀλλοῦ. Ὁ Ἐσσαιανισμός, δὲν τοὺς ἔδινε ὅ,τι τοὺς χρειάζονταν, τουλάχιστο

σ' αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἐξαθλιωμένο προλεταριᾶτο, ποὺ εἶχαν πιὰ συνηθίσει νὰ ζοῦν ἀπὸ τὴν κοινωνία σὰν παράσιτα.

Κι' ἔτσι, ἀναγκαστικά, δημιουργήθηκε μιὰ τρίτη τάση, ρεῦμα, παράλληλα μὲ τοὺς Ζηλωτὲς καὶ τοὺς Ἐσσαίους, καὶ στὴν πραγματικότητα τοὺς συνένωνε καὶ τοὺς δύο. Τὸ ρεῦμα ποὺ βρῆκε τὴν ἔκφρασή του στὴν κοινότητα τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μεσσία.

Ἔχει γίνει γενικὰ παραδεκτό, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα στὶς ἀρχές της, ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀκὸ προλεταριακὰ στοιχεῖα, ἦταν δηλαδή, μιὰ προλεταριακὴ ὀργάνωση. Καὶ συνέχιζε νὰ εἶναι τέτοια γιὰ κάμποσο καιρό, μετὰ τὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις της.

Ὁ Παῦλος, στὴν Πρώτη του Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους, ὑπογραμμίζει τὸ ὅτι στὴν κοινότητα δὲν ἐκπροσωποῦνταν οὔτε ἡ μόρφωση, οὔτε ὁ πλοῦτος:

«Ἐπειδὴ βλέπετε τὴν πρόσκλησίν σας, ἀδελφοί, ὅτι εἰσθε οὐ πολλοὶ σοφοὶ κατὰ σάρκα, οὐ πολλοὶ δυνατοί, εὐ πολλοὶ εὐγενεῖς. Ἀλλὰ τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξέλεξεν ὁ Θεός, διὰ νὰ καταισχύνη τοὺς σοφούς· καὶ τὰ ἀσθενῆ τοῦ κόσμου ἐξέλεξεν ὁ Θεός, διὰ νὰ καταισχύνη τὰ ἰσχυρά· καὶ τὰ ἀγενῆ τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐξουθενωμένα ἐξέλεξεν ὁ Θεός, καὶ τὰ μὴ ὄντα διὰ νὰ καταργήσῃ τὰ ὄντα»... (Κεφ. I, στίχ. 26, 27, 28).

Ὁ Friedlaender, περιγράφει ὡραῖα τὴν προλεταριακὴ φύση τῆς πρωτόγονης Χριστιανικῆς κοινότητας στὸ Sittengeschichte Roms:

«Δὲν ἔχει σημασία, πόσοι παράγοντες συνέβαλαν στὴ διάδοση τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀπ' ὅτι φαίνεται, εἶχε μόνο μεμονωμένους ὑποστηρικτὲς ἀνάμεσα στὰ ἀνώτερα στρώματα, κατὰ τὰ μέσα ἢ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνα. Οἱ φιλοσοφικές τους ἀντιλήψεις, καὶ γενικὰ ἡ μόρφωσή τους, ἦταν τόσο στενὰ συνυφασμένες μὲ τὸν πολυθεϊσμό, ὥστε νὰ ἀντιτίθενται στὸν Χριστιανισμό. Ἐξ ἄλλου, ἡ παραδοχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡδηγοῦσε στὶς πιὸ ἐπικίνδυνες συγκρούσεις μὲ τὸ καθεστὼς ποὺ ὑπῆρχε. Καὶ τέλος, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἐγκαταλείψει κανεὶς ὅλα τὰ ἐγκόσμια συμφέροντα, τιμές, δύναμη καὶ πλούτη. Ὁ Λακτάντιος, γράφει πὼς οἱ φτωχοὶ καὶ ταπεινοί, ἔχουν περισσότερη πίστη ἀπὸ τοὺς πλούσιους.

Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους, ὑπῆρχε συχνὰ χωρὶς ἀμφιβολία μιὰ ἐχθρικὴ στάση, ἀπέναντι στὶς σοσιαλιστικὲς τάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Στὶς κατώτερες πάντως τάξεις, ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ εὕρισκε εὐνοϊκὸ ἔδαφος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν διάδοση τῶν Ἑβραίων, θὰ ἔπρεπε νὰ προχωροῦσε πολὺ γρήγορα, καὶ ἰδιαίτερα μάλιστα, στὴν ἴδια τὴν Ρώμη. Τὸ 94, ὁ ἀριθμὸς τῶν Χριστιανῶν ἐκεῖ, ἦταν σημαντικός».

Κι' ὅμως, γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ διάδοση αὐτὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, περιορίζονταν μόνο σὲ μεμονωμένα μέρη.

«Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, καὶ ποὺ διεσώθηκαν ἐντελῶς κατὰ τύχη, μαρτυροῦν ὅτι μέχρι τὸ 98, ὑπῆρχαν κάπου 42 μέρη μὲ Χριστιανικὲς κοινότητες. Τὸ 180, ὁ ἀριθμός τους ἔφθασε τὶς 74 καὶ τὸ 325, ξεπέρασε τὶς 550 κοινότητες.

«Πάντως οἱ Χριστιανοί, ἀποτελοῦσαν ἁπλῶς μιὰ μικρὴ μειοψηφία στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία μέχρι τὸν τρίτο αἰῶνα, ἀλλὰ ἡ μειοψηφία αὐτή, τουλάχιστο στὸ ξεκίνημά της, ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις τῆς κοινωνίας. Οἱ ἐθνικοὶ (οἱ μὴ Χριστιανοί), κορόϊδευαν τοὺς Χριστιανούς, ὅτι ἦταν ἱκανοὶ νὰ προσηλυτίζουν μόνο ἀφελεῖς καὶ σκλάβους, γυναῖκες καὶ παιδιὰ ποὺ ἦταν ἀμόρφωτοι, τραχεῖς καὶ ἀγροῖκοι, καὶ ὅτι οἱ κοινότητές τους ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀνθρώπους κατωτέρων τάξεων, ἀπὸ τεχνῖτες καὶ γρηές. Μὰ οὔτε καὶ οἱ Χριστιανοὶ τὰ ἀρνοῦνταν ὅλα αὐτά. Μαζεύθηκαν στὴν κοινότητα τοῦ Χριστοῦ, ὄχι ἀπὸ τὰ Λύκεια καὶ τὶς Ἀκαδημίες — λέγει ὁ Ἱερώνυμος, — ἀλλὰ ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις τῆς κοινωνίας (de vili plebecula). Οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς, χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουν, ὅτι μέχρι τὰ μέσα τοῦ τρίτου αἰῶνα, ἡ νέα πίστη εἶχε ἀποσπάσει μόνο μεμονωμένους ὀπαδοὺς ἀπὸ τὶς ἀνώτερες τάξεις. Ὁ Εὐσέβιος, γράφει, τὸν βασιλιὰ τοῦ Κόμμοδου (180—192), ἡ εἰρήνη ποὺ ἐπεκράτησε στὴν Ἐκκλησία, βοήθησε σημαντικὰ στὴν διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, «ἔτσι ποὺ πολλοὶ διακεκριμμένοι πολῖτες τῆς Ρώμης, καὶ ἀπὸ πλοῦτο καὶ ἀπὸ καταγωγή, νὰ ψάχνουν νὰ βροῦν σ' αὐτὸν τὴν σωτηρία τους μαζὶ μὲ ὁλόκληρο τὸ νοικοκυριό τους καὶ τὴν οἰκογένειά τους». Ὅπως γράφει ὁ Ὠριγένης, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Αὐστηροῦ (222 μὲ 235), πολλοὶ πλούσιοι, κι' ἀ-

κόμα καὶ εὐγενεῖς κυρίες, ἀσπάσθηκαν τὸ Χριστιανικὸ κήρυγμα τοῦ Λόγου. Ἑπομένως, πρόκειται γιὰ ἐπιτυχίες, ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε γνωρίσει νωρίτερα... Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κόμμοδου καὶ μετά, ἐπιβεβαιώνεται ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ ἀνώτερα στρώματα, ἐνῶ προηγουμένως, σὲ κάποιαν νωρίτερη περίοδο, παρόμοια στοιχεῖα ἔλειπαν... Τὰ μόνα πρόσωπα ἀπὸ τὴν ἀνώτερη τάξη, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Κόμμοδο εἶχαν ἀσπασθεῖ τὸν Χριστιανισμό, ἦταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὁ Φλάβιος Κλήμενς, ὁ ὕπατος ποὺ ἐκτελέσθηκε τὸ 95, καὶ ἡ Φλάβια Ντομιτίλλα, ἡ γυναίκα ἢ ἀδελφή του, ποὺ ἐξορίσθηκε στὴν Ποντία» *.

Ὁ προλεταριακὸς χαρακτήρας τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες, ποὺ οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς ἀρχές τους εἶναι τόσο ἐλλιπεῖς. Οἱ πρῶτοι κήρυκές του, μπορεῖ νὰ ἦταν εὐφραδέστατοι ῥήτορες, δὲν ἦταν ὅμως εἰδικοὶ στὸ διάβασμα καὶ στὸ γράψιμο. Καὶ τὰ δυὸ αὐτά, ἦταν ἱκανότητες, ποὺ κρατοῦνταν μακρυὰ ἀπὸ τὸν λαό, μακρύτερα ἀπ' ὅτι κρατοῦνται σήμερα. Γιὰ γενεὲς ὁλόκληρες, τὸ Χριστιανικὸ δόγμα καὶ ἡ ἱστορία τῶν κοινοτήτων του, ἦταν περιωρισμένα στὶς προφορικὲς παραδόσεις, ποὺ μεταδίδονταν ἀπὸ πρόσωπα μὲ ἐξημμένη φαντασία καὶ ἀπεριόριστη πίστη, παραδόσεις ποὺ εἶχαν σχέσεις μὲ γεγονότα, ὅπου ἔπαιρναν μέρος μόνο ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀτόμων — ἂν ἐννοεῖται παραδεχθοῦμε, ὅτι εἶχαν συμβεῖ τὰ γεγονότα αὐτά —, καὶ κατὰ συνέπεια, πρόκειται γιὰ παραδόσεις, ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ τὶς μάζες τοῦ λαοῦ, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ μέρους στοιχείων κριτικῶν καὶ ἀμερολήπτων. Ἡ καταγραφὴ αὐτῶν τῶν παραδόσεων, σὲ βιβλία, ἄρχισε νὰ γίνεται μόνο ὅταν καλύτερα μορφωμένα στοιχεῖα, ἀπὸ ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις, ἄρχισαν νὰ ἀσπάζωνται τὸν Χριστιανισμό, ὁπότε καὶ ἡ καταγραφὴ αὐτή, δὲν εἶχε ἱστορικὸ σκοπό, ἀλλὰ πολεμικής. Ἀπέβλεπε, στὸ νὰ ὑποστηρίξει ὡρισμένες ἀπόψεις καὶ αἰτήματα.

Χρειάζεται μεγάλη θρασύτητα καὶ προκατάληψη μαζὶ ὥστε,

---

* Sittengeschichte Roms, II, p. p. 540 — 543.

παράλληλα μὲ τὴν ἄγνοια τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας συγκεκριμένων συνθηκῶν, νὰ χρησιμοποιεῖς ντοκουμέντα, ποὺ ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς, κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ποὺ εἶναι γεμᾶτα ἀπὸ ἀπιθανότητες καὶ χοντροκομμένες ἀντιθέσεις, γιὰ ν' ἀφηγηθεῖς, καὶ μάλιστα λεπτομερειακά, τὴν ζωὴ προσωπικοτήτων καὶ νὰ εἰπωθεῖ τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὸν ὑποτιθέμενο ἱδρυτὴ τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας. Καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἔχει εἰπωθεῖ μέχρι τώρα, μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀνάγκη γιὰ νὰ ξέρουμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γι' αὐτόν. Ὅλα τὰ συστήματα ἰδεῶν, ποὺ συνήθως ἀναφέρονται σὲ ὅτι χαρακτηρίζουν τὸν Χριστιανισμό, ἀσχετα ἂν τὸν ἐπαινοῦν ἢ τὸν κατηγοροῦν, εἴδαμε πὼς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ κατασκευάσματα τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς ἢ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐξέλιξης. Δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ Χριστιανικὴ σκέψη, ποὺ θὰ μᾶς ἀνάγκαζε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ κανένα ὑπέροχο προφήτη ἢ ὑπεράνθρωπο, δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ σκέψη, ποὺ νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ βρεθεῖ στὴν «ἐθνικὴ» ἢ Ἑβραϊκὴ βιβλιογραφία.

Καὶ παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἔχει σημασία, γιὰ τὴν ἱστορική μας ἐπισκόπηση, νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς προσωπικότητες τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, ὡστόσο, ἔχει τεράστια σημασία νὰ ξεκαθαρίσουμε τὸν χαρακτῆρα τῆς πρωτόγονης Χριστιανικῆς κοινότητας.

Εὐτυχῶς, ποὺ αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου ἀδύνατο. Οἱ λόγοι καὶ οἱ πράξεις τῶν προσώπων, ποὺ οἱ Χριστιανοὶ τιμοῦν σὰν πρωταγωνιστὲς καὶ δασκάλους τους, μπορεῖ νὰ ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ διάφορες φαντασίες ἢ νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος φτιαχτές· ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ συγγραφεῖς, ἔγραφαν στὸ πνεῦμα τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, στὶς ὁποῖες καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες ζοῦσαν. Ἐπανελάμβαναν παραδόσεις, ποὺ εἶχαν φθάσει ὡς τὴν ἐποχή τους ἀπὸ μιὰ παληότερη περίοδο, ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀλλάξουν σὲ λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ ποὺ ὁ γενικός τους χαρακτήρας, ἦταν τόσο συγκεκριμένα καθιερωμένος ὥστε, ὅποια δήποτε σημαντικὴ ἀλλαγή, νὰ συναντοῦσε βίαιη ἀντίσταση. Οἱ ἄνθρωποι θὰ μποροῦσαν νὰ βάλουν λίγο νερὸ σ' ὅλα αὐτὰ ἢ νὰ ἑρμηνεύσουν μὲ δικό τους τρόπο τὸ πνεῦμα, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἀρχὲς τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, δὲν

θὰ μποροῦσαν ὅμως καὶ νὰ τὸ διαστρεβλώσουν ὁλοκληρωτικά. Συναντοῦμε παρόμοιες προσπάθειες παραποίησης, καὶ γίνονται μάλιστα καὶ περισσότερο θρασεῖς, ὅσο ὁ Χριστιανισμὸς χάνει τὸν πρωταρχικὸ προλεταριακό του χαρακτῆρα καὶ δέχεται μέσα του μορφωμένους, πλούσιους ποὶ ἀνθρώπους μὲ ὄνομα. Κι' ἀκριβῶς, ἀπὸ τὶς προσπάθειες αὐτές, εἶναι ποὺ μποροῦμε νὰ βγάλουμε συμπεράσματα γιὰ τὸν ἀρχικὸ χαρακτῆρα.

Ἡ ἑρμηνεία, ποὺ θὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε κατὰ τὸν τρόπο αὐτόν, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν κατοπινῶν Χριστιανικῶν αἱρέσεων, ποὺ ἡ ἱστορία τους εἶναι γνωστὴ σὲ μᾶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ ἐπαναλαμβάνει, στὶς κανοπινές της ἐξελίξεις, τ' ἀχνάρια τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, ἀπὸ τὸν δεύτερο αἰῶνα καὶ δῶθε. Κατὰ συνέπεια, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐξέλιξη αὐτή, σὰν κανονικὴ καὶ ὅτι οἱ γνωστὲς πιὰ ἀρχὲς τῶν κατοπινῶν αἱρέσεων, εἶναι ἀνάλογες μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μιὰ τέτοια κατ' ἀναλογία μελέτη, δὲν ἀποτελεῖ φυσικὰ καὶ ἀπόδειξη, ὡστόσο μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ νὰ στηρίξει μιὰ ἀντίληψη, ποὺ φθάσαμε σ' αὐτὴν ἀπὸ ἄλλο δρόμο.

Καὶ τὰ δυὸ εἴδη τῶν στοιχείων, ἡ ἀναλογία μὲ τὶς κατοπινὲς αἱρέσεις καὶ τὰ ὑπόλοιπα τῶν παληότερων παραδόσεων τῆς πρωτόγονης Χριστιανικῆς ζωῆς, ἐκφράζουν τάσεις, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς περιμένει κανείς, σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ προλεταριακοῦ χαρακτῆρα τῆς κοινότητας.

β) Ταξικὸ μῖσος.

Τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ συναντᾶμε, εἶναι ἕνα φοβερὸ ταξικὸ μῖσος ἐνάντια στοὺς πλούσιους.

Τὸ μῖσος αὐτό, φαίνεται καθαρὰ στὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο, στὴν ἱστορία τὴν σχετικὴ μὲ τὸν Λάζαρο, ποὺ γράφτηκε κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ δευτέρου αἰῶνα, καὶ ποὺ βρίσκεται μόνο σ' αὐτὸ τὸ Εὐαγγέλιο (16, στίχοι 19...). Ὁ πλούσιος πάει στὴν κόλαση κι' ὁ φτωχὸς στοὺς κόλπους τοῦ Ἀβραάμ, κι' ὄχι γιατὶ ὁ πλούσιος ἦταν ἁμαρτωλός, ἐνῶ ὁ πτωχὸς δίκαιος. Γι' αὐτό,

δὲν γίνεται καθόλου λόγος. Ὁ πλούσιος τιμωρεῖται μόνο καὶ μόνο, γιατὶ ἦταν πλούσιος. Ὁ Ἀβραάμ, τοῦ λέγει: «Τέκνον, ἐνθυμήθητι ὅτι ἀπέλαβες σὺ τὰ ἀγαθά σου ἐν τῇ ζωῇ σου, καὶ ὁ Λάζαρος ὁμοίως τὰ κακά· τώρα οὗτος μὲν παρηγορεῖται, σὺ δὲ βασανίζεσαι»- Ἐδῶ, ξεχειλίζει ἡ δίψα τῶν καταπιεσμένων γιὰ ἐκδίκηση. Στὸ ἴδιο Εὐαγγέλιο ἀναφέρεται, ὅτι εἶπε ὁ Ἰησοῦς: «Πῶς δυσκόλως θέλουσιν εἰσέλθει εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ οἱ ἔχοντες τὰ χρήματα· διότι εὐκολώτερον εἶναι νὰ περάσῃ κάμηλος διὰ τρύπης τῆς βελόνης, παρὰ πλούσιος νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» (18, στίχοι 24...). Κι' ἐδῶ ὁ πλούσιος τιμωρεῖται γιὰ τὰ πλούτη του κι' ὄχι γιὰ τὶς ἁμαρτίες του.

Ἐπίσης, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ὄρει Ὁμιλίαν (6, στίχοι 20...):

«Μακάριοι σεῖς οἱ πτωχοί, διότι ὑμετέρα εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Μακάριοι οἱ πεινῶντες τώρα, διότι θέλετε χορτασθῆ. Μακάριοι οἱ κλαίοντες τώρα, διότι θέλετε γελάσει... Πλὴν οὐαὶ εἰς ἐσᾶς τοὺς πλουσίους, διότι ἀπηλαύσατε τὴν παρηγορίαν σας. Οὐαὶ εἰς ἐσᾶς οἱ κεχορτασμένοι, διότι θέλετε πεινάσει. Οὐαὶ εἰς ἐσᾶς οἱ γελῶντες τώρα, διότι θέλετε πενθήσει καὶ κλαύσει».

Ὅπως βλέπουμε, τὸ νὰ εἶσαι πλούσιος καὶ νὰ χαίρεσαι τὰ πλούτη σου, ἀποτελεῖ ἔγκλημα, ποὺ ἀξίζει τὴν πιὸ αὐστηρὴ τιμωρία.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, διαπνέεται καὶ ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου «πρὸς τὰς δώδεκα φυλὰς τὰς διεσπαρμένας», ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα:

«Ἔλθετε τώρα οἱ πλούσιοι, κλαύσατε ὀλολύζοντες διὰ τὰς ἐπερχομένας ταλαιπωρίας σας. Ὁ πλοῦτος σας ἐσάπη, καὶ τὰ ἱμάτιά σας ἔγιναν σκωληκόβρωτα. Ὁ χρυσός σας καὶ ὁ ἄργυρος ἐσκωρίασε, καὶ ἡ σκωρία αὐτῶν θέλει εἶσθαι εἰς μαρτυρίαν ἐναντίον σας, καὶ θέλει φάγει τὰς σάρκας σας ὡς πῦρ· ἐθησαυρίσατε διὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας. Ἰδού, ὁ μισθὸς τῶν ἐργατῶν τῶν θερισάντων τὰ χωράφια σας, τὸν ὁποῖον ἐστερήθησαν ἀπὸ σᾶς, κράζει· καὶ αἱ κραυγαὶ τῶν θερισάντων εἰσῆλθον εἰς τὰ ὦτα Κυρίου Σαβαώθ. Ἐτρυφήσατε ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐσπαταλήσατε· ἐθρέψατε τὰς καρδίας σας ὡς ἐν ἡμέρᾳ σφαγῆς· κατεδικάσατε, ἐφονεύσατε τὸν δίκαιον· δὲν σᾶς ἀντιστέκεται. Μακροθυμήσατε λοιπόν, ἀδελφοί, ἕως τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου» (5, στίχοι 1 — 7).

Ἀκόμα ἀπειλεῖ καὶ τοὺς πλούσιους, ποὺ βρίσκονται μέσα στὶς γραμμὲς τῶν πιστῶν:

«Ἂς καυχᾶται δὲ ὁ ἀδελφὸς ὁ ταπεινὸς εἰς τὸ ὕψος αὐτοῦ· ὁ δὲ πλούσιος εἰς τὴν ταπείνωσιν αὐτοῦ· ἐπειδὴ ὡς ἄνθος χόρτου θέλει παρέλθει. Διότι ἀνέτειλεν ὁ ἥλιος μὲ τὸν καύσωνα, καὶ ἐξήρανε τὸν χόρτον, καὶ τὸ ἄνθος αὐτοῦ ἐξέπεσεν, καὶ τὸ κάλλος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἠφανίσθη· οὕτω καὶ ὁ πλούσιος θέλει μαρανθῇ ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ... Ἀκούσατε, ἀδελφοί μου ἀγαπητοί. Δὲν ἐξέλεξεν ὁ Θεὸς τοὺς πτωχοὺς τοῦ κόσμου τούτου, πλουσίους ἐν πίστει, καὶ κληρονόμους τῆς βασιλείας, τὴν ὁποίαν ὑπεσχέθη πρὸς τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν; Σεῖς ὅμως ἠτιμάσατε τὸν πτωχόν. Δὲν σᾶς καταδυναστεύουσιν οἱ πλούσιοι, καὶ αὐτοὶ σᾶς σύρουσιν εἰς κριτήρια; Αὐτοὶ δὲν βλασφημοῦσι τὸ καλὸν ὄνομα μὲ τὸ ὁποῖον ὀνομάζεσθε;» (Ἰάκωβος I, στίχοι 9 — 11, καὶ 11, στίχοι 5 μὲ 7).

Τὸ ταξικὸ μῖσος, στὸ σύγχρονο προλεταριᾶτο, δὲν ἔχει φθάσει τὸ ἐπίπεδο καὶ τὶς μορφὲς τοῦ μίσους, ποὺ ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ τὰ σύντομα χρονικὰ διαστήματα, ποὺ τὸ προλεταριᾶτο μπόρεσε στὶς μέρες μας νὰ πάρει τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, δὲν ἐκδικήθηκε ποτὲ τοὺς πλούσιους. Εἶναι γεγονός, ὅτι σήμερα νοιώθει δυνατώτερο ἀπὸ τὸ προλεταριᾶτο τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ στὶς ἀρχές του. Κι' ἕνας ποὺ ξέρει ὅτι εἶναι δυνατός, εἶναι φυσικὸ νὰ εἶναι πιὸ μεγαλόψυχος ἀπὸ ἕναν ἀδύνατο. Καὶ μὲ ἐνδειξη, τοῦ πόσο ἀδύνατη αἰσθάνεται σήμερα ἡ κεφαλαιοκρατία, εἶναι ἀκριβῶς ἡ τρομερὴ ἐκδίκησή της γιὰ κάθε ἐξέγερση τοῦ προλεταριάτου.

Τὸ Εὐαγγέλιο κατὰ Ματθαῖον, εἶναι μερικὲς δεκάδες χρόνια ὑστερότερο ἀπὸ τὸ κατὰ Λουκᾶν. Στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε, πλούσιοι καὶ μορφωμένοι ἄνθρωποι, ἄρχισαν νὰ πλησιάζουν τὸν Χριστιανισμό. Πολλοὶ Χριστιανοὶ προπαγανδιστές, ἐνοιωθαν τὴν ἀνάγκη νὰ δώσουν στὸ Χριστιανικὸ δόγμα μιὰ μορφή, ποὺ θὰ ἦταν περισσότερο ἐλκυστικὴ γιὰ τὰ στρώματα αὐτά. Ἡ ἀδιάλλακτη παράδοση τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ, δὲν ἱκανοποιοῦσε. Καὶ μιὰ καὶ εἶχε δώσει πολὺ βαθειὲς ρίζες καὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ παραμερισθεῖ, ἔπρεπε νὰ γίνει τουλάχιστο μιὰ προσπάθεια ἀναθεώρησης τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, κατὰ ἕνα ὀπορτουνιστικὸ τρό-

πο. Συνέπεια τῆς ἀναθεώρησης αὐτῆς, ἦταν τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο νὰ γίνει τὸ «Εὐαγγέλιο τῶν Ἀντιθέσεων», καὶ τὸ «ἀγαπημένο Εὐαγγέλιο τῆς Ἐκκλησίας». Σ' αὐτό, ἡ Ἐκκλησία βρῆκε «τὰ ἀνυπότακτα καὶ ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ, νὰ ἔχουν γίνει τόσο μετριοπαθῆ ἀπὸ τὴν χρυσὴ μέση γραμμὴ ἑνὸς κληρικοῦ ὀπορτουνισμοῦ, ὥστε νὰ μὴ διακινδυνεύεται πιὰ ἡ τύχη μιᾶς ὀργανωμένης Ἐκκλησίας, ποὺ θὰ ζοῦσε εἰρηνικὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία».

Φυσικά, οἱ διάφοροι συγγραφεῖς, ποὺ διαδοχικὰ ἐπεξεργάσθηκαν τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο, ἔβγαλαν ὅλα ὅσα θεωροῦσαν ὅτι ἐμπόδιζαν, ὅπως λόγου χάρη, τὴν ἱστορία μὲ τὸν Λάζαρο καὶ τὴν ἀπέχρουση τῆς συζήτησης γιὰ τὴν κληρονομιά, ποὺ ἐπίσης δίνει ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς πλούσιους (Λουκᾶς 12, στίχος 13...). Ἡ Ὁμιλία ὅμως στὸ Ὄρος, ἦταν πολὺ γνωστὴ γιατὶ εἶχε διαδοθεῖ πάρα πολὺ καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν καὶ μ' αὐτὴν τὰ ἴδια. Ὡστόσο ὅμως, τὴν διασκεύασαν. Στὸ κατὰ Ματθαῖον ὁ Ἰησοῦς φέρεται ὅτι εἶπε: «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι· ὅτι αὐτῶν ἐστιν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν... Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην· ὅτι αὐτοὶ θέλουσι χορτασθῆ» (Κεφ. 5).

Μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς ἐντεχνου ἀναθεωρητισμοῦ, σβήστηκαν ἕλα τὰ ἴχνη τοῦ ταξικοῦ μίσους. Τώρα, μακαρίζονται οἱ φτωχοὶ στὸ πνεῦμα. Καὶ δὲν εἶναι βέβαιο, γιὰ ποιούς γίνεται λόγος, γιὰ τοὺς ἠλίθιους ἢ γιὰ κείνους ποὺ ἦταν φτωχοὶ κατὰ κάποιον φαντασιακὸ τρόπο ποὺ συνέχιζαν νὰ ἔχουν περιουσία, ἀλλὰ διαβεβαίωναν ὅτι ἡ καρδιά τους δὲν βρίσκεται στὰ πλούτη τους. Ἀπ' ὅτι φαίνεται, μᾶλλον γιὰ τοὺς τελευταίους γίνεται λόγος. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει, ἀπαλείφθηκε ἡ καταδίκη τοῦ πλούτου, ποὺ ὑπῆρχε ὅταν εὐλογοῦνταν φτωχοί.

Εἶναι πραγματικὰ διασκεδαστικὸ νὰ βλέπει κανείς, πῶς οἱ πεινασμένοι μετατράπηκαν σὲ πεινασμένους γιὰ δικαιοσύνη, ποὺ τοὺς διαβεβαιώνουν μάλιστα ὅτι θὰ δικαιωθοῦν. Ἡ ἑλληνικὴ λέ-

---

* Pfleiderer, das Urchristentum, I, p. 619.

ξη ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ κείμενο (χορτάζειν), συνήθως ἀναφέρεται στὰ ζῶα, κι' ὅταν χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, αὐτὸ γίνεται μᾶλλον μὲ διάθεση ἀστείου ἢ περιφρόνησης. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξης αὐτῆς στὴν Ὁμιλία στὸ Ὄρος, ἀποτελεῖ ἀκόμα μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴν προλεταριακὴ προέλευση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἦταν τρέχουσα στοὺς κύκλους ἀπὸ ὅπου βγῆκε καὶ εἶχε τὸ νόημα τῆς ἀπόλυτης ἱκανοποίησης τῆς πείνας τοῦ στομαχιοῦ τους. Εἶναι δὲ γελοῖο νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς πείνας γιὰ δικαιοσύνη.

Τὸ ἀντίθετο τῶν εὐλογιῶν αὐτῶν, οἱ κατάρες γιὰ τοὺς πλούσιους, ἐξαφανίσθηκαν ἀπὸ τὸν Ματθαῖο. Ἐδῶ πιὰ καὶ ἡ πιὸ ἐξιδιτέχνη ταχυδακτυλουργία, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ μιὰ δικαιολόγηση, ποὺ θὰ γίνονταν δεκτὴ ἀπὸ τὶς πλούσιες ἐμάδες, τὸν προσηλυτισμὸ τῶν ὁποίων ἐπεδίωκαν. Κι' ἔτσι, οἱ κατάρες ἔπρεπε νὰ φύγουν.

Παρ' ὅλο ὅμως, ὅτι ἔγκυρες κύκλοι τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, παίρνοντας τὸν ὁπορτουνιστικὸ δρόμο, προσπαθοῦσαν νὰ σβύσουν τὸν προλεταριακό του χαρακτῆρα, τὸ προλεταριάτο καὶ τὸ ταξικό του μίσος δὲν ἀπαλείφθηκε καὶ ὑπῆρχαν πάντα ξεχωριστοὶ στοχαστές, ποὺ τὸ ἐξέφραζαν. Τὸ μικρὸ βιβλιαράκι τοῦ Paul Pflüger «Der Sozialismus der Kirchenvater», περιέχει μιὰ συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, τοῦ Ἐπισκόπου Ἀστερίου, τοῦ Λακτάντιου, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τῆς Νύσσης, τοῦ Ἁγ. Ἀμβροσίου, τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Ἁγ. Ἱερώνυμου, τοῦ Αὐγουστίνου κλπ. — ὅλοι αὐτοὶ εἶναι προσωπικότητες τοῦ τέταρτου αἰῶνα — περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ἤδη ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους. Σὲ ὅλα ὑπάρχουν βίαιες ἐπιθέσεις κατὰ τῶν πλουσίων, ποὺ τοὺς ἐξισώνουν μὲ ληστὲς καὶ κλέφτες.

γ) Κομμουνισμός.

Λόγω τῆς ἔντονης προλεταριακῆς σφραγίδας, ποὺ ἔφερε ἡ κοινότητα, ἦταν φυσικὸ νὰ τείνει νὰ ἀποκτήσει καὶ μιὰ κομμουνι-

στική μορφή όργάνωσης. Στίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἀναφέρεται : «Καὶ ἐνέμενον ἐν τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ἐν ταῖς προσευχαῖς ... Καὶ πάντες οἱ πιστεύοντες ἦσαν ὁμοῦ, καὶ εἶχον τὰ πάντα κοινά· καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν ἐπώλουν καὶ διεμείραζον αὐτὰ εἰς πάντας, καθ' ἣν ἕκαστος εἶχε χρείαν (2, στίχοι 42 ,..). Τοῦ δὲ πλήθους τῶν πιστευσάντων ἡ καρδία καὶ ἡ ψυχὴ ἦτο μία· καὶ οὐδὲ εἷς ἔλεγεν ὅτι εἶναι ἑαυτοῦ τί ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ, ἀλλ' εἶχον τὰ πάντα κοινά ... Ἐπειδὴ οὐδὲ ἦτο τις μεταξὺ αὐτῶν ἐνδεής· διότι ὅσοι ἦσαν κτήτορες ἀγρῶν ἢ οἰκιῶν, πωλοῦντες ἔφερον τὰς τιμὰς τῶν πωλουμένων, καὶ ἔθετον εἰς τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων· καὶ διεμοιράζετο εἰς ἕκαστον κατὰ τὴν χρείαν τὴν ὁποίαν εἶχεν» (4, στίχοι 32 ...).

Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι ὁ Ἀνανίας καὶ ἡ Σαπφίρα, ποὺ κράτησαν μερικὰ ἀπὸ τὰ χρήματά τους ἀπὸ τὴν κοινότητα, τιμωρήθηκαν μὲ θάνατο ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ θεία δίκη.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ποὺ ὀνομάσθηκε ἔτσι γιὰ τὴν ἐρμηνευτική του εὐφράδεια καὶ ποὺ ἦταν ἕνας ἀφοβος κριτὴς τῆς ἐποχῆς του (347 μὲ 407), ἑρμήνευσε τὴν παραπάνω περιγραφὴ τοῦ πρωτόγονου Χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ μὲ μιὰ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὰ πλεονεκτήματά του, ποὺ εἶναι πολὺ ρεαλιστικὰ οἰκονομική καὶ δὲν διαπνέεται καθόλου ἀπὸ ἔκσταση ἢ ἀσκητισμό. Αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἑνδέκατη προσευχή του, γιὰ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Γράφει :

«Κι' ἦταν ὅλοι εὐλογημένοι, μιὰ καὶ κανενὸς δὲν τοῦ ἔλειπε τίποτε, ἀφοῦ ὅλοι τους συνεισέφεραν ἐθελοντικά, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν φτωχοί. Κι' αὐτό, γιατὶ δὲν ἔδιναν ἕνα μέρος μόνο, κρατώντας τὸ ἄλλο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἔδιναν ὅλα ὅσα εἶχαν. Ἀνάμεσά τους δὲν ὑπῆρχε ἀνισότητα καὶ ζοῦσαν σὲ μεγάλη ἁρμονία, κι' ὅλα αὐτὰ γίνονταν κατὰ τὸν πιὸ ἐξαίσιο τρόπο. Δὲν τολμοῦσαν νὰ δώσουν τὴν προσφορά τους στοὺς ἴδιους, ποὺ εἶχαν ἀνάγκη, οὔτε καὶ μὲ αἴσθημα ἀφ' ὑψηλοῦ συγκαταβατικότητας, ἀλλὰ κατέθεταν τὶς προσφορές τους στὰ πόδια τῶν ἀποστόλων καὶ ἄφηναν σ' αὐτοὺς ν' ἀποφασίσουν, πῶς θὰ μοιρασθοῦν τὰ δῶρα. Κι' ὅτι χρειάζονταν καθένας τὸ ἔπαιρνε τότε ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς κοινότητας κι' ὄχι ἀπὸ τὴν ἰδιωτική περιουσία

τῶν ἄλλων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ οἱ δωρητὲς δὲν γίνονταν ὑπεροπτικοί.

»Κι' ἂν κάνουμε σήμερα ὅτι μποροῦμε, ὅλοι μας θὰ ζοῦμε πιὸ εὐτυχισμένοι, τὸ ἴδιο οἱ πλούσιοι ὅπως καὶ οἱ φτωχοί. Κι' οἱ φτωχοὶ δὲν θὰ κέρδιζαν περισσότερα ἀπὸ τοὺς πλούσιους ... γιατὶ αὐτοὶ ποὺ ἐδώρησαν δὲν ἔγιναν φτωχοί, ἀλλὰ ἔκαναν τοὺς φτωχοὺς ἐπίσης πλούσιους.

»Ἂς φαντασθοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ ὅτι συμβαίνουν τὰ παρακάτω : Ὅλοι δίνουν ὅλα ὅσα ἔχουν σ' ἕνα κοινὸ ταμεῖο. Κανέναν δὲν θὰ ἀπασχολοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ζήτημα αὐτό, οὔτε τοὺς πλούσιους, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοὺς φτωχούς. Πόσα λεφτὰ νομίζετε ὅτι θὰ μαζεύονταν ; Ὑπολογίζω — κι' αὐτὸ γιατὶ δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος — πὼς ἂν ὁ καθένας δώσει ὅλα τὰ λεφτά του, τὰ κτήματά του καὶ τὰ σπίτια του (δὲν θὰ μιλήσω γιὰ δούλους γιατὶ οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ δὲν εἶχαν δούλους, ἐπειδὴ τοὺς ἄφηναν ἐλεύθερους), τότε θὰ μαζεύονταν ἕνα ἑκατομμύριο φούντια χρυσάφι, καὶ πολὺ πιθανὸ ἴσως καὶ δύο - τρεῖς φορὲς ἡ ποσότητα αὐτή. Καὶ τότε πίστε μου, πόσους κατοίκους ἔχει ἡ πόλη μας (ἡ Κωνσταντινούπολη) ; Πόσους Χριστιανούς ; Δὲν θὰ εἶναι κάπου ἑκατὸ χιλιάδες ; Καὶ πόσοι ἐθνικοὶ καὶ Ἑβραῖοι ; Πόσες χιλιάδες φούντια χρυσάφι θὰ μαζεύονταν !! Καὶ πόσους φτωχοὺς ἔχουμε ; Ἀμφιβάλλω ἂν θὰ εἶναι περισσότεροι ἀπὸ πενῆντα χιλιάδες. Τί θὰ χρειάζονταν γιὰ νὰ τοὺς τρέφουμε καθημερινά ; Ἂν ὅλοι τους ἔτρωγαν σὲ κοινὸ τραπέζι, τότε δὲν θὰ στοίχιζε καὶ πολὺ ἀκριβά. Καὶ τί δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε μὲ τὸν τεράστιό μας θησαυρό !! Φαντάζεσθε πὼς θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὸν ἐξαντλήσουμε ! Καὶ μήπως ἡ εὐλογία τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ μᾶς κάνει χίλιες φορὲς πιὸ πλούσιους ; Δὲν θὰ μεταφέρουμε τὴν οὐράνια ζωὴ στὴν Γῆ ; Κι' ἂν ὅλα αὐτὰ εἶχαν σημειώσει τόση ἐπιτυχία μὲ τὶς τρεῖς ὡς πέντε χιλιάδες (τοὺς πρώτους Χριστιανούς), ὥστε, κανένας νὰ μὴ βρίσκεται σὲ ἀνάγκη, πόσα περισσότερα θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε ἐμεῖς, ποὺ εἴμαστε τόσοι πολλοί ; Καὶ μήπως κάθε καινούργιος, ποὺ θὰ ἔρχεται δὲν θὰ προσθέτει κι' αὐτὸς πάτι ἀκόμα ;

»Ἡ κατανομὴ τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ αἰτία, ποὺ προκαλεῖ

περισσότερα ἔξοδα καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ καὶ τὴν φτώχεια. Ἂς πάρουμε μιὰ οἰκογένεια μὲ ἄνδρα, γυναῖκα καὶ δέκα παιδιά. Αὐτὴ πλέκει καὶ πηγαίνει στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ τὰ πουλήσει. Πότε θὰ χρειάζονται περισσότερα γιὰ νὰ ζήσουν — ὅταν ζοῦν ὅλοι μαζὶ ἢ ὅταν ζοῦν χωριστά; Φυσικά, ὅταν θὰ ζοῦν χωριστά. Ἂν καὶ οἱ δέκα υἱοὶ τραβήξουν τὸν δρόμο τους τότε θὰ χρειάζονται δέκα τραπέζια, δέκα ὑπηρέτες καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κατ' ἀναλογία. Καὶ τί θὰ γίνει μὲ τὴν μᾶζα τῶν βούλων; Μήπως δὲν τρῶνε σ' ἕνα τραπέζι γιὰ νὰ γίνεται οἰκονομία στὰ λεφτά; Ἡ διασπορὰ συνήθως ὁδηγεῖ σὲ ἔξοδα, ἐνῶ ἡ συσπείρωση — στὴν οἰκονομία. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ζοῦν οἱ ἄνθρωποι στὰ μοναστήρια, κι' ἔτσι ζοῦσαν κάποτε οἱ πιστοί. Ποιὸς πέθαινε τότε ἀπὸ τὴν πεῖνα; Ποιὸς ἔμενε ἀνικανοποίητος; Κι' ὅμως οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται περισσότερο ἕνα τέτοιο τρόπο ζωῆς, παρὰ τὴν βουτιὰ σὲ μιὰ ἀπύθμενη θάλασσα. Ἂς κάναμε τὴν προσπάθεια νὰ πάρουμε μὲ θάρρος τὴν κατάσταση στὰ χέρια μας!! Τί εὐλογία θὰ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα! Γιατί ἂν τότε, ὅταν οἱ πιστοὶ ἦταν τόσο λίγοι, τρεῖς μὲ πέντε χιλιάδες μόνο, ἂν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ ὅλος ὁ κόσμος διάκεινταν ἐχθρικὰ πρὸς ἐμᾶς καὶ δὲν μπορούσαμε νὰ βροῦμε πουθενὰ ἡσυχία, οἱ προπάτορές μας ἔδειξαν τόση ἀποφασιστικότητα στὸ ζήτημα αὐτό, τότε πόση περισσότερη ἐμπιστοσύνη θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε σήμερα, ὅταν μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ οἱ πιστοὶ ὑπάρχουν παντοῦ!! Ποιὸς θὰ ἦταν ἐκεῖνος, ποὺ θὰ ἐπέμενε νὰ παραμείνει ἀκόμα ἄπιστος; Πιστεύω κανένας. Ὅλοι θὰ μᾶς πλησίαζαν νὰ ἔχουν φιλικὲς σχέσεις μαζί μας»*.

Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ προχωρήσουν σὲ τόσο ξεπέραρες καὶ ἤρεμες λεπτομέρειες. Οἱ σύντομές τους ὅμως παρατηρήσεις, ἐκκλήσεις, αἰτήματα, εὐχές, ὅλα αὐτὰ μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο κομμουνιστικὸ χαρακτῆρα τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας στὶς ἀρχές της.

Στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (ποὺ χρονολογεῖται, εἶναι ἀλήθεια, ἀπὸ τὰ μέσα μόνο τοῦ δευτέρου αἰῶνα), ἡ κομμουνιστικὴ

---

* S. P. N. Joanni Chrysostomi opera omnia quae Exstant. Παρίσι 1859, ἔκδοσις Migne. IX, 96 — 98.

ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, θεωρεῖται σὰν κάτι τὸ δεσμένο. Τὸ ταμεῖο τους ἦταν ἕνα καὶ τὸ κρατοῦσε ὁ Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης. Ὁ Ἰωάννης, ποὺ καὶ ἀλλοῦ προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσει τοὺς προπάτορές του, χρωματίζει ἰδιαίτερα τὸ ἀποκρουστικὸ τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα, κατηγορώντας τον σὰν κλέφτη τοῦ κοινοῦ τους ταμείου. Περιγράφει πῶς ἡ Μαρία ἄλειψε τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ μὲ ἀκριβὸ μῦρο.

«Λέγει λοιπὸν εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ὁ Ἰούδας Σίμωνος ὁ Ἰσκαριώτης, ὅστις ἔμελλε νὰ παραδώσει αὐτόν. Διὰ τί τοῦτο τὸ μῦρον δὲν ἐπωλήθη τριακόσια δηνάρια, καὶ ἐδόθη εἰς τοὺς πτωχούς; Εἶπε δὲ τοῦτο, οὐχὶ ὅτι ἔμελλεν αὐτὸν περὶ τῶν πτωχῶν, ἀλλὰ διότι ἦτο κλέπτης, καὶ εἶχε τὸ γλωσσόκομον, καὶ ἐβάσταζε τὰ βαλλόμενα εἰς αὐτό» (Κεφ. 12, στίχ. 4...).

Κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, λέει ὁ Ἰησοῦς στὸν Ἰούδα: «Ὅ,τι κάμνεις, κάμε ταχύτερον. Τοῦτο ὅμως, οὐδεὶς τῶν καθημένων ἐνόησε πρὸς τί εἶπε πρὸς αὐτόν. Διότι τινὲς ἐνόμιζαν, ἐπειδὴ ὁ Ἰούδας εἶχε τὸ γλωσσόκομον, ὅτι λέγει πρὸς αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς: Ἀγόρασον ὅσων ἔχομεν χρείαν διὰ τὴν ἑορτή· ἢ νὰ δώσει τι εἰς τοὺς πτωχούς. Λαβὼν λοιπὸν ἐκεῖνος τὸ ψωμίον, ἐξῆλθεν εὐθύς· ἦτο δὲ νύξ» (Κεφ. 13. στίχοι 27 — 29).

Στὰ Εὐαγγέλια, ὁ Ἰησοῦς, ζητάει κατ' ἐπανάληψη ἀπὸ τοὺς μαθητές του, νὰ δίνουν ὅλα ὅσα ἔχουν. «Οὕτω λοιπόν, πᾶς ὅστις ἐξ ὑμῶν δὲν ἀπαρνεῖται πάντα τὰ ἑαυτοῦ ὑπάρχοντα, δὲν δύναται νὰ εἶναι μαθητής μου», (κατὰ Λουκᾶν—14, στίχος 33). «Πωλήσατε τὰ ὑπάρχοντά σας καὶ δότε ἐλεημοσύνην» (Τὸ κατὰ Λουκᾶν — 12, στίχος 37).

«Καὶ ἄρχων τις ἠρώτησεν αὐτὸν (τὸν Ἰησοῦν), λέγων. Διδάσκαλε ἀγαθέ, τί νὰ πράξω διὰ νὰ κληρονομήσω ζωὴν αἰώνιον; Καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν πρὸς αὐτόν. Τί μὲ λέγεις ἀγαθόν; οὐδεὶς ἀγαθός, εἰμὴ εἷς, ὁ Θεός. Τὰς ἐντολὰς ἐξεύρεις. «Μὴ μοιχεύσῃς· Μὴ φονεύσῃς· Μὴ κλέψῃς· Μὴ ψευδομαρτυρήσῃς· Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου». Ὁ δὲ εἶπε. Ταῦτα πάντα ἐφύλαξα ἐκ νεότητός μου. Ἀκούσας δὲ ταῦτα ὁ Ἰησοῦς, εἶπε πρὸς αὐτόν. Ἔτι ἓν σοὶ λείπει· πάντα ὅσα ἔχεις πώλησον, καὶ διαμοίρασον εἰς πτωχούς, καὶ θέλεις ἔχει θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ ἐλθὲ

ἀκολεύθει μοι. Ὁ δὲ ἀκούσας ταῦτα ἔγινε περίλυπος· διότι ἦτο πλούσιος σφόδρα» (Κατὰ Λουκᾶν. Κεφ. 18, στίχοι 18 — 23).

Αὐτὸ ὁδηγεῖ καὶ πάλι στὴν παραβολὴ τῆς καμήλας, ποὺ μπορεῖ νὰ περάσει εὐκολώτερα ἀπὸ τὴν τρύπα τῆς βελόνας, παρὰ ἕναν πλούσιος στὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ μποροῦν νὰ τὸ μοιρασθοῦν, μόνο ἐκεῖνοι ποὺ μοιράζονται τὰ ὑπάρχοντά τους μὲ τοὺς φτωχούς.

Τὸ Εὐαγγέλιο, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μάρκο, περιγράφει τὴν περίπτωση κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο.

Πάντως, ὁ ἀναθεωρητὴς Ματθαῖος κι' ἐδῶ μειώνει τὴν ἀρχικὴ δύναμη τοῦ κειμένου. Ἡ ἀπαίτηση, μετατρέπεται σὲ ὅρο. Κατὰ τὸν Ματθαῖο,ὁ Ἰησοῦς, λέγει στὸν πλούσιο νέο: «Ἐὰν θέλῃς νὰ ἦσαι τέλειος, ὕπαγε, πώλησον τὰ ὑπάρχοντά σου, καὶ δὸς εἰς πτωχοὺς»,(Κεφ. 19, στίχος 21).

Ἐκεῖνο δηλαδή. ποὺ ἀρχικὰ ὑπετίθετο ὅτι ἀπαιτοῦσε ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ καθέναν ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτές του, ἀπὸ κάθε μέλος τῆς κοινωνίας του, μὲ τὸν καιρὸ περιωρίσθηκε σὲ ἀπαίτηση πρὸς ἐκείνους, ποὺ ἐπεδίωκαν τὸ τέλειο.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἦταν κάτι τὸ πολὺ φυσικὸ γιὰ μιὰ ὀργάνωση, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν καθαρὰ προλεταριακή, κι' ἀργότερα ἄρχισε νὰ δέχεται σὰν μέλη της, ὅλο καὶ πιὸ πλούσια στοιχεῖα.

Πάντως, ὑπάρχουν πολλοὶ θεολόγοι, ποὺ ἀρνοῦνται τὸν κομμουνιστικὸ χαρακτῆρα τοῦ πρώτου Χριστιανισμοῦ, μὲ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι τὸ σχετικὸ μέρος στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἔχει γραφεῖ ἀργότερα καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι, ὅπως συχνὰ συνέβαινε στὴν ἀρχαιότητα, τὸ ἰδεῶδες ποὺ κάποιος ὀνειρεύονταν, τὸ παρουσίαζε σὰν πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος. Καὶ ξεχνοῦν μέσα σ' ὅλα αὐτὰ ὅτι ὁ κομμουνιστικὸς χαρακτῆρας τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ ἦταν κάτι, ποὺ καθόλου δὲν ἐβόλευε τὴν ἐπίσημη ἐκκλησία τῶν κατοπινῶν αἰώνων, ποὺ προχωροῦσε πρὸς συνάντηση τῶν πλουσίων. Ἐὰν μιὰ παρόμοια ἀφήγηση στηρίζεται σὲ κατοπινὴ ἐπινόηση, οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς ἀναθεώρησης, θὰ διαμαρτύρονταν ἐνάντιά της ἀμέσως καὶ θὰ φρόντιζαν ὥστε τέτοιες ἀφηγήσεις νὰ διαγράφονταν ἀπὸ τὰ ἱερὰ βιβλία, ποὺ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία ὡστόσο, ἔχει ἀνεχθεῖ ἐκεῖνες τὶς πλαστογραφίες καὶ διαστρεβλώσεις, ποὺ τὴν συνέφε-

ραν. Αὐτὸ ὅμως, δὲν θὰ ἴσχυε γιὰ τὸν κομμουνισμό. Κι' ἂν ἐπίσημα, εἶχε γίνει παραδεκτὸς σὰν ἀρχικὴ ἀπαίτηση τῆς πρωτόγονης κοινότητας, αὐτὸ ἔγινε μόνο καὶ μόνο, γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει διαφορετικά, καὶ γιατὶ ἡ παράδοση στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶχε πολὺ βαθειὲς ρίζες καὶ εἶχε γίνει γενικὰ παραδεκτή.

δ) Ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ κομμουνισμοῦ.

Οἱ ἀντιρρήσεις αὐτῶν, ποὺ ἀμφισβητοῦν τὸν κομμουνισμὸ τῆς πρωτόγονης κοινότητας, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀποτελεσματικές. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς βρεῖ ὅλες συγκεντρωμένες ἀπὸ ἕνα κριτικό, ποὺ ἀντιτίθεται στὴν ἀφήγηση, ποὺ ἔκανα γιὰ τὸν πρωτόγονο Χριστιανισμὸ στὸ ἔργο μου «Πρωτοπόροι τοῦ Σοσιαλισμοῦ».

Ὁ κριτικὸς Α.Κ., ἕνας δόκτωρ τῆς θεολογίας, δημοσίευσε τὶς ἀντιρρήσεις του σ' ἕνα ἄρθρο στὸ Neue Zeit, γιὰ τὸν «Δῆθεν πρωτόγονο Χριστιανικὸ Κομμουνισμὸ» (Τόμ. XXVI, ἀρ. 2, σ. 462).

Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα, φέρει τὴν ἀντίρρηση, ὅτι «τὸ κήρυγμα τοῦ Ναζωραίου, ὅὲν εἶχε γιὰ σκοπὸ μιὰ οἰκονομικὴ ἐπανάσταση». Καὶ πῶς τὸ ξέρει αὐτὸ ὁ Α. Κ.; Οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, τοῦ φαίνονται πηγὲς ὄχι ἀξιόπιστες γιὰ τὶς περιγραφὲς τῶν ὀργανώσεων, ποὺ ἡ ὕπαρξή τους χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ ὑποτιθεμένου θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Θεωρεῖ ὅτι τὰ Εὐαγγέλια, ποὺ ἕνα μέρος τους γράφτηκε μετὰ τὶς Πράξεις, δίνουν μιὰ σίγουρη εἰκόνα τοῦ χαρακτῆρα τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ!

Τὸ ἴδιο ποὺ λέγεται γιὰ τὶς Πράξεις, μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ τὰ Εὐαγγέλια. Ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ μάθουμε ἀπ' αὐτά, εἶναι ὁ χαρακτήρας αὐτῶν ποὺ τὰ ἔγραψαν. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἀφήνουν καὶ ἀναμνήσεις. Καὶ οἱ ἀναμνήσεις τῶν ὀργανώσεων ἔχαρκοῦν περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τῶν λόγων, καὶ ἔὲν μποροῦν νὰ διαστρεβλωθοῦν καὶ τόσο εὔκολα.

Ἐξ ἄλλου μποροῦμε, στὰ λόγια ποὺ ἀποδίδονται στὸν Χρι-

στό, νὰ βροῦμε τὸν χαρακτῆρα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν κομμουνισμὸ τῆς πρωτόγονης κοινότητας.

Τὰ ἰδιαίτερα διδάγματα τοῦ Ἰησοῦ, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζουμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο, δὲν μποροῦν, κατὰ συνέπεια, νὰ χρησιμεύσουν γιὰ νὰ ἀποδείξουν κάτι, ποὺ θὰ ἦταν ἀντίθετο μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ κομμουνισμοῦ.

Σὲ συνέχεια ὁ Α.Κ., προσπαθεῖ πολὺ νὰ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε, ὅτι ὁ πρακτικὸς κομμουνισμὸς τῶν Ἐσσαίων, ποὺ οἱ προλετάριοι τῆς Ἱερουσαλὴμ εἶχαν μπροστά τους, δὲν ἐπέδρασε σ' αὐτούς. Ἀντίθετα, οἱ κομμουνιστικὲς θεωρίες τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ στοχαστῶν εἶχαν τὴν πιὸ βαθειὰ ἐπίδραση, πάνω στοὺς ἀμόρφωτους προλετάριους τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοὺς ἐνέπνευσαν τὰ κομμουνιστικὰ αὐτὰ ἰδεώδη, ποὺ τὴν ὕπαρξή τους τὴν μετέφεραν στὸ παρελθὸν (ὅπως συνηθίζονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη), καὶ συγκεκριμένα στὴν πρωτόγονη κοινότητα τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Κι' ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ πιστέψουμε. ὅτι οἱ μορφωμένοι ἐνέπνευσαν στοὺς προλετάριους τὸν κομμουνισμὸ σὲ κάποια κατοπινὴ περίοδο, ὅταν ἡ πρακτικὴ εἰκόνα τοῦ κομμουνισμοῦ τοὺς εἶχε ἀφήσει ἀσυγκίνητους ἐνωρίτερα. Γιὰ νὰ παραδεχθοῦμε μιὰ τέτοια ἄποψη, θὰ χρειάζονταν πάρα πολλὲς ἀποδείξεις. Ἀλλὰ οἱ ἀποδείξεις ποὺ ὑπάρχουν, ἀποδείχνουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ὅσο πιὸ πολὺ ἐπιδροῦν οἱ μορφωμένοι πάνω στὸν Χριστιανισμό, τόσο αὐτὸς ἀπομακρύνεται περισσότερο ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος ὁ Ματθαῖος καὶ ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ μεῖς παρακάτω, ὅταν θὰ συζητήσουμε τὸ θέμα τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινότητας.

Ὁ Α.Κ., ἔχει ὁλωσδιόλου λαθεμένες ἀπόψεις γιὰ τοὺς Ἐσσαίους. Σχετικὰ μὲ τὴν κομμουνιστικὴ Χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Ἱερουσαλὴμ, λέγει :

«Μᾶς δημιουργεῖ ὑποψίες ὅτι τὸ μοναδικὸ αὐτὸ κομμουνιστικὸ πείραμα, ἔγινε ἀκριβῶς σὲ μιὰ κοινωνία, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Ἑβραίους. Οἱ Ἑβραῖοι ποτέ, ὡς καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς μετὰ Χριστὸ περιόδου, ποτὲ δὲν ἔκαναν παρόμοιας φύσης κοινωνικὰ πειράματα. Μέχρι τότε, ποτὲ δὲν ὑπῆρξε ἕνας Ἑβραϊκὸς κομμουνισμός. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, ὁ θεω-

ρητικὸς καὶ πρακτικὸς κομμουνισμὸς δὲν ἦταν τίποτε τὸ καινούργιο».

Ὁ Κριτικός μας ὅμως, δὲν μᾶς λέει ποῦ βρίσκει τὸν πρακτικὸ κομμουνισμὸ τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ. Μὰ εἶναι πραγματικὰ ἀπίστευτο, ὅτι μπορεῖ καὶ βρίσκει λιγώτερο κομμουνισμὸ ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους ἀκὸ ὅσο ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, ὅταν στὴν πραγματικότητα ὁ κομμουνισμὸς τῶν Ἑβραίων, μὲ τὸν πρακτικό του ρεαλισμό, ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὰ κομμουνιστικὰ ὄνειρα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Α.Κ., οὔτε κἂν ὑποπτεύεται τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἐσσαῖοι ἀναφέρονται ἑνάμισυ αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό. Φαίνεται νὰ πιστεύει πὼς πρωτοεμφανίσθηκαν τὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ !!

Καὶ τώρα οἱ ἴδιοι αὐτοὶ Ἐσσαῖοι ποὺ ὑποτίθεται ὅτι δὲν εἶχαν καμμιὰ ἐπίδραση πάνω στὴν ζωὴ τῆς κοινότητας τῆς Ἱερουσαλήμ, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δημιούργησαν τὸν κομμουνιστικὸ μῦθο, ποὺ ἔφθασε μάλιστα καὶ μέχρι τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων κατὸ τὸν δεύτερο αἰῶνα μετὰ Χριστό. Οἱ Ἐσσαῖοι, ποὺ χάνονται ἀπὸ τὴν ὄψη τῆς γῆς μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, πιθανὸ γιατὶ τοὺς συμπαρέσυρε ἡ πτώση τῆς Ἑβραϊκῆς κοινοπολιτείας, ὑποτίθεται ὅτι μετέδωσαν τοὺς μύθους γιὰ τὴν προέλευση τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας στοὺς Ἕλληνες προλετάριους καὶ ὅτι τοὺς πρότειναν κι' ἕνα κομμουνιστικὸ παρελθὸν ἀκόμα σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ εἶχε ἤδη ἀνάψει. Κι' ὅμως τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἑβραῖοι προλετάριοι στὴν Ἱερουσαλὴμ ἵδρυαν μιὰ ὀργάνωση, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε πολλὰ προσωπικὰ καὶ λειτουργειακὰ σημεῖα κοινὰ μὲ τὸν Ἐσσαιανισμό, ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἐπηρρεασθεῖ ἀπὸ τὸν τελευταῖο καθόλου !!

Εἶναι πολὺ πιθανὸ Ἐσσαιανοὶ μῦθοι καὶ ἀντιλήψεις, νὰ ἔχουν ἀνακατωθεῖ μὲ τὴν Χριστιανικὴ λογοτεχνία στὶς ἀρχές της. Ἀλλά, εἶναι καὶ πολὺ πιὸ πιθανό, ὅτι στὰ πρῶτα στάδια τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, ὅταν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ Χριστιανικὴ φιλολογία, ἡ ὀργάνωσή τους νὰ ἐπηρεάζεται ἀκὸ τὰ Ἐσσαιανικὰ πρότυπα. Κι' αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἦταν μιὰ ἐπίδραση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ γνήσιου κομμουνισμοῦ, κι' ὄχι φυσικὰ μὲ τὴν ἐν-

νοια τῆς ἀντιπροσώπευσης ἑνὸς ὑποτιθέμενου κομμουνιστικοῦ παρελθόντος, ποὺ δὲν ἀντιστοιχοῦσε σὲ τίποτε τὸ πραγματικό.

Κι' ὅλα αὐτὰ τὰ τεχνητὰ κατασκευάσματα, ποὺ ἐπενόησαν οἱ σύγχρονοι θεολόγοι καὶ τὰ δέχθηκε ὁ Α.Κ., καὶ ποὺ ἀρνοῦνται τὴν ἐπίδραση τῶν Ἐσσαίων γιὰ μιὰ περίοδο ποὺ ὑπῆρχε, νι' αὐτὸ γιὰ νὰ ἰσχυρισθοῦν τὸν ἀποφασιστικό της ρόλο σὲ μιὰ περίοδο ποὺ εἶχε παύσει νὰ ὑπάρχει, δείχνουν πόσο ἐφευρετικὰ μποροῦν νὰ γίνουν τὰ θεολογικὰ μυαλά, ὅταν μπεῖ ζήτημα ἀφαίρεσης τῆς «ξυσσσμίας» τοῦ κομμουνισμοῦ ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ἐκκλησία.

Ὅλα αὐτὰ ὅμως, δὲν ἀποτελοῦν τὸ ἀποφασιστικὸ σημεῖο γιὰ τὸν Α.Κ. Αὐτὸς γνωρίζει κάποιο «κύριο σημεῖο», ποὺ ὡς τώρα» δὲν τὸ εἶχαν ποτὲ προσέξει : Οἱ ἀντίπαλοι τῶν Χριστιανῶν θὰ ἔβαζαν στὸ στόμα τῶν τελευταίων ἐπιδήποτε ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κομμουνισμό τους. Καὶ ὅμως, δὲν θὰ εἶχαν παρεμβλέψει τὸ σημεῖο αὐτὸ στὸ κατηγορητήριό τους, ἂν αὐτὸ στηρίζονταν κάπου. «Φοβᾶμαι πὼς ὁ κόσμος δὲν θὰ πάρει ὑπ' ὄψη του οὔτε αὐτὸ τὸ «κύριο σημεῖο». Ὁ Α.Κ., δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ, ὅτι ὁ κομμουνιστικὸς χαρακτήρας τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπογραμμίζεται ἔντονα σὲ πολλὰ σημεῖα, τόσο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, ὅσο καὶ τῶν Εὐαγγελίων. Ἰσχυρίζεται ἁπλῶς, ὅτι πρόκειται γιὰ καθαρὰ μυθολογικὲς ἐπινοήσεις. Ὡστόσο, ὑπῆρχαν ἐκεῖ καὶ ἀντιστοιχοῦσαν στὶς πραγματικὲς Χριστιανικὲς τάσεις. Τώρα, ἐὰν παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν πρόβαλαν ἀντίσταση στὸν κομμουνισμό του, ἡ αἰτία γι' αὐτό, δὲν εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε βάση γιὰ μιὰ τέτοια κατηγορία. Κι' αὐτό, γιατὶ κατηγοροῦσαν τοὺς Χριστιανούς, γιὰ πράγματα, ὅπως τὸν φόνο τῶν νηπίων καὶ αἱμομιξία, ποὺ γι' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ὁ παραμικρὸς ὑπαινιγμὸς καὶ βάση στὴν Χριστιανικὴ φιλολογία. Καὶ θὰ παραιτοῦνταν ἀπὸ κατηγορίες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὶς ἐπιβεβαιώσουν ἀπὸ τὰ Χριστιανικὰ γραφτὰ τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς φιλολογίας !!

Καὶ ἡ αἰτία βρίσκεται στὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἰδέες περὶ κομμουνισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διέφεραν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὶς σημερινές.

Σήμερα, ὁ κομμουνισμός, μὲ τὴν πρωτόγονη Χριστιανική του σημασία, ὁηλ. αὐτὴ τοῦ μοιράσματος, εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν πρόοδο τῆς παραγωγῆς, μὲ τὴν ὕπαρξη τάξης κοινωνίας. Οἱ σημε-

ρινὲς οἰκονομικὲς συνθῆκες, ἀπαιτοῦν τὸ ἀντίθετο τοῦ μοιράσματος, τὴν συγκέντρωση τοῦ πλούτου σ' ὡρισμένα μέρη, εἴτε σὲ ἰδιωτικὰ χέρια, ὅπως σήμερα, ἢ στὰ χέρια τῆς κοινωνίας, τοῦ κράτους, τῶν κοινοτήτων, ἴσως τῶν συνεταιρισμῶν, ὅπως στὸ σοσιαλιστικὸ σύστημα.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικώτερα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου, ἡ ὑπόλοιπη παραγωγὴ δὲν ἦταν ἀνεπτυγμένη σὲ πολὺ μεγάλη κλίμακα. Ἡ παραγωγὴ ἀγροτικῶν προϊόντων, εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀρκετά, ἔμως λόγω τῆς δουλειᾶς τῶν δούλων, καθυστεροῦσε τεχνικὰ καὶ μποροῦσε καὶ διατηροῦνταν μόνο στὶς περιπτώσεις, ποὺ ἦταν δυνατὴ μιὰ ἀνελέητη ἐκμετάλλευση, ποὺ στηρίζονταν σὲ ἄφθονη καὶ φτηνὴ δουλειὰ τῶν σκλάβων. Ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση, δὲν ἀποτελοῦσε τὴν βάση τοῦ ὅλου τρόπου παραγωγῆς, ὅπως σήμερα.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συγκέντρωση τοῦ πλούτου σὲ μερικὰ χέρια, μὲ κανένα τρόπο δὲν ἐσήμαινε καὶ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς δουλειᾶς, ἐκτὸς ἀκὸ μιὰ βάση γιὰ τὴν συνέχιση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ὕπαρξη τῆς κοινωνίας. Ἡ συσσώρευση αὐτή, ἀντὶ ν' ἀποτελέσει τὴν βάση γιὰ μιὰ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δὲν ἐσήμαινε τίποτε ἄλλο, παρὰ μιὰ συσσώρευση τῶν μέσων ἀπόλαυσης σὲ μιὰ τέτοια ποσότητα, ποὺ οὔτε τὸ ἄτομο ἦταν σὲ θέση μόνο του νὰ τὰ καταναλώσει, μὰ οὔτε καὶ εἶχε τὴν δυνατότητα τῆς κατανομῆς τους μὲ ἄλλους.

Οἱ πλούσιοι, συνήθιζαν νὰ κάνουν κάτι τὸ παρόμοιο σὲ μεγάλη κλίμακα κι' ἐν μέρει θελημτικά. Ἡ γενναιοδωρία θεωροῦνταν ἕνα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἦταν καὶ αὐτὸ ἕνα μέσο γιὰ νὰ κερδίζουν ὀπαδοὺς καὶ φίλους καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτό, νὰ αὐξάνουν τὴν δύναμή τους.

«Ἡ ἀπελευθέρωση (τῶν σκλάβων), πιθανὸν συχνὰ νὰ ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ ἕνα λίγο - πολὺ θελημτικὸ δῶρο. Ὁ Μαρτιάλιος, ἀναφέρει ἕνα παρόμοιο δῶρο, ἀπ' ὅτι φαίνεται μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ἀπὸ δέκα ἑκατομμύρια σεστέρτσια. Οἱ Ρωμαῖοι ἄρχοντες, ἐπεξέτειναν τὴν γενναιοδωρία καὶ προστασία τους καὶ στὶς οἰκογένειες τῶν ὑποστηρικτῶν καὶ πελατῶν τους. Ἔτσι, ἕνας ἀπελευθερωμένος σκλάβος τοῦ Κώττα Μεσαλίνα, ἑνὸς φίλου τοῦ αὐτοκράτορα Τιβέριου, γράφει πάνω στὸν ἐπιτάφιό του, ποὺ βρέθηκε

στὴν Ἀπία ὁδό, ὅτι τὸ ἀφεντικό του τοῦ εἶχε κάνει πολλὲς φορὲς δῶρα ἰσόποσα μὲ τὸ μισθὸ ἑνὸς ἱππότη (400.000 σεστέρτσια, κάπου 20.000 δολλάρια), εἶχε φροντίσει γιὰ τὴν μόρφωση τῶν παιδιῶν του, φρόντισε γιὰ τοὺς γιούς του σὰν πατέρας, ἐβοήθησε τὸν γιό του Κοττανό, ποὺ ὑπερετοῦσε στὸν στρατὸ νὰ βρεῖ δουλειὰ στὸ στρατοδικεῖο, κι' ἀκόμα ἔκανε κι' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τὴν ταφόπετρα» *.

Ὑπῆρχαν πολλὲς παρόμοιες περιπτώσεις. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἐθελοντικὴ γενναιοδωρία, ὑπῆρχε καὶ ἡ ὑποχρεωτικὴ γενναιοδωρία ἐκεῖ ὅπου κυβερνοῦσε ἡ δημοκρατία. Ὅποιος ἐπεδίωκε νὰ καταλάβει δημόσια θέση, ἔπρεπε νὰ τὴν ἀγοράσει μὲ πλούσια δῶρα στὸν λαό. Ἐπὶ πλέον ὁ λαὸς ἔβαζε μεγάλους φόρους πάνω στοὺς πλούσιους ποὺ ζοῦσαν μὲ τὰ ἔσοδα τῶν δημοσίων κονδυλιῶν, ποὺ ξοδεύονταν γιὰ τὴν πληρωμὴ πολιτῶν ποὺ παρακολουθοῦσαν τὶς δημόσιες συνελεύσεις, ἀκόμα καὶ τὰ δημόσια θεάματα, ἢ ποὺ ὀργάνωναν κοινὰ γεύματα ἢ μοίραζαν τρόφιμα.

Ἡ σκέψη ὅτι ἦταν ὑποχρέωση τῶν πλουσίων, νὰ μοιράζουν τ' ἀγαθά τους, δὲν ἦταν κάτι ποὺ ἀνησυχοῦσε τὶς μάζες τοῦ λαοῦ ἢ ἀντιτίθονταν στὴν κοινὴ νοοτροπία. Ἀντίθετα, τραβοῦσε τὶς μάζες ἀντὶ νὰ τὶς ξενίζει. Θὰ ἦταν ἀνόητοι οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ ὑπογράμμιζαν αὐτὴ τὴν πλευρά του. Θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ προσέχαμε μόνο μὲ πόσο σεβασμὸ συντηρητικοὶ συγγραφεῖς σὰν τὸν Ἰώσηπο καὶ τὸν Φίλωνα, μιλοῦν γιὰ τὸν κομμουνισμὸ τῶν Ἐσσαίων. Δὲν τοὺς φαίνεται οὔτε ἀφύσικος, οὔτε παράλογος, ἀλλὰ πολὺ εὐγενής.

Ἡ «βασικὴ ἀντίρρηση» τοῦ Α. Κ., ἐνάντια στὸν Χριστιανικὸ κομμουνισμό, συγκεκριμένα ὅτι οἱ ἐχθροί του δὲν τοῦ ἐπιτίθονταν, ἀποδείχνει ὅτι κοιτάει τὸ παρελθὸν μὲ τὰ μάτια τῆς σύγχρονης καπιταλιστικῆς κοινωνίας, κι' ὄχι μὲ τὰ μάτια τοῦ παρελθόντος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις αὐτές, ποὺ δὲν ὑποστηρίζονται ἀπὸ ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ εἶναι ἁπλὲς ἐπινοήσεις, ὁ Α. Κ, ἐκφράζει καὶ μιὰ σειρὰ ἐπιφυλάξεις, ποὺ τὶς στηρίζει σὲ γεγονότα, ποὺ

---

* Friedlander, Sittengeschichte Roms, I, p. III.

ἀναφέρονται στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ὁ κριτικός μας, ποὺ εἶναι τόσο ἐπιφυλακτικὸς σχετικὰ μὲ τὶς περιγραφὲς γιὰ τὶς ἐπικρατοῦσες συνθῆκες, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀρχαία Χριστιανικὴ φιλολογία, σὲ ἄλλες περιπτώσεις παίρνει κάθε στοιχεῖο σὰν πραγματικό. Αὐτό, μπορεῖ νὰ παρομοιασθεῖ μὲ τὴν περίπτωση, ποὺ θὰ ἤθελε ν' ἀποδείξει πῶς οἱ περιγραφὲς τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς στὴν Ὀδύσσεια, εἶναι ἐπινοήσεις καὶ ταυτόχρονα, θὰ παραδέχονταν πῶς ὁ Πολύφημος καὶ ἡ Κίρκη εἶναι ἱστορικὰ πρόσωπα, ποὺ πραγματικὰ ἔκαναν ὅ,τι ἀναφέρονται σ' αὐτά.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅλα αὐτὰ τὰ μεμονωμένα γεγονότα, δὲν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη ἐνάντια στὸν κομμουνισμὸ τῆς πρωτόγονης κοινότητας.

Καὶ τὸ πρῶτο, ποὺ ὑποθέτει ὁ Α. Κ., εἶναι ὅτι ἡ κοινότητα τῆς Ἱερουσαλὴμ εἶχε 5.000 ἄτομα. Πῶς ἦταν δυνατὸ μιὰ τέτοια μάζα, ποὺ περιλάμβανε γυναῖκες καὶ παιδιά, ν' ἀποτελοῦσε μιὰ καὶ μόνο οἰκογένεια;

Ποιὸς ὅμως λέει ὅτι ἦταν μιὰ οἰκογένεια, ποὺ ἔτρωγε σ' ἕνα τραπέζι; Καὶ ποιός θὰ ὁρκίζονταν ὅτι ἡ πρωτόγονη κοινότητα εἶχε δύναμη πραγματικὰ πέντε χιλιάδες ἄτομα, ὅπως ἀναφέρεται στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (IV, 4); Ἡ ἀρχαία φιλολογία, καὶ μάλιστα τῆς Ἀνατολῆς, δὲν διακρίνονταν γιὰ τὴν στατιστική της. Συχνὰ τοὺς ἄρεσε, νὰ δημιουργοῦν ἐντυπώσεις, νὰ μεγαλοποιοῦν τὰ γεγονότα.

Ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν πέντε χιλιάδων συχνὰ ἀναφέρεται, ὅταν θέλουν νὰ δείξουν ὅτι πρόκειται γιὰ μεγάλη μᾶζα. Κι' ἔτσι, τὰ Εὐαγγέλια ξέρουν μὲ ἀκρίβεια ὅτι ὑπῆρχαν πέντε χιλιάδες ἄτομα «ἐκτὸς τῶν γυναικῶν καὶ παιδιῶν» (Κατὰ Ματθαῖον 14, στίχος 21), ποὺ ὁ Χριστὸς τὰ ἐχόρτασε μὲ πέντε ἄρτους. Καὶ εἶναι ὁ κριτικός μου ἕτοιμος νὰ ὁρκισθεῖ, ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀκριβεῖς;

Στὴν πραγματικότητα ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν πέντε χιλιάδων ἀνθρώπων—μελῶν τῆς πρωτόγονης κοινότητας εἶναι ἐξεζητημένος. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Πέτρος, σύμφωνα μὲ τὶς Πράξεις, ἔβγαλε ἕνα ἔντονα προπαγανδιστικὸ λόγο, ποὺ ἔπειτα ἀπ' αὐτὸν τρεῖς χιλιάδες βαφ-

τίσθηκαν ἀμέσως ἐπὶ τόπου (2, 41). Ἡ συνέχιση τῶν κηρυγμάτων εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν πιστῶν στὶς πέντε χιλιάδες (4, 4). Καὶ τότε, πόσο μεγάλη ἦταν ἡ κοινότητα ὅταν πέθανε ὁ Ἰησοῦς; Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του ἔγινε μιὰ συγκέντρωση καὶ «ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων, ποὺ μαζεύτηκαν, ἦταν ἑκατὸν εἴκοσι» (1, 15).

Αὐτὸ δείχνει, πῶς παρ' ὅλη τὴν ἐξαιρετικὰ ἔντονη προπαγάνδα τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, στὶς ἀρχὲς ἡ κοινότητα ἦταν πολὺ μικρή. Κι' ἐρχόμαστε τώρα, μετὰ τὸν θάνατό του, νὰ ποῦμε πῶς, ἔπειτα ἀπὸ μερικὰ κηρύγματα, ἡ κοινότητα αὐξήθηκε, ἀπὸ κεῖ ποὺ ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἑκατό, στὶς πέντε χιλιάδες; Κι' ἂν πρόκειται νὰ διαλέξουμε κανένα ἀριθμὸ ἀπ' αὐτούς, θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ παίρναμε ὑπ' ὄψη μας τὸν πρῶτο.

Πέντε χιλιάδες ὀργανωμένα μέλη θὰ ἦταν κάτι τὸ ἀξιοπρόσεκτο γιὰ τὴν Ἱερουσαλὴμ κι' ὁ Ἰώσηπος, στὰ σίγουρα θὰ πρόσεχε μιὰ τέτοια δύναμη. Καὶ γιὰ νὰ μὴ τὴν προσέξουν οὔτε οἱ σύγχρονοί του, φαίνεται πῶς στὴν πραγματικότητα ἡ δύναμή της ἦταν ἀρκετὰ ἀσήμαντη.

Ὁ Α. Κ., ἔχει καὶ τὴν ἄλλη ἀντίρρηση: Ἀφοῦ περιγράψουν τὸν κομμουνισμὸ τῆς κοινότητας οἱ Πράξεις συνεχίζουν: «Καὶ ὁ Ἰωσῆς, ὁ ἐπονομασθεὶς ὑπὸ τῶν ἀποστόλων Βαρνάβας (τὸ ἑρμηνευόμενον εἶναι, υἱὸς παρακλήσεως), Λευίτης, Κύπριος τὸ γένος, ἔχων ἀγρὸν ἐπώλησεν, καὶ ἤνεγκε τὰ χρήματα, καὶ ἔθεσεν εἰς τοὺς πόδας τῶν Ἀποστόλων. Ἄνθρωπος δέ τις Ἀνανίας τὸ ὄνομα, μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Σαπφείρης, ἐπώλησε κτῆμα· καὶ ἐνοσφίσατο ἀπὸ τῆς τιμῆς, συνειδυίης καὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ· καὶ φέρων μέρος τι, ἔθηκεν εἰς τοὺς πόδας τῶν Ἀποστόλων (κεφ. 4 μέ 5).

Αὐτό, ὑποτίθεται ὅτι ἀποτελεῖ μαρτυρία ἐνάντια στὸν κομμουνισμό, γιατί — ἰσχυρίζεται ὁ Α.Κ. — ὁ Βαρνάβας διαφορετικὰ ἀναφέρεται σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Ἀνανία, σὰν ἕνα παράδειγμα γιὰ μίμηση. Αὐτό, ἀντίθετα ὑπογραμμίζει ἀκόμα πιὸ καθαρὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἐπιταγή. Καὶ θὰ ἔπρεπε οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ν' ἀναφέρουν τὸν καθένα, ποὺ πουλάει τὴν περιουσία του; Δὲν γνωρίζουμε γιατὶ ἀναφέρεται χωριστὰ τὸ παράδειγμα τοῦ

Βαρνάβα, τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι τονίζεται ἡ πράξη του, καθόλου δὲν σημαίνει ὅτι ἦταν ὁ μόνος, ποὺ ἐφάρμοζε μιὰ κομμουνιστικὴ ἀρχή, γιατὶ διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε μιὰ πολὺ χαμηλὴ γνώμη γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν Πράξεων. Τὸ παράδειγμα τοῦ Βαρνάβα, ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφήγηση, γιὰ τὸ πῶς ὅλοι ὅσοι εἶχαν κάτι τὸ πουλοῦσαν. Καὶ ἂν ἀναφέρεται συγκεκριμένα ὁ Βαρνάβας, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν συμπάθεια τῶν συγγραφέων στὸ πρόσωπο αὐτό, ποὺ συχνὰ τὸν ἀναφέρουν καὶ παρακάτω. Ἴσως ἀκόμα καὶ γιατὶ μόνο τὸ δικό του ὄνομα, μαζὶ μὲ τοῦ Ἀνανία, ἀναφέρεται μέχρι τὸ τέλος. Ἐπὶ τέλους, πιθανὸν μόνο αὐτοὶ οἱ δύο—ἀπ' ὅλα τὰ μέλη τῆς πρωτόγονης κοινότητας—νὰ εἶχαν κάτι νὰ πουλήσουν, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἦταν προλετάριοι.

Ἡ τρίτη ἀντίρρηση ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι στὶς Πράξεις, στὸ κεφάλαιο 6, στίχοι 1 καὶ συνέχεια ἀναφέρεται: «Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις ὅτε ἐπληθύνοντο οἱ μαθηταί, ἐγένετο γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν κατὰ τῶν Ἑβραίων, ὅτι αἱ χῆραι αὐτῶν παρεβλέποντο ἐν τῇ καθημερινῇ διακονίᾳ».

Καὶ ρωτάει μ' ἀγανάκτηση ὁ Α. Κ.: «Εἶναι ποτὲ δυνατὸ νὰ συμβαίνει ἕνα τέτοιο πρᾶγμα, σὲ μιὰ κομμουνιστικὴ κοινότητα;»

Μὰ ποιὸς λέγει πῶς ἐφαρμόζοντας τὸν κομμουνισμὸ δὲν ὑπῆρχαν δυσκολίες, ἢ ἀκόμα κι' ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν δυσκολίες. Στὴν ἀφήγηση ἀναφέρεται σὲ συνέχεια, ὄχι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλὰ ἡ βελτίωση τῆς ὀργάνωσής του μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς δουλειᾶς. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα οἱ Ἀπόστολοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα τῆς κοινότητας.

Ἡ ἀφήγηση στὸ σύνολό της βρίσκεται σὲ πλήρη σύμπνοια μὲ τὴν ἀντίληψη περὶ κομμουνισμοῦ, ἀλλὰ χάνει ὅμως κάθε νόημα ἂν παραβγεῖ τὴν ἄποψη τοῦ κριτικοῦ μας, ποὺ τὴν δανείζεται ἀπὸ τὸν Koltzmann, ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ δὲν διέφεραν ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους συμπολίτες τους στὴν κοινωνική τους ὀργάνωση παρὰ μόνο στὴν πίστη τους στὸν «Ναζωραῖο ποὺ ἐκτελέσθηκε πρόσφατα».

Ποιὸ ἦταν τὸ νόημα τῶν παραπόνων γιὰ τὸ χώρισμα ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ μοίρασμα;

Καὶ πάλι: «Στὸ κεφάλαιο (12 τῶν Πράξεων) ἀναφέρεται,

σ' ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴν ἀφήγηση περὶ κομμουνισμοῦ, ὅτι κάποια Μαρία, μέλος τῆς ὁμάδας «ζοῦσε σὲ δικό της σπίτι».

Αὐτὸ εἶναι σωστό, ἀλλὰ πῶς γνωρίζει ὁ Α. Κ. ὅτι αὐτὴ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ πουλήσει τὸ σπίτι; Ἀποκλείεται νὰ μὴ ζοῦσε ὁ ἄντρας της ἢ νὰ μὴ ἦταν μέλος τῆς κοινότητας; Ἐν πάσῃ περιπτώσει κι' ἂν ἀκόμα τῆς ἐπιτρέπονταν νὰ πουλήσει τὸ σπίτι, ἡ κοινότητα δὲν θὰ εἶχε νὰ κερδίσει τίποτε ἀπ' αὐτό. Στὸ σπίτι αὐτὸ συγκεντρώνονταν οἱ σύντροφοι. Ἡ Μαρία τὸ εἶχε διαθέσει γιὰ τὴν κοινότητα ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσε κι' ἂν ἀκόμα ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς ἀνῆκε στὴ Μαρία. Δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὴν μὴ ὕπαρξη τοῦ κομμουνισμοῦ, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοινότητα χρησιμοποιοῦσε τόπους γιὰ συγκεντρώσεις, ὅτι δὲν ἦταν νομικὸ πρόσωπο μὲ παρόμοια δικαιώματα, καὶ κατὰ συνέπεια, οἱ τόποι αὐτοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν τυπικὰ ἰδιοκτησία μεμονωμένων προσώπων. Δὲν μποροῦμε ν' ἀποδώσουμε στὸν πρωτόγονο Χριστιανικὸ κομμουνισμό, ἕνα δίχως περιεχόμενο πνεῦμα ρουτίνας ὥστε, νὰ ἔχουμε τὴν ἄξίωση πῶς ἡ κοινότητα, ποὺ χρειάζονταν τὰ σπίτια αὐτὰ τῶν μελῶν της γιὰ τὶς συγκεντρώσεις της, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ πουλήσει γιὰ νὰ μοιραστεῖ σὲ συνέχεια τὰ χρήματα.

Τέλος, καὶ ἡ τελευταία ἀντίρρηση βρίσκεται στὸ ὅτι ὁ κομμουνισμὸς ἀναφέρεται, ὅτι ἐφαρμόζεται μόνο στὴν κοινότητα τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ὅτι δὲν ἀναφέρεται τίποτε γιὰ τὶς ἄλλες Χριστιανικὲς κοινότητες. Πάνω σ' αὐτό, θὰ μιλήσουμε ἀργότερα, ὅταν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν παραπέρα ἐξέλιξη τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων. Θὰ δοῦμε κατὰ πόσο, σὲ ποιὸ βαθμὸ καὶ σὲ πόσο διάστημα ἐφαρμόζονταν ὁ κομμουνισμός. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερο θέμα. Ἔχει ἤδη προαναφερθεῖ, λόγου χάρη, ὅτι ἡ μεγάλη πόλη δημιουργοῦσε δυσκολίες, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὶς ἀγροτικὲς κοινότητες ὅπως τῶν Ἐσσαίων λόγου χάρη.

Ἐδῶ, ἀσχοληθήκαμε μόνο μὲ τὶς πρωταρχικὲς κομμουνιστικὲς τάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ὁ παραμικρὸς λόγος ν' ἀμφιβάλουμε γι' αὐτές. Ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ φύση τῆς κοινότητας, ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ κομμουνιστικὸ στοιχεῖο στὸ προλεταριακὸ τμῆμα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τοὺς τελευταίους δυὸ αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν κατα-

στροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ τόσο ἔντονα ἔχει ἐκφρασθεῖ μὲ τὸν Ἐσσαιανισμό.

Κι' ὅτι λέγεται ἐνάντιά του, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, ἀπὸ παρανοήσεις, ὑπεκφυγὲς καὶ κούφιες ἐπινοήσεις, ποὺ δὲν ἔχουν κανένα στήριγμα στὴν πραγματικότητα.

α) Περιφρόνηση γιὰ τὴν δουλειά.

Ὁ πρωτόγονος Χριστιανισμός, τὸν κομμουνισμὸ τὸν καταλάβαινε σύμφωνα μὲ τὶς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, σὰν ἕνα κομμουνισμὸ στὰ μέσα κατανάλωσης, κομμουνισμὸ στὸ μοίρασμά τους καὶ στὸ ἀπὸ κοινοῦ φάγωμά τους. Στὴν περίπτωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ὁ κομμουνισμὸς αὐτός, θὰ ὡδηγοῦσε στὸν κομμουνισμὸ στὴν παραγωγή, στὴν ἀπὸ κοινοῦ προγραμματισμένη δουλειά. Στὴν μητρόπολη, μὲ τὶς τότε συνθῆκες παραγωγῆς, οἱ προλετάριοι ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἀσχολίες τους, εἴτε χειροτέχνες ἦταν ἢ ζητιάνοι, ἦταν χωρισμένοι. Ὁ κομμουνισμὸς τῶν πόλεων, δὲν μποροῦσε νὰ ἀποβλέπει τότε σὲ τίποτε ἄλλο περισσότερο ἀπὸ τοῦ νὰ ἐντείνει τὸ χαράτσωμα τῶν πλουσίων ἀπὸ τοὺς φτωχούς, ποὺ τόσο εἶχε τελειοποιήσει τὸ προλεταριᾶτο στὶς πόλεις, ὅπου εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ μιὰ πολιτικὴ δύναμη, ὅπως στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ρώμη. Ὁ κομμουναλισμὸς ποὺ ἐπεδίωκε δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν κοινὴ κατανάλωση τῶν τροφίμων, πέρα ἀπὸ ἕνα κομμουνισμὸ τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀπὸ μιὰ οἰκογενειακὴ κοινότητα. Ὅπως εἴδαμε, μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ συζητᾶ τὸ θέμα καὶ ὁ Χρυσόστομος. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει ποιός παράγει τὸν πλοῦτο, ποὺ θὰ καταναλωθεῖ ἀπὸ κοινοῦ. Τὴν ἴδια ἀντιμετώπιση βρίσκουμε καὶ στὸν πρωτόγονο Χριστιανισμό. Κατὰ τὰ Εὐαγγέλια, ὁ Ἰησοῦς, γιὰ ὅλα τὰ θέματα συζητᾶ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δουλεύει. Ἢ μᾶλλον, ὅταν μιλᾶ γιὰ τὴν δουλειά, ἐκφράζεται κατὰ τὸν πιὸ περιφρονητικὸ τρόπο. Κι' ἔτσι, στὸ κατὰ Λουκᾶν (12, στίχοι 22 καὶ συνέχεια) ἀναφέρεται:

«Διὰ τοῦτο λέγω πρὸς ἐσᾶς. Μὴ μεριμνᾶτε διὰ τὴν ζωήν σας, τί νὰ φάγητε· μηδὲ διὰ τὸ σῶμα τί νὰ ἐνδυθῆτε. Ἡ ζωὴ

εἶναι τιμιώτερον τῆς τροφῆς, καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐνδύματος. Παρατηρήσατε τοὺς κόρακας, ὅτι δὲν σπείρουσιν, οὐδὲ θερίζουσιν· οἵτινες δὲν ἔχουν ταμεῖον, οὐδὲ ἀποθήκην, καὶ ὁ Θεὸς τρέφει αὐτούς· πόσῳ μᾶλλον σεῖς διαφέρετε τῶν πτηνῶν; Καὶ τίς ἐξ ὑμῶν μεριμνῶν δύναται νὰ προσθέσῃ εἰς τὸ ἀνάστημα αὐτοῦ μίαν πῆχυν! Ἐὰν λοιπὸν οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον δύνασθε, τί μεριμνᾶτε περὶ τῶν λοιπῶν; Παρατηρήσατε τὰ κρίνα, πῶς αὐξάνουσι· δὲν κοπιάζουσιν οὐδὲ κλώθουσι· σᾶς λέγω ὅμως, οὐδὲ ὁ Σολομὼν ἐν πάσῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ ἐνεδύθη ἓν τούτων. Ἀλλ' ἐὰν τὸν χόρτον, ὅστις σήμερον εἶναι ἐν τῷ ἀγρῷ, καὶ αὔριον ῥίπτεται εἰς κλίβανον, ὁ Θεὸς ἐνδύῃ οὕτω, πόσῳ μᾶλλον ἐσᾶς, ὀλιγόπιστοι; Καὶ σεῖς μὴ ζητῆτε τί νὰ φάγητε, ἢ τί νὰ πίητε· καὶ μὴ ἦσθε μετέωροι. Διότι πάντα ζητοῦσι τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου· ὑμῶν δὲ ὁ πατὴρ ἐξεύρει ὅτι ἔχετε χρείαν τούτων. Πλὴν ζητεῖτε τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ταῦτα πάντα θέλουσι σᾶς προστεθῇ. Μὴ φοβοῦ, μικρὸν ποίμνιον· διότι ὁ Πατὴρ σας εὐδόκησε νὰ σᾶς δώσῃ τὴν βασιλείαν. Πωλήσατε τὰ ὑπάρχοντά σας, καὶ δότε ἐλεημοσύνην».

Κι' ἐδῶ, τὸ θέμα δὲν εἶναι ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε οἱ Χριστιανοὶ νὰ φροντίζουν γιὰ τὸ τί θὰ φᾶνε καὶ τί θὰ πιοῦνε ἀπὸ ἀσκητικὴ σκοπιά, γιατὶ θὰ φρόντιζαν μόνο γιὰ τὸ καλὸ τῆς ψυχῆς τους. Ὄχι, οἱ Χριστιανοὶ θὰ γύρευαν νὰ βροῦν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, δηλαδή, τὴν δικιά τους βασιλεία, κι' ἔπειτα ἀπ' αὐτό, θὰ εἶχαν ὅτι τοὺς χρειάζονταν. Θὰ ἰδοῦμε πόσο γρήγνη ἦταν ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὴ «βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

στ) Καταστροφὴ τῆς οἰκογένειας.

Ἐὰν ὁ κομμουνισμὸς δὲν στηρίζεται στὴν κοινότητα τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ τῆς κατανάλωσης, τότε προσπαθεῖ νὰ μετατρέψει τὴν κοινότητα σὲ μιὰ νέα οἰκογένεια, γιατὶ ἡ παρουσία τοῦ πατροπαράδοτου οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ, γίνεται αἰσθητή, σὰν παράγοντας διαταραχῆς. Αὐτό, τὸ διαπιστώσαμε στὴν περίπτωση τῶν Ἐσσαίων κι' ἐπαναλαμβάνεται στὸν Χριστιανισμό, πρᾶγμα ποὺ βρίσκει τὴν ἔκφρασή του στὴν ἐχθρότητα,

ἐνάντια στὴν οἰκογένεια. Κι' ἔτσι, τὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιο ἀναφέρει (3, στίχοι 31 καὶ συνέχεια): «Ἔρχονται λοιπὸν οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ (τοῦ Ἰησοῦ), καὶ σταθέντες ἔξω, ἀπέστειλαν πρὸς αὐτόν, καὶ ἐκραζον αὐτόν. Καὶ ἐκάθητο ὄχλος περὶ αὐτόν· εἶπον δὲ πρὸς αὐτόν. Ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω σὲ ζητοῦσι. Καὶ ἀπεκρίθη πρὸς αὐτούς, λέγων. Τίς εἶναι ἡ μήτηρ μου, ἢ οἱ ἀδελφοί μου; Καὶ περιβλέψας κύκλῳ πρὸς τοὺς καθημένους περὶ αὐτόν, λέγει. Ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· διότι ὅστις κάμῃ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, οὗτος εἶναι ἀδελφός μου, καὶ ἀδελφή μου, καὶ μήτηρ».

Ὁ Λουκᾶς, εἶναι ἰδιαίτερα ὀξὺς πάνω στὸ θέμα αὐτό. Λέγει (9, στίχοι 59 καὶ συνέχεια); «Εἶπε (ὁ Ἰησοῦς) δὲ πρὸς ἄλλον. Ἀκολούθει μοι. Ὁ δὲ εἶπε, Κύριε, συγχώρησόν μοι νὰ ὑπάγω πρῶτον νὰ θάψω τὸν πατέρα μου. Καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶπε πρὸς αὐτόν. Ἄφες τοὺς νεκροὺς νὰ θάψωσι τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς· σὺ δὲ ἀπελθὼν κήρυττε τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Εἶπε δὲ καὶ ἄλλος. Θέλω σὲ ἀκολουθήσει, Κύριε· πρῶτον ὅμως συγχώρησόν μοι νὰ ἀποχαιρετήσω τοὺς εἰς τὸν οἶκον μου. Καὶ εἶπεν πρὸς αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς. Οὐδεὶς βαλὼν τὴν χεῖραν αὐτοῦ ἐπὶ ἄροτρον, καὶ βλέπων τὰ ὀπίσω, εἶναι ἁρμόδιος διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ».

Αὐτό, ἀπαιτεῖ κατ' εὐθείαν, ἄγνοια τῆς οἰκογένειας, τὸ παρακάτω ὅμως μέρος ἀπὸ τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο, διαπνέεται ἀπὸ ἀπ' εὐθείας μῖσος πρὸς τὴν οἰκογένεια (14, στίχ. 26): «Ἐάν τις ἔρχηται πρός με, καὶ δὲν μισῇ τὸν πατέρα αὐτοῦ, καὶ τὴν μητέρα, καὶ τὴν γυναῖκα, καὶ τὰ τέκνα, καὶ τοὺς ἀδελφούς, καὶ τὰς ἀδελφάς, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἑαυτοῦ ζωήν, δὲν δύναται νὰ εἶναι μαθητής μου».

Κι' ἐδῶ, ὁ Ματθαῖος, ξεχωρίζει σὰν ὀπορτουνιστὴς ἀναθεωρητής. Δίνει στὴν προηγούμενη φράση τὴν παρακάτω μορφὴ (10, στίχος 37): «Ὅστις ἀγαπᾷ πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ, δὲν εἶναι ἄξιος ἐμοῦ· καὶ ὅστις ἀγαπᾷ υἱὸν ἢ θυγατέρα ὑπὲρ ἐμέ, δὲν εἶναι ἄξιος ἐμοῦ». Ἐδῶ, τὸ μῖσος γιὰ τὴν οἰκογένεια, ἔχει ὑποβιβασθεῖ.

Ἕνα πολὺ σχετικὸ θέμα, εἶναι καὶ ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τὸν γάμο, ποὺ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν Ἐσσαιανῶν. Καὶ ἡ ὁμοιότητα, ἀνάμεσα

στὰ ἤθιμα τῶν δυὸ τελευταίων προχωροῦσε τόσο πολύ, ὥστε, πάνω στὸ ζήτημα αὐτό, νὰ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ δυὸ μορφὲς ἄρνησης τοῦ γάμου: ἡ ἀγαμία, ἡ ἀποχὴ δηλαδὴ ἀπὸ κάθε εἴδους γαμηλίων σχέσεων καὶ οἱ ἐξωγαμικὲς σεξουαλικὲς σχέσεις, ποὺ ἐπίσης περιγράφονται σὰν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν.

Σχετικά, ὑπάρχει ἕνα ἀξιοσημείωτο μέρος στὸ βιβλίο τοῦ Καμπανέλλα «Ἡ πόλη τοῦ ἡλίου». Ἕνας κριτικὸς λέγει: «Ὁ Ἅγιος Κλήμης τῆς Ρώμης, λέγει, ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀποστολικὴ διδασκαλία οἱ γυναῖκες πρέπει νὰ εἶναι κοινές, καὶ ἐπαινεῖ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σωκράτη, ποὺ εἶπαν ὅτι ἔτσι θὰ πρέπει νὰ γίνει. Τὸ σχόλιο ὅμως ἑρμηνεύει ὅτι αὐτὸ σημαίνει κοινότητα ὑποταγῆς πρὸς ὅλους καὶ ὄχι κοινότητα κλίνης. Κι' ὁ Τερτυλιανὸς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ λέγοντας ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ τὰ εἶχαν ὅλα κοινά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γυναῖκες, ποὺ ἡ ὑποταγὴ γι' αὐτὲς ἀποτελοῦσε κάτι τὸ κοινό». Ἡ κοινότητα αὐτὴ «ὑποταγῆς» θυμίζει πολὺ τὴν μακαριότητα τῶν πτωχῶν «τῷ πνεύματι».

Ἰδιόμορφες σεξουαλικὲς σχέσεις, ἀναφέρονται καὶ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ παληότερα βιβλία τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν «Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων ἢ Διδαχή», ἀπ' ὅπου βλέπουμε τὴν ὀργάνωσή τους κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα (XII, II):

«Ἀλλά, κάθε προφήτης, δοκιμασμένος καὶ φιλαλήθης, ποὺ ἐνεργεῖ μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἄποψη σχετικὰ μὲ τὸ ἐπὶ τῆς γῆς μυστικὸ ἐκκλησίας, κι' ὅμως δὲν κηρύσσει ὅτι ὅλοι θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν ὅτι αὐτὸς κάνει, δὲν θὰ κριθῇ ἀπὸ σᾶς, γιατὶ θὰ τὸν κρίνῃ ὁ Θεός, κι' αὐτὸ γιατὶ ἀκριβῶς ἔτσι ἐνεργοῦσαν καὶ οἱ παληοὶ (χριστιανοὶ) προφῆτες».

Ὁ Harnack, ἑρμηνεύει τὴν ἀοριστολογία αὐτὴ γιὰ τὸ «γήϊνο μυστικὸ τῆς ἐκκλησίας», ὅτι σημαίνει τὸν γάμο. Σκοπὸς εἶναι ἡ ἀντίδραση πρὸς τὴν δυσπιστία τῶν κοινοτήτων σὲ παρόμοιους προφῆτες, ποὺ γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τοῦ γάμου, ἔφερονταν κατὰ παράξενους τρόπους. Ὁ Haruack, παρατηρεῖ, ὅτι αὐτοὶ ἂν καὶ παντρεμένοι, ζοῦσαν σὰν εὐνοῦχοι ἢ μεταχειρίζονταν τὶς γυναῖκες τους σὰν νὰ ἦταν ἀδελφές τους. Δύσκολο ὅμως εἶναι νὰ πιστέψει κανεὶς πὼς μιὰ τέτοια ἀποχὴ θὰ προκαλοῦσε σκάνδαλο. Θὰ ἦταν διαφορετικὸ τὸ ζήτημα ἂν οἱ προφῆτες αὐτοὶ δὲν ἐκήρυχναν μόνο

τὶς σεξουαλικὲς ἐπαφὲς χωρὶς τὸν γάμο, ἀλλὰ καὶ τὶς πραγματοποιοῦσαν οἱ ἴδιοι «ὅπως οἱ παληοὶ προφῆτες», δηλαδὴ οἱ πρῶτοι διάκαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ ἴδιος ὁ Harnack, χαρακτηρίζοντας σὰν «καλὴ ἀπεικόνιση δράσης μὲ βάση τὸ γήϊνο μυστικὸ τῆς ἐκκλησίας» τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ γράμμα γιὰ τὴν παρθενία, ποὺ ἐσφαλμένα ἀποδίδεται στὸν Κλήμεντα, γράφει (1, 10): «Πολλοὶ ξεδιάντροποι ζοῦν μὲ κοπέλλες μὲ τὸ πρόσχημα τοῦ ἱεροῦ σχήματός τους κι' ἔτσι, πέφτουν σὲ κινδύνους, ἢ ἀκόμα ξεμοναχιάζονται μ' αὐτὲς σὲ δρομάκια κι ἐρημικὰ μέρη, ποὺ εἶναι γιομᾶτα ἀπὸ κινδύνους καὶ σκάνδαλα, ἀπὸ παγίδες κι' ἐνέδρες... Ἄλλοι πάλι τρῶνε καὶ πίνουν μαζί τους μισοξαπλωμένοι κοντὰ στὰ τραπέζια μὲ παρθένες καὶ γυναῖκες ἱερωμένες μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἐλευθερίας ἠθῶν καὶ ξεδιαντροπιᾶς. Κι' ὅμως, παρόμοιες σκηνὲς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς καὶ τουλάχιστο σ' αὐτούς, ποὺ διάλεξαν τὸν δρόμο τῆς παρθενίας στὴν ζωή τους».

Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, πρὸς τοὺς Κορινθίους, οἱ Ἀπόστολοι, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μείνουν ἀνύπαντροι, διεκδικοῦν τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης περιπλάνησής τους στὸν κόσμο μὲ γυναῖκες. Ὁ Παῦλος ἐξανίσταται: «Δὲν εἶμαι ἐλεύθερος;... Μήῆ δὲν ἔχομεν ἐξουσίαν νὰ συμπεριφέρωμεν ἀδελφὴν γυναῖκα, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι, καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου, καὶ ὁ Κηφᾶς; (Πέτρος)» (Πρὸς Κορινθίους Α', Κεφ. 9, στίχοι 1 καὶ 5).

Κι' αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἀμέσως, μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου ἐνάντια στὸν γάμο.

Καὶ οἱ περιπέτειες τῶν Ἀποστόλων, μὲ νεαρὲς κυρίες, παίζουν μεγάλο ρόλο στὶς «Πράξεις τοῦ Παύλου», ἕνα ρομάντζο, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Τερτυλιανό, γράφτηκε ἀπὸ κάποιο πρεσβύτερο στὴν Μικρὰ Ἀσία, ὅπως ὁ ἴδιος ὡμολόγησε κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα. Κι' ὅμως, «οἱ Πράξεις αὐτὲς γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα ἦταν τὸ καλύτερο βιβλίο γιὰ διαπαιδαγώγηση*, μιὰ ἔνδειξη ὅτι τὰ γεγονότα, ποὺ ἀναφέρονται μέσα δὲν ἐσκανδάλιζαν πολλοὺς εὐσεβεῖς Χριστιανούς, ἀλλὰ μᾶλλον φαίνεται πὼς τὰ θεωροῦσαν πολὺ δια-

---

* Pfeiderer, Urchristentum, II, p. 111.

παιδαγωγικά. Τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο μέρος σ' αὐτὰ εἶναι ἡ «χαριτωμένη ἱστοριοῦλα τῆς Θέκλας..., ποὺ δίνει μιὰ θαυμάσια εἰκόνα τῶν αἰσθημάτων τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου στὸν δεύτερο αἰῶνα».

Στὴν ἱστοριούλα αὐτή, ἀναφέρεται πῶς ἡ Θέκλα, ἡ ἀρραβωνιαστικιὰ ἑνὸς εὐγενοῦς νέου στὸ Ἰκάριο, ἄκουσε τὸν Παῦλο νὰ μιλᾶ καὶ ἀμέσως ἔγινε θαυμάστριά του. Στὴν πορεία τῆς ἀφήγησης ἔχουμε καὶ μιὰ περιγραφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀποστόλου: μικρόσωμος, φαλακρός, στραβοκάνης, μὲ γόνατα ποὺ ἐξεῖχαν, μεγάλο μάτια, σφιχτοφρύδης, μακρομύτης, γεμᾶτος γοητεία, ποὺ κάποτε ἔμοιαζε μὲ ἄνθρωπο καὶ κάποτε μὲ ἄγγελο. Δυστυχῶς, δὲν μᾶς λένε ποιά ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ-αὐτὰ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἀγγελικῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ μαγικὴ δύναμη τῶν λόγων του κάνουν βαθειὰ ἐντύπωση στὴν ὁμορφη Θέκλα, ποὺ ἐγκαταλείπει τὸν ἀρραβωνιαστικό της. Ὁ τελευταῖος, κατηγορεῖ τὸν Παῦλο στὸν ἔπαρχο σὰν ἄνθρωπο ποὺ παραπλανᾶ τὶς γυναῖκες καὶ τοὺς νέους καὶ τοὺς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸν γάμο. Ὁ Παῦλος μπαίνει φυλακή, ἀλλὰ καὶ ἡ Θέκλα πάει καὶ τὸν βλέπει, ὥσπου νὰ βρεθεῖ καὶ ἡ ἴδια μαζί του στὴ φυλακή. Ὁ ἔπαρχος καταδικάζει τὸν Παῦλο σ' ἐξορία ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὴν Θέκλα νὰ καεῖ. Κάποιο θαῦμα τὴν σώζει: ἡ φουντωμένη φωτιὰ σβήνει ἀπὸ μιὰ ραγδαία βροχή, ποὺ διώχνει καὶ τοὺς θεατὲς ἀκόμα.

Ἡ Θέκλα εἶναι πιὰ ἐλεύθερη καὶ πάει νὰ βρεῖ τὸν Παῦλο, ποὺ τὸν συναντάει στὸν δρόμο. Τὴν παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὴν πάει στὴν Ἀντιόχεια. Ἐκεῖ ὅμως, συναντοῦν κάποιον εὐγενῆ, ποὺ ἐρωτεύεται μὲ τὸ πρῶτο τὴν Θέκλα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν Παῦλο, προσφέροντας ἕνα μεγάλο ποσὸ γιὰ ἀποζημίωση. Ὁ Παῦλος ἀπαντᾶ, ὅτι δὲν εἶναι δικιά του καὶ πῶς δὲν τὴν γνωρίζει. Πολὺ φοβισμένη, πράγματι, ἀπάντηση γιὰ ἕνα τόσο περήφανο ἐξομολογητή. Ἡ Θέκλα ὡστόσο ἀντιστέκεται, ἀμύνεται μὲ ὅλη τὴ δύναμή της ἐνάντια στὸν ξετραχηλιασμένο εὐγενῆ, ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὴν πάρει μὲ τὸ ζόρι. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν πετᾶν σὲ ἄγρια θηρία νὰ τὴν φᾶνε, ποὺ ὡστόσο αὐτὰ δὲν τὴν πειράζουν, κι' ἔτσι ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν γλυτώνει, ἐλευθερώνεται.

Τώρα ὅμως, κόβει τὰ μαλλιά της, φοράει ἀντρικὰ ροῦχα καὶ περιπλανιέται καὶ πάλι μὲ τὸν Παῦλο, ποὺ τὴν κατευθύνει στὸ κήρυγμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἴσως τῆς δίνει καὶ τὸ δικαίωμα νὰ βαπτίζει—σύμφωνα μ' ἕνα σχόλιο τοῦ Τερτυλιανοῦ

Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς ἱστοριούλας αὐτῆς εἶχε πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ σκανδάλιζαν τὴν ἐκκλησία. «Ἐπειδὴ ὅμως, οἱ πράξεις αὐτὲς κρίθηκαν διαπαιδαγωγικὲς καὶ καθοδηγητικὲς ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις, γι' αὐτὸ ἀπεφασίσθη ἡ ἀναθεώρησή τους ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς μὲ ἀφαίρεση τῶν σημείων ἐκείνων, ποὺ θὰ προκαλοῦσαν τὶς μεγαλύτερες ἀντιρρήσεις, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀβλέψουν ὅλα τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχικοῦ χαρακτῆρα τῆς ἱστορίας» (Pfleiderer, op, cit., p. 179). Παρ' ὅλο ὅμως, ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα μποροῦν νὰ ἔχουν χαθεῖ, ὡστόσο ὑπάρχουν πολλοὶ ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὶς ἰδιόμορφες σεξουαλικὲς σχέσεις, ποὺ διαφέρουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὶς παραδόσεις πάνω στὸ θέμα αὐτό, ὥστε νὰ προκαλέσουν μεγάλα σκάνδαλα καὶ νὰ φέρουν τοὺς ἀποστόλους στὴν ἀνάγκη νὰ τὶς ὑπερασπίζωνται, ἢ καὶ ἀργότερα ἡ ἐκκλησία, σὰν ὑπεύθυνη, νὰ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει κάπως τὶς σχέσεις αὐτές.

Δὲν χρειάζεται καὶ μεγάλη προσπάθεια γιὰ ν' ἀποδείξει κανείς, πόσο εὔκολο εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀγαμία, στὶς ἐξωγαμικὲς σεξουαλικὲς σχέσεις, ἐκτὸς φυσικά, ὅταν πρόκειται γιὰ φανατικοὺς ἀσκητές.

Οἱ Χριστιανοί, φαντάζονταν πὼς στὸ μελλοντικὸ κράτος, ποὺ θὰ ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει μετὰ τὴν ἀνάσταση, ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου θὰ βρεῖ τὸ τέλος του. Αὐτό, φαίνεται ἀπὸ ἕνα ἀπόσπασμα, στὸ ὁποῖο ὁ Ἰησοῦς ἀντιμετωπίζει τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπαντήσει σὲ ἕνα λεπτὸ ἐρώτημα, ὡς πρὸς τὸ ποιός θὰ εἶναι ὁ ἄντρας μιᾶς γυναίκας μετὰ τὴν ἀνάσταση, ὅταν πάνω στὴν Γῆ εἶχε ἑπτὰ ἄνδρες τὸν ἕνα ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλον: «Καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀποκριθείς, εἶπε πρὸς αὐτούς. Οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου νυμφεύουσι καὶ νυμφεύονται· οἱ δὲ καταξιωθέντες νὰ ἀπολαύσωσιν ἐκεῖνον τὸν αἰῶνα καὶ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, οὔτε νυμφεύουσιν, οὔτε νυμφεύονται· διότι οὔτε νὰ ἀποθάνωσι πλέον δύνανται· ἐπειδὴ εἶναι ἰσάγγελοι· καὶ εἶναι υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, ὄντες υἱοὶ τῆς ἀναστάσεως» (Λουκᾶς 20, στίχοι 34 — 36).

Αὐτό, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθεῖ πὼς στὸ μελλοντικὸ κράτος τῶν πρωτόγονων Χριστιανῶν οἱ ἄνθρωποι θὰ ἦταν καθαρὰ πνεύματα δίχως φυσιολογικὲς ἀνάγκες. Ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἡ σωματικὴ ὀντότητα καὶ ἡ ἀπόλαυση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν τονίζεται ἰδιαίτερα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Ἰησοῦς ἐδῶ λέγει, ὅτι στὸ μελλοντικὸ κράτος ὅλοι οἱ ὑπάρχοντες γάμοι θὰ διαλυθοῦν κι' ἔτσι, τὸ ζήτημα ποιὸς ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ ἄντρες θὰ ἔχει τὰ περισσότερα δικαιώματα, καταντάει μιὰ ζήτημα ἀκαδημαϊκό.

Δὲν θὰ ἔπρεπε, ἐξ ἄλλου, νὰ θεωρηθεῖ ἀπόδειξη τῆς ἐχθρότητας πρὸς τὸν γάμο, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ρωμαῖος ἐπίσκοπος Κάλλιστος (217 - 222), ἐπέτρεψε στὶς γεροντοκόρες καὶ στὶς χῆρες ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία νὰ ἔχουν ἐξωγαμικὲς σχέσεις ἀκόμα καὶ μὲ δούλους. Ἡ ἄδεια αὐτή, δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ κομμουνισμοῦ, ποὺ ἡ ἐχθρότητά του πρὸς τὴν οἰκογένεια ἔφθανε τὰ ἄκρα, ἀλλὰ ἁπλῶς μιὰ ὀππορτουνιστικὴ ἀναθεώρηση, ποὺ κατ' ἐξαίρεση καὶ μὲ σκοπὸ νὰ κερδίσει πλούσιους καὶ δυνατοὺς ὑποστηρικτὲς μὲ τὸ μέρος του, κάνει ὑποχωρήσεις στὰ γοῦστα τους.

Οἱ κομμουνιστικὲς τάσεις, ὅλο καὶ πολλαπλασιάζονταν μέσα στὴν Χριστιανικὴ ἐκκλησία, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ εἴδους αὐτοῦ, καὶ συχνὰ συνδέονταν μὲ τὴν ἀπόκρουση τοῦ γάμου, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὸν γάμο, εἴτε μ' αὐτό, ποὺ ὀνομάζεται κοινότητα τῶν γυναικῶν, ὅπως αὐτὸ συχνὰ συνέβαινε στοὺς Μανιχαίους καὶ τοὺς Γνωστικούς. Οἱ πιὸ δραστήριοι ἀπ' αὐτούς, ἦταν οἱ Καρποκράτιοι.

«Ἡ θεία δικαιοσύνη, ἐκήρυττε ὁ υἱὸς τοῦ Καρποκράτη, ὁ Ἐπιφανής, ἔδωσε στὰ δημιουργήματά της ὅλα ὅσα χρειάζονταν γιὰ ἴσες παροχὲς καὶ ἀπολαύσεις. Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ δημιούργησαν στὸν κόσμο τὸ δικό σου καὶ τὸ δικό μου καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ ἔφεραν καὶ τὴν κλεψιὰ καὶ τὴν ἀπάτη, μαζὶ μὲ ἄλλες ἁμαρτίες. Γιατί, ὅπως λέει καὶ ὁ ἀπόστολος : «ἐπειδὴ διὰ τοῦ νόμου γίνεται ἡ γνώρισις τῆς ἁμαρτίας» (Πρὸς Ρωμαίους 3, στίχος 20,7, στίχος 7). Κι' ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἐμφύσησε στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἰσχυρὴ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία γιὰ τὴν διαιώνιση τοῦ εἴδους, θὰ ἦταν γελοῖο νὰ ἀπαγορεύσει κανεὶς τὴν σεξου-

αλική ἐπιθυμία καὶ δυὸ φορὲς πιὸ γελοῖο νὰ ἀπαγορεύσει τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν γυναῖκα τοῦ γείτονα, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἔκανε ἐκεῖνο, ποὺ εἶναι κοινο - ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Σύμφωνα μὲ τοὺς Γνωστικούς, ἡ μονογαμία ἀποτελεῖ παράβαση τῆς κοινότητας τῶν γυναικῶν, ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὴν θεία δικαιοσύνη, στὸν ἴδιο βαθμό, ὅπως καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ παράβαση τῆς κοινότητας τῶν ἀγαθῶν ... Ὁ Κλήμης, τελειώνει τὴν περιγραφή του γι' αὐτοὺς τοὺς φιλελευθερίζοντες (Γνωστικοὺς) Καρποκράτιους καὶ Νικολαΐτες, ἕνα παρακλάδι τῶν Συμεωνιτῶν, μὲ τὴν παρατήρηση πὼς ὅλες αὐτὲς αἱ αἱρέσεις μποροῦν νὰ χωρισθοῦν σὲ δυὸ τάσεις : εἴτε κηρύχνουν τὴν ἠθικὴ ἀδιαφορία, εἴτε μιὰ καταβεβλημένη ὑποκριτικὴ ἀποχή»*.

Αὐτὰ ἦταν καὶ στὴν πραγματικότητα τὰ δυὸ ἐνδεχόμενα ἀποτελέσματα ἑνὸς κομμουνισμοῦ στὸ νοικοκυριό. Ἔχουμε ἤδη τονίσει, ὅτι τὰ δυὸ ἄκρα συναντοῦνται καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὶς ἴδιες οἰκονομικὲς ρίζες, ὅσο κι' ἂν αὐτὲς μπορεῖ νὰ μὴ συμπίπτουν στὴν σκέψη.

Μὲ τὴν διάλυση, ἢ μᾶλλον τὴν χαλάρωση τῶν πατροπαράδοτων οἰκογενειακῶν δεσμῶν, ἡ θέση τῆς γυναίκας θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἀλλάξει. Ἐὰν ἔπαυε νὰ εἶναι δεμένη στὸ στενὸ οἰκογενειακὸ νοικοκυριό, τότε θὰ εἶχε κάποια συναίσθηση καὶ ἐνδιαφέρον σὲ ἄλλες ἰδέες, ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Ἀνάλογα μὲ τὸ ταμπεραμέντο της, τὸ ταλέντο καὶ τὴν κοινωνική της θέση, θὰ μποροῦσε τώρα, παράλληλα μὲ τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμούς, ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ ὅλες τὶς σκέψεις περὶ ἠθικῆς, ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἀπαγορεύσεις, ἀπὸ τὴν πειθαρχία καὶ τὴν ντροπή. Αὐτὴ ἦταν ἡ περίπτωση τῶν εὐγενῶν κυριῶν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, ποὺ ἀπαλλάχθηκαν ἀπὸ κάθε οἰκογενειακὴ ἀπασχόληση, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῶν περιουσιῶν τους καὶ τὴν τεχνητή τους ἀτεκνία.

Ἀντίθετα, ἡ κατάργηση τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸν κομμουνισμὸ τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀνέβασε στὶς γυναῖκες τῶν προλεταρίων

---

* Pfleiderer, Urchristentum, II, P. 113F.

τὴν συναίσθηση τῶν ἠθικῶν ὑποχρεώσεων, πρᾶγμα ποὺ τώρα ξεπερνάει τὸν στενὸ οἰκογενειακὸ κύκλο καὶ ἁπλώνεται σὲ μιὰ πολὺ πλατύτερη σφαῖρα τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, καὶ ἐξελίχθηκε ἀπὸ ἀνιδιοτελῆ φροντίδα γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ συζύγου καὶ τοῦ παιδιοῦ, σὲ σκέψη γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας, ἀπὸ κάθε εἴδους δυστυχία.

Κι' ἔτσι, στὶς ἀρχές, δὲν συναντᾶμε μόνο προφῆτες, ἀλλὰ καὶ προφήτισσες μὲ δραστηριότητα μέσα στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα. Λόγου χάρη, οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων μᾶς ἀναφέρουν γιὰ τὸν (Φίλιππο) τὸν «Εὐαγγελιστή», ποὺ «εἶχε δὲ οὗτος τέσσαρας θυγατέρας παρθένους, αἵτινες προεφήτευον» (21, στ. 9).

Ἡ ἱστορία μὲ τὴν Θέκλα, τὴν ὁποία ὁ Παῦλος ἐμπιστεύεται νὰ κηρύσσει καὶ νὰ βαπτίζει, ἀποτελεῖ ἐνδειξη, ὅτι ἡ ὕπαρξη γυναικῶν δασκάλων τοῦ θείου λόγου δὲν ἦταν κάτι τὸ ἀνήκουστο γιὰ τὴν Χριστιανικὴ κοινότητα.

Στὴν πρώτη Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους (κεφάλαιο ΙΙ), ὁ Παῦλος, ἐπέτρεψε ἄμεσα στὶς γυναῖκες νὰ ἐμφανίζωνται σὰν προφήτισσες. Ἀπαιτεῖ μόνο ἀπ' αὐτές, νὰ ἔχουν τὸ κεφάλι τους καλυμμένο, γιὰ νὰ μὴ ἐρεθίζωνται οἱ ἐπιθυμίες τῶν ἀγγέλων. Εἶναι γεγονός, ὅτι τὸ δέκατο τέταρτο κεφάλαιο ἀναφέρει (στίχοι 34 καὶ συνέχεια) : «Αἱ γυναῖκες σας ἂς σιωπῶσιν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις· διότι δὲν εἶναι συγκεχωρημένον εἰς αὐτὰς νὰ λαλῶσιν, ἀλλὰ νὰ ὑποτάσσωνται, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. Ἀλλ' ἐὰν θέλωσι νὰ μάθωσί τι, ἂς ἐρωτῶσιν ἐν τῷ οἴκῳ τοὺς ἄνδρας αὐτῶν· διότι αἰσχρὸν εἶναι εἰς γυναῖκας νὰ λαλῶσιν ἐν ἐκκλησίᾳ».

Σύγχρονοι κριτικοὶ κειμένων, θεωροῦν τὸ μέρος αὐτὸ σὰν κατοπινὴ πλαστογραφία. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁλόκληρη ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς τὸν Τιμόθεο (μαζὶ καὶ μὲ τὴν δεύτερη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Τίτο), εἶναι μιὰ πλαστογραφία τοῦ δεύτερου αἰῶνα. Ἔξω ἡ γυναίκα σπρώχνεται πίσω στὰ στενὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας : «θέλει δμως σωθεῖ διὰ τῆς τεκνογονίας» (Ι Πρὸς Τιμόθεον 2, στίχος 15).

Καὶ δὲν ἦταν καθόλου αὐτὴ ἡ θέση τῆς πρωτόγονης Χριστιανικῆς κοινότητας. Οἱ ἀναλήψεις της γιὰ τὸν γάμο, γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν θέση τῶν γυναικῶν, βρίσκονται σὲ πλήρη ἀν-

τιστοιχία μὲ ὅ,τι λογικὰ ἐπακολούθησε ἀπὸ τὶς μορφὲς τοῦ κομμουνισμοῦ, ποὺ ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δυνατές, καὶ ἀποτελοῦν μιὰ ἀπόδειξη, ὅτι ὁ κομμουνισμὸς κυριαρχοῦσε στὶς σκέψεις τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ.

2. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΣΣΙΑ

α) Ἡ ἐπερχόμενη βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, εἶναι παραπανίσιος. Ξέρουμε, πὼς Χριστὸς στὰ Ἑλληνικά, δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ Μεσσίας. Ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ πλευρά, ἡ Χριστιανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν Μεσσία, δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ τὴν μεσσιανικὴ ἰδέα γιὰ τὸν Μεσσία.

Ἀπὸ ἱστορικὴ ὡστόσο πλευρά, ὁ Χριστιανισμός, δὲν περιλαμβάνει ὅλους ὅσους πιστεύουν στὸν Μεσσία, ἀλλὰ μόνο μιὰ κατηγορία ἀπ' αὐτούς, ποὺ οἱ ἐλπίδες τους στὶς ἀρχὲς γιὰ τὸν Μεσσία, δὲν διέφεραν καὶ πολὺ ἀπὸ τὶς ἐλπίδες τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ κοινότητα τῶν Χριστιανῶν στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ἑβραῖοι, περίμεναν τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία σὲ μιὰ περίοδο, ποὺ μποροῦσε νὰ προβλεφθεῖ ἀπὸ τὰ πρίν, ἂν καὶ ὄχι μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ τὰ Εὐαγγέλια ποὺ ἔχουν φθάσει στὰ χέρια μας, χρονολογοῦνται ἀπὸ μιὰ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πλειοψηφία τῶν Χριστιανῶν εἶχε παύσει νὰ εἶναι τόσο αἰσιόδοξη, ὅταν πιὰ ἦταν ξεκάθαρο πὼς οἱ ἐλπίδες τῶν συγχρόνων τοῦ Χριστοῦ εἶχαν πιὰ ἐντελῶς χαθεῖ,

ὡστόσο περιέχουν ἀκόμα μερικὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὶς ἐλπίδες αὐτές, ποὺ τὶς ἀντλοῦσαν ἀπὸ προφορικὲς ἢ καὶ γραπτὲς πηγὲς ἀκόμα.

Στὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιο ἀναφέρεται (1, στίχ. 14): «Ἀφοῦ δὲ παρεδόθη ὁ Ἰωάννης, ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν, κηρύττων τὸ Εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, καὶ λέγων, ὅτι ἐπληρώθη ὁ καιρὸς καὶ ἐπλησίασεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

Οἱ μαθητές, ρωτοῦν τὸν Ἰησοῦ γιὰ τὰ σημάδια, ποὺ θὰ δείξουν ὅτι ἔρχεται ὁ Μεσσίας. Τοὺς ἀφηγεῖται ὅτι θὰ γίνουν σεισμοί, ἐπιδημίες, δεινὰ τοῦ πολέμου, ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου, καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ τοὺς λέγει πὼς θὰ ἔλθει ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἰσχὺ καὶ μεγάλη δόξα γιὰ νὰ σώσει τοὺς πιστούς, καὶ προσθέτει: «Ἀληθῶς σᾶς λέγω, ὅτι δὲν θέλει παρέλθει ἡ γενεὰ αὕτη, ἕωσοῦ γίνωσι πάντα ταῦτα» (Κατὰ Λουκᾶν 21, στιχ. 32).

Τὸ ἴδιο λέγει κι' ὁ Μάρκος (12, στιχ. 30). Στὸ ἕνατο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου Εὐαγγελίου, ὁ Ἰησοῦς, φέρεται πὼς εἶπε: «Ἀληθῶς σᾶς λέγω, ὅτι εἶναι τινὲς τῶν ἐδῶ ἱσταμένων, οἵτινες δὲν θέλουσι γευθῆ θάνατον, ἕωσοῦ ἴδωσιν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐλθοῦσαν μετὰ δυνάμεως».

Τέλος, στὸ κατὰ Ματθαῖον, ὁ Ἰησοῦς, ὑπόσχεται στοὺς μαθητὲς του: «Ὁ δὲ ὑπομείνας ἕως τέλους, οὗτος θέλει σωθεῖ. Ὅταν δὲ σᾶς διώκωσιν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην, διότι ἀληθῶς σᾶς λέγω. Δὲν θέλετε τελειώσει τὰς πόλεις τοῦ Ἰσραήλ, ἕωσοῦ ἔλθῃ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (10, στίχ. 22 καὶ συν.).

Ὁ Παῦλος, στὴν Ἐπιστολή του πρὸς Θεσσαλονικεῖς, Α'. λέγει τὰ ἴδια (4, στιχ. 13 καὶ συν.): Δὲν θέλω δὲ νὰ ἀγνοῆτε, ἀδελφοί, περὶ τῶν κεκοιμημένων, διὰ νὰ μὴ λυπῆσθε, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα. Διότι ἐὰν πιστεύωμεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀπέθανεν καὶ ἀνέστη, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας διὰ τοῦ Ἰησοῦ θέλει φέρει μετ' αὐτοῦ. Διότι τοῦτο σᾶς λέγομεν διὰ τοῦ λόγου τοῦ Κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες, ὅσοι ἀπομένομεν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου, δὲν θέλομεν προλάβει τοὺς κοιμηθέντας· ἐπειδὴ αὐτὸς ὁ Κύριος θέλει καταβῆ ἀπ' οὐρανοῦ μὲ κέλευσμα, μὲ φωνὴν Ἀρχαγγέλου, καὶ μὲ σάλπισμα Θεοῦ, καὶ οἱ ἀπο-

θανόντες ἐν Χριστῷ θέλουσιν ἀναστηθῆ πρῶτον· ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες ὅσοι ὑπομένομεν, θέλομεν ἁρπαχθῆ μετ' αὐτῶν ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς τὸν ἀέρα· καὶ οὕτω θέλομεν εἶσθαι πάντοτε μετὰ τοῦ Κυρίου».

Κι' ἔτσι, δὲν ἦταν καθόλου ἀνάγκη νὰ πεθάνει κανείς, γιὰ νὰ μπεῖ στὴν βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Μποροῦσαν καὶ οἱ ζωντανοὶ νὰ ἐλπίζουν, πὼς ἔτσι θὰ δοῦν τὸν ἐρχομό του. Καὶ φαντάζονταν τὴν βασιλεία αὐτή, σὰν κάτι, ὅπου τόσο αὐτοί, ποὺ ἔζησαν ὡς τὸν ἐρχομό της, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι, ποὺ ἀναστήθηκαν ἐκ νεκρῶν, θὰ ἀπολάμβαναν μιὰ ζωὴ μὲ πλήρη σαρκικὴ ὀντότητα. Σχετικά, βρίσκονται στὰ Εὐαγγέλια σημεῖα μὲ τὴν πιὸ πάνω ἔννοια, παρ' ὅλο, ποὺ ἡ κατοπινὴ ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας, παραιτεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίγεια μορφὴ τῆς μελλοντικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀντικαθιστᾶ μὲ τὴν ἐπουράνια.

Κι' ἔτσι, ὁ Ἰησοῦς λέγει, κατὰ τὸν Ματθαῖο (19, στίχ. 28 καὶ συνέχεια) :

«Ἀληθῶς σᾶς λέγω, ὅτι σεῖς οἱ ἀκολουθήσαντές μοι, ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ, ὅταν καθίσῃ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Δόξης αὐτοῦ, θέλετε καθίσει καὶ σεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνους, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ. Καὶ πᾶς ὅστις ἀφῆκεν οἰκίας, ἢ ἀδελφούς, ἢ ἀδελφάς, ἢ πατέρα, ἢ μητέρα, ἢ γυναῖκα, ἢ τέκνα, ἢ ἀγρούς, ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός μου, ἑκατονταπλάσια θέλει λάβει, καὶ ζωὴν αἰώνιον θέλει κληρονομήσει».

Κι' ἔτσι, θ' ἀμειχθοῦν πλουσιοπάροχα μὲ ἐπίγειες ἀπολαύσεις στὴν μελλοντικὴ ζωή, γιατὶ εἶχαν διαλύσει τὶς οἰκογένειές τους κι' ἐγκαταλείψει τὶς περιουσίες τους. Καὶ οἱ ἀπολαύσεις αὐτὲς ἐπινοήθηκαν εἰδικά, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες οἱ ἐπιτραπέζιες.

Ὁ Ἰησοῦς, ἀπειλεῖ αὐτοὺς ποὺ δὲν θὰ τὸν ἀκολουθήσουν μὲ ἀποπομπὴ ἀπὸ τὴν κοινωνία, ποὺ θὰ γίνει τὴν ἡμέρα, ποὺ θὰ ἐπακολουθήσει τὴν καταστροφή : «Ἐκεῖ θέλει εἶσθαι ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ τριγμὸς τῶν ὀδόντων, ὅταν ἴδητε τὸν Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, καὶ πάντας τοὺς προφήτας, ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἑαυτοὺς δὲ ἐκβαλλομένους ἔξω. Καὶ θέλουσιν ἔλθει ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν, καὶ ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου, καὶ θέλουσι καθίσει ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ (Κατὰ Λουκᾶν 13, στίχ. 28 καὶ συν., ἐπίσης κατὰ Ματθαῖον 8, στίχ. 11 καὶ συν.).

Ὑπόσχεται ὅμως στοὺς ἀποστόλους: «Ὅθεν ἐγὼ ἑτοιμάζω εἰς ἐσᾶς βασιλείαν, ὡς ὁ Πατήρ μου ἡτοίμασεν εἰς ἐμέ, διὰ νὰ τρώγητε καὶ νὰ πίνητε ἐπὶ τῆς τραπέζης ἐν τῇ βασιλείᾳ μου· καὶ νὰ καθίσητε ἐπὶ θρόνων, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραήλ». (Κατὰ Λουκᾶν 22, στίχ. 29 καὶ συν.).

Γίνονται μάλιστα καὶ συζητήσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀποστόλους ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα σειρᾶς στὸ μελλοντικὸ κράτος. Ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης διεκδικοῦν τὶς θέσεις δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κυρίου καὶ οἱ ἄλλοι δυσανασχετοῦν (Κατὰ Μᾶρκον 10, στίχ. 35 καὶ συν.).

Ὁ Ἰησοῦς λέγει σ' ἕνα Φαρισαῖο, ποὺ στὸ σπίτι του τρώγει, πὼς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καλεῖ στὸ τραπέζι τοὺς φίλους του καὶ συγγενεῖς, ἀλλὰ τοὺς φτωχούς, τοὺς ἀνάπηρους, τοὺς χωλοὺς καὶ τοὺς τυφλούς: «Καὶ θέλεις εἶσθαι μακάριος· διότι δὲν ἔχουσι νὰ σοὶ ἀνταποδώσωσιν· ἐπειδὴ ἡ ἀνταπόδοσις θέλει γίνει εἰς σὲ ἐν τῇ ἀναστάσει τῶν δικαίων». Καὶ βλέπουμε ἀμέσως ποιὰ θὰ εἶναι ἡ μακαριότητα αὐτή: «Ἀκούσας δὲ ταῦτα εἷς τῶν συγκαθημένων, εἶπε πρὸς αὐτόν. Μακάριος ὅστις φάγει ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ» (Κατὰ Λουκᾶν 14, στιχ.15).

Δὲν λείπει ἀπὸ δῶ καὶ τὸ ποτό. Κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ὁ Ἰησοῦς ἀναγγέλει: «Σᾶς λέγω δέ, ὅτι δὲν θέλω πίει εἰς τὸ ἑξῆς ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν πίνω αὐτὸ νέον μεθ' ὑμῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρός μου» (κατὰ Ματθαῖον 26, στιχ. 28).

Ἡ ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ εἶναι τὸ πρότυπο τῆς ἀνάστασης τῶν μαθητῶν του. Τὰ Εὐαγγέλια ὑπογραμμίζουν μὲ ἐκφραστικότητα τὴν σωματικὴ ὀντότητα τοῦ Ἰησοῦ, μετὰ τὴν ἀνάστασή του.

Ἀργότερα, συναντᾶ δυὸ ἀπὸ τοὺς μαθητές του κοντὰ στὸ χωριὸ Ἐμμαούς. Καὶ ἀφοῦ ἐδείπνησε μαζί τους, ἐξαφανίσθηκε. «Καὶ σηκωθέντες τῇ αὐτῇ ὥρᾳ, ἐπέστρεψαν εἰς Ἱερουσαλήμ, καὶ εὗρον συνηθροισμένους τοὺς ἕνδεκα, καὶ τοὺς μετ' αὐτῶν, οἵτινες ἔλεγον, ὅτι ὄντως ἀνέστη ὁ Κύριος, καὶ ἐφάνη εἰς τὸν Σίμωνα. Καὶ αὐτοὶ διηγοῦντο τὰ ἐν τῇ ὁδῷ, καὶ πῶς ἐγνωρίσθη εἰς αὐτοὺς ἐνῷ ἔκοπτε τὸν ἄρτον. Ἐνῷ δὲ ἐλάλουν ταῦτα, αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἐστάθη ἐν μέσῳ αὐτῶν, καὶ λέγει πρὸς αὐτούς. Εἰρήνη ὑ-

μίν. Ἐκεῖνοι δὲ ἐκπλαγέντες καὶ ἔμφοβοι γενόμενοι, ἐνόμιζον ὅτι ἔβλεπον πνεῦμα. Καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς. Διὰ τί εἶσθε τεταραγμένοι; καὶ διὰ τί ἀναβαίνουσιν εἰς τὰς καρδίας σας διαλογισμοί; ἴδετε τὰς χεῖρας μου καὶ τοὺς πόδας μου, ὅτι αὐτὸς ἐγὼ εἶμαι· ψηλαφίσατέ με καὶ ἴδετε· διότι πνεῦμα, σάρκα καὶ ὀστέα ζὴν ἔχει, καθὼς ἐμὲ θεωρεῖτε ἔχοντα. Καὶ τοῦτο εἰπών, ἔδειξεν εἰς αὐτοὺς τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας. Ἐνῶ δὲ αὐτοὶ ἠπίστουν ἔτι ἀπὸ τῆς χαρᾶς καὶ ἐθαύμαζον, εἶπε πρὸς αὐτούς. Ἔχετέ τι φαγώσιμον ἐνταῦθα; Οἱ δὲ ἔδωκαν εἰς αὐτὸν μέρος ὀπτοῦ ἰχθύος, καὶ ἀπὸ κηρύθραν μέλιτος. Καὶ λαβὼν ἐνώπιον αὐτῶν ἔφαγεν» (Κατὰ Λουκᾶν 24, στίχ. 33 καὶ συνέχεια).

Στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο, ὁ Ἰησοῦς, μετὰ τὴν ἀνάστασή του, παρουσιάζεται ὄχι μόνο μὲ μιὰ σωματικὴ ὀντότητα. ἀλλὰ καὶ μὲ ζωηρὴ δρεξη. Ὁ Ἰωάννης, περιγράφει πῶς ἐμφανίσθηκε ὁ Ἰησοῦς στοὺς μαθητές του, κεκλεισμένων τῶν θυρῶν, καὶ πῶς ὁ ἄπιστος Θωμᾶς, γιὰ νὰ πεισθεῖ τὸν ἐγγίζει, καὶ σὲ συνέχεια: «Μετὰ ταῦτα ἐφανέρωσεν ἑαυτὸν πάλιν ὁ Ἰησοῦς εἰς τοὺς μαθητὰς ἐπὶ τῆς θαλάσσης τῆς Τιβεριάδος· ἐφανέρωσε δὲ οὕτως. Ἦσαν ὁμοῦ Σίμων Πέτρος καὶ Θωμᾶς ὁ λεγόμενος Δίδυμος, καὶ Ναθαναὴλ ὁ ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ Ζεβεδαίου, καὶ ἄλλοι δύο ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Λέγει πρὸς αὐτοὺς Σίμων Πέτρος. Ὑπάγω νὰ ἁλιεύσω. Λέγουσι πρὸς αὐτόν. Ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς μετὰ σοῦ Ἐξῆλθον καὶ ἀνέβησαν εἰς τὸ πλοῖον εὐθύς, καὶ κατ' ἐκείνην τὴν νύκτα δὲν ἔπιασαν οὐδέν. Ἀφοῦ δὲν ἔγινεν ἤδη πρωΐ, ἐστάθη ὁ Ἰησοῦς εἰς τὸν αἰγιαλόν· δὲν ἐγνώριζον ὅμως οἱ μαθηταὶ ὅτι εἶναι ὁ Ἰησοῦς. Λέγει λοιπὸν πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς, Παιδία, μήπως ἔχετέ τι προσφάγιον; Ἀπεκρίθησαν πρὸς αὐτόν. Οὐχί. Ὁ δὲ εἶπε πρὸς αὐτούς. Ρίψατε τὸ δίκτυον εἰς τὰ δεξιὰ μέρη τοῦ πλοίου, καὶ θέλετε εὕρει. Ἔρριψαν λοιπόν, καὶ δὲν ἠδυνήθησαν πλέον νὰ σύρωσιν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἰχθύων. Λέγει πρὸς τὸν Πέτρον ὁ μαθητὴς ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς, ὁ Κύριος εἶναι... Καθὼς λοιπὸν ἀπέβησαν εἰς τὴν γῆν, βλέπουσιν ἀνθρακιὰν κειμένην, καὶ ὀψάριον ἐπικείμενον καὶ ἄρτον... Λέγει πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς. Ἔλθετε, γευματίσατε... Αὕτη ἤτο ἤδη τρίτη φορὰ καθ' ἣν ὁ Ἰησοῦς ἐφανερώθη εἰς

τοὺς μαθητάς αὐτοῦ, ἀφοῦ ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν (Κατὰ Ἰωάννην, 31). Ἡ τρίτη καὶ τελευταία φορά. Πιθανόν, ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ κολατσιὸ μὲ πρωϊνὸ φαγητὸ ἀπὸ ψάρια, νὰ πῆγε ὁ Ἰησοῦς — κατὰ τὴν φαντασία τοῦ εὐαγγελιστῆ — στὸν οὐρανό, γιὰ νὰ γυρίσει ἀπὸ κεῖ σὰν Μεσσίας.

Καὶ παρ' ὅλο, ποὺ οἱ Χριστιανοὶ πίστευαν, πὼς οἱ ἀναστημένοι θὰ ἔχουν σάρκα καὶ ὀστᾶ, ὡστόσο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν τὴν γνώμη, πὼς τὰ σώματα αὐτὰ θὰ ἦταν κάποιας διαφορετικώτερης φύσης ἀπὸ τὰ προηγούμενα, πρᾶγμα ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν αἰωνιότητα τῆς ζωῆς. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, πὼς σὲ μιὰ περίοδο ἀγραμματωσύνης καὶ εὐπιστίας, μποροῦσαν νὰ ἔλθουν στὸ μυαλὸ τῶν Χριστιανῶν, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τῶν Ἑβραίων, οἱ πιὸ φανταστικὲς ἰδέες.

Κι' ἔτσι, ἡ πρώτη Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς Κορινθίους, ἀναπτύσσει τὴν σκέψη, ὅτι ὅσοι ἀπὸ τοὺς φίλους του ζήσουν ὡς τὸ μελλοντικὸ κράτος, μαζὶ καὶ μὲ κείνους ποὺ θ' ἀναστηθοῦν ἀπὸ τοὺς νεκρούς, θὰ ἔχουν μιὰ ἀνώτερη, νέα μορφὴ σώματος:

«Ἰδού, μυστήριον λέγω πρὸς ἐσᾶς· πάντες μὲν δὲν θέλομεν κοιμηθῆ, πάντες ὅμως θέλομεν μεταμορφωθῆ, ἐν μιᾷ στιγμῇ, ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ, ἐν τῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι· διότι σαλπίσει, καὶ οἱ νεκροὶ θέλουσιν ἀναστηθῆ ἄφθαρτοι, καὶ ἡμεῖς θέλομεν μεταμορφωθῆ» (15, στιχ. 1 καὶ συν.).

Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη ἀναφέρεται σὲ δυὸ ἀναστάσεις. Ἡ πρώτη γίνεται μετὰ τὴν πτώση τῆς Ρώμης:

«Καὶ εἶδον θρόνους· καὶ ἐκάθισαν ἐπ' αὐτῶν, καὶ κρίσις ἐδόθη εἰς αὐτούς· καὶ εἶδον τὰς ψυχὰς τῶν κεπελεκισμένων διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ οἵτινες δὲν προσεκύνησαν τὸ θηρίον, οὔτε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ· καὶ δὲν ἔλαβον τὸ χάραγμα ἐπὶ τὸ μέτωπον αὐτῶν καὶ ἐπὶ τὴν χεῖρα αὐτῶν· καὶ ἔζησαν καὶ ἐβασίλευσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὰ χίλια ἔτη. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν νεκρῶν δὲν ἀνέζησαν ἕωσοῦ πληρωθῶσι τὰ χίλια ἔτη· αὕτη εἶναι ἡ ἀνάστασις ἡ πρώτη. Μακάριος καὶ ἅγιος ὅστις ἔχει μέρος εἰς τὴν πρώτην ἀνάστασιν· ἐπὶ τούτων ὁ θάνατος ὁ δεύτερος δὲν ἔχει ἐξουσίαν, ἀλλὰ θέλουσιν εἶσθαι ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ

καὶ τοῦ Χριστοῦ, καὶ θέλουσι βασιλεύσει μετ' αὐτοῦ χίλια ἔτη» (κεφ. 20).

Ἀργότερα θμως, ἀκολουθεῖ μιὰ ἐξέγερση τῶν λαῶν τῆς γῆς ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς ἁγιους. Οἱ ἐπαναστάτες, ρίχνονται μέσα σὲ μιὰ λίμνη φωτιᾶς καὶ θειαφιοῦ, καὶ οἱ νεκροί, ποὺ τώρα ἀνασταίνονται, κρίνονται. Οἱ φταίχτες ρίχνονται στὴν λίμνη τῆς φωτιᾶς, καὶ οἱ δικαιωμένοι δὲν πρόκειται ἄλλο πιὰ νὰ γνωρίσουν θάνατο, ἀλλὰ θὰ ἀπολαμβάνουν τὴν ζωή τους στὴν νέα Ἱερουσαλήμ, ποὺ σ' αὐτὴν τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου θὰ φέρουν δόξα καὶ τιμή.

Ἐδῶ ὁ Ἰουδαϊκὸς ἐθνικισμός, προβάλλει στὴν πιὸ ἀφελῆ του μορφή. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως ὑπογραμμίσαμε, ἡ εἰκόνα τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη εἶναι Ἑβραϊκῆς προέλευσης, καὶ ἐμφανίσθηκε στὴν περίοδο τῆς πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ.

Μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἱερουσαλήμ, ὑπῆρξαν Ἑβραϊκὲς ἀποκαλύψεις μὲ παρόμοιες ἐλπίδες γιὰ Μεσσία, ὅπως λόγου χάρη, ὁ Βαρούχ καὶ τὸ τέταρτο βιβλίο τοῦ Ἔζρά.

Ὁ Βαρούχ, ἀναγγέλλει πὼς ὁ Μεσσίας θὰ συγκεντρώσει τοὺς λαοὺς καὶ θὰ χαρίσει τὴν ζωὴ σὲ κείνους, ποὺ ὑποτάσσονται στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἰακώβ, ἐνῶ θὰ ἐξοντώσει τοὺς ἄλλους, ποὺ καταπίεσαν τὸ Ἰσραήλ. Καὶ μετὰ θ' ἀνέβει στὸ θρόνο καὶ θὰ βασιλεύσει αἰώνια χαρά, καὶ ἡ φύση θὰ προσφέρει τὰ πάντα σὲ ἀφθονία, καὶ ἰδιαίτερα τὸ κρασί. Οἱ νεκροὶ θ' ἀναστηθοῦν, καὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ ὀργανωθοῦν κατὰ διαφορετικὸ τρόπο. Οἱ δίκαιοι, δὲν θὰ κουράζονται πιὰ ὅταν δουλεύουν, τὰ σώματά τους θὰ μετατρέποντα σὲ φωτεινὲς ἀκτῖνες, ἐνῶ ὅσοι κάνουν ἀδικίες, θὰ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἄσχημοι ἀπὸ πρὶν καὶ θὰ παραδίδοντα στὰ βασανιστήρια.

Ὁ συγγραφέας τοῦ τέταρτου βιβλίου τοῦ Ἔζρά, ἐπεκτείνεται σὲ παρόμοια θέματα. Ὁ Μεσσίας θὰ ἔλθει καὶ θὰ ζήσει τετρακόσια χρόνια. καὶ μετὰ θὰ πεθάνει μαζὶ μὲ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Σὲ συνέχεια θ' ἀκολουθήσει μιὰ γενικὴ ἀνάσταση καὶ κρίση, ὅπου θ' ἀναπαυθοῦν καὶ θὰ ἔχουν πολλαπλὴ χαρά.

Κι' ἔτσι, βλέπουμε πόσο λίγο ὠφέλησαν οἱ ἐλπίδες τῶν πρώτων Χριστιανῶν γιὰ τὸν Μεσσία, ἀπὸ τὶς γενικώτερες ἐλπίδες τῶν Ἑβραίων. Τὸ τέταρτο βιβλίο τοῦ Ἔζρά, ἀπέκτησε ἐπίσης κῦρος

στὴν Χριστιανικὴ ἐκκλησία, ἔπειτα ἀπὸ πολυάριθμες προσθέσεις ποὺ ἔγιναν, καὶ μάλιστα συμπεριλήφθηκε σὲ πολλὲς μεταφράσεις τῆς Βίβλου.

β) Ἡ προέλευση τοῦ Ἰησοῦ.

Ἡ ἀρχικὴ Χριστιανικὴ ἰδέα, περὶ Μεσσία, εἶναι τόσο σύμφωνη μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὥστε στὰ Εὐαγγέλια νὰ ἀποδίδεται: ἰδιαίτερη σημασία, στὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ἀπόγονος τοῦ Δαυΐδ. Κι' αὐτό, γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴν Ἑβραϊκὴ ἀντίληψη, ὁ Μεσσίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει βασιλικὴ προέλευση. Ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται σὰν ὁ «Υἱὸς τοῦ Δαυΐδ» ἢ ὁ «Υἱὸς τοῦ Θεοῦ», ποὺ γιὰ τὸ Ἑβραϊκὸ σύστημα, εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτό. Κι' ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ Σαμουήλ, ὁ Θεὸς λέγει στὸν Δαυΐδ: « Ἐγὼ θέλω εἶσθαι εἰς αὐτὸν πατήρ, καὶ αὐτὸς θέλει εἶσθαι εἰς ἐμὲ υἱὸς (ΙΙ Σαμουὴλ 7, στιχ. 14).

Καὶ στὸν δεύτερο Ψαλμό, ὁ βασιλιὰς λέγει: «Υἱός μου εἶσαι σύ· ἐγὼ σήμερον σὲ ἐγέννησα».

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἦταν ἀνάγκη ν' ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Ἰωσήφ, εἶχε γενεολογικὴ προέλευση, ποὺ ἔφθανε ὡς τὸν Δαυΐδ, καὶ ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος νὰ γεννηθεῖ στὴν Βηθλεέμ τὴν πόλη τοῦ Δαυΐδ. Καὶ γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ ἀληθοφανές, χρειάσθηκε νὰ καταφύγουν στὶς πιὸ παράξενες διαπιστώσεις. Στὶς ἀρχὲς τοῦ βιβλίου ἀναφερθήκαμε σὲ μιὰ ἱστορία κατὰ τὸν Λουκᾶ (2, στίχ. 1 καὶ συνέχεια).

«Ἐν ἐκείναις δὲ ταῖς ἡμέραις ἐξῆλθε διάταγμα παρὰ Καίσαρος τοῦ Αὐγούστου νὰ ἀπογραφῇ πᾶσα ἡ οἰκουμένη. Αὕτη ἡ ἀπογραφὴ ἔγινε πρώτη ὅτε ἡγεμόνευε τῆς Συρίας ὁ Κυρήνιος. Καὶ ἤρχοντο πάντες νὰ ἀπογράφωνται· ἕκαστος εἰς τὴν ἑαυτοῦ πόλιν. Ἀνέβη δὲ καὶ ὁ Ἰωσὴφ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας, ἐκ τῆς πόλεως Ναζαρέτ, εἰς τὴν Ἰουδαίαν, εἰς τὴν πόλιν τοῦ Δαυΐδ, διὰ νὰ ἀπογραφῇ μετὰ τῆς Μαριὰμ τῆς ἠρραβωνισμένης μὲ αὐτὸν εἰς γυναῖκα, ἥτις ἦτο ἔγκυος».

Ὁ συγγραφέας ἢ οἱ συγγραφεῖς τοῦ κατὰ Λουκᾶν, εἶχαν ἀ-

κούσει κάτι καὶ λόγω τῆς ἀμάθειάς τους, τὸ μετέτρεψαν ὁλοκληρωτικὰ σὲ ἀνοησία.

Ὁ Αὔγουστος, δὲν εἶχε ποτὲ διατάξει γενικὴ ἀπογραφὴ στὴν Αὐτοκρατορία. Ἂπ' ὅτι φαίνεται, θὰ ἀναφέρωνται προφανῶς στὴν ἀπογραφή, ποὺ εἶχε διατάξει ὁ Κυρήνιος· νὰ γίνει στὴν Ἰουδαία τὸ 7 μ.Χ., τότε δηλαδή, ποὺ ἡ Ἰουδαία ἦταν μιὰ Ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Κι' αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη ἀπογραφὴ τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐκεῖ.

Ἡ σύγχιση ὅμως αὐτή, εἶναι τὸ λιγώτερο ἀπ' ὅλα. Τί θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν ἰδέα, πὼς σὲ μιὰ γενικὴ Αὐτοκρατορικὴ ἀπογραφή, ἔστω καὶ σὲ κλίμακα μιᾶς ἐπαρχίας, ὁ καθένας θὰ πρέπει νὰ πάει νὰ καταγραφεῖ στὸ μέρος ποὺ γεννήθηκε. Ἀκόμα καὶ σήμερα, στὴν ἐποχὴ τῶν σιδηροδρόμων, μιὰ παρόμοια διαταγή, θὰ ὁδηγοῦσε στὴν φοβερώτερη σύγχιση. Στὴν πραγματικότητα, ὁ καθένας καταγράφονταν στὸν τόπο διαμονῆς του στὴν διάρκεια μιᾶς Ρωμαϊκῆς ἀπογραφῆς, αὐτοπροσώπως δὲ πήγαιναν μόνο οἱ ἄντρες.

Δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦνταν ὅμως ὁ ἱερὸς σκοπός, ἂν ὁ ἄξιος Ἰωσήφ, πήγαινε μόνος του στὴν πόλη τοῦ Δαυΐδ. Κι' ἔτσι, ἀφοῦ σκαρφίσθηκαν τὴν ἀπογραφή, χρειάσθηκε νὰ ἐπινοήσουν καὶ τὸ ὅτι, καθένας ἐπικεφαλῆς οἰκογένειας, πρέπει νὰ πάει στὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε μὲ ὁλόκληρο τὸ σόϊ του, ἔτσι, ὥστε ἀναγκάσθηκε κι' αὐτὸς ὁ Ἰωσήφ, νὰ τρομπήξει τὴν γυναίκα του μαζί του, παρ' ὅλο ποὺ βρίσκονταν σὲ προχωρημένη κατάσταση ἐγκυμοσύνης.

Καὶ μάταια προσπάθησαν νὰ τὰ ἀποδώσουν ὅλα αὐτὰ στὴν καταγωγὴ γιατὶ στὴν πραγματικότητα προκάλεσε σοβαρὴ ἀνησυχία στὴν Χριστιανικὴ σκέψη, ἐπειδὴ ἡ κοινωνία εἶχε βγεῖ πιὰ ἀπὸ τὰ Ἑβραϊκὰ πλαίσια. Γιὰ τὸν εἰδωλολατρικὸ κόσμο, ὁ Δαυΐδ, δὲν ἐσήμαινε τίποτε καὶ τὸ νὰ εἶναι κανένας ἀπόγονος τοῦ Δαυΐδ, δὲν ἀποτελοῦσε καμμιὰ ἰδιαίτερη σύσταση. Ἡ Ἑλληνιστικὴ καὶ ἡ Ρωμαϊκὴ σκέψη, πάντως, ἔκλινε περισσότερο πρὸς τὸ νὰ παραδεχθεῖ στὰ σοβαρὰ τὴν πατρότητα τοῦ Θεοῦ, ποὺ γιὰ τοὺς Ἑβραίους, ἀποτελοῦσε ἁπλῶς ἕνα σύμβολο βασιλικῆς προέλευσης. Ὅπως ἔχουμε ἴδει, δὲν ἦταν καὶ τόσο σπουδαῖο γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρωμαίους νὰ θεωρήσουν ἕνα μεγάλο ἄντρα, σὰν υἱὸ τοῦ Ἀπόλλωνα ἢ κάποιου ἄλλου θεοῦ.

Κι' ὅμως, ἡ χριστιανικὴ σκέψη συναντοῦσε κάποια δυσκολία στὴν προσπάθειά της νὰ ἀνεβάσει τὸν Μεσσία στὰ μάτια τῶν μὴ Χριστιανῶν, καὶ συγκεκριμένα τὸν μονοθεϊσμό, ποὺ εἶχε πάρει ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό. Γιὰ τὸν πολυθεϊσμό, δὲν εἶναι τίποτε· τὸ νὰ ἀποκτήσει ἕνας θεὸς υἱό: ἁπλούστατα δημιουργεῖται ἀκόμα ἕνας θεός. Ἀλλὰ νὰ γεννήσει ὁ Θεὸς υἱὸ καὶ νὰ ὑπάρχει πάλι ἕνας θεός, αὐτὸ εἶναι ἀκατάληπτο, κάτι ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ. Καὶ τὸ ζήτημα δὲν γίνεται ἁπλούστερο μὲ τὸν χωρισμὸ τῆς γεννήτριας δύναμης, ποὺ πῆγαινε ἀπὸ τὴν θεότητα σὰν ξεχωριστὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζονταν, ἦταν νὰ μποῦν τρία πρόσωπα κάτω ἀπὸ ἕνα καπέλλο. Κι' ἐδῶ, δούλεψε μιὰ ἀχαλίνωτη φαντασία. Ἡ Τριάδα ἔγινε ἕνα ἀπὸ τὰ μυστήρια, ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ πιστεύει μόνο κανένας, χωρὶς νὰ τὰ καταλαβαίνει. Ἦταν κάτι, ποὺ μόνο νὰ τὸ πιστέψει κανεὶς μποροῦσε ἀκριβῶς, γιατὶ ἦταν παράλογο.

Δὲν ὑπάρχει θρησκεία χωρὶς ἀντιφάσεις. Καμμιὰ ἀπ' αὐτές, δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο μυαλό, σὰν ἀποτέλεσμα κάποιας καθαρὰ λογικῆς σκέψης. Κάθε μιά τους εἶναι ἀποτέλεσμα πολλαπλῶν κοινωνικῶν ἐπιδράσεων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, ἀντανακλώντας πολὺ διαφορετικὲς ἱστορικὲς καταστάσεις. Εἶναι ζήτημα ὅμως ἂν ὑπάρχει ἄλλη θρησκεία τόσο πλούσια σὲ ἀντιφάσεις καὶ παραλογισμούς, ὅσο ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, κι' αὐτὸ γιατὶ εἶναι ζήτημα νὰ ὑπῆρξε ἄλλη, ποὺ νὰ ἐπέζησε ἔπειτα ἀπὸ τόσες ὀξεῖες ἀντιθέσεις: ὁ Χριστιανισμός, ἐξελίχθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸ στὸν Ρωμαϊσμό, ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ κατάσταση στὴν θέση τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας, ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τοῦ κομμουνισμοῦ, στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκμετάλλευσης ἕλων τῶν τάξεων.

Στὸ μεταξύ, ἡ ἕνωση τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ σ' ἕνα πρόσωπο, ὅὲν ἦταν ἡ μόνη δυσκολία, ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ χριστιανικὴ σκέψη, καὶ ποὺ πήγαζε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ Μεσσία, μόλις βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἑνὸς ἐξωεβραϊκοῦ περιβάλλοντος.

Κι' ἔτσι, τί θὰ γίνονταν μὲ τὴν πατρότητα τοῦ Ἰωσήφ; Ἡ Μαρία τώρα πιὰ δὲν μποροῦσε νὰ εἶχε συλλάβει τὸν Ἰησοῦ ἀπὸ τὸν ἄντρα της. Καὶ μιὰ καὶ ὁ Θεὸς συνευρέθηκε μαζί της,

δχι σὰν ἄνθρωπος, ἀλλὰ σὰν πνεῦμα, θὰ πρέπει νὰ ἔχει μείνει παρθένα. Κι' αὐτό, ἀπετέλεσε καὶ τὸ τέλος τῆς γενεαλογικῆς κατιούσας τοῦ Ἰησοῦ, ἀπὸ τὸν Δαυΐδ. Κι' ὅμως, εἶναι τόσο μεγάλη ἡ δύναμη τῆς παράδοσης στὴν θρησκεία, ὥστε παρ' ὅλα ὅσα εἰπώθηκαν, ἡ ὁμορφοφτιαγμένη γενεαλογία τοῦ Ἰωσὴφ καὶ τοῦ Ἰησοῦ σὰν υἱοῦ τοῦ Δαυΐδ, νὰ συνεχίζεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ μὲ τὴν μεγαλύτερη εὐλάβεια. Κι' ὁ φτωχὸς ὁ Ἰωσήφ, ἔπρεπε νὰ παίξει τώρα τὸν ἄχαρο ρόλο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ μὲ μιὰ παρθένα, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ πειράξει τὴν παρθενιά της, καὶ ταυτόχρονα χωρὶς καὶ νὰ ἀνησυχεῖ καθόλου γιὰ τὴν ἐγκυμοσύνη της.

γ) Ὁ Ἰησοῦς σὰν ἀντάρτης.

Ἐὰν σὲ κατοπινοὺς χρόνους οἱ Χριστιανοί, δὲν μποροῦσαν νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν βασιλικὴ προέλευση τοῦ Μεσσία τους, παρ' ὅλη τὴν θεία του προέλευση, ὡστόσο φρόντιζαν πολὺ νὰ σβήσουν ἕνα ἀκόμα σημάδι τῆς Ἑβραϊκῆς του καταγωγῆς: τὴν ἀνταρσία του.

Ἀπὸ τὸν δεύτερο αἰῶνα καὶ πέρα, μιὰ ὑπομονητικὴ πειθαρχία κυριαρχοῦσε στὸν Χριστιανισμό. Ὁ Ἰουδαϊσμὸς τὸν προηγούμενο αἰῶνα, ἦταν κάτι τὸ διαφορετικώτερο. Καὶ εἴδαμε πόσο ἀνυπότακτα ἦταν τὰ στρώματα ἐκεῖνα τῶν Ἑβραίων, ποὺ περίμεναν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸν Μεσσία, καὶ ἰδιαίτερα οἱ προλετάριοι τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ οἱ συμμορίες τῆς Γαλιλαίας, τὰ ἴδια αὐτὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δημιουργήθηκε ὁ Χριστιανισμός. Καὶ ἡ προφανέστερη ἐκδοχὴ εἶναι, πὼς ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν βίαιος στὶς ἀρχές του. Καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ γίνεται ἔπειτα βεβαιότητα, ὅταν βλέπουμε ὅτι στὰ Εὐαγγέλια ὑπάρχουν ἀκόμα ἴχνη αὐτῆς τῆς ἀνυποτακτικότητας, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ κατοπινοὶ ἀναθεωρητὲς προσπάθησαν ἀπεγνωσμένα νὰ σβήσουν ὁτιδήποτε θὰ βρίσκονταν σ' αὐτά, ποὺ μποροῦσαν νὰ προσβάλουν τοὺς ἰσχυρούς.

Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Ἰησοῦς συνήθως ἐμφανίζεται εὐγενὴς καὶ ὑποχωρητικός, κατὰ καιροὺς λέγει κάτι πολὺ διαφορετικῆς φύσης, ποὺ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρξε ἢ ἦταν

ένα πρόσωπο φανταστικὸ καὶ ἰδεώδες, ἔζησε σὰν ἀντάρτης, σύμφωνα μὲ τὴν πρωταρχικὴ παράδοση, σὰν πρόσωπο, ποὺ τὸν σταύρωσαν γιὰ τὴν ἀποτυχημένη του ἀνταρσία.

Κατὰ καιροὺς μιλᾶ γιὰ τὴν νομιμότητα, μὲ ἕνα καταπληκτικὸ τρόπο: «Δὲν ἦλθον διὰ νὰ καλέσω δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλούς» (κατὰ Μάρκον 2, στιχ. 17). Τὸ ἐπίσημο κείμενο μεταφράζει: «Δὲν ἦλθον νὰ καλέσω δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν», καὶ στὰ χειρόγραφά τους μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι γραμμένο Ἐνωρὶς ἔννοιωσαν οἱ Χριστιανοί, πόσο ἐπικίνδυνο θὰ ἦταν γι αὐτοὺς νὰ παραδεχθοῦν πὼς ὁ Ἰησοῦς καλοῦσε κοντά του ἐκείνους ἀκριβῶς, ποὺ ἦταν ἐνάντια στὴν νομιμότητα. Κι' ἔτσι, ὁ Λουκᾶς ὅπλα στὴν λέξη «καλέσω» κόλλησε καὶ τὴν λέξη «εἰς μετάνοιαν», μιὰ προσθήκη, ποὺ συναντᾶται καὶ σὲ πολλὰ χειρόγραφα τοῦ Μάρκου. Ἡ προσθήκη ὅμως αὐτή, ἀφήνει τὴν πρόταση χωρὶς καμμιὰ ἔννοια. Ποιὸς θὰ σκέφτονταν ποτὲ νὰ καλέσει τοὺς «δικαίους» σὲ μετάνοια; Πολὺ περισσότερο, ποὺ αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ὅλο κείμενο, γιατὶ ὁ Ἰησοῦς χρησιμοποιεῖ τὴν φράση αὐτή, γιατὶ κατηγορεῖται ἐπειδὴ συντρώγει καὶ ἔρχεται σ' ἐπαφή, μὲ ἀνθρώπους ἠθικὰ περιφρονημένους. Δὲν εἰκονίζεται νὰ τοὺς ἐξορκίζει ν' ἀλλάξουν τρόπο ζωῆς. Καὶ κανένας τους δὲν θὰ τὸν κατηγοροῦσε ὅτι «καλοῦσε τοὺς ἁμαρτωλοὺς πρὸς μετάνοιαν».

Ὁ Μπροῦνο Μπάουερ, ἔχει δίκηο ὅταν, ἑρμηνεύοντας τὸ μέρος αὐτό, λέγει:

«Τὸ ρητὸ αὐτὸ στὴν ἀρχική του μορφή, ἁπλῶς ἀγνοεῖ τὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσο οἱ ἁμαρτωλοὶ ἐξαγοράζουν πραγματικὰ τὶς ἁμαρτίες τους, ἀκοῦν τὸ κάλεσμα καὶ τιμοῦν τὸν Οὐρανό, πειθαρχώντας στὸν κήρυκα τῆς μετάνοιας — ἀντίθετα, σὰν ἁμαρτωλοὶ τιμοῦνται μὲ προνόμια, γιὰ τὴν ἀντίθεσή τους μὲ τοὺς νόμους, σὰν ἁμαρτωλοὶ καλοῦνται στὴν ἁγιωσύνη, εὐνοοῦνται χωρὶς ὅρους — ἡ βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, εἶναι γιὰ τοὺς ἁμαρτωλούς, καὶ ἡ ἔκκληση πρὸς αὐτούς, ἁπλῶς ἔχει τὸ νόημα τῆς ἀναγνώρισης τῶν δικαιωμάτων τους, σὰν ἁμαρτωλῶν» *.

---

* Kritik der Evangelien und Geschichte ihres Ursprungs, 1851, p. 248.

Τὸ ἐδάφιο αὐτό, δείχνει περιφρόνηση πρὸς τὸν πατροπαράδοτο νόμο. Τὰ λόγια ὅμως τοῦ Ἰησοῦ, ὅταν ἀναγγέλλει τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία, ὑποδείχνουν τὴν βία. Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, θὰ γκρεμισθεῖ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ φοβερὴ σφαγή, καὶ ὁ ρόλος τῶν ἁγίων, δὲν θὰ πρέπει καθόλου νὰ εἶναι παθητικός, στὴν περίπτωση αὐτή.

Ὁ Ἰησοῦς κηρύσσει:

«Πῦρ ἦλθον νὰ βάλω εἰς τὴν γῆν, καὶ τί θέλω, ἐὰν ἤδη ἀνήφθη; Βάπτισμα δὲν ἔχω νὰ βαπτισθῶ, καὶ πόσο στενοχωροῦμαι ἕωσοῦ ἐκτελεσθῇ; Νομίζετε ὅτι ἦλθον νὰ δώσω εἰρήνην ἐν τῇ γῇ; Οὐχί σᾶς λέγω, ἀλλὰ διαχωρισμόν. Διότι ἀπὸ τοῦ νῦν θέλουσιν εἶσθαι πέντε ἐν οἴκῳ ἑνὶ διακεχωρισμένοι, οἱ τρεῖς κατὰ τῶν δύο, καὶ οἱ δύο κατὰ τῶν τριῶν» (Κατὰ Λουκᾶν 12, στίχ. 49 καὶ συν.).

Στὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο, λέγει ἀπερίφραστα:

«Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον νὰ βάλω εἰρήνην ἐπὶ τὴν γῆν, δὲν ἦλθον νὰ βάλω εἰρήνην, ἀλλὰ μάχαιραν» (10, στίχ. 34).

Φθάνοντας τὴν Μεγάλη Ἑβδομάδα στὴν Ἱερουσαλήμ, διώχνει τοὺς ἀργυραμοιβοὺς ἀπὸ τὸν Ναό, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀκατανόητο νὰ τὸ εἶχε πετύχει μόνος του, χωρὶς τὴν βίαιη ὁρμὴ μεγάλης μάζας λαοῦ, ποὺ εἶχε προηγούμενα ἐξεγείρει.

Λίγο ἀργότερα καὶ κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή, ὁ Ἰησοῦς, λέγει στοὺς μαθητές του:

«Ἀλλὰ τώρα, ὅστις ἔχει βαλάντιον, ἂς λάβῃ αὐτὸ μεθ' ἑαυτοῦ, ὁμοίως καὶ σακκίον, καὶ ὅστις δὲν ἔχει, ἂς πωλήσῃ τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ, καὶ ἂς ἀγοράσῃ μάχαιραν. Διότι σᾶς λέγω, ὅτι ἔτι τοῦτο τὸ γεγραμμένον πρέπει νὰ ἐκτελεσθῇ εἰς ἐμέ, τό, Καὶ μετὰ ἀνόμων ἐλογίσθη, διότι τὰ περὶ ἐμοῦ γεγραμμένα λαμβάνουσι τέλος. Οἱ δὲ εἶπον. Κύριε, ἰδοὺ ἐδῶ δύο μάχαιραι. Ὁ δὲ εἶπε πρὸς αὐτούς. Ἱκανὸν εἶναι» (Κατὰ Λουκᾶν 22, στίχ. 35 καὶ συν.).

Ἀμέσως, ἔπειτα ἀπ' αὐτό, ἔρχονται ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ἔνοπλη δύναμη τοῦ κράτους, πάνω στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, ὅπου σὲ λίγο πρόκειται νὰ συλληφθεῖ ὁ Ἰησοῦς.

«Ἰδόντες δὲ οἱ περὶ αὐτὸν τί ἔμελλε νὰ γίνῃ, εἶπον πρὸς αὐτόν. Κύριε, νὰ κτυπήσωμεν μὲ τὴν μάχαιραν; Καὶ ἐκτύπησεν εἷς ἐξ αὐτῶν τὸν δοῦλον τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ἀπέκοψεν αὐτοῦ τὸ ὠτίον τὸ δεξιόν» (Κατὰ Λουκᾶν 22, στίχ. 49 καὶ συνέχεια).

Πάντως, σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ Ἰησοῦς ἐκδηλώνεται ἐνάντια στὴν αἱματοχυσία καὶ ἀφήνει νὰ τὸν δέσουν καὶ νὰ τὸν ἐκτελέσουν, χωρὶς καμμιὰ ἀντίσταση, ἐνῶ οἱ σύντροφοί του, δὲν ἀνακατώνονται καθόλου.

Ὁ ἱστορία αὐτή, μὲ τὴν μορφὴ ποὺ ἔχει φθάσει σὲ μᾶς, εἶναι ἀρκετὰ παράξενη, γεμάτη ἀπὸ ἀντιφάσεις, καὶ φαίνεται πὼς στὶς ἀρχὲς ἡ περιγραφὴ θὰ ἦταν πολὺ διαφορετική.

Ὁ Ἰησοῦς, καλεῖ νὰ πάρουν τὰ σπαθιά, λὲς καὶ εἶχε φθάσει ἡ ὥρα τῆς δράσης. Οἱ πιστοὶ ὀπαδοί του βγαίνουν καὶ τὸν ἀκολουθοῦν μὲ σπαθιὰ καὶ ὅταν συναντοῦνται μὲ τὸν ἐχθρὸ καὶ τραβοῦν τὶς μάχαιρές τους, ὁ Ἰησοῦς, ξαφνικὰ τοὺς κάνει τὴν δήλωση, ὅτι εἶναι ἐνάντια σὲ κάθε εἴδους βία κατ' ἀρχήν, φυσικά, πιὸ ἔντονα φαίνεται αὐτὸ στὸ κατὰ Ματθαῖον:

«Ἐπίστρεψον τὴν μάχαιράν σου εἰς τὸν τόπον αὐτῆς, διότι πάντες ὅσοι πιάσωσι μάχαιραν, διὰ μαχαίρας θέλουσιν ἀπωλεσθῆ, ἢ νομίζεις ὅτι δὲν δύναμαι ἤδη νὰ παρακαλέσω τὸν Πατέρα μου, καὶ θέλει στήσει πλησίον μου περισσοτέρας παρὰ δώδεκα λεγεῶνας ἀγγέλων; πῶς λοιπὸν θέλουσι πληρωθῆ αἱ γραφαί, ὅτι οὕτω πρέπει νὰ γίνῃ...;» (26, στίχ. 52 καὶ συν.).

Καὶ τώρα, ἂν ὁ Ἰησοῦς ἦταν γονικὰ ἐνάντια σὲ κάθε εἴδους βία, γιατὶ νὰ καλέσει τοὺς ὀπαδούς του νὰ πάρουν τὰ μαχαίρια; Γιὰ ποιό λόγο πῆρε τοὺς φίλους του μαζί του, ὡπλισμένους μὲ τὰ μαχαίρια;

Ἡ ἀντίφαση αὐτή, γίνεται κατανοητὴ μόνο στὴν περίπτωση, ποὺ θὰ ὑποθέσουμε πὼς σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ Χριστιανικὴ παράδοση, ὁ Ἰησοῦς, πιάσθηκε αἰχμάλωτος κατὰ τὴν διάρκεια ἑνὸς προετοιμασμένου πραξικοπήματος, ἑνὸς τολμηροῦ κτυπήματος, γιὰ τὸ ὁποῖον φαίνεται πὼς ὁ καιρὸς εἶχεν ὡριμάσει μετὰ τὸ πετυχημένο διώξιμο τῶν ἀργυραμοιβῶν ἀπὸ τὸν Ναό. Οἱ κατοπινοὶ συντάκτες, ὅὲν τόλμησαν νὰ ἀποπει-

ραθοῦν νὰ σβήσουν ὁλόκληρη τὴν ἱστορία αὐτή, ποὺ οἱ ρίζες της προχωροῦσαν πολὺ βαθειά. Ἀντίθετα, ἄμβλυναν τὸ πιὸ ὀξὺ σημεῖο της, περιορίζοντας τὴν χρησιμοποίηση τῆς βίας, σὲ μιὰ πράξη ποὺ ἀποπειράθηκαν νὰ κάνουν οἱ ἀπόστολοι ἐνάντια στὴν θέληση τοῦ Ἰησοῦ.

Δὲν στερεῖται ἴσως σημασίας καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ σύγκρουση ἔγινε πάνω στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν τὸ καλύτερο γιὰ μιὰ ἐξόρμηση πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ.

Θὰ θυμώσαστε φυσικὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἰώσηπου, σχετικὰ μὲ τὴν συνωμοσία ἑνὸς Αἰγύπτιου Ἑβραίου, τὴν ἐποχὴ τοῦ προκουράτορα Φέλιξ (52 μὲ 60 μ. Χ.).

Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὴν ἔρημο μὲ μιὰ δύναμη ἀπὸ 30.000 καὶ ἀνέβηκε στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, γιὰ νὰ κάνει τὴν ἐπιδρομή του στὴν πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ, νὰ διώξει τὴν Ρωμαϊκὴ φρουρὰ καὶ νὰ γίνει κυβερνήτης. Ὁ Φέλιξ ἔδωσε μάχη μὲ τὸν Αἰγύπτιο καὶ διέλυσε τοὺς ὀπαδούς του. Ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγὸς κατάφερε νὰ γλυτώσει.

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἰώσηπου, ἔχει πολλὲς παρόμοιες περιπτώσεις. Μαρτυροῦν τὴν νοοτροπία τοῦ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ. Καὶ μιὰ ἀπόπειρα πραξικοπήματος, ἀπὸ μέρος τοῦ Γαλιλαίου προφήτη Ἰησοῦ, θὰ ἦταν κάτι ποὺ βρίσκονταν σὲ πλήρη ἁρμονία μ' αὐτήν.

Κι' ἂν θεωρήσουμε τὴν ἀπόπειρα αὐτὴ σὰν τέτοια, τότε γίνεται κατανοητὴ καὶ ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα, ποὺ εἶναι ἄλλωστε περιπλεγμένη μὲ τὴν ἀμφίβολη αὐτὴ ἀφήγηση.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχή, ποὺ ἔφθασε ὡς ἐμᾶς, ὁ Ἰούδας, προδίνει τὸν Ἰησοῦ μὲ ἕνα φίλημα, ποὺ ἔδειξε στὴν ἀστυνομία, ποιός εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ποὺ πρέπει νὰ συλληφθεῖ. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια πράξη, δὲν ἔχει κανένα νόημα. Σύμφωνα μὲ τὰ Εὐαγγέλια, ὁ Ἰησοῦς, ἦταν πολὺ γνωστὸς στὴν Ἱερουσαλήμ. Κήρυσσε δημόσια μέρα - νύχτα καὶ οἱ μάζες τὸν ὑποδέχονταν μὲ ἀγαλλίαση. Καὶ ξαφνικά, καταντᾶ τόσο ἄγνωστος, ποὺ χρειάσθηκε νὰ τὸν ὑποδείξει ὁ Ἰούδας, μέσα στὸ πλῆθος τῶν ὀπαδῶν του!! Αὐτὸ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν περίπτωση, ποὺ ἡ ἀστυνομία τοῦ Βερολίνου θὰ ἀναγκάζονταν νὰ πληρώσει κά-

ποιο χαφιέ, γιὰ νὰ τῆς ὑποδείξει ποιός εἶναι ὁ Μπέμπελ*.

Θὰ ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὰ τὸ πρᾶγμα, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ζήτημα συνωμοτικοῦ πραξικοπήματος. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, θὰ ὑπῆρχε κάτι νὰ προδώσει κανείς, θὰ ὑπῆρχε κάποιο μυστικὸ ποὺ θ' ἄξιζε νὰ πληρώσει κανεὶς γιὰ νὰ τὸ μάθει. Κι' ἂν ἡ συνωμοσία καὶ τὸ πραξικόπημα σβήνονταν ἀπὸ τὴν ἱστορία, τότε ἡ ὑπόθεση τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα δὲν θὰ εἶχε λόγο ν' ἀναφερθεῖ. Καὶ μιὰ καὶ ἡ προδοσία ἦταν ἀρκετὰ καλὰ γνωστὴ ἀνάμεσα στοὺς συντρόφους, ὅπως καὶ πολὺ μεγάλη ἦταν ἡ ὀργὴ ἐνάντια στὸν προδότη, ὁ εὐαγγελιστὴς δὲν μποροῦσε νὰ προσπεράσει τὴν περίπτωση αὐτὴ ἀμνημόνευτη. Ἀναγκάσθηκε νὰ σκαρώσει μιὰ καινούργια προδοσία μὲ τὴν φαντασία του. Ὡστόσο, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσουμε, ὅτι δὲν τὰ κατάφερε καὶ τόσο καλά.

Ἡ σύλληψη τοῦ Ἰησοῦ εἶναι τὸ ἴδιο ἀποτυχημένη ἐπινόηση ὅπως καὶ ἡ τωρινὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ πιάνεται εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ κηρύσσει τὸν εἰρηνικὸ δρόμο, ἐνῶ οἱ ἀπόστολοι, ποὺ τράβηξαν τὰ μαχαίρια τους καὶ χτύπησαν, αὐτοὶ δὲν παθαίνουν τίποτε. Καὶ πραγματικὰ ὁ Πέτρος, ποὺ ἔκοψε τὸ αὐτὶ τοῦ Μάλχου, ἀκολουθεῖ τοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ κάθεται ἥσυχα ἀναμεταξύ τους στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχιερέα καὶ πιάνει τὴν κουβέντα μαζί τους. Καὶ τώρα σκεφθῆτε τὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀντιστέκεται στὴν σύλληψη ἑνὸς φίλου του, πυροβολεῖ καὶ τραυματίζει ἕναν ἀστυνομικὸ καὶ σὲ συνέχεια κάνει εἰρηνικὰ παρέα μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ νόμου μέχρι τὸν βαθμό, γιὰ νὰ ζεσταθεῖ καὶ νὰ πεῖ κι' ἕνα ποτῆρι μπύρα μαζί τους!

Θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐπινοήσει κανεὶς τίποτε περισσότερο παράλογο. Ἀλλὰ ὁ παραλογισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ δείχνει, πὼς ἐδῶ χρειάζονταν νὰ καλυφθεῖ κάτι μὲ κάθε θυσία, κι' ἔτσι μιὰ ἀληθοφανὴς κι' εὔκολη στὴν κατανόησή της πρᾶξη, μιὰ

* Πρόκειται γιὰ τὸν Αὔγουστο Μπέμπελ, ἕνα σοσιαλιστὴ ἡγέτη στὴν Γερμανία, στὴν περίοδο ποὺ γράφονταν τὸ βιβλίο αὐτό.

σύγκρουση δηλαδή, ποὺ καταλήγει σὲ ἧττα καὶ σύλληψη τοῦ ἀρχηγοῦ της — μέσω τῆς προδοσίας τοῦ Ἰούδα —, καταντάει μιὰ ἀκατανόητη καὶ παράλογη ἱστορία, ποὺ γίνεται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ «ἐκπληρωθῇ τὸ ῥηθὲν τῶν γραφῶν».

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ πολὺ εὔκολα μπορεῖ νὰ τὴν καταλάβῃ κανεὶς στὴν περίπτωση ἑνὸς ἀντάρτη, καταντάει ἀκατανόητη πράξη μιᾶς καθαρὰ ἐκδικητικῆς διάθεσης, ποὺ πραγματοποιεῖται παρὰ καὶ ἐνάντια στὴν θέληση τοῦ Ρωμαίου κυβερνήτη, ποὺ ἤθελε νὰ ἐλευθερώσει τὸν Ἰησοῦ. Κι' αὐτὸ· εἶναι μιὰ συσσώρευση ἀνυπόστατων περιστατικῶν, ποὺ μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μόνο μὲ τὴν ἀνάγκη ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ κατοπινοὶ ἀναθεωρητές, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκρύψουν τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

Κι' ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν σὲ μιὰ περίοδο, ποὺ κι' αὐτοὶ ἀκόμα οἱ εἰρηνόφιλοι Ἐσσαῖοι, ποὺ ἀντιτίθονταν σὲ ὁποιαδήποτε πάλη, εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸν γενικὸ πατριωτισμό. Συναντᾶμε Ἐσσαίους ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους στρατηγούς, κατὰ τὸν τελευταῖο μεγάλο πόλεμο ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους. Ἔτσι ὁ Ἰώσηπος ἀφηγεῖται γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ πολέμου :

«Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ἐκλέξει τρεῖς ἱκανοὺς στρατηγούς, ποὺ δὲν εἶχαν μόνο τὸ χάρισμα τῆς σωματικῆς δύναμης καὶ θάρρους, ἀλλὰ ἦταν προικισμένοι μὲ κατανόηση καὶ σοφία : ὁ Νίγκερος ἀπὸ τὴν Περαία, ὁ Σύλας ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Ἐσσαῖος»*.

Ἡ ὑπόθεση, πὼς ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ἰησοῦ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταρσίας του εἶναι, ἑπομένως, ὄχι ἁπλῶς ἡ μοναδικὴ ἐκδοχὴ ποὺ κάνει κατανοητοὺς τοὺς διάφορους ὑπαινιγμοὺς τῶν Εὐαγγελίων, ἀλλὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὴ φύση τοῦ χρόνου καὶ τόπου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε ὁ Ἰησοῦς μέχρι καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, οἱ ταραχὲς στὰ μέρη αὐτὰ δὲν σταμάτησαν ποτέ. Οἱ ὁδομαχίες ἦταν κάτι τὸ συνηθισμένο, ὅπως καὶ οἱ ἐκτε-

---

* Ἑβραϊκὸς πόλεμος, III, 2, 1.

λε εις μεμονωμένων ἐπαναστατῶν. Μιὰ παρόμοια ὁδομαχία, ἀπὸ μέρους μιᾶς μικρῆς ὁμάδας προλεταρίων καὶ ἡ σὲ συνέχεια σταύρωση τοῦ ἀρχηγοῦ τους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν πάντα ἐπαναστατικὴ Γαλιλαία, θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε δημιουργήσει πολὺ βαθειὰ ἐντύπωση στοὺς ἐπιζήσαντες, ποὺ εἶχαν πάρει μέρος σ' αὐτήν, χωρὶς νὰ σημαίνει ἀναγκαστικὰ αὐτό, πὼς οἱ ἱστορικοὶ θὰ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ προσέξουν ἰδιαίτερα τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, ποὺ ἐξ ἄλλου καθημερινὰ παρατηρούνταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα.

Παίρνοντας ὑπ' ὄψη τὴν ἐπαναστατικὴ ἀνησυχία ποὺ κυριαρχοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σ' ὅλον τὸν Ἑβραϊσμό, ἡ αἵρεση ποὺ ἀναφάνηκε ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένη ἐπανάσταση, θὰ κέρδιζε στὴν προπαγάνδα, τονίζοντάς την ἐπανειλημμένα ὥστε νὰ καθιερώνονταν πιὰ σὰν παράδοση, καὶ στὴν πορεία ὑπερβάλλοντας καὶ διακοσμώντας ἀκόμα περισσότερο τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ ἥρωά της.

Ἡ κατάσταση ὅμως ἄλλαξε μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Μαζὶ μὲ τὴν Ἑβραϊκὴ κοινότητα ἐξαφανίσθηκαν καὶ τὰ τελευταῖα ἴχνη τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπολίτευσης στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ σταμάτησαν καὶ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς Ρωμαίους.

Στοὺς δύο αἰῶνες, ἀπὸ τοὺς Μακκαβαίους μέχρι τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τὸν Τίτο, ἡ λεκάνη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου βρίσκονταν σὲ συνεχῆ ἀναβρασμό. Τὸ ἕνα καθεστὼς ἔπεφτε ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ ἕνα ἔθνος πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔχανε τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ τὴν κυρίαρχη θέση του. Ἡ δύναμη, ποὺ ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, προκάλεσε ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπαναστάσεις, ἡ Ρωμαϊκὴ κοινοπολιτεία, κατακομματιάσθηκε ἀπὸ τὶς πιὸ θυελλώδικες ἐσωτερικὲς ταραχὲς τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀπὸ τοὺς Γράκχους μέχρι τὸν Βεσπασιανό, ταραχὲς ποὺ εἶχαν τὴν πηγή τους στὶς στρατιὲς καὶ στοὺς στρατηγούς τους.

Τὰ χρόνια αὐτά, ἦταν μιὰ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀναμονὴ ἑνὸς Μεσσία, ὅλο καὶ ἐντείνονταν, καὶ σταθεροποιοῦνταν περισσότερο. Στὸ διάστημα αὐτό, καμμιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση δὲν φαίνονταν νὰ εἶναι λίγο σταθερή. Ὅλες τους, φαίνονταν ἀρκετὰ προσωρινές, ἐνῶ μιὰ πολιτικὴ ἐπανάσταση ἦταν κάτι τὸ ἀ-

ναπόφευκτο, κάτι ποὺ τὸ περίμεναν πάντα. Κι' ὅλα αὐτὰ τέλειωσαν μὲ τὸν Βεσπασιανό. Ἐπὶ Βεσπασιανοῦ, ἡ στρατιωτικὴ μοναρχία, ἀπέκτησε τελικὰ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, ποὺ χρειάζονταν ἕνας αὐτοκράτορας γιὰ νὰ κάνει ὁποιοδήποτε ἀνταγωνισμὸ ἀδύνατο, δηλαδή,ἀφαιροῦσε τὴν δυνατότητα ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἀνταγωνιστή, νὰ ἐξαγοράσει τὴν εὔνοια τῶν στρατιωτῶν. Κι' ἔτσι, γιὰ πολὺν καιρό, στείρεψε καὶ ἡ πηγὴ τῶν συνεχῶν στρατιωτικῶν πραξικοπημάτων.

Κι' ἔτσι, ἄρχισε ὁ «χρυσὸς αἰώνας» τῆς Αὐτοκρατορίας, μιὰ γενικὴ κατάσταση ἐσωτερικῆς εἰρήνης, ποὺ διατηρήθηκε πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, ἀπὸ τὸν Βεσπασιανὸ (69) ὡς τὸν Κόμμοδο (180). Ἂν κατὰ τοὺς δύο προηγούμενους αἰῶνες, οἱ ταραχὲς ἀποτελοῦσαν τὸν κανόνα, στὸν αἰῶνα αὐτὸν ἀντίθετα κανόνας ἦταν ἡ ἡσυχία. Οἱ πολιτικὲς ἀλλαγές, ποὺ ἦταν πρὶν ἕνα φυσιολογικὸ πρᾶγμα, τώρα κατάντησαν κάτι τὸ ἀφύσικο. Ἡ ὑποταγὴ στὴν Αὐτοκρατορικὴ δύναμη, ἡ ὑπομονητικὴ πειθαρχικότητα, τώρα ἔπαιρνε τὴν μορφή, ὄχι ἁπλῶς τοῦ σύμβουλου σύνεσης γιὰ τοὺς δειλούς, ἀλλὰ προωθοῦσε βαθειὲς ρίζες, σὰν μιὰ ἠθικὴ ὑποχρέωση.

Αὐτό, φυσικά, εἶχε τὴν ἐπίδρασή του καὶ στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα. Δὲν τοὺς χρειάζονταν πιὰ ὁ Μεσσίας τῆς ἀνταρσίας, μιὰ καὶ εἶχε ἱκανοποιήσει τὴν Ἑβραϊκὴ σκέψη. Ἡ ἴδια ἡ ἠθική τους σκέψη ἐξεγείρονταν τώρα ἐνάντια σὲ κάτι τὸ παρόμοιο. Μὲ ὅμως καὶ εἶχαν συνηθίσει νὰ λατρεύουν τὸν Ἰησοῦ σὰν Θεό τους, τὸ συμπύκνωμα ὅλων τῶν ἀρετῶν, ἡ ἀλλαγὴ ποὺ ἐπακολούθησε, δὲν πῆρε τὴν μορφὴ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ προσώπου τοῦ ἀντάρτη Ἰησοῦ καὶ τῆς ἀντικατάστασής του ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ εἰκόνα μιᾶς ἄλλης διαφορετικώτερης προσωπικότητας, ποὺ θὰ ταίριαζε καλύτερα στὶς καινούργιες συνθῆκες. Ἀντίθετα, ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα, ἀφαιροῦσε συστηματικὰ κάθε τι τὸ ἀντάρτικο ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ Ἰησοῦ, ἀλλάζοντας τὸν ἀντάρτη Ἰησοῦ, σὲ πρόσωπο βασανισμένο, ποὺ θανατώθηκε, ὄχι γιατὶ εἶχε γίνει κάποια ἀνταρσία, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο γιατὶ ἦταν ἀπερίσκεπτα καλὸς καὶ ἅγιος—θῦμα ὕπουλων καὶ ἐγκληματικῶν δυνάμεων.

Εὐτυχῶς, ποὺ οἱ διάφορες ἀναθεωρήσεις, ἔχουν γίνει κατὰ τέσο χοντροφτιαγμένο τρόπο, ὥστε ἀκὸ κάτω νὰ προβάλουν τὰ

ἀρχικὰ χρώματα καὶ νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ βγάλει κανεὶς συμπέρασμα γιὰ τὴν ὅλη εἰκόνα. Κι' ἀκριβῶς, ἐπειδὴ τὰ κατάλοιπα αὐτά, δὲν ταιριάζουν μὲ τὶς κατοπινὲς ἀναθεωρήσεις, μποροῦμε στὰ σίγουρα νὰ βγάλουμε τὰ συμπεράσματά μας, πὼς πρόκειται γιὰ ἀποσπάσματα μιᾶς προηγούμενης, ἀληθινῆς ἀφήγησης.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ—ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις, ποὺ μέχρι τώρα ἔχουμε μελετήσει—ἡ εἰκόνα τοῦ Μεσσία, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, συνέπιπτε πέρα γιὰ πέρα, μὲ τὴν ἀρχικὴ Ἑβραϊκὴ ἀντίληψη. Καὶ ἦταν μόνο ἡ κατοπινὴ Χριστιανικὴ κοινότητα, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτήν. Πάντως ἡ εἰκόνα, ποὺ εἶχε ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα γιὰ τὸν Μεσσία, διαφέρει ἀπόλυτα σὲ δυὸ σημεῖα ἀπὸ τὸν Ἑβραῖο Μεσσία ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς.

δ) Ἡ ἀνάσταση τοῦ Ἐσταυρωμένου.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, ὅὲν ὑπῆρχε ἔλλειψη ἀπὸ Μεσσίες καὶ μάλιστα στὴν Γαλιλαία, ὅπου συνεχῶς παρουσιάζονταν προφῆτες καὶ ἀρχηγοὶ συμμοριῶν, ποὺ κήρυτταν, πὼς αὐτοὶ εἶναι οἱ σωτῆρες, οἱ χρισμένοι ἀπὸ τὸ Θεό. Ἂν ὅμως ἕνας ἀπ' αὐτοὺς νικοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς Ρωμαίους, συλλαμβάνονταν καὶ σταυρώνονταν ἢ σφάζονταν, καὶ ἀμέσως τερματίζονταν ὁ ρόλος του σὰν Μεσσία, γιατὶ στὴν περίπτωση αὐτή, θεωροῦνταν πιὰ σὰν ψεύτικος προφήτης καὶ ψεύτικος Μεσσίας. Καὶ τὸ συμπέρασμα ἔβγαινε, πὼς ὁ πραγματικὸς Μεσσίας ἔπρεπε νὰ ἀναμένόταν.

Ἡ Χριστιανικὴ ὅμως κοινότητα, ἐπέμενε στὸν πρωταγωνιστή της. Καὶ γι' αὐτὴν ἀκόμα, εἶναι ἀλήθεια, ὁ Μεσσίας πρόκειται νὰ ἔλθει μέσα σ' ὅλη του τὴν ὅόξα. Ἀλλὰ ὁ Μεσσίας αὐτός, δὲν θὰ εἶναι κανένας ἄλλος ἀπὸ τὸν Μεσσία, ποὺ εἶχε ἔλθει, αὐτὸν ποὺ τὸν σταύρωσαν καὶ ποὺ τρεῖς μέρες μετὰ τὸν θάνατό του ἀναλήφθηκε στοὺς οὐρανούς, ἀφοῦ προηγούμενα ἀποκαλύφθηκε στοὺς ὀπαδούς του.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή, ἦταν ἰδιομορφία τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας. Ἀπὸ ποῦ ὅμως προῆλθε;

Σύμφωνα μὲ τὴν πρωτόγονη Χριστιανικὴ ἄποψη, τὸ θαῦμα τῆς ἀνάστασης τοῦ Ἰησοῦ, τὴν τρίτη μέρα μετὰ τὴν σταύρωσή του, ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἀπέδειχνε τὴν θεία του φύση καὶ δικαίωνε τὴν ἀπαντοχὴ τῆς ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τοὺς Οὐρανούς. Καὶ μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό, ἔχουν φθάσει καὶ οἱ θεολόγοι ἀκόμα σήμερα. Φυσικά, ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι «ἐλευθερόφρονες», δὲν καταλαβαίνουν τὴν ἀνάσταση στὴν κυριολεξία της. Κατὰ τὴν γνώμη τους, ὁ Ἰησοῦς, δὲν ἀναστήθηκε πραγματικά, ἀλλὰ οἱ μαθητές του πίστεψαν, πὼς τὸν εἶδαν μετὰ θάνατο σὲ κατάσταση ἔκστασης. καὶ ἀπ' αὐτὸ συμπέραναν καὶ γιὰ τὴν θεϊκή του φύση.

«Ἀκριβῶς, ὅπως ὁ Παῦλος εἶδε τὴν οὐράνια ὀπτασία τοῦ Χριστοῦ στὸν δρόμο, πηγαίνοντας πρὸς τὴν Δαμασκὸ καὶ ὅταν βρίσκονταν σὲ μιὰ κατάσταση ἔκστασης, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ σκεφθοῦμε καὶ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ, ποὺ πρωτοαποκαλύφθηκε στὸν Πέτρο,—δηλαδὴ πρόκειται γιὰ μιὰ πνευματικὴ ἐμπειρία, ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθεῖ σὰν ἕνα ἀκατάληπτο θαῦμα, ἀλλὰ σὰν κάτι ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθεῖ ψυχολογικὰ καὶ σύμφωνα μὲ πολλὲς ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις ἀπὸ ἄλλες περιόδους... Ἀλλὰ ἀπὸ διάφορες ἄλλες ἀναλογίες προκύπτει, ὅτι ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τῆς ἐνδόμυχης ἐμπνευσης,δὲν περιορίζονταν μόνο στὸν Πέτρο.ἀλλὰ σύντομα ἐπαναλήφθηκε καὶ σὲ ἄλλους μαθητές. καὶ μάλιστα ἀκόμα καὶ σὲ ὁλόκληρες συγκεντρώσεις πιστῶν ... Κι' ἔτσι, διαπιστώνουμε τὴν ἱστορικὴ βάση γιὰ τὴν πίστη τῶν μαθητῶν στὴν ἀνάσταση, ποὺ ἀρχικὰ ἐκφράζονταν μὲ ἐκστασιακὲς καὶ ὀπτασιακὲς ἐμπειρίες ἀτόμων, γιὰ νὰ ἐξαιωθεῖ ὅμως ἀργότερα σὰν πεποίθηση σὲ ὅλους, οἱ ὁποῖοι πίστευαν πὼς εἶδαν τὸν σταυρωμένο τους Κύριο νὰ ζεῖ πάλι καὶ ν' ἀνεβαίνει στὰ Οὐράνια, μὲ ὅλη του τὴν μεγαλοπρέπεια. Μέσα σ' ἕνα κόσμο θαυμάτων, ἡ φαντασία ἔπλεξε τὸ χαλί, ποὺ ἡ ψυχὴ ἀργότερα τὸ γέμισε καὶ τὸ κίνησε. Ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἀνάστασης αὐτῆς τοῦ Ἰησοῦ, στὴν πίστη τους, δὲν ἦταν στὸ βάθος τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἀνεξίτηλη ἐντύπωση τῆς προσωπικότητάς του πάνω τους. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη τους σ' αὐτόν, ἦταν δυνατότερα καὶ ἀπὸ τὸν θάνατο. Τὸ

θαῦμα αὐτὸ τῆς ἀγάπης, κι' ὄχι τὸ θαῦμα τῆς παντοδυναμίας. ἐπρετέλεσε τὴν βάση γιὰ τὴν ἀνάσταση τῆς πίστης τῆς πρωτόγονης χριστιανικῆς κοινότητας στὴν ἀνάσταση. Πάντως, ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῶν ἁπλῶν ἔντονων αἰσθημάτων καὶ ἡ νεοξυπνημένη ἐμπνευσμένη πίστη προχωροῦσε σὲ δράση. Οἱ μαθητές, θεωροῦσαν ἀποστολή τους νὰ μεταδώσουν τὰ νέα στοὺς συμπατριῶτες τους, πὼς ὁ Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος, τὸν ὁποῖο παρέδωσαν στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ, ἦταν ὁ Μεσσίας, ποὺ ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν σταλμένος ἀπὸ τὸν Θεό, ποὺ τὸν ἀνέστησε καὶ τὸν ἀνέλαβε στοὺς οὐρανούς, ἀπὸ ὅπου πρόκειται σύντομα νὰ γυρίσει, γιὰ νὰ ἐγκαινιάσει τὴν δόξα τοῦ Μεσσία πάνω στὴν γῆ»*.

Σύμφωνα, λοιπόν μ' αὐτά, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδώσουμε τὴν διάδοση τῆς πίστης τῆς πρωτόγονης Χριστιανικῆς κοινότητας στὸν Μεσσία, καὶ κατὰ συνέπεια, κι' ἐλόκληρο τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο τοῦ Χριστιανισμοῦ, σὲ μιὰ ἀπάτη τῶν αἰσθήσεων, ἐνὸς μονάχα μικροῦ ἀριθμοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ, σὰν κάτι ἐντελῶς ἀδύνατο τὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους νὰ εἶχε δεῖ τὴν ὀπτασία τοῦ σταυρωμένου. Εἶναι ἐπίσης πιθανό, ἡ ὀπτασία αὐτὴ νὰ βρῆκε ὀπαδούς, μιὰ καὶ ἡ ἐποχὴ ἦταν τέτοια, κατ' ἐξοχὴν εὐκολόπιστη, ἐνῶ παράλληλο ὁ Ἰουδαϊσμός, ἦταν βαθειὰ διαποτισμένος ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἀνάσταση. Ἡ ἔγερση τῶν νεκρῶν, δὲν θεωροῦνταν κάτι τὸ ἀκατανόητο. Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε κι' ἄλλα παραδείγματα σ' αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω.

Στὸ κατὰ Ματθαῖο Εὐαγγέλιο (10, στιχ. 8), ὁ Ἰησοῦς, προκαθορίζει τὶς πράξεις τῶν ἀποστόλων : «Ἀσθενοῦντας θεραπεύετε, λεπροὺς καθαρίζετε, νεκροὺς ἐγείρετε, δαιμόνια ἐκβάλλετε». Κι' ἔτσι, ἡ ἔγερση τῶν νεκρῶν ἐμφανίζεται, σὰν κάτι τὸ ἁπλὰ πραγματοποιήσιμο, σὰν καθημερινὴ ἀπασχόληση τῶν ἀποστόλων, ὅπως καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀρρώστων. Καὶ προειδοποιοῦνται νὰ μὴ ἀμείβωνται γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους. Ὁ Ἰησοῦς ἢ μᾶλλον ὁ συγγρα-

---

* O. Pfleiderer, Die Entstehung des Christentums, 1907, P. 112 F.

φίας τοῦ Εὐαγγελίου, ἑπομένως κρίνει πὼς εἶναι δυνατὸ ν' ἀ-σχολεῖται κανεὶς μὲ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν μὲ ἀμοιβή, σὰν αὐτὸ νὰ ἦταν ἐπάγγελμά του.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνάστασης. Ὁ τά-φος τοῦ Ἰησοῦ φυλάγεται ἀπὸ στρατιῶτες, γιὰ νὰ μὴ μπορέσουν νὰ κλέψουν οἱ μαθητές του τὸ σῶμα καὶ διαδώσουν τὴν ἱστορία, ὅτι σηκώθηκε ξανά. Ἀλλά, μέσα σὲ ἀστραπὲς καὶ σεισμούς, κυ-λᾶ ἡ πέτρα ἀπὸ τὸν τάφο καὶ ὁ Ἰησοῦς σηκώνεται.

«Τινὲς τῶν φυλάκων, ἐλθόντες εἰς τὴν πόλιν, ἀνήγγειλαν πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς, πάντα τὰ γενόμενα. Καὶ συναχθέντες μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, καὶ συμβουλευθέντες, ἔδωκαν εἰς τοὺς στρατιώ-τας ἀργύρια ἱκανά, λέγοντες. Εἴπατε, ὅτι οἱ μαθηταί αὐτοῦ ἐλ-θόντες διὰ νυκτός, ἔκλεψαν αὐτόν, ἐνῶ ἡμεῖς ἐκοιμώμεθα, καὶ ἐὰν ἀκουσθῇ τοῦτο ἐνώπιον τοῦ ἡγεμόνος, ἡμεῖς θέλομεν πείσει αὐτόν, καὶ ὑμᾶς θέλομεν κάμει ἀμερίμνους. Ἐκεῖνοι δὲ λαβόντες τὰ ἀργύρια, ἔπραξαν ὡς ἐδιδάχθησαν. Καὶ διεφημίσθη ὁ λόγος οὗτος παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις μέχρι τῆς σήμερον» (28, στίχ. 11 καὶ σων.).

Κι' ἔτσι, οἱ Χριστιανοὶ αὐτοὶ εἶχαν τὴν ἰδέα, ὅτι ἡ ἀνά-σταση ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ εἶχε πεθάνει καὶ εἶχε ταφεῖ ἐδῶ καὶ τρεῖς ἡμέρες, θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε κάμει τόσο μικρὴ ἐντύπωση στοὺς αὐτόπτες μάρτυρες, ὥστε μιὰ γενναία δωροδοκία, θὰ ἦ-ταν ἀρκετή, ὄχι μόνο νὰ κρατήσουν γιὰ πάντα κλειστὰ τὰ στό-ματά τους, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς πείσει νὰ διαδώσουν τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Θὰ πρέπει νὰ ὁμολογοῦμε σὰ δεδομένο, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τέτοιων ἀπόψεων σὰν αὐτῶν ποὺ ἐκφράζονται στὰ Εὐαγγέλια πίστευαν στὸ μῦθο τῆς ἀνάστασης χωρὶς νὰ τὸν ἀμφισβητοῦν.

Ἀλλὰ δὲν τελειώνει σ' αὐτὸ ἡ ἱστορία. Ἡ εὐκολοπιστία καὶ ἡ ἀπιστοσύνη αὐτὴ στὴν δυνατότητα τῆς ἀνάστασης, δὲν ἦταν κάτι τὸ ἰδιόμορφο γιὰ τὶς Χριστιανικὲς κοινότητες. Ἦταν κάτι τὸ κοι-νὸ γιὰ ὅλο τὸν Ἑβραϊσμὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ Ἰουδαϊσμὸς περίμενε τὸν Μεσσία. Καὶ γιατί οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν μόνο τὴν ὀπτασία τῆς ἀνάστασης τοῦ Μεσσία τους; Γιατί δὲν σκέφθηκαν γι' αὐτὴν οἱ ὀπαδοὶ κάποιου ἄλλου Μεσσία, ἀπὸ τοὺς

πολλούς, πού τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχαν τὴν τύχη τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου ;

Οἱ θεολόγοι μας, θὰ ἀπαντήσουν, ὅτι τὸ γεγονὸς θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδοθεῖ στὴν ἰδιαίτερα βαθειὰ ἐντύπωση, πού δημιουργοῦσε ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ, μιὰ ἐντύπωση, πού κανεὶς ἄλλος Μεσσίας δὲν εἶχε δημιουργήσει. Ἐνάντια στὸν ἰσχυρισμὸ αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀντιπαραταχθεῖ τὸ γεγονός, πὼς ἡ δράση τοῦ Ἰησοῦ. πού ἐξ ἄλλου ἔζησε λίγο, πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὶς μάζες ἔτσι, ὥστε οἱ σύγχρονοί του, νὰ μὴν τὸν ἔχουν προσέξει. Ἀντίθετα, ἄλλοι Μεσσίες πάλαιψαν ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους πολὺ περισσότερο καὶ κατὰ καιροὺς εἶχαν κερδίσει καὶ μεγάλες νίκες ἐνάντιά τους, πού σημειώθηκαν μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Θὰ ἔκαναν οἱ Μεσσίες αὐτοὶ λιγώτερη ἐντύπωση ; Ἀλλά, ἂς ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ Ἰησοῦς, δὲν μποροῦσε νὰ τραβήξει τὶς μάζες, ἀλλά, ὅτι ἡ δύναμη τῆς προσωπικότητάς του ἄφησε ἀσβηστη τὴν μνήμη του στοὺς λίγους ὀπαδούς του. Αὐτὸ ὅμως, θὰ ἐξηγοῦσε γιατὶ ἡ πίστι στὸν Ἰησοῦ, ἦταν τόσο ἐντονη στοὺς προσωπικούς του φίλους, ὄχι ὅμως γιατὶ εἶχε τόσο προπαγανδιστικὴ δύναμη μέσα στὸν λαό, πού δὲν ἤξερε εἴποτε γι' αὐτὸν καὶ πού σ' αὐτὸν δὲν εἶχε καμμιὰ ἐπίδραση ἡ προσωπικότητά του. Καὶ ἐὰν ἦταν μόνο ἡ προσωπικὴ ἐντύπωση πού ἔκανε ὁ Ἰησοῦς, πού δημιουργοῦσε τὴν πίστη στὴν ἀνάστασή του καὶ τὴν θεϊκὴ του ἀποστολή, τότε ἡ πίστη αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀδυνατίζει ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδούς του ὅσο οἱ προσωπικές τους ἀναμνήσεις, θὰ ἀδυνάτιζαν καὶ οἱ γραμὲς αὐτῶν πού τὸν γνώριζαν προσωπικά, θὰ ἀραίωναν.

Ξέρουμε, πὼς οἱ ἀπόγονοι, δὲν πλέκουν στεφάνια γιὰ τοὺς μίμους. Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ σ' ἄλλα σημεῖα, ὁ ἠθοποιὸς καὶ ὁ ἱερωμένος, ἔχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὸν ἠθοποιό, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ καὶ γιὰ τὸν ἱερέα, ἐὰν περιορίζεται μόνο στὸ κήρυγμα κι' ἐργάζεται μόνο μέσω τῆς προσωπικότητάς του χωρὶς ν' ἀφήνει πίσω του ἔργα, πού ξεπερνοῦν τὸ πρόσωπό του. Ὅσο κι' ἂν εἶναι συγκινητικὲς ἢ προτρεπτικὲς οἱ προσευχές του, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα πάνω σὲ ἀνθρώπους, πού δὲν τὶς ἀκούουν ἢ πού ξέρουν γι' αὐτὲς κάτι μόνο ἐξ ἀκοῆς. Τὸ πρόσωπό του τοὺς ἀφήνει ἀδιάφορους, δὲν μπορεῖ νὰ κινήσει τὴν φαντασία τους.

Κανένας δὲν ἀφίνει πίσω του τὴν μνήμη τῆς προσωπικότητάς του καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κύκλο αὐτῶν ποὺ τὸν γνώριζαν, ἐκτὸς ἂν ἀφήσει κάποιο ἔργο, ποὺ νὰ δημιουργεῖ κάποια ἐντύπωση πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του, ἕνα ἔργο τέχνης, σὰν μέγαρο, πίνακα, κομμάτι μουσικῆς, ἢ ποίημα, ἢ ἕνα ἐπιστημονικὸ κατόρθωμα, μιὰ τακτοποιημένη σειρὰ ὑλικῶν, μιὰ θεωρία, μιὰ ἐφεύρεση ἢ ἀνακάλυψη, ἢ ἕνα πολιτικὸ ἢ κοινωνικὸ θεσμὸ ἢ μιὰ ὀργάνωση κάποιου εἴδους, ποὺ προκάλεσε ἢ ποὺ στὴν δημιουργία της καὶ στὴν ἀνόρθωσή της πῆρε διακεκριμένο μέρος.

Ὅσο τὸ ἔργο αὐτὸ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ λειτουργεῖ, θὰ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ ἐνδιαφέρον στὴν προσωπικότητα τοῦ δημιουργοῦ του. Ἐὰν δὲ πάλι, μιὰ τέτοια δημιουργία περάσει ἀπαρατήρητη στὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ ἀρχίσει ν' ἀποκτᾶ σημασία μετὰ τὸν θάνατό του, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μὲ τὶς ἀνακαλύψεις, τὶς ἐφευρέσεις καὶ τὶς ὀργανώσεις, τότε εἶναι δυνατὸ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον στὴν προσωπικότητα, στὸν δημιουργὸ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ν' ἀρχίσει μόνο μετὰ τὸν θάνατό του καὶ νὰ συνεχίζει νὰ αὐξάνει. Ὅσο λιγώτερο τὸν εἶχαν προσέξει στὴν ζωή του, ὅσο λιγώτερα εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν προσωπικότητά του, τόσο περισσότερο φουντώνει ἡ φαντασία, κι' ἂν ἡ δημιουργία του εἶναι μεγάλη, τόσο περισσότερα ἀνέκδοτα λέγονται γι' αὐτὸν καὶ περισσότεροι μῦθοι πλάθονται γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομά του. Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ βρεῖ τὶς αἰτίες, ποὺ ψάχνει σὲ κάθε κοινωνικὸ γεγονὸς — καὶ σὲ κάθε φυσικὸ γεγονός ἀκόμα — , γιὰ τὸ δραστήριο πρόσωπο — δημιουργό του, εἶναι τόσο μεγάλη, ποὺ τείνει νὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους, νὰ πλάθουν τὸν πρωτεργάτη κάθε δημιουργίας μεγάλης σημασίας, ἢ νὰ τὸν συνδυάζουν μὲ κάποιο πατροπαράδοτο ὄνομα, ἂν τὸ ὄνομα τοῦ πραγματικοῦ πρωτεργάτη ἔχει ξεχασθεῖ ἢ ἀκόμα, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, ἡ ἀνακάλυψη νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα κοινῶν προσπαθειῶν τόσο πολλῶν ἀνθρώπων, ὥστε νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ ὀνομάσει κανεὶς κάποιον, σὰν τὸν συγκεκριμένο πρωτεργάτη.

Ἡ αἰτία, ποὺ ἡ καρριέρα τοῦ Ἰησοῦ σὰν Μεσσία δὲν τέλειωσε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως τῶν Ἰούδα, Θευδᾶ καὶ ἄλλων Μεσσιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δὲν βρίσκεται στὴν προσωπικότητά του

ἀλλὰ στὸ ἔργο, ποὺ εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸ ὄνομά του. Ἡ φανατικὴ πίστη στὴν προσωπικότητα τοῦ προφήτη, ἡ δίψα γιὰ θαύματα, ἡ ἔκσταση, ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση — ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ βρεθοῦν ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς καὶ τῶν ἄλλων Μεσσιῶν, ὅπως καὶ τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ αἰτία, ποὺ ξεχώρισαν ἕναν ἀνάμεσα ἀπ' ὅλους, δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται σὲ ὅτι ἔχουν ὅλοι τους κοινό. Οἱ θεολόγοι, ἀκόμα καὶ κεῖνοι ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν μεγαλύτερη ἐλευθερία τους στὴ σκέψη, ποτὲ δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἐκδοχή, πὼς κι' ἂν ἀκόμα ἀγνοήσουμε ὅλα τὰ θαύματα, ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἰησοῦ, ὁ ἴδιος συνεχίζει νὰ παρεμένει ἕνα θαῦμα, ἕνας ὑπεράνθρωπος, ποὺ παρόμοιό του δὲν ἔχει γνωρίσει ἡ ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν μποροῦμε νὰ παραδεχθοῦμε τὸ θαῦμα αὐτό. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ μόνη διαφορὰ ποὺ ἀπομένει, ἀνάμεσα στὸν Ἰησοῦ καὶ στοὺς ἄλλους Μεσσίες, εἶναι ὅτι οἱ ἄλλοι δὲν ἄφησαν τίποτε πίσω τους, ποὺ σ' αὐτὸ νὰ συνέχιζαν οἱ προσωπικότητές τους νὰ ζοῦν, ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς ἄφησε γιὰ κληρονομιὰ μιὰ ὀργάνωση μὲ θεσμοὺς ἐξαιρετικὰ προσαρμοσμένους, νὰ συγκρατοῦν τοὺς ὀπαδούς του ἑνωμένους καὶ νὰ προσηλυτίζουν καὶ νέους.

Οἱ ἄλλοι Μεσσίες, δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο, ἀπὸ τὸ νὰ συγκεντρώνουν γύρω τους ὁμάδες γιὰ μιὰ ἐξέγερση κι' ὅταν νικοῦνταν νὰ σκορπίζουν. Ἐὰν ὁ Ἰησοῦς, δὲν εἶχε κάνει τίποτε περισσότερο ἀπ' αὐτό, τότε τὸ ὄνομά του θὰ εἶχε ἐξαφανισθεῖ χωρὶς ν' ἀφήσει οὔτε ἴχνος ἔπειτα ἀπὸ τὸ κάρφωμά του στὸν σταυρό. Ἀλλὰ ὁ Ἰησοῦς, δὲν ἦταν ἁπλῶς ἕνας ἀντάρτης, ἦταν κι' ὁ ἀντιπρόσωπος καὶ πρωταγωνιστής, καὶ ἴσως κι' ὁ ἱδρυτὴς, μιᾶς ὀργάνωσης ποὺ ἐπέζησε κι' ἔπειτα ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ συνέχισε νὰ δοναμώνει ὅλο καὶ περισσότερο.

Ἡ πατροπαράδοτη ἐκδοχή, εἶναι ὅτι ἡ κοινότητα τοῦ Χριστοῦ ὠργανώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους μόνο μετὰ τὸν θάνατό του. Τίποτε ὅμως δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ἀπίθανη αὐτὴ ἐκδοχὴ κι' ὄχι μιὰν ἄλλη, κατὰ τὴν ὁποία, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ οἱ ὀπαδοί του εἰσήγαγαν κάτι τὸ ἐντελῶς καινούργιο στὴ διδασκαλία του, κάτι ποὺ δὲν θὰ τὸ εἶχε κἂν ὑπ' ὄψη του ἢ δὲν θὰ τὸ εἶχε θελήσει, καὶ ὅτι ἀκόμα ἄνθρωποι παὼ μέχρι τότε δὲν εἶχαν ὀργανωθεῖ μπῆκαν στὴν

όργάνωση, ποὺ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε φαντασθεῖ, καὶ μάλιστα, τὴν στιγμὴ ἀκριβῶς μιᾶς ἤττας, ποὺ ἦταν ἱκανὴ νὰ διαλύσει μιὰ γερὴ όργάνωση. Κρίνοντας ἀνάλογα, ἀπὸ ἄλλες παρόμοιες όργανώσεις, ποὺ οἱ ἀρχές τῆς συγκρότησης τους εἶναι καλύτερα γνωστές, θὰ βρισκόμαστε πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀλήθεια ἂν παραδεχόμασταν, πὼς κομμουνιστικὲς όργανώσεις ἀμοιβαίας βοηθείας, ἀνάμεσα στοὺς προλετάριους τῆς Ἱερουσαλήμ, μὲ χαρακτῆρα συγγενικὸ πρὸς τοὺς Μεσσίες, ὑπῆρχαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ καὶ πὼς ἕνας θαρραλέος προπαγανδιστὴς καὶ ἀντάρτης, μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπὸ τὴν Γαλιλαία, ἦταν ἁπλῶς ἕνας διακεκριμένος πρωταγωνιστὴς καὶ μάρτυράς τους.

Κατὰ τὸν Ἰωάννην, οἱ δώδεκα ἀπόστολοι εἶχαν κοινὸ ταμεῖο κι' ὅταν ζοῦσε ὁ Ἰησοῦς. Ἀλλὰ ὁ Ἰησοῦς ἀπαιτεῖ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος μαθητὴς συμβάλλει μὲ τὴν περιουσία του, καταθέτοντάς την στὸ κοινὸ ταμεῖο.

Οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων δὲν ἀναφέρουν πούθενά, πὼς οἱ ἀπόστολοι ὠργάνωσαν τὴν κοινότητα γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ. Τὴν συναντᾶμε όργανωμένη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ κάνει συγκεντρώσεις τῶν μελῶν της καὶ νὰ λειτουργεῖ κανονικά. Ὁ κομμουνισμός, στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ 2ο κεφάλαιο, στίχος 42 : «Καὶ ἐνέμενον ἐν τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων, καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. καὶ ἐν τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ἐν ταῖς προσευχαῖς». Δηλαδὴ συνέχιζαν τὰ προηγούμενα κοινὰ δεῖπνα καὶ ἄλλες κομμουνιστικὲς συνήθειες. Ἂν κάτι τὸ παρόμοιο εἶχε εἰσαχθεῖ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ, τότε ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν πολὺ διαφορετική.

Ἡ όργάνωση σὲ μιὰ κοινότητα, ἦταν ὁ δεσμὸς ἐκεῖνος, ποὺ κρατοῦσε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἰησοῦ ἑνωμένους καὶ μετὰ τὸν θάνατό του καὶ διατηροῦσε τὴν μνήμη τοῦ σταυρωμένου πρωταγωνιστὴ τους, ποὺ — σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση —, εἶχε κηρύξει τὸν ἑαυτό του Μεσσία. Ὅσο πιὸ μεγαλύτερη γίνονταν ἡ όργάνωση κι' ὅσο περισσότερο δυνάμωνε τόσο καὶ οἱ μάρτυρές της ἀπασχολοῦσαν περισσότερο τὴν σκέψη τῶν μελῶν της, ποὺ θὰ καὶ πιὸ πολὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαναστατοῦσαν ὅταν ἀκουγαν, πὼς ὁ σταυρωμένος Μεσσίας, δὲν ἦταν πραγματικός. Καὶ περισσότερο

θὰ ἐνοιωθαν τοὺς ἑαυτούς τους ἀναγκασμένους νὰ τὸν θεωροῦν σὰν τὸν γνήσιο, παρὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεσσία, ποὺ σύντομα θὰ ἔργονταν πάλι μὲ ὅλες του τὶς δόξες. Καὶ ὅσο θὰ ἐντείνονταν ἡ πίστη τους στὴν ἀνάσταση καὶ στὴν ἰδιότητα τοῦ σταυρωμένου σὰν Μεσσία τόσο καὶ ἡ ἀνάστασή του θὰ γινόταν τὸ σῆμα τῆς ὀργάνωσης ποὺ τοὺς ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ὅλων τῶν Μεσσιῶν. Ἂν ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση τοῦ σταυρωμένου Μεσσία, ἦταν δημιούργημα προσωπικῆς ἐντύπωσης, τότε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀδυνατίζει συνεχῶς καὶ σιγὰ - σιγὰ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλες ἐντυπώσεις, ὥσπου νὰ ἐξαφανισθεῖ μαζὶ μὲ κείνους, ποὺ προσωπικὰ γνώρισαν τὸν Ἰησοῦ. Ἂν ὅμως, ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση τοῦ σταυρωμένου ξεκινοῦσε ἀπὸ τ' ἀποτελέσματα, ποὺ εἶχε ἡ ὀργάνωσή του, τότε ἡ πίστη αὐτὴ θὰ δυνάμωνε καὶ θ' ἀκτινοβολοῦσε μαζὶ μὲ τὸ μεγάλωμα τῆς ὀργάνωσης. Κι' ὅσο λιγώτερες θετικὲς πληροφορίες ὑπῆρχαν γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ, τόσο λιγώτερο θὰ περιορίζονταν ἡ φαντασία τῶν πιστῶν του, ἀπὸ συγκεκριμένα γεγονότα.

Δὲν ἦταν ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση τοῦ σταυρωμένου, ποὺ δημιούργησε τὴν Χριστιανικὴ καινότητα καὶ τῆς ἔδωσε δύναμη, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο : ἡ ζωτικότητα τῆς καινότητας, δημιούργησε τὴν πίστη, στὴ συνεχῆ ζωὴ τοῦ Μεσσία.

Ἡ διδασκαλία τοῦ σταυρωμένου καὶ ἀναστημένου Μεσσία, δὲν περιεῖχε τίποτε, ποὺ νὰ ἦταν ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν Ἑβραϊκὴ σκέψη. Εἴδαμε, πὼς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν γεμάτη ἀπὸ σκέψη ὅτι ἡ μελλοντικὴ δόξα θὰ ἐξαγοράζονταν μόνο μὲ τὰ βάσανα καὶ τὸν θάνατο τῶν δικαίων, ἦταν κάτι ποὺ διεπότιζε ὁλόκληρη τὴν Ἑβραϊκὴ Μεσσιανικὴ φιλολογία, σὰν ἕνα φυσικὸ ἀποτέλεσμα τῆς δύσκολης θέσης τῶν Ἑβραίων.

Καὶ ἡ πίστη στὸν σταυρωμένο Μεσσία, θὰ ἦταν ἀρκετὸ νὰ ἦταν μιὰ ἁπλὴ παραλλαγὴ τῶν πολλαπλῶν ἐλπίδων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στὸν Μεσσία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἐφ' ὅσον, φυσικά, δὲν θὰ ἔρχονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό. Ἡ βάση αὐτή, ἡ ζωτικότητα τῆς κομμουνιστικῆς ὀργάνωσης τοῦ προλεταριάτου, ἦταν στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν εἰδικὴ μορφὴ τῶν ἐλπίδων στὸν Μεσσία, ποὺ εἶχαν οἱ κομμουνιστὲς προλετάριοι τῆς Ἱερουσαλήμ.

ε) Ὁ διεθνὴς σωτήρας.

Οἱ Μεσσιανικὲς ἐλπίδες τοῦ ὑπόλοιπου Ἑβραϊσμοῦ, ἦταν ἀποκλειστικὰ ἐθνικές, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ζηλωτῶν. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐλπίδων τους ἦταν : ὑποταγὴ τῶν ἄλλων ἐθνῶν στὴν παγκόσμια Ἑβραϊκὴ κυριαρχία, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀντικαταστήσει τὴν Ρωμαϊκὴ καὶ νὰ ἐκδικηθοῦν τὰ ἔθνη, ποὺ καταπίεζαν καὶ κακομεταχειρίζονταν τοὺς Ἑβραίους. Οἱ Μεσσιανικὲς ἐλπίδες τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας ἦταν διαφορετικές. Κι' αὐτοὶ ἦταν Ἑβραῖοι πατριῶτες καὶ ἐχθροὶ τῶν Ρωμαίων καὶ τὸ ἀποτίναξη κάθε ξένου ζυγοῦ, ἀποτελοῦσε τὴν προϋπόθεση γιὰ ὁποιαδήποτε λευτεριά, ἀλλὰ οἱ ὀπαδοὶ τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, ζητοῦσαν κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτό. Δὲν ἦταν μόνο ὁ ζυγὸς τῶν ξένων ἀρχόντων, ἀλλὰ ὁ ζυγὸς ὅλων τῶν ἀρχόντων, μαζὶ καὶ τῶν ντόπιων, ποὺ θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτιναχθεῖ. Καλοῦσαν κοντά τους, μόνο τοὺς κουρασμένους ἀπὸ τὴ δουλειὰ καὶ παραφορτωμένους ἀπὸ βάσανα. Ἡ μέρα τῆς κρίσης θὰ ἦταν μιὰ μέρα ἐκδίκησης, ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς δυνατούς.

Καὶ τὸ πιὸ ἔντονο πάθος τους δὲν ἦταν τὸ φυλετικό, ἀλλὰ τὸ ταξικὸ μῖσος. Καὶ σ' αὐτό, βρίσκονταν ὁ σπόρος τοῦ διαχωρισμοῦ ἀπὸ ὁλόκληρο τὸν ὑπόλοιπο Ἑβραϊσμό, ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὴν ἐθνική του ἑνότητα.

Ταυτόχρονα, ἔκλεινε μέσα του καὶ τὸν σπόρο τῆς προσέγγισις ὅλου τοῦ ἄλλου μὴ Ἑβραϊκοῦ κόσμου, ποὺ φυσικά, ἀπέχρουε τὴν Ἑβραϊκὴ ἰδέα γιὰ τὸν Μεσσία, μὲ τὴν ἐξυπακουόμενη ὑποταγὴ σ' αὐτούς. Τὸ ταξικὸ μῖσος ἐνάντια στοὺς πλούσιους καὶ ἡ προλεταριακὴ ἀλληλεγγύη, ἦταν ἰδέες παραδεκτές, ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους προλετάριους. Ἡ Μεσσιανικὴ ἐλπίδα, ποὺ ἔφτανε μέχοι καὶ τὴν σωτηρία τῶν φτωχῶν, ἦταν κάτι, ποὺ μὲ μεγάλη διάθεση, τὸ ἄκουγαν οἱ φτωχοὶ ὅλων τῶν ἐθνῶν. Ὁ κοινωνικὸς Μεσσίας, μποροῦσε νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὅπου ἕνας ἐθνικὸς Μεσσίας δὲν θὰ τὸ μποροῦσε. Θὰ μποροῦσε μόνο νὰ ἔβγαινε νικητὴς, ἀπὸ τὴν φοβερὴ καταστροφὴ

τῆς Ἑβραϊκῆς κοινοπολιτείας, ποὺ εἶχε φθάσει στὸ ἀποκορυφωμά της, μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ μόνο μέρος στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ μιὰ κομμουνιστικὴ κοινωνία ἦταν ἐκεῖνο, ὅπου εἶχε ἐδραιωθεῖ ἡ πίστη στὸν Μεσσία, ποὺ θὰ ἔρχονταν καὶ θὰ λύτρωνε ὅλους τοὺς καταπιεσμένους καὶ κατατρεγμένους. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, οἱ κομμουνιστικὲς αὐτὲς ὀργανώσεις, δὲν προχώρησαν περισσότερο ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι σύνδεσμοι ἀμοιβαίας βοήθειας. Ὑπῆρχε γενικὴ ἀνάγκη γιὰ τέτοιες κοινότητες—συνδέσμους, στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἀκόμα ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ., καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ αἰσθητή, ὅσο ἡ γενικὴ φτώχεια ἐντείνονταν καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τοῦ πατροπαράδοτου πρωτόγονου κομμουνισμοῦ ἐξαφανίζονταν. Ἀλλά, ὁ καχύποπτος δεσποτισμός, ἔβαλε τέρμα σὲ ὅλους τοὺς συνδέσμους. Εἴδαμε, πῶς ὁ Τραϊνός, φοβοῦνταν ἀκόμα κι' αὐτὲς τὶς ἐθελοντικὲς πυροσβεστικὲς ὁμάδες. Ὁ Καισαρ, εἶχε διαφυλάξει τὶς Ἑβραϊκὲς ὀργανώσεις, ἀλλὰ ἀργότερα, ἔχασαν κι' αὐτὲς τὴν προνομιακή τους θέση.

Ὁ μόνος τρόπος, ποὺ ἔμενε στὶς ὀργανώσεις ἀμοιβαίας βοήθειας γιὰ νὰ συνεχίσουν τὴν ὕπαρξή τους, ἦταν νὰ εἶναι παράνομες. Ποιός ὅμως, θὰ διακινδύνευε τὴ ζωή του γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ μικρὴ βοήθεια ἢ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἴσθημα τῆς ἀλληλεγγύης, σὲ μιὰ περίοδο, ὅπου τὸ πνεῦμα τῶν δημόσιων ὑποχρεώσεων εἶχε πιὰ ἐκλείψει; Κι' ἔ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὸ αἴσθημα στὸ κοινὸ καλὸ καὶ τὴν ἀφοσίωση στὴν κοινὴ ὑπόθεση, δὲν ἐκφράζονταν μὲ καμμιὰ μεγάλη καὶ ἐξιδανικευμένη ἰδέα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνανέωση τοῦ κόσμου, δηλαδή, τῆς κοινωνίας, κι' αὐτό, διὰ μέσου ἑνὸς Μεσσία. Στὸ μεταξύ, ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς συμφεροντολόγους προλετάριους, ποὺ τὶς ὀργανώσεις ἀλληλεγγύης τὶς ἔβλεπαν, σὰν μέσο προσωπικοῦ κέρδους, ἀντιστάθμιζαν τὸν κίνδυνο γιὰ τὸ ἄτομό τους, μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς προσωπικῆς ἀνάστασης, ποὺ θὰ συνοδεύονταν μὲ ἄφθονες ἀμοιβές. Αὐτή, ἦταν μιὰ σκέψη, ποὺ ὅὲν θὰ χρειάζονταν γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς διωκόμενους σὲ μιὰ ἄλλη περίοδο, ὅπου οἱ συνθῆκες θὰ παρακινοῦσαν ἔντονα τὰ κοινωνικὰ ἔνστικτα καὶ αἰσθήματα ἑνὸς

ἀτόμου, νὰ πάρει τὸν δρόμο ἐκεῖνο, ποὺ θὰ τὸν ὡδηγοῦσε σὲ μεγάλους κινδύνους, ἀκόμα καὶ στὸν θάνατο. Ἡ ἰδέα τῆς προσωπικῆς ἀνάστασης, εἶχε γίνει ἀπαραίτητη γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἑνὸς ἐπικίνδυνου ἀγῶνα, ἐνάντια σὲ πανίσχυρες κυβερνήσεις, σὲ μιὰ ἐποχή, ποὺ ὅλα τὰ κοινωνικὰ ἔνστικτα καὶ αἰσθήματα εἶχαν ἐξασθενήσει στὸν ἀνώτερο βαθμό, ἀπὸ μιὰ καλπάζουσα κοινωνικὴ ἀποσύνθεση, ὄχι μόνο στὶς ἄρχουσες τάξεις, ἀλλὰ κι' ἀνάμεσα στοὺς καταπιεζόμενους κι' ἐκμεταλλευόμενους.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν Μεσσία, μποροῦσε νὰ ριζωθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό, μόνο σὲ μιὰ μὲ κομμουνιστικὴ μορφὴ Χριστιανικὴ κοινότητα τοῦ σταυρωμένου Μεσσία. Καὶ μόνο μὲ τὴν πίστη στὸν Μεσσία καὶ στὴν ἀνάσταση, μποροῦσε μιὰ κομμουνιστικὴ ὀργάνωση νὰ ἐδραιωθεῖ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ σὰν παράνομος σύνδεσμος στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἑνωμένες οἱ δύο αὐτὲς ἰδέες—ὁ κομμουνισμὸς καὶ ἡ πίστη στὸν Μεσσία—ἔγιναν ἀκατάβλητες. Ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο εἶχε μάταια ἐλπίσει ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἀπὸ τὸν Μεσσία του, βασιλικῆς προέλευσης, τὸ πραγματοποίησε τὸ προλεταριᾶτο μὲ τὸν σταυρωμένο Μεσσία: ὑποδούλωσε τὴν Ρώμη, γονάτισε τοὺς Καίσαρες καὶ κατέκτησε τὸν κόσμο. Δὲν τὸν κατέκτησε ὅμως γιὰ τὸ προλεταριᾶτο. Στὴν πορεία τῆς νικηφόρας του ἐκστρατείας, ἡ προλεταριακή, κομμουνιστικὴ ὀργάνωση ἀλληλεγγύης, μετατράπηκε στὸν πιὸ ἰσχυρὸ μηχανισμὸ τοῦ κόσμου, μὲ σκοπὸ τὴν κυριαρχία καὶ τὴν ἐκμετάλλευση. Τὸ διαλεκτικὸ αὐτὸ προτσές, δὲν παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά. Ὁ σταυρωμένος Μεσσίας, δὲν ἦταν οὔτε ὁ πρῶτος, ἀλλὰ οὔτε κι' ὁ τελευταῖος κατακτητής, ποὺ τελειώνοντας, ἔστρεψε τὶς στρατιές του μὲ τὶς ὁποῖες ἐνίκησε, ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν δικό του λαό, ποὺ τὸν ὑποδούλωσε καὶ τὸν σκλάβωσε.

Ὁ Καίσαρ κι' ὁ Ναπολέων, ἦταν ἐπίσης ἀδημιουργήματα ἀπὸ δημοκρατικὲς νίκες.

3. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ

α) Ἡ προπαγάνδα ἀνάμεσα στοὺς εἰδωλολάτρες.

Δὲν ὑπάρχουν λόγοι γιὰ ν' ἀμφιβάλει κανεὶς στὰ ἀναφερόμενα στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, πὼς ἡ πρώτη κομμουνιστικὴ κοινότητα τοῦ Μεσσία εἶχε γίνει στὴν Ἱερουσαλήμ. Πάντως, σύντομα δημιουργήθηκαν κοινότητες καὶ σ' ἄλλες πόλεις μὲ Ἑβραϊκὸ προλεταριᾶτο. Ταξίδευαν πολλοὶ ἀνάμεσα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τ' ἄλλα μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας, ἴδίως στὸ ἀνατολικὸ μισό της τμῆμα, ἴσως γιατὶ πολλὲς ἑκατοντάδες χιλιάδες, ἴσως καὶ ἑκατομμύρια πιστῶν, πήγαιναν ἐκεῖ κάθε χρόνο. Καὶ πολλοὶ ἀδέκαροι ἀπατεῶνες, περιπλανιῶνταν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, παραμένοντας στὸ κάθε μέρος, ὅσο διαρκοῦσαν οἱ ἐλεημοσύνες. Οἱ ὁδηγίες, ποὺ ἔδωσε ὁ Ἰησοῦς στοὺς ἀποστόλους του, θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοηθοῦν ἀκριβῶς μέσα σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση τῶν πραγμάτων.

«Μὴ βαστάζετε βαλάντιον, μὴ σακκίον, μηδὲ ὑποδήματα· καὶ μηδένα χαιρετήσητε κατὰ τὴν ὁδόν. Εἰς ἣντινα δὲ οἰκίαν εἰσέρχησθε, πρῶτον λέγετε, Εἰρήνη εἰς τὸν οἶκον τοῦτον. Καὶ ἐὰν μὲν ἦναι ἐκεῖ υἱὸς εἰρήνης, θέλει ἀναπαυθῇ ἐπ' αὐτὸν ἡ εἰρήνη σας· εἰ δὲ μή, θέλει ἐπιστρέψει εἰς ἐσᾶς. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ οἰκίᾳ μένετε τρώγοντες καὶ πίνοντες τὰ παρ' αὐτῶν διδόμενα· διότι ὁ ἐργάτης εἶναι ἄξιος τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ· μὴ μεταβαίνετε ἐξ οἰκίας εἰς οἰκίαν. Καὶ εἰς ἣντινα πόλιν εἰσέρχησθε, καὶ σᾶς δέχωνται, τρώγετε τὰ παρατιθέμενα εἰς ἐσᾶς, καὶ θεραπεύετε τοὺς ἐν αὐτῇ ἀσθενεῖς, καὶ λέγετε πρὸς αὐτούς. Ἐπλησίασεν εἰς ἐσᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Εἰς ἣντινα ὅμως πόλιν εἰσέρχησθε, καὶ δὲν σᾶς δέχωνται, ἐξελθόντες εἰς τὰς πλατείας αὐτῆς, εἰπατε, Καὶ τὸν κο-

νιορτὸν ὅστις ἐκολλήθη εἰς ἡμᾶς ἐκ τῆς πόλεώς σας ἐκτινάσσομεν εἰς ἐσᾶς· πλὴν τοῦτο γινώσκετε, ὅτι ἐπλησίασεν εἰς ἐσᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Σᾶς λέγω ὲέ, ὅτι ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐλαφροτέρα θέλει εἶσθαι ἡ τιμωρία εἰς τὰ Σόδομα, παρὰ εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην». (Κατὰ Λουκᾶν, 10, στίχοι 4 μὲ 10).

Ἡ τελευταία ἀπειλή, ποὺ βάζει ὁ εὐαγγελιστὴς στὰ χείλη τοῦ Ἰησοῦ, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐκδικητικότητας τοῦ ζηλιάνου, ποὺ ἀπογοητεύθηκε στὶς ἐλπίδες, ποὺ εἶχε γιὰ ἐλεημοσύνη : θὰ ἤθελε νὰ ἔβλεπε ὁλόκληρη τὴν πόλη νὰ γίνεται παρανάλωμα τοῦ πυρός· κι' ὁ Μεσσίας θὰ φροντίσει γι' αὐτό, πρὸς χάρη του.

Ὅλοι οἱ περιπλανώμενοι ἀδέκαροι προπαγανδιστὲς τῆς νέας ὀργάνωσης, περνοῦσαν γιὰ ἀπόστολοι, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τοὺς δώδεκα, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς τοὺς διώρισε σὰν κήρυκες τοῦ λόγου του. Ἡ Διδαχὴ (ἢ Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων), ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἀναφέρεται μάλιστα, κατὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα, σὲ ἀποστόλους, ποὺ εἶναι δραστήριοι στὶς κοινότητες.

Καὶ ἦταν ἀκριβῶς αὐτοὶ οἱ περιπλανώμενοι «ζηλιάνοι καὶ συνωμότες», ποὺ νοιώθοντας τοὺς ἑαυτούς τους γεμάτους μὲ Ἅγιο Πνεῦμα, μετέφεραν τὰ «καλὰ νέα», τὸ Εὐαγγέλιο* ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, πρῶτα στὶς κοντινὲς Ἑβραϊκὲς κοινότητες καὶ μετὰ βλο καὶ μακρύτερα, μέχρι ποὺ ἔφθασαν στὴν Ρώμη. Ἀλλά, μόλις τὸ Εὐαγγέλιο ἄφησε τὰ χώματα τῆς Παλαιστίνης, μπῆκε σ' ἕνα ἐντελῶς καινούργιο περιβάλλον καὶ ἀπέκτησε ἕνα διαφορετικὸ χαρακτῆρα.

Ἐκεῖ, οἱ ἀπόστολοι συνάντησαν, μαζὶ μὲ τὰ μέλη τῆς Ἑβραϊκῆς κοινότητας καὶ σὲ στενὴ ἐπαφὴ μαζί τους, καὶ τοὺς «Θεοφοβούμενους», τοὺς Ἐθνικοὺς (σεβόμενους), ποὺ πίστευαν στὸν Ἑβραϊκὸ Θεὸ καὶ πήγαιναν στὴ Συναγωγή, ἀλλὰ δὲν τ' ἀποφάσιζαν νὰ ἐφαρμόζουν ὅλες τὶς συνήθειες τῶν Ἑβραίων. Τὸ πολὺ - πολὺ

---

* Ἀπὸ τὸ «εὖ» ποὺ σημαίνει «καλό», ποὺ φέρνει καλὴ τύχη καὶ τὸ «ἀγγέλλω».

νὰ δέχονταν τὴν βάπτιση, ἀλλὰ δὲν δέχονταν σὲ καμμιὰ περίπτωση τὴν περιτομὴ ἢ τοὺς νόμους γιὰ τὴν δίαιτα, τὸ Σάββατο καὶ ἄλλες ἀκρότητες, ποὺ θὰ τοὺς ἀποσποῦσαν ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸ «εἰδωλολατρικὸ» περιβάλλον τους.

Τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τοῦ Εὐαγγελίου, πρέπει νὰ βρῆκε μιὰ καλὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τὶς προλεταριακὲς ὁμάδες αὐτῶν τῶν «Θεοφοβουμένων Ἐθνικῶν». Αὐτοί, πάλι, μὲ τὴν σειρά τους τὸ μετέδωσαν στοὺς ἄλλους μὴ Ἑβραϊκοὺς κύκλους, ποὺ ἦταν ἕνα γόνιμο ἔδαφος γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ σταυρωμένου Μεσσία ἀπ' τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐπεξέτεινε τὴν κοινωνικὴ ἀνατροπὴ καὶ τὴν ἄμεση ὀργάνωση συνδέσμων ἀλληλεγγύης. Τηροῦσαν ὅμως, μιὰ στάση ἀπόλυτης ἔλλειψης συμπάθειας, μάλιστα ἐνοιωθαν ἀποστροφὴ καὶ εἰρωνεία, γιὰ κάθε τὶ ποὺ ἦταν Ἑβραϊκό.

Κι' ὅσο περισσότερο διαδίδονταν ἡ νέα διδασκαλία στὶς Ἑβραϊκὲς κοινότητες ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, τόσο πιὸ ξεκάθαρο γίνονταν ὅτι θὰ κέρδιζε πάρα πολὺ ἀπὸ ἄποψη δύναμης στὴν προπαγάνδα, ἂν ἐγκατέλειπε τὶς Ἑβραϊκὲς ἰδιομορφίες, καὶ ἔπαυε νὰ εἶναι ἐθνικὴ καὶ γίνονταν ἀποκλειστικὰ κοινωνική.

Ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Σαούλ, σὰν τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, ποὺ τὸ κατάλαβε αὐτὸ καὶ ποὺ πῆρε δραστήρια μέτρα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν Ἑβραῖο, μὴ Παλαιστινιακῆς καταγωγῆς, ποὺ σύμφωνα, μὲ τὴν παράδοση ἦταν ἀπὸ μιὰ Ἑβραϊκὴ κοινότητα μιᾶς Ἑλληνικῆς πόλης, ἀπὸ τὴν Ταρσὸ τῆς Κιλικίας. Ἕνα ἀνήσυχο πνεῦμα, ποὺ στὶς ἀρχές, ἐντάχθηκε ὁλόψυχα στὸν Φαρισαϊσμό, καὶ σὰν Φαρισαῖος, πολέμησε τὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, ποὺ ἦταν τόσο κοντὰ στὸν Ζηλωτισμό, ὥσπου τελικὰ — ὅπως ἀναφέρει ἡ ἱστορία — μιὰ ὀπτασία συνοδευόμενη ἀπὸ μιὰ λάμψη, τὸν συνέφερε γιὰ νὰ τὸν ρίξει στὸ ἀντίθετο ἄκρο. Προσχώρησε στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, ὅπου ἀνέτρεψε τὴν πατροπαράδοτη ἀντίληψη, ἐπιμένοντας νὰ προπαγανδίζει τὴν νέα διδασκαλία, ἀνάμεσα στοὺς μὴ Ἑβραίους καὶ ἐγκαταλείποντας τὸν προσηλυτισμό τους στὸν Ἰουδαϊσμό.

Χαρακτηριστικὸ τῆς νεοτροπίας του, εἶναι ὅτι ἄλλαξε τὸ Ἑβραϊκό του ὄνομα Σαοὺλ στὸ Λατινικὸ Παῦλος. Παρόμοιες ἀλλαγὲς ὀνομάτων γίνονταν συχνὰ ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ἤθελαν νὰ διαπρέψουν στοὺς μὴ Ἑβραϊκοὺς κύκλους. Κι' ἂν ἕνας

Μανασσῆς, μποροῦσε νὰ ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του Μενέλαο, γιατὶ δὲν μποροῦσε ὁ Σαοὺλ νὰ λέγεται Παῦλος;

Δύσκολα μποροῦμε νὰ ποῦμε πόσα ἀπ' αὐτά, ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἱστορία τοῦ Παύλου εἶναι ἀξιόπιστα ἱστορικά. Ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση, ποὺ ἀφορᾶ σὲ συγκεκριμένες προσωπικὲς περιπτώσεις, ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀποτελεῖ μιὰ ἀναξιόπιστη πηγή, ποὺ εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις καὶ ἀπίθανες ἱστορίες θαυμάτων. Ἀλλά, οἱ προσωπικὲς πράξεις τοῦ Παύλου, ἀποτελοῦν θέμα δευτερεύουσας σημασίας. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀποφασιστικό, εἶναι ἡ ἐνεργὸς ἀντίθεση στὴν προηγούμενη ἀντίληψη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ προσωποποιεῖ. Ἡ ἀντίφαση αὐτή, ξεπήδησε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση τῆς κατάστασης. Ἦταν ἀναπόφευκτο, ὅσο ἀναξιόπιστες κι' ἂν εἶναι οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὡς πρὸς ὁποιοδήποτε μεμονωμένο γεγονός, νὰ φαίνεται καθαρὰ μέσα σ' αὐτές, τὸ γεγονὸς τῆς πάλης ἀνάμεσα στὶς δύο τάσεις. Στὴν πραγματικότητα, πρόκειται γιὰ ἕνα βιβλίο γραμμένο μ' ἕνα συγκεκριμένο σκοπό, τὴν προπαγάνδιση τῆς Παυλιανῆς τάσης, ἐνῶ ταυτόχρονα γίνονταν ἡ προσπάθεια κάποιας κάλυψης καὶ συμβιβασμοῦ τῆς ἀντίθεσης, ἀνάμεσα στὰ δύο στρατόπεδα.

Στὶς ἀρχές, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, πὼς ἡ νέα τάση θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν συγκρατημένη, μὴ ζητώντας τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο μιὰ ἀνοχὴ σὲ μερικὰ σημεῖα ποὺ ἡ μητέρα—κοινότητα μποροῦσε μὲ συγκαταβατικότητα νὰ παραβλέψει. Ἔτσι τουλάχιστο, θὰ μποροῦσε νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση στὶς Πράξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀλήθεια, χρησιμοποίησαν ζωηρὰ χρώματα καὶ εἰρηνικὴ φρασεολογία γιὰ κάτι, ποὺ στὴν πραγματικότητα, εἶχε γίνει μέσα σὲ συνθῆκες ἑνὸς πεισματώδικου ἀγῶνα*.

Τὴν περίοδο τῆς προπαγανδιστικῆς δουλειᾶς τοῦ Παύλου στὴν Συρία, τὴν ἀναφέρει ἔτσι:

«Καί τινες κατελθόντες ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἐδίδασκον τοὺς ἀδελφούς. Ὅτι ἐὰν μὴ περιτέμνησθε κατὰ τὸ ἔθος τοῦ Μωϋσέ-

---

* Βλ. Brano Bauer. Die Apostelgeschieh eine Ausgleichung des Pawlinismus und des Jwdentums innerhalbder christliehenkarche 1850.

ως, δὲν δύνασθε νὰ σωθῆτε. Γενομένης λοιπὸν ἀντιστάσεως καὶ συζητήσεως οὐκ ὀλίγης ὑπὸ τοῦ Παύλου καὶ Βαρνάβα πρὸς αὐτούς, ἐνέκριναν νὰ ἀναλάβῃ ὁ Παῦλος καὶ ὁ Βαρνάβας καὶ τινες ἄλλοι ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους εἰς Ἰερουσαλήμ, περὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Ἐκεῖνοι, λοιπόν, προπεμφθέντες ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, διήρχοντο τὴν Φοινίκην καὶ τὴν Σαμάρειαν, ἐκδιηγούμενοι τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐθνῶν· καὶ ἐπροξένουν χαρὰν μεγάλην εἰς πάντας τοὺς ἀδελφούς. Ὅτε δὲ ἦλθον εἰς Ἰερουσαλήμ, ὑπεδέχθησαν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων, καὶ ἀνήγγειλαν ὅσα ὁ Θεὸς ἔκαμε δι' αὐτῶν. Ἐσηκώθησαν δέ τινες τῶν ἀπὸ τῆς αἱρέσεως τῶν Φαρισαίων, οἵτινες εἶχον πιστεύσει, καὶ ἔλεγον. Ὅτι πρέπει νὰ περιτέμνωμεν αὐτούς, καὶ νὰ παραγγέλλωμεν νὰ φυλάττωσι τὸν νόμον τοῦ Μωυσέως» (Πράξεις 15, στίχοι 1 — 5).

Καὶ συγκεντρώνονται τότε, οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, μιὰ καὶ αὐτοὶ ἦταν οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος. Ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος, βγάζουν λόγους συμβιβαστικούς, καὶ τελικά, ἀποφασίζεται νὰ στείλουν τὸν Ἰούδα Βαρσαβᾶ καὶ Σίλα, ἐκλεκτῆς «ἐπικεφαλῆς ἀνάμεσα στοὺς ἀδελφούς», στὴν Συρία, γιὰ νὰ ποῦνε στοὺς ἀδελφοὺς ἐκεῖ: «Διότι ἐφάνει εὔλογον εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ εἰς ἡμᾶς, νὰ μὴν ἐπιβάλωμεν εἰς ἐσᾶς μηδὲν πλειότερον βάρος ἐκ τῶν ἀναγκαίων τούτων, νὰ ἀπέχητε ἀπὸ εἰδωλοθύτων καὶ αἵματος, καὶ πνικτοῦ, καὶ πορνείας». Οἱ ἀρχηγοί, παρατήθηκαν ἀπὸ τὴν περιτομὴ τῶν προσηλυτισμένων Ἐθνικῶν. Πάντως, δὲν πρέπει νὰ παραμεληθεῖ ἡ φιλανθρωπικὴ δουλειά: «Μόνον μᾶς παρήγγειλαν νὰ ἐνθυμώμεθα τοὺς πτωχούς· τὸ ὁποῖον καὶ ἐσπούδασα αὐτὸ τοῦτο νὰ κάμω» (Παύλου πρὸς Γαλάτας ἐπιστολή, κεφ. 2, στίχ. 10).

Φιλανθρωπία καὶ ἀλληλεγγύη, ἔβρισκαν τὴν ἴδια ἀπήχηση στοὺς Ἑβραίους καὶ στοὺς Ἐθνικοὺς Χριστιανούς· τὸ σημεῖο αὐτό, δὲν ἦταν συζητήσιμο. Καὶ γι' αὐτό, ἀναφέρεται λίγο στὴν φιλολογία τους, ποὺ εἶχε ἀποκλειστικὰ χαρακτῆρα πολεμικῆς. Καὶ θὰ ἦταν λάθος, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἀναφέρεται συχνά, νὰ βγεῖ τὸ συμπέρασμα, πὼς δὲν ἔπαιζε κανένα ρόλο στὸν πρωτόγονο Χριστιανισμό· ἁπλῶς δὲν ἔπαιζε κανένα ρόλο στὶς ἐσωτερικὲς διαμάχες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αὐτὲς συνεχίζονταν

παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες, ποὺ γίνονταν γιὰ συμβιβασμό.

Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς Γαλάτας, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, κατηγορεῖ τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς περιτομῆς σὰν ὀπορτουνιστές:

«Ὅσοι θέλουσι νὰ ἀρέσκωσι κατὰ τὴν σάρκα, οὗτοι σᾶς ἀναγκάζουσι νὰ περιτέμνησθε, μόνον διὰ νὰ μὴ διώκωνται διὰ τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ» (6, στίχ. 12).

Μετὰ τὸ συνέδριο τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ μόλις ἀναφέραμε στὶς Πράξεις, ὁ Παῦλος κάνει ἕνα ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, συνεχίζοντας τὸ κήρυγμά του πρὸς τοὺς Ἐθνικούς. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀναφέρει στοὺς συντρόφους του, τὴν ἐπιτυχία τῆς προπαγάνδας του.

«Ἐκεῖνοι δὲ ἀκούσαντες ἐδόξαζον τὸν Κύριον· καὶ εἶπον πρὸς αὐτόν: Βλέπεις, ἀδελφέ, πόσαι μυριάδες εἶναι ἐκ τῶν Ἰουδαίων, οἵτινες ἐπίστευσαν· καὶ πάντες εἶναι ζηλωταὶ τοῦ νόμου. Ἔμαθον δὲ περὶ σοῦ, ὅτι διδάσκεις πάντας τοὺς μεταξὺ τῶν ἐθνῶν Ἰουδαίους νὰ ἀποστατήσωσιν ἀπὸ τοῦ Μωϋσέως, λέγων νὰ μὴ περιτέμνωσι τὰ τέκνα αὐτῶν, μηδὲ νὰ περιπατῶσι κατὰ τὰ ἔθιμα» (Πράξεις 21, στίχοι 20 καὶ συν.).

Καὶ τοῦ ζητοῦν τώρα, νὰ ξεκαθαρίσει τὴ θέση του, ὡς πρὸς τὴν κατηγορία καὶ νὰ δείξει ὅτι συνεχίζει νὰ εἶναι ἀκόμα ἕνας εὐσεβὴς Ἑβραῖος. Θέλει νὰ τὸ κάμει αὐτό, ἀλλὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ μιὰ ἐξέγερση τῶν Ἑβραίων ἐναντίον του. Θέλουν νὰ τὸν σκοτώσουν σὰν προδότη τοῦ ἔθνους τους. Ἡ Ρωμαϊκὴ κυβέρνηση τὸν παίρνει ὑπὸ τὴν προστασίαν της καὶ τελικὰ τὸν στέλλει στὴ Ρώμη. Ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ συνεχίσει τὴν προπαγάνδα του ἀνενόχλητος, ὄχι ὅμως καὶ στὴν Ἱερουσαλήμ: «Κηρύττων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ διδάσκων μετὰ πάσης παρρησίας ἀκωλύτως τὰ περὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Πράξεις 28, στιχ. 31).

β) Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' Ἑβραίους καὶ Χριστιανούς.

Ἦταν ἀναπόφευκτο, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἐθνικῶν Χριστιανῶν νὰ δυναμώνει καὶ ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἄποψή τους,

πράγμα πού ὡδήγησε σὲ μιὰ ἔνταση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσά τους.

Κι' ἔσο περισσότερο διαρκοῦσε ἡ ἀντίθεση αὐτὴ καὶ αὐξάνονταν τὰ σημεῖα προστριβῆς, τόσο κι' ἐντείνονταν ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὶς δύο τάσεις. Ἡ κατάσταση χειροτέρευσε ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀντίθεση, ἀνάμεσα στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τοὺς γειτονικούς του λαοὺς τὶς τελευταῖες δεκαετίες, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὰ προλεταριακὰ στοιχεῖα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καὶ ἰδιαίτερα αὐτὰ πού ζοῦσαν στὴν Ἱερουσαλήμ, μισοῦσαν μὲ μεγαλύτερο φανατισμὸ τοὺς μὴ Ἑβραϊκοὺς λαούς, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς Ρωμαίους. Ὁ Ρωμαῖος ἦταν ὁ χειρότερος ἐχθρός, ὁ πιὸ σκληρὸς καταπιεστὴς καὶ ἐκμεταλλευτής. Ὁ Ἕλληνας, ἦταν ὁ σύμμαχός του. Κι' ἐπειδήποτε ξεχώριζε τὸν Ἑβραῖο ἀπὸ αὐτούς, τονίζονταν τώρα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά. Αὐτοί, πού ἐπέμεναν ἰδιαίτερα στὴν προπαγάνδα, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὑὰ ἦταν ἀναγκασμένοι, ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἀνάγκες τῆς προπαγάνδας τους, νὰ τονίσουν ἐκεῖνο, πού χαρακτηρίζονταν σὰν Ἑβραϊκὸ καὶ νὰ διατηρήσουν ὅλους τοὺς Ἑβραϊκούς κανόνες, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐξ ἄλλου εἶχαν ἰδιαίτερη κλίση, μιὰ καὶ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντός τους.

Τὸ δυνάμωμα τοῦ φανατικοῦ μίσους τῶν Ἑβραίων πρὸς τὰ ἔθνη τῶν καταπιεστῶν τους, ὑπαγορεύονταν κι' ἀπὸ τὴν ἔνταση τοῦ ἀποτροπιασμοῦ καὶ τῆς περιφρόνησης ἀνάμεσα στὶς μάζες τῶν ἐθνῶν αὐτῶν, ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους. Κι' αὐτό, ὡδηγοῦσε τοὺς Ἐθνικοὺς Χριστιανοὺς κι' αὐτοὺς κοὐ ἔκαναν προπαγάνδα ἀναμεταξύ τους, νὰ μὴ ζητοῦν ἁπλῶς ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν Ἑβραϊκὸ νόμο, ἀλλὰ καὶ νὰ κρίνουν ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς κανόνες αὐτοὺς μ' ὅλο καὶ περισσότερη ὀξύτητα. Ἡ ἀντίθεση, ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους Χριστιανοὺς μεταφέρηκε, ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους, σὲ μιὰ ἀντίθεση ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν Ἰουδαϊσμό. Πάντως, ἡ πίστη στὸν Μεσσία, καὶ μαζί της καὶ ἡ πίστη στὸν σταυρωμένο Μεσσία, ἦταν τόσο πολὺ ὀργανικὰ συνδεδεμένη μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό, ὥστε νὰ μὴ μποροῦν οἱ Ἐθνικοὶ Χριστιανοὶ νὰ τὴν ἀποκρούσουν μὲ τὸ πρῶτο. Πῆραν ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ὅλες τὶς προφητεῖες τοῦ Μεσσία κι' ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐλπί-

δα γιὰ ἕνα Μεσσία, ταυτόχρονα ὅμως, ἑνοιωθαν ὅλο καὶ περισσότερη ἔχθρα πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Ἰουδαϊσμό, προσθέτοντας ἔτσι, ἄλλη μιὰ ἀντίθεση στὶς τόσες ἄλλες ποὺ ὑπῆρχαν, ὅπως εἴδαμε, ἤδη στὸν Χριστιανισμό.

Ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, πόση σημασία ἀπέδιδαν τὰ Εὐαγγέλια στὴν προέλευση τοῦ Ἰησοῦ, ἀπὸ τὸν Δαυῒδ καὶ σὲ τί φανταστικὲς ἐπινοήσεις χρειάσθηκε νὰ καταφύγουν, γιὰ νὰ καταφέρουν νὰ κάνουν τὸν Γαλιλαῖο, νὰ ἔχει γεννηθῆ στὴν Βηθλεέμ. Συνεχίζουν νὰ ἀναφέρωνται σὲ ἀποσπάσματα, ἀπὸ τὰ ἱερὰ βιβλία τῶν Ἑβραίων, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν Μεσσιανικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἰησοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι πλευρά, βάζουν τὸν Ἰησοῦ νὰ διαμαρτύρεται, πὼς δὲν ἔχει προθέσεις νὰ καταργήσει τὸν Ἑβραϊκὸ νόμο :

«Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον νὰ καταλύσω τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· δὲν ἦλθον νὰ καταλύσω, ἀλλὰ νὰ ἐκπληρώσω. Διότι ἀληθῶς σᾶς λέγω, ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἰῶτα ἕν, ἢ μία κεραία δὲν θέλει παρέλθει ἀπὸ τοῦ νόμου, ἑωσοῦ ἐκπληρωθῶσι πάντα» (Κατὰ Ματθαῖον 5, στίχοι 17 καὶ συν., ἐπίσης Κατὰ Λουκᾶν 16, στιχ. 16).

Ὁ Ἰησοῦς προτρέπει τοὺς μαθητές του : «Εἰς ὁδὸν ἐθνῶν μὴ ὑπάγητε, καὶ εἰς πόλιν Σαμαρειτῶν μὴ εἰσέλθητε· ὑπάγετε δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα τοῦ οἴκου Ἰσραήλ» (Κατὰ Ματθαῖον 19, στιχ. 5 καὶ συν.).

Ἐδῶ, ἔχουμε μιὰ ἀπ' εὐθείας ἀπαγόρευση τῆς προπαγάνδας, ἔξω ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἐκφράζεται ὁ Ἰησοῦς καὶ στὸ Κατὰ Ματθαῖον, ἂν καὶ κάπως, μιλώντας σὲ μιὰ γυναίκα ἀπὸ τὴν Φοινίκη (κατὰ τὸν Μᾶρκο πρόκειται γιὰ Ἑλληνίδα ποὺ γεννήθηκε στὴν Συρία καὶ Φοινίκη). Ἡ γυναίκα λοιπὸν αὐτὴ τοῦ φώναξε :

«Ἐλέησον με, Κύριε, υἱὲ τοῦ Δαυῒδ· ἡ θυγάτηρ μου κακῶς δαιμονίζεται. Ὁ δὲ δὲν ἀπεκρίθη πρὸς αὐτὴν λόγον. Καὶ προσελθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ παρεκάλουν αὐτόν, λέγοντες, Ἀπόλυσον αὐτήν, διότι κράζει ὀπισθεν ἡμῶν. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπε, Δὲν ἀπεστάλην, εἰμὴ εἰς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα τοῦ οἴκου Ἰσραήλ. Ἡ δὲ ἐλθοῦσα προσεκύνει αὐτόν, λέγουσα, Κύριε, βοήθει μοι. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπε, Δὲν εἶναι καλὸν νὰ λάβῃ τις τὸν ἄρ-

τον τῶν τέκνων, καὶ νὰ ρίψῃ εἰς τὰ κυνάρια. Ἡ δὲ εἶπε, Ναὶ Κύριε· ἀλλὰ καὶ τὰ κυνάρια τρώγουσιν ἀπὸ τῶν ψιχίων τῶν πιπτόντων ἀπὸ τῆς τραπέζης τῶν κυρίων αὐτῶν. Τότε ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπε πρὸς αὐτήν, Ὦ γύναι, μεγάλη σου ἡ πίστις· ἂς γείνῃ εἰς σέ, ὡς θέλεις. Καὶ ἰατρεύθη ἡ θυγάτηρ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης» (Κατὰ Ματθαῖον 15, 22 καὶ συν., ἐπίσης κατὰ Μάρκον 7, 25 καὶ συν.).

Ἐδῶ, ὁ Ἰησοῦς ἐπιτρέπει στον ἑαυτό του νὰ πεισθεῖ. Ἀλλά, στὶς ἀρχὲς μιλᾶ πάρα πολὺ ἀπότομα στὴν Ἑλληνίδα, μόνο καὶ μόνο γιατὶ δὲν εἶναι Ἑβραία, παρ' ὅλο ποὺ αὐτὴ τὸν ἀποκαλεῖ υἱὸ τοῦ Δαυΐδ, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἑβραϊκῆς λατρείας.

Τέλος, εἶναι ἐκδηλα Ἑβραϊκὴ νοοτροπία, ὅταν ὁ Ἰησοῦς ὑπόσχεται στοὺς ἀποστόλους του πὼς στὸ μελλοντικὸ κράτος θὰ κάθονται πάνω σὲ δώδεκα θρόνους, γιὰ νὰ κρίνουν τὶς δώδεκα φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ. Καὶ μιὰ τέτοια προοπτικὴ δὲν θὰ φαίνονταν καὶ τόσο ἐλκυστική, παρὰ σ' ἕνα Ἑβραῖο μόνο, καὶ μάλιστα σ' ἕνα Ἑβραῖο τῆς Ἰουδαίας. Δὲν θὰ εἶχε καμμιὰ ἀξία γιὰ προπαγάνδα, ἀνάμεσα στοὺς Ἐθνικούς.

Παρ' ὅλο, ποὺ τὰ Εὐαγγέλια διατηροῦσαν τόσο ἰσχυρὰ ὑπολείμματα τῆς Ἑβραϊκῆς λατρείας γιὰ τὸν Μεσσία, ταυτόχρονα περιέχουν καὶ διάφορες ἐκδηλώσεις ἀποτροπῆς πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμό, ποὺ ἐνέπνεαν τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἀναθεωρητές τους. Ὁ Ἰησοῦς ἀντιτίθεται στὸ κάθε τι, ποὺ εἶναι ἀκριβὸ γιὰ τὸν εὐσεβῆ Ἑβραῖο: νηστεῖες, νόμοι διαιτητικῆς, Σάββατο. Ἐξυψώνει τοὺς Ἐθνικοὺς πάνω ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

«Διὰ τοῦτο λέγω πρὸς ὑμᾶς, ὅτι θέλει ἀφαιρεθῇ ἀφ' ὑμῶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καὶ θέλει δοθῇ εἰς ἔθνος κάμνον τοὺς καρποὺς αὐτῆς» (Κατὰ Ματθαῖον 21, στιχ. 42).

Ὁ Ἰησοῦς μάλιστα τόσο προχωρεῖ, ὥστε καὶ νὰ ἀπειλεῖ τοὺς Ἑβραίους:

«Τότε ἤρχισε νὰ ὀνειδίζῃ τὰς πόλεις, ἐν αἷς ἔγειναν τὰ πλειότερα θαύματα αὐτοῦ, διότι δὲν μετενόησαν· Οὐαὶ εἰς σέ, Χοραζίν, οὐαὶ εἰς σὲ Βηθσαϊδάν, διότι, ἐὰν τὰ θαύματα τὰ γενόμενα ἐν ὑμῖν ἐγίνοντο ἐν τῇ Τύρῳ καὶ Σιδῶνι, πρὸ πολλοῦ ἤθελον μετανοήσει ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ. Πλὴν σᾶς λέγω, εἰς τὴν Τύρον

καὶ Σιδῶνα ἐλαφροτέρα θέλει εἶσθαι ἡ τιμωρία ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, παρὰ εἰς ἐσᾶς. Καὶ σύ, Καπερναούμ, ἡ ὑψωθεῖσα ἕως τοῦ οὐρανοῦ, θέλεις καταβιβασθῆ ἕως ἅδου· διότι, ἐὰν τὰ θαύματα τὰ γενόμενα ἐν σοὶ ἐγίνοντο ἐν Σοδόμοις, ἤθελον μείνει μέχρι τῆς σήμερον. Πλὴν σᾶς λέγω, ὅτι εἰς τὴν γῆν τῶν Σοδόμων ἐλαφροτέρα θέλει εἶσθαι ἡ τιμωρία ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, παρὰ εἰς σέ» (Κατὰ Ματθαῖον ΙΙ, στίχ. 20 καὶ συν.).

Τὰ λόγια αὐτά, μαρτυροῦν τὸ μῖσος του πρὸς τοὺς Ἑβραίους. Δὲν εἶναι πιὰ μιὰ αἵρεση μέσα στὸν Ἰουδαϊσμό, ποὺ νὰ μιλᾶ ἐνάντια σὲ ἄλλες αἱρέσεις τοῦ ἴδιου ἔθνους. Ἐδῶ, τὸ Ἑβραϊκὸ ἔθνος, κατηγορεῖται σὰν ἠθικὰ κατώτερο καὶ ἰδιαίτερα ἐπίμονο καὶ πεισματάρικο.

Αὐτό, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς προφητεῖες γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ τοποθετοῦνται στὰ χείλη τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ ποὺ στὴν πραγματικότητα ἐπινοήθηκαν μόνο ἀργότερα, μετὰ τὴν καταστροφή.

Ὁ Ἑβραϊκὸς πόλεμος, ἔδειξε στοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἑβραϊσμοῦ, πόσο δυνατὸς καὶ ἐπικίνδυνος ἦταν. Καὶ τὸ ξέσπασμα αὐτὸ τῆς ἔντονης ἀπογοήτευσης, ὡδήγησε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τοὺς Ἐθνικούς, σὲ ὀξύτερο σημεῖο. Θυμίζει κάτι ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Ἰουνίου, τοῦ 1848 καὶ τὴν Παρισινὴ κομμούνα, ὡς πρὸς τὸ ταξικὸ μῖσος, ἀνάμεσα στὸ προλεταριᾶτο καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνα. Βάθυνε, ἐπίσης, τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν Ἑβραϊκὸ Χριστιανισμὸ καὶ τὸν Ἐθνικὸ Χριστιανισμό, τείνοντας πάντα νὰ ἀφαιρέσει τὸ ἔδαφος, κάτω ἀκὸ τὰ πόδια τοῦ πρώτου. Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐσήμανε καὶ τὴν ἔλλειψη πιὰ κάθε βάσης, γιὰ ἕνα ἀνεξάρτητο ταξικὸ κίνημα τοῦ Ἑβραϊκοῦ προλεταριάτου. Κάθε παρόμοιο κίνημα, προϋποθέτει τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ ἔθνους. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, Ἑβραῖοι ὑπῆρχαν μόνο σὲ ξένες χῶρες, ἀνάμεσα σ' ἐχθρούς, ποὺ τοὺς μισοῦσαν καὶ τοὺς ἐδίωκαν ὅλους, στὸν ἴδιο βαθμὸ φτωχοὺς καὶ πλούσιους, καὶ ποὺ ἐνάντιά τους ἦταν ὑποχρεωμένοι ν' ἀντιταχθοῦν ὅλοι μαζὶ ἑνωμένοι. Κι' ἔτσι, ἡ φιλανθρωπία τῶν πλουσίων πρὸς τοὺς φτωχοὺς συμπατριῶτες τους, ἀναπτύχθηκε πάρα πολὺ στὸν Ἰουδαϊσμό. Τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης, ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὴν ταξικὴ ἀντίθεση. Κι'

ἔτσι, σιγὰ - σιγὰ ὁ Χριστιανισμός, ἔχασε τὴν δύναμη τῆς προπαγάνδας του. Ἀργότερα, ὁ Χριστιανισμός, ἔγινε ἀποκλειστικὰ Ἐθνικὸς Χριστιανισμός, ἀλλάζοντας ἀπὸ ἕνα κίνημα μέσα στὸν Ἰουδαϊσμό, σ' ἕνα κίνημα ἔξω ἀπ' αὐτόν, καὶ στὴν πραγματικότητα, ἐνάντια σ' αὐτόν. Μὲ τὸν καιρό, ὅλο καὶ περισσότερο τὸ Χριστιανικὸ αἴσθημα ἔτεινε νὰ γίνει ταυτόσημο μὲ τὸ ἀντι— Ἑβραϊκό.

Μὲ τὴν πτώση τῆς Ἑβραϊκῆς καινοπολιτείας, ἔχασαν τὴν βάση τους καὶ οἱ Ἑβραιο — ἐθνικὲς ἐλπίδες γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία. Μποροῦσαν νὰ συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν γιὰ μερικὲς δεκάδες χρόνια ἀκόμα, παρουσιάζοντας μερικὲς ἐπιβανάτιες ἀναλαμπές, ἀλλά, ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀποφασιστικοῦ παράγοντα στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη, ἡ ἐκμηδένιση τοῦ Ἑβραϊκοῦ κεφαλαίου, ἦταν ἕνα θανάσιμο πλῆγμα γιὰ τὶς ἐλπίδες αὐτές.

Κι' ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα, μὲ τὶς ἐλπίδες τῶν Ἐθνικῶν Χριστιανῶν γιὰ τὸν Μεσσία. Ἡ ἰδέα γιὰ τὸν Μεσσία διατηροῦσε τὴν ζωτικότητά της, μόνο στὴν μορφὴ τοῦ σταυρωμένου Μεσσία, μόνο στὴν μορφὴ τοῦ κατ' ἐξοχὴν Ἑβραίου Μεσσία ποὺ μεταφρασμένος στὰ Ἑλληνικὰ θὰ ἦταν Χριστός.

Στὴν πραγματικότητα, οἱ Χριστιανοὶ ἦταν ἱκανοὶ νὰ μετατρέψουν τὸ φοβερὸ γεγονός, ποὺ ἐσήμαινε τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Ἑβραϊκῆς ἐλπίδας γιὰ τὸν Μεσσία σ' ἕνα θρίαμβο τοῦ Χριστοῦ τους. Ἡ Ἱερουσαλὴμ τώρα, ἐμφανίζονταν σὰν ἐχθρὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ καταστροφή της, σὰν ἀποτέλεσμα ἐκδίκησης τοῦ Χριστοῦ, σὰν μιὰ φοβερὴ ἀπόδειξη τῆς νικηφόρας του δύναμης.

Ὁ Λουκᾶς, λέγει τὰ παρακάτω σχετικὰ μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰησοῦ, στὴν Ἱερουσαλήμ:

«Καὶ ὅτε ἐπλησίασεν, ἰδὼν τὴν πόλιν, ἔκλαυσεν ἐπ' αὐτήν, λέγων, Εἴθε νὰ ἐγνώριζες καὶ σὺ τουλάχιστον ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σου ἀποβλέποντα· ἀλλὰ τώρα ἐκρύφθησαν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν σου· διότι θέλουσιν ἔλθεῖ ἡμέραι ἐαὶ σέ, καὶ οἱ ἐχθροί σου θέλουσι κάμει χαράκωμα περὶ σέ, καὶ θέλουσι σὲ περικυκλώσει, καὶ θέλουσι σὲ στενοχωρήσει πανταχόθεν· καὶ θέλουσι κατεδαφίσει σέ, καὶ τὰ τέκνα σου ἐν σοί, καὶ δὲν θέλουσιν

ἀφήσει ἐν σοὶ λίθον ἐπὶ λίθον· διότι δὲν ἐγνώρισαν τὸν καιρὸν τῆς ἐπισκέψεώς σου» (Κατὰ Λουκᾶν 19, στιχ. 14 καὶ συν.).

Σὲ συνέχεια, ὁ Ἰησοῦς. κηρύσσει πὼς οἱ μέρες τῆς συντριβῆς τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ θὰ ὁδηγήσει σὲ καταστροφὴ ἀκόμα «κι' αὐτὲς ποὺ ἐγκυμονοῦν κι' αὐτὲς ποὺ θηλάζουν» εἶναι «ἡμέραι ἐκδικήσεως» (Κατὰ Λουκᾶν 21. στιχ. 22).

Οἱ Σεπτεμβριανὲς σφαγὲς τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἐκδίκηση στὰ θηλάζοντα βρέφη εἶναι, ἀλλὰ προστασία ἀπὸ ἕνα σκληρὸ ἐχθρό, εἶναι εὐχάριστα πράγματα μπρὸς στὴν ἐτυμηγορία αὐτὴ τοῦ καλοῦ ποιμένος.

Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, εἶχε κι' ἄλλες συνέπειες γιὰ τὴν Χριστιανικὴ σκέψη. Ἐσημειώσαμε ἤδη πὼς ὁ Χριστιανισμός, ποὺ μέχρι τώρα ἦταν βίαιος, τώρα πῆρε ἕναν εἰρηνικὸ χαρακτῆρα, Τὸ μόνο μέρος ὅπου ὑπῆρχε μιὰ ἰσχυρὴ δημοκρατία στὶς ἀρχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, ἦταν ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους. Τὰ ἄλλα ἔθνη τῆς Αὐτοκρατορίας, δὲν εἶχαν ἀφίσει κανένα ἐσωτερικὸ ἀγῶνα, ἀκόμα καὶ οἱ προλετάριοί τους ἦταν ὄειλοί. Ἡ καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐξήμανε τὸ πνίξιμο καὶ τῆς λαϊκῆς δύναμης μέσα στὴν Αὐτοκρατορία. Ἀπὸ τότε, κάθε ἐξέγερση ἦταν ἀκατανόητη. Ὁ Χριστιανισμός, γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο ἀποκλειστικὰ Ἐθνικὸς Χριστιανισμός, ἐνῶ παράλληλα, μετατρέπονταν σὲ ὑποτακτικό, κι' ἀκόμα καὶ σὲ δουλικό.

Οἱ Ρωμαῖοι, ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ κυβερνοῦσαν στὴν Αὐτοκρατορία καὶ ἡ πρώτη δουλειὰ ἦταν νὰ φερθεῖ κανεὶς δουλοπρεπῶς σ' αὐτούς. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, ἦταν Ἑβραῖοι πατριῶτες καὶ ἐχθροὶ κάθε ξενικοῦ ζυγοῦ καὶ ἐκμετάλλευσης. Οἱ Ἐθνικοὶ Χριστιανοί, ὅπλα στὸν ἀντι-Σημιτισμό τους, πρόσθεσαν καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴ Ρώμη καὶ στὸν Αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Αὐτό, φαίνεται καλὰ καὶ στὰ Εὐαγγέλια. Ὑπάρχει, ἡ πολὺ καλὰ γνωστὴ ἱστορία τῶν πρακτόρων καὶ προβοκατόρων, ποὺ στάλθηκαν στὸν Χριστὸ ἀπὸ τοὺς «ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς», γιὰ νὰ τὸν μπερδέψουν καὶ νὰ τὸν πιάσουν γιὰ ἐχθρικὸ κήρυγμα, ἐνάντια στὶς ἀρχές:

«Καὶ παραφυλάξαντες ἀπέστειλαν ἐνεδρευτάς, ὑποκρινομένους ὅτι εἶναι δίκαιοι, ἐπὶ σκοπῷ νὰ πιάσωσιν αὐτὸν ἀπὸ λόγου, διὰ νὰ παραδόσωσιν αὐτὸν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν

τοῦ ἡγεμόνος. Καὶ ἠρώτησαν αὐτόν, λέγοντες, Διδάσκαλε, ἐξεύρομεν ὅτι ὀρθῶς ὁμιλεῖς καὶ διδάσκεις, καὶ δὲν βλέπεις εἰς πρόσωπον, ἀλλ' ἐπ' ἀληθείας τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ διδάσκεις. Εἶναι συγχεχωρημένον εἰς ἡμᾶς νὰ δώσωμεν φόρον εἰς τὸν Καίσαρα, ἢ οὐχί; Ἐννοήσας δὲ τὴν πανουργίαν αὐτῶν εἶπε πρὸς αὐτούς, Τί μὲ πειράζετε; δείξατέ μοι δηνάριον· τίνος εἰκόνα ἔχει καὶ ἐπιγραφήν; Καὶ ἀποκριθέντες εἶπον, Τοῦ Καίσαρος. Ὁ δὲ εἶπε πρὸς αὐτούς, Ἀπόδοτε λοιπὸν τὰ τοῦ Καίσαρος εἰς τὸν Καίσαρα καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Θεόν» (Κατὰ Λουκᾶν 20, στιχ. 20 καὶ συν.).

Ὁ Ἰησοῦς, ἀναπτύσσει ἐδῶ μιὰ θαυμάσια θεωρία γιὰ τὰ χρήματα καὶ τοὺς φόρους. Τὸ νόμισμα ἀνήκει στὸ πρόσωπο ποὺ ἔχει τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἐπιγραφή του. Ἡ πληρωμὴ τῶν φόρων, ἁπλῶς σημαίνει τὴν ἐπιστροφὴ τῶν χρημάτων του στὸν αὐτοκράτορα.

Τὸ ἴδιο πνεῦμα κυριαρχεῖ καὶ στὰ γραφτὰ τῶν πρωτεργατῶν τῆς Ἐθνικῆς Χριστιανικῆς προπαγάνδας, ὅπως αὐτὸ φαίνεται ἀκὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Ρωμαίους (13, στιχ. 1 καὶ συν.).

«Πᾶσα ψυχὴ ἂς ὑποτάσσεται εἰς τὰς ἀνωτέρας ἐξουσίας· διότι δὲν ὑπάρχει ἐξουσία, εἰμὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἶναι τεταγμέναι. Ὥστε ὁ ἐναντιούμενος εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἐναντιοῦται εἰς τὴν διαταγὴν τοῦ Θεοῦ· οἱ δὲ ἐναντιούμενοι θέλουσι λάβει εἰς ἑαυτοὺς κατάκριμα. Διότι οἱ ἄρχοντες δὲν εἶναι φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν. Θέλεις δὲ νὰ μὴ φοβῆσαι τὴν ἐξουσίαν; πράττε τὸ καλόν, καὶ θέλεις ἔχει ἔπαινον παρ' αὐτῆς· ἐπειδὴ ὁ ἄρχων εἶναι τοῦ Θεοῦ ὑπηρέτης εἰς σὲ πρὸς τὸ καλόν. Ἐὰν ὅμως πράττῃς τὸ κακόν, φοβοῦ· διότι δὲν φορεῖ ματαίως τὴν μάχαιραν· ἐπειδὴ τοῦ Θεοῦ ὑπηρέτης εἶναι, ἐκδικητὴς διὰ νὰ ἐκτελῇ τὴν ὀργὴν κατὰ τοῦ πράττοντος τὸ κακόν. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποτάσσησθε, οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ὀργήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν. Ἐπειδὴ διὰ τοῦτο πληρώνετε καὶ φόρους· διότι ὑπηρέται τοῦ Θεοῦ εἶναι, εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐνασχολούμενοι. Ἀπόδοτε λοιπὸν εἰς πάντας τὰ ὀφειλόμενα· εἰς ὃντινα ὀφείλετε τὸν φόρον, τὸν φόρον· εἰς ὃντινα τὸν δασμόν, τὸν δασμόν· εἰς ὃντινα τὸν φόβον, τὸν φόβον· εἰς ὃντινα τὴν τιμήν, τὴν τιμήν».

Πόσο μακρυά, λοιπόν, εἶναι ἔλα αὐτὰ ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν Ἰη-

σοῦ, ποὺ προέτρεπε τοὺς μαθητές του ν' ἀγοράσουν μάχαιρες καὶ κήρυσσε τὸ μῖσος ἐνάντια στοὺς πλούσιους καὶ τοὺς δυνατούς! Πόσο μακρυὰ εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν Χριστιανισμό, ποὺ στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, μὲ τόση πικρία καταριέται τὴν Ρώμη καὶ τοὺς αὐτοκράτορές της: «Ἔπεσεν, ἔπεσε Βαβυλὼν ἡ μεγάλη, καὶ ἔγινε κατοικητήριον δαιμόνων, καὶ φυλακὴ παντὸς πνεύματος ἀκαθάρτου καὶ φυλακὴ παντὸς ὀρνέου ἀκαθάρτου καὶ μισητοῦ· ὅτι ἐκ τοῦ οἴνου, τοῦ θυμοῦ, τῆς πορνείας αὐτῆς ἔπιον πάντα τὰ ἔθνη, καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἐπόρνευσαν μετ' αὐτῆς, καὶ οἱ ἔμποροι τῆς γῆς ἐπλούτισαν ἐκ τῆς ὑπερβολῆς τῆς ἐντρυφήσεως αὐτῆς... Καὶ θέλουσι κλαύσει αὐτὴν καὶ πενθήσει ἐπ' αὐτὴν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς οἱ πορνεύσαντες καὶ κατατρυφήσαντες μετ' αὐτῆς, ὅταν θρηνήσωσιν ἐπ' αὐτὴν ὅταν βλέπωσι τὸν καπνὸν τῆς πυρπολήσεως αὐτῆς» (18, στιχ. 2 καὶ συν.).

Τὸ βασικὸ θέμα τῶν Πράξεων, εἶναι ὁ τονισμὸς τῆς ἐχθρότητας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, πρὸς τὸ δόγμα τοῦ σταυρωμένου Μεσσία καὶ γιὰ μιὰ δῆθεν ὑποχωρητικότητα τῶν Ρωμαίων πρὸς τὴν διδασκαλία αὐτή. Ἐκεῖνο, ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς εἴτε ἐπιθυμοῦσε, εἴτε φαντάζονταν ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἱερουσαλὴμ παρουσιάζεται στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων σὰν γεγονός. Σύμφωνα μὲ τὸ βιβλίο αὐτό, οἱ Ἑβραῖοι διώκουν καὶ λιθοβολοῦν τοὺς Χριστιανούς, ὅπου τύχει καὶ τοὺς συναντήσουν, ἐνῶ, οἱ Ρωμαϊκὲς ἀρχὲς τοὺς ὑποστηρίζουν. Εἴδαμε τὸν Παῦλο νὰ λέγει, πὼς διέτρεξε μεγάλο κίνδυνο στὴν Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ μποροῦσε καὶ μιλοῦσε ἐλεύθερα στὴν Ρώμη καὶ χωρὶς ἀπαγόρευση. Ἐλευθερία στὴν Ρώμη, βία καὶ καταστολὴ στὴν Ἱερουσαλήμ!

Ὁ ἀντι-Σημιτισμὸς καὶ ἡ κολακεία τῶν Ρωμαίων, φαίνονται ξεκάθαρα στὴν ἱστορία τῶν Παθῶν, καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Σ' αὐτὰ βλέπουμε καθαρά, πῶς τὸ ἀρχικὸ περιεχόμενο τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ἀλλάχθηκε στὸ ἀντίθετό της, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν νέων τάσεων.

Καὶ μιὰ καὶ ἡ ἱστορία τῶν Παθῶν, εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες μέσα στὰ Εὐαγγέλια, καὶ τὸ μόνο μέρος, ποὺ σχετικὰ μποροῦμε νὰ μιλήσουμε μὲ ἱστορικοὺς ὅρους, κι' ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ μιὰ καθαρὴ περίπτωση τοῦ πῶς ἔγραφαν τὴν ἱστορία οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, γι' αὐτὸ καὶ θ' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὴ προσεκτικώτερα.

4. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Τὰ Εὐαγγέλια, περιλαμβάνουν πολὺ λίγα στοιχεῖα, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ διαπιστώσουμε τὰ πραγματικὰ γεγονότα. ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ: τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατό του. Δυὸ γεγονότα, ποὺ θὰ μποροῦσαν τουλάχιστο ν' ἀποδείξουν, ἐφ' ὅσον θὰ ἐπαληθεύονταν, ὅτι ὁ Ἰησοῦς, πραγματικὰ ἔζησε καὶ δὲν ἦταν μιὰ ἁπλὴ μυθολογικὴ φυσιογνωμία, ἂν καὶ αὐτὸ δὲν φωτίζει ὅπως πρέπει ἕνα πολὺ βασικὸ θέμα γιὰ κάθε ἱστορικὴ προσωπικότητα: τὸ ζήτημα τῆς δράσης του ἀπὸ τὴν γέννησή του ὡς τὸν θάνατό του. Τὸ ἀνακάτωμα τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων καὶ θαυμάτων, ποὺ μᾶς δίνουν τὰ Εὐαγγέλια, μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἀφήγησης τῆς δράσης του, περιέχουν τόσο ἀδύνατα πράγματα καὶ καταφανῶς κατασκευασμένα καὶ ποὺ τόσο λίγο ἀποδείχνονται ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωροῦνται, σὰν πηγὴ γεγονότων.

Ἡ κατάσταση, δὲν εἶναι πολὺ καλύτερη καὶ μὲ ὅτι ἔχει σχέση μὲ τὴν γέννηση καὶ τὸν θάνατο τοῦ Ἰησοῦ. Πάντως, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε, πὼς κάτω ἀπὸ τὸ σύμφυρμα αὐτὸ τῶν διαφόρων ἀπιθάνων ἀφηγήσεων, κρύβεται κάποιος κόκκος ἀλήθειας. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις αὐτές, μᾶς δίνουν τὴν δυνατότητα νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα, ὅτι περιέχουν στοιχεῖα, ποὺ ἦταν πολὺ ἀσύμφορα γιὰ τὸν Χριστιανισμό, μὰ ποὺ ἦταν πολὺ γνωστὰ καὶ παραδεκτὰ ἀκὸ τοὺς ὑποστηρικτές του, ὥστε νὰ εἶναι δύσκολο, γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν Εὐαγγελίων, ν' ἀποτολμήσουν νὰ τὶς ἀντικαταστήσουν μὲ δικά τους κατασκευάσματα, ὅπως συνήθως ἔκαναν χωρὶς καμμιὰ τύψη στὴν συνείδησή τους.

Ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, εἶναι ἡ προέλευση τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὴν Γαλιλαία. Αὐτὸ ἦταν κάτι τὸ πολὺ ἄβολο γιὰ τὶς Δαυιδο — Μεσσιανικὲς ἀξιώσεις του. Ὁ Μεσσίας, ἔπρεπε τὸ λι-

γώτερο νὰ προέρχονταν ἀκὸ τὴν πόλη τοῦ Δαυΐδ. Καὶ εἴδαμε, σὲ πόσες παράξενες ἐπινοήσεις κατέφευγαν, γιὰ νὰ μποροῦσουν τελικὰ νὰ καθαρίσουν, σὰν τόπο γέννησης τοῦ Ἰησοῦ τὴν Γαλιλαία. Κι' ἂν ὁ Ἰησοῦς δὲν ἦταν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς φαντασίας μιᾶς κοινωνίας, ἀφιονισμένης ἀπὸ τὴν πίστη στὸν Μεσσία, ποτὲ δὲν θὰ σκέφτονταν νὰ τὸν παραστήσουν σὰν Γαλιλαῖο. Κατὰ συνέπεια, ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὴν Γαλιλαία καὶ ἡ ὕπαρξή του, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν κάτι τὸ πολὺ πιθανό. Ὁ θάνατός του πάνω στὸν σταυρό, ἐπίσης. Εἴδαμε, πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ συναντήσει ἀποσπάσματα στὰ Εὐαγγέλια, ἀπ' ἔπου ἐκφράζεται ἡ πίστη, ὅτι εἶχε ἑτοιμάσει μιὰ ἔνοπλη ἐξέγερση, ποὺ γι' αὐτὴν καὶ σταυρώθηκε. Κι' αὐτό, εἶναι τόσο συνταραχτικὸ σὰν γεγονός, ποὺ θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ εἶχε ἐπινοηθεῖ. Ἔρχονταν σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸ πνεῦμα, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν Χριστιανισμὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ ἄρχισαν νὰ τὸν μελετοῦν καὶ νὰ γράφουν τὴν ἱστορία του, κι' ὄχι τόσο χάρη τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, ὅσο γιὰ λόγους πολεμικῆς καὶ προπαγάνδας.

Ἡ σταύρωση τοῦ Μεσσία, ἦταν τόσο ξένη ἰδέα πρὸς τὴν σκέψη τοῦ Ἑβραϊσμοῦ, ποὺ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ τὸν Μεσσία μόνο σ' ὅλη τὴν δόξα ἑνὸς ἥρωα — νικητή, ὥστε νὰ χρειάζονταν πραγματικὰ τὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικότητας, τὸ μαρτύριο ζηλωτῆ, ἑνὸς πρωτεργάτη τοῦ καλοῦ σκοποῦ, ποὺ εἶχε ἀφήσει μιὰ ἀνεξίτηλη ἐντύπωση πάνω στοὺς ὀπαδούς του, ὥστε σὲ συνέχεια, ἡ ἄποψη τῆς σταύρωσης, νὰ γίνονταν παραδεκτή.

Κι' ὅταν οἱ Ἐθνικοὶ Χριστιανοὶ μαζὶ μὲ τ' ἄλλα, κληρονόμησαν καὶ τὴν παράδοση τῆς θανάτωσης πάνω στὸν σταυρό, τότε εἶναι ποὺ ἀνακάλυψαν τὴν μυίγα μέσα στὸ γάλα: σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ὁ Ἰησοῦς εἶχε σταυρωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, σὰν Ἑβραῖος Μεσσίας, σὰν βασιληᾶς τῶν Ἰουδαίων, ζηλωτής, σὰν ὑπερασπιστὴς τῆς Ἑβραϊκῆς ἀνεξαρτησίας καὶ προδότης γιὰ τὶς Ρωμαϊκὲς ἀρχές. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἱερουσαλήμ, ἡ παράδοση αὐτὴ ἔγινε ζυὸ φορὲς πιὸ ἄβολη. Ὁ Χριστιανισμός, εἶχε ἔρθει σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό, ἐνῶ παράλληλα, ἤθελε νὰ βρίσκεται σὲ καλὲς σχέσεις μὲ τὴν Ρωμαϊκὴ ἐξουσία. Κι' ὅλη ἡ προσπάθεια τώρα, ἦταν νὰ σκαρώσουν μιὰ τέτοια στροφὴ στὴν παράδοση.

ὥστε τὸ φταίξιμο γιὰ τὸ σταύρωμα τοῦ Χριστοῦ, νὰ τὸ ρίξουν πάνω στοὺς Ἑβραίους, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐξωράϊζαν τὸν Χριστό, ὄχι μόνο ἀπὸ κάθε στοιχεῖο βίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὁποιαδήποτε αἰσθήματα Ἑβραϊκοῦ πατριωτισμοῦ ἢ ἐχθρότητας πρὸς τὴν Ρώμη.

Καὶ μιὰ καὶ οἱ Εὐαγγελιστὲς ἦταν τὸ ἴδιο ἀμαθεῖς, ὅσο κι' ὁ ἀμαθὴς λαὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ ξεναβάψιμο τῆς ἀρχικῆς εἰκόνας, ὡδήγησε στὶς πιὸ παράξενες συνθέσεις χρωμάτων.

Ἴσως πουθενὰ στὰ Εὐαγγέλια, νὰ μὴ συναντᾶμε τόσες πολλὲς ἀντιθέσεις καὶ παραλογισμούς, ὅσο στὸ μέρος ἐκεῖνο, ποὺ σχεδὸν ἐπὶ δυὸ χιλιάδες χρόνια συνέχεια ἔχει προξενήσει τὴν μεγαλύτερη ἐντύπωση στὸν Χριστιανικὸ κόσμο κι' ἔχει τόσο ἐμπνεύσει τὴν φαντασία του. Εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει κανένα ἄλλο θέμα, ποὺ νὰ χρωματίζονταν τόσο συχνά, ὅσο τὰ Πάθη κι' ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ. Κι' ἔμως, ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία δὲν ἀντέχει σὲ καμμιὰ σοβαρὴ κριτική, παρὰ εἶναι μιὰ συσσώρευση χοντροφτιαγμένων καὶ ἄτεχνων ἐντυπώσεων.

Καὶ μόνο, χάρη στὴν δύναμη τῆς συνήθειας, τὰ μεγάλα μυαλὰ τῆς Χριστιανωσύνης, ἔμειναν ἀδιάφορα στὶς ἀπίστευτες προθέσεις, ποὺ ἔκαναν οἱ συγγραφεῖς τῶν Εὐαγγελίων, ἔτσι ὥστε, ταῦ' ὅλο τὸ ἀνακάτωμα, ἡ ἀρχικὴ τραγωδία, ποὺ βρίσκεται στὴν ἰδέα τῆς σταύρωσης τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως καὶ σὲ κάθε περίπτωση μαρτυρίου γιὰ μιὰ μεγάλη ὑπόθεση, συνέχιζε τὸ ἀποτέλεσμά της καὶ πρόσθετε μάλιστα καὶ περισσότερη δόξα, ἀκόμα καὶ σὲ πράγματα ποὺ ἦταν γελοῖα καὶ ἀνόητα.

Ἡ ἱστορία τῶν Παθῶν, ἀρχίζει μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἰησοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ. Πρόκειται γιὰ μιὰ θριαμβευτικὴ πορεία ἑνὸς ἰσπιληᾶ*. Οἱ μάζες, ἔρχονται νὰ τὸν συναντήσουν, μερικοὶ ἀ-

---

* Θὰ ἀναφέρουμε σὰν περίεργο, αὐτὸ ποὺ ὁ Ματθαῖος παρουσιάζει σὰν κυριολεκτικὰ θαῦμα, πὼς μπόρεσε δηλαδή, νὰ μπεῖ στὴν πόλη ὁ Ἰησοῦς, καβάλλα σὲ δυὸ ζῶα ταυτόχρονα (Μακροῦνο Μπάουερ, Κριτικὴ τῶν Εὐαγγελίων, III, σ. 114). Οἱ παληὲς μεταφράσεις ἀποκρύβουν τὸ θαῦμα αὐτό. Κι' ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίσημο κείμενο : «ἔφεραν τὴν ὄνον καὶ τὸ πῶλάριον, καὶ ἔβαλον ἐπάνω αὐτῶν τὰ

πλώνουν τὰ ροῦχα τους στὸν δρόμο γιὰ νὰ περάσει, ἄλλοι κόβουν κλαδιὰ ἀπὸ δένδρα, γιὰ νὰ στρώσουν στοὺς δρόμους, καὶ ὅλοι μαζὶ φωνάζουν ἀπὸ χαρὰ πρὸς αὐτόν:

«Ὡσαννά, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου· εὐλογημένη ἡ ἐρχομένη βασιλεία ἐν ὀνόματι Κυρίου, τοῦ πατρὸς ἡμῶν Δαυΐδ. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις» (Κατὰ Μάρκον, §II, στίχ. 9 καὶ συν.).

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὑποδέχονταν τοὺς βασιλεῖς τους οἱ Ἑβραῖοι (συγκρίνατε τὰ περὶ Ἰησοῦ εἰς τὸ Βασιλέων Β', 9 στίχ. 13).

Κι' ὅλος ὁ λαός, ἀκολουθεῖ τὸν Ἰησοῦ. Μένο ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ μπουρζουαζία, οἱ «ἀρχιερεῖς καὶ γραμματεῖς» τρέφουν ἐχθρικὰ αἰσθήματα ἐναντίον του. Ὁ Ἰησοῦς, συμπεριφέρεται σὰν δικτάτορας. Εἶναι ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ κυνηγήσει τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ἀργυραμοιβοὺς ἀπὸ τὸν Ναό, χωρὶς νὰ συναντήσει καμμιὰ ἀντίσταση. Εἶναι ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας στὴν ἀκρόπολη αὐτὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Καὶ φυσικά, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπίθανες κουβέντες τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἂν ποτὲ ὁ Ἰησοῦς εἶχε τόση δύναμη, δὲν θὰ περνοῦσε ἀπαρατήρητη. Κι' ἕνας συγγραφέας σὰν τὸν Ἰώσηπο, ποὺ ἀφηγεῖται καὶ τὶς παραμικρὲς λεπτομέρειες, θὰ τὸ εἶχε ἀναφέρει. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, τὰ προλεταριακὰ στοιχεῖα στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπως οἱ Ζηλωτές, δὲν εἶχαν ποτὲ τόση δύναμη, ὥστε νὰ κυβερνήσουν τὴν πόλη χωρὶς ἀντίσταση. Μὲ δυσκολία ἔκαναν τὶς συγκεντρώσεις τους. Κι' ἂν ὁ Ἰησοῦς, εἶχε τὴν πρόθεση νὰ μπεῖ στὴν Ἱερουσαλήμ, παρὰ τὴν ἀντίθετη διάθεση τῶν Σαδδουκαίων

ἱμάτια αὐτῶν, καὶ ἐπεπάθησαν αὐτὸν ἐπάνω αὐτῶν» (Κατὰ Ματθαῖον 21, στίχ. 7). Τὸ ἀρχικὸ κείμενο πάντως, ἀναφέρει: ἔφεραν τὴν ὄνον καὶ τὸ πωλάριον καὶ ἔβαλον ἐπ' αὐτῶν τὰ ἱμάτια αὐτῶν καὶ ἐκάθησαν αὐτὸν ἐπάνω αὐτῶν». Καὶ παρ' ὅλες τὶς ἐλεύθερες συνθῆκες, ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ μιὰ διαστρέβλωση, τὴν παράγραφο αὐτὴ τὴν ἀντέγραφαν στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων, ὁ ἕνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο, πρᾶγμα ποὺ ἀποδείχνει τὴν ἀπερισκεψία καὶ κουρότητα τῶν συντακτῶν τῶν Εὐαγγελίων.

καὶ τῶν Φαρισαίων, καὶ νὰ ξεκαθαρίσει τὸν Ναό, θὰ ἔπρεπε προηγούμενα νὰ νικοῦσε σὲ κάποια ὁδομαχία. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οἱ ὁδομαχίες στὴν Ἱερουσαλήμ, ἦταν κάτι τὸ συνηθισμένο ἀνάμεσα στὶς διάφορες φατρίες τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ.

Ἀξιοσημείωτη ἄποψη, στὴν ἀφήγηση τῆς εἰσόδου του, εἶναι ὅτι κατὰ τὴν διήγηση οἱ μάζες χαιρετοῦν τὸν Ἰησοῦ, σὰν τὸν φορέα τῆς «βασιλείας τοῦ πατέρα μας Δαυΐδ», δηλαδή, τὸν ἔβλεπαν σὰν ἀποκαταστάτη τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑβραϊκοῦ Βασιλείου. Κι' αὐτό, δείχνει τὸν Ἰησοῦ, ὄχι ἁπλῶς σὰν ἀντίπαλο τῶν τάξεων, ποὺ κυβερνοῦσαν τὸν Ἰουδαϊσμό, ἀλλὰ καὶ σὰν ἀντίπαλο κι' αὐτῶν τῶν Ρωμαίων. Καὶ στὴν ἀντίθεση αὐτή, ὑπάρχει ὄχι τόσο Χριστιανικὴ φαντασία, ὅσο Ἑβραϊκὴ πραγματικότητα.

Τὰ Εὐαγγέλια, ἀναφέρουν τέτοια στοιχεῖα, ποὺ ἔχουμε ἤδη ἐξετάσει : τὴν ἔκκληση πρὸς τοὺς μαθητὲς νὰ ἐξοπλισθοῦν, τὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα, τὴν ἔνοπλη σύγκρουση πάνω στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν. Κι' ἔχουμε ἴδει, ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι κατάλοιπα τῆς παληᾶς παράδοσης, ποὺ ἀργότερα δὲν γίνονταν δεκτὰ γιὰ νὰ τὰ μετατρέψουν, ὥστε ν' ἀποκτήσουν κάποιο περιεχόμενο εἰρηνικῆς ὑποταγῆς.

Πιάνουν τὸν Ἰησοῦ, τὸν ὁδηγοῦν στὸ μέγαρο, ὅπου ὁ ἀρχιερέας τὸν δικάζει :

«Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ ὅλον τὸ συνέδριον ἐζήτουν κατὰ τοῦ Ἰησοῦ μαρτυρίαν, διὰ νὰ θανατώσωσιν αὐτόν, καὶ δὲν εὕρισκον. Διότι πολλοὶ ἐψευδομαρτύρουν κατ' αὐτοῦ· ἀλλ' αἱ μαρτυρίαι δὲν ἦσαν σύμφωνοι... Καὶ σηκωθεὶς ὁ ἀρχιερεὺς εἰς τὸ μέσον, ἠρώτησε τὸν Ἰησοῦν, λέγων, Δὲν ἀποκρίνεσαι οὐδέν; τί μαρτυροῦσιν οὗτοι κατὰ σοῦ; Ὁ δὲ ἐσιώπα καὶ δὲν ἀπεκρίθη οὐδέν. Πάλιν ὁ ἀρχιερεὺς ἠρώτα αὐτόν, λέγων πρὸς αὐτόν, Σὺ εἶσαι ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Εὐλογητοῦ; Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν. Ἐγὼ εἰμαι· καὶ θέλετε ἰδεῖ τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως, καὶ ἐρχόμενον μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ. Τότε ὁ ἀρχιερεὺς σχίσας τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, λέγει, Τί χρείαν ἔχομεν πλέον μαρτύρων; ἠκούσατε τὴν βλασφημίαν· τί σᾶς φαίνεται; Οἱ δὲ πάντες κατέκριναν αὐτόν, ὅτι εἶναι ἔνοχος θανάτου» (Κατὰ Μάρκον 14, στιχ. 55 καὶ συν.).

Περίεργη, πραγματικά, διαδικασία!! Τὸ δικαστήριο συνέρ-

χεται ἀμέσως, μετὰ τὴν σύλληψη τοῦ κρατουμένου, τὴν νύχτα, καὶ ὄχι μέσα στὸ δικαστικὸ κτίριο, ποὺ φαίνεται πὼς ἦταν πάνω στὸν λόφο τοῦ Ναοῦ,* ἀλλὰ στὸ μέγαρο τοῦ Ἀρχιερέα. Φαντασθῆτε, πόσο ἀξιόπιστη θὰ ἦταν μιὰ ἔκθεση γιὰ δίκη, γιὰ ἐσχάτη προδοσία, στὴν Γερμανία, ποὺ θὰ γίνονταν στ' ἀνάκτορα τοῦ Βερολίνου!! Ψευδομάρτυρες καταθέτουν ἐνάντια στὸν Ἰησοῦ, καὶ παρ' ὅλο ποὺ κανεὶς δὲν ἐλέγχεται στὶς καταθέσεις του καὶ ὁ Ἰησοῦς τηρεῖ σιωπή, δὲν προκύπτουν στοιχεῖα ἐνοχοποιητικὰ γι' αὐτόν. Καὶ ὁ Ἰησοῦς, εἶναι ὁ πρῶτος, ποὺ ἐνοχοποιεῖ τὸν ἑαυτό του μὲ τὸ νὰ παραδεχθεῖ, ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ Μεσσίας. Καὶ τώρα, ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ψευδομαρτυρίας ἂν αὐτὴ ἡ ὁμολογία εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὴν καταδίκη τοῦ Ἰησοῦ; Ὁ μόνος του σκοπός, εἶναι νὰ δείξουν τὴν ἐχθρότητα τῶν Ἑβραίων. Κι' ἀμέσως, ἀναγγέλεται ἡ καταδίκη του σὲ θάνατο. Κι' αὐτό, ἀποτελοῦσε μιὰ παραβίαση τῶν συνηθισμένων κανόνων, ποὺ μὲ τόση εὐσυνειδησία τηροῦσαν οἱ Ἑβραῖοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ δικαστήριο, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ βγάλει μόνο ἀθωωτικὴ ἀπόφαση τὴν ἴδια μέρα. Γιὰ καταδικαστικὴ ἀπόφαση, θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουν μιὰ μέρα, μετὰ τὴ δίκη.

Καὶ εἶχε τὸ Σανχεντρὶν (ἀπὸ τὸ ἑλληνικό, Συνέδριο), δικαίωμα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ ἀποφασίζει θανατικὲς καταδίκες; Τὸ Ταλμοὺδ λέγει: «Σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ναοῦ, εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ Ἰσραήλ, τὸ δικαίωμα τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς».

Κι' αὐτό, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ Σανχεντρὶν, δὲν ἐκτελεῖ τὴν θανατικὴ καταδίκη τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ μετὰ τὴν δίκη, τὸν παραπέμπει στὸν Πιλάτο, γιὰ μιὰ νέα δίκη, τὴν φορὰ δὲ αὐτή, μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἐσχάτης προδοσίας ἀπέναντι στοὺς Ρωμαίους, τὴν κατηγορία ὅτι προσπάθησε νὰ κάνει τὸν ἑαυτό του βασιλιὰ τῶν Ἰουδαίων, δηλαδὴ νὰ λευτερώσει τὴν Ἰουδαία ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Τί ὡραία κατηγορία, ἀπὸ μέρους ἑνὸς δικαστηρίου, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Ἑβραίους Πατριῶτες!!

Πιθανὸ τὸ Σανχεντρὶν νὰ εἶχε δικαίωμα γιὰ θανατικὴ κατα-

---

* Schurer, Geschichte des Judischen Volkes, II. P. 211.

δίκη, τέτοιες όμως αποφάσεις, έπρεπε νά επικυρώνωνται από τον Ρωμαίο Ύπατο.

Μπροστά σέ ποιά κατάσταση όμως βρέθηκε αυτός ο Ρωμαίος ανώτατος άρχοντας;

«Και ηρώτησεν αυτόν ο Πιλάτος, Συ είσαι ο βασιλεύς των Ιουδαίων; Ο δε αποκριθείς προς αυτόν είπεν, Συ λέγεις. Και κατηγόρουν αύτόν οι αρχιερείς πολλά. Ο δε Πιλάτος πάλιν ηρώτησεν αυτόν, λέγων, Δεν αποκρίνεσαι ουδέν; ίδέ, πόσα σου κατα-μαρτυρούσιν. Ο δε Ιησούς έτι δεν απεκρίθη ουδέν, ώστε ο Πιλάτος εθαύμαζε. Κατά δε την εορτήν απέλυεν εις αυτούς ένα δέσμιον, όντινα εζήτουν. Ήτο δε ο λεγόμενος Βαρραβάς δεδεμένος μετά των συνωμοτών οίτινες εν τη στάσει έπραξαν φόνον. Και αναβοήσας ο όχλος, ήρχισε νά ζητή νά κάμη καθώς πάντοτε έκαμνεν εις αυτούς. Ο δε Πιλάτος απεκρίθη προς αυτούς, λέγων, Θέλετε νά σας απολύσω τον Βασιλέα των Ιουδαίων; Επειδή ήξευρεν ότι διά φθόνον παρέδωκαν αυτόν οι αρχιερείς. Οι αρχιερείς όμως διήγειραν τον όχλον νά ζητήσει νά απολύσει μάλλον τον Βαρραβάν. Και ο Πιλάτος αποκριθείς πάλιν είπε προς αυτούς, Τί λοιπόν θέλετε νά κάμω τούτον τον όποίον λέγετε βασιλέα των Ιουδαίων; Οι δε πάλιν έκραξαν, Σταύρωσον αυτόν. Ο δε Πιλάτος έλεγε προς αυτούς, Και τί κακόν έπραξεν; Οι δε περισσότεροι έκραξαν, Σταύρωσον αυτόν. Ο Πιλάτος λοιπόν θέλων νά κάμη εις τον όχλον το αρεστόν, απέλυσεν εις αυτούς τον Βαρραβάν, και παρέδωκε τον Ιησούν, αφού εμαστίγωσεν αυτόν, διά νά σταυρωθή» (Κατά Μάρκον 15, στιχ. 2 και συν.).

Κατά τον Ματθαίο, ο Πιλάτος, φθάνει στό σημείο νά πλύνει τά χέρια του μπροστά στον κόσμο και νά δηλώσει: «Είμαι αθώος από το αίμα του δικαίου αυτού ανθρώπου: Προσέξτε το. Και όλος ο κόσμος μαζί απαντά, «Το αίμα του ας βαρύνει εμάς και τά παιδιά μας».

Ο Λουκάς δέν αναφέρει τίποτε τό σχετικό γιά τήν καταδίκη του Ιησού, από το Σανχεντρίν. Οι Εβραίοι εμφανίζονται απλώς σάν παραπονούμενοι, έμπρός στον Πιλάτο.

«Τότε εσηκώθη άπαν το πλήθος αυτών, και έφεραν αυτόν προς τον Πιλάτον. Και ήρχισαν νά κατηγορώσιν αυτόν, λέγοντες,

Τοῦτον, εὕρομεν διαστρέφοντα τὸ ἔθνος, καὶ ἐμποδίζοντα τὸ νὰ δίδωσι φόρους εἰς τὸν Καίσαρα, λέγοντα ἑαυτὸν ὅτι εἶναι Χριστὸς βασιλεύς. Ὁ δὲ Πιλάτος ἠρώτησεν αὐτόν, λέγων, Σὺ εἶσαι ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων; Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς πρὸς αὐτὸν εἶπεν, Σὺ λέγεις. Καὶ ὁ Πιλάτος εἶπε πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς ὄχλους, Οὐδὲν ἔγκλημα εὑρίσκω ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τούτῳ. Οἱ δὲ ἐπέμενον. Ὅτι ταράττει τὸν λαόν, διδάσκων καθ' ὅλην τὴν Ἰουδαίαν, ἀρχίσας ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας ἕως ἐδῶ». (Κατὰ Λουκᾶν 23, στιχ. 1 καὶ συν.).

Ὁ Λουκᾶς, θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια. Ἐδῶ ὁ Ἰησοῦς, κατηγορεῖται μπροστὰ στὸν Πιλάτο ἄμεσα γιὰ ἔσχατη προδοσία καὶ μὲ περηφάνεια, δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐνοχή του αὐτή. Ὅταν τὸν ρώτησε ὁ Πιλάτος ἂν εἶναι βασιληᾶς τῶν Ἑβραίων, δηλαδή, ἡγέτης στὴν πάλη τους γιὰ ἀνεξαρτησία, ὁ Ἰησοῦς τοῦ ἀπάντησε: «Σὺ εἶπας». Τὸ Εὐαγγέλιο, κατὰ τὸν Ἰωάννη, ὅμως ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ κατάλοιπο αὐτὸ τοῦ Ἑβραϊκοῦ πατριωτισμοῦ καὶ γι' αὐτὸ κάνει τὸν Ἰησοῦ νὰ λέγει: «Τὸ βασίλειό μου δὲν εἶναι σὲ τοῦτο τὸν κόσμο. Ἂν τὸ βασίλειό μου, ἦταν ἐπίγειο, τότε οἱ πιστοί μου θὰ ἀγωνίζονταν». Τὸ κατὰ Ἰωάννην, εἶναι τὸ πιὸ πρόσφατο Εὐαγγέλιο. Καὶ χρειάσθηκε ἀρκετὸς καιρὸς στοὺς Χριστιανοὺς συγγραφεῖς, γιὰ νὰ πάρουν τὴν ἀπόφαση νὰ διαστρεβλώσουν τὸ ἀρχικὸ κείμενο.

Τὸ ζήτημα, ποὺ προφανῶς ἀντιμετώπιζε ὁ Πιλάτος ἦταν ἀρκετὰ ἁπλό. Ἐκτελῶντας τὸν ἀντάρτη Ἰησοῦ, δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐκτελεῖ τὸ καθῆκον του σὰν ἀντιπρόσωπος τῶν Ρωμαϊκῶν ἀρχῶν.

Ἀντίθετα, οἱ μάζες τῶν Ἑβραίων, δὲν εἶχαν οὔτε τὸν παραμικρὸ λόγο νὰ εἶναι ὀργισμένοι ἐνάντια στὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴν Ρωμαϊκὴ κυριαρχία καὶ ζητοῦσε νὰ σταματήσουν νὰ πληρώνουν φόρους στὸν Αὐτοκράτορα. Κι' ἂν ὁ Ἰησοῦς, στὴν πραγματικότητα, ἐνεργοῦσε κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὶς κατευθύνσεις τῶν Ζηλωτῶν, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἦταν τὸ κυρίαρχο ρεῦμα μέσα στὸν πληθυσμὸ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἐὰν πάρουμε ὑπ' ὄψη μας, τὴν κατηγορία τῶν Εὐαγγελίων, σὰν πραγματική, ἦταν φυσικὸ νὰ περιμένει κανεὶς πῶς οἱ

Εβραῖοι θὰ ἔτρεφαν συμπάθεια πρὸς τὸν Ἰησοῦ, ἐνῶ ὁ Πιλάτος θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν καταδικάσει.

Τί μᾶς λένε ὅμως τὰ Εὐαγγέλια ; Ὁ Πιλάτος, δὲν βρίσκει οὔτε τὸ παραμικρὸ φταίξιμο τοῦ Ἰησοῦ, παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς τὸ παραδέχεται. Ὁ ὕπατος κυβερνήτης, συνεχίζει νὰ λέγει, πῶς ὁ κατηγορούμενος εἶναι ἀθῶος καὶ νὰ ρωτᾶ, ποιὸ εἶναι, τέλος πάντων, τὸ κακὸ ποὺ ἔχει κάνει ;

Ἀρκετὰ παράξενα πράγματα. Ἀλλά, ἀκόμα πιὸ παράξενο εἶναι πῶς, παρ' ὅλο ποὺ δὲν παραδέχεται τὴν ἐνοχὴ τοῦ Ἰησοῦ, δὲν τὸν ἐλευθερώνει.

Κατὰ καιρούς, συνέβαινε ἕνας ἀνώτατος ἄρχοντας νὰ τύχει μπρὸς σὲ μιὰ κατάσταση πολὺ μπλεγμένη, ὥστε νὰ δυσκολεύεται νὰ πάρει ἀπόφαση μοναχός του. Εἶναι ὅμως ἀνήκουστο ἕνας ἀξιωματοῦχος τοῦ Ρωμαίου Αὐτοκράτορα νὰ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ διέξοδο στὴν ἀβεβαιότητά του, ρωτώντας τὶς λαϊκὲς μάζες τί θὰ ἔπρεπε νὰ κάνει μὲ τὸν κατηγορούμενο. Ἂν δὲν ἤθελε ὁ ἴδιος νὰ καταδικάσει ἕναν προδότη, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἐστελνε στὸν Αὐτοκράτορα, στὴν Ρώμη. Αὐτό, εἶχε πάνει, λέγει χάρη, κάποτε ὁ ὕπατος Ἀντώνιος Φῆλιξ (52 μὲ 60). Εἶχε ξεγελάσει τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν Ζηλωτῶν τῆς Ἱερουσαλήμ. τὸν ἀρχηγὸ τῶν ἀνταρτῶν Ἐλεάζαρ, ποὺ κρατοῦσε εἴκοσι χρόνια συνέχεια τὴν χώρα σὲ ἀνησυχία, μὲ τὴν ὑπόσχεση, ὅτι δὲν θὰ τὸν πειράξει, τὸν αἰχμαλώτισε καὶ τὸν ἐστειλε στὴν Ρώμη. Πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του, τοὺς ἐκτέλεσε μὲ σταύρωση.

Καὶ ὁ Πιλάτος, μποροῦσε νὰ στείλει τὸν Ἰησοῦ στὴν Ρώμη. Ὁ ρόλος ὅμως, ποὺ βάζει ὁ Ματθαῖος τὸν Πιλάτο νὰ παίξει, εἶναι ἁπλῶς γελοῖος : ἕνας Ρωμαῖος κριτής, ἕνας ἀντιπρόσωπος τοῦ Αὐτοκράτορα Τιβέριου, ποὺ εἶχε τὴν ἐξουσία ν' ἀποφασίζει γιὰ ζωὴ ἢ θάνατο, παρακαλεῖ τὰ πλήθη τῆς Ἱερουσαλήμ, νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ ἐλευθερώσει τὸν ἄνθρωπο, ποὺ κατηγοροῦνταν καὶ τέλος ν' ἀπαντᾶ στὶς φωνές τους. «Καλά, θανατῶστε τον, πάντως ἐγὼ εἶμαι ἀθῶος στὸ ζήτημα αὐτό».

Κι' ὅμως, δὲν ἐνήργησε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Πιλάτος. Ὁ Ἀγρίππας ὁ Α', σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Φίλωνα, χαρακτηρίζει τὸν Πιλάτο σὰν «ἀκάμπτου καὶ ἀδυσώπητου χαρακτῆρα», καὶ τοῦ καταλογίζει «δωροδοκίες, βιαιότητες, κλεψιές, ἁπάτες,

προσβολές, συχνὲς ἐκτελέσεις χωρὶς δίκες, ἀτέλειωτες καὶ ἀνυπόφορες κτηνωδίες».

Ἡ ἀπότομη καὶ ἄτεγκτη πολιτική του, εἶχε δημιουργήσει μιὰ τόσο ἀνυπόφορη κατάσταση, ὥστε ν' ἀναγκασθεῖ ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση νὰ τὸν ἀνακαλέσει στὴν Ρώμη (τὸ 36 μ.Χ.).

Κι' αὐτός, εἶναι ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται, ὅτι ἐπέδειξε τόση ἀγάπη πρὸς τὴν δικαιοσύνη καὶ τόση κατανόηση στὴν περίπτωση τοῦ προλετάριου προδότη Ἰησοῦ, πού, δυστυχῶς γιὰ τὸν κατηγορούμενο, ξεπεράσθηκαν ἀπὸ τὴν ἠλίθια ἀδυναμία του πρὸς τὸν λαό.

Οἱ Εὐαγγελιστές, ἦταν πολὺ ἀγράμματοι γιὰ νὰ παραξενευθοῦν ἀπὸ ὅλα αὐτά, κι' ἔμως θὰ μποροῦσαν νὰ εἶχαν κάποια ὑποψία, ὅτι καταλόγιζαν πολὺ παράξενο ρόλο στὸν Ρωμαῖο κυβερνήτη. Ἔψαχναν νὰ βροῦν κάτι, ποὺ θὰ ἦταν κάπως πιὸ ἀληθοφανές. Ἀναφέρουν, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν συνηθίσει, στὸ ὅτι ὁ Πιλάτος, ἐλευθέρωνε τὸ Πάσχα ἕνα φυλακισμένο, κι' ὅταν τοὺς πρότεινε ν' ἀφήσει τὸν Ἰησοῦ, τότε αὐτοὶ ἀπάντησαν: «Ὄχι, καλύτερα τὸν δολοφόνο Βαρραβᾶ».

Παράξενο φαίνεται, πῶς μιὰ τέτοια συνήθεια τοῦ Πιλάτου, ἂν συναντᾶται πουθενὰ ἀλλοῦ, παρὰ μόνο στὰ Εὐαγγέλια. Εἶναι ἀντίθετη πρὸς τοὺς Ρωμαϊκοὺς θεσμούς, ποὺ δὲν ἐγνώριζαν κανένα δικαίωμα στοὺς ὕπατους κυβερνήτες, νὰ συγχωροῦνε. Καὶ εἶναι ἀντίθετο πρὸς μιὰ ἔννομη κατάσταση πραγμάτων, νὰ παραχωρεῖται τὸ δικαίωμα τῆς συγχώρεσης, ὄχι σὲ κάποιο ὑπεύθυνο σῶμα, ἀλλὰ στὸν ὄχλο, ποὺ ἔτυχε συμπτωματικὰ νὰ συγκεντρωθεῖ. Παρόμοιες νομικὲς συνθῆκες, μποροῦν νὰ γίνωνται πιστευτές, μόνο ἀπὸ θεολόγους.

Μὰ κι' ἂν ἀκόμα τὸ ἀφήσουμε αὐτὸ ἀπαρατήρητο καὶ παραδεχθοῦμε τὸ μοναδικὸ δικαίωμα τῆς Ἑβραϊκῆς μάζας νὰ συγχωρεῖ, ὅταν βρίσκεται συγκεντρωμένη γύρω ἀπὸ τὴν ἕδρα τοῦ ὕπατου κυβερνήτη, τότε πάλι ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα, τί σχέση ἔχουν ὅλα αὐτά, τὸ δικαίωμα τῆς σύγχωρεσης, στὴν προκείμενη περίπτωση;

Ὁ Ἰησοῦς, δὲν εἶχε καταδικασθεῖ νόμιμα. Ὁ Πόντιος Πιλάτος, ἀντιμετωπίζει τὸ ἐρώτημα: Εἶναι ὁ Ἰησοῦς ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας ἢ ὄχι; Καὶ ἀπαντᾶ μὲ τὸ ἐρώτημα: Θέλετε νὰ χρη-

σιμοποιήσετε τὸ δικαίωμα γιὰ συγχώρεση ποὺ ἔχετε, ἢ ὄχι;

Ὁ Πιλάτος, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀποφασίσει, καὶ ἀντὶ νὰ τὸ κάνει αὐτό, ἀπευθύνεται στὴν ἐξουσία, ποὺ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς συγχώρεσης!! Καὶ δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐλευθερώσει τὸν Ἰησοῦ, ἐὰν τὸν θεωρεῖ ἀθῶο;

Κι' ἐδῶ, τώρα, ξεπροβάλλει ἄλλο τερατώδικο κατασκεύασμα: Ὑποτίθεται, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν τὸ δικαίωμα τῆς συγχώρεσης· καὶ πῶς τὸ ἀσκοῦν; Ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ ὅτι ζητοῦν τὴν ἐλευθέρωση τοῦ Βαρραβᾶ; Ὄχι, ζητοῦν τὴν σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ! Φαίνεται, πὼς οἱ Εὐαγγελιστὲς νόμιζαν, πὼς τὸ δικαίωμα νὰ συγχωρήσεις κάποιον, σοῦ δίνει καὶ τὸ δικαίωμα νὰ καταδικάσεις τὸν ἄλλο.

Αὐτός, ὁ τρελλὸς τρόπος ἀπονομῆς δικαιοσύνης, συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα ἐξ ἴσου τρελλὸ εἶδος πολιτικῆς.

Οἱ Εὐαγγελιστές, μᾶς δείχνουν ἕναν ὄχλο, ποὺ μισεῖ τὸν Ἰησοῦ σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ προτιμᾶ νὰ συγχωρήσει ἕνα δολοφόνο, παρὰ αὐτόν. Ἀκριβῶς ἕναν δολοφόνο, δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ κανέναν ἄλλον πιὸ ἄξιο συγχώρησης· καὶ δὲν ἡσυχάζει, ὡς ὅτου σταυρωθεῖ.

Καὶ τώρα, σκεφθεῖτε, ὅτι ὁ ὄχλος αὐτός, εἶναι ὁ ἴδιος ἀκριβῶς, ποὺ πρὶν μερικὲς μέρες τὸν ὑποδέχονταν σὰν βασιληᾶ μὲ κραυγὲς ὡσαννά, στρώνοντας τὸν δρόμο του μὲ τὰ ροῦχα τους καὶ ζητωκραυγάζοντάς τον μὲ μιὰ φωνή, χωρὶς παραφωνίες. Καὶ ἦταν ἡ ἀφοσίωση αὐτὴ τῶν μαζῶν, πού, σύμφωνα μὲ τὰ Εὐαγγέλια, ἀνάγκασε τὴν ἀριστοκρατία ν' ἀποφασίσει κιόλας γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν συλλάβει τὴν ἡμέρα, παρὰ περίμενε νὰ νυχτώσει. Καὶ τώρα, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ μάζα, ἐμπνέεται ὁμόφωνα ἀπὸ τὸ ἀγριώτερο μῖσος, ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο φανατισμὸ ἐνάντια του, ἐνάντια στὸν ἄνθρωπο, ποὺ κατηγορήθηκε γιὰ ἔγκλημα, τὸ ὁποῖο στὰ μάτια κάθε Ἑβραίου πατριώτη, ἦταν ἄξιο τῆς μεγαλύτερης τιμῆς: μιὰ προσπάθεια ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ Ἑβραϊκὴ κοινοπολιτεία ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγό.

Τί μεσολάβησε, ὥστε νὰ γίνει αὐτὴ ἡ καταπληκτικὴ ἀλλαγὴ στὴν στάση τους; Θὰ χρειάζονταν νὰ βρεθοῦν πανίσχυρα κίνητρα, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀλλαγὴ αὐτή. Πάντως, οἱ Εὐαγγελιστές, διατυπώνουν μερικὲς γελοῖες φράσεις, χωρὶς κανένα οὐ-

σιαστικὸ νόημα, ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Ὁ Λουκᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης, δὲν λένε ποιὰ ἦταν τὰ κίνητρα. Ὁ Μάρκος, παρατηρεῖ: «οἱ ἀρχιερεῖς κίνησαν τὸν λαὸ» ἐνάντια στὸν Ἰησοῦ, καὶ ὁ Ματθαῖος, ἰσχυρίζεται πὼς «ἔπεισαν τοὺς πολλούς».

Κι' ὅλα αὐτά, μαρτυροῦν πόσο χαμηλὰ στέκονταν οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς, ἀπὸ ἄποψη πολιτικῶν αἰσθημάτων καὶ πολιτικῶν γνώσεων.

Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βαθμό, ποὺ μπορεῖ νὰ λείπει ὁ χαρακτήρας ἀπὸ ἕνα λαό, δὲν μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ σ' ἕνα φανατισμένο μῖσος, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποια οὐσιαστικὴ αἰτία γι' αὐτό. Ἡ βάση αὐτὴ, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνόητη καὶ τιποτένια, ὡστόσο πρέπει νὰ ὑπάρχει. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τῶν Εὐαγγελιστῶν, ὁ Ἑβραϊκὸς ὄχλος, διαπράττει τὴν πιὸ ἐπονείδιστη πράξη, ποὺ ξεπερνᾶ καὶ τὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο μιᾶς ἠλίθιας προστυχιᾶς, γιατὶ χωρὶς τὴν παραμικρὴ αἰτία, διψᾶ γιὰ τὸ αἷμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου ποὺ λάτρευε μιὰ μέρα πρίν.

Καὶ τὸ ζήτημα, γίνεται ἀκόμα πιὸ ἠλίθιο στὸ περιεχόμενό του, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη οἱ πολιτικὲς συνθῆκες τῆς περιόδου ἐκείνης. Ἡ Ἑβραϊκὴ κοινοπολιτεία, κατ' ἐξαίρεση ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχε μιὰ ἀσυνείθιστα ἔντονη πολιτικὴ ζωή, μὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικές της ἀντιθέσεις, ἀναπτυγμένες στὸ ἔπακρό τους. Τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἦταν καλὰ ὀργανωμένα καὶ πειθαρχημένα. Ὁ Ζηλωτισμός, εἶχε ὁλοκληρωτικὰ κατακτήσει τὶς κατώτερες τάξεις τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ βρίσκονταν σὲ συνεχῆ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τοὺς Σαδδουκαίους καὶ τοὺς Φαρισαίους, μὲ τὸ μῖσος ἐνάντια στὴ Ρώμη, ἀναπτυγμένο στὸ μεγαλύτερο βαθμό. Οἱ καλύτεροί τους σύμμαχοι, ἦταν οἱ ἀνυπότακτοι Γαλιλαῖοι.

Κι' ἂν ἀκόμα οἱ Σαδδουκαῖοι καὶ οἱ Φαρισαῖοι εἶχαν καταφέρει νὰ «κινήσουν» μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν λαὸ ἐνάντια στὸν Ἰησοῦ, δὲν θὰ μποροῦσαν ποτὲ νὰ πετύχουν μιὰ ὁμόφωνη διαδήλωση, ἀλλὰ στὴν καλύτερη περίπτωση, μιὰ πεισματώδικη ὁδομαχία. Δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ φανταστεῖ κανείς, τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν σκηνή, ὅπου οἱ Ζηλωτὲς νὰ ρίχνωνται μὲ ἄγριες ὀχι ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους καὶ στοὺς ἀριστοκράτες, ἀλλὰ πάνω σ' ἕνα κατηγορούμενο ἀντάρτη καὶ νὰ ζητοῦν μὲ φανατι-

σμένη λύσσα, ἀπὸ τὸν Ρι κὸ διώκτη, τὴν ἐκτέλεσή του.

Ποτὲ ὅλν φαντάσθηκ· κανένας, ἕνα πιὸ νηπιῶδικο τερτσύργημα.

Κι' ἀφοῦ οἱ Εὐαγγελιστές, τὰ κατάφεραν νὰ παρουσιάσουν κατὰ τὸν περίλαμπρο αὐτὸ τρόπο τὸν αἱμοδιψῆ Πιλάτο, σὰν ἕνα ἀθῶο ἀρνάκι καὶ τὴν ἔμφυτη διαστροφὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, σὰν τὴν πραγματικὴ αἰτία τῆς στέρωσης τοῦ ἀθώου καὶ εἰρηνόφιλου Μεσσία, δὲν βρίσκουν μὲ τ ἄλλο νὰ συνεχίσουν. Ἡ ἐπινοητικότητά τους γιὰ τὴν στιγμὴ ἐξαντλεῖται καὶ ἡ ἀφήγηση γυρνᾶ πιὰ στὰ παληά. Μετὰ τὴν καταδίκη του, ἐμπαίζουν καὶ κακομεταχειρίζονται τὸν Ἰησοῦ, ὄχι μιὰ οἱ Ἑβραῖοι, ἀλλὰ οἱ στρατιῶτες τοῦ ἴδιου τοῦ Πιλάτου, ποὺ πρὶν λίγο μόλις, τὸν εἶχε ἀνακηρύξει ἀθῶο. Καὶ τώρα οἱ στρατιῶτες του, ὄχι μόνο τὸν σταυρώνουν, ἀλλὰ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν ἐμπαιγμὸ καὶ τὸ μαστίγωμα γιὰ τὴν Ἑβραϊκή του βασιλεία: τοῦ βάζουν στὸ κεφάλι στεφάνι ἀγκαθωτό, τοῦ φοροῦν τὴν πορφυρὴ χλαμύδα καὶ μετὰ τὸν χτυποῦν στὸ πρόσωπο καὶ τὸν φτύνουν. Τέλος, τοῦ βάζουν πάνω στὸν σταυρὸ καὶ τὴν ἐπιγραφή: Ἰησοῦς, Βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων.

Καὶ σ' αὐτὰ ἀκριβῶς, ἐπανεμφανίζεται ὁ ἀρχικὸς χαρακτήρας τῆς θλης κα τστροφῆς, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά. Ἐδῶ, οἱ Ρωμαῖοι, εἶναι οἱ χι ότεροι ἐχθροὶ τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἡ αἰτία γιὰ τὸ μῖσος καὶ τὸν ἐμ γμό τους, βρίσκεται στὴν ἔσχατη προδοσία, στὴν διεκδίκησή τ ου γιὰ τὸν Ἑβραϊκὸ θρόνο, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποτινάξει ν ην ξένη κυριαρχία τῶν Ρωμαίων.

Δυστυχῶς ὅμω , ἡ ἀναλαμπὴ τῆς ἁπλῆς αὐτῆς ἀλήθει ας, εἶναι πολὺ προσωρινή.

Ὁ Ἰησοῦς πεθ νει, καὶ τὸ πρόβλημα τώρα εἶναι νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ μιὰ σειρὰ σκηνικῶν ἐντυπώσεων, πὼς ἔχει πεθάνει ἕνας θεός.

«Ὁ δὲ Ἰησοῦς, πάλιν κράξας μετὰ φωνῆς μεγάλης, ἀφῆκε τὸ πνεῦμα. Καὶ ἰδού, τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω· καὶ ἡ γῆ ἐσείσθη, καὶ τὰ μνημεῖα ἠνοίχθησαν, καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων, ἀνέστησαν· καὶ ἐξελθόντες ἐκ τῶν μνημείων μετὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, εἰσῆλθον εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, καὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς πολλούς» (Κατὰ Ματθαῖον 27, στιχ. 50 καὶ σιν.).

Οἱ Εὐαγγελιστές, δὲν ἀναφέρουν τί ἔκαναν οἱ ἀναστημένοι «ἅγιοι» κατὰ τὴν ὁμαδικὴ ἐκδρομή τους καὶ ἔπειτα ἀπ' αὐτὴν στὴν Ἱερουσαλήμ, ἂν δηλαδή, παρέμειναν στὴν ζωὴ ἢ ξαναμπῆκαν πάλι, μὲ σύνεση, μέσα στοὺς τάφους τους. Πάντως, σ' ὁποιαδήποτε περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένει κανεὶς πὼς ἕνα τέτοιο ἐκτακτο γεγονός, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει μιὰ ὑπερφυσικὴ ἐπίδραση, πάνω σὲ ὅλους, ποὺ ἔτυχε νὰ εἶναι ἐκεῖ καὶ νὰ πείσουν τὸν καθένα γιὰ τὴν θεία ἰδιότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ἀλλὰ οἱ Ἑβραῖοι καὶ τώρα ἀκόμα, μένουν ἀδιάφοροι. Καὶ εἶναι καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἐκεῖνοι, ποὺ σκύβουν μπροστὰ στὴν θεότητα.

«Ὁ δὲ ἑκατόνταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ φυλάττοντες τὸν Ἰησοῦν, ἰδόντες τὸν σεισμὸν καὶ τὰ γενόμενα, ἐφοβήθησαν σφόδρα, λέγοντες, Ἀληθῶς Θεοῦ Υἱὸς ἦτο οὗτος» (Κατὰ Ματθαῖον 27, στ. 54).

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, ὡστόσο κηρύσσουν πὼς ὁ Ἰησοῦς ἦταν ἕνας ἀπατεώνας, κι' ὅταν ἀνασταίνεται ἀπὸ νεκρούς, αὐτὸ δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι δωροδοκήθηκαν, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, οἱ Ρωμαῖοι γιὰ νὰ καταθέσουν πὼς τὸ θαῦμα δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀπάτη.

Κι' ἔτσι, πρὸς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τῶν Παθῶν συναντᾶμε καὶ πάλι τὴν Ἑβραϊκὴ διαφθορά, ποὺ μετατρέπει τοὺς τίμιους Ρωμαίους στρατιῶτες, σὲ ὄργανα τῆς Ἑβραϊκῆς δολιότητας καὶ προστυχιᾶς, ποὺ φέρνει σὲ ἀντίθεση τὸ διαβολεμένο μῖσος, μὲ τὴν πιὸ εὐγενικιὰ καὶ θεία εὐσπλαχνία.

Καὶ κατὰ τὴν διάρκεια ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας, ἡ δουλικότητα πρὸς τοὺς Ρωμαίους καὶ τὸ μῖσος ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους παρουσιάζονται τόσο χοντροφτιαγμένα καὶ περιγράφονται τόσο ἀνόητα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ σκεφθεῖ κανείς, πὼς δὲν θὰ εἶχε οὔτε τὴν παραμικρὴ ἐπίδραση πάνω σ' ἀνθρώπους, ποὺ σκέπτονταν. Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, γνωρίζουμε πὼς σημείωσε ἐπιτυχία στὴν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν της. Καὶ ἡ ἱστορία αὐτή, φωτισμένη ἀπὸ τὸ ξοζασμένο φῶς τοῦ θείου κι' ἐξιδανικευμένη ἀπὸ τὸ μαρτύριο, ἑνὸς περήφανου ἐξομολογητῆ μιᾶς ἀνώτερης ἀποστολῆς, στάθηκε γιὰ πολλὰ χρόνια ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποτελεσματικὰ μέσα, γιὰ ν' ἀνάβει τὸ μῖσος καὶ τὴν περιφρόνηση πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ἀνάμεσα ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ εὐγενικὰ πνεύματα τῆς Χριστιανωσύνης.

Ἡ ἱστορία αὐτή, χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ κατασυκοφαντηθοῦν οἱ Ἑβραῖοι σὰν τὸ κατακάθι τῆς ἀνθρωπότητας, σὰν μιὰ φυλή, ποὺ ἀπὸ φύση της εἶναι κακὴ καὶ διεστραμμένη, καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ κρατιέται μακρυὰ ἀπὸ κάθε ἐπαφή, μὲ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία καὶ νὰ καταπιέζεται μὲ σιδερένιο χέρι.

Δὲν θὰ μποροῦσε ὅμως, μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸ νὰ ἐπικρατήσει, ἂν δὲν εἶχε ἐμφανισθεῖ σὲ μιὰ περίοδο γενικοῦ μίσους καὶ διώξεων, κατὰ τῶν Ἑβραίων. Γεννημένη ἡ ἀντίληψη αὐτή, ἀπὸ τὴν θέση ἐκτὸς νόμου τῶν Ἑβραίων, τὴν δυνάμωνε ἀκόμα περισσότερο, τὴν συνέχιζε κι' ἐπεξέτεινε τὴν θέση τους αὐτὴ ἀκόμα πιὸ πολύ.

Κι' ὅσα περιλαμβάνονται στὴν ἱστορία τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο, ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ μαρτυροῦν τὰ βάσανα τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

5) Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

α) Προλετάριοι καὶ σκλάβοι.

Εἴδαμε, πὼς μερικὰ στοιχεῖα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ὁ μονοθεϊσμός, ὁ Μεσσιανισμός, ἡ πίστη στὴν ἀνάσταση καὶ ὁ Ἐσσαιανικὸς κομμουνισμός, δημιουργήθηκαν μέσα στὸν Ἰουδαϊσμό, καὶ ὅτι μέρος ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις τοῦ ἔθνους, εἶδαν πὼς οἱ ἐπιδιώξεις καὶ οἱ ἐλπίδες τους ἐκφράζονταν καλύτερα ἀπὸ ἕνα συνδυασμὸ τῶν στοιχείων αὐτῶν. Εἴδαμε σὲ συνέχεια, πὼς σ' ὁλόκληρο τὸν κοινωνικὸ ὀργανισμὸ τῆς παγκόσμιας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας κυριαρχοῦσαν συνθῆκες, ποὺ διευκόλυναν τὴν εἴσοδοχή, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὰ προλεταριακὰ στοιχεῖα, τῶν νέων τάσεων, ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμό, μόλις ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ μή

Ἰουδαϊκὸ περιβάλλον, ἀλλὰ ἔγιναν καὶ ἄμεσα ἐχθρικὰ γι' αὐτόν. Συγχωνεύονταν τώρα μὲ ρεύματα μέσα στὸν Ἑλληνο - Ρωμαϊκὸ κόσμο, ποὺ πέθαινε καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ν' ἀλλάξει τὸ πνεῦμα τῆς ἔντονης ἐθνικῆς δημοκρατίας, ποὺ κυριαρχοῦσε στὸν Ἰουδαϊσμό, ὡς τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετό του, ἀντικαθιστώντας το μὲ μιὰ ἀσπόνδυλη ὑποταγή, δουλικότητα καὶ ἐπιθυμία γιὰ θάνατο.

Κι' ἔτσι, μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου σκέψης καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας πέρασε μιὰ βαθειὰ μεταμόρφωση.

Στὶς ἀρχές, στὴν κοινότητα εἶχε διεισδύσει ἕνας ὀραστήριος ἀλλὰ συγκεχυμένος κομμουνισμός, μιὰ ἀποστροφὴ πρὸς τὴν κάθε ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μιὰ κίνηση γιὰ ἕναν καινούργιο καὶ καλύτερο κόσμο, ὅπου ὅλες οἱ ταξικὲς διαφορὲς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξομαλυνθοῦν μὲ μιὰ διανομὴ τῶν περιουσιῶν.

Ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα, ἦταν πραγματικὰ μιὰ μαχητικὴ ὀργάνωση, ἐὰν φυσικὰ ὑποτεθεῖ ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ σκέψη, πὼς τὰ διάφορα βίαια ἀποσπάσματα τῶν Εὐαγγελίων, ποὺ διαφορετικὰ δὲν ἐξηγοῦνται, εἶναι ὑπολείμματα μιᾶς πρωταρχικῆς παράδοσης. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου, θὰ ἀνταποκρίνονταν ἀπόλυτα στὴν ἱστορικὴ κατάσταση τῆς Ἑβραϊκῆς κοινοπολιτείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Καὶ θὰ ἦταν πολὺ ἀπίστευτο, μιὰ προλεταριακὴ αἵρεση, νὰ ἔμενε ἀνεπηρέαστη ἀκὸ τὴν γενικὴ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία.

Ἡ ἐλπίδα γιὰ τὴν ἐπανάσταση, γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία καὶ γιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγή, εἶχε διεισδύσει ὁπωσδήποτε σὲ ὅλες τὶς Χριστιανικὲς ὀργανώσεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ φροντίδα γιὰ τὸ παρὸν καὶ μόνο, δηλαδή, ἡ πρακτικὴ δουλειὰ σὲ μικρὴ κλίμακα, ἄνηκε πιὰ στὸ παρελθόν.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση πραγμάτων, ἄλλαξε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν προσδώσει στὴν Μεσσιανικὴ κοινότητα, ἕνα ἐπαναστατικὸ χαρακτῆρα, εἶχαν ἐκλείψει καὶ ἡ Μεσσιανικὴ κοινότητα γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο ἀντιεβραϊκὴ μέσα στὸ μὴ Ἑβραϊκὸ προλεταριάτο, ποὺ οὔτε μποροῦσε, οὔτε ἤθελε ν' ἀγωνισθεῖ. Καὶ ὅσο περισσότερο διαρκοῦσε ἡ κοινότητα, τόσο πιὸ ξεκάθαρο γίνονταν τὸ ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπολογίζουν στὴν ἐκπλήρωση τῆς προφητείας, ποὺ ἀ-

κόμια συναντιόταν στὰ Εὐαγγέλια, ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Ἰησοῦ, θὰ ζοῦσαν γιὰ νὰ ἰδοῦν τὴν ἐπανάσταση. Ξεθώριασε πιὰ ἡ ἐμπιστοσύνη στὸν ἐρχομὸ τῆς «Βασιλείας τοῦ Θεοῦ» στὴν γῆ. Καὶ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατέβει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ στὴν γῆ, ἀπομακρύνονταν ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὸν οὐρανό. Ἡ ἀνάσταση τοῦ σώματος, μεταμορφώθηκε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ποὺ γι' αὐτὴν ἐπιφυλάσσονταν ἡ εὐλογία τῶν οὐρανῶν ἢ τὰ βασανιστήρια τῆς κόλασης.

Κι' ὅσο περισσότερο ἡ Μεσσιανικὴ προσδοκία γιὰ τὸ μέλλον ἔπαιρνε τὶς οὐράνιες αὐτὲς μορφὲς καὶ γίνονταν πολιτικὰ ἀντιδραστικὴ ἡ ἀδιάφορη, τόσο περισσότερο αὔξαινε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἄμεσο παρόν.

Καὶ στὸν βαθμό, ποὺ μειώνονταν ὁ ἐπαναστατικὸς ἐνθουσιασμὸς ἄλλαζε καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ τελευταίου εἶχε ἀρχικὰ ξεπηδήσει ἀπὸ μιὰ δραστήρια, ἂν καὶ συγχεχυμένη προσπάθεια νὰ καταργηθεῖ ἡ κάθε εἴδους ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μιὰ προσπάθεια, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀνακούφιση τῆς φτώχειας τῶν συντρόφων, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐπακολουθοῦσε τὴν δήμευση κάθε περιουσίας.

Πάντως, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, οἱ Χριστιανικὲς κοινότητες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἐσσαιανισμό, εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀρχικὰ στὶς πόλεις, στὴν πραγματικότητα ἦταν κυρίως μητροπολιτικές, κι' αὐτὸ ἦταν ἐκεῖνο, ποὺ ἐμπόδισε τὸν κομμουνισμό τους νὰ εἶναι διαρκείας καὶ ὁλοκληρωμένος.

Ὁ κομμουνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς Ἐσσαίους, ὅπως κι' ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανούς, ἄρχισε σὰν κομμουνισμὸς στὰ μέσα τῆς ἀπόλαυσης, σὰν κομμουνισμὸς στὴν κατανάλωση. Στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία ὅμως, ἀκόμα καὶ σήμερα, ἡ κατανάλωση καὶ ἡ παραγωγὴ εἶναι στενὰ συνδεδεμένες, πολὺ δὲ περισσότερο τότε. Ἡ παραγωγή, ἦταν παραγωγὴ γιὰ τὴν κατανάλωση τοῦ ἴδιου τοῦ παραγωγοῦ καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀγορά. Ἡ γεωργία, ἡ κτηνοτροφία καὶ τὸ νοικοκυριὸ ἦταν στενὰ συνδεδεμένα ἀναμεταξύ τους. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὕπαρξη τότε μεγάλων ἀγροκτημάτων ἦταν δυνατή, καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τὴν γεωργία σὲ μικρὴ κλίμακα ἀπὸ τὴν ἄποψη, ὅτι στὰ μεγάλα ἀγροκτήματα ἦταν πιὸ εὔκολος ὁ

καταμερισμὸς τῆς δουλειᾶς, ὅπως καὶ ἀποτελεσματικώτερη ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀκινήτων καὶ τῶν ἐργαλείων, εἶναι φυσικὰ γεγονός, πὼς τὰ πλεονεκτήματα αὐτά, ἀντισταθμίζονταν ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τῆς δουλειᾶς τῶν σκλάβων. Πάντως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ δουλειὰ τῶν σκλάβων στὰ ἀγροκτήματα, ἦταν ἡ πιὸ διαδεδομένη μορφὴ τῆς γεωργίας σὲ πλατειὰ κλίμακα, ὡστόσο δὲν ἦταν καὶ ἡ μοναδικὴ μορφὴ καλλιέργειας. Ἀκόμα στὶς ἀρχὲς τῆς ἀγροτικῆς ἐξέλιξης, ὑπάρχουν μεγάλα ἀγροκτήματα μὲ πολυάριθμες ἀγροτικὲς οἰκογένειες. Καὶ φαίνεται, πὼς καὶ οἱ Ἐσσαῖοι, εἶχαν ἱδρύσει ἀγροτικὰ νοικοκυριὰ μεγάλης κλίμακας, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ συντροφικὰ συγκροτημένες οἰκογένειες, σὲ μέρη, ὅπου εἶχαν συγκροτήσει μεγάλες μοναστηριακὲς ἐγκαταστάσεις μέσα σὲ μιὰ ἀγροτικὴ μοναξιά, ποὺ μιὰ τέτοια ἦταν κοντὰ στὴν Νεκρὴ Θάλασσα, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Πλίνειος γράφει (Φυσικὴ Ἱστορία», Βιβλίο 5), πὼς «ζοῦσαν στὴν κοινωνία τῶν φοινικόδενδρων».

Ὡστόσο, ὁ τρόπος παραγωγῆς σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶναι πάντα ὁ καθοριστικὸς παράγοντας, γιὰ ὁποιονδήποτε κοινωνικὸ σχηματισμό. Καὶ μόνο ἐκεῖνοι οἱ σχηματισμοὶ εἶναι δυνατοὶ καὶ διαρκεῖς, ποὺ στηρίζονται στὸν τρόπο παραγωγῆς.

Καὶ παρ' ὅλο ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ κοινοτικὴ ἢ συντροφικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἦταν ζωντανή, ὅμως ἔλειπαν οἱ συνθῆκες γιὰ μιὰ συντροφικὴ βιοτεχνία στὶς πόλεις. Οἱ ἐργάτες στὶς βιοτεχνίες τῶν πόλεων ἦταν ἢ σκλάβοι ἢ ἐλεύθεροι ἐργάτες, ποὺ δούλευαν στὰ σπίτια τους. Μεγάλες ἐπιχειρήσεις μ' ἐλεύθερους ἐργάτες, ὅπως ἦταν οἱ πολυμελεῖς ἀγροτικὲς οἰκογένειες, ἦταν οὐσιαστικὰ ἄγνωστες στὶς πόλεις. Σκλάβοι, σπιτικοί, ἐργάτες τῶν λιμανιῶν, κι' ἀργότερα μικροπωλητές, μικρομαγαζάτορες καὶ ἐξαθλιωμένο προλεταριᾶτο — ὅλοι αὐτοὶ μαζὶ ἀποτελοῦσαν τὶς κυριώτερες τάξεις τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει σὰν ἔδαφος, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κομμουνιστικῶν τάσεων.

Καὶ σ' ὅλους αὐτούς, δὲν ὑπῆρχε ὁ παράγων ἐκεῖνος, ποὺ θὰ ἦταν ἱκανὸς νὰ ἐπεκτείνει τὴν κοινότητα στ' ἀγαθά, σὲ μιὰ κοινότητα στὴν παραγωγή. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν περιωρισμένος σὲ μιὰ κοινότητα στὴν κατανάλωση, καὶ οὐσιαστικὰ στὰ κοινὰ

γεύματα. Τὸ ντύσιμο καὶ ἡ στέγη δὲν ἔπαιζαν καὶ τόσο ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν τόπο τῆς γέννησης τοῦ Χριστιανισμοῦ, στὴν Νότια ἢ καὶ στὴν Κεντρικὴ Ἰταλία. Ἀκόμα κι' αὐτὸς ὁ προχωρημένος κομμουνισμὸς τῶν Ἐσσαίων, περιλάμβανε μόνο ἕνα κάποιας κοινότητας στὴν ἐνδυμασία. Στὸν τομέα . . ., εἶναι ἀδύνατο νὰ καταργηθεῖ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Δύσκολο ἦταν νὰ ὀργανωθοῦν κοινόβια στὴν μητρόπολη, μιὰ καὶ ὁ χῶρος ἐργασίας τῶν ξεχωριστῶν συντρόφων, μποροῦσε νὰ ἦταν μακρυά, ἐνῶ παράλληλα παρατηροῦνταν μεγάλη κερδοσκοπία γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς κατοικίας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ χρειάζονταν νὰ εἶχε κανεὶς μεγάλα ποσὰ χρημάτων γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀγοράσει σπίτι. Ἡ ἔλλειψη μέσων συγκοινωνίας, ἀνάγκαζε τοὺς κατοίκους τῶν μεγάλων πόλεων νὰ μένουν πολλοὶ μαζὶ σὲ περιωρισμένους χώρους κι' ἔκανε τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χώρων αὐτῶν ἀπόλυτους κύριους πάνω στοὺς νοικάρηδες, ποὺ κυριολεκτικὰ τοὺς ἐγδέρναν. Τὰ σπίτια χτίζονταν μὲ τόσα πατώματα, ὅσα ἐπιτρέπονταν ἀπὸ τὴν τότε τεχνολογία. Στὴν Ρώμη ἔφταναν καὶ ξεπερνοῦσαν τὰ ἑπτὰ πατώματα, ἐνῶ τὰ ἐνοίκια ἔφθαναν σὲ ἀπίστευτα ὕψη. Καὶ γιὰ τοὺς καπιταλιστὲς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ οἰκοδομές, ἔγιναν ἡ καλύτερη μορφὴ τοποθέτησης τῶν κεφαλαίων τους. Ὁ Κράσσος, ἕνας ἀπὸ τὴν τριανδρία, ποὺ ἐξαγόρασε τὴν Ρωμαϊκὴ Δημοκρατία, εἶχε πλουτίσει βασικὰ ἀπὸ τὴν κερδοσκοπία γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς στέγης.

Οἱ προλετάριοι τῶν πόλεων, δὲν μποροῦσαν νὰ συναγωνισθοῦν τοὺς πλούσιους, στὸν τομέα αὐτόν. Καὶ μόνο αὐτό, ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ κάνει ἀδύνατη τὴν ἵδρυση μιᾶς στεγαστικῆς κοινότητας. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα, μποροῦσε νὰ ὑφίσταται μόνο σὰν ἕνας μυστικὸς σύνδεσμος, τὴν ἐποχὴ μιᾶς καχύποπτης Αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης, καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ κοινὴ στέγη, θὰ ἦταν κάτι, ποὺ θὰ διευκόλυνε τὴν ἀνακάλυψή τους.

Κι' ἔτσι, ὁ Χριστιανικὸς κομμουνισμός, μποροῦσε νὰ ἐμφανισθεῖ μόνο μὲ τὴν μορφὴ τῶν κοινῶν γευμάτων, σὰν ἕνας θεσμὸς διαρκείας, γιὰ ὅλους τοὺς συντρόφους.

Τὰ Εὐαγγέλια, μιλώντας γιὰ τὴν «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ», δη-

λαδή γιὰ τὸ κράτος τοῦ μέλλοντος, δὲν ἀναφέρουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὰ κοινὰ γεύματα. Εἶναι ἡ μόνη εὐτυχία, ποὺ προσδοκοῦν. Φαίνεται, πῶς ἦταν καὶ τὸ μόνο ποὺ ἦταν πιὸ κοντὰ στὶς καρδιὲς τῶν πρώτων Χριστιανῶν.

Αὐτὴ ἡ μορφὴ τοῦ πρακτικοῦ κομμουνισμοῦ, ἦταν σημαντικὴ γιὰ τοὺς ἐλεύθερους προλετάριους, μικρῆς ὅμως σημασίας γιὰ τοὺς σκλάβους, ποὺ κατὰ κανόνα ἀνῆκαν στὰ σπίτια τῶν ἀφεντικῶν τους, ὅπου καὶ διατρέφονταν τὶς περισσότερες φορὲς ἀρκετὰ φτωχά. Λίγοι σκλάβοι ζοῦσαν, ἔξω ἀπὸ τὸ νοικοκυριὸ τοῦ ἀφεντικοῦ, λόγου χάρη, αὐτοὶ ποὺ διατηροῦσαν μαγαζιὰ γιὰ νὰ πουλᾶνε τὰ προϊόντα, ἀπὸ τὰ κτήματα τῶν ἀφεντικῶν τους.

Καὶ τὸ πιὸ ἐλκυστικὸ θέμα γιὰ τοὺς σκλάβους, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐλπίδα γιὰ τὸν Μεσσία, ἡ προσδοκία ἑνὸς βασιλείου παγκόσμιας εὐτυχίας, πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ κομμουνισμοῦ γίνοντάν μὲ μορφές, ποὺ ὅσο αὐτοὶ παρέμεναν σκλάβοι εἶχαν λίγη σημασία γι' αὐτούς.

Δὲν γνωρίζουμε τὶ σκέφτονταν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ γιὰ τὴν δουλοκτησία. Ὅπως εἴδαμε, οἱ Ἐσσαῖοι τὴν κατέκριναν. Ὁ Φίλων λέγει: «Ἀνάμεσά τους δὲν εἶναι κανένας δοῦλος, ἀλλὰ ὅλοι εἶναι ἐλεύθεροι, κι' ὁ καθένας δουλεύει γιὰ τὸν ἄλλον. Ἔχουν τὴν γνώμη ὅτι τὸ νὰ ἔχει κανεὶς δούλους ὄχι μόνο εἶναι ἄδικο καὶ ἀσεβές, ἀλλὰ καὶ ἄθεο μαζί, εἶναι παράβαση τῶν νόμων τῆς φύσης ποὺ ἔφτιαξε ὅλους ἴσους... σὰν ἀδελφούς».

Καὶ εἶναι πιθανό, πῶς οἱ προλετάριοι τῆς Μεσσιανικῆς κοινότητας στὴν Ἱερουσαλήμ, σκέπτονταν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο.

Μὲ τὴν καταστροφὴ ὅμως τῆς Ἱερουσαλήμ, χάθηκαν καὶ τὰ σχέδια γιὰ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Οἱ ρήτορες τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, ποὺ τόσο ἀνησυχοῦσαν μὴν τύχη καὶ δημιουργηθεῖ καμμιὰ ἔστω καὶ ὑποψία ἀντίστασης στὲς ἀρχές, θὰ πρέπει νὰ ἔχουν βάλει ἐπίσης τὰ δυνατά τους, νὰ καθησυχάσουν τυχὸν ἀνυπότακτους σκλάβους, ποὺ μποροῦσε νὰ βρίσκονταν στὶς γραμμές τους.

Κι' ἔτσι, ὁ συγγραφέας τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Κολοσσαεῖς (ποὺ ὅπως εἴδαμε εἶναι μιὰ «ἀναθεώρηση» ἢ πλαστογραφία τοῦ δεύτερου αἰῶνα), λέγει στοὺς σκλάβους: «Οἱ δοῦλοι, ὑπακούετε κατὰ πάντα εἰς τοὺς κατὰ σάρκα κυρίους σας,

οὐχὶ μὲ ὀφθαλμοδουλείας, ὡς ἀνθρωπάρεσκοι, ἀλλὰ μὲ ἁπλότητα καρδίας, φοβούμενοι τὸν Θεόν» (3, στιχ. 22).

Ἀκόμα πιὸ ἔντονη εἶναι ἡ γλῶσσα, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῆς πρώτης Ἐπιστολῆς τοῦ Πέτρου (προφανῶς συνταγμένης τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Τραϊανοῦ): «Οἱ οἰκέται, ὑποτάσσεσθε ἐν παντὶ φόβῳ εἰς τοὺς κυρίους, οὐ μόνον εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ ἐπιεικεῖς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς διεστραμμένους·* διότι τοῦτο εἶναι χάρις, τὸ νὰ ὑποφέρῃ τις λύπας διὰ τὴν εἰς τὸν Θεὸν συνείδησιν, πάσχων ἀδίκως. Διότι ποία δόξα εἶναι, ἐὰν ἁμαρτάνοντες καὶ ῥαπιζόμενοι ὑπομένητε! ἐὰν ὅμως ἀγαθοποιοῦντες καὶ πάσχοντες ὑπομένητε, τοῦτο εἶναι χάρις παρὰ τῷ Θεῷ» (2, στιχ. 18 καὶ συν.).

Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἀναπτυσσόμενος Χριστιανικὸς ὁπορτουνισμὸς τοῦ δεύτερου αἰῶνα, μποροῦσε νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὸ γεγονός, ὅτι Χριστιανοὶ ἀφεντικά, μποροῦσαν νὰ εἶχαν γιὰ σκλάβους ἀδελφούς τους ἀπὸ τὴν ἴδια κοινότητα, ὅπως αὐτὸ ἀποδείχνεται ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, πρὸς τὸν Τιμόθεο: «Ὅσοι εἶναι ὑπὸ ζυγὸν δουλείας, ἂς νομίζωσι τοὺς κυρίους αὐτῶν ἀξίους πάσης τιμῆς, διὰ νὰ μὴ βλασφημῆται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ διδασκαλία. Οἱ δὲ ἔχοντες πιστοὺς κυρίους, ἂς μὴ καταφρονῶσιν αὐτούς, διότι εἶναι ἀδελφοί· ἀλλὰ προθυμώτερον ἂς δουλεύσωσι, διότι εἶναι πιστοὶ καὶ ἀγαπητοὶ οἱ ἀπολαμβάνοντες τὴν εὐεργεσίαν» (6, στιχ. 1 καὶ συν.)**.

Καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτε πιὸ λαβεμένο ἀπὸ τὴν ἄποψη, πῶς ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ἀντίθετος πρὸς τὸν θεσμὸ τῆς δουλείας· μᾶλλον τὸν ἐνίσχυσε. Στὴν ἀρχαιότητα, οἱ δοῦλοι, ἦταν ὑπάκουοι γιατὶ φοβοῦνταν. Ὁ Χριστιανισμός, ἦταν ὁ πρῶτος, ποὺ ἀνέβασε τὴν ἀσπόνδυλη ὑποτακτικότητα τοῦ σκλάβου σὲ ἠθικὴ ὑποχρέωση, κάτι ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελεῖται μὲ εὐχαρίστηση.

---

* Ἡ λέξη ἐδῶ εἶναι «σκολιεῖς», ποὺ συνδυάζει τὴν ἔννοια τοῦ ἄδικου, μὴ ἔντιμου, πονηροῦ.

** Στὴν πραγματικότητα «οἱ ἀπολαμβάνοντες τὰ κοινὰ γεύματα»

Ὁ Χριστιανισμός, ἀφ' ὅτου τουλάχιστο ἔπαψε νὰ εἶναι ἐπαναστατικός, δὲν ὑποστήριζε τὸ θέμα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ σκλάβου. Ἐπὶ πλέον, ὁ πρακτικός του κομμουνισμός, σπάνια προσέφερε στὸν σκλάβο πραγματικὰ προνόμια. Τὸ μόνο πρᾶγμα, ποὺ θὰ μποροῦσε ἀκόμα νὰ τὸν προσελκύει εἶναι ἡ ἰσότητα «ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ», δηλαδή, μέσα στὴν κοινότητα, ὅπου ὁ κάθε σύντροφος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἴση ἀξία, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἔλθει ὁ δοῦλος καὶ νὰ καθήσει στὸ κοινὸ γιορτινὸ τραπέζι δίπλα στὸ ἀφεντικό του, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος, θ' ἀνῆκε ἐπίσης στὴν κοινότητα.

Ὁ Κάλλιστος, Χριστιανός, σκλάβος ἑνὸς Χριστιανοῦ ἀπελευθέρου πολίτη, ἔφθασε μάλιστα μέχρι τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Ρώμης (217—222).

Ἀλλὰ κι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἰσότητα, ὃὲν εἶχε γιὰ πολὺ καιρὸ καὶ μεγάλη σημασία. Φθάνει νὰ θυμηθοῦμε, πόσο τὸ ἐλεύθερο προλεταριᾶτο εἶχε πλησιάσει νὰ βρίσκεται στὴν κατάσταση τῶν σκλάβων, ἀπ' ὅπου πολὺ συχνὰ ἀντλοῦσε τὶς δυνάμεις του. Καὶ τώρα ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ σκλάβοι τῶν Αὐτοκρατορικῶν νοικοκυριῶν μποροῦσαν ν' ἀνέβουν καὶ νὰ φθάσουν σὲ ψηλὲς κρατικὲς θέσεις, καὶ μάλιστα στὸ σημεῖο, ποὺ κι' οἱ ἀριστοκράτες ἀκόμα νὰ φέρωνται μὲ δουλοπρέπεια ἀπέναντί τους.

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Χριστιανισμός, παρ' ὅλο τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὰ προλεταριακά του αἰσθήματα, ὃὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν δουλεία, ἀκόμα καὶ μέσα στὶς δικές του γραμμές, δείχνει πόσο εἶχαν προχωρήσει οἱ ρίζες του στὴν «εἰδωλολατρικὴ ἀρχαιότητα, καὶ πόσο ἡ ἠθική ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς. Κι' ὅπως τ' ἀνθρώπινα δικαιώματα στὴν Ἀμερικανικὴ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας, κήρυξαν τὴν εἰρήνη μὲ τὴν δουλεία, τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ ἡ καθολικὴ ἀγάπη καὶ ἡ ἀδελφωσύνη μὲ τὸν γείτονα, καὶ ἡ ἰσότητα τῆς Μεσσιανικῆς κοινότητας, ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστιανισμός, ἀπὸ τὶς ἀρχές, ἦταν μιὰ θρησκεία τοῦ ἐλεύθερου προλεταριάτου. Καὶ παρ' ὅλα τὰ καινὰ σημεῖα, ποὺ ὑπῆρχαν καὶ στὰ δυό, ὡστόσο, ἔμενε πάντα στὴν ἀρχαιότητα κάποια διαφορὰ στὰ συμφέροντα, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στοὺς σκλάβους.

Ἀπὸ τὶς ἀρχές, οἱ ἐλεύθεροι προλετάριοι, πυριαρχοῦσαν μέ-

σα στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ λαμβάνωνται πάντα καὶ ἀπόλυτα ὑπ' ὄψη τὰ συμφέροντα τῶν δούλων. Κι' αὐτό, θὰ πρέπει νὰ ὡδήγησε στὸ γεγονός, ὅτι ἡ κοινότητα ἔγινε λιγώτερο ἑλκυστικὴ γιὰ τοὺς σκλάβους, παρὰ γιὰ τὸ ἐλεύθερο προλεταριᾶτο, καὶ ὄυνάμωσε περισσότερο τὸ σχετικὸ βάρος, τοῦ τελευταίου.

Οἱ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις, προχωροῦσαν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔβλεπε τὸ θανάσιμο πλήγμα στὶς ἐπαναστατικὲς τάσεις, μέσα στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ὕστερα, ἀρχίζει μιὰ καινούργια ἐποχὴ γιὰ τὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, μιὰ περίοδος καθολικῆς εἰρήνης — ἐσωτερικῆς εἰρήνης, καὶ ἀκόμα περισσότερο ἐξωτερικῆς, κι' αὐτὸ γιατὶ οἱ δυνατότητες τῆς Ρωμαϊκῆς ἐξουσίας γιὰ ἐπέκταση, εἶχαν πιὰ ἐξαντληθεῖ. Ἀλλά, ὁ πόλεμος, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ καταχτητικοὶ πόλεμοι, ἦταν τὸ μέσον γιὰ τὴν ἀπόκτηση φθηνῶν δούλων, καὶ αὐτοὶ πιὰ τελείωσαν. Οἱ σκλάβοι, ἔγιναν σπάνιοι καὶ ἀκριβοί. Ἡ οἰκονομία, ποὺ στηρίζονταν πάνω στὴν δουλοκτησία, ἔπαψε πιὰ νὰ εἶναι συμφέρουσα, καὶ ἀντικαθιστοῦνταν ἀπὸ τὸν παροικισμὸ στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὴν δουλειὰ τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν. στὴν βιοτεχνία τῶν πόλεων. Ὁ σκλάβος, ἄρχισε νὰ γίνεται ὅλο καὶ λιγώτερο μέσο παραγωγῆς τῶν εἰδῶν ἀνάγκης καὶ νὰ γίνεται περισσότερο εἶδος πολυτελείας. Τώρα, ἡ βασικὴ δουλειὰ τῶν σκλάβων, ἦταν οἱ προσωπικὲς ὑπηρεσίες στοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς πλούσιους. Ἡ νοοτροπία τοῦ σκλάβου, ὅλο καὶ περισσότερο συνταυτίζονταν μὲ τὴν νοοτροπία τοῦ λαικέ. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Σπάρτακου, εἶχε περάσει πιά.

Ἡ ἀντίθεση, ἀνάμεσα στὸν σκλάβο καὶ τὸν ἐλεύθερο προλετάριο, ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη, θὰ πρέπει νὰ εἶχε γίνει ἀκόμα πιὸ ὀξύτερη. Καὶ ταυτόχρονα, ὁ ἀριθμὸς τῶν σκλάβων μειώνονταν, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλεύθερων προλετάριων στὶς μεγάλες πόλεις μεγάλωνε. Καὶ οἱ δυὸ τάσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ τείνουν νὰ μειώσουν τὴν ἐπίδραση τοῦ στοιχείου τῶν δούλων, μέσα στὴν Χριστιανικὴν κοινότητα, ἀκόμα περισσότερο. Καὶ δὲν εἶναι περίεργο πῶς στὸ τέλος ὁ Χριστιανισμός, ὃν εἶχε ἀφήσει τίποτε γιὰ τοὺς δούλους.

Καὶ ἡ πορεία αὐτὴ τῶν γεγονότων, εἶναι εὔκολα κατανοητή, ἂν στὸν Χριστιανισμὸ δοῦμε τὴν συμπύκνωση τῶν εἰδικῶν ταξικῶν συμφερόντων. Ἂν ὅμως τὸν δοῦμε, σὰν ἕνα ἰδεώδη σχηματισμό, τότε εἶναι ἀντίθετα ἐντελῶς ἀνεξήγητη. Κι' αὐτό, γιατὶ ἡ λογικὴ ἐξέλιξη τῶν βασικῶν του ἰδεῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ ὁδηγήσει στὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Στὴν ἱστορία ὅμως, πάντα τὰ ταξικὰ συμφέροντα περιώριζαν ἐκεῖνο, ποὺ κανονικὰ φαίνονταν πολὺ λογικό.

β) Ἡ κατάπτωση τοῦ κομμουνισμοῦ.

Ἡ παραδοχὴ τῆς δουλοκτησίας, παράλληλα μὲ τὸν αὐξανόμενο περιορισμὸ τῆς κοινοκτημοσύνης στὰ κοινὰ γεύματα. δὲν ἦταν οἱ μόνοι περιορισμοί, ποὺ ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα ἐφάρμοζε στὴν προσπάθειά της νὰ βάλει σ' ἐφαρμογὴ τὶς κομμουνιστικές της τάσεις.

Οἱ τάσεις αὐτές, προϋπέθεταν ὅπως κάθε μέλος τῆς κοινότητας πουλοῦσε ὅλα ὅσα εἶχε καὶ σὲ συνέχεια, νὰ διέθετε τὰ χρήματα αὐτὰ γιὰ μοίρασμα, στοὺς συντρόφους τῆς κοινότητας.

Εἶναι φανερό, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι μιὰ παρόμοια πράξη, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ σὲ μεγάλη κλίμακα. Προϋπέθετε τουλάχιστο τὸ μισὸ τῆς κοινωνίας νὰ παρέμενε ἄπιστο, γιατὶ διαφορετικά, δὲν θὰ βρίσκονταν κανένας, ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ ἀγοράσει τὰ πράγματα τῶν πιστῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ ὑπῆρχε κανένας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ν' ἀγόραζαν οἱ πιστοί, τὰ πράγματα ποὺ τοὺς χρειάζονταν.

Ἐὰν οἱ πιστοὶ ἤθελαν νὰ ζήσουν, μοιράζοντας καὶ ὄχι παράγοντας, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν πολλοὶ ἄπιστοι, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ παράγουν γιὰ τοὺς πιστούς. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἀκόμα, ἡ δόξα ἀπειλοῦνταν ἀπὸ ἕνα θλιβερὸ τέλος, μόλις οἱ πιστοὶ θὰ πούλαγαν αὐτὰ ποὺ εἶχαν, καὶ θὰ τὰ μοίραζαν ἢ θὰ τὰ ἔτρωγαν. Εἶναι βέβαια, ἀλήθεια, πὼς ὥσπου νὰ γίνουν ὅλα αὐτά, θὰ κατέβαινε καὶ ὁ Μεσσίας ἀπὸ τὰ σύννεφα καὶ θὰ τοὺς βοηθοῦσε σὲ ὅλες τους τὶς δυσκολίες τοῦ «σαρκίου».

Πάντως, δὲν ἔτυχε ποτὲ αὐτὸ νὰ γίνει, γιὰ νὰ τὸ δοκιμάσουμε.

Στὶς ἀρχὲς τῆς κοινότητας, ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων, ποὺ θὰ εἶχαν κάτι ἄξιο γιὰ νὰ πουληθεῖ ἢ νὰ μοιρασθεῖ ἦταν πολὺ μικρός. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ζήσουν μὲ αὐτό. Ὁ μόνος τρόπος, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἕνα σταθερὸ εἰσόδημα γιὰ τὸ κάθε μέλος, θὰ ἦταν ὁ καθένας τους νὰ συνεισφέρει τὰ καθημερινά του κέρδη στὴν κοινότητα. Κι' ὅσο οἱ σύντροφοι δὲν ἦταν ἁπλῶς ζητιάνοι ἢ ἐργάτες τῶν λιμανιῶν, χρειάζονταν νὰ ἔχουν κάποια περιουσία, γιὰ νὰ κερδίσουν κάτι, περιουσία σὲ μέσα παραγωγῆς, σὰν ὑφαντουργοί, ἀγγειοπλάστες ἢ σιδηρουργοί, ἢ ἰδιοκτῆτες ἀπαιτουμένων προϊόντων, ποὺ θὰ τὰ πουλοῦσαν σὰν μαγαζάτορες ἢ μικροπωλητές.

Ἐφ' ὅσον δέ, κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ ὑπῆρχαν, ἡ κοινότητα δὲν μποροῦσε νὰ μιμηθεῖ τὸ παράδειγμα τῶν Ἐσσαίων καὶ νὰ φτιάξουν ἐργαστήρια, ποὺ νὰ παράγουν ὅτι τοὺς χρειάζεται γιὰ τοὺς ἑαυτούς των, ἐφ' ὅσον δηλαδή, δὲν μποροῦσαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν παραγωγὴ εἰδῶν κατανάλωσης καὶ τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς, ὁ κομμουνισμός του ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσαρμοσθεῖ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ στὶς ἐμπορικὲς ἀποθῆκες.

Ἡ παραδοχὴ δὲ τῆς προσωπικῆς ἐπιχείρησης, ἀναγκαστικά, εἶχε σὰν ἐπακόλουθο καὶ τὴν παραδοχὴ τοῦ ξεχωριστοῦ νοικοκυριοῦ, ποὺ συνδέονταν μαζί της, ὅπως καὶ τὴν ξεχωριστὴ οἰκογένεια καὶ τὸν γάμο, παρ' ὅλα τὰ κοινά του γεύματα.

Κι' ἐδῶ, ἐρχόμαστε καὶ πάλι στὰ κοινὰ γεύματα, σὰν μιὰ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν κομμουνιστικῶν του τάσεων.

Καὶ δὲν ἦταν τὸ μόνο ἀποτέλεσμα. Οἱ προλετάριοι, εἶχαν συσπειρωθεῖ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν φτώχεια τους, μ' ἑνωμένες τὶς δυνάμεις τους. Κι' ἂν δὲν ὑπῆρχαν δυσκολίες, ποὺ δὲν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ πραγματοκοιήσουν τὸν ὁλοκληρωτικὸ κομμουνισμό. ὡστόσο αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη, ἕλο καὶ περισσότερο ἐπιτακτική, νὰ συγκροτήσουν ἕνα σύστημα ἀμοιβαίας βοηθείας, ποὺ νὰ παρέχει στὸ ἄτομο βοήθεια, σὲ περίπτωση ἔκτακτης ἀνάγκης.

Οἱ Χριστιανικὲς κοινότητες, ἦταν συνδεδεμένες ἀναμεταξύ

τους. Ἂν ἕνας σύντροφος ἔρχονταν ἀπὸ κάπου ἄλλοῦ καὶ ἤθελε νὰ μείνει, τοῦ ἔβρισκαν δουλειά, ἂν δὲ ἤθελε νὰ συνεχίσει τὸν δρόμο του, τότε τοῦ ἔδιναν τὰ ἔξοδα γιὰ τὸ ταξίδι του.

Ἂν ἕνας σύντροφος ἀρρωστοῦσε, τότε ἡ κοινότητα τὸν φρόντιζε. Ἂν πέθαινε, τὸν ἔθαβαν μὲ ἐξοχά τους καὶ φρόντιζαν γιὰ τὴν χήρα του καὶ τὰ παιδιά του. Ἂν πάλι φυλακίζονταν, ὅπως συνέβαινε πολὺ συχνά, πάλι ἡ κοινότητα ἔρχονταν νὰ τὸν ἀνακουφίσει καὶ νὰ τὸν βοηθήσει.

Κι' ἔτσι, ἡ Χριστιανικὴ προλεταριακὴ ὀργάνωση, εἶχε μιὰ σειρὰ λειτουργίες, ποὺ λίγο ὡς πολύ, ἔμοιαζαν μὲ τ' ἀσφαλιστικὰ δικαιώματα. ποὺ παρέχει ἕνα σύγχρονο συνδικάτο. Κατὰ τὰ Εὐαγγέλια, ἡ ἐξάσκηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀμοιβαίας ἐξασφάλισης, εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει κανεὶς ἀξίωση γιὰ αἰώνια ζωή. Ὅταν θὰ ἔλθει ὁ Μεσσίας, θὰ χωρίσει τοὺς ἀνθρώπους σὲ κείνους ποὺ θὰ ἔχουν κάποιο μερίδιο στὴν δόξα τοῦ μελλοντικοῦ κράτους καὶ τῆς αἰώνιας ζωῆς καὶ σὲ κείνους, ποὺ θὰ εἶναι καταδικασμένοι στὴν αἰώνια κατάρα. Στοὺς πρώτους, στὰ πρόβατα, ὁ Βασιλιᾶς θὰ πεῖ :

«Ἔλθετε οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην εἰς ἐσᾶς βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου· διότι ἐπείνασα, καὶ μοὶ ἐδώκατε νὰ φάγω· ἐδίψασα, καὶ μὲ ἐποτίσατε· ξένος ἤμην καὶ μὲ ἐφιλοξενήσατε· γυμνός, καὶ μὲ ἐνεδύσατε· ἠσθένησα, καὶ μὲ ἐπεσκέφθητε· ἐν φυλακαῖς ἤμην, καὶ ἤλθετε πρὸς ἐμέ».

Οἱ ἐκ δεξιῶν, τότε θὰ ἀπαντήσουν, πὼς ποτὲ δὲν εἶχαν κάνει τέτοια πράγματα στὸν Βασιλιᾶ. «Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Βασιλεύς, θέλει εἰπεῖ πρὸς αὐτούς. Ἀληθῶς σᾶς λέγω, καθ' ὅσον ἐκάμετε εἰς ἕνα τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, εἰς ἐμὲ ἐκάμετε» (Κατὰ Ματθαῖον 25, στίχ. 34 καὶ συν.).

Πάντως, τὰ κοινὰ γεύματα καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας, ἦταν ἐκεῖνος ὁ σταθερὸς δεσμὸς τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας, ποὺ διατήρησαν τὶς μάζες μόνιμα ἑνωμένες.

Κι' ἔμως, ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν λειτουργία τῶν ὀργανώσεων αὐτῶν ἀμοιβαίας βοηθείας, ξεκίνησε καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἐξασθένησε καὶ διέκοψε τὴν ἀρχικὴ κομμουνιστικὴ πορεία.

Ὅσο λιγόστευε ἡ προσδοκία γιὰ τὸν ἔρχομὸ τοῦ Μεσσία,

τόσο περισσότερο φαίνονταν στὴν κοινότητα σημαντικώτερο ν' ἀποκτήσει τὰ μέσα γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ μηχανισμοῦ ἀμοιβαίας βοηθείας, τόσο περισσότερο ὑπονομεύονταν ὁ προλεταριακὸς χαρακτήρας τῆς Χ-τιανικῆς προπαγάνδας καὶ τόσο πιὸ πολὺ γίνονταν ἡ προσπάθεια προσέλκυσης πλούσιων συντρόφων, ποὺ τὰ λεφτά τους μποροῦσαν νὰ τοποθετηθοῦν γιὰ καλὸ σκοπό.

Κι' ὅσο περισσότερο ἡ κοινότητα χρειάζονταν λεφτά, τόσο πιὸ πολὺ οἱ προπαγανδιστές της ἔκαναν ὅτι μποροῦσαν, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς πλούσιους συμπαθοῦντες, πόσο μάταιοι ἦταν οἱ θησαυροὶ ἀπὸ χρυσὸ καὶ ἀσήμι, πόσο δὲν ἄξιζαν τίποτε, μπροστὰ στὴν εὐδαιμονία τῆς αἰώνιας ζωῆς, ποὺ αὐτοὶ οἱ πλούσιοι μποροῦσαν νὰ τὴν κερδίσουν, μόνο μὲ τὸ νὰ διαθέσουν αὐτὰ ποὺ ἔχουν. Καὶ τὸ κήρυγμά τους δὲν πήγαινε στὰ χαμένα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἐποχὴ μιᾶς γενικῆς ἠθικῆς κατάπτωσης, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὶς πλούσιες τάξεις. Πόσοι ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ εἶχαν συχαθεῖ κάθε ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ νεότητα γεμάτη ἀκολασίες! Κι' ἀφοῦ εἶχαν γευθεῖ ὅλες τὶς ἀπολαύσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀγοράσουν μὲ τὰ λεφτά τους, ἀπόμενε μόνο μιὰ ἐμπειρία, ποὺ δὲν τὴν εἶχαν ἀκόμα δοκιμάσει — τὸ νὰ μὴν ἔχουν καθόλου χρήματα.

Κι' ἔτσι, μέχρι ἀκόμα καὶ τὸν Μεσαίωνα, κατὰ καιροὺς, συναντᾶμε πλούσια πρόσωπα, ποὺ δίνουν ὅλα ὅσα ἔχουν στοὺς φτωχοὺς καὶ οἱ ἴδιοι κάνουν μιὰ ζωὴ ζητιάνου στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἀφοῦ προηγούμενα γεύθηκαν μὲ ἀπληστία ὅλες τὶς ἀπολαύσεις, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ γευθοῦν στὴν ζωή.

Παρ' ὅλα αὐτά, περιπτώσεις τέτοιων πλούσιων, ἦταν καθαρὰ ζήτημα τύχης, ποὺ δὲν ἐπαναλαμβάνονταν τόσο συχνά, ὅσο χρειάζονταν στὴν κοινότητα. Κι' ὅσο στὴν Αὐτοκρατορία μεγάλωνε ἡ φτώχεια καὶ μαζὶ κι' ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἐξαθλιωμένου προλεταριάτου, τόσο περισσότερη ἦταν καὶ ἡ ἀνάγκη προσέλκυσης πλουσίων, γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς κοινότητας.

Ἦταν εὐκολώτερο νὰ πείσει κανεὶς ἕνα πλούσιο ν' ἀφήσει ὅλη του τὴν περιουσία στὴν κοινότητα γιὰ εὐεργετικοὺς σκοπούς, παρὰ νὰ τὸν κάνει νὰ τὴν δώσει ὅσο ἀκόμα βρίσκονταν στὴν ζωή. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πολλὲς ἦταν οἱ οἰκογένειες, ποὺ δὲν

είχαν παιδιὰ καί, γενικά, οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοί, ἦταν πολὺ χαλαροί. Ἡ ἀνάγκη, ν' ἀφήσει κανεὶς τὴν περιουσία του σὲ συγγενεῖς, ἦταν πραγματικὰ πολὺ μικρή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ ἀτομικὸ συμφέρον, ὁ ἀτομικισμός, εἶχε ἀναπτυχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό. Ἡ ἐπιθυμία, γιὰ μιὰ συνέχιση τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου καὶ μετὰ θάνατο, καὶ μάλιστα εὐτυχισμένης ζωῆς, εἶχε ἐπίσης ἐξαιρετικὰ ἀναπτυχθεῖ.

Ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία, διευκόλυνε τὴν ἱκανοποίηση τοῦ πόθου αὐτοῦ. Ἕνας βολικὸς τρόπος γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αἰώνια εὐτυχισμένης ζωῆς, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ περιορισθεῖ κανεὶς στὴν ἐπίγεια ζωή, ἀνοίγονταν μπροστὰ στὸν κάθε πλούσιο, ἐφ' ὅσον φυσικὰ θὰ ἔδινε τὴν περιουσία του, ὅταν πιὰ δὲν τὴν χρειάζονταν δηλαδή, μετὰ τὸν θάνατό του. Μὲ τὴν κληρονομιά του, ποὺ ἐξ ἄλλου δὲν ἤξερε τί νὰ τὴν κάνει, μποροῦσε ν' ἀγοράσει τὴν αἰώνια εὐδαιμονία.

Κι' ἐνῶ, οἱ Χριστιανοὶ προπαγανδιστὲς ἐπιδροῦσαν πάνω στοὺς νεαροὺς καὶ ἐμπαθεῖς πλούσιους, μέσω τοῦ ἀποτροπιασμοῦ, ποὺ ἔνοιωθαν γιὰ τὴν ζωὴ ποὺ μέχρι τότε εἶχαν κάνει, ταυτόχρονα, ἐπηρρέαζαν καὶ τοὺς γέρους καὶ κουρασμένους πλούσιους, μιλώντας τους γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὰ μαρτύρια τῆς κόλασης, ποὺ τοὺς περιμένουν. Ἀπὸ τότε ἀκόμα, μέχρι καὶ σήμερα, τὸ κυνηγητὸ τῆς κληρονομιᾶς, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα μέσα τῶν Χριστιανῶν προπαγανδιστῶν, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν τροφὴ στὸ γερὸ στομάχι τῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τοὺς πρώτους πάντως αἰῶνες τῆς κοινότητας, τὰ ἔσοδα ἀπὸ πλούσιες κληρονομιές, δὲν ἦταν καὶ τόσο πολλά, καὶ περισσότερο, γιατὶ ἡ κοινότητα, μὲ τὸ νὰ εἶναι μιὰ μυστικὴ ὀργάνωση, δὲν ἦταν νομικὸ πρόσωπο, ποὺ θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἄμεσης πληρονομιᾶς.

Γι' αὐτό, γίνονταν ἡ προσπάθεια, νὰ ἐξαναγκάσουν τοὺς πλούσιους, νὰ βοηθοῦν ὅσο ἀκόμα ζοῦν, ἀκόμα κι' ἂν δὲν συμφωνοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν μὲ αὐστηρότητα τὴν ἐντολὴ τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ νὰ μοιρασθοῦν μὲ τοὺς φτωχοὺς ὅλα ὅσα εἶχαν. Εἶδαμε, πῶς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ γενναιοδωρία ἦταν κάτι τὸ πολὺ συνηθισμένο ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους, μιὰ καὶ ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, δὲν ἔπαιζε ἀκόμα κανένα ρόλο στὸν τρόπο παραγωγῆς. Ἡ κοι-

νότητα, μποροῦσε νὰ ἐπωφεληθεῖ τὴν γενναιοδωρία καὶ νὰ ἔχει ἕνα σταθερὸ εἰσόδημα, ἐφ' ὅσον φυσικά, θὰ τὰ κατάφερνε νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν συμπάθεια τῶν πλουσίων τῆς κοινότητας. Καὶ καθὼς ἡ κοινότητα, ἔπαυσε νὰ εἶναι μιὰ μαχητικὴ ὀργάνωση καὶ οἱ ἐλεημοσύνες ἄρχισαν νὰ προέρχωνται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ μέσα, τόσο πιὸ πολὺ δυνάμωναν καὶ οἱ τάσεις μαλακώματος τοῦ ἀρχικοῦ προλεταριακοῦ μίσους, ἐνάντια στοὺς πλούσιους καὶ οἱ προσπάθειες νὰ κάνουν τὴν παραμονὴ τῶν πλουσίων στὴν κοινότητα πιὸ ἑλκυστική, ἀκόμα κι' ἂν συνέχιζαν νὰ παραμένουν πλούσιοι καὶ νὰ διατηροῦν τὰ χρήματά τους.

Ἡ κοσμοθεωρία τῆς κοινότητας—ἐγκατάλειψη τῶν παληῶν θεῶν, μονοθεϊσμός, πίστη στὴν ἀνάσταση, προσδοκία τοῦ σωτῆρα—ἔλα αὐτὰ ἦταν πράγματα, ποὺ ὅπως εἴδαμε, ἀνταποκρίνονταν στοὺς γενικοὺς πόθους τῆς ἐποχῆς καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν κάνει τὴν Χριστιανικὴ διδασκαλία εὐπρόσδεκτη ἀκόμα καὶ στοὺς ἀνώτερους κύκλους.

Ἐπὶ πλέον, βλέποντας τὰ βάσανα τῶν μαζῶν νὰ αὐξάνουν. οἱ πλούσιοι ἔψαχναν νὰ βροῦν τρόπους, γιὰ νὰ τὰ περιορίσουν, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἵδρυση ὀρφανοτροφείων, γιατὶ τὰ ὀρφανὰ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βάσανα ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Κι' αὐτό, ἐπίσης, τοὺς ἔκανε πιὸ συμπαθητικοὺς στὶς Χριστιανικὲς ὀργανώσεις.

Τέλος, ἡ δημοτικότητα ἦταν ἐπίσης ἕνα στοιχεῖο, ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ ἐπιδιώκουν τὴν ὑποστήριξη τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, τουλάχιστο ἐκεῖ ὅπου οἱ κοινότητες αὐτὲς εἶχαν ἐπιρροή, κάνω σ' ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ.

Αὐτό, ἔκανε τὴν Χριστιανικὴ κοινότητα ἑλκυστικὴ καὶ γιὰ κείνους ἀκόμα τοὺς πλούσιους, ποὺ ἤλθαν σ' αὐτήν, ὄχι γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν κόσμο ἢ ἀπὸ τὴν ἀπαγορήτευση. ἀλλὰ ὑποσχέθηκαν τὶς κληρονομιές τους ἀπὸ φόβο στὸν θάνατο καὶ τὸν τρόμο τῶν βασάνων τῆς κόλασης.

Πάντως, γιὰ νὰ νοιώσουν οἱ πλούσιοι σὰν στὸ σπίτι τους, ἔπρεπε ἡ κοινότητα ν' ἀλλάξει ἐντελῶς τὸν χαρακτῆρα της καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ταξικό της μίσος ἐνάντια στοὺς πλούσιους. Καὶ πόσο ἐκίπονη ἦταν ἡ προσπάθεια αὐτή, τῆς προσέλκυσης τῶν πλουσίων καὶ τῶν ὑποχωρήσεων ἀπέναντί τους γιὰ τοὺς προλετάριους

ἀγωνιστὲς τῆς κοινότητας, φαίνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου, ποὺ ἀναφέρθηκε προηγούμενα, πρὸς τὶς δώδεκα φυλὲς στὴν Διασπορά, στὰ μέσα τοῦ δεύτερου αἰῶνα. Προειδοποιεῖ τοὺς συντρόφους :

«Διότι ἐὰν εἰσέλθῃ εἰς τὴν συναγωγήν σας ἄνθρωπος ἔχων χρυσοῦν δακτυλίδιον μὲ λαμπρὸν ἔνδυμα, εἰσέλθῃ δὲ καὶ πτωχὸς μὲ ρυπαρὸν ἔνδυμα, καὶ ἐπιβλέψητε εἰς τὸν φοροῦντα τὸ ἔνδυμα τὸ λαμπρόν, καὶ εἴπητε εἰς αὐτόν, Σὺ κάθου ὧδε καλῶς· καὶ πρὸς τὸν πτωχὸν εἴπητε, Σὺ στῆκε ἐκεῖ, ἢ Κάθου ὧδε ὑπὸ τὸ ὑποπόδιόν μου· δὲν κάμετε ἄρα διάκρισιν ἐν ἑαυτοῖς, καὶ ἐγίνετε κριταὶ πονηρὰ διαλογιζόμενοι ;... Σεῖς ὅμως ἠτιμάσατε τὸν πτωχόν... ἐὰν ὅμως προσωποληπτῆτε, κάμνετε ἁμαρτίαν» (2, στίχοι ἀπὸ 2 μέχρι 9).

Καὶ μετά, στρέφεται ἐνάντια στὴν τάση, νὰ ζητοῦν ἀπὸ τοὺς πλούσιους νὰ παραδεχθοῦν τὸ πιστεύω τῆς θεωρίας χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δίνουν τὰ λεπτά τους :

«Τί τὸ ὄφελος, ἀδελφοί μου, ἐὰν λέγῃ τις ὅτι ἔχει πίστιν, καὶ ἔργα δὲν ἔχῃ ; μήπως ἡ πίστις δύναται νὰ σώσῃ αὐτόν ; Ἐὰν δὲ ἀδελφὸς ἢ ἀδελφὴ γυμνοὶ ὑπάρχωσι, καὶ στεροῦνται τῆς καθημερινῆς τροφῆς, καὶ εἴπῃ τις ἐξ ὑμῶν πρὸς αὐτούς, Ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ θερμαίνεσθε καὶ χορτάζεσθε, καὶ δὲν δώσητε εἰς αὐτοὺς τὰ ἀναγκαῖα τοῦ σώματος, τί τὸ ὄφελος ; Οὕτω καὶ ἡ πίστις, ἐὰν δὲν ἔχῃ ἔργα, νεκρὰ εἶναι καθ' ἑαυτήν», (2, στίχοι 14 ὡς 17).

Μὲ τὸν σεβασμὸ πρὸς τοὺς πλούσιους, ἀσφαλῶς δὲν ἄλλαξε καὶ ἡ βάση τῆς ὀργάνωσης. Παρέμενε ἡ ἴδια στὴν θεωρία καὶ στὴν πράξη. Μόνο, ποὺ ἡ ὑποχρέωση νὰ καταθέτει κανεὶς ὅλα ὅσα εἶχε στὴν κοινότητα, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰ προαιρετικὴ συνδρομή, ποὺ συχνὰ ἀντιπροσώπευε ἕνα μικρὸ μόνο μέρος τῆς περιουσίας.

Ὁ «Ἀπολογητικὸς» τοῦ Τερτυλιανοῦ, χρονολογεῖται λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου, εἶναι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δεύτερου αἰῶνα. Σ' αὐτὸν ἐπίσης, περιγράφεται ἡ ὀργάνωση τῆς κοινότητας.

«Κι' ἂν ἔχουμε κι' ἐμεῖς κάποιο εἶδος ἀράγου, αὐτὸς δὲν ἔχει τὴν μορφὴ τῶν ἐξόδων γιὰ ἐγγραφὴ στὴν κοινότητα, γιατὶ

τότε αὐτὸ θά ἦταν ἕνα εἶδος πούλησης τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ὁ καθένας κάνει ἕνα λογικὸ δῶρο σὲ μιὰ καθορισμένη μέρα τοῦ μήνα ἢ ὅταν καὶ ὅσο μπορεῖ καὶ θέλει, κι' αὐτό, γιατὶ κανεὶς δὲν ἐξαναγκάζεται, ἀλλὰ ὁ καθένας εἶναι ἐθελοντικά. Αὐτὰ εἶναι καὶ χρήματα ἐλεημοσύνης· γιατὶ τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν πηγαίνει σὲ γιορτὲς καὶ σὲ πιοτὰ ἢ σὲ τραπέζια, ἀλλὰ γιὰ νὰ βοηθοῦνται καὶ νὰ βόσκονται οἱ φτωχοί, γιὰ νὰ βοηθοῦνται ἄπορα ὀρφανὰ ἀγόρια καὶ κοριτσια, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ ἄστεγοι γέροι καὶ οἱ καραβοτσακισμένοι, ἢ ἄτομα ποὺ βρίσκονται στὰ ὀρυχεῖα, στὰ νησιὰ ἢ στὶς φυλακὲς μόνο καὶ μόνο, γιατὶ πιστεύουν στὸν Θεὸ — γι' αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει φροντίδα λόγῳ τῶν πεποιθήσεών τους».

Καὶ συνεχίζει : «Ἐμεῖς, ξέροντας πὼς εἴμαστε ἑνωμένοι μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν καρδιά μας, δὲν ἔχουμε ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν κοινότητα τῶν ἀγαθῶν : ὅλα ὅσα ἔχουμε εἶναι κοινά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γυναῖκες· γιατὶ σὲ μᾶς ἡ κοινότητα σταματάει ἐκεῖ, ὅπου ἄλλοι τὴν ἐξασκοῦν».*

Ἑπομένως, ὁ κομμουνισμὸς θεωρητικὰ διατηροῦνταν καὶ φαίνονταν πὼς ἔχανε λίγο ἀπὸ τὴν ζωτικότητά του, μόνο στὴν πράξη. Ὅσο περισσότερο ὅμως λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη οἱ πλούσιοι, τόσο καὶ ἡ γενικὴ φύση τῆς κοινότητας ἀλλάζε ἀπαρατήρητα· κι' αὐτό, γιατὶ προηγούμενα στηρίζονταν ἀποκλειστικὰ σὲ προλεταριακὲς συνθῆκες. Καὶ δὲν ἦταν μόνο τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποὺ εὐνόησαν τὴν εἰσοδο τῶν πλουσίων στὴν κοινότητα, ποὺ δούλεψαν ἐνάντια στὸ ταξικὸ μῖσος μέσα στὴν κοινότητα, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις τῆς κοινότητας, ποὺ συχνὰ συντελοῦσαν στὸ νὰ παίρνει μιὰ διαφορετικὴ μορφὴ τώρα.

Παρ' ὅλες τὶς ἀλλαγές, ποὺ ὑπέστη ὁ κομμουνισμός, τὰ κοινὰ γεύματα συνέχιζαν νὰ παραμένουν ὁ σταθερὸς δεσμός, ποὺ κρατοῦσε ὅλα τὰ μέλη ἑνωμένα. Ἡ ἄμεση ὑλικὴ ὑποστήριξη, ἀφοροῦσε

---

* Ἀναφέρεται στὸ Harnack, Die mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei jahrhunderten 1906, I P. 132. cf, Pfleiderer, Urchristentum, II, p. 672.

σὲ μαιονωμένες περιπτώσεις ἀτόμων, ποὺ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν σὲ κατάσταση μεγάλης ἀνάγκης, μιὰ κατάσταση ὁριλαδὴ, ποὺ μποροῦσε νὰ πλήξει τὸν καθένα. Τὸ κοινὸ ὅμως γεῦμα, ἱκανοποιοῦσε τὴν καθημερινὴ ἀνάγκη ὅλων. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ γεύματος, μαζεύονταν ὅλη ἡ κοινότητα, κι' ἔτσι, ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο κινοῦνταν ὁλόκληρη ἡ κοινότητα.

Τὸ κοινὸ γεῦμα, πάντως, σὰν γεῦμα, δὲν εἶχε καμμιὰ σημασία γιὰ τοὺς πλούσιους συντρόφους. Ἔτρωγαν καὶ ἔπιναν καλύτερα καὶ βολικώτερα στὰ σπίτια τους. Τὸ ἁπλό, συχνὰ λιτὸ γεῦμα, ἦταν ἀποκρουστικὸ γιὰ τοὺς καλομαθημένους οὐρανίσκους. Κι' ἂν ἔπαιρναν μέρος σ' αὐτό, τὸ ἔκαναν μόνο, γιὰ νὰ συμμετέχουν στὴν κοινὴ ζωὴ κι' ὄχι γιὰ νὰ φᾶνε τὸ μερίδιό τους. Κι' ὅτι γιὰ τοὺς ἄλλους ἀποτελοῦσε ἱκανοποίηση μιᾶς σωματικῆς ἀνάγκης, γι' αὐτοὺς ἦταν ἱκανοποίηση μιᾶς πνευματικῆς τους ἀνάγκης· τὸ μοίρασμα τοῦ ψωμιοῦ καὶ τοῦ κρασιοῦ, ἦταν μιὰ ἁπλὴ συμβολικὴ πράξη. Καὶ ὅσο πιὸ πολὺ πλούσιοι ὑπῆρχαν στὴν κοινότητα, τόσο μεγαλύτερος ἦταν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στοιχείων αὐτῶν στὰ κοινὰ γεύματα, ὅπου πήγαιναν μόνο γιὰ τὴν συγκέντρωση καὶ τὰ σύμβολά της, καὶ ὄχι γιὰ κρέας καὶ πιοτό. Κι' ἔτσι, κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα, τὰ πραγματικὰ κοινὰ γεύματα γιὰ τὰ φτωχότερα μέλη, ξεχωρίσθηκαν ἀπὸ τὰ ἁπλῶς συμβολικὰ γεύματα, γιὰ ὁλόκληρη τὴν κοινότητα, καὶ στὸν τέταρτο αἰῶνα, ὅταν πιὰ ἡ ἐκκλησία εἶχε ἐπιβληθεῖ σὰν δύναμη στὸ κράτος, τὸ πρῶτο εἶδος τῶν γευμάτων ἐκτοπίσθηκε ἀπὸ τοὺς χώρους συγκέντρωσης τῆς κοινότητας, τὶς ἐκκλησίες. Τὰ κοινὰ γεύματα ὅλο καὶ ἀραίωναν περισσότερο, μέχρι ποὺ τὸν ἑπόμενο αἰῶνα καταργήθηκαν ἐντελῶς. Καὶ μαζί τους ἐξαφανίσθηκε καὶ ἡ πιὸ βασικὴ μορφὴ τοῦ πρακτικοῦ κομμουνισμοῦ ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴ κοινότητα, καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνη, ἀπὸ τὴν φροντίδα γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ἀρρώστους, ποὺ ἔφθασε μέχρι τὴν ἐποχή μας, μὲ μιὰ πιὸ ἐξασθενημένη μορφή.

Τώρα, δὲν ὑπῆρχε πιὰ τίποτε στὴν κοινότητα, ποὺ νὰ μποροῦσε νὰ δυσαρεστήσει τοὺς πλούσιους. Δὲν ἦταν πιὰ ἕνας προλεταριακὸς θεσμός. Οἱ πλούσιοι, ποὺ ἀρχικὰ ἀποκλείονταν ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ἐὰν δὲν μοιράζονταν τὴν περιουσία τους μὲ τοὺς φτωχούς, μποροῦσαν τώρα νὰ παίξουν

τὸν ἴδιο ρόλο στὸν τομέα αὐτό, ὅπως καὶ στὸν «κόσμο τοῦ διαβόλου» καὶ ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὴν δυνατότητα αὐτή, ὅσο μποροῦσαν περισσότερο.

Ἀλλά, δὲν ἦταν μόνο οἱ παληὲς ταξικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ ἐμφανίζονταν πάλι στὴν Χριστιανικὴ κανότητα: δημιουργοῦνταν μιὰ καινούργια ἄρχουσα τάξη, μιὰ καινούργια γραφειοκρατία κι' ἕνας νέος ἀρχηγός, ὁ ἐπίσκοπος, ποὺ σύντομα θὰ τὸν συναντήσουμε.

Καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, ὑποκλίθηκαν τελικά, στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα καὶ ὄχι στὸν Χριστιανικὸ κομμουνισμό. Ἡ νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν ἐσήμανε τὴν δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, ἀλλὰ τὴν δικτατορία τῶν κυρίων, ποὺ ἔγιναν μεγάλοι μέσα στὴν κοινότητά τους.

Οἱ πρωτοπόροι καὶ οἱ μάρτυρες τῶν πρώτων κοινοτήτων, ποὺ εἶχαν ἀφιερώσει τὴν περιουσία τους, τὴν δουλειά τους καὶ τὴν ζωή τους γιὰ τὴν σωτηρία τῶν φτωχῶν καὶ τῶν δυστυχισμένων, δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ βάλουν τὰ θεμέλια, γιὰ μιὰ νέα μορφὴ ὑποταγῆς καὶ ἐκμετάλλευσης.

γ) Ἀπόστολοι, προφῆτες καὶ δάσκαλοι.

Στὶς ἀρχὲς δὲν ὑπῆρχαν στὴν κοινότητα, ἀξιωματοῦχοι, οὔτε καὶ διακρίσεις ἀνάμεσα στοὺς συντρόφους. Κάθε ἄνδρας, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ κάθε γυναίκα, ποὺ ἔνοιωθαν πὼς εἶχαν τὴν ἱκανότητα, μποροῦσαν νὰ κάνουν τὸν δάσκαλο καὶ τὸν προπαγανδιστή. Καθένας, ἔλεγε ὅτι σκέφτονταν, ἀπὸ τὴν καρδιά του, ἢ ὅπως ἔλεγαν τότε, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔμπνευση ποὺ εἶχε. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μέλη, συνέχιζαν φυσικὰ τὶς ἐμπορικές τους ἀσχολίες κι' ὅσοι ἀποκτοῦσαν ἰδιαίτερο κῶρος, ἐγκατέλειπαν ὅτι εἶχαν καὶ ἀφοσιώνονταν ὁλοκληρωτικὰ στὴν προπαγάνδα, σὰν ἀπόστολοι ἢ προφῆτες. Κι' ἔτσι, δημιουργήθηκε μιὰ καινούργια ταξικὴ διαφορά.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο διαμορφώθηκαν μέσα στὴν κομμουνιστικὴ κοινότητα τώρα, δυὸ τάξεις: τὰ συνηθισμένα μέλη, ποὺ ὁ συγκεκριμέ-

νος τους κομμουνισμὸς ἐκφράζονταν μόνο στὰ κοινὰ γεύματα καὶ τοὺς εὐεργετικοὺς σκοπούς, ποὺ ἐπεδίωκε ἡ κοινότητα: νὰ τοὺς βρίσκει δουλειά, νὰ ὑποστηρίζει τὶς χῆρες, τὰ ὀρφανὰ καὶ τοὺς φυλακισμένους, νὰ βοηθᾶ τοὺς ἀρρώστους καὶ νὰ διαθέτει χρηματα γιὰ τὴν ταφὴ τῶν νεκρῶν. Ὑπῆρχαν, ὅμως καὶ οἱ «ἅγιοι» ἢ οἱ «τέλειοι», ποὺ ἐφάρμοζαν τὸν κομμουνισμὸ ὁλοκληρωτικά, παραιτούμενοι ἀπὸ κάθε εἴδους ἰδιοκτησία καὶ τὸν ἀτομικὸ γάμο καὶ δίνοντας ὅλα ὅσα εἶχαν, στὴν κοινότητα.

Αὐτό, ἔκανε μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση, κι' ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τίτλους τους, τὰ ριζοσπαστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, κέρδισαν μιὰ διακεκριμένη θέση μέσα στὴν κοινότητα. Ἐνοιωθαν τοὺς ἑαυτούς τους, νὰ στέκωνται ψηλότερα ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους συντρόφους τους καὶ δροῦσαν, σὰν μιὰ ἐκλεκτὴ ἡγεσία.

Κι' ἔτσι, ὁ ριζοσπαστικὸς αὐτὸς κομμουνισμὸς ἦταν ἐκεῖνος, ποὺ ὁδήγησε σὲ μιὰ νέα ἀριστοκρατία.

Κι' ὅπως, κάθε ἀριστοκρατία, δὲν ἀρκέσθηκε στὸ νὰ διοικεῖ τὸ ὑπόλοιπο τῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ τοὺς ἐκμεταλλεύεται.

Ἐξ ἄλλου, μὲ τί θὰ ζοῦσαν οἱ «ἅγιοι» μιὰ καὶ παρέδωσαν ὅλα τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὶς ἀποθῆκες μὲ τὰ ἐμπορεύματά τους στὴν κοινότητα; Δὲν τοὺς ἀπέμενε τίποτε ἄλλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυχαία δουλειά, σὰν ἐργάτες, στὰ λιμάνια ἢ ἀγγελιοφόροι κλπ.—ἢ ἀκόμα καὶ ζητιάνοι.

Καὶ κεῖνο ποὺ μποροῦσε νὰ γίνει, ἦταν νὰ παρακαλοῦν τὴν κοινότητα καὶ τοὺς συντρόφους νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν ὅτι χρειάζονταν γιὰ τὴν ζωή, κι' αὐτό, γιατὶ δὲν μποροῦσαν ν' ἀφήσουν ἕναν ἄντρα ἢ γυναίκα ἀξίας, ποὺ εἶχαν τιμηθεῖ, νὰ πεινάσουν, καὶ ἰδιαίτερα μάλιστα, ὅταν τὸ αὐ... αὐτὸ μέλος εἶχε προπαγανδιστικὰ χαρίσματα, τέτοια, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δὲν ἀπαιτοῦσαν καὶ καμμιὰ μεγάλη μόρφωση, ἀλλὰ μόνο πάθος, ἐφευρετικότητα καὶ μαχητικότητα.

Ὁ Παῦλος, εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ φιλονικεῖ μὲ τοὺς Κορινθίους, σχετικὰ μὲ τὴν ὑποχρέωση τῆς κοινότητας ν' ἀπαλλάξει αὐτὸν καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους, ἀπὸ τὴν χειρωνακτικὴ δουλειὰ καὶ νὰ τὸν βοηθᾶ;

«Δὲν εἶμαι ἀπόστολος; Δὲν εἶμαι ἐλεύθερος; Δὲν εἶδον τὸν

Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Κύριον ἡμῶν; Δὲν εἶσθε σεῖς τὸ ἔργον μου ἐν Κυρίῳ;... μὴ δὲν ἔχομεν ἐξουσίαν νὰ συμπεριφέρωμεν ἀδελφὴν γυναῖκα, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι, καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κυρίου, καὶ ὁ Κηφᾶς; ἢ μόνος ἐγὼ καὶ ὁ Βαρνάβας δὲν ἔχομεν ἐξουσίαν νὰ μὴ ἐργαζώμεθα;... Ἢ τίς ποιμένει ποίμνιον, καὶ δὲν τρώγει ἐκ τοῦ γάλακτος τοῦ ποιμνίου;... διότι ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Μωϋσέως εἶναι γεγραμμένον, «Δὲν θέλεις ἐμφράξει τὸ στόμα βοὸς ἁλωνίζοντος». Μήπως μέλει τὸν Θεὸν περὶ τῶν βοῶν; Ἢ δι' ἡμᾶς βεβαίως λέγει τοῦτο; διότι δι' ἡμᾶς ἐγράφη, ὅτι ὁ ἀροτριῶν, μὲ ἐλπίδα πρέπει νὰ ἀροτριᾷ· καὶ ὁ ἁλωνίζων, μὲ ἐλπίδα νὰ μετέχῃ τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ. Ἐὰν ἡμεῖς ἐσπείραμεν εἰς ἐσᾶς τὰ πνευματικά, μέγα εἶναι ἐὰν ἡμεῖς θερίσωμεν τὰ σαρκικά σας; Ἐὰν ἄλλοι μετέχωσι τῆς ἐφ' ὑμᾶς ἐξουσίας, δὲν πρέπει μᾶλλον ἐμεῖς; Ἀλλά, δὲν μεταχειρίσθημεν τὴν ἐξουσίαν ταύτην· ἀλλ' ὑποφέρομεν πάντα διὰ νὰ μὴν προξενήσωμεν ἐμπόδιόν τι εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ» (Πρὸς Κορινθίους Α', 9, στιχ. 1 ἕως 12).

Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτήν, ὅτι ἡ τελευταία πρόταση, ὑπονοεῖ τὴν κομμουνιστικὴ φύση, τῶν πρώτων Χριστιανικῶν κοινοτήτων.

Ἔπειτα ἀπ' ὅσα λέγει γιὰ τὴν φροντίδα, ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἀποστόλους, ὁ Παῦλος, παρατηρεῖ, ὅτι δὲν μιλᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἄλλους. Δὲν ζητᾶ τίποτε ἀπὸ τοὺς Κορινθίους. Ἀφήνει νὰ τὸν συντηροῦν ἄλλες κοινότητες: «Ἄλλας ἐκκλησίας ἐγύμνωσα, λαβὼν τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν ὑπηρεσίαν σας·... διότι τὴν στέρησίν μου προσανεπλήρωσαν οἱ ἀδελφοὶ ἐλθόντες ἀπὸ Μακεδονίας» (Πρὸς Κορινθίους Β', 12, στιχ. 8 καὶ συν.).

Αὐτό, φυσικά, δὲν ἀλλάζει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Παῦλος ὑπογράμμισε τὴν ὑποχρέωση τῆς κοινότητας νὰ φροντίζει γιὰ τοὺς «ἁγίους» της, ποὺ δὲν παραδέχονταν τὴν ὑποχρέωση τῆς δουλειᾶς.

Ἡ ἐντύπωση, που ἔκανε τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ Χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ, στοὺς μὴ πιστούς, φαίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Περεγρίνου Πρωτέως, ποὺ ἔγραψε ὁ Λουκιανὸς τὸ 165. Φυσικά, ὁ σατυρικός, δὲν εἶναι ἀντικειμενικὸς μάρτυρας. Ἀναμεταδίδει

ένα πολὺ ἀπίθανο καὶ κακόβουλο κουτσομπολιό, ὅταν ἰσχυρίζεται πὼς ὁ Περεγρῖνος, ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα του Πάριο στὸν Ἑλλήσποντο, γιατὶ εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα του. Κι' ἐρ' ὅσον δὲν ὑπῆρξε καμμιὰ δίωξη, τὸ λιγώτερο ποὺ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς εἶναι, ὅτι τὸ γεγονὸς εἶναι ἀμφισβητήσιμο.

Καὶ παρ' ὅλες τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις, μένουν πολλὰ ἀκόμα στὴν ἔκθεση τοῦ Λουκιανοῦ, ποὺ ἀξίζουν νὰ προσεχθοῦν, γιατί, ὄχι μόνο περιγράφει πῶς φαίνονταν ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα στοὺς Ἐθνικούς, ἀλλὰ δίνει καὶ μερικὲς φευγαλέες εἰκόνες τῆς πραγματικῆς τους ζωῆς.

Ἀφοῦ ὁ Λουκιανός, λέγει μερικὰ ὑποτιμητικὰ πράγματα, γιὰ τὸν Περεγρῖνο, ἀφηγεῖται μετὰ πῶς αὐτὸς αὐτοεξορίσθηκε μετὰ τὴν δολοφονία τοῦ πατέρα του καὶ γύριζε τὸν κόσμο σὰν ἀλήτης:

«Ἤρθε ἐποχὴ ἐκείνη, γνωρίσθηκε ἐπίσης, μὲ τὴν ἀξιοσημείωτη σοφία τῶν Χριστιανῶν, κάνοντας παρέα μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ γραμματεῖς τῆς Παλαιστίνης. Σὲ σύγκριση μαζί του, οἱ τελευταῖοι ἔμοιαζαν μὲ μικρὰ παιδιά, κι' ἔτσι, ἔγινε ὁ προφήτης τους, ἦταν ἐπικεφαλῆς στὶς γιορτές τους (θιασάρχης), καὶ πρόεδρος τῆς Συναγωγῆς—(ὁ Λουκιανὸς ἀνακατώνει τοὺς Ἑβραίους μαζὶ μὲ τοὺς Χριστιανούς.—Κ.). Ἐξηγοῦσε καὶ σχολίαζε σ' αὐτοὺς μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὶς Γραφές. Ἄλλα τὰ κατεσκεύαζε μόνος του. Μὲ μιὰ λέξη, τὸν θεωροῦσαν θεό, τὸν ἔκαναν νομοθέτη τους καὶ τὸν ὀνόμασαν πρόεδρό τους. Ἀσφαλῶς συνεχίζουν νὰ λατρεύουν τὸν μεγάλο ἐκεῖνον ἄνδρα, ποὺ σταύρωσαν στὴν Παλαιστίνη, γιατὶ ἔφερε στὸν κόσμο αὐτὴ τὴν νέα θρησκεία *. Καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐ

---

* Ἡ φράση αὐτή, διακόπτει τὴν ὅλη σκέψη καὶ προκαλεῖ ὡρισμένες ἀντιρρήσεις ἀπὸ ὡρισμένες ἀπόψεις. Συγκεκριμένα ἡ λέξη «ἀσφαλῶς» προκαλεῖ ὡρισμένες ὑποψίες. Ἐξ ἄλλου, ὁ Σουΐδας, ἕνας λεξικογράφος τοῦ Χου αἰῶνα, χαρακτηριστικὰ τονίζει πὼς ὁ Λουκιανός, στὴν βιογραφία του γιὰ τὸν Περεγρῖνο «συκοφαντεῖ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό». Παρόμοιο ἐδάφιο, δὲν βρέθηκε στὰ ἔγγραφα ποὺ διασώθηκαν. Προσπαθεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει μιὰ τέτοια σκέψη στὴν πρόταση, ποὺ ἔχουμε μπροστά μας καὶ συμπεράνει πὼς ὁ Λουκιανὸς ἐδῶ εἰρωνεύεται τὸν Ἰησοῦ, πὼς οἱ

τόν, συνελήφθη καὶ ρίχθηκε στὶς φυλακὲς ὁ Περεγρῖνος, πρᾶγμα ποὺ τοῦ ὅημιούργησε μεγάλη φήμη γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του, μαζὶ καὶ τὴν πονηριὰ καὶ τὴν φιλοδοξία, ποὺ ἦταν, ἀπὸ τὰ μεγαλύτερά του πάθη.

«Ὅταν βρίσκονταν στὴν φυλακή, οἱ Χριστιανοί, ποὺ θεώρησαν τὴν φυλάκισή του σὰν καταστροφή, κίνησαν οὐρανὸ καὶ γῆ, γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ὅραπετεύσει. Κι' ὅταν παραιτήθηκαν ἀπ' αὐτό, γιατὶ εἶδαν ὅτι ἦταν ἀδύνατο, τότε τὸν περιέβαλαν μὲ κάθε φροντίδα καὶ προσοχή, ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ φανταστεῖ. Ἀπὸ νωρὶς τὸ πρωῖ γρηές, χῆρες καὶ ὀρφανά, κάθονταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν φυλακή, ἐνῶ οἱ ἐπικεφαλῆς τους περνοῦσαν τὴν νύχτα μαζί του, ἀφοῦ προηγούμενα φιλοδωροῦσαν τοὺς φύλακες. Τοῦ ἔφερναν κάθε εἴδους φαγητό, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, ἀφηγοῦνταν τὶς θρησκευτικές τους παραδόσεις, κι' ὁ Περεγρῖνος ὁ Καλός, ὅπως τώρα πιὰ τὸν ὀνόμαζαν, ἦταν ἕνας καινούργιος Σωκράτης γι' αὐτούς. Ἔρχονταν ἀκόμα, καὶ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ Χριστιανικὲς κοινότητες πόλεων τῆς Ἀσίας, γιὰ νὰ τὸν ὑποστηρίξουν, νὰ τοῦ παρασταθοῦν στὸ δικαστήριο καὶ νὰ τὸν ἀνακουφίσουν. Σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν κοινότητα, ἐκδηλώνανε ἕναν ἀπίστευτο ζῆλο, ποὺ δὲν σταματοῦσε μπροστὰ σὲ τίποτε. Κι' ὁ Περεγρῖνος εἰσέπραττε, χάρη στὴν φυλάκισή του, μεγάλα ποσά, ἔχοντας ἔτσι μεγάλα κέρδη.

«Κι' ὅλα αὐτά, γιατὶ οἱ φτωχοὶ κουτοὶ ζοῦσαν μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι θὰ εἶναι ἀθάνατοι καὶ θὰ ζοῦν γιὰ πάντα, καὶ γι' αὐτὸ περιφρονοῦσαν τὸν θάνατο καὶ συχνὰ μάλιστα πήγαιναν γυρεύοντάς τον μόνοι τους. Πολὺ περισσότερο, ποὺ ὁ πρῶτος τους νομοθέτης τοὺς ἔπεισε πὼς θὰ εἶναι ὅλοι ἀδέλφια, μιὰ κι' εἶχαν ἀπαρνηθεῖ τοὺς Ἕλληνες θεοὺς καὶ προσεύχονταν σὲ ἐκεῖνον τὸν σταυρωμένο δάσκαλό (σοφιστές) τους Καὶ ζοῦσαν σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους του. Κι' αὐτὰ ὅλα ἐδηγοῦσαν στὸ νὰ σκέφτονται λίγο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα θεωρώντας τα κοινά, χω-

---

εὐσεβεῖς ψυχὲς εἶχαν σκανδαλισθεῖ ἀπ' αὐτὸ καὶ πὼς ἀναγκάσθηκαν ν' ἀλλάξουν τὸ κείμενο στὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς ἔννοιά του, στὴ σημερινή της μορφὴ ποὺ εἶναι πλαστογραφία ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς.

ρίς ἡ ἄποψη αὐτὴ νὰ στηρίζεται σὲ τίποτε σοβαρό. Κι' ἂν ἐμφανίζονταν σ' αὐτοὺς κανένας καπάτσος ἀπατεώνας, ποὺ νὰ ἤξερε πῶς νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν κατάσταση, τότε σὲ πολὺ μικρὸ διάστημα, θὰ πλούτιζε ἀπ' αὐτούς, σέρνοντας ἀπὸ τὴν μύτη ὅλο τὸν ἁπλὸ λαό».

Φυσικά, δὲν θὰ πρέπει νὰ γίνει αὐτὸ πιστευτὸ ἔτσι ὅπως ἀναφέρεται ἐπὶ λέξει. Εἶναι τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ τὰ πλούτη, ποὺ τάχα μαζεύουν οἱ προπαγανδιστὲς τῆς δημοκρατίας, ἀπὸ τὶς δεκάρες τῶν ἐργατῶν. Ἡ Χριστιανικὴ κοινότητα, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει πλουσιώτερη ἀπὸ ὅτι ἦταν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ πλουτίσει κανεὶς ἀπ' αὐτή. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανό, νὰ παρακολουθοῦσαν προσεκτικὰ τοὺς προπαγανδιστὲς καὶ τοὺς ὀργανωτές, τὸ ἴδιο, ὅπως εἶναι πιθανὸ νὰ βρίσκονταν καὶ θρασεῖς ἀπατεῶνες, ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὸ σύστημα αὐτό. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ διέκρινε τὴν κοινότητα χαρακτηριστικά, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν, ἦταν ὁ κομμουνισμός της.

Ὁ Λουκιανός, συνεχίζει λέγοντας, πὼς ὁ ὕπατος κυβερνήτης τῆς Συρίας ἐλευθερώνει τὸν Περεγρῖνο, σὰν ὄχι σπουδαῖο πρόσωπο. Ὁ Περεγρῖνος, ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα του, ὅπου βρῆκε τὴν περιουσία τοῦ πατέρα του ἀρκετὰ περιωρισμένη. Ὡστόσο, ἀπέμενε ἀκόμα σημαντικὸ ποσό, ποὺ γιὰ τοὺς ὀπαδούς του φαίνονταν ἀρκετὰ μεγάλα καὶ ποὺ ὁ Λουκιανός, ποὺ δὲν ἤθελε καὶ τόσο τὸ καλό του, τὸ ὑπελόγιζε σὲ 15.000 τάλαντα (18.000 δολλάρια). Κατὰ τὸν Λουκιανό, ὁ Περεγρῖνος, χάρισε τὸ ποσὸ αὐτὸ στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, ἀπὸ ὅπου κατάγονταν, μὲ σκοπὸ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ἐξαγοράσει τὴν πατροκτονία, γιὰ τὴν ὁποία κατηγοροῦνταν,

«Συνηθίθηκε νὰ μιλήσει στὴν γενικὴ συνέλευση τῶν Παρριανῶν. Εἶχε ἀφήσει τὰ μαλλιά του μακρυά, φοροῦσε ἕνα βρώμικο πανωφόρι, κρατοῦσε στὸ ἕνα χέρι μιὰ ἀπόδειξη καὶ στὸ ἄλλο στηρίζονταν πάνω σ' ἕνα ξύλο, καὶ γενικὰ εἶχε μιὰ θεατρικὴ ἐμφάνιση. Μὲ τὴν ἀμφίεση αὐτὴ παρουσιάσθηκε μπροστὰ στὸν κόσμο καὶ τοὺς εἶπε πὼς ἡ περιουσία ποὺ ἄφησε ὁ μακαρίτης ὁ πατέρας του, ἦταν πιὰ περιουσία τοῦ λαοῦ. Ὅταν ὁ κόσμος τὸ ἄκουσε κι' ἐνῶ μέχρι τὴν στιγμὴ ἐκείνη ἀδημονοῦσαν γιὰ τὸ μοίρασμα, ἄρχισαν νὰ τὸν ὀνομάζουν σοφὸ καὶ τὸν μόνο φίλο τῆς πατρίδας του,

ἀληθινὸ ὀπαδὸ τοῦ Διογένη καὶ τοῦ Κράτη. Οἱ ἐχθροί του ἀποστομώθηκαν κι' ἂν κανένας τολμοῦσε νὰ θυμίσει τὴν δολοφονία, θὰ τσακίζονταν ἐπὶ τόπου.

«Κι' ἔτσι, ἄρχισε γιὰ δεύτερη φορὰ τὶς περιοδεῖες του σὰν περιπλανώμενος, ἄφθονα ἐφοδιασμένος ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς γιὰ τὰ ἔξοδα στὰ ταξίδια του, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν ἀπὸ κοντὰ μήπως τοῦ λείψει τίποτε στὸν δρόμο. Καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, γιὰ κάμποσο καιρό, τὰ βόλευε»*.

Τελικά, διώχθηκε ἀπὸ τὴν κοινότητα μὲ τὴν κατηγορία πὼς εἶχε τάξει ἀπαγορευμένα φαγητά. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα, νὰ στερηθεῖ τὰ μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ζοῦσε κι' ἄρχισε τώρα νὰ προσπαθεῖ νὰ πάρει τὴν περιουσία του πίσω. Γύρίζε τώρα στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα σὰν ἀσκητὴς κυνικὸς φιλόσοφος, ὥσπου στὸ τέλος, στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, τερμάτισε τὴν ζωή του μὲ ἕνα θεατρικὸ τρόπο, μπροστὰ σ' ἕνα ἀκροατήριο, ποὺ εἶχε προσκληθεῖ γιὰ νὰ εἶναι παρὸν στὴν πράξη αὐτή, πηδώντας τὴν νύχτα μὲ τὸ σεληνόφωτο μέσα στὴν φωτιά, ποὶ εἶχαν ἀνάψει, ὅπως συνηθίζονταν σὲ περίπτωση κηδείας.

Βλέπουμε πὼς ὁ Χριστιανισμὸς γεννιοῦνταν σὲ μιὰ περίοδο ποὺ δημιουργοῦσε περίεργα πράγματα. Πάντως θὰ ἦταν ἄδικο, νὲ δεφρούσαμε ἀνθρώπους, σὰν τὸν Περεγρῖνο, γιὰ ἀπατεῶνες. Ἡ αὐτοθανάτωσή του, εἶναι κάτι ποὺ ἀντιτίθεται σὲ μιὰ τέτοια σκέψη. Τὸ νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς τὴν αὐτοκτονία σὰν μέσο διαφήμισης, προϋποθέτει ἀπεριόριστη ματαιότητα καὶ δίψα γιὰ δημιουργία ἐντονων ἐντυπώσεων, ὅπως καὶ κάποια περιφρόνηση γιὰ τὸν κόσμο καὶ κούραση ἀπὸ τὴν ζωὴ ἢ τρέλλα.

Ὁ Περεγρῖνος Πρωτεύς, ποὺ μᾶς τὸν ζωγραφίζει ὁ Λουκιανός, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἕνα γνήσιο πορτραῖτο, ἀλλὰ μιὰ καρικατούρα, ὡστόσο, εἶναι ἔργο μιᾶς ἰδιοφυΐας.

Ἡ οὐσία τῆς καρικατούρας, δὲν βρίσκεται στὴν διαστρέβλωση τοῦ θέματος,ἀλλὰ στὴν μονόπλευρη ὑπογράμμιση καὶ τὴν ὑπερβολὴ τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν καθοριστικῶν του πλευρῶν. Ὁ

---

* Λουκιανός: Γύρω ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πελεγρίνου, 11 ὡς 16.

πραγματικὸς καριερατουρίστας, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἁπλὸς γελοιο-γράφος, πρέπει νὰ ἐξετάζει τὰ πράγματα προσεκτικὰ καὶ νὰ δι-πιστώνει ποιὸ εἶναι τὸ οὐσιαστικὸ καὶ κύριο σ' αὐτά.

Ὁ Λουκιανός, ἐπίσης, προέβαλε τὶς πλευρὲς ἐκεῖνες, ποὺ ἦταν ἐνδιαφέρουσες γιὰ ἐλόκληρη τὴν τάξη τῶν «εὐσεβῶν καὶ τε-λειων» ἀνθρώπων, ποὺ ἐκπροσώπευε ὁ Περεγρῖνος. Καὶ μπορε-τὰ κίνητρα γιὰ τὶς ἐνέργειές τους νὰ ἦταν τὰ πιὸ διαφορετικά μερικὰ ἐξιδανικευμένα καὶ μερικὰ παράλογα, πιθανὸν νὰ θεω-ροῦμαν τὸν ἑαυτό τους ἐξαιρετικὰ ἀνιδιοτελῆ, ὡστόσο, τὰ σπέρ-ματα τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ διαπίστωνε ὁ Λουκιανός, βρίσκον-ταν μέσα στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν κοινότητα. Μπορεῖ ὁ πλουτι-σμὸς τῶν ἀδέκαρων «ἁγίων» ἀπ' τὸν κομμουνισμὸ τῆς κοινότητας νὰ ἦταν κάτι τὸ παρατραβηγμένο γιὰ τὶς μέρες ἐκεῖνες, σύντομα ὅμως ἔγινε πραγματικότητα καὶ τελικὰ μιὰ τέτοια πραγματικότη-τα, ποὺ ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὶς πιὸ ἐξεζητημένες ὑπερβολὲς τῶν σατιρικῶν.

Ὁ Λουκιανός, ὑπογραμμίζει ἰδιαίτερα τὸν «πλοῦτο», ποὺ συσσώρευσαν οἱ προφῆτες· ἕνας ἄλλος εἰδωλολάτρης, σύγχρονος τοῦ Λουκιανοῦ, σάρκαζε τὶς κουταμάρες τους.

Ὁ Κέλσος περιέγραφε «πῶς ἐξασκοῦνταν ἡ προφητεία στὴν Φοινίκη καὶ στὴν Παλαιστίνη» :

«Ὑπάρχουν πολλοί, ποὺ παρ' ὅλο ποὺ τὸ ὀνομά τους δὲν εἶναι γνωστό, ἀλλὰ οὔτε ἔχουν καὶ καμμιὰ φήμη, δροῦν ἐλεύθε-ρα καὶ μὲ τὴν παραμικρότερη ἀφορμή, ἐνεργοῦν σὰν νὰ ἔχουν πείσει σὲ προφητικὲς ἐκστάσεις, τόσο σὲ ζητήματα ποὺ ἔχουν σχέ-ση μὲ τοὺς ἁγίους, ὅσο καὶ σὲ ἄλλα. Ἄλλοι πάλι περιπλανοῦνται σὰν ζητιάνοι μέσα σὲ πόλεις καὶ στρατόπεδα καὶ παρουσιάζουν τὸ ἴδιο θέαμα. Καὶ στὰ χείλη τοῦ καθενὸς πολὺ εὔκολα ἀνεβαί-νουν οἱ φράσεις, «Ἐγὼ εἶμαι ὁ Θεός», ἢ ὁ Γιὸς τοῦ Θεοῦ», ἢ «τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ». Ἦλθα γιατὶ τὸ τέλος τοῦ κόσμου πλησιά-ζει καὶ σεῖς, ὦ ἄνθρωποι, θὰ πληρώσετε μὲ τὴν καταστροφή σας, γιὰ τὶς ἁμαρτίες ποὺ ἔχετε κάνει. Ἐγὼ ὅμως, θὰ σᾶς σώσω καὶ θὰ μὲ ἰδεῖτε νὰ ξανάρχομαι μὲ οὐράνια δύναμη ! Εὐλογημένος θὰ εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ μὲ τιμᾶ τώρα ! Κι' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα θὰ τὰ παραδώσω στὸ αἰώνιο πῦρ, πόλεις καὶ πολιτεῖες κι' ἀνθρώπους. Κι' αὐτοί, ποὺ σήμερα ἀρνοῦνται ν' ἀναγνωρίσουν τὴν κρίση

ποὺ τοὺς περιμένει, θὰ μετανοιώσουν τότε καὶ θ' ἀνασταναζοῦν, ἀλλὰ μάταια. Ὅσοι ὅμως θὰ πιστέψουν σὲ μένα τώρα, αὐτοὺς θὰ τοὺς διατηρήσω γιὰ πάντα». Κι' ὅλες αὐτὲς τὶς μεγαλόστομες ἀπειλές, τὶς ἀνακάτωναν μὲ παράξενες, μισοπαράλογες κι' ἐντελῶς ἀκαταλαβίστικες φράσεις, ποὺ κανένας δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει, ὅσο κι' ἂν ἦταν κατατοπασμένος τί ἤθελαν νὰ ποῦν. Κάθε ὅμως χοντροκέφαλος κι' ἀργόσχολος, μποροῦσε νὰ τὶς ἑρμηνεύσει ὅπως τὸν βόλευε... Καὶ μ' αὐτοὺς τοὺς ὄῆθεν προφῆτες, ποὺ τοὺς ἄκουσα μὲ τ' αὐτά μου, ὄχι μιὰ φορὰ μόνο, ἔχω συζητήσει καὶ μοῦ ἐξομολογήθηκαν τὶς ἀδυναμίες τους καὶ παραδέχθηκαν, ὅτι μόνοι τους ἐφεῦραν τὶς ἀκαταλαβίστικες λέξεις, ποὺ χρησιμοποιοῦν».*

Ἐδῶ, συναντᾶμε καὶ πάλι τὸν προφήτη καὶ ἀπατεῶνα σὲ ἁρμονικὸ συνδυασμό. Θὰ προχωροῦσαμε ὅμως, πάρα πολύ, ἂν τὴν ὅλη ὑπόθεση τὴν βλέπαμε σὰν ἀκάτη καὶ μόνο. Ἐκεῖνο ποὺ βγαίνει ἀπ' ὅλα αὐτά, εἶναι ὅτι ὑπῆρχε μέσα στὸν λαὸ μιὰ τέτοια διάθεση, ποὺ γιὰ τοὺς ἀπατεῶνες προσφέρονταν σὰν γόνιμο ἔδαφος γιὰ δράση, αὐτὸ ὅμως, θὰ πρέπει νὰ ἔχει προκαλέσει κι' ἕνα γνήσιο ἐνθουσιασμὸ καὶ μιὰ κατάσταση ἔκστασης στὰ εὐέξαπτα πνεύματα.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἀπόστολοι καὶ προφῆτες, θὰ πρέπει νὰ μοιάζουν πολὺ ἀναμεταξύ τους. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσά τους: οἱ ἀπόστολοι δὲν εἶχαν μόνιμο τόπο κατοικίας καὶ βρίσκονταν σὲ συνεχῆ κίνηση (ἀπὸ δῶ βγῆκε καὶ τὸ ὄνομά τους «ἀπόστολος», ἀγγελιοφόρος, ταξιδιώτης, θαλασσοπόρος)· οἱ προφῆτες ἦταν τοπικὲς προσωπικότητες.

Καὶ πρῶτοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίσθηκαν οἱ ἀπόστολοι. Κι' αὐτό, γιατὶ ὅσο οἱ κοινότητες ἦταν μικρές, δὲν μποροῦσαν νὰ διατηροῦν ἢ κάθε μιὰ κι' ἕναν προπαγανδιστή, ποὺ μόλις τέλειωνε τὴν δουλειά του σ' ἕνα μέρος, ἔπρεπε νὰ πάει παραπέρα. Κι' ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ποινοτήτων ἦταν μικρός, ὁ σπουδαῖος σκοπὸς ἦταν

---

* Ἀναφέρεται στὸ «Lehre Der Zwoli Apostel, σελ. 130 καὶ συν., ἔκδοση Χάρναχ.

νὰ ἱδρύει νέες κοινότητες στὶς πόλεις ἐκεῖνες, ποὺ ὅὲν εἶχαν καθόλου. Καὶ κύρια καθήκοντα τῶν περιπλανόμενων αὐτῶν προπαγανδιστῶν, τῶν ἀποστόλων, ἦταν ἡ ἐξάπλωση τῆς ὀργάνωσης σὲ νέες περιοχές, ὅπου δὲν εἶχε φθάσει ἀκόμα καὶ τὴν διατήρηση ἐπαφῆς ἀνάμεσά τους. Καὶ ἀκριβῶς, σ' αὐτὸ ὀφείλει ἡ Χριστιανικὴ ὀργάνωση τὸν διεθνῆ της χαρακτῆρα, ποὺ τόσο συνετέλεσε στὴν διατήρησή της. Μιὰ τοπικὴ ὀργάνωση, ποὺ θὰ ὑπῆρχε μόνη της, μποροῦσε εὔκολα νὰ ἐξαφανισθεῖ. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη, ζήτημα εἶναι ἂν ἡ κυβέρνηση εἶχε τὰ μέσα, ποὺ θὰ τῆς ἔδιναν τὴν δυνατότητα νὰ διώξει ὅλες τὶς κοινότητες ἀπὸ τὴν μιὰ ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὴν ἄλλη. Πάντα ἔμεναν μερικὲς, ποὺ βοηθοῦσαν ὑλικὰ αὐτὲς ποὺ διώκονταν καὶ ποὺ χρησίμευαν σὰν ἄσυλα σωτηρίας τους.

Αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια ἀπασχόληση τῶν περιπλανωμένων ἀποστόλων, ποὺ κατὰ καιρούς, γίνονταν πολυάριθμοι.

Τοπικοὶ προπαγανδιστές, ποὺ ἀφοσιώνονταν ἀποκλειστικὰ στὴν προπαγάνδα, ἐμφανίζονταν μονο σ' ἐκεῖνες τὶς κοινότητες, ποὺ τὰ μέσα τους ἦταν τόσο πλούσια, ὥστε νὰ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ διατηροῦν δικούς τους προπαγανδιστές.

Κι' ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων, ποὺ εἶχαν Χριστιανικὲς κοινότητες αὐξάνετο καὶ οἱ κοινότητες μεγάλωναν, τόσο ἀνθίζε καὶ τὸ ἐπάγγελμα τῶν προφητῶν, ἐνῶ ἡ δραστηριότητα τῶν ἀποστόλων περιορίζονταν, μιὰ καὶ μέχρι τώρα δροῦσαν βασικὰ σὲ πόλεις, ὅπου οἱ κοινότητες ἦταν εἴτε μικρὲς εἴτε ὅὲν ὑπῆρχαν καθόλου. Τὸ κῦρος τῶν ἀποστόλων ἀναγκαστικὰ ἔπεφτε.

Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε δημιουργηθεῖ καὶ κάποια ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς προφῆτες. Κι' αὐτό, γιατὶ οἱ κοινότητες εἶχαν περιορισμένα μέσα. Ὅσο περισσότερα εἰσέπρατταν οἱ ἀπόστολοι, τόσο λιγώτερα ἔμεναν γιὰ τοὺς προφῆτες. Κι' ἐπομένως, οἱ τελευταῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ προσπαθοῦν νὰ μειώσουν τὸ κῦρος τῶν ἀποστόλων, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ πέφτει, νὰ περιορίζουν τὰ ὅῶρα ποὺ τοὺς ἔκαναν καὶ παράλληλα νὰ προσπαθοῦν ν' ἀνεβάσουν τὸ δικό τους κῦρος καὶ νὰ καθιερώνουν μάλιστα καὶ τὶς ἀξιώσεις τους γιὰ τὰ δῶρα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς προσφέρουν οἱ πιστοί.

Οἱ προσπάθειες αὐτες, γενικῶν πολὺ καθαρὰ στὴν «Διδασκαλία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων» (Διδαχή), ποὺ συχνὰ ἀναφέραμε καὶ ποὺ εἶναι μιὰ ἐργασία, ποὺ συντάχθηκε ἀνάμεσα στὰ 135 καὶ 170. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα :

«Κάθε ἀπόστολος, ποὺ ἔρχεται σὲ σᾶς, θὰ πρέπει νὰ τὸν δέχεσθε σὰν τὸν Κύριον. Ἀλλ' αὐτός, δὲν θὰ μείνει περισσότερο ἀπὸ μιὰ μέρα, ἂν χρειασθεῖ, θὰ μείνει καὶ δεύτερη. Ἂν ὅμως, μείνει τρεῖς μέρες, τότε δὲν εἶναι πραγματικὸς προφήτης. Ὅταν ὁ ἀπόστολος φεύγει, νὰ πάει σὲ ἄλλο μέρος, δὲν θὰ χρειασθεῖ περισσότερο ψωμὶ ἀπὸ ὅσο τοῦ χρειάζεται, ὥσπου νὰ φθάσει στὸ ἑπόμενό του κατάλυμμα. Ἂν ὅμως ζητήσει χρήματα, τότε πρόκειται γιὰ ψευδοπροφήτη.

»Κάθε προφήτης, ποὺ μιλᾶ μὲ τὸ πνεῦμα, δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἢ νὰ δοκιμάζεται· γιατὶ ὁποιαδήποτε ἁμαρτία μπορεῖ νὰ συγχωρηθεῖ, αὐτὴ ὅμως ἡ ἁμαρτία δὲν συγχωρεῖται. Καθένας ὅμως, ποὺ μιλᾶ μὲ τὸ πνεῦμα, δὲν σημαίνει πὼς εἶναι καὶ προφήτης, παρὰ μόνο ἂν ἐνεργεῖ ὅπως καὶ ὁ Κύριος· ἑπομένως, μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει τὸν προφήτη ἀπὸ τὸν ψευδοπροφήτη ἀπὸ τὶς πράξεις του. Κι' οὔτε προφήτης, ποὺ ἐμπνεόμενος, ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεύμα κάνει κάποια γιορτὴ (γιὰ τοὺς φτωχοὺς — Χάρνακ), μπορεῖ νὰ τρέφεται ἀπὸ αὐτήν. Γιατὶ τὸ ἀντίθετο θὰ σήμαινε, ὅτι εἶναι ψευδοπροφήτης. Κι' ὅποιος προφήτης διδάσκει μόνο τὴν ἀλήθεια, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὴν ἐφαρμόζει ὅπως τὴν διδάσκει, κι' αὐτὸς εἶναι ἕνας ψευδοπροφήτης. Κάθε ὅμως προφήτης, δοκιμασμένος καὶ πραγματικός, ποὺ ἐνεργεῖ κατὰ ὡρισμένο τρόπο, σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίγειο μυστικὸ τῆς ἐκκλησίας κι' ὅμως δὲν κηρύσσει πὼς καὶ οἱ ἄλλοι θὰ ἔπρεπε νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμά του, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κριθεῖ ἀπὸ σᾶς. Γιατὶ αὐτόν, θὰ τὸν κρίνει ὁ Θεός. Ἔτσι ἔκαναν καὶ οἱ παλιοὶ (Χριστιανοὶ) προφῆτες».

Ὅπως εἴδαμε ἤδη σὲ προηγούμενο σημεῖο, τὸ μέρος αὐτὸ πιθανὸν νὰ ἔχει σχέση μὲ ζητήματα ἐλεύθερου ἔρωτα, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπεται στοὺς προφῆτες, χωρὶς ὅμως νὰ χρειάζωνταν νὰ καλοῦν τὴν κοινότητα νὰ μιμηθεῖ τὸ παράδειγμά τους.

Καὶ τὸ βιβλίο, συνεχίζει :

«Ἐκεῖνος ὅμως, ποὺ ἐμπνεόμενος τὸ πνεῦμα, ζητᾶ χρή-

ματα ἢ κάτι ἄλλο, μὴ τὸν ἀκούσετε. Ἂν ὅμως ζητήσει δῶρα γιὰ ἄλλους, ποὺ ἔχουν ἀνάγκη, τότε κανεὶς δὲν θὰ τὸν κατηγορήσει.

»Δεχθῆτε ὁπαιονδήποτε (ὅηλαδή, κάθε σύντροφο—Κ.), ποὺ ἔρχεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου στὰ χεῖλη. Ὕστερα ὅμως, θὰ πρέπει νὰ τὸν δοκιμάσετε καὶ νὰ ξεχωρίσετε τὸν ἀληθινὸ ἀπ' τὸν ψεύτικο, γιατὶ θὰ πρέπει νὰ ἔχετε διορατικότητα. Ἂν ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἔρχεται γιὰ πρώτη φορὰ εἶναι ταξιδιώτης, τότε βοηθῆστε τον. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ μείνει περισσότερο ἀπὸ δυὸ - τρεῖς μέρες μαζί σας, ἂν χρειασθεῖ. Ἂν θέλει νὰ μείνει μαζί σας, τότε ἀφῆστε τον νὰ δουλεύει καὶ νὰ τρώει, ἂν πρόκειται γιὰ τεχνίτη. Κι' ἂν δὲν ἔχει κανένα ἐπάγγελμα, κοιτάξτε νὰ μὴ ζεῖ ἀνάμεσά σας κανένας Χριστιανός, χωρὶς νὰ δουλεύει. Κι' ἂν δὲν συμμορίζεται τὶς ἀπόψεις αὐτές, τότε σημαίνει πὼς πρόκειται γι' ἄνθρωπο ποὺ θέλει νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸν Χριστό. Καὶ νὰ κρατιέστε μακρυὰ ἀπὸ κάτι τέτοιους».

Κι' ἔτσι, φαίνεται πὼς ἦταν ἀναγκαῖο νὰ παίρνουν μέτρα ἐνάντια στοὺς περαστικοὺς ζητιάνους, ποὺ κατέκλυζαν κι' ἐκμεταλλεύονταν τὴν κοινότητα. Κι' αὐτὸ πάντως, ἀφοροῦσε μόνο τοὺς συνηθισμένους ζητιάνους:

«Κάθε ὅμως πραγματικὸ προφήτη, ποὺ θὰ μείνει μαζί σας, ἀξίζει νὰ τὸν συντηρήσετε. Ἀξίζει νὰ συντηρεῖ κανεὶς ἕναν ἀληθινὸ δάσκαλο, τὸ ἴδιο ὅπως κι' ἕνα καλὸ ἐργάτη. Θὰ πρέπει νὰ μαζεύεις τὰ πρῶτα καὶ καλύτερα κρασιά, τρόφιμα καὶ ζῶα καὶ νὰ τὰ δίνεις στοὺς προφῆτες, γιατί, αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀρχιερεῖς σου. Ἂν δὲν ἔχεις ὅμως κανένα προφήτη, τότε δῶσε τα στοὺς φτωχούς. Ὅταν ἑτοιμάζεις τὸ ζυμάρι, τότε δῶσε τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὸ στοὺς προφῆτες. Τὸ ἴδιο, ὅταν ἀνοίγεις ἕνα βαρέλι λάδι ἢ κρασί, τὸ πρῶτο δῶστο στοὺς προφῆτες. Πάρε τὰ πρῶτα λεφτά σου καὶ τὸν ἱματισμό σου καὶ κάθε εἶδος ποὺ ἔχεις, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις σου καὶ δῶστα σύμφωνα μὲ τὴν ἐντολή».

Κι' ἔτσι, σύμφωνα μὲ τοὺς κανονισμοὺς αὐτούς, τὴν ἔχουν ἄσχημα οἱ ἀπόστολοι. Δὲν μποροῦσαν ὅμως νὰ ξοφλήσουν μαζί τους μὲ τὸ πρῶτο. Ἡ κοινότητα, στὴν ὁποία ἐμφανίζονται θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς τὰ περιμαζεύει, ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορώτερα. Τὸν συνηθισμένο περιπλανώμενο σύντροφο, ἡ κοινότητα εἶχε

τὴν ὑποχρέωση νὰ τὸν φιλέψει δυὸ μὲ τρεῖς ἡμέρες, τὸν ἀπόστολο ὅμως τὸν φτωχὸ πιὰ αὐτὸ διάβολο, θὰ ἔπρεπε μόνο μιὰ μὲ δυὸ ἡμέρες. Καὶ λεφτά, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ πάρει καθόλου.

Ὁ προφήτης ὅμως, εἶναι «ἄξιος φιλοξενίας!» Πρέπει νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὸ κοινοτικὸ ταμεῖο. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ πιστοί, ἔχουν τὴν ὑποχρέωση νὰ τοῦ δίνουν τὸ πρωτάρι κρασί, ψωμὶ καὶ κρέας, λάδι καὶ ἱματισμό, κι' ἀκόμα καὶ λεφτά.

Καὶ ὅλα αὐτὰ ταιριάζουν πολὺ καλὰ μὲ τὴν εἰκόνα, ποὺ δίνει ὁ Λουκιανός, γιὰ τὴν ἄνετη ζωὴ τοῦ Περεγρίνου, ποὺ παρουσιάσθηκε σὰν προφήτης, ἀκριβῶς τὴν ἐποχή, ποὺ γράφονταν ἡ «Διδαχή».

Κι' ἐνῶ, οἱ προφῆτες τὰ βόλευαν καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζουνται καινούργιοι ἀνταγωνιστὲς στὸ πρόσωπο τῶν δασκάλων, ποὺ μποροῦσαν νὰ μὴν εἶχαν καὶ τόση μεγάλη σημασία τὴν ἐποχή, ποὺ γράφονταν ἡ «Διδαχή», γιατὶ σχεδὸν δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτὴν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες, ὑπῆρχαν κι' ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ ἦταν δραστήρια μέσα στὴν κοινότητα καὶ ποὺ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν «Διδαχή». Ὁ Παῦλος, τοὺς ἀναφέρει ὅλους στὴν πρώτη Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους (12, στιχ. 28): «Καὶ ἄλλους μὲν ἔθεσεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, πρῶτον ἀποστόλους, δεύτερον προφήτας, τρίτον διδασκάλους, ἔπειτα θαύματα, ἔπειτα χαρίσματα ἰαμάτων, βοηθείας, κυβερνήσεις, εἴδη γλωσσῶν».

Κι' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ χαρίσματα τῆς ἀλληλεγγύης καὶ διακυβέρνησης, ἀπέκτησαν ἰδιαίτερη σημασία, καὶ ὁ κομποϊαννιτισμὸς καὶ ὁ τσαρλατανισμός, ποὺ δὲν ξεχώριζαν καὶ τόσο μέσα στὴν κοινότητα, ἀπ' ὅτι ἦταν γνωστὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ ἄνοδος τῶν δασκάλων, εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν εἴσοδο στὴν κοινότητα μορφωμένων καὶ πλούσιων στοιχείων. Οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ προφῆτες ἦταν ἄνθρωποι ἀμόρφωτοι, ποὺ μιλοῦσαν χωρὶς προηγούμενα νὰ μελετήσουν κάτι. Οἱ μορφωμένοι τοὺς περιφρονοῦσαν. Καὶ σύντομα μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μορφωμένους αὐτοὺς ἀνθρώπους, ποὺ τοὺς εἶχε κάνει ἐντύπωση ἡ κοινότητα μὲ τὴν δράση της καὶ τὶς εὐεργεσίες της ἢ καὶ τὴν δύναμή της, ἢ ἀκόμα μπορεῖ νὰ προσελκύσθηκαν κι' ἀπὸ τὸν ψυχικὸ χαρακτῆρα τῆς Χριστιανικῆς

διδασκαλίας, προσπάθησαν ν' ἀνεβάσουν τὴν διδασκαλία αὐτή, στὸ ἐπίπεδο ἐκείνου, ποὺ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὀνομάζονταν ἐπιστήμη. Κι' αὐτοί, ἔγιναν δάσκαλοι. Αὐτοὶ πρῶτοι προσπάθησαν νὰ συμπληρώσουν τὸν Χριστιανισμὸ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Σενέκα ἢ τοῦ Φίλωνα, κάτι, ποὺ μέχρι τώρα ἔλειπε.

Ἡ μᾶζα ὅμως τῆς κοινότητας τοὺς ἔβλεπε μὲ δυσπιστία καὶ ζήλεια, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἡ πλειοψηφία τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν. Θὰ μποροῦσε κανείς, νὰ παραλληλίσει τὶς σχέσεις αὐτές, μὲ τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ «ἐργατικὰ ροζιασμένα χέρια» καὶ τοὺς «διανοούμενους». Ὅσο ὅμως αὐξάνονταν τὰ πλούσια καὶ μορφωμένα στοιχεῖα τῆς κοινότητας, τόσο καὶ οἱ δάσκαλοι κέρδιζαν σὲ κῦρος καὶ θὰ ἔβαζαν ἕνα τέρμα στοὺς προφῆτες καὶ ἀποστόλους.

Προτοῦ ὅμως τὰ πράγματα φθάσουν μέχρις ἐκεῖ καὶ οἱ τρεῖς κατηγορίες ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ μιὰ νέα δύναμη, ποὺ ἔγινε ἰσχυρότερη ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ ποὺ στὴν «Διδαχὴ» ἀναφέρεται μόνο τυχαῖα καὶ συγκεκριμένα ὁ Ἐπίσκοπος.

δ) Ὁ Ἐπίσκοπος.

Οἱ ἀρχὲς τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἔμοιαζαν σὰν κάθε νέα ἵδρυση μιᾶς προλεταριακῆς κοινωνίας. Οἱ ἱδρυτές της, οἱ ἀπόστολοι, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ κάνουν ὅλη τὴν δουλειὰ στὴν κοινότητα, τὴν προπαγάνδα, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν διοίκηση. Μὲ τὴν ἑδραίωση ὅμως τῆς κοινότητας καὶ τὴν αὔξησή της, γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ ἕνα καταμερισμὸ τῆς δουλειᾶς, ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀνάθεση συγκεκριμένων καθηκόντων σὲ ὡρισμένους ἀνθρώπους.

Καὶ ἡ πρώτη συγκεκριμένη κοινοτικὴ λειτουργία, ἦταν ἡ διαχείριση τῶν εἰσόδων κι' ἐξόδων τῆς κοινότητας.

Κάθε μέλος τῆς κοινότητας, μποροῦσε νὰ διεξάγει τὴν προπαγάνδα, ὅπως αὐτὸ ἤθελε. Κι' ὅπως εἴδαμε, ἀκόμα καὶ στὸν δεύτερο αἰῶνα, αὐτοὶ ποὺ εἶχαν ἀποκλειστικὰ ἀφοσιωθεῖ στὴν

προπαγάνδα, δὲν ἀσχολοῦνταν μ' αὐτὴ γιατὶ τοὺς τὸ εἶχε ἀναθέσει ἡ κοινότητα. Αὐτοχρίζονταν ἀπόστολοι καὶ προφῆτες, σύμφωνα μὲ τὴν κλίση τους. ἢ, ὅπως τοὺς φαίνονταν, γιατὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Τὸ κῦρος τοῦ κάθε προπαγανδιστῆ μέσα στὴν κοινότητα, εἴτε ἀπόστολος ἦταν αὐτός, εἴτε προφήτης καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὰ ἔσοδά του, ἐξαρτοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκανε, ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του.

Ἐξ ἄλλου, ἡ τήρηση τῆς κομματικῆς πειθαρχίας, ἐὰν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο αὐτό, ἦταν κάτι, ποὺ ἀπασχολοῦσε τὴν κοινότητα, μόνο ὅταν αὐτὴ ἦταν μικρὴ καὶ τὰ μέλη της γνωρίζονταν ἀναμεταξύ τους καλά. Ἀποφάσιζε μόνη της γιὰ τὴν εἰσδοχὴ νέων μελῶν: ἡ τελετὴ τῆς εἰσδοχῆς, τὸ βάπτισμα, γίνονταν ἀπρόσωπα. Ὅλοι τους, ἀποτελοῦσαν τὸ δικαστήριο, ποὺ σ' αὐτὸ καταγγέλονταν ὅλα τὰ παράπονα τῶν συντρόφων ἐνάντια σὲ σύντροφους. Οἱ Χριστιανοί, δὲν ἐμπιστεύονταν τὰ ἐπίσημα δικαστήρια, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ σήμερα κάνουν οἱ Σοσιαλδημοκράτες. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, οἱ κοινωνικές τους ἀπόψεις βρίσκονταν σ' ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἐπίσημου δικαστῆ. Κι' ἕνας Χριστιανός, θὰ τὸ θεωροῦσε ἁμαρτία νὰ πάει σ' ἕνα τέτοιο δικαστή, γιὰ νὰ βρεῖ τὸ δίκηο του, καὶ ἰδιαίτερα μάλιστα, ὅταν τὸ ἐμφισβητούμενο θέμα ἀφοροῦσε ἕνα σύντροφό του Χριστιανό. Κι' αὐτό, ἀποτέλεσε τὸ σπέρμα γιὰ τὴν εἰδικὴ ἐκείνη δικαστικὴ ἐξουσία, ποὺ ἡ ἐκκλησία ἀνέκαθεν διεκδικοῦσε γιὰ τοὺς πιστούς της, ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαστήρια. Φυσικά, ἀργότερα, ἡ ἀρχικὴ φύση τῶν ἀποφάσεων ἄλλαξε στὸ ἀπ' εὐθείας ἀντίθετό τους, κι' αὐτό, γιατὶ στὶς ἀρχὲς δὲν λαμβάνονταν ὑπ' ὄψη ἡ ταξικὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ ἡ κρίση τοῦ κατηγορουμένου ἀπὸ τοὺς συντρόφους του.

Ὁ Παῦλος, στὴν πρώτη του Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Κορινθίους (6, στίχ. 1 καὶ συν.), γράφει:

«Τολμᾷ τις ἀπὸ σᾶς, ὅταν ἔχῃ διαφορὰν πρὸς τὸν ἄλλον, νὰ κρίνηται ἐνώπιον τῶν ἀδίκων, καὶ οὐχὶ ἐνώπιον τῶν ἁγίων; δὲν ἐξεύρετε ὅτι οἱ ἅγιοι θέλουσι κρίνει τὸν κόσμον; Καὶ ἐὰν ὁ κόσμος κρίνηται ἀπὸ σᾶς ἀνάξιοι, εἶσθε νὰ κρίνητε ἐλάχιστα πράγματα; δὲν ἐξεύρετε ὅτι ἀγγέλους θέλομεν κρίνει; πόσῳ μᾶλλον βιωτικά; Βιωτικὰς λοιπὸν κρίσεις ἐὰν ἔχητε, τοὺς ἐξουθενημένους ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τούτους καθίζετε κριτάς».

Ἡ τήρηση τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ὁμόνοιας στὴν κοινότητα, στὶς ἀρχὲς ἦταν κάτι τὸ ἀδιαμόρφωτο, ὅπως καὶ ἡ προπαγάνδα, χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ κάποια συγκεκριμένη ὑπηρεσία ἢ ἀρχή.

Στὸν οἰκονομικὸ τομέα πάντως, ἔγινε ἀπὸ νωρὶς αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ταχτοποίησής του, ἰδιαίτερα μάλιστα, γιατὶ ἡ κοινότητα δὲν ἦταν ἕνας προπαγανδιστικὸς ἁπλὸς σύνδεσμος, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές, ἦταν ἕνας σύνδεσμος ἀμοιβαίας βοηθείας.

Κατὰ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, εἶχε γίνει ἀπὸ πολὺ νωρὶς αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη στὴν κοινότητα τῆς Ἱερουσαλήμ, νὰ ἔχει εἰδικὰ πρόσωπα, ποὺ θὰ φρόντιζαν γιὰ τὴν συγγέντρωση καὶ τὴν διανομὴ τῶν συνδρομῶν τῶν μελῶν, καὶ ἰδιαίτερα, μὲ τὸ σερβίρισμα τοῦ φαγητοῦ στὰ τραπέζια. «Διακονεύω», σημαίνει ἐξυπηρετῶ, καὶ συγκεκριμένα τὸ τραπέζι, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ φαγητοῦ. Καὶ ἀπὸ ὅτι φαίνεται, αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη δουλειὰ τῶν «διακόνων», μιὰ καὶ τὸ κοινὸ γεῦμα ἦταν ἡ πιὸ σημαντικὴ πρᾶξη τοῦ πρωτόγονου Χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ.

Στὶς Πράξεις, ἀναφέρεται: «Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις, ὅτε ἐπληθύνοντο οἱ μαθηταί, ἔγινε γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν κατὰ τῶν Ἑβραίων, ὅτι αἱ χῆραι αὐτῶν παρεβλέποντο ἐν τῇ καθημερινῇ διακονίᾳ. Τότε οἱ δώδεκα, προσκαλέσαντες τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν, εἶπον. Δὲν εἶναι πρέπον ν' ἀφήσωμεν ἡμεῖς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ διακονῶμεν εἰς τραπέζας. Σκέφθητε λοιπόν, ἀδελφοί, νὰ ἐκλέξητε ἐξ ὑμῶν ἑπτὰ ἄνδρας μαρτυρουμένους, πλήρεις Πνεύματος Ἁγίου καὶ Σοφίας, τοὺς ὁποίους ἂς καταστήσωμεν ἐπὶ τῆς χρείας ταύτης» (6, στίχοι 1 ἕως καὶ 3).

Αὐτὰ συνέβησαν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση, κι' ἔτσι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν συμβεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς περιπτωσης.

Κατὰ συνέπεια, οἱ ἀπόστολοι ἀπαλλάχθηκαν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ δουλεύουν σὰν σερβιτόροι στὸ σπίτι τοῦ λαοῦ, κάτι ποὺ προηγούμενα θὰ ἔπρεπε νὰ κάνουν μαζὶ μὲ τὴν ἐξάσκηση τῆς ὑποχρέωσης τῆς προπαγάνδας καὶ ποὺ τώρα, μὲ τὸ μεγάλωμα τῆς κοινότητας, τοὺς προκαλοῦσε τὴν ντροπή. Σύντομα ὅμως, χρειάσθηκε κάποιος καταμερισμὸς τῆς δουλειᾶς, ἀνάμεσα στοὺς νεοχειροτονημένους σερβητόρους, τοὺς διάκους. Τὸ σερβίρισμα στὸ

τραπέζι, τὸ καθάρισμα κι' ἄλλες παρόμοιας φύσης δουλειές, διέφεραν ὅλως διόλου ἀπὸ τὴν δουλειὰ τῆς συγκέντρωσης καὶ διαχείρισης τῶν συνδρομῶν τῶν μελῶν. Τὸ τελευταῖο, προϋπέθετε τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἐμπιστευτικῆς θέσης μεγάλης σημασίας, ἰδιαίτερα, ὅσο περισσότερο μεγάλωνε ἡ κοινότητα καὶ αὔξανε τὸ εἰσόδημά της. Ἡ θέση αὐτή, προϋπέθετε σημαντικὴ εὐφράδεια, πεῖρα ἐπιχειρηματικὴ κι' εὐγένεια συνδυασμένη μὲ σταθερότητα.

Κι' ἔτσι, πάνω ἀπὸ τοὺς διακόνους, τοποθετήθηκε ἕνας διαχειριστής.

Ὁ διορισμὸς ἑνὸς παρόμοιου ἀξιωματούχου, ἦταν μιὰ ἀπόλυτη ἀνάγκη. Κάθε κοινότητα μὲ ἰδιοκτησία ἢ εἰσόδημα, πρέπει νὰ ἔχει τὸν διαχειριστή της. Στοὺς συνδέσμους καὶ τὶς ἑνώσεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ διοικητικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ τους ἀξιωματοῦχοι, ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ «ἐπιμελητῆ» ἢ «ἐπισκόπου» (ἐπόπτη). Τὸ ὄνομα αὐτό, χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ ὡρισμένους δημοσίους ὑπαλλήλους. Ὁ Xatch, ποὺ μελέτησε τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ λεπτομερειακὰ καὶ ποὺ τὴν περιέγραψε σ' ἕνα βιβλίο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μάθαμε πολλὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό*, ἀναφέρεται σὲ ἕνα Ρωμαῖο νομικό, τὸν Χαρίσιο, ποὺ λέει: «Ἐπίσκοποι εἶναι αὐτοί, ποὺ ἐπιβλέπουν τὴν ἀγορὰ τοῦ ψωμιοῦ καὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων, ποὺ χρειάζονται γιὰ τὸν λαὸ τῆς πόλης, σὰν καθημερινὴ τροφή».

Ἑπομένως, ὁ ἐπίσκοπος ἦταν ἕνας ἐπόπτης, ποὺ βασικὰ παρακολουθοῦσε τὴν σωστὴ διατροφὴ τοῦ πληθυσμοῦ. Ἦταν ἕνα φυσικὸ πρᾶγμα, νὰ δοθεῖ σὲ συνέχεια ὁ τίτλος αὐτὸς στὸν ἐπόπτη τοῦ Χριστιανικοῦ «σπιτιοῦ τοῦ λαοῦ».

Ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στὸ κοινὸ ταμεῖο τῆς κοινότητας, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλᾶ ὁ Τερτυλλιανός. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπολογία τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Μάρτυρα (γεννήθηκε γύρω ἀπὸ τὸ 180 μ.Χ.), μαθαίνουμε ὅτι ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς μιᾶς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς: «Αὐτοὶ

---

* Edwin Hatch, Die Gesellschaftsverfassnng der chvistlichen Kirchen im Altertum. Μετάφραση καὶ σημειώσεις τοῦ A. Xarnack, Giassen, 1883.

ποὺ μποροῦν καὶ θέλουν, δίνουν κάτι ἀπὸ τὴν περιουσία τους κατὰ βούληση, ποὺ τὸ συγκεντρώνουν καὶ τὸ παραδίνουν στὸν ἐπόπτη, ὁ ὁποῖος ἐνισχύει μ' αὐτὸ τὰ ὀρφανὰ καὶ τὶς χῆρες, αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται σ' ἀνάγκη ἀπὸ ἀσθένεια ἢ ἄλλη αἰτία, τοὺς ψυλακισμένους καὶ τοὺς ἐπισκέπτες ἀπὸ ξένα μέρη καὶ γενικὰ ὁποιονδήποτε βρίσκεται σ' ἀνάγκη».

Κι' ἔτσι μὲ τὸν τρόπο αὐτό, οἱ ἐπίσκοποι συγκέντρωσαν στὰ χέρια τους μεγάλη εὐθύνη, ὅπως ἐπίσης καὶ πολὺ ἐξουσία.

Στὶς ἀρχὲς τῆς κοινότητας, ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἐπισκόπου ἦταν μιὰ τιμητικὴ θέση, τὸ ἴδιο ὅπως τῶν βοηθῶν του καὶ τῶν ἄλλων ὑπαλλήλων τῆς κοινότητας, ποὺ τὴν ἐξασκοῦσε ὡρεάν, παράλληλα μὲ τὴν δουλειὰ ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ ζήσει.

«Οἱ ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δούλευαν σὰν ἀργυραμοιβοί, ἔκαναν τὸν γιατρό, δούλευαν τ' ἀσῆμι, ἔβοσκαν πρόβατα καὶ πουλοῦσαν τὰ προϊόντα τους στὴν ἐλεύθερη ἀγορά... Οἱ σπουδαιότερες ἀποφάσεις τῶν παληῶν ἐπαρχιακῶν συνόδων ποὺ διασώθηκαν, ἀναφέρουν σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπισκόπους, πῶς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μεταπουλοῦν τὰ ἐμπορεύματά τους ἀπὸ τὴν μιὰ ἀγορὰ στὴν ἄλλη καὶ πῶς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν θέση τους, γιὰ ν' ἀγοράζουν φθηνώτερα καὶ νὰ πουλοῦν ἀκριβώτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους *.

Μὲ τὸ μεγάλωμα ὅμως τῆς κοινότητας, ὅλο καὶ περισσότερο γίνονταν ἀδύνατο νὰ παρακολουθοῦν τὶς διάφορες οἰκονομικὲς λειτουργίες της σὰν πάρεργο. Ὁ ἐπίσκοπος, ἔγινε ὁλοκάλληλος τῆς κοινότητας, ποὺ τὸν πλήρωνε γιὰ τὴν δουλειά του.

Κι' ἔτσι, μ' αὐτὸ μονιμοποιήθηκε καὶ ἡ θέση του. Ἡ κοινότητα, φυσικά, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἀπολύσει ὁποιαδήποτε στιγμὴ ἂν δὲν τοὺς ἔκανε, ἦταν ὅμως φανερό, πῶς δὲν μποροῦσαν νὰ πετάξουν ἕναν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν δουλειά του αὐτὴ στοὺς ξένους, ἐφ' ὅσον προηγούμενα τὸν εἶχαν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν βασική

---

* Xatch, τὸ ἴδιο, σελ. 152 καὶ συνέχεια.

του ἀπασχόληση. Ἐξ ἄλλου, ἡ φροντίδα γιὰ τὶς ἀπασχολήσεις τῆς κοινότητας, ἀπαιτοῦσε ἀρκετὴ ἐπιμονότητα καὶ γνώση σχετικὰ μὲ τὶς συνθῆκες τῆς κοινότητας, ποὺ μποροῦσαν ν' ἀποκτηθοῦν μόνο μὲ μιὰ μακρόχρονη ὑπηρεσία στὴ θέση αὐτή. Καὶ γι' αὐτό, συμφέρον τῆς κοινότητας καὶ γιὰ τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῶν ὑποθέσεών της, ἦταν ν' ἀποφεύγει τὶς μὴ ἀναγκαῖες ἀλλαγὲς τῶν ἐπισκόπων.

Ὅσο ὅμως περισσότερο καιρὸ παρέμενε ἕνας ἐπίσκοπος στὴν θέση του, τόσο μεγάλωνε τὸ κῦρος καὶ ἡ ἐξουσία του, ἐφ' ὅσον στέκονταν στὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς του.

Δὲν ἦταν ὁ μόνος μόνιμος ὑπάλληλος τῆς κοινότητας. Ἡ ὑπηρεσία τῶν διακόνων, δὲν ἦταν ἐπίσης δυνατὸ νὰ ἀσκεῖται γιὰ πάντα, σὰν μιὰ συμπληρωματικὴ δουλειά. Τὸ ἴδιο, ὅπως οἱ ἐπίσκοποι ἄρχισαν κι' αὐτοὶ νὰ πληρώνονται ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς κοινότητας, ὑποτάσσονταν ὅμως στοὺς ἐπισκόπους. Μαζί τους ἀσχολοῦνταν ὁ ἐπίσκοπος, γι' αὐτὸ κατὰ τὴν ἐπιλογή τους ρωτοῦσαν πρῶτα αὐτόν. Καὶ ἡ ἰδιότητα αὐτὴ τῆς ἐπιλογῆς, γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν θέσεων τῆς κοινότητας, μεγάλωνε τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἐπισκόπων ἀκόμα περισσότερο.

Μὲ τὸ μεγάλωμα τῆς κοινότητας, γινόταν δύσκολο νὰ παρακολουθεῖται καὶ ἡ πειθαρχία ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινότητα. Καὶ τὸ ζήτημα, δὲν βρίσκονταν μόνο στὴν ἀριθμητικὴ αὔξηση τῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι περιεῖχε διάφορα στοιχεῖα. Ἀρχικὰ ὅλοι τους ἀποτελοῦσαν μιὰ οἰκογένεια, ὅπου ὁ καθένας γνώριζε ὅλους τοὺς ἄλλους συντρόφους κι' ὅλοι συμφωνοῦσαν στὰ αἰσθήματα καὶ τὴν σκέψη κι' ἔτσι, ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐκλεκτὴ ὁμάδα φανατικῶν, ποὺ ἔνοιωθαν ἱκανοποίηση νὰ κάνουν θυσίες. Ὅμως ὅλα αὐτά, μὲ τὸν καιρὸ ἄρχισαν νὰ χάνονται ὅσο ἡ κοινότητα μεγάλωνε. Στὴν κοινότητα ἔρχονταν κάθε εἰδους ἄνθρωποι, ἀπ' ὅλες τὶς τάξεις καὶ ἀπὸ διάφορα μέρη, συχνὰ ξένοι ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον καὶ χωρὶς ἀμοιβαία κατανόηση, σ' ὡρισμένες μάλιστα περιπτώσεις, κι' ἐχθρικοὶ ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον, ὅπως, λόγου χάρη, στὴν περίπτωση τῶν δούλων καὶ τῶν δουλοκτητῶν. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ στοιχεῖα, ποὺ τὰ κινητρά τους, δὲν ἦταν ὁ ἐνθουσιασμός, ἀλλὰ ἕνας ψυχρὸς ὑπολογισμός, ποὺ ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν εὐπιστία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς

αὐτοθυσίας τῶν συντρόφων. Κι' ἂν σ' ἕλα αὐτὰ προστεθοῦν καὶ διαφορὲς ἀπόψεων καὶ φιλοσοφίας, τότε ὅλα αὐτὰ μαζί, μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ κάθε εἴδους συζητήσεις, ποὺ συχνά, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ρυθμισθοῦν ἀμέσως στὴν συνέλευση, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσαν ἐπισταμένες ἐρευνες στὰ στοιχεῖα κάθε περίπτωσης χωριστά.

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο συγκροτήθηκε μιὰ ἐπιτροπὴ γερόντων ἢ πρεσβυτέρων, στοὺς ὁποίους ἀνατέθηκε ἡ παρακολούθηση τῆς πειθαρχίας στὴν κοινότητα καὶ ἡ ἐξομάλυνση τῶν διαφωνιῶν μέσα σ' αὐτήν, ὅπως καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν κοινότητα περιπτώσεων ἀποπομπῆς ἀνάξιων μελῶν της καὶ εἰσόδου νέων μελῶν, ποὺ τὰ βάπτιζαν οἱ ἴδιοι.

Ὁ ἐπίσκοπος, ποὺ ἤξερε καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὶς σχέσεις μέσα στὴν κοινότητα, ἦταν φυσικὸ νὰ εἶναι πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς. Αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴν δυνατότητα τῆς ἐπιρροῆς, πάνω στὴν ἠθικὴ ἐποπτεία καὶ τὴν νομικὴ λειτουργία τῆς κοινότητας. Κι' ἐφ' ὅσον οἱ πρεσβύτεροι (ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχεται ἡ λέξη «ἱερεύς»), ἔγιναν τακτικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ποὺ πληρώνονταν ἀπὸ τὴν κοινότητα, μιὰ καὶ ἡ τελευταία εἶχε μεγαλώσει τόσο, ὑποτάχθηκαν κι' αὐτοί, μαζὶ μὲ τοὺς διακόνους, στὴν ἐξουσία τοῦ διαχειριστῆ τῶν οἰκονομικῶν τῆς κοινότητας, τοῦ ἐπισκόπου.

Σὲ μιὰ μεγάλη πόλη, ἡ κοινότητα μποροῦσε νὰ μεγαλώσει τόσο πολύ, ὥστε ἕνα μόνο κτίριο νὰ μὴ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὶς συγκεντρώσεις τῶν μελῶν της. Διαιρέθηκε, λοιπόν, κατὰ περιφέρειες. Σὲ κάθε περιφέρεια ὑπῆρχε ἕνας διάκων, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συντρόφων κι' ἕνας πρεσβύτερος, ποὺ διορίζονταν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, σὰν καθοδηγητὴς τῆς ὁμάδας καὶ ἀναπρόσωπος τοῦ ἐπισκόπου. Παρόμοια μέτρα πάρθηκαν, γιὰ τὰ προάστεια καὶ τὰ χωριά. Κι' ὅπου οἱ κοινότητες αὐτὲς βρίσκονταν στὰ κράσπεδα μιᾶς κοινότητας, ὅπως τῆς Ρώμης ἢ τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἡ ἐπιρροὴ τῆς μεγάλης πόλης ἦταν συντριπτικὴ καὶ ἡ γειτονικὴ πρὸς αὐτὴν κοινότητα ἔμπαινε θελημάτικά, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς κοινότητας τῆς πόλης καὶ τοῦ ἐπισκόπου της, ὁ ὁποῖος τοὺς ἔστελνε διάκους καὶ πρεσβυτέρους.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, βαθμιαῖα δημιουργήθηκε μιὰ κοινότητα γραφειοκρατικὴ μ' ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπίσκοπο, ποὺ συνεχῶς

γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο ἀνεξάρτητη καὶ δυνατή. Καὶ στὴν θέση αὐτή, ποὺ τόσο τὴν ἐπιδίωκαν, ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε ἄνθρωπος μὲ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ κῦρος μέσα στὴν κοινότητα. Καὶ μιὰ καὶ κερδίζονταν ἡ θέση αὐτή, συνεπάγονταν τόση ἐξουσία, ὥστε ἂν προσθέτονταν καὶ λίγη καπατσωσύνη καὶ θάρρος, τότε ἡ θέληση τοῦ ἐπισκόπου, ποὺ οἱ τάσεις του συνέπιπταν μὲ τὶς τάσεις τῆς πλειοψηφίας τῆς κοινότητας, γίνονταν ὅλο καὶ ἀποφασιστικότερη, ἰδιαίτερα μάλιστα, γιὰ προσωπικὰ ζητήματα. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι ἡ ἐξουσία του ἁπλώνονταν ὄχι μόνο στὰ πρόσωπα, ποὺ ἀπασχολοῦνταν μὲ διοικητικὲς ὑπηρεσίες τῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτούς, ποὺ ἦταν ἀπασχολημένοι μὲ τὴν προπαγάνδα καὶ τὴν θεωρία.

Ὅπως εἴδαμε, κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα, οἱ ἀπόστολοι παραμερίστηκαν ἀπὸ τοὺς προφῆτες. Ἁπάντως, τόσο οἱ ἀπόστολοι, ὅσο καὶ οἱ προφῆτες, μποροῦσαν νὰ ἔρχονται συχνὰ σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἐπίσκοπο, ποὺ δὲν θὰ δίσταζε νὰ τοὺς κάνει νὰ νοιώσουν τὴν οἰκονομική καὶ ἠθική του ἐξουσία. Δὲν τοῦ ἦταν δὲ καὶ τόσο δύσκολο νὰ δυσχεράνει πολὺ τὴν ζωὴ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν μέσα στὴν κοινότητα, τὸ ἴδιο καὶ τῶν δασκάλων, στὴν περίπτωση, ποὺ κάποιος ἀπ' αὐτοὺς θὰ ἐξεδήλωνε ἀντίθετες πρὸς τὶς δικές του τάσεις. Κι' αὐτὸ συνέβαινε ἀρκετὰ συχνά, ἰδιαίτερα μὲ τοὺς ἀποστόλους καὶ προφῆτες.

Οἱ ἐπίσκοποι, δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι ποὺ θὰ εἶχαν νὰ κάνουν μὲ λεφτά, δὲν διαλέγονταν μέσα ἀπὸ φανατικοὺς ὀπαδοὺς ποὺ δὲν ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ ἐγκόσμια, ἀλλὰ ἀπὸ πρόσωπα μᾶλλον σοβαρά, πρακτικοὺς ἀνθρώπους τῆς πιάτσας. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἤξεραν πῶς νὰ ἐκτιμοῦν τὴν ἀξία τῶν χρημάτων καὶ τῶν πλούσιων μελῶν τῆς κοινότητας. Αὐτοὶ ἦταν ἐκεῖνοι, ποὺ θ' ἀντιπροσώπευαν τὸν ὀπορτουνιστικὸ ἀναθεωρητισμὸ στὴν Χριστιανικὴ κοινότητα καὶ ποὺ θὰ προσπαθοῦσαν νὰ μαλακώσουν τὸ μῖσος, ἐνάντια στοὺς πλούσιους μέσα στὴν κοινότητα, νὰ ἀμβλύνουν κάπως τὴν διαφορὰ τῆς κοινότητας κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ παραμονὴ τῶν πλούσιων στοιχείων μέσα σ' αὐτὴν νὰ γίνεται πιὸ εὐχάριστη.

Οἱ πλούσιοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦσαν καὶ οἱ μορφωμένοι.

Ἡ προσαρμογὴ τῆς κοινότητας πρὸς τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς μορφωμένους, ἐσήμαινε καὶ τὸ ἀδυνάτισμα τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀπο-

στόλων καὶ τῶν προφητῶν καὶ μείωση τῶν τάσεών τους πρὸς παραλογισμούς, τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ τῶν τάσεων γιὰ μῖσος ἐνάντια στοὺς πλούσιους μοναχὰ ἀπὸ ἔλλειψη διαπαιδαγώγησης ἢ ἀκόμα κι' ἀπὸ μέρους ἀνιδιοτελῶν στοιχείων, ποὺ πολεμοῦσαν τοὺς πλούσιους μόνο ἀπὸ πεποίθηση, πολὺ περισσότερο ἂν κάποτε ἦταν πλούσιοι καὶ ἔδωσαν ὅλη τους τὴν περιουσία στὴν κοινότητα γιὰ νὰ τὴν βοηθήσουν νὰ πραγματοποιήσει τὰ κομμουνιστικὰ ἰδανικά της.

Στὴν πάλη, ἀνάμεσα στοὺς «σκληρούς» καὶ τὸν ὀπορτουνισμό, νίκησε ὁ τελευταῖος. Δηλαδή, οἱ ἐπίσκοποι ἐνίκησαν τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς προφῆτες, ποὺ εἶχαν ὅλο καὶ λιγώτερες δυνατότητες γιὰ δράση, ἀκόμα καὶ γιὰ ὕπαρξη, μέσα στὴν κοινότητα. Ἡ θέση τους καταλαμβάνονταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ ἀξιωματούχους τῆς κοινότητας. Καὶ ἐφ' ὅσον ὁ κάθε σύντροφος εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου στὴν συγκέντρωση καὶ τῆς ἀσχολίας μὲ τὴν προπαγάνδα, τὸ ἴδιο εἶχαν δικαίωμα καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι, ποὺ φαίνεται πὼς τὸ δικαίωμα αὐτὸ τὸ ἐξάσκησαν σὲ μεγάλη κλίμακα. Καὶ εἶναι ὁλοφάνερο, πὼς οἱ σύντροφοι, ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν ἀνώνυμο μᾶζα σὰν πολὺ ἱκανοὶ ρήτορες, εἶχαν περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐκλεγοῦν σὲ ὑπηρεσία παρὰ οἱ ἄγνωστοι. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ ἀπαιτηθεῖ ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους, ποὺ θὰ ἐπικρατοῦσαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ προπαγανδιστικὴ δραστηριότητα, πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ διοικητικὰ καὶ δικαστικά τους καθήκοντα. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινότητας δημιούργησε καινούργια ὄργανα, ποὺ ἀφαίρεσαν ὡρισμένο ἀπὸ τὸν φόρτο δουλειᾶς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διοικητὲς ἔδιναν περισσότερη σημασία στὴν προπαγανδιστική τους δουλειά, παρὰ στὰ ἐπίσημά τους καθήκοντα. Συχνὰ οἱ διάκονοι, ἀφιέρωναν περισσότερο τὸν ἑαυτό τους στὴν προπαγανδιστικὴ δουλειά, μιὰ καὶ τὰ καθήκοντά τους στὶς μεγάλες κοινότητες, ἐκπληρώνονταν ἀπὸ εἰδικὰ νοσοκομεῖα, ὀρφανοτροφεῖα, ἄσυλα γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ ξενοδοχεῖα γιὰ τοὺς φιλοξενούμενους συντρόφους.

Ταυτόχρονα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινότητας καὶ οἱ οἰκονομικές της λειτουργίες, ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους της νὰ ἔχουν κάποια ἐξάσκηση στὰ καθήκοντά τους. Θὰ στοίχιζε πολὺ ἀκρι-

βά καὶ θὰ ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνο νὰ ἀφιναν τὸν καθένα ν' ἀποκτᾶ τὴν πεῖρα αὐτὴ πρακτικά. Κάθε καινούργια φουρνιὰ ἀξιωματούχων τῆς κοινότητας, δδηγούνταν στὸ σπίτι τοῦ ἐπισκόπου, καὶ ἐκεῖ μάθαιναν τὶς ὑποχρεώσεις τους, ποὺ πήγαζαν ἀπὸ τὶς θέσεις τους μέσα στὴν ἐκκλησία. Καὶ ἐὰν παρέλληλα μὲ τὰ ἐπίσημα καθήκοντά τους, ἔπρεπε νὰ κάνουν καὶ προπαγάνδα, τότε ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς ἐκπαιδεύουν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸ σπίτι τοῦ ἐπισκόπου, διδάσκοντάς τους τὰ δόγματα τῆς κοινότητας.

Κι' ἔτσι, ὁ ἐπίσκοπος, ἔγινε τὸ κέντρο, τόσο τῆς οἰκονομικῆς, ὅσο καὶ τῆς προπαγανδιστικῆς δουλειᾶς τῆς κοινότητας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐπίσης, ἡ ἰδεολογία ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ δώσει τόπο στὰ οἰκονομικά.

Καὶ τώρα, δημιουργήθηκε μιὰ ἐπίσημη διδασκαλία, ἀναγνωρισμένη καὶ διαδεδομένη ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία τῆς κοινότητας: ἔποιες ἀπόψεις διέφεραν ἀπ' αὐτὲς συντρίβονταν μὲ ὅλα τὰ ὑπάρχοντα μέσα.

Οἱ τάσεις, ποὺ ἔβρισκαν ἀντιμέτωπους τοὺς ἐπισκόπους, ἦταν ἐκεῖνες ποὺ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸν πρωταρχικὸ προλεταριακὸ κομμουνισμό, μὲ ὅλο του τὸ μῖσος πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν ἰδιοκτησία. Καὶ ἦταν ἡ ἀμάθεια τῶν κατωτέρων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ εὐκολοπιστία τους, τὸ ἀσυμβίβαστο τῶν ἐλπίδων τους μὲ τὴν πραγματικότητα, ὅλες αὐτὲς οἱ τάσεις, ποὺ συνδέονταν μὲ μιὰ ἰδιαίτερη πίστη στὰ θαύματα καὶ στὶς πνευματικὲς ἐξάρσεις. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἐπίσημη ἐκκλησία ἀνταποκρίνονταν πολὺ καλὰ στὸν τομέα αὐτόν, οἱ αἱρέσεις ποὺ τὶς ἐδίωκε κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες, τὴν ξεπερνοῦσαν σὲ ὑπερβολές.

Ἡ συμπάθεια πρὸς τοὺς καταπιεζομένους καὶ ἡ ἀποκρυστικότητα κάθε εἴδους καταπίεσης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ἐξηγήσει στὴν λαθεμένη ἄποψη, νὰ θεωροῦμε κάθε ἀντίθεση στὴν ἐπίσημη ἐκκλησία ἢ κάθε αἵρεση, σὰν ἰσοδύναμη μιᾶς ἀνώτερης ἀντίληψης.

Στὴν διατύπωση μιᾶς ἐπίσημης ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, βοήθησαν κι' ἄλλες συνθῆκες.

Δὲν ξέρουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὶς διδασκαλίες τῶν πρώτων Χριστιανικῶν κοινοτήτων. Ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ διάφορες ἐνδείξεις,

αὐτὲς δὲν ἐξαντλοῦσαν τὸ θέμα, καὶ ἦταν πολὺ ἀπλοϊκές. Ἀλλά, δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι περιεῖχαν ἤδη ὅλα ὅσα ἀργότερα τὰ Εὐαγγέλια πρόσθεσαν στὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ.

Μποροῦμε νὰ παραδεχθοῦμε, ἂν θὰ πρέπει, τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἔζησε καὶ σταυρώθηκε ἴσως γιὰ μιὰ ἀπόπειρα ἐξέγερσης. Κι' αὐτὸ εἶναι ὅλο, ὅ,τι μποροῦμε νὰ ποῦμε γι' αὐτόν. Κι' ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ διδασκαλία του, στερεῖται τόσο πολὺ στοιχείων, εἶναι τόσο ἀντιφατικὸ καὶ κατατριμένο, εἶναι τέτοια συλλογὴ γενικῶν ἠθικολογιῶν, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, βρίσκονταν στὰ χείλη τοῦ καθένα, ὥστε κανένα σημεῖο τους νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ σὰν γνήσια διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ.

Θὰ εἴχαμε δίκαιο ἂν φανταζόμαστε τὴν ἀρχὴ τῶν Χριστιανικῶν κοινοτήτων λίγο — πολὺ σὰν τὶς ἀρχὲς τῶν σοσιαλιστικῶν κοινοτήτων, ποὺ μαζί τους, ἐξ ἄλλου, μοιάζουν τόσο πολὺ σ' ἄλλα σημεῖα. Ἐὰν προσέξουμε στὶς ἀρχὲς αὐτές, δὲν βρίσκουμε ποτὲ μιὰν ἐξαιρετικὰ δυνατὴ προσωπικότητα, ποὺ ἡ θεωρία της νὰ δίνει τὸν τόνο στὴν παραπέρα πορεία τοῦ κινήματος, ἀλλὰ μιὰ χαώδη ζύμωση, ἕνα ἀβέβαιο ψάξιμο καὶ ψηλάφισμα ἀπὸ πολλοὺς προλετάριους, χωρὶς κανένας ἀπ' αὐτοὺς νὰ στέκεται ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους συντρόφους του, καὶ νὰ κινοῦνται ὅλοι σχεδὸν ἀπὸ τὰ ἴδια κίνητρα, ἐνῶ συχνὰ ἔπεφταν σὲ ἀκρότητες. Λόγου χάρη, μιὰ τέτοια περίπου εἰκόνα παρουσιάζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ προλεταριακοῦ- σοσιαλιστικοῦ κινήματος, στὴν περίοδο τῶν χρόνων 1830 καὶ 1840. Ἡ Λίγκα τοῦ Δικαίου, κι' ἀργότερα ἡ Ἕνωση τῶν Κομμουνιστῶν, εἶχε ἤδη μιὰ σημαντικὴ ἱστορία πίσω της, πρωτοῦ ὁ Μὰρξ κι' ὁ Ἔγκελς τὴν ἐξοπλίσουν μὲ μιὰ συγκεκριμένη θεωρητικὴ βάση, στὴν μορφὴ τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου». Κι' αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἕνωση, δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ ἡ συνέχιση τῶν πρώτων προλεταριακῶν ρευμάτων στὴν Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία. Χωρὶς τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Ἔγκελς, ἡ διδασκαλία της θὰ συνέχιζε νὰ παραμένει γιὰ πολὺν καιρὸ στὸ στάδιο τῆς ζύμωσης. Ὡστόσο, οἱ δύο πατέρες τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου» μπόρεσαν νὰ πάρουν μιὰ διακεκριμένη κι' ἀποφασιστικὴ θέση, μόνο χάρη στὸ γεγονός, ὅτι κατέκτησαν τὴν ἐπιστήμη τοῦ καιροῦ τους.

Καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτε, ποὺ νὰ ἀποδείχνει ἀντίθετα, οὔτε

ὅτι κἂν ὑπάρχει ζήτημα, πῶς κάποια προσωπικότητα μὲ βαθειὰ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση στέκονταν πάνω ἀπὸ τὸ λίκνο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται γιὰ τὸν Ἰησοῦ, πῶς δὲν ἦταν καλύτερα μορφωμένος ἀπὸ τοὺς συντρόφους του, τοὺς πιὸ ἁπλοὺς ἀπὸ τοὺς προλετάριους. Ὁ Παῦλος, ἐξαίρει ὄχι τὴν ἰδιαίτερη μόρφωσή του, ἀλλὰ τὸν μαρτυρικό του θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασή του. Καὶ ἀκριβῶς, ἦταν ὁ θάνατος αὐτὸς ποὺ ἔκανε τὴν μεγαλύτερη ἐντύπωση στοὺς Χριστιανούς.

Κι' αὐτό, φαίνεται στὸ εἶδος τῆς διδασκαλίας, ποὺ γίνεται στὸν πρῶτο αἰῶνα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ προφῆτες, δὲν παρουσιάζουν καμμιὰ συγκεκριμένη διδασκαλία, ποὺ νὰ τὴν ἔχουν πάρει ἀπὸ ἄλλους. Μίλοῦν, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔμπνευση τοῦ Πνεύματος. Ἀκούγονταν οἱ πιὸ διαφορετικὲς ἀπόψεις, καὶ οἱ πρῶτες κοινότητες ἦταν γιομᾶτες διαμάχες καὶ συγκρούσεις.

Ὁ Παῦλος, στὴν πρώτη του Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους (11, στίχοι 17 καὶ συν.), γράφει:

«Ἐνῶ δὲ παραγγέλλω τοῦτο, δὲν ἐπαινῶ, ὅτι συνέρχεσθε οὐχὶ διὰ τὸ καλύτερον, ἀλλὰ διὰ τὸ χειρότερον. Διότι πρῶτον μέν, ὅταν συνέρχεσθε εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἀκούω ὅτι ὑπάρχουν σχίσματα μεταξύ σας· καὶ μέρος τι πιστεύω. Διότι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχωσι καὶ αἱρέσεις μεταξύ σας, ὅπὰ νὰ γίνωσι φανεροὶ μεταξύ σας οἱ δόκιμοι».

Ἡ ἐπίσημη ἐκκλησία ἀργότερα, δὲν ἔβλεπε καθόλου τὸν λόγο νὰ ὑπάρχουν τὰ διάφορα αὐτὰ ρεύματα μέσα στὴν κοινότητα, οἱ αἱρέσεις (ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη αἱρέσεις),

Τὸ ἀβέβαιο αὐτὸ ψάξιμο καὶ ψηλάφισμα, κατὰ τὸν δεύτερο αἰῶνα, πλησιάζει στὸ τέλος του. Ἡ κοινότητα ἔχει πιὰ μιὰ ἱστορία. Στὴν πορεία τῆς ἱστορίας αὐτῆς, ἐπεβλήθηκαν συγκεκριμένα πιὸ θέματα πίστης κι' ἔγιναν δεκτὰ ἀπὸ τὴν μεγάλη μᾶζα τῶν μελῶν. Τώρα ὅμως στὴν κοινότητα μπαίνουν μορφωμένοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καταγράφουν τὴν ἱστορία τοῦ κινήματος καὶ τὰ ἄρθρα πίστης ἔτσι, ὅπως ἔφθασαν σ' αὐτοὺς μὲ τὶς προφορικὲς παραδόσεις. Τὸ γράψιμο αὐτό, τὰ διεφύλαξε ἀπὸ τυχὸν παραπέρα ἀλλαγές. Δεύτερο, ἀνεβάζουν τὴν ἀφελῆ διδασκαλία, ποὺ περιλαμβάνουν στὸ μᾶλλον χαμηλὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεων

τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ γεμίζουν μὲ τὴν φιλοσοφία τους, μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ δώσουν ἕνα ἑλκυστικὸ περιεχόμενο γιὰ τοὺς μορφωμένους, ὅπως καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐξοπλίσουν ἐνάντια στὶς ἀντιρρήσεις τῶν εἰδωλελατρῶν κριτικῶν.

Ὅποιος θὰ ἤθελε τώρα νὰ εἶναι δάσκαλος σὲ μιὰ Χριστιανικὴ κοινότητα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ὡρισμένες γνώσεις. Δὲν ἦταν πιὰ δυνατὸ γιὰ τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς προφῆτες, νὰ συνεχίζουν τὴν ζράση τους μὲ μιὰ συνεχῆ ἐπανάληψη τῶν ἀπειλῶν τους, ἐνάντια στὸν ἁμαρτωλὸ κόσμο καὶ νὰ προβλέπουν τὸ γρήγορο τέλος του.

Καὶ οἱ δύστυχοι ἀπόστολοι καὶ οἱ προφῆτες περιορίζονταν καὶ κυνηγοῦνταν ἀπὸ παντοῦ. Καὶ οἱ μικροεπιχειρήσεις τους, τελικά, ἀναγκάσθηκαν νὰ ὑποκύψουν στὸν τεράστιο μηχανισμὸ τῆς Χριστιανικῆς γραφειοκρατίας. Ἐξαφανίσθηκαν. Οἱ δάσκαλοι, ἔχασαν τὴν ἐλευθερία τους καὶ ὑποτάχθηκαν στὸν ἐπίσκοπο. Καὶ σύντομα, κανένας δὲν τολμοῦσε νὰ μιλάει στὴν σύνοδο τῆς κοινότητας, στὴν ἐκκλησία*, ἂν προηγούμενα δὲν εἶχε πάρει τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο· δηλαδή, κανένας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία τῆς κοινότητας, ποὺ διευθύνονταν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, τὸ κλῆρο**, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴν μάζα τῶν μελῶν, τοὺς λαϊκοὺς*** κι' ὅσους στέκονταν πάνω σ' αὐτούς. Ἐβραιώνεται ἡ εἰκόνα τοῦ βοσκοῦ καὶ τοῦ κοπαδιοῦ. Καὶ μὲ τὸ κοπάδι, ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ κοπάδι τῶν ὑπομονετικῶν προβάτων, ποὺ ἀφήνουν καὶ τὰ βόσκουν ἢ τὰ κουρεύουν. Κι' ὁ βοσκὸς τοῦ κοπαδιοῦ, εἶναι ὁ ἐπίσκοπος.

Ὁ διεθνὴς χαρακτήρας τοῦ κινήματος, βοήθησε στὸ παραπέρα δυνάμωμα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἐπισκόπου. Παληότερα, οἱ ἀπόστολοι, μὲ τὶς συνεχεῖς τους περιοδεῖες, διατηροῦσαν τοὺς δε-

---

* Ἐκκλησία — ἡ ἀρχική της σημασία εἶναι συγκέντρωση τοῦ λαοῦ.

** Κλῆρος — ἡ κληρονομιά, ἡ περιουσία τοῦ Θεοῦ, ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ.

*** Ἀπὸ τὸ λαός.

θνεῖς δεσμοὺς ἀνάμεσα στὶς κοινότητες. Καὶ μὲ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀποστόλων, παρουσιάσθηκε ἡ ἀνάγκη ἐξεύρεσης κάποιου ἄλλου τρόπου, γιὰ τὴν διατήρηση τῶν μεταξύ τους σχέσεων καὶ τὸν συντονισμὸ δράσης τῶν κοινοτήτων. Ἂν παρουσιάζονταν διαφορετικὲς γνῶμες, γιὰ ὡρισμένα ζητήματα, ἢ χρειάζονταν κάποια ἀπὸ κοινοῦ δράση ἢ κάποιος κοινὸς νόμος, τότε συνέρχονταν ἀκόμα ἐπαρχιακὰ καὶ αὐτοκρατορικὰ συνέδρια, ἀπὸ τὸν δεύτερο αἰῶνα καὶ δῶθε.

Στὶς ἀρχές, οἱ σύνοδες αὐτές, γίνονταν ἁπλῶς γιὰ συζήτηση καὶ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων. Δὲν μποροῦσαν νὰ πάρουν ἀποφάσεις δεσμευτικές. Κάθε κοινότητα χωριστά, ἔνοιωθε τὸν ἑαυτό της κυρίαρχο. Ὁ Κυπριανός, ἀκόμα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ τρίτου αἰῶνα, ἐκήρυσσε τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία τῆς κάθε κοινότητας. Εἶναι ὅμως φανερό, ὅτι ἡ πλειοψηφία εἶχε τὴν ἠθικὴ ὑπεροχὴ μὲ τὸ μέρος της. Καὶ ἡ ὑπεροχὴ αὐτή, γίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο δεσμευτική. Οἱ ἀποφάσεις τῆς πλειοψηφίας, ἄρχισαν νὰ γίνωνται ὑποχρεωτικὲς γιὰ ὅλες τὶς κοινότητες, ποὺ ἀντιπροσωπεύονταν. Καὶ οἱ τελευταῖες, συγχωνεύονταν σ' ἕνα ἑνιαῖο καὶ συμπαγὲς σῶμα. Τὸ σύνολο, κέρδιζε σὲ δύναμη ἐκεῖνο ποὺ ἔχανε ἡ κάθε μιὰ κοινότητα σ' ἐλευθερία κίνησης.

Κι' ἔτσι, συγκροτήθηκε ἡ Καθολικὴ* ἐκκλησία. Οἱ κοινότητες ποὺ ἀρνοῦνταν νὰ πειθαρχήσουν στὶς ἀποφάσεις τῶν συνέδρίων (συνόδων, συμβουλίων), ἦταν ἀναγκασμένες νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Καθολικὴ ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν, ἀποβάλλονταν ἀπὸ τὴν κοινότητα. Καὶ τὸ πρόσωπο, ποὺ ἀποβάλλονταν ἀπὸ τὴν κοινότητά του, δὲν γίνονταν δεκτὸ σὲ ἄλλες κοινότητες. Ἀποβάλλονταν ἀπ' ὅλες.

Καὶ τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀποβολῆς αὐτῆς, ἢ τοῦ ἀφορισμοῦ, ἔγιναν πολὺ σοβαρώτερα ὅταν ἡ ἐκκλησία μετατράπηκε σὲ

---

* Καθολικός — ἀπὸ τὸ ὅλος (σύνολον) καὶ τὴν πρόθεση κατά, ποὺ σημαίνει «ἀφορᾶ», «σχετικά». Καθολικὸς σημαίνει — ποὺ ἀφορᾶ τὸ σύνολο, καὶ ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ὁλόκληρη ἡ ἐκκλησία, ἢ ἡ οἰκουμενικὴ ἐκκλησία.

μιὰ ὀργάνωση, ποὺ ἐκάλυπτε τὸ κράτος ὁλόκληρο, στὴν οὐσία ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα, ποὺ μέρη της ἦταν τὰ διάφορα κράτη. Καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἦταν τώρα ἰσοδύναμος μὲ τὴν ἀποβολὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξισωθεῖ μὲ θανατικὴ καταδίκη.

Ἀπὸ δημοκρατικὴ σκοπιά, δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση ἐνάντια στοὺς ἀφορισμοὺς τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον κι' ἡ ἐκκλησία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ κόμματα. Ὅποιος δὲν πιστεύει στὰ ἄρθρα τῆς πίστης τῆς ἐκκλησίας ἢ δὲν ὑποτάσσεται στοὺς κανονισμούς της, δὲν ἀνήκει σ' αὐτήν. Ἡ δημοκρατία δὲν ἔχει λόγο νὰ ζητᾶ τὴν ἀνοχὴ τῆς ἐκκλησίας, μιὰ καὶ ἡ ἐκκλησία εἶναι εὐχαριστημένη νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κόμματα ἀνάμεσα στ' ἄλλα, κι' ἐφ' ὅσον τὸ κράτος δὲν ἐνεργεῖ γιὰ λογαριασμό της ἢ δὲν συνταυτίζεται μ' αὐτήν. Κι' ἐδῶ ἀκριβῶς, προβάλλει μιὰ δημοκρατικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ δὲν ζητάει ἀνοχὴ γιὰ τοὺς ἄπιστους στὴν Ἐκκλησία, πολιτικὴ ἐξ ἄλλου, ποὺ θὰ ἦταν ἀδύναμη καὶ ρηχή.

Καὶ παρ' ὅλο, τὸ δικαίωμα τῆς Ἐκκλησίας ν' ἀφορίζει, ἦταν ἀπὸ δημοκρατικὴ ἄποψη, κάτι ποὺ δὲν σήκωνε ἀντιρρήσεις κι' ἔσο δὲν ἦταν κρατικὴ Ἐκκλησία, ὡστόσο ὑπάρχουν πολλὲς ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξασκοῦσε τὸ δικαίωμα αὐτό. Κι' αὐτό, γιατὶ δὲν ἀφόριζε πιὰ ἡ μᾶζα τῶν συντρόφων, ἀλλὰ ὁ γραφειοκρατικὸς μηχανισμός. Κι' ἔσο περισσότερο ὑπόφερε τὸ ἄτομο κατὰ τὴν διαδικασία αὐτή, τόσο πιὸ μεγάλη ἦταν ἡ ἐξουσία τῆς ἱερατικῆς γραφειοκρατίας καὶ τῆς κεφαλῆς της, τοῦ ἐπισκόπου.

Ἕνας πρόσθετος παράγοντας, ἦταν πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς κοινότητάς του στὰ συνέδρια τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου, ἀνέβαινε μαζὶ μὲ τὴν ἄνοδο τῆς ἐξουσίας τῶν συμβουλίων, ποὺ ἀπ' τὴν ἀρχή τους ἦταν σύνοδοι τῶν ἐπισκόπων.

Ὁ ἐπίσκοπος, εἶχε κῦρος καὶ μεγάλη δύναμη, ποὺ πήγαζαν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κρατοῦσε στὰ χέρια του τὴν διαχείριση τῆς περιουσίας τῆς κοινότητας καὶ τὸν διορισμὸ καὶ τὴν καθοδήγηση ὁλόκληρου τοῦ διοικητικοῦ, δικαστικοῦ καὶ προπαγανδιστικοῦ μηχανισμοῦ τῆς κοινοτικῆς γραφειοκρατίας. Τώρα, προσθέτονταν

καὶ ἡ ἀνώτερη ἐξουσία τῆς οἰκουμενικότητας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, σὰν ἀντίβαρο στὸ μεμονωμένο, στὴν κοινότητα. Ὁ ἐπίσκοπος, στέκονταν πιὰ ἀπέναντι στὴν κοινότητα, σὰν ὁ ἐκπρόσωπος ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας. Κι' ὅσο πιὸ συμπαγὴς γίνονταν ἡ Ἐκκλησία στὸ σύνολό της, τόσο πιὸ ἀδύνατη φαίνονταν ἡ κοινότητα μπροστὰ στὸν ἐπίσκοπο, τουλάχιστο ὅταν αὐτὸς ἐκπροσωποῦσε τὶς τάσεις τῆς πλειοψηφίας τῶν συναδέλφων του. «Τὸ καρτέλ τῶν ἐπισκόπων ἀπομάκρυνε τοὺς λαϊκοὺς ἀπὸ κάθε ἐξουσία» *.

Καὶ δὲν ἔσφαλλαν οἱ ἐπίσκοποι, ὅταν τὴν ἐξουσία τους τὴν ἀντλησαν ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, χρίζοντας τοὺς ἑαυτούς τους διαδόχους τους. Καὶ οἱ δύο, ἀποτελοῦσαν τὸ διεθνές, συνεκτικὸ ἐκεῖνο στοιχεῖο ἀνάμεσα στὶς κοινότητες καὶ σὲ κάθε μία χωριστά, κι' ἀπὸ ἐκεῖ πήγαζε ἡ τεράστια ἐπιρροὴ καὶ δύναμή τους.

Ἡ κοινότητα, ἔχασε γρήγορα καὶ τὸ τελευταῖο ἀπομεινάρι τῆς ἀρχικῆς της δημοκρατίας, τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγει τοὺς ἀξιωματούχους της. Ὅσο ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἄνθρωποί του κέρδιζαν περισσότερη ἀνεξαρτησία καὶ μεγαλύτερη δύναμη στὴν κοινότητα, τόσο πιὸ εὔκολο ἦταν γι' αὐτὸν νὰ τὰ καταφέρει ἔτσι, ὥστε ἡ κοινότητα νὰ ἐκλέγει πρόσωπα, ποὺ θὰ γίνονταν δικτὰ ἀπ' αὐτόν. Ἔγινε ἄνθρωπος, ποὺ κυριολεκτικὰ διώριζε ἀνθρώπους στὶς διάφορες θέσεις. Κατὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπισκόπου ἡ ἱερατικὴ ἐξουσία τῆς κοινότητας, τὰ κατάφερνε πάντα ἔτσι, ὥστε νὰ ἐκλέγεται δικός τους ὑποψήφιος. Καὶ τέλος, ἔφθασαν στὸ σημεῖο, ὁ ἐπίσκοπος νὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κλῆρο, ἐνῶ ἡ

Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums. 1, 370. Ὁ Harnack ἀναφέρεται στὴν περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Τροφίμου σὰν παράδειγμα μεγάλης ἐξουσίας τῶν ἐπισκόπων πάνω στὶς κοινότητές τους. Ὅταν ἕνας ἐπίσκοπος στὴν διάρκεια διώξεων πέρναγε στὴν εἰδωλολατρεία τὸν ἀκολουθοῦσαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴν κοινότητά του. «Ὅταν ἐπέστρεφε μετανοιωμένας, μαζύ του γυρνοῦσαν κι' ὅλοι οἱ ἄλλοι. Κι' ἂν δὲν τοὺς ὁδηγοῦσε ὁ Τρόφιμος ὅλοι δὲν θὰ γυρνοῦσαν πίσω στὴν ἐκκλησία».

μαζα τῶν συντρόφων τῆς κοινότητας εἶχε μόνο τὸ δικαίωμα τῆς ἐπικύρωσης ἢ ἀκύρωσης τῆς ἐκλογῆς. Κι' αὐτὸ ὅμως, μὲ τὸν καιρὸ κατάντησε νὰ εἶναι μιὰ κούφια διαδικασία. Τέλος, ἡ κοινότητα ἔφθασε στὸ σημεῖο τοῦ ν' ἀποτελεῖ μιὰ μάζα, ποὺ χειροκροτεῖ τὸν ἐπίσκοπο ποὺ διάλεξε ὁ κλῆρος γι' αὐτούς, γιὰ νὰ τὸν ζητωκραυγάζουν.

Αὐτὸ ἐποτέλεσε τὴν τελικὴ ἐκμηδένιση τῆς δημοκρατικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινότητας κι' ἔβαλε τὴν ὁριστική του σφραγῖδα στὸν ἀπολυταρχισμὸ τοῦ κλήρου. Κι' ἔτσι, τὸ ἱερατεῖο μετατράπηκε ἀπὸ τὸν ταπεινὸ «ὑπηρέτη τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ» σ' ἀπόλυτο ἀφεντικό τους.

Δὲν χρειάζεται κἂν ν' ἀναφερθεῖ, πῶς ἡ περιουσία τῆς κοινότητας ἔγινε τώρα οὐσιαστικὰ περιουσία τῶν διαχειριστῶν της, καὶ παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἦταν προσωπική τους περιουσία, θεωροῦνταν περιουσία τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀὰν ἐνὸς συναιτερισμοῦ. Καὶ ἡ περιουσία τῆς ἐκκλησίας, δὲν ἦταν πιὰ περιουσία τῶν συντρόφων, ἀλλὰ περιουσία τοῦ κλήρου.

Ἡ ἐπίσημη ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ, στὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ὑποστήριξε ἔντονα καὶ ἐπιτάχυνε τὴν μετατροπὴ αὐτή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀναγνώριση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες, δὲν ἦταν παρὰ ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ γραφειοκρατικὸς μηχανισμὸς καὶ ὁ ἐπισκοπικὸς ἀπολυταρχισμός, εἶχαν στὰ χέρια τους τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία.

Ὅσο ἡ Ἐκκλησία ἦταν μιὰ δημοκρατικὴ ὀργάνωση, ἀντιτίθονταν ὁλόπλευρα στὴν οὐσία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δεσποτισμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐπισκοπικὴ ὅμως γραφειοκρατία, ποὺ διοικοῦσε ἀπολυταρχικὰ κι' ἐκμεταλλεύονταν τὸν λαό, ἦταν πολὺ χρήσιμη στὸν αὐτοκρατορικὸ δεσποτισμό. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ τὴν ἀγνοήσουν. Ὁ αὐτοκράτορας, ὑποχρεώθηκε νὰ ἔλθει σὲ διαπραγματεύσεις μαζί της, γιατὶ διαφορετικά, ὑπῆρχε ὁ φόβος νὰ γίνει ἐπιπίνδυνη γι' αὐτόν.

Τὸ ἱερατεῖο, ἔγινε πιὰ δύναμη, ποὺ κάθε κυβερνήτης τῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἔπρεπε νὰ παίρνει ὑπ' ὄψη του. Στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰῶνα, κατὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους, νικητὴς βγῆκε ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ὑποψήφιος γιὰ τὸν θρόνο, ποὺ εἶχε συμμαχήσει μὲ τὸν κλῆρο.

Τώρα, οἱ ἐπίσκοποι ἔγιναν οἱ ἄρχοντες, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς αὐτοκράτορες συχνὰ ἦταν πρέεβρει στὰ συμβούλια τῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔθεταν καὶ τὴν δύναμη τῆς κυβέρνησης στὴν διάθεση τῶν ἐπισκόπων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων τοῦ συμβουλίου καὶ τοὺς ἀφορισμούς.

Τώρα καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶχε τὰ δικαιώματα ἑνὸς νομικοῦ προσώπου, προσώπου, ποὺ μποροῦσε ν' ἀποκτήσει καὶ νὰ κληρονομήσει περιουσία. Κι' αὐτό, δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἤδη ἐξαιρετική της δύναμη, καὶ ἡ περιουσία τῆς Ἐκκλησίας, αὐξάνονταν ἐντατικὰ καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ ἡ ἐκμετάλλευση, ποὺ ἀσκοῦσε ἡ Ἐκκλησία.

Κι' ἔτσι, ἡ ὀργάνωση ἑνὸς προλεταριακοῦ, ἐπαναστατικοῦ κομμουνισμοῦ ἔγινε τὸ πιὸ πιστὸ στήριγμα τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης, ἡ πηγὴ ἑνὸς νέου δεσποτισμοῦ καὶ νέας ἐκμετάλλευσης.

Ἡ νικηφόρα Χριστιανικὴ κοινότητα, κατάντησε ἀπὸ κάθε ἄποψη ἀκριβῶς ὁ ἀντίποδας τῆς κοινότητας ἐκείνης, ποὺ πρὶν εἶχαν ἱδρύσει οἱ φτωχοὶ ψαράδες καὶ ἀγρότες τῆς Γαλιλαίας καὶ οἱ προλετάριοι τῆς Ἱερουσαλήμ. Κι' ὁ σταυρωμένος Μεσσίας, ἔγινε τὸ πιὸ σίγουρο στήριγμα τῆς ἀποσυντεθειμένης καὶ κακόφημης ἐκείνης κοινωνίας, ποὺ ἡ Μεσσιανικὴ κοινότητα, τόσο ἤθελε νὰ τὴν καταστρέψει ἀπὸ τὰ συθέμελά της.

ε) Τὸ μοναστικὸν σύστημα.

Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγνώρισή της ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, μετέτρεψε τὶς βάσεις συγκρότησης τῆς ἀρχικῆς Μεσσιανικῆς κοινότητας, ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετό της. Αὐτὸ ὅμως, δὲν ἦταν κάτι ποὺ ἔγινε εἰρηνικά, χωρὶς νὰ συναντᾶ ἀντίσταση καὶ χωρὶς πάλη. Κι' αὐτό, γιατὶ οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ δδήγησαν στὴν δημιουργία τοῦ ἀρχικοῦ δημοκρατικοῦ κομμουνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, συνέχιζαν νὰ ὑπάρχουν, καὶ μάλιστα, μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῆς Αὐτοκρατορίας ἐντείνονταν ἀκόμα περισσότερο.

Εἴδαμε κιόλας, πῶς διαμορφώνονταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διάφορα κινήματα διαμαρτυρίας, ἐνάντια στὴν νέα τάση. Κι' ἀφοῦ κυριάρχησε σὰν ἐπίσημη τάση μέσα στὴν ἐκκλησία καὶ δὲν ἐπιτρέπονταν τίποτε ἄλλο μέσα στὴν κοινότητα, τότε πιὰ ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται νέες δημοκρατικὲς καὶ κομμουνιστικὲς αἱρέσεις, παράλληλα μὲ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία. Στὴν Βόρεια Ἀφρική, λόγου χάρη, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Κωνσταντῖνος ἀνεγνώρισε τὴν Ἐκκλησία, διαδόθηκε πολὺ πλατειὰ ἡ αἵρεση τῶν Περιτετμημενιστῶν (Circumcelliones). Φανατικοὶ ζηλωτάδες, ποὺ ἐφάρμοζαν μὲ ἀκρότητες τὴν πάλη τῆς Δονατικῆς αἱρέσης, ἐνάντια στὴν ἐπίσημη ἐκκλησία καὶ τὸ κράτος, ἐκήρυσσαν τὸν πόλεμο σὲ κάθε εὐγενῆ καὶ πλούσιο. Τὸ ἴδιο ὅπως στὴν Γαλιλαία, τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ, ἔτσι καὶ τὸν τέταρτο αἰῶνα στὴν Βόρεια Ἀφρικὴ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς εἶχε ξεσηκωθεῖ σ' ἕνα ἀπεγνωσμένο ἀγῶνα ἐνάντια στοὺς καταπιστές τους, καὶ ἡ διαμαρτυρία τους πῆρε τὴν μορφὴ τοῦ ἀνταρτοπολέμου. Κι' ὅπως πρὶν ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν κάνει οἱ Ζηλωτές, καὶ πιθανὸν καὶ οἱ πρῶτοι ὀπαδοὶ τοῦ Ἰησοῦ, οἱ Περιτετμημενιστὲς προσέδιναν στὶς ἐμάδες αὐτὲς ἕνα συγκεκριμμένο σκοπό : τὴν ἀπολύτρωση ἀπὸ κάθε καταπίεση. Δόθηκαν μάχες, ὅπου θαρραλέα ἀντιστάθηκαν στὰ Αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς Καθολικοὺς ἱερεῖς, προσπάθησαν νὰ πνίξουν τὴν ἐξέγερση, ἡ ὁποία διάρκεσε μερικὲς δεκαετηρίδες.

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ γιὰ τὸ ξαναζωντάνεμα τοῦ κομμουνισμοῦ μέσα στὴν ἐκκλησία, ἀπέτυχε, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ποὺ ἐπακολούθησε, εἰρηνικὴ ἢ βίαιη προσπάθεια. Κι ἀπέτυχαν ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ποὺ τελικὰ ἄλλαξαν τὴν πρώτη προσπάθεια στὸ ἀντίθετό της, καὶ ταυτόχρονα συνέχιζαν νὰ ἐπαναλαμβάνονται μιὰ καὶ τὰ αἴτια γιὰ τέτοιες προσπάθειες διατηροῦνταν. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ δυνάμωνε ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη ἀπεγοήτευση. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ξεχνιέται πῶς καὶ ἡ ἐκκλησία ὅλο καὶ περισσότερο ἦταν σὲ θέση νὰ ἀποτρέπει ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ προλεταριάτου, ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση, μὲ τὴν μέθοδο τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων, πρᾶγμα, ποὺ τὸ ἔφερε σ' ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, ποὺ τὸ ἀποσύνθετε καὶ τοῦ ἔπνιγε κάθε ἐνθουσιασμὸ γιὰ δράση στοὺς κόλπους του καὶ γι' ἀνώτερες σκέψεις.

Ὅταν ἡ Ἐκκλησία, ἔγινε πιὰ Κρατικὴ Ἐκκλησία, δηλαδή, ἕνα ὄργανο δεσποτισμοῦ καὶ ἐκμετάλλευσης μὲ τέτοια δύναμη καὶ πλοῦτο, ποὺ ἡ Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν εἶχε γνωρίσει παληότερα, τότε φάνηκε πὼς εἶχε ἔρθει τὸ τέλος ὅλων τῶν κομμουνιστικῶν τάσεων. Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, οἱ τάσεις αὐτὲς ἄρχισαν καὶ πάλι νὰ κερδίζουν νέες δυνάμεις μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν κρατικὴ θρησκεία.

Μέχρι τὴν ἐπίσημη ἀναγνώρισή της, ἡ διάδοση τοῦ τρόπου ζωῆς τῆς Χριστιανικῆς κοινότητας εἶχε περιορισθεῖ οὐσιαστικὰ στὶς μεγάλες πόλεις. Κι' αὐτό, γιατὶ μόνο σ' αὐτὲς μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν διώξεων. Στὴν ὕπαιθρο, ὅπου εὔκολα παρακολουθεῖται τὸ ἄτομο, οἱ παράνομες ὀργανώσεις μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν μόνο ἐφ' ὅσον θὰ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ ὁλόπληρο τὸν πληθυσμό, ὅπως αὐτὸ εἶχε συμβεῖ μὲ τὶς Ἰρλανδέζικες παράνομες ὀργανώσεις τοῦ δέκατου ἕνατου αἰῶνα. Ὁποιοδήποτε κίνημα τῶν μειονοτήτων, μὲ περιεχόμενο κοινωνικῆς ἀντίστασης, συναντᾶ τρομερὲς δυσκολίες στὴν ὕπαιθρο. Κι' αὐτό, ἴσχυε καὶ γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες.

Καὶ μιὰ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε παύσει νὰ εἶναι κίνημα ἀντιπολιτευτικὸ καὶ εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος, δὲν ὑπῆρχαν ἐμπόδια γιὰ τὴν διάδοσή του στὶς ἀγροτικὲς περιφέρειες. Ἐπὶ τριακόσια χρόνια συνέχεια ὁ Χριστιανισμός, τὸ ἴδιο ὅπως κι' ὁ Ἰουδαϊσμός, ἦταν ἀποκλειστικὰ θρησκεία τῶν πόλεων. Τώρα, ἄρχισε νὰ γίνεται θρησκεία καὶ τῶν χωρικῶν ἐπίσης.

Ὁ Χριστιανισμὸς ἔφερε μαζί του, στὴν ὕπαιθρο καὶ τὶς κομμουνιστικὲς τάσεις. Κι' ὅπως εἴδαμε, ὅταν ἀσχολούμαστε μὲ τοὺς Ἐσσαίους, οἱ τάσεις αὐτὲς ἐδῶ ἔβρισκαν περισσότερο γόνιμο ἔδαφος, παρὰ στὶς πόλεις. Ὁ Ἐσσαϊανισμός, ξύπνησε ἀμέσως σὲ μιὰ νέα ζωὴ Χριστιανικῆς μορφῆς, μιὰ καὶ ἦταν δυνατὸ νὰ συγκροτοῦνται ἐλεύθερες κομμουνιστικὲς ὀργανώσεις κάνω στὴν γῆ. Κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ πόσο μεγάλη ἀνάγκη ἦταν ὁ θεσμὸς αὐτός. Κι' ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀναγνωρίζονταν ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, στὶς ἀρχὲς τοῦ τέταρτου αἰῶνα, τότε ἄρχισαν καὶ νὰ συγκροτοῦνται τὰ πρῶτα μυναστήρια στὴν Αἴγυπτο, ποὺ σὲ συνέχεια ἀκολουθήθηκαν ἀπὸ ἄλλα, σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὁ κλῆρος καὶ οἱ πολιτικὲς ἀρχές, ὄχι μόνο δὲν προβάλλουν ἐμπόδια στὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν εὐνοοῦν, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὰ κομμουνιστικὰ πειράματα στὴν Ἀμερική, τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, δὲν ἦταν ἀποκρουστικὰ γιὰ τοὺς κυβερνῆτες τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας. Τοὺς ἦταν συμφέρον, οἱ ἀνήσυχοι αὐτοὶ προπαγανδιστὲς τῶν μεγάλων πόλεων, νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν κόσμο καὶ νὰ πᾶνε σ' ἐρημικὲς μεριές, ὅπου ἡσυχα θὰ καλλιεργοῦσαν λάχανα.

Ἀντίθετα μὲ τὰ κομμουνιστικὰ πειράματα τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ὄουεν, τοῦ Φουριὲ καὶ τοῦ Κάμπετ στὴν Ἀμερική, τὰ πειράματα τοῦ Αἰγύπτιου χωρικοῦ Ἀντώνιου καὶ τῶν μαθητῶν του, σημείωσαν μιὰ λαμπρὴ ἐπιτυχία, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ στενὰ συνδεμένες ἀναμεταξύ τους κομμουνιστικὲς παροικίες ποὺ συγχροτήθηκαν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο καὶ ὄέκατο ἕνατο αἰῶνα. Μιὰ εὐνοϊκὴ ἑρμηνεία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ βρίσκεται στ' ὅτι, ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα ἦταν διαποτισμένα ἀπὸ ἕνα θρησκευτικὸ ἐνθουσιασμό, ποὺ δὲν ὑπῆρχε στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ σύγχρονου οὐτοπισμοῦ. Οὔτε θρῆσκεία, οὔτε κομμουνισμός. Ὁ ἴδιος ὅμως θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμός, ποὺ ἐνέπνεε τοὺς μονοχούς, ζοῦσε καὶ μέσα στοὺς Χριστιανοὺς τῶν μεγάλων πόλεων στοὺς πρώτους αἰῶνες, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ κομμουνιστικά τους πειράματα, δὲν ἦταν οὔτε ὁλοκληρωμένα, οὔτε μεγάλης διαρκείας.

Ἡ αἰτία γιὰ τὶς ἀποτυχίες ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ γιὰ τὶς ἐπιτυχίες ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν βρίσκονταν στὴν θρησκεία, ἀλλὰ στὶς ὑλικὲς συνθῆκες.

Τὰ μοναστήρια καὶ οἱ κομμουνιστικὲς παροικίες σ' ἐρημικὰ μέρη, σὲ σύγκριση μὲ τὰ κομμουνιστικὰ πειράματα τοῦ πρωτόγονου Χριστιανισμοῦ στὶς μεγάλες πόλεις, εἶχαν τὸ μεγάλο πλεονέκτημα, ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ γεωργία — τὸν συνδυασμὸ τοῦ ἀγροῦ καὶ τῆς οἰκογένειας καὶ ὅτι ἡ γεωργία σὲ μεγάλη κλίμακα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς βιοτεχνίες, ἦταν ἤδη μιὰ δυνατότητα, καὶ στὴν πραγματικότητα εἶχε φθάσει ἕνα πολὺ προχωρημένο σημεῖο ἐξέλιξης στὰ λατιφούντια τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Ἡ βάση γιὰ τὴν πλατειὰ αὐτὴ παραγωγή, ἦταν ἡ δουλεία, ποὺ βάζει ὅρια, ὄχι μόνο στὴν παραγωγικότητά της,

ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή της. Κι' ὅταν σταμάτησε ὁ ἀνεφοδιασμὸς μὲ δούλους, τότε ἄρχισαν νὰ ἐξαφανίζωνται καὶ τὰ λατιφούντια. Τὰ μοναστήρια, παρέλαβαν καὶ συνέχισαν τὴν παραγωγὴ αὐτὴ σὲ μεγάλη κλίμακα, ἀναπτύσσοντάς την παραπέρα. μιὰ καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἀδελφοὶ ἀντικαθιστοῦσαν τώρα τοὺς δούλους στὴν δουλειά. Καὶ λόγω τῆς γενικῆς παρακμῆς τῆς κοινωνίας, τὰ μοναστήρια κατέληξαν νὰ εἶναι τὰ μόνα μέρη στὴν Αὐτοκρατορία, ὅπου μερικὰ ὑπόλοιπα τῆς ἀρχαίας τεχνικῆς, συνέχιζαν νὰ ὑπάρχουν, καὶ διασώζονταν μέσα ἀκὸ τὶς θύελλες τῶν μεγάλων μεταναστεύσεων, καὶ μάλιστα σὲ πολλὰ σημεῖα, ἦταν καὶ πὸ τελειοποιημένη.

Κι' ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἰδιολτερα τῶν Ἀράβων, ἡ πηγὴ τῆς ἀνόδου τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Εὐρώπη, βρίσκονταν στὰ μοναστήρια.

Ὁ συντροφικὸς μοναχικὸς τρόπος παραγωγῆς, ταίριαζε ἰδιαίτερα στὶς ἀγροτικὲς συνθῆκες παραγωγῆς στὴν περίοδο ἀνάμεσα στὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας καὶ τὶς ἐρχὲς τοῦ Μεσαίωνα. Καὶ σ' αὐτὸ βρίσκεται ἡ ἐπιτυχία τους. Στὶς πόλεις ὅμως, οἱ συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ δὲν εὐνοοῦσαν τὴν συνεταιρικὴ δουλειά. Ὁ κομμουνισμὸς μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ μόνο μὲ τὴν μορφὴ τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν κατανάλωση. Δὲν εἶναι ὅμως ὁ τρόπος κατανάλωσης ἢ κατανομῆς, ἀλλὰ ὁ τρόπος παραγωγῆς ἐκεῖνος ποὺ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθορίζει τὴν φύση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Καὶ μόνο στὴν ὕπαιθρο, στὰ μοναστήρια, ἡ κοινότητα στὰ μέσα κατανάλωσης, ποὺ εἶχε ἐπιβιώξει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς του ὁ Χριστιανισμός, βρῆκε μιὰ μόνιμη βάση στὴν κοινότητα τῆς παραγωγῆς. Πάνω σὲ μιὰ παρόμοια βάση εἶχαν ἀνθίσει ἐπὶ ἕνα αἰῶνα οἱ ὀργανώσεις τῶν Ἐσσαίων, καὶ σὲ συνέχεια ἐξασθένησαν, ὄχι τόσο ἀπὸ ἐσωτερικὲς αἰτίες, ὅσο λόγω τῆς βίαιης καταστροφῆς τῆς Ἑβραϊκῆς κοινοπολιτείας. Καὶ πάνω σ' αὐτὴ τὴν βίαιη καταστροφὴ ἀναπτύχθηκε τὸ πανίσχυρο συγκρότημα τῶν Χριστιανικῶν μοναστηριῶν, ποὺ συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν μέχρι σήμερα.

Γιατὶ ὅμως ἀπέτυχαν οἱ παροικίες τοῦ σύγχρονου οὐτοπιστικοῦ κομμουνισμοῦ; Εἶχαν συγκροτηθεῖ σὲ μιὰ βάση παρόμοια μὲ τῶν μοναστηριῶν, ἀλλὰ ὁ τρόπος παραγωγῆς εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀλλάξει ἔλως διόλου. Ἀντὶ τῶν σκόρπιων ἀπομονωμένων ἐπιχει-

ρήσεων τῆς ἀρχαιότητας, ποὺ ἀνέπτυσσαν τὴν ἀτομικιστικὴ δουλειὰ κι' ἐμπόδιζαν τὴν συντροφικὴ δουλειὰ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες τῶν πόλεων, δημιουργώντας ἔτσι σ' αὐτοὺς μιὰ ἀναρχικὴ διάθεση πρὸς τὴν δουλειά, σημερα βρίσκουμε μεγάλα, γιγαντιαῖα ἐργοστάσια στὴν βιομηχανία τῆς πόλης, ὅπου κάθε ἐργάτης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἕνα δόντι μιᾶς τεράστιας ρόδας μὲ πάρα πολλὰ παρόμοια δόντια (γρανάζια). Οἱ συνήθειες, τῆς ἀπὸ κοινοῦ δουλειᾶς, τῆς πειθαρχίας στὴν δουλειά, τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀτόμου στὶς ἀνάγκες τῆς κοινότητας, ἀντικαθιστοῦν τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες τῆς ἀτομικῆς δουλειᾶς.

Ὅλα αὐτὰ ὅμως, μόνο στὴν παραγωγή. Ὄχι καὶ στὴν κατανάλωση.

Οἱ συνθῆκες ζωῆς γιὰ τὴν μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ, πρὶν ἦταν τόσο ἁπλὲς καὶ ὁμοιόμορφες, ὥστε προέκυπτε ἀπ' αὐτὲς καὶ μιὰ ὁμοιογένεια στὴν κατανάλωση καὶ στὶς ἀνάγκες, κάνοντας ἔτσι μιὰ σταθερὴ κοινότητα κατανάλωσης ἀρκετὰ ἀνεκτή.

Ὁ σύγχρονος τρόπος παραγωγῆς, ποὺ ἀνακατώνει ὅλες τὶς τάξεις καὶ τὰ ἔθνη μαζὶ καὶ φέρνει τὰ προϊόντα ὅλου τοῦ κόσμου στὰ κέντρα τοῦ ἐμπορίου, συνεχῶς δημιουργεῖ καινούργια πράγματα, πάντα ἐπινοεῖ νέες μέθοδες γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν, ὅπως καὶ γιὰ τὴν δημιουργία νέων ἀναγκῶν. Κι' αὐτὸ ἐδῶ γεῖ, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ, σὲ μιὰ διαφοροποίηση τῶν προσωπικῶν κλίσεων καὶ ἀναγκῶν, σ' ἕνα «ἀτομικισμὸ» τέτοιον, ποὺ παληότερα μποροῦσε νὰ συναντήσει κανεὶς μόνο ἀνάμεσα στὶς πλούσιες κι' εὐγενεῖς τάξεις. Τὰ πιὸ καινά, τὰ πιὸ ὑλικὰ μέσα κατανάλωσης — ψαῖ, πιστὸ καὶ ντύσιμο — στὸν σύγχρονο τρόπο παραγωγῆς, εἶναι συχνὰ ὁμοιόμορφα. Εἶναι μέσα στὴν φύση ὅμως αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς, νὰ μὴ περιορίζει τὴν κατανάλωση καὶ τῶν μαζῶν ἀκόμα στὰ μέσα αὐτά, ἀλλὰ νὰ ξυπνάει καὶ στὶς ἐργαζόμενες μᾶζες ἐπίσης μιὰ αὐξανόμενη αἴσθηση ἀνάγκης γιὰ μέσα ἐκπολιτισμοῦ — ἐπιστημονικά, καλλιτεχνικά, ἀθλητικά. κτλ. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ διαφοροποιεῖται καὶ ἀλλάζει, ἀναλόγως τὰ πρόσωπα. Ὁ ἀτομικισμὸς στὴν κατανάλωση, ποὺ μέχρι τώρα ἦταν προνόμιο τῶν πλουσίων καὶ τῶν μορφωμένων, διαδίδεται τώρα καὶ στὶς ἐργαζόμενες τάξεις, πρῶτα στὶς μεγάλες πόλεις καὶ μετὰ στὸν ὑπόλοιπο

πληθυσμό. Κι' ἐνῶ ὁ σύγχρονος ἐργάτης, στὴν ἀπὸ κοινοῦ δουλειὰ μὲ τοὺς συντρόφους του, ὑποτάσσεται στὴν πειθαρχία, γιατὶ τὴν ἀναγνωρίζει σὰν ἀναγκαία, ὡστόσο, ἐπαναστατεῖ ἐνάντια σὲ κάθε ρύθμιση τῆς κατανάλωσής του, τῆς ψυχαγωγίας του. Στὸν τομέα αὐτόν, γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἀτομικιστής, ἂν θέλετε ἀκόμα καὶ ἀναρχικός.

Καὶ τώρα, μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβει πῶς θὰ πρέπει νὰ νοιώθει ὁ προλετάριος μιᾶς σύγχρονης πόλης σὲ μιὰ μικρὴ κομμουνιστικὴ κοινότητα στὴν ἔρημο, ποὺ στὴν οὐσία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἕνα μεγάλο κτῆμα ἀγροτικὸ μὲ βοηθητικὲς βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα τονισθεῖ, στὸν τομέα αὐτὸν τῆς παραγωγῆς ἡ δουλειὰ καὶ τὸ νοικοκυριὸ συνδέονταν πολὺ στενά. Κι' αὐτὸ ἦταν ἕνα πλεονέκτημα τοῦ Χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ, ποὺ γιὰ ἀφετηρία του εἶχε τὴν κοινότητα στὴν κατανάλωση. Σύμφωνα μὲ τοὺς μοναστηριακοὺς θεσμοὺς σχετικὰ μὲ τὴν γῆ, ὁ κομμουνισμὸς αὐτὸς ἀναγκαστικὰ ἔπρεπε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν κομμουνισμὸ στὴν παραγωγή, ποὺ τοῦ προσέφερε ἀπεριόριστη δυνατότητα ἀντοχῆς καὶ ἐξέλιξης.

Ὁ σύγχρονος οὐτοπικὸς κομμουνισμός, ἄρχισε ἀπὸ τὴν κοινότητα στὴν παραγωγὴ ἔχοντας γερὰ θεμέλια σ' αὐτήν. Ἀλλά, οἱ στενοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στὴν κατανάλωση καὶ παραγωγὴ στὶς μικρότερές της ἐγκαταστάσεις, ἐδήγησαν στὴν ἀνάγκη νὰ προστεθεῖ στὸν κομμουνισμὸ στὴν κατανάλωση κι' ὁ κομμουνισμὸς στὴν παραγωγή, μ' ἐκρηκτικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὶς ὑπάρχουσες τότε κοινωνικὲς ἐπιδράσεις, προκαλώντας ἔτσι ἀναπόφευκτα, ἀτέλειωτες συζητήσεις, καὶ μάλιστα τὶς πιὸ δυσάρεστες συζητήσεις γιὰ τιποτένια πράγματα.

Τὰ μόνα στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ μποροῦσαν νὰ θεωροῦν τὶς κομμουνιστικὲς παροικίες τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, σὰν κάτι μέσα στὰ πλαίσια τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, ἦταν στοιχεῖα ποὺ εἶχαν μείνει ἄθικτα ἀπὸ τὸν σύγχρονο καπιταλισμό, ἀγρότες κληρικοί. Ἡ μόνη σύνδεση ἀνάμεσα στὴν θρησκεία τους καὶ τὴν ἐπιτυχία τους, εἶναι πὼς ὁ θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς σὰν κοινωνικὸ φαινόμενο, παρὰ σὰν ξεχωριστὸ χαρακτηριστικό, εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ βοηθεῖ μόνο στὰ πολὺ καθυστερημένα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Γιὰ τὰ σύγχρονα βιομηχανικὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ κομμουνισμὸς στὴν παραγωγὴ μπορεῖ νὰ μπεῖ σὲ λειτουργία, μόνο σὲ πολὺ ψηλὰ ἐπίπεδα, ἔτσι ὥστε νὰ συμβαδίζει μ' ἕναν ἀναπτυγμένο ἀτομικισμὸ στὴν ἀπόλαυση, μὲ τὴν πιὸ πλατειὰ ἔννοια τῆς λέξης.

Καὶ δὲν ἦταν ὁ κομμουνισμὸς στὴν παραγωγή, ποὺ συντρίφθηκε στὶς μὴ θρησκευτικὲς κομμουνιστικὲς παροικίες τοῦ περασμένου αἰῶνα. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ κομμουνισμοῦ, ἔχει ἀσκηθεῖ ἀπὸ τὸ κεφάλαιο κατὰ τὸν πιὸ πετυχημένο τρόπο. Ἐκεῖνο ποὺ συντρίφθηκε, ἦταν ὁ κομμουνισμὸς στὴν ρύθμιση τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, ποὺ εἶναι τόσο ἀντίθετος στὸ πνεῦμα τῶν σύγχρονων καιρῶν.

Στὴν ἀρχαία ἐποχὴ καὶ μέχρι καὶ τὸν μεσαίωνα, δὲν ὑπῆρχαν οὔτε ἰσχνὴ ἀτομικοποίησης τῶν ἀναγκῶν ἀνάμεσα στὶς μάζες τοῦ λαοῦ. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὁ μοναστηριακὸς κομμουνισμὸς δὲν συναντοῦσε ἐμπόδια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ ἀνθεξε, γιατὶ οἱ μέθοδές του ἦταν ἀνώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες, ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε· οἰκονομικὰ ἦταν ἀνώτερος. Ὁ Rufinus (345 μὲ 410), ποὺ ὁ ἴδιος ἵδρυσε ἕνα μοναστῆρι στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, κοντὰ στὴν Ἱερουσαλὴμ τὸ 377, λέγει πὼς στὰ μοναστήρια τῆς Αἰγύπτου ζοῦσαν τόσοι, ὅσοι ζοῦσαν καὶ στὶς πόλεις. Μπορεῖ νὰ θεωρήσουμε τὴν πληροφορία αὐτή, σὰν ὑπερβολὴ μιᾶς εὐσεβοῦς φαντασίας. πάντως ὅμως ἀποτελεῖ ἔνδειξη, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν καλόγερων καὶ καλογρηῶν ἦταν ἐξαιρετικὰ μεγάλος.

Κι' ἔτσι, τὸ μοναχικὸ σχῆμα ἔδωσε καινούργια ζωὴ στὸν κομμουνιστικὸ ἐνθουσιασμό, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Χριστιανισμοῦ, μὲ μιὰ μορφή, ποὺ δὲν ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ παίξει τὸν ρόλο τῆς αἱρετικῆς ἀντιπολίτευσης, ἀλλ' ἀντίθετα ταίριαζε πολὺ καλὰ μὲ αὐτόν.

Πάντως, καὶ ἡ καινούργια αὐτὴ μορφὴ τοῦ Χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνει ἡ γενικὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας, καὶ γι' αὐτὸ παρέμενε περιωρισμένη, σὲ ξεχωριστὲς μονάδες. Ὁ νέος κομμουνισμὸς ἦταν κι' αὐτὸς προωρισμένος σταθερὰ ν' ἀλλάξει στὸ ἀντίθετό του, καὶ τόσο περισσότερο, ὅσο ἦταν τεχνικὰ ἀνώτερος, γιατὶ αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴν δυνατότητα νὰ ἀναδείχνει μέλη του σὲ ἀριστοκράτες, ποὺ ξεχώριζαν ἀπὸ τὸν

ὑπόλοιπο λαὸ καὶ τελικὰ κυριαρχοῦσαν πάνω σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐκμεταλλεύονταν.

Κι' ἂν ὄχι γιὰ καμμιὰ ἄλλη αἰτία, ὁ μοναχικὸς κομμουνισμὸς δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἡ γενικὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας, γιατὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν κοινότητα στὸ νοικοκυριό, ποὺ πάνω σ' αὐτὸ στηρίζονταν, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποκλείσει τὸν γάμο, ὅπως εἶχαν κάνει οἱ Ἐσσαῖοι πρὶν ἀπ' αὐτούς, καὶ ὅπως ἔκαναν τὸν τελευταῖο αἰῶνα οἱ θρησκευτικὲς κομμουνιστικὲς παροικίες στὴν Βόρεια Ἀμερική. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ εὐημερία τοῦ κοινοῦ νοικοκυριοῦ δὲν ἀπαιτοῦσε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ ἀτομικοῦ γάμου· ἕνα εἶδος κοινοῦ γάμου θὰ ταίριαζε πολὺ καλά, ὅπως ἔξ ἄλλου αὐτὸ φάνηκε ἀπὸ μερικὲς παροικίες, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Ὅμως ἕνα τέτοιου εἴδους σεξουαλικὲς σχέσεις, ἀντιτίθονταν μὲ ὀξύτητα στὴν γενικὴ νοοτροπία τῆς ἀρχαιότητας ποὺ ἔσβηνε, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τὴν παραδοχὴ κι' ἐφαρμογή τους. Καὶ στὴν γενικὴ ἠθικὴ κούραση τῆς περιόδου αὐτῆς ὁ ἀσκητισμός, ἡ ἀποχὴ ἀπὸ κάθε ἀπόλαυση, ἦταν ἡ πιὸ πιθανὴ στάση κι' ἐκείνη, ποὺ ταυτόχρονα ἔβαζε τὸν φωτοστέφανο τῆς δόξας καὶ τῆς εἰδικῆς ἁγιωσύνης σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν ἐφάρμοζαν. Μὲ τὴν τακτικὴ ὅμως τῆς ἀγαμίας, ὁ μοναχισμὸς αὐτοκαταδικάζονταν στὸ νὰ εἶναι μιὰ μειονότητα. Καὶ ἡ μειονότητα αὐτὴ μποροῦσε σὲ ὡρισμένες περιόδους νὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλη, ὅπως ἔξ ἄλλου προκύπτει κι' ἀπὸ τὰ παραπάνω λεγόμενα τοῦ Rufinus, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη ὑπερβολή του δὲν προχωρεῖ στὸ νὰ ἰσχυρισθεῖ πὼς τὰ μοναστήρια περιεῖχαν τὴν πλειοψηφία. Καὶ ὁ μοναχικὸς ἐνθουσιασμὸς τῶν Αἰγυπτίων, σύντομα ἄρχισε νὰ κάμπτεται.

Μὲ τὴν σταθεροποίηση τοῦ μοναχικοῦ κομμουνισμοῦ, ὁ πλοῦτος τῶν μοναστηριῶν αὔξανε. Τὰ μοναστηριακὰ λατιφούντια, σύντομα ἄρχισαν νὰ παράγουν τὰ καλύτερα προϊόντα στὶς χαμηλότερες τιμές, μιὰ καὶ τὰ ἔξοδα παραγωγῆς τους ἦταν χαμηλά, χάρις στὸ κοινὸ νοικοκυριό τους. Ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ λατιφούντια τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, ἔτσι κι' αὐτὰ παρῆγαν οὐσιαστικὰ ὅλα τὰ τρόφιμα καὶ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ χρειάζονταν. Οἱ ἐργάτες τους, ἦταν πιὸ ἐργατικοὶ ἀπὸ τοὺς δούλους τοῦ τσιφλικᾶ, κι' αὐτὸ γιατὶ ἦταν σύντροφοι ποὺ εἰσέπρατταν τὸ προϊὸν τῆς

δουλειᾶς τους στὸ σύνολό του. Ἐπὶ πλέον, κάθε μοναστῆρι εἶχε τόσο πολλοὺς ἐργάτες, ποὺ μποροῦσε νὰ διαλέξει ἐκείνους ποὺ ταίριαζαν καλύτερα γιὰ τὸ κάθε εἶδος δουλειᾶς, ἐφαρμόζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἕνα ἐκτεταμένο καταμερισμὸ δουλειᾶς. Τέλος τὸ μοναστῆρι, σὲ σχέση μὲ τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἦταν κάτι τὸ αἰώνιο. Ἐφευρέσεις κι' ἐμπορικὰ μυστικά, ποὺ μποροῦσαν νὰ ἐξαφανισθοῦν μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἐφευρέτη καὶ τῆς οἰκογένειάς του, στὸ μοναστῆρι γινόταν γνωστὰ σὲ πολλοὺς ἀδελφούς, ποὺ κι' αὐτοὶ μὲ τὴν σειρά τους τὰ μετέδιδαν παραπέρα στοὺς διαδόχους τους. Σὰν νομικό, κι' ἐκμένως σταθερὸ πρόσωπο τὸ μοναστῆρι, ἦταν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὰ διαλυτικὰ ἀποτελέσματα, ποὺ συνεπάγονται οἱ νόμοι περὶ κληρονομιᾶς. Τὸ μοναστῆρι, μποροῦσε νὰ συγκεντρώνει μόνο τὸν πλοῦτο, χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ τὸν μοιράζει σὲ κληρονομιές.

Κι' ἔτσι, αὐξάνονταν ὁ πλοῦτος τῶν ξεχωριστῶν μοναστηριῶν, ὅπως καὶ τῶν ἑνωμένων μοναστηριῶν, κάτω ἀπὸ ἑνιαία διοίκηση καὶ κανονισμούς, τοὺς μοναστηριακούς. Μόλις ὅμως ἕνα μοναστῆρι γινόταν πλούσιο καὶ ἰσχυρό, ἀκολουθοῦσε κι' αὐτὸ τὴν ἴδια πορεία, ποὺ εἶχαν πάρει παληότερα καὶ πολλὲς ἄλλες κομμουνιστικὲς ὀργανώσεις, ποὺ κάλυπταν ἕνα μικρὸ μόνο μέρος τῆς κοινωνίας, ὅπως βλέπουμε σήμερα σὲ διάφορους παραγωγικοὺς συνεταιρισμούς, ποὺ δουλεύουν μ' ἐπιτυχία. Οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς, βρίσκουν πὼς εἶναι πολὺ πιὸ εὔκολο νὰ δουλεύουν ἄλλοι γι' αὐτούς, παρὰ νὰ δουλεύουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, κι' αὐτὸ γίνεται εὐθὺς μόλις βροῦν τὴν ἀναγκαία ἐργατικὴ δύναμη: μεροκαματιάρηδες χωρὶς περιουσία, σκλάβους ἢ δουλοπάροικους.

Στὶς ἀρχές, ὁ μοναχικὸς βίος ἔδωσε καινούργια ζωὴ στὸν Χριστιανικὸ κομμουνιστικὸ ἐνθουσιασμό, στὸ τέλος ὅμως τράβηξε τὸν ἴδιο δρόμο, ποὺ σ' αὐτὸν εἶχε δδηγήσει ὁ κλῆρος προηγούμενα τὴν ἐκκλησία. Ἔγινε κι' αὐτὸς μιὰ ὀργάνωση ἐκμετάλλευσης καὶ κυριαρχίας.

Εἶναι ἀλήθεια, πὼς δὲν ἐπέτρεπε πάντα τὸν ἑαυτό του νὰ γίνεται ἕνα ἀσπόνδυλο ὄργανο στὰ χέρια τῶν ἰθυνόντων τῆς ἐκκλησίας, τῶν ἐπισκόπων. Ὄντας οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους, ποὺ ἀνταγωνίζοντο μαζί τους σὲ πλοῦτο, τὰ μοναστήρια, μὲ τὴν διεθνιστικὴ ὀργάνωση ποὺ εἶχαν, μποροῦσαν νὰ

ἀντιστέκονται στοὺς ἐπισκόπους ἔτσι, ποὺ κανένας ἄλλος δὲν θὰ τολμοῦσε.

Στὴν πορεία ὅράσης καμμιὰ φορά, βοηθοῦσαν στὸ μαλάκωμα τοῦ ἐπισκοπικοῦ δογματισμοῦ. Τὸ μαλάκωμα ὅμως αὐτὸ τελικὰ μεταστρέπονταν στὸ ἀντίθετό του.

Μετὰ τὴν διαίρεση τῆς ἐκκλησίας, σὲ Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ, ὁ αὐτοκράτορας ἔγινε ὁ Κύριος ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς. Στὴν Δύση, ὅὲν βρέθηκε κυβέρνηση ἀρκετὰ ἰσχυρὴ γιὰ νὰ ἐξαπλωθεῖ σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας. Καὶ γι' αὐτό. ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης, πρῶτα εἶχε τὴν προτεραιότητα πάνω στοὺς ἄλλους ἐπισκόπους, χάρη στὴν σπουδαιότητα τῆς περιοχῆς του. Καὶ μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, μετατράπηκε σὲ κυριαρχία πάνω στοὺς ἄλλους ἐπισκόπους. Καὶ στὴν πάλη του αὐτὴ μὲ τοὺς ἐπισκόπους, βρῆκε ἰσχυρὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τοὺς μοναστηριακοὺς κανονισμούς. Κι' ὅπως ἡ σύγχρονη ἀπολυταρχικὴ μοναρχία, δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη ἀνάμεσα στὴν φεουδαρχικὴ τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη. ἔτσι καὶ ἡ ἀπολυταρχικὴ μοναρχία τοῦ Πάπα ξεπήδησε ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη, ἀνάμεσα στὴν ἐπισκοπικὴ ἀριστοκρατία καὶ τοὺς μοναχούς, τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν μοναστηριακῶν λατιφουντίων.

Ἡ ἄνοδος τῆς ἐκκλησίας, τελειώνει μὲ τὴν σταθεροποίηση τοῦ παπισμοῦ. Ἀπὸ τότε, ὁποιαδήποτε παραπέρα ἐξέλιξη τοῦ κράτους ἢ τῆς κοινωνίας, ἀποτελεῖ μιὰ ἥττα γι' αὐτὴν. Ἡ ἐξέλιξη γίνεται ἐχθρός της κι' αὐτὴ ἐχθρὸς κάθε ἐξέλιξης. Γίνεται μιὰ παράταξη ἀντιδραστικὴ κι' ἐπιβλαβὴς γιὰ τὴν κοινωνία. Ἀπὸ τότε, ποὺ ἡ θρησκεία ἔγινε κρατική, ἡ χρησιμότητά της ἐκφράζονταν μὲ τὴν διατήρηση κι' ἀνάπτυξη τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ποὺ εἶχε κληρονομήσει. Ἀλλὰ ὅταν πάνω στὴν βάση, ποὺ διέσωσε κι' ἀνέπτυξε ἡ ἐκκλησία, δημιουργήθηκε ἕνας καινούργιος καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς, πολὺ ἀνώτερος ἀπὸ τὴν ἀρχαία τεχνική, δημιουργώντας ἔτσι τὶς συνθῆκες γιὰ μιὰ πολὺ πλατειὰ σοσιαλιστικοποίηση τῆς παραγωγῆς, ἀκὸ τότε ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ μόνο ἐμπόδιο γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Σελ. 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

1. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ » 21

α) Οι Ἐθνικὲς πηγὲς » 21
β) Οι Χριστιανικὲς πηγὲς » 28
γ) Ἡ πάλη γύρω ἀπ' τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ » 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑ·Ι·ΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

1. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ

α) Ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία » 47
β) Ἡ σπιτικὴ δουλειὰ » 51
γ) Ἡ δουλειὰ στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ » 54
δ) Ἡ τεχνικὴ καθυστέρηση τῆς οἰκονομίας στὸν καιρὸ τῆς δουλείας » 61
ε) Ἡ οἰκονομικὴ παρακμὴ » 72

2. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

α) Κράτος καὶ ἐμπόριο » 91
β) Πατρίκιοι καὶ Πληβεῖοι » 100
γ) Τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος » 105
δ) Ἡ τοκογλυφία » 112
ε) Ἡ ἀπολυταρχία » 117

3. ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΣΥΝΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΚΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑ·Ι·ΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

α) Ἰδεολογικὴ ἀσάθεια » 124
β) Εὐκολοπιστία » 141
γ) Ψευδολογία » 156
δ) Φιλανθρωπία » 164

Σελ.

ε) Διεθνισμός » 180
στ) Θρησκευτικότητα » 186
ζ) Μονοθεϊσμός » 198

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

1. ΙΣΡΑΗΛ

α) Μεταναστεύσεις τῶν Σημιτικῶν λαῶν » 205
β) Παλαιστίνη » 209
γ) Ἡ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ στὸ ἀρχαῖο Ἰσραήλ » 219
δ) Ἐμπόριο καὶ Φιλοσοφία » 223
ε) Ἐμπόριο καὶ ἐθνότητα » 230
στ) Χαναάν—ὁ δρόμος τῶν ἐθνῶν » 234
ζ) Ταξική πάλη στὸ Ἰσραήλ » 240
η) Ἡ παρακμὴ τοῦ Ἰσραήλ » 243
θ) Ἡ πρώτη καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ » 246

2. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ

α) Ἡ αἰχμαλωσία (Μετοικησία) » 230
β) Ἡ Ἑβραϊκὴ διασπορὰ » 267
γ) Ἡ Ἑβραϊκὴ προπαγάνδα » 280
δ) Ἀντισημιτισμὸς » 292
ε) Ἱερουσαλήμ » 209
στ) Οἱ Σαδουκαῖοι » 301
ζ) Οἱ Φαρισαῖοι » 313
η) Οἱ Ζηλωτὲς » 325
θ) Οἱ Ἐσσαῖοι » 338

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. ΠΡΩΤΟΓΟΝΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

α) Προλεταριακὸς χαρακτήρας τῆς κοινότητας » 355
β) Ταξικὸ μίσος » 360
γ) Κομμουνισμὸς » 364
δ) Ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ κομμουνισμοῦ » 370
ε) Περιφρόνηση γιὰ τὴ δουλειὰ » 380
στ) Καταστροφὴ τῆς οἰκογένειας » 381

Σελ.

2. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΣΣΙΑ

α) Ἡ ἐπερχόμενη βασιλεία τοῦ Θεοῦ » 380
β) Ἡ προέλευση τοῦ Ἰησοῦ » 397
γ) Ὁ Ἰησοῦς σὰν ἀντάρτης » 400
δ) Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Ἐσταυρωμένου » 409
ε) Ὁ διεθνὴς σωτήρας » 413

3. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ

α) Ἡ προπαγάνδα ἀνάμεσα στοὺς εἰδωλολάτρες » 421
β) Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' Ἑβραίους καὶ Χριστιανούς » 426

4. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΤΟΥ ΙΗΣΟΥ » 433

5. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

α) Προλετάριοι καὶ σκλάβοι » 449
β) Ἡ κατάπτωση τοῦ κομμουνισμοῦ » 458
γ) Ἀπόστολοι—Προφῆτες καὶ Δάσκαλοι » 467
δ) Ὁ Ἐπίσκοπος » 480
ε) Τὸ μοναστικὸ σύστημα » 497